

PEST-PILIS-SOLT-KISKUN
MEGYE
MONOGRAPHIÁJA.

TÖRTÉNELMI, FÖLD- S TERMÉSZETRAJZI,
KÖZHATOSÁGI, TÁRSADALMI, NEMZETGAZDASÁGI,
RÉGI ÉS UJKORI LEIRÁS.

IRTA

GALGÓCZY KÁROLY,
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA LEVELEZŐ TAGJA.
1877.

HARMADIK RÉSZ:
A MEGYE RÉSZLETES LEIRÁSA.

KIADJA
PESTMEGYE KÖZÖNSÉGE.

BUDAPESTEN,
NYOMATOTT WEISZMANN TESTVÉREKNÉL.
1877.

PEST-PILIS-SOLT-KISKUN
MEGYE
MONOGRAPHIÁJA.

HARMADIK RÉSZ:
A MEGYE RÉSZLETES LEIRÁSA.

IRTA
GALGÓCZY KÁROLY,
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA LEVELEZŐ TAGJA.
1877.

KIADJA
PESTMEGYE KÖZÖNSÉGE.

BUDAPESTEN,
NYOMATOTT WEISZMANN TESTVÉREKNÉL.
1877.

ELŐSZÓ

A HARMADIK RÉSZHEZ.

Pest, Pilis, Solt, Kis-kunmegye Monographiájának harmadik részét nyujtom át az olvasó közönségnek, ezen befejező kötetben. — Igyekeztem mind a közgazdaságra, mind a történelemre nézve lehetőleg összegyűjteni és feldolgozni az ismeretet irányzó anyagot. — Épen e harmadik résznél, a melyben feladatom volt: a megye községeit egyenként ismertetni, úgy érzem, hogy ez több községnél kielégítőleg sikerült. Erre csak az adatközlők szíves közreműködésével juthattam. Ismételten mondok tehát meleg köszönetet azoknak, a kik igyekezetemben becses közleményeikkel megsegitettek. Csak az adathiány okozza, ha nem minden község leírása egyenlőleg kimerítő.

Nem gondolom, hogy sok hiba csuszott volna be munkámba; ámbár tagadhatlan, hogy azon sok mindenféle tényező mellett, a mely, eltekintve a fáradságtól és költségtől, a gyűjtött anyag tökéletességére, megbízhatóságára és alaposságára befoly, az ily sok viszonynyal kapcsolatos ügy körül, némely hiba és tévedés csaknem elkerülhetetlen; annyiaval inkább, mert az író, a sokszor ellentétesen bekerülő különböző adat felett, nem képes mindig épen a helyszínen tisztázni a dolgot. Mind a mellett czélszerűnek tartok ide vonatkozólag némelyeket elmondani.

Legtöbb megakadásom volt a népességgel, a terület nagysággal és a beosztással.

A népességre nézve, a hol csak hozzá juthattam, az egyes községek legutóbbi saját népszámlálását, egyébűtt a különböző vallásfelekezetek egyházi névtárát, az 1870-dik évi országos összeírással

egybehasonlítva használtam. Ezek alapján ott, a hol tisztán egy község népességéről volt szó, könnyen el tudtam igazodni. De nehéz volt a tisztába jövetel ott, a hol a határon, vagy azonkívül a községhez tartozólag pusztai lakosok, azután a különböző vallásfelekezeti anyaegyházaknak leány- és fiókegyházaik vannak; — mert ezek összeszámitásában nem követtetik egyenlő szabály. Még az országos népszámlálás se mindenütt egy öntetű. Némely községnél tisztán a belterület népessége van feladva; másutt a közvetlen határon kívül eső népesség is ben szerepel az összegben; egyes anyaegyházak pedig távol és egészen elkülönített határokon levő leány- és fiókegyházi népességeket is minden megkülönböztetés nélkül együvé összegzik. Ezek irányában tehát a tisztába jövetel sok nehézséggel jár.

A határ területre nézve az egyes községek közleményében, azután a tagosztályi, birtokrendezési és adószorozati felmérésekben kerestem a leghitelesebb anyagot. Ezek mellett vezérfonalul használtam az újabb és régibb időben eszközölt megyemérnöki munkálatokat. Azt hinné az ember, hogy e mindmegannyi hivatalos és nagy fontosságú adat egybevetése utóvégre könnyen rásegít az egészen biztos meghatározásra. Azonban az adószorozati és közigazgatási község igen sok esetben különböző; — az adószorozat többnyire tömegesen összez és nem különbözteti meg világosan az egy adóközségbe összeesatolt különböző határokat; különösen a pusztákat, minden megkülönböztetés, sőt megnevezés nélkül veszi fel a nevet vezető adóközségbe; vagy a tulajdonképeni közigazgatási határterületről, különböző beosztást követ. A birtok rendezések és tagosítások folytán szintén sok határváltozás áll elő, mind a térmértékben, mind az elnevezésben. Régi határok részben, vagy egészben megszűntek, vagy egymásba olvadtak. Új név alatt, újak sokszor épen szoros terület meghatározás nélkül keletkeztek; sőt a területen a név megtartás mellett gyakran még az is változtat, hogy az időközben netalán változott tulajdonos közvetlen, vagy közvetve fizeti-e az adót. Másutt a különböző szomszéd határokból alakított major-nevek cseréltetnek fel a puszta-névvel.

Már maga az új megye-alakulásnak természeténél fogva számos változás állott elő a beosztásban is: de azonkívül se ritka, kivált a

puszták hová-tartozására nézve, a változási eset. — Sok nehézségem volt különösen a pusztai területek elnevezése s hová-tartozása körül a solti alsó, közép- és a pesti felső járásban. Utalok munkám I részének 21-dik §-sára, a hol a török hatalom alól felszabadulás után, az 1690-dik évben végrehajtott első megyei összeírás van közölve. Ott kivált a solti alsó- és felsőjárás vidékéről sok oly helynév fordul elő, melynek egy-némelyike megvan még a helyszinén, azt a vidéki nép ismeri, sőt a régi térképek is fentartják: de területe bizonytalan; mert azon különböző új név és beosztás keletkezett; más nevek csak a hajdankor emlékében élnek már s helyök többé biztosan nem tudatik. Jelesen: az 1690-diki összeíráskor *Ságh*, Csanád és Bogyiszló-, *Várajd*, Fajsz és Bátya közt még lakott helyek voltak, ma nem léteznek, *Szent-Király*, *Adács* Duzsnok és Nádudvar, *Lugos* Miske és Duzsnok-, *Nádka* Hajós és Fajsz-, *Szent-Gál* Uszod és Kalocsa-, *Izsák* Duzsnok és Sükösd közt, *Nádasd* Drágszél mellett, *Orbán* vagy *Orbók-Szentgyörgy* Császártöltésén alól stb. még ismert nevek, de területek megoszlott; — *Kapoly*, *Disznós*, *Garab*, *Csöszd*, *Sülyi*, *Maros*, *Kozmó* stb. helyeire pedig nem találtam. — A pesti felső járásban az okoz sok nehézséget, hogy több régi nagy terjedelmű pusztá felosztatott s részint nagyobb tagokban egyes birtokok-, részint elaprózva különböző egyes községek lakosainak birtokába, s azok könnyebbsége szerint, különböző részeivel, különböző kapcsolatba került.

Előleges mentségül s azon észrevétel kapcsában kívántam ezeket röviden elmondani, hogy a minden tekintetben kívánatos egyöntetű rendezettség csak hatósági szabályos intézkedéssel volna elérhető: de ugyanaz minden esetre meg is érdemelné a fáradságot. Különben az esetleges hiba és tévedés helyre-igazításának velem közlésére minden figyelmes olvasót tisztelettel s bizalommal kérek.

Ezen egyetemes megyei leírás után az volna kívánatos, ha minél több községnek egyenként külön leírása keletkeznék. Rá kell dolgoznunk, hogy a mindinkább tökéletesedő ismeret és tudomány, a helyszini körülményekhez minél közvetlenebb alkalmaztatással nyerjen értékesítést a gyakorlatban. Ez az anyagi érdek tekintetében is megérdemli a fáradságot. De azt hiszem, hogy különösen ma-

VIII

gukra az egyes községi lakosokra nézve, saját községöknek minden tekintetben körülményes ismerete, az ebből származó anyagi haszon kívül, sok szellemi élvezetet is nyújt. *Felkérem tehát különösen a népesebb, nagyobb községeket, a melyek, saját községöknek, körülményesebb és terjedelmesebb különleges leírását óhajtják, mint a milyet itt a megye ezen egyetemes leírásában adhatam, hogy ebbeli óhajtságukat velem közölni sziveskedjenek.*

Budapest, 1877. nov. 8-án.

Galgóczy Károly.

HARMADIK RÉSZ.

A MEGYE RÉSZLETES LEIRÁSA.

Munkabeosztás s annak indokolása.

Sokat gondolkodtam a felett, hogy milyen beosztást adjak munkám ezen részének.

A betűsorozatos rendszer azon előnnyel kínálkozik, hogy így minden község, minden pusztá leírása könnyen feltalálható. Azonban hátránya az, hogy ekkép a természetes helyszin szerint nagyon szerte-szélyel fekvő helyek kerülvén egymás mellé, ez által a minden körülményre vonatkozó tiszta felfogás megnehezül.

Végre is abban állapodtam meg, miszerint az egymás után következő tiszta felfogás, mely előtt a részletek összefüggő csoportokká domborodnak ki, hogy azután az általános ismertetésben sorozatosan olvadjanak egy egészszé össze, sokkal nagyobb fontossággal bir, mint csupán a nevek könnyű feltalálása, a mely egy a tartalomban használt egyszerű betűsorozatos jegyzékekkel is elég czélszerűleg eszközölhető, — annál czélszerűbben pedig, mert egy ily jegyzékbe a város és község neveken kívül, a pusztá s más helynevek is felvehetők. Tehát ez irányt követtem.

Hogy pedig az így kitűzött feladatnak annál inkább megfelelhessenek: megtartom ugyan főalapul a megye meglevő járási beosztását; de azon kívül, hogy már a közigazgatásnak keretül szolgáló szolgabírói járásokat, fekvésök szerint veszem sorba, az egymás mellett, hasonló viszonyokkal összefüggő vidékekből csoportokat is alakítok; — azután pedig a rendezett tanácsu városokat mindenütt azon járásnál iktatom be, a melynek területe közt fekszenek; annyiaval inkább: mert ezek csakugyan épen vidékek központját képezvén, ez által is a tiszta felfogás könnyebbül.

Ez szolgáljon magyarázatul munkám ezen részének beosztására nézve.

I. Pilisi alsó járás.

A) Csepel vagy Ráczkevi sziget.

A Csepel vagy Ráczkevi sziget egy mezővárost: Ráczkevit, és 9 községet foglal magában. A községek, a sziget felső végén kezdve, Csepel, Sziget-Sz.-Miklós, Tököl, Csép, Sziget-Ujfalu, Sziget-Szent-Márton, Sziget-Becse, Lóré és Makád.

Bevezetésül csak tömören kivonatozom, a mit Bél Mátyás 140 évvel ez előtt, 1737-ben érdekes körülményességgel megirt.

A Csepelszigetet a Duna mindkét ágán sok apró sziget környezi. A soroksári ágon tiz. Ezek közül legnevezetesebb a Somlyó sziget, melynek felét a dömsödiek, másik felét a ráczkeviak birják. Ez a török világban sok községnek szolgált buvó és menhelyül. A nagy dunaágon még több sziget van s ezek közt nevezetesebb is. Ilyen a Fácán sziget, az elpusztult Haros faluval szemközt, Tétényen fölül. (Ez ma épen ez okon Haros sziget nevet visel.) Egy régi épületnek, valamely zárdának romjait mutatja: de hogy miféle zárdá volt az, azt Bél nem tudja. (Utalok a II. r. 41. §-sára, a hol az apátságok ismertetnek.) Továbbá az ujfalusi sziget, mely majd egy mérföld területű, erdős, gyümölcsös, régen szarvasok s vaddisznók is laktak benne; — a nagy Duna felőli oldalán egy templom romjai látszanak, melyek igen szép és szilárd építészetet tanúsítanak. A templom egészen faragott kövekből, nagy terjedelemben, kereszt alakra volt építve; bolt ragasztékai 1737-ben még meg voltak, több szentképpel festve; a többi falak maradványain hasonló festések. Sokan azt hiszik, hogy ez Szent-Margit temploma volt, melynél fogva némely geographusok a Csepelszigetet nevezték és tartották Margit szigetének.

A Csepelsziget hossza-ez apróbb szigetek közt, a folyó különböző fordulata mellett, mintegy 6 mérföld. Partja többnyire alacsony, mely miatt sok árvíz járja. Kivált alsó részén több tóval bir, melyek közt legnagyobb a makádi halastó, és Becse felett az ugynevezett Királyrét, mely hajdan királyi halastó volt s onnan is vette nevét. Földje legnagyobb részben homokos. Buzát ritka helyen terem. A szőlőt jól állja. Sok erdeje, sok vadja van. Kivált sok nyul, szarvas, däm vad, fogoly, szárdiniai és arabs kecskék. A vad kedvéért az erdők vágása tilos.

E sziget hajdan a királynék tulajdona volt s azoknak szolgált mulató, vadászó és halászó helyül. Erről Oláh Miklós történész azt írja, hogy: ezen sziget, a benne levő királyi lakkal, Chepel, Thekel,

S.-Márton, Kevi városokkal, melyeket ráczok laknak, és több faluval együtt, a királynék nász-ajándékát képezi. Bővelkedik sok fáczánnal, fogolylyal, huros madárral, szarvassal, vaddisznóval, dāmivaddal és nyullal; — e mellett erdő, szőlő és mezei termékekben annyira gazdag, hogy semminek sincs híjával, a mi az élet fentartására és gyönyörűségére megkívántatik: »mely uramnak, II. Lajosnak és nejének, Mária királynénak sokszor szolgál gyönyörűségére és mulatságára. — Ez 9 mérföld hosszú és 3—4 széles. (Ekkor tehát a sziget nagyobb lehetett, vagy a tudós csak szemmértékkel mérte) — —. Thessaliában sem lehet szebb helyet találni.«

Istvánfy, Margit vagy Csepelszigetnek nevezi, azt fejtegetvén róla, hogy ha Roggendorff foglalhatta volna ezt el előbb, mint Perényi, akkor soha sem lehettek volna a törökök Budának urai.

Bél Mátyás idejében császári kegyelemből, Sabaudi herczeg Eugen birtoka volt e sziget. Ez okból az akkori írók Eugen szigetének is nevezték. Eugen herczeg sokat tett ennek a török hatalom alatt volt elpusztultságból kiépülésére.

II. Ulászló VII. decr. 3. czimében az egész sziget koronajószág-kép emlittetik. A török világ után közvetlen gr. Eszterházy István birta, a ki 1695-ben Heiszler generálisnak adta át. De ez is alig birta két évig, midőn III. Károly kegyelméből Eugen herczeg lett birtokosa. Erről III. Károly nejére, Ersébet királynéra, arról ismét ennek leányára, Mária Krisztinára, Albert tescheni herczeg nejére szállott. Korabinszky geographus idejében, a ki azt írja róla, hogy 1780-ban, az egész urodalom vétel útján jutott Mária Krisztina kezére, ez volt birtokosa. Erről ismét a királyi családra ment át, mely azt most is bírja.

Ráczkevi város Pesten alól 5½ mfre fekszik, Pereggel átellenben, a szigetnek a soroksári dunaágra dülő bal szélén, Sz.-Márton és Becse falvak közt. Hajdan csekély falu volt, Szent-Ábrahám nevezet alatt. Most is fenáli a Sz.-Ábrahám temploma. Később Keve lett neve, némelyek azt mondják: Keve magyar vezérről, mások szerint: Kövi rácz városról, mely Vég-Szendrő-várral szemközt, a határvidéken van, a honnan települtek ide rácz lakosai.

Történelmünkben bizonyos, hogy Zsigmond király alatt, az 1400-dik év körül, a török kegyetlenkedések elől Magyarországra nagyszámu rácz lakosok menekültek. Ezek szállták meg a szentendrei szigetet is, (az az: csak Sz.-Endre vidékét. Szerző), azután kivált a nevezett Köviből érkezettek, a Csepelszigeten Szent-Ábrahámot. Ezek előbb a többi lakosokkal egyenlő állapotuk voltak; csak a török üldöztetéstől való bátorságot élvezték; máskülönbén a parasztság terheinek

alá voltak vetve, míg nem e terhektől szabadulandók, Zsigmond királyhoz folyamodtak felmentetésért. Zsigmond, a ki különben is gyakran mulatván a szigeten, ismerte a körülményeket, t. i. hogy a hely inkább kereskedeésre, mint mezőgazdaságra való, 1404-ben a község magyar és rác lakosait egyaránt oly szabadalommal ajándékozta meg, mely szerint minden vám és harminczad-szedő helyeken, akár a királyhoz, akár a királynéhoz, vagy mások tulajdonához tartozzanak azok, szabadon és minden fizetés nélkül járhasanak-kelhessenek, bárhol az egész országban, és pedig nemcsak személyökre, hanem szállított árucikkeikre nézve is. Egy másik szabadalomlevéllel ugyancsak Zsigmond 1405-ben vásárjogot adományozott Mária napjára (*Visitationis Mariae*). Ezen királyi kegy folytán a község virágzó várossá fejlett ki. E közben elhagyván a Sz.-Ábrahám nevet, előbb Kis-Kevi, azután Ráczevi nevet vett fel.

1428-ban Zsigmond király Ráczevi várost Bálványos, másnép Kapufa pusztával és Zkorenovecz vagy Izra királyi majorokkal ajándékozta meg, melyeket különben is már a ráczeviek mivelték és laktak, elengedvén nekik minden bér és illetőség fizetést, melyet azelőtt a királyi fiscusnak adni tartoztak. Hogy pedig — mond a szabadalom levél — a szabad járhatásról-kelhetésről más szabad városok módjára, örökre biztosítva legyenek, a király minden bíróság, letartóztatathatás és oly károsíthatatás alól mentességet adott nekik, melyet mások vétkéért, vagy kihágásáért szenvedhetnének, hozzáadván ehhez, az 1435-diki levelében, hogy valamint a Magyarországból Szerbiába, úgy a Szerbiából Magyarországra jövő kereskedők és kalmárok, árucikkeiket Ráczevin tartozzanak kirakni, s ha a kevieknek tetszik, ott elárusítani; továbbá hogy akármely posztót csak a kevi vásáron legyen szabad rófszámra adni, azon kívül pedig csak egész véggel. Ugyanekkor adott Zsigmond hetivásár jogot is, más hasonló helyek szabadalma szerint.

Zsigmondéin kívül, szabadalomleveleik vannak a ráczevieknek Albert királytól, Zsigmond vejétől 1438-ról, melylyel a Zsigmond-féle szabadalmak erősítetnek meg és bővítetnek ki; — Posthumus Lászlótól 1453 és 1455-ről, Corvin Mátyástól 1458, 1464, 1473, 1489-ről; — ugyanettől 1465-ről határjáró levél, melyben Ráczevi, Szentmárton, Ujfalu, Lórév és Becse közt a határok királyi biztos jelenlétében jelettetnek ki. II. Ulászló 1490 és 1501-ről kelt szabadalomlevelében a Somlyó-szigeten faizásra és halászatra adatik jog. Még Ulászló neje, Anna királyné is 1503-ban adott szabadalomlevelet, a kevi határon, névszerint pedig a Királyréten (királytó, *lacus regius*) halászatjoggal ajándékozván meg a ráczeveket. Végre

II. Lajos 1517 és 1524-ről kiváltságolta őket mind a szárazföldi, mind a vízi közlekedésre nézve. Ugyanezt cselekedte Szapolyai János 1536-ban, megerősítvén Mátyás és Ulászló szabadalomleveleit, egyszersmind révjogot is ajándékozván nékik. Ezek s még több szabadalomlevelek is őriztetnek Ráczevi város levéltárában, a melyek oly sok viszontagság közt, mint a mennyi e város felett elviharzott, csodakép maradtak meg.

Skaricza Máthé, hajdani ráczevi református pap, a ki sok országot (Olasz, Sweicz, Francia, Angol, Németországot) bejárt tudós s egyszersmind ráczevi születés volt, egy szintén a városi levéltárban őrzött magyar versezetében következőleg írja le Ráczevi hajdani állását.

Piaczok: Tágas-piacz, malom-piacz egyik,
Széna-piacz, fapiacz negyedik,
Vagyon bennem kép-piacz ötödik,
Áros-piacz, rác-piacz hetedik.
Az utszák: Veszett dolog én bennem lakásod,
Utszáimnak ha nevét nem tudod,
Nagyfel-utszát, képfel-utszát járod,
Melylyék utszát oda fel számlálod,
Römlásából az jó Fejérvárnak
Fejérvári utszát is adának,
Veréséről az lenmag-olajnak,
Olajverő néven egyet hívnak,
Alátérvén nagy-al utsza egyik,
Akasztófás, Makófalva másik,
Oldal utsza, szék utsza második,
Szentmíklós utsza az ötödik.

Ugyancsak Skaricza leírása szerint 3 templom volt. Egyik az Ábrahám temploma a magyaroké, — másik a boldogságos szűz temploma, melyet 1510 körül a magyarok kezdték építeni, de azután a rácok végeztek be, — a harmadik a Szentkeresztről címzett templom, melyet 1536-ban egy Barrabás nevű polgár kereskedelmi utazási nyereségéből építtetett, miután nősülése alkalmával fogadást tett, hogy a mit azon esztendőben nyerni fog, azt templom építésre szentelendi; midőn pedig egy kereskedelmi útjában annyit nyert, hogy a templom kiépítésére elég lett, akkor másik útjának nyeresé-nyét toronyépítésre fordította.

Ráczevi egész II. Lajos idejéig virágzott és gyarapodott. Ennek elestével, az egész sziget s vele a város is elesett, elpusztult. Magyar, rác és olasz lakosai, a kik kereskedés végett laktak ott (a mohácsi vészre következett idők folytán) elszéledtek. A kegyetlen török ellen-

ség feldulta, felégette a várost. Sok ideig romokban hevert az, s csak lassan épült újra.

Az újra épülő város egy részben Székes-Fehérvárról népesült meg, a honnan a török félelem miatt sokan költöztek ide át s itt a rólok nevezett utszát szép házakkal építették ki. De még így sem juthatott a város régi fényére, mind a törökök, mind a császáriak gyakori zaklatása miatt. Soha se ostromoltatott Budá úgy, hogy Kevi ismét kisebb-nagyobb mértékben szintén ne szenvedett volna. — Legnagyobb veszedelme 1683-ban volt. Elűzetvén ugyanis a törökök Bécs megszállásától, az elszéledt sereg egy része, az üldöző lengyelek elől a ráczkevi szigetre menekült, mely miatt elárultatván a város a lengyeleknek, azok hadi sarczczal büntették azt; megigérvén mégis, hogy ha gyorsan történik a fizetés, akkor további sarcztol megkímélik. A város legnagyobb erőltetésével megtette, a mit lehetett: de a lengyelek szót szegtek, s daczára a gyors fizetésnek, feldulták azt. Azután jöttek a németek és a mi a lengyelektől megmaradt, azok zsákmányolták ki. 1684-ben Buda ostromlásakor ismét új kizsákmányoltatás következett. Ekkor a még ott volt lakosok is elhagyták a várost, s az Angyali-szigetre menekültek, a hol az egész nyarat sátrakban töltötték. Ezen nyárra kemény ősz, még keményebb tél következett. Ezt a lakosság már ki nem állhatván a rejtekhelyen levő sátorokban, vissza kívánt volna költözni lakházaiba: azonban bár a Buda felmentésére szolgáló török sereg eltávozott, mégis a budai török azt követelvén, hogy az ostrom alatt elmaradt adó fizetessék meg, tehát nem mert haza menni. Elsőbb Duna-Vecsére akart költözni: de hire futamodván, hogy Budavár ismét ostrom alá vetetett, 17 község lakosságával együtt új rejtekbe vonult a népség, a Somlyó szigeten keresvén ez alkalommal menedéket.

Buda visszafoglalása után jobb napokat kezdtek a keviék remélni. Visszamentek elhagyott lakaikba telelni. Mihelyt ezt észrevette a török, azonnal fegyveres erővel követelte ismét az adót. A lakosok pénzt nem teremthetvén, védelemre kezdték körülszánczolni városukat. Azonban nem végezhatték még be a munkát, midőn az ellenség nagy erővel tért vissza, betört a városba, s erőszakkal szedte össze a sarczot, mindent magával vivén, a mit talált. Oly nagy volt ekkor a szükség, hogy a lakosság már kutya és macskahúst evett éhe enyhítésére. — E kipusztítás után eltávozván a törökök, két évig nyugalom lett: de 1689-ben, a meddig a háború elhúzódott, újra elszélesztetett a lakosság. A ráczok Dunaföldvárra, a magyarok a szomszéd fálvakba menekültek. A még ott maradtakat 1691-ben a dőghalál seprette el.

Igy lett Ráczkevi régi nevezetes városból ismét hitvány kis községgé. Ekkor gróf Eszterházy István volt a földesúr, a ki 1695-ben Heisler generális birtokába bocsátotta a várost. Ez azonban alig birta két évig, midőn 1698-ban Eugen herczeg kezére ment át, kinek szelid birtoklása alatt nemcsak régi nevét tartotta meg, sőt reménysége keletkezett, régi fényének is apránként visszaszerzésére, melyet azonban a hős herczeg kora halála elérni nem engedett.

Most (1737-ben) a város csekély községet képez; mert míg hajdan sok piacza, sok utczája, erős és gazdag épületei voltak, most csak egy szembetűnőbb utszája, nagy épülete pedig egyetlenegy is alig van. A mi kissé mutatósabb épület, az mind urasági. Kereskedője sincs több egynél, az is inkább csak névvel viseli, mintsem üzlete minőségével érdemli a kereskedő nevet. A lakosság legnagyobb része földmivelésből él, a határ a városi területen kívül a Duna átellenben fekvő oldalára is kiterjedvén. A szigetben levő határ különben kevés, alig fél négyszeg mérföld területű, a Duna mindkét ágáig. Ez is többnyire homok; Szentmárton és Becse közt, a melyek a várostól fél mérföldre fekszenek.

A lakosok közt legtöbb a magyar (ezek alatt a mint kiderül, valamint Skaricza, úgy Bél a helvét vallásukat értette), a kik a Sz.-Ábrahám templomban gyakorolják isteni tiszteletüket; ezután következnek számra a németek, a kik róm. kath. vallásuak és a Szentkeresztről czimzett templomba járnak. A görög nem egyesült szerbek a szentszüz templomát bírják. Szép egyetértésben él mind a három nemzetiség; még ruházatuk is körül-belől egyenlő, bár mindenik tartott meg valamit saját nemzeti öltözetének jellegéből. Négy országos vásárt tart a város: térítő Sz.-Pál, Sz.-Márk, a 12 apostol és Szent-Imre napján. Ezek csekély közönségű vásárok. A város pecsét-czimere: hasított paizs, jobb oldalán kivont kard, földbe szurva, baloldalán négy folyó, körüle írás: Vita mihi Christus, rerum concordia Fiscus. (Életem a Krisztus, ügybékességem a fiscus).

A kis város mellett kiterült emelkedett helyen áll Eugén herczeg nagyszerű emeletes, tornyos kastélya, szép kilátással. Homlokzata előtt terül az egész sziget; háta megett a Duna azon tul terjedelmes síkság!

Ez Bél Mátyás ismertetése ez előtt 140 évről.

A városi hatóság hozzám 1874. nov. 22-ről intézett átiratában igazolja a Bél Mátyás által hivatolt szabadalomleveleknek a városi levéltárban még többel együtt maig is meglétét, különösen felemlítvén Zsigmond 1405, 1412, 1429, 1435-dik évről kelt, azután Albert,

I. Ulászló, Posthumus vagy V. László, I. v. Hunyady Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos, Szapolyai János és III. Ferdinánd szabadalmleveleit, melyek által részint a Zsigmond királytól nyert szabadalmak erősítettnek meg, részint ujak adományoztatnak. Ezek azonban ma már érvényen kívül állanak s csak emlékül őrizvék.

A történelemre nézve megjegyzem, hogy a városi hatóság előadása az első telephelyet nem egyszerűleg Szent-Ábrahámnak, hanem: Pusztá-Szent-Ábrahám telekének nevezi, s a viszontagságok leírását a következőleg folytatja:

Ráczkevi az 1686-dik évig minden adófizetéstől ment volt (értve t. i. a magyar királyi, nem pedig a töröknek a fennebbiek szerint is csakugyan fizetett adót). A töröknek Buda környékéről és hazánk nagy részéből történt kiűzetése után, 1687-ben rovattak meg a lakosok legelőször a budai várparancsnokság által 700 frt adóval. Ez 1699-ben 1000 frtra, 1711-ben 1400 frtra emeltetett. — Eugén herceg halála után elsőbb bécsi administratio alá, később a magyar királyi kamara birtokába került a város, a hozzá tartozó urodalommal. Az adó 1400 frtnyi összege 1772-ig állott fen. 1772-ben Koller consiliarius és Köröskényi Károly kamaralis praefectus idejében egy husz esztendőre kiterjedő szerződés kötött, mely szerint a városhoz a két Duna közt fekvő birtokoktól már nem 1400 frt, hanem 1915 frt lett fizetendő. (Ebből úgy látszik, hogy tulajdonkép nem is adót képeztek ez összegek, hanem földesurí, az az uroalmi illetőséget; mert a mint az I. rész 21. §-ban a 69 és 72-dik lapon kimutatva van, Ráczkevi a török hatalom alól kiszabadulás után, az akkor volt országos hadi adót előbb $\frac{1}{2}$ porta után 250 frttal, azután $\frac{3}{4}$ porta után fizette.) — Ettől fogva folyvást több-több sérelmet kezdett a város szenvedni kiváltságos jogaiban. A vásároktól, révtől, a somlyói, az angyali, becsei szigettől, és a királyréti halászatot mind különfizetésre köteleztetett. 1778-ban a m. kir. kamarától Szaploneczay János haszonbérbe vevén a ráczkevi uroalmat, ezen bérlő a városnak a kamarával az imént említett 20 évre kötött szerződése és szabadalmas kiváltságai daczára, erőszakkal kukoricza dézsmát vetett ki, és itt korcsmákat állított fel. Így jutott a város még tized adó terhe alá is. — Máskülönben a város a királyoktól nyert szabadalmak mellett, mindazon jogokat és kiváltságokat sok ideig élvezte, a melyeket a királyi városok szoktak élvezni; jelesen több mint négy századon keresztül első bírósági, vagyis rendezett tanácsai joggal birt, és ezt az ezernyolczszázötvenes években beállott ideiglenesség idejét kivéve, mindaddig gyakorlotta, mig arról 1872-ben 38,532. szám alatt kelt

magyar kir. ministeri engedély mellett, az 1871: XVIII. t. cz. 136. §-sa értelmében önként lemondott és nagy községgé alakult.

E szerint tehát Ráczekei* most nagy község szervezetű: de mint ilyen, a megye legnagyobb vagyonu s anyagi tekintetben legrendezettebb községei közé tartozik. Már régen tulbaladta Makádót, mely, mint az I. rész 21. §-ban közlött 1695-diki porták rectificációjából kitetszik, akkor $1\frac{2}{4}$ portával iratván össze, a ráczekei $\frac{3}{4}$ porta ellenében, a török járom alol kiszabaduláskor sokkal nagyobb volt; — és most ismét Ráczekei a legnépesebb s központi főhelye a Csepel-szigetnek.

Főutszái bár nem egészen szabályosak, mégis elég tágasak; a külső városrészekben rendetlenek és keskenyek, a mi onnan ered, mert régibb időben az építkezés nem állott felügyelet alatt s a lakosság csak a magasabb helyeket keresvén, minden szabály nélkül építkezett. A város és vidék tenger- s vizszin feletti fekvésére nézve utalok a II. R. I. szakasz több helyén ide vonatkozólag közlött méretekre. — A fásítás a városon nem nagy mértékű. A házak nagy részben vályog és sárfaluak, nád és zsuptetőre. A főutszakban azonban több csinos épület is látható, cserép és zsindélytetőre. Ujabb időben szépítési és építészeti bizottság áll fen. A város belterületén csak zsindely vagy cseréptetőre és kőkéményre engedtetik építkezés; — rakományok tartása a házak közt tilos. Az utszak szélesítésére és rendezésére is figyelem van.

1870-ben az országos népszámlálás talált itt 3211 r. kath., 2242 helvét vallásu, 123 görögkeleti óhitű, 12 evang., 84 zsidó, összesen 5672 lakost. Az 1876-dik évi fehérvári püspökmegyei összeírás szerint a lakosok száma 3274 r. kath., 2275 helvét, 14 ágostai, 120 óhitű, 60 zsidó, összesen 5743 lélek; azonban e számhoz járul még a határ különböző részén, majorokban, tanyákon, széljel lakó népség, melyet az egyházi összeírás a városon lakóktól külön vesz föl, következőleg: Királyrét 11, Angyali (sziget) 5, Somlyó (sziget) 12, Csereviz (erdő) 4, Godány (szőlőhegy) 78, Schilling (erdő) 10, Bálványos (puszta) 12, Telek (szőlőhegy) 5, a hajóállomás 6, összesen 143 lakossal; — tehát főösszeg 5886; — minélfogva a lakosság emelkedőben van. Erre a gyakoribb beköltözések is hatnak; míg a kiköltözés igen ritka.

* A Kevi, nem pedig Keve nevet használom, mert a név tulajdonkép Kővitől származik; a régi iratokban is többször fordul elő a Kevi, mint a Keve, és a nép nyelvén most is így gyakoribb, Ferenczy, Fényes szintén így használja.

A nép nyelve általában magyar; a rácok számot alig tesznek; de valamint ezek, úgy a németek is elmagyarosodtak, bár a német nyelvet a miveltebb osztályból a magyarok is beszélik.

A róm. kath., a helvét és ó-hitűek anyaegyházzal birnak. A róm. katolikusok anyaegyháza már a török világ előtt fenállott, 1699-ben alakítottatott újra, anyakönyvei 1701-től folynak; derék parochialis temploma Keresztelő Sz.-János tiszteletére; ezenkívül egy kápolna a Calvária hegyen, másik a temetőben; — a helvétvallásnak anyaegyháza szintén a legrégebbek egyike, jelesen a reformatió kezdetéről való. Már 1563-ban superintendensi székhely volt ez, Szegedi Kis István, a ki a dunamelléki ref. egyházkerület superintendenseinek sorozatában a második volt, s 1563-tól 1572-ig viselte e hivatalt, ide való pap lévén. A tudós Skaricza Máthé épen Szegedi után volt ezen egyháznak 34 évig papja. Ekkor, 1572-től 1607-ig nem voltak ezen egyházkerületnek superintendensei; hanem ez is a baranyai egyházkerület superintendensei által igazgattatott. Majd 1607-től egész 1632-ig újra és pedig sorban négy ráczkévi lelkész lett superintendens; névszerint: Veresmarti, máskép Herczegszőlősi Gáspár, K. Molnár István, Monostori János és Simándi Mihály. Ez tudvalevőleg már mind a török világ alatt volt; és valószínűleg a török zaklatás kerülése tekintetéből történt, hogy Simándi 1632-ben letévén superintendensi hivatalát, s Ráczkévit is elhagyván, hazájába, Beregszászra ment papnak. Később azonban ugyancsak a török idő alatt ismét Ungvári Gergely és Patai János superintendensek szintén ráczkévi papok is voltak. Ez utóbbi különben közvetlen a török világ után 1691-től 1729-ig volt superintendens s d.-pataji papképen 105 éves korában halt meg. Így a török világban sorban 6 ref. superintendens volt Ráczkévin. — Az óhitűeknek megvan régi templomuk: de lélekszámuk nagyon megfogyott. — A rendes népiskolákon kívül, nagyobb iskolája sem a községnek, sem a vallásfelekezeteknek nincs.

A határ kiterjedése $9762^{1445}/_{1600}$ hold. Ennek egy része benn a szigetségben, másik a Duna balparti, vagyis pesti oldalán, a bálványos-hugyei pusztán esik. A szigetségi rész sík lapály és homokos, a bálványos-hugyei pusztá szintén sík, de már sűrűbb fekete homok, sőt egy része agyagos. A szigeti külső határban több szőlőhegy, vagyis inkább kert foglaltatik; ezek: öreghegy, ujhegy, ürgehegy, telek, godány és buczka névvel jelevék, s bennök elég jóízű kerti bor terem, a mellett sok szőlőt szolgáltatnak a pesti piacra. Schilling, Hóré, és Csereviz név alatt pedig a cs. k. esaládnak, mint földesurnak, három helyen szabályszerűleg kezelt erdeje van.

Megjegyezvén, hogy mikép az I. Rész 24. §-ban közlött Mária Teréziaféle urbáriumból kitetszik, itt jobbágy telkek nem voltak, a legelő elkülönítés és az azzal kapcsolatos viszonyok iránt, a cs. kir. családi urodalom és a város képviselői közt 1862. aug. 13-kán kötött meg az egység. Ennek fő lényege a következő:

1848 előtt urbéri szolgálatot 766 házas zsellér teljesítvén s a kormány által is az urbéri váltság ennyiért fizettetvén, ezek részére nyolczával egy telek számban $95\frac{6}{8}$, azután a három vallásfelekezeti három lelkész mindenikének egy-egy, öt tanítónak és két jegyzőnek egyenként fél teleknyi illetőség, s így összesen $102\frac{2}{8}$ telek után, közmegállapodás szerint 1200 □ öllel számított 26 holdjával kihasítandónak mondatott ki $2658\frac{1}{2}$ hold. Minthogy pedig az előbb közös legelő a hitelesített felmérés szerint $4772\frac{669}{1200}$ holdra ütött ki, melyből $532\frac{311}{1200}$ hold haszontalannak jelettetett, az ekkép haszonvehető $4240\frac{358}{1200}$ hold legelőből, a kihasítandott rész levonása után az urodalom rendelkezésére $1581\frac{958}{1200}$ hold maradt. Ez utóbbiból ismét kihasítatott: töltésekre 30, városi faiskolára 10 hold, oly feltétellel, hogy a város közönsége a hazai selymészet emelésére abból 5 holdat epres kertté fordítson, — 25 hold földhordó gödröknek, 10 hold a három vallásfelekezet részére a népesség aránya szerint temetőnek, a három anyaegyház lelkészének egyenként 24, két jegyzőnek és öt tanítónak egyenként 12, végre 208 házatlan zsellérnek egy-egy holdjával 208, összesen 439 hold, a melynek levonása után maradt tehát az urodalomnak $1142\frac{955}{1200}$ hold. Ebből ismét teljes tulajdoni joggal örökösen átengedett a városnak $741\frac{958}{1200}$ holdat, 1862 sept. 1-től kezdődőleg 10 év alatt évenként két féléves, tehát összesen 20 részletben, hat százalékos kamattal fizetendő 25,000 frtnyi váltságdíjért. Az urodalom részére az ezek után még fenmaradt 401 hold legelőből 201 hold a schillingi nagy erdő felett, 200 hold pedig a szentmártoni határ mellett adatott ki. Továbbá a fennebbi kimutatás szerint $532\frac{311}{1200}$ holdnyi haszontalan legelő részt az urodalom minden beszámítás nélkül ingyen a város birtokában hagyta. Ennek ellenében a schillingi nagy erdőben volt legeltetési és kaszálási jogról mind az egyes lakosok, mind egyetemleg a város örökidőkre lemondván, ez kizárólagos joggal egészen az urodalom birtokába ment átal. A város egyes lakosai birtokában bér mellett volt Angyali, beesei és Somlyó szigeteket, melyek 1100 □ ölével 624 holdat és 683 □ ölet tesznek, az urodalom ismét, teljes tulajdoni joggal örökre átengedte az azt tényleg használóknak, holdanként 13 frt 44 krban számított és 1862 sept. 1-től 5 év alatt, hatos kamat mellett, fél éves részletekben fizetendő váltságdíjért. A város tulajdonához tartozott királyréti

birtokon gyakorlott halászat jog, melyért a város eddig évenként 20 frt bért fizetett-, e bér megszüntetésével, 200 frt bérleti tőke váltságért adatott át. A kertek után kis dézma fejében évenként adott 28 frt szintén megszüntetvén, ennek váltsága 196 frt 14 krban szabotott meg. A dunai révjogot örök időkre évi 10 frt bérösszegért oly feltétel alatt adta az urodalom a városnak bérbe, hogy e bérlet sem feljebb nem emelhető, sem fel nem mondható mindaddig, míg Ráczkevi város a most fenálló és saját költségén állított hidat használható állapotban tartja. Azonban az urodalomnak a fentartás minősége elleni kifogása csak a használható állapotba tétel teljesítésére szolgálhat okul, egy általában nem pedig a szerződés megszüntetésére. E hidon az urodalmi tiszték, szolgálk, szekerek és marhák stb. valamint eddig, úgy jövőre is vámmentességet élveznek. Az urodalomnak csak azon esetben lesz szabad maga költségén hidat állítani, vagy a révjogot a várostól visszavenni, ha a város esetlegesen a megrongáltatástól vagy elpusztulástól számított két év alatt se helyezné a hidat használható jó karba. A vásárjogot hasonlókép örökbérbe adva az urodalom a városnak, évenként fizetendő 50 frtéért oly módon, hogy ezen bérlet is soha fel nem emelhető, s fel nem mondható. De mind erre, mind a révjogra nézve az köttetett ki, hogy ha ezeknek uri jogkép létezése törvényhozás útján megszüntetnének, akkor a bér-fizetés a város részéről megszűnik ugyan; de a netalán határozandó kárpótlás mindenestre az urodalmat, mint a jogok tulajdonosát illetendi.

E szerződés igen emelte a városnak községi köz- és magán lakosi vagyoniasságát. A községi közvagyonosságot a II. Rész 44. §-ában, a megye többi községeivel kapcsolatban mutattam ki. A város ingatlan birtokához tartozik épületekben: egy új és egy régi városház, vámház, borbélylak, két jegyző lak, két pásztor és egy csőszház, városi koresma s mészárszék, bálványosi koresma s csőszház, egy téglavető lak s kemence; — földbirtokban: kertek 1350 frtra értékelve, $1380^{592}/_{1600}$ hold rét, $11^{1580}/_{1600}$ hold szántó, $83^{1321}/_{1600}$ hold erdő, összesen $1476^{296}/_{1600}$ hold. (Itt kiigazítom a II. R. 44. §-ba becsuszott javitnoki hibát, hol ez 100 holddal kevesebbre, az az 1376-ra van téve.) Ebben a jegyzői földek, melyeket fizetési illetménykép a jegyzők használnak, nincsenek befoglalva. Különböző forrásokból a város évi jövedelmi bevételének összege 44,000 frt. Ebben a földek és rétek hasznóbére 9400, a vásári helypénzek 900, hajóhid és révbér 1600, községi koresmák bére 1500, a kurtakoresmáké 600, a tőkepénzek kamatja 2300 frttal szerepel. A tőkepénzek közt mintegy 10,000 frt kórházra gyűjtött alap. — A rendes kiadá-

sok évi összege 40,000 frt körül szokott lenni. Ebben az egészségügyi s belrendőrségi személyzetről, azonkép a közutak jó karban tartásáról is eléggé van gondoskodva. A lelkészek és tanítók fizetéséhez a város szintén jelentékeny összeggel járul; sőt a tanítási ügyet más-különb is telhetőleg segíjezi. 1873-ban egy új ref. iskola építésére 3500 frtot szavazott meg. Azonkép a közügyek pártolására szintén figyelem van. Ugyancsak 1873-ban a honvéd menházra 200 frt adományoztatott; az országos gazdasági egyletnek pedig a város, mint testület, évdíjas fizető rendes tagja.

Községi kiadásainak fedezésére a városi közjövödelmek annyira elegendők, hogy községi pótagó nem szokott igényeltetni. Az egyenes államadó mennyisége kerek összegekben: földadó 7300, házadó 2000, keresetadó 3100, jövedelmi adó 3200, összesen: 15,600 frt, ezen kívül levén az urodalom adója 634 frttal.

A város lakossága tulnyomólag földmívelésből él: de szépen fejlett a szőlőmívelés és gyümölcstenyésztés is.

A földmívelés, bár körülötte a szorgalom és munkásság nem hiányzik, csak a külterjesség rendszere szerint mozog. Főtermékek: rozs, kukorica, zab és krumplic, mint a melyek a határ homokos talaján leginkább sikerülnek. Az árpa ritkán sikerül. Buza csak a szigeten kívül eső határrészen termelhető: de itt is ritkán ad jó termést. Repce, dohány nem termesztetik; — kender csak házi szükségére. A kaszáló rétek termése a soroksári dunaág elzárása óta apad. — A vetett takarmányok közül a muhar van elterjedve, a mely a lapályos földrészekben kedvező időjárással igen jó termést szokott adni. A trágyázás nagyon középszerűleg gyakoroltatik; az ugartartás és mívelés nem divatos. A vasekék általában el vannak terjedve, úgy hogy közönséges faekét már látni is ritkaság. A Vidaes és Gubicz ekék kedveltetnek leginkább. Gazdasági gépek közül egy birtokosnak van vetőgépe és cséplőgépe gőzerőre.

A legelőnek fennebb érintett elkülönítése folytán, a közlegelő nagyobb része felosztatván, azóta az is szántóföldkép használtatik. Egy kisebb rész az illető birtokosok által két csapatra oszolva közösen hagyatott és közlegelőül szolgál. Az egyik csapatban 375 rész birtokos van egyesülve 610 hold, a másikban 157 részbirtokos, 80 hold legelővel. Az elsőben egy birtokrészlet után két, a másodikban egy darab nagy marha hajtható a legelőre. E megcsorított viszony az állattenyésztést a régihez képest nagyon megcsökkentette. Csak a nélkülözhetlen ígás és házi szükségleti marha tartatik. Ebből is a legkevesebb növekszik helyben; hanem szükségletét a lakosság nagyobb részben a vásárokról pénzért fedezi. A szarvasmarha tulnyomó

száma még mindig fehérszörű közönséges magyar faj: de a tehének közt a vörös, fekete és tarka svájci faj szaporodik. A lovak többnyire apró parlagiak: vannak azonban kivételesen nagyobb fajuk is. A sertés elegy-belegy, a mint a vásárról kerül. Juhtartás nincs. — A szarvasmarha és sertésitenyésztés érdekében a város 5 bikát és 4 kant tart, melyek az illető csapatok közt szabadon járnak. Fedezési díj vagy szabályzat nincs. Három fedező mén a nagykőrösi állam mén-telepből szokott tartatni, melyeket a helybeli és vidéki lakosság most már készséggel használ. Ezen intézkedések folytán az állat-tenyésztés körül kielégítő szaporúság tapasztalható ugyan: de azért az állattenyésztés egyik neme sem mondható a lakosság javára jövedelem forrást képezőnek; legfeljebb a hizlalás nyújt egy kis hasznot, melyet némelyek elvénült ökreik és meddő teheneik javításával gyakorolnak, hogy új ígás, vagy fiatalabb tejelő marhához olcsóbbért juthassanak.

Szőlőterülete a városnak előbb is szép terjedelemben volt: de jelentékenyen szaporodottnak a legelő elkülönzés óta, melynek folytán mintegy 500 hold, mely addig szélhordta homoktenger volt, részint befásított, részint szőlővel ültetett ki s most »Buczká« nevezet alatt, diszlésében mindinkább gyarapodó szőlőhegyet képez. A szőlőmivelés, bár csak kerti borral fizet, gonddal és szorgalommal van gyakorolva. A borra szűrés mellett, terjed a csemege szőlőtermelés. A mivelés tökefejre, leggyakrabban csak egy szemre, ritkábban 2—3 szemre metszéssel történik. Az előhaladott szaktudomány korszerű utasításai szerinti, és a fajok változatosságához alkalmazott mivelésnek nyoma még kevés. De a jobb szőlős gazdák mégis igyekeznek a szükséges munkát kellőleg megadni, és a fedésen, nyitáson kívül, három kapálás, gyomlálás s kétszer kötözés divatos.

A gyümölcstermelés s nemesítés különösen szép terjedtségnek és előhaladottságnak örvend. Nemcsak a szőlőhegyeken tenyésztetik sok nemesített gyümölcsfa, kivált alma és körtve, hanem a Kis-Duna közti Somlyó és Angyali szigetek is gazdagok ezzel; és jó gyümölcstermő években, a fővárosi piaczról nemes gyümölcs-bővségökkel nevezetes jövedelemforrást képeznek. Azon 10 hold terület, melyet, mint fennebb érintett, legelő elkülönzéskor az uradalom községi faiskolának ajándékozott és egy tagban kihasított, körül van árkolva és élőfákkal körülültetve, azután van rajta egy kis lakóház is, melyben a felügyelő lakik, a ki a község ellenőrzése mellett kezeli a faiskolát; ezen kívül a tanítók utasítva vannak, hogy az iskolás gyermekeket a fanemesítésre is tanítsák.

Az ipart illetőleg van Ráczevin mintegy 150 különböző önálló iparos, u. m.: szabó, csizmadia, cipész, szücs, asztalos, molnár, takács, mészáros, szijgyártó, kötélgyártó, bognár, kovács, lakatos, hentes, kádár, bádogos, kalapos, kosárkötő, kőmives, bábsütő; mindez többesével; azután egy zsemlesütő, egy festő, egy kéményseprő s egy szappanos. Az új ipartörvény értelmében három ipartársulat alakult már; a szabók külön, egy társulattá, a csizmadia és cipészek együtt másikká, az asztalos, lakatos, szijgyártó és kádár-iparosok szintén együtt harmadik társulattá alakultak. Két társulat most van alakulóban. — Gyár vagy nagyobb iparvállalat nincs a város területén; valamint ez az ipar útján hasznosítható természeti kincsesel sem dicsekedhetik.

Vegyes kereskedő van 6, vásáros 1, épületfa-kereskedő 3, kal-már és szatócs 7, összesen 17.

Heti vásárok helyben hetenként kétszer, mindig szerdán és szombaton tartatnak; ezek elég népesek, s vidéki vevők által is szoktak látogattatni. A forgalom főtárgyai: gabona és élelmi szerek a környékbeli községek-, iparczikkek a helybeli iparosok részéről. — Országos vásár évenként négyszer esik; napjai: január 25, ápril 17, július 15 és november 5-dike. Azonban maguk a vásárok mindig az ezen napokat előző vasárnapon, hétfőn és kedden, — három napon át tartatnak, és pedig vasárnap és hétfőn csak baromvásár, szarvasmarha, ló, sertés, — kedden kirakó, úgynevezett gyalogvásár a kereskedelmi és iparczikkekre nézve. A baromvásárok szarvasmarhára és lóra még mindig a megye nevezetesebb vásárai közé tartoznak s ezekre távol vidékekről is jelennek meg szintugy eladók, mint vevők. A gyalogvásárra áruló kereskedők és iparosok hasonlóképp más távolabb vidékekről is jönnek: de vevőkül csak a közelebb fekvő környékbeliek jelennek meg.

Társadalmi élvezetre van itt három egylet: »Casino«, azután »Népkör« és »Polgári olvasókör« nevezet alatt. Mind a három hirlapokat járat s könyvtárt tart tagjai számára. A Casinónak tulajdon teke asztala is van.

Közüintézetkép van egy takarékpénztár és egy népbank. A népbank 1871-ben alakult, hat éven át hetenként 10 kros betét-kötelezettséggel. A takarékpénztár, ily intézeteknél szokott modoru alapszabályaira 1872. július 19-én 8841. szám alatt nyerte a miniszeriumi helybenbágyást. Mindenik forgalmát a megye többi hasonló intézeteivel kapcsolatban a II. R. 50. §-ában ismerttettem.

Visszatérve a gazdasági viszonyokra: munkás kézben itt nincsen hiány; a különböző gazdasági munkához mindig lehet elég

napszámost kapni. Napszámbér, koszt nélkül kaszása 1 frt, kapásé, szénagyűjtőé, vagy más munkásé 70 kr.; koszt mellett mindenik 20 krral olcsóbb. Szőlőmivelésnél vinczellér és szakmány-munka divatos, de a kívánt munka minősége szerint nagyon különböző egyességgel. Az erdei munkánál szintén átalány-bér divik: egy öl fa vágása az erdőben 1 frt 20 kr., háznál aprózva tüzre 1 frt 60 kr.; ágfának kötésbe vágása erdőben, 100 kötés után 1 frt 20 kr. Aratók a gazda kosztján 11-dik-, a magukén a 10-dik részért szoktak vállalkozni; a nyomtatók, cséplők bére a 10-ik rész, ha kosztot nem kapnak, minden második mérés után ebéd véka.

Sok szegény ember lakván a várost, a mikép ez a házasság és házatlan zselléreknek fennebb közlött számából is kitetszik, cselédek szintén lehet elégséges számban kapni; a férfi cselédbér nem is igen drága, mert a mezei gazdaságnál egy embernyi-ember számot tevő béres fizetése 80 frttól 150 frtig terjed, gyengébbé 40—60 frt; de jó nőcselédek nehezebben kaphatók, főképp Budapestnek közelsége miatt, s azok bére emelkedik, kivált mióta nagyvárosi módra, főképp hónapszámra van szegődtségük. Különben éves bérök 40—60 frt, hónapos 4—5 frt. Mind a férfi, mind a nőcseléd a gazda kosztján.

Birtok adás-vevés gyakori. Erre nemcsak a város közel hat ezerre menő népessége, hanem a birtok elaprózottsága is befoly. Belső telkek és házak mindig vannak eladók, valamint külső birtokok is: de ez utóbbiak csak apró 1—4 holdas területekben. A házak ára beltelekkel 100 frttól 3000 frtig. Van néhány és kerül néha eladásra ennél értékesebb ház is. Egy hold belső kert 300 frt, egy hold szántóföld, annak minősége, közel vagy távol fekvése szerint 100—200, egy hold szőlő 200—500, egy hold sziget vagy rét 100—200, legelő 80 frt. Az adás-vevések rendszeren csak helybeli lakosok közt történnek, kivéve a szőlőket, a melyeket a szomszéd községek lakosai is vesznek. Nagyobb birtokok nem kerülnek eladásra, mert nincsenek is, egyedül a királyi család levén a határban nagy birtokos, mely itt 1200 hold erdőt és 500 hold szántóföldet birtokol. Az apró birtoktagoknak nagyobb tagokban egy kézbe összesítése se igen jelentkezik, különösen a pénztelenség miatt. Zsidó földbirtokos a határban még nincs: de belső házat már néhányan bírnak. Az urodalom az erdőséget saját erdőszei felügyelete alatt rendes vágásra osztva kezeli. A szántóföldbirtokot egy holdas részletekben szokta bérbe adni. A bérlők helybeli és szomszéd községi lakosok; a bérletár a föld minősége szerint 6—15 frt holdanként. A városi birtok, mely különben többnyire kaszáló, szintén bérletileg kezeltetik. A lakosok azon része közt, a kik hivataluk, vagy más foglalkozásuknál fogva

maguk nem mivelhetik földeiket, terjedten gyakorlott a feléből mivel-tetés, melyre a helybeli földmivelő osztály elég jó feltételek mellett készséggel vállalkozik; mert bár a község lakossága nem igen szokott más határokon bérelni vagy vállalkozni: de a saját határ művelését jól meggyőzi. Nagyobb bérlő egyetlenegy van a községben, a ki a határon kívül az urodalomtól a becsei határban levő királyréti pusztát bérlí.

A város járásbírósi székhely; a közigazgatási szolgabíró is többnyire itt szokott lakni, azonkép egyéb járási hivatalnokok, különösen a járási orvos, állatorvos, mérnök. Van gyógyszerár. Az uro-dalmi tisztség, mely a régi Eugen herczegféle kastélyt lakja, szintén a város élénkítésére szolgál. Postahivatal helyben. A közlekedést a kis Dunán keresztül a város alatt levő hajóhid tartja fen; a Nagy-Duna felől legközelebbi rév van fölülről jöve Ercsi és Sziget-Ujfalu, alólrol Adony és Lóré közt, amaz 1, ez utóbbi csak $\frac{1}{2}$ mérföld.

Csepel német-magyar falu, a szigetfelső csucsán, a Nagy-Duna balpartján, kevéssel Budán alól, Promontórral szemközt. Hajdan igen nevezetes hely volt, egyenlő név alatt a szigettel, melyet hogy melyik vett a másiktól, eldöntetlen. A Csepelsziget s általában a Csepel név, történelmünkben már Atila, majd Árpád korában szerepel. Árpád-nak királyi laka volt itt, valószínűleg épen a mostani Csepel község táján, mely a mellett, hogy közel fekszik Budához, csakugyan nagyobb-szerű épületromok nyomait is mutatja. Mikor pusztult el a királyi lak, a sok viszontagság közt, sötét homály fedi. Már az első királyok alatt Fehérvár, Esztergam, Visegrád, majd Buda viszi a főszerepet. De Oláh Miklós történész még II. Lajos idejéből, tehát közvetlen a mohácsi vész előttről is királyi lakot emleget a szigeten és Csepelt városnak nevezi. A török járom alól kiszabadulás után, mikép az I. R. 21 §-ban láttuk, 1690-ben mint elhagyott, egészen lakatlan hely iratott össze. — Bél Mátyás idejében azonban ismét megszállt, de igen csekély község volt. Új megtelepítése a török hatalom alól kiszabadulás után az ország népesítésére 1689-ben tett kormányi intézkedések következménye. (I. Rész 8. §. A megyei levéltári anyag sorozatos ismertetése, 20. lap). A járás többi német lakosaira is nagy részben vonatkozik e megjegyzés.

Különben Bél ezeket írja róla: A Dunaparthoz közel kevés és alacsony épületeket számlál. Határa is a szigeten igen csekély, ke-letre és éjszakra vannak szántóföldei. Ezek homokosak; buzát nem, csak kétszerest teremnek. Kaszálói nincsenek, mert a mi van a határ-ban, az urasági birtok. Erdeje sincs; csak az a kis vesszős, mely a falu és a Duna közt fekszik. A Duna jobb oldalán bírnak lakosai

szőlőket, melyeket csak nem rég ültettek. Legelője kevés, ez okból marhái igen soványak. A lakosok legnagyobb része ráczság; néhány évvel ez előtt vegyítették német telepesekkel, a kik a falu felső részén építették házaikat. A vegyes népség általában róm. kath. vallásu, s a hivek Budára járnak templomba.

Ma Csepel a sziget legszebb s jó vagyonu községe. A régi rácz lakosság elköltözött, vagy elnémetesedett s magyarosodott. Fő nyelve a német, de vegyesen magyarral, minthogy ezt is értik s beszélik. 1838-ban igen nagy veszedelmet szenvedett a nagy árvíz miatt; azóta az alsó utzasorokat elhagyva oly emelkedett helyen épült újra a község, hogy belső területe még az 1876-dik évi nagy víz alkalmával is mentve maradt. Belrendezettsége egészen szabályos. Van két széles nagy utszája s egy keskenyebb. A házak kőből és vályogból építtetnek, újabb időben többnyire zsindey tetőre. A házak eleje fákkal rendesen kiültetett. A csinos és jobb építkezés felügyeletére építő bizottság áll fen. Népeség 1604 lélek, kik 1 ágostait s 2 reformátust kivéve, mind római katolikusok, 1788 óta fenálló anyaegyházzal és boldogasszony fogantatására szentelt, magas tornyával messze kilátszó derék templommal. — Határa tagosítva van s 3422 hold. Ennek felső része sík, lapályos, alsó halmos; — az egész homokos, néhol épen buczkás, s a mit róla Bél 140 évvel ez előtt mondott, ma sem jól termi a búzát; hanem fő terméke: rozs, krumpli, kukoricza nagyobb, buza, árpa, zab kisebb mértékben; azután takarmánykép lóhere és muhar. A nép erősen trágyáz; némelyek minden évben is, ha tehetik, de általában minden harmadik évben rendesen. Gazdasági gépekül kivétel nélkül vasekék, azután sok gazdánál szelőlő rosták használatnak.

Tagosításkor meghagyatott a közlegelő: de a telkesek elkülönködtek a szellérektől. Mindenik csoport gazdái közösen tartanak bikákat, kanokat; a község egy mént. Az állattenyésztésben eddig, a főszű, mint főjövedelmi forrásra, az üszők és tehenek nevelésére fektetett. Minthogy a Kis-Duna rekesztő gátján keresztül a fővárossal az akadálytalan közlekedés most már megnyílt, remélhetőleg a tejgazdaság is rövid időn nagyban ki fog fejlőni. Különben most is hord már a lakosság a főváros piaczára tejet és kenyeret. Juhot is tartanak még némelyek, leginkább magyar fajt: de keveset.

A szőlőmivelés és gyümölcstenyésztés csak nagyon középszerű. Egy hold községi faiskola is volna, hol az iskolás gyermekek fánevesítésre kezdenek taníttatni: de ennek hatása még csekély. A nép azonban szereti a fástitást. A homok beültetés magán birtokokon is gyakoroltatik; egy község ut is szegélyezve van fákkal.

Iparos kevés van a községben: csizmadia, szabó, ács és kőműves. Nyitott kereskedés 3 szatós bolt.

A munkás erő kielégítő. A napszámbér, daczára, hogy a község alig esik egy mérföldre Budapesttől, csak kevéssel drágább, mint a szigetségi alsóbb részén, például Ráczkevin.

A birtok adás-vevés tagosítás óta ritkaság; az ár igen emelkedett. Egy ház ára, beltelekkel 2—3000 frt, egy féltelek földé 6000 frt; egy zsellér állományi külsőség 500, belsőséggel vagyis házzal 2000 frt. A vevők általában helybeliek. Tagosztály előtt szedett össze egy vidéki ur mintegy 200 holdat olcsón. Most a csepeliek szereznek, ha lehet, a szomszéd községekben is. Az egyenes államadó összege: földadó 1800, házadó 450, személyes kereseti 650, jövedelmi 500 frt. Közép főösszeg 3400 frt. Utolsó posta: Promontór; ide dereglyés rév a N.-Dunán.

Sziget-Szent-Miklós magyar falu, Harasztival szemközt, Pesttől $2\frac{1}{4}$, Soroksártól, mely utolsó postája 1 mérföldnyire, a most már elrekesztett soroksári dunaág jobb partján. Harasztira átjáró rév a Kis-Dunán, az öreg duna-ágon a Haros sziget alatt Téténynél dereglyés komp.

Keletkezéséről s régi történelméről a községnek nincsenek okmányok. Legrégibb irat a községi levéltárban 1741-ről való. Ez adó-kivetésre és birói számadásra vonatkozik. Különben a község első telepítése, a mennyire a hagyományokból kikutatható, 1440 körül esik, első lakosai az azon időtájon a török szélekről felhozott és a ráczkevi szigeten megtelepített szerbek levén, kiktől a községnek Szentmiklós neve is származik. Volt-e itt e megtelepítés előtt község, arról adat nincs. Azonban a török uralkodás alatt ezen első telepítésű község is elpusztult; szerb lakosai elszéledtek s helyettök a felszabadulás után innen helyből és a szintén elpusztult Haros és Szőlős szomszéd községekből magyar lakosok telepedtek meg. A török felszabadulás után 1690-ben készült legelső megyei összeírás csekély számu, de már magyarok által lakott helynek találta ezt. 1691-ben $\frac{1}{8}$ portával iratott össze s az egész megyére 20,482 frtban kivetett katonatartási segélypénzből 62 frt 50 kr vettetett reá. Az 1696-diki összeíráskor $\frac{3}{4}$ portája volt. Ezután folyvást szépen gyarapodott. 1731-re már annyira összeszedte magát, hogy ifju Patay János, a ki 1731-től 1739-ig volt a reformátusok superintendense, s előbb 17 évet töltött itt papképen, időközben pedig Soltra ment, Soltról 5 évi papsága után superintendenssé választatásakor ismét visszaköltözött Szentmiklóstra, s egész superintendensi idejét itt töltötte. Már 1770-ben a Mária-Terésiaféle urbéri munkálatok benne $73\frac{16}{32}$ negyedik osztályu urbéri telket mutatnak ki. Így a szigetségben Tököl után legtöbb

telekszama volt. De ugyanez időtájon, különösen 1768, 1770, és 1775-ben a Duna jege és áradásai miatt ismét nagyon sokat szenvedett, minek folytán csaknem egészen elpusztulván, a megyei hatóságnak 1799-dik évi 685 és 1818 jegyzőkönyvi határozatával »Sziget-Szent-Miklós, a Duna jege által eltörölt colonianak alkalmasabb helyen felépítése elrendeltetvén«, e megyei határozat folytán épült újra s azóta áll fenn mostani helyén.

Most Pestmegye közvagyonilag és közháztartásilag legrendezettebb községeinek egyike.

Lakosainak száma az 1857-diki országos összeírás szerint 2223, a legutóbbi 1870-dik szerint 2403 lélek. Tehát növekedőben van. E népesség legnagyobb része helvét vallásu, helyben derék anyatemplommal és külön a fiu, külön a nő-gyermekek részére jól vezetett iskolával. Az anyaegyház a legrégebbek egyike, a reformatio első idejéről. Már a török világ előtt erős anyaegyház volt: de mint láttuk, ez alatt, kivált az annak vége felé előállott üldöztetések miatt, elpusztult; anyakönyvei 1730-tól kezdődnek. A lakosok közt 47 r. kath. is van, azután az idetartozó Lakihegyen szintén lakik 32 r. kath. lélek; ezek a tőköli r. kath. anyaegyházhoz tartoznak.

Legelső nevezetessége Sziget-Sz.-Miklósnak az, hogy a Budapest fővároshoz legközelebb eső községek közt legtisztább magyar ajku; és épen ezen tiszta magyarságánál fogva nagyon elősegíti a magyar nyelv tanulását a szomszéd német ajku községek lakosai közt, s évről-évre mindinkább több gyermek van itt Promontórról, Tétényről, sőt még Budapestről is részint cserében, részint kosztra elhelyezve a magyar nyelv tanulása végett.

Belépitkezési rendezettséget illetőleg a falu kitünőséggel nem dicsekedhetik. Utszái rendetlenek. Ezek közül csak kettő mondható elég szélesnek; a többi görbe és keskeny. A házak eleje ritka helyen van kiültetve fával. Az építkezésnél többnyire vályog és sárfal divatozik. Kő és téglá még az alapban is csak új idő óta kezd használni. Dicséretes, hogy az istállók a lakó házaktól többnyire elkülönítvők. A tető közönségesen nád és zsup; újabb időben néhol fazsindely. Cseres tetejű ház az egész községben csak három van. Sajnos, hogy a csinosabb és jobb építkezés iránt egyáltalában nincs semmi hatósági rend és intézkedés. Szóval a község külsején meglátszik tagadhatlanul a rendszertelen magyar alak; ámbár az elpusztulásra bekövetkezett új építkezéskor elég alkalom lett volna a községet csinos rendbe hozni s kellemesen lakályos szép alakúvá tenni.

Hogy ez nem történt s ez irányban most is, — kevés kivétellel —, minden a régi avultságban pang, annál csodálatosabb, mert

különben maga a községi közháztartás a legrendezettebbek egyike, és Sziget-Sz.-Miklós azon vagyonos községek közé tartozik, a melyek a községi közkiadásokat saját községi közvagyonukból meggyőzik, és ezek fedezésére az állami adón kívül, községi pótdadót a lakosságra rendszeren kivetni nem szoktak. Példakép egész terjedelemben közlöm az 1873-dik évi községi költségvetést. E szerint volt a községi közbevétele 6135 frt 30 kr; kiadás 5278 frt 61 kr; bevételi maradék 856 frt 69 kr. Bevételi tételek: mult évi áthozatal 967 frt 75 kr, szántóföld haszonbér hátralék 364 frt 65 kr, kamat hátralék 27 frt 50 kr, kovácsműhely bére 52 frt, korcsmabérlet 360 frt, földhaszonbér 1174 frt 30 kr, tőkekamat 150 frt, fogyasztási adó 468 frt, vadászati jog bérlete 101 frt, csődörök, bikák, kanok tartási rovatala 330 frt, közsorbeli fuvardíj 160 frt, bika eladás 60 frt, adókövetelés 300 frt, takarékpénztárban rendelkezés alatt 1600 frt, előre nem látott 20 frt. — Kiadási tételek: rendes állam és egyenértéki adó 271 frt, bíró fizetés 130 frt, adószedő 80 frt, jegyző 623 frt 6 kr, orvos 300 frt, lelkész 193 frt, fitanító pótléka 98 frt 25 kr, leánytanítóé 52 frt 50 kr, két kisbíró 200 frt, éjőr 130 frt, bába 42 frt, levélhordó 40 frt, irodaszerek 45 frt, világítás 40 frt, szegényeknek 20 frt, épületek javítása 220 frt, községi épületek biztosítása 36 frt 10 kr, utak, kutak, hidak javítása 140 frt, ujonevezési költség 140 frt, előfogati díjak 200 frt, magállatok élelmezése és gondozása 330 frt, két bika vásárlására 280 frt, fuvardíjak 160 frt, hirlapi előfizetésekre 40 frt, új kutak csináltatása 408 frt 70 kr kölcsöntörlesztés 186 frt, fogyasztási adó 468 frt, napdíjak 85 frt, szerbtövis irtására 50 frt, telekkönyvkészíttetés 110 frt, buczkabefásításra 60 frt, előre nem látható költségekre 100 frt. — Községi vagy on: község ház 1680 frt, tanító lak 840 frt, kovácsolás és műhely 315 frt, korcsma ház 315 frt, jegyző lak féltelek földdel 2000 frt, 75⁸¹/₁₂₀₀ hold községi kaszáló 3970 frt, 12⁹²/₁₂₀₀ h. másik kaszáló 900 frt, 14⁹⁵⁵/₁₂₀₀ h. új föld 1400 frt, másik 4⁸³²/₁₂₀₀ h. 280 frt, 38³⁰⁰/₁₂₀₀ h. kaszáló 2300 frt, buczkaerdő 174 frt; — ezen ingatlanok összes becsértéke 14,174 frt, a bormérési jog becsértéke 415 frt, kamatra kiadott tőkepénzek: 1719 frt 99 kr, egy bika és két kan 122 frt, ingóság (közte egy 190 forintos vas pénzszekrény, két tüzfecskendő 500 frt értékben, különféle térképek és könyvek 136 frt értékben) 1915 frt 50 kr, végre készpénz 967 frt. Főösszeg 19,313 frt; melyen teher 600 forint takarékpénztári tartozás; tehát tiszta becsérték: 18,713 frt 04 kr.

A határrendezés, illetőleg némi részben tagosítás 1862-ben ment végbe. Ekkor volt belsőség 413, községi faiskola, temető és agyag-

gödrök 5, szántóföld 4610, kaszáló 436, erdő 91, jobbféle legelő 2776, könnyű homok legelő és buczkák 1905 hold, összesen az egész határ 10,236 hold 1200 négyszeg ölével. Ebben a jobbféle legelőből 1184 hold Lakihegyi puszta név alatt kihalatott az urodalom részére, a többi mind a lakosság kezén. Így méretezett ez ki a ráczkevi királyi családi urodalommal 1862. máj. 12-dikén kötött s jun. 2-án helyben hagyott szabályozási egyesség szerint. Ez azóta is így van. A Lakihegyi puszta nem képez külön önálló határt; hanem a község határhoz tartozik. De a használatot illetőleg, mind az urodalmi, mind a községi kézen levő földekre nézve sok megváltozott. — Minőség tekintetében a határ északi része, a csepeli határ felől jobbára síkság; csak az ugynevezett felsőmezői dülő halmos és homokos talaju. A déli rész buczkás és homokos; ugyszintén a keleti részen is az ugynevezett felső buczkák halmos és homokos területet foglalnak el. Az összes határterületnek mintegy egynegyede halmos és homokos, háromnegyede sík terület, majd ritka és sűrűbb homok, majd fekete lapályos agyag talajjal. Legjobb részek: a nyilasokra dülő, alsó-közép, alsó-bán, a nyughatatlan dülő, a nagy laposi dülő, és az ugynevezett dunára dülőbeli szántóföldek.

Kiemelendő azon kedvező egyesség, melyet a község az említett 1862-dik évi határrendezés alkalmával az urodalommal kötött. Ennek főbb pontjai szerint: *a)* A határ negyedik osztályba levén sorozva, egy egész telekre belsőségben, szántóföldben és réthben 1100 ölével 43 hold adatván ki, ezen felül $73\frac{1}{2}$ telek után még 1878. $\frac{1105}{1200}$ hold maradék föld hagyatott a lakosság kezén, 25,236 frt 26 kr. váltságdíj mellett osztrák értékben, melyből egy holdra 12 frt $47\frac{1}{2}$ kr. esik; mely hat év alatt 12 féléves részletekben volt fizetendő. — *b)* A ref. egyháznak $50\frac{1021}{1200}$ hold birtokát az uraság $87\frac{860}{1200}$ holdra egészítette ki. — *c)* Hasonlókép a ref. lelkésznek $21\frac{368}{1200}$ hold birtoka 42 holdra, a jegyzőnek $13\frac{272}{1200}$, a fitanítónak $11\frac{219}{1200}$, a leánytanítónak $8\frac{216}{1200}$ hold birtoka mindenik részére 21 holdra egészítettet ki az urodalom által. — *d)* Az előző pontokban foglalt illetőségen felül, a soron kívüliekkel s zsellérekkel együtt $99\frac{1}{8}$ egész telek után 16 holdjával 1592 hold legelő, ezen kívül a falu saját birtoka után $33\frac{200}{1200}$ hold hasított ki. — *e)* 277 hold buczkás legelőt, az alsó buczkák felső szélén ingyen engedett az urodalom a lakoságnak; — *f)* Az ugynevezett alsó buczkákat pedig $1628\frac{1079}{1200}$ hold területtel, még az 1844-ben megállapított ár szerint 3150 frtéért engedte át, ez összegnek 6 év alatt, 12 félévi részletben fizetése mellett, — *g)* végre a telkes gazdák kezében volt $76\frac{78}{1200}$ holdnyi szigeti erdő, melynek

használatáért azok előbb ölfa-fuvarozási szolgálatot teljesítettek, hasonlólag birtok aránylagos tulajdonul ingyen engedtetett nekik által.

Ezen határrendezés alkalmával a soronkívüliek: a ref. egyházközség, lelkész, két tanító és jegyző birtoka, azonkép hét telki illetőség egy darabba lett tagosítva. A többi lakosság szántóföld illetőségét 9 részben vette ki; ezen kívül lett kiadva a kaszáló, ismét külön a legelő illetőség, minthogy kevesebb tagban osztakozásra nem lehetett általános egyességet létesíteni. Azóta a tapasztalás megegyezően bebizonyította, hogy mily hiba volt ez; mert a tökéletesen tagosított gazdák sok tekintetben és nagyon is kitetsző előnyben vannak azok felett, a kik birtokaikat közösen széljelhagyták. Az egy tagban levőknek kevesebb szomszédjuk van, a határmezsgye kevesebb tért foglal el, kevesebb szomszédal kell izetlenkedni, a mi még a legjobb szomszédok közt is gyakran elkerülhetlen; kevesebbfelé kell jönni-menni, a földmivelés kevesebb fáradsággal, könnyebben és jobban megyen; — hogy pedig ezen előnyök valóságban is megvannak és a nép maga is jól érzi azokat, legfényesebb bizonyossága annak az, miszerint a tagosított birtok általában értékesebb, többre becsültetik, ára magasabb, mint a közösen maradtaké; ámbár tagosításkor az egy taguak birtoka a határnak nem jobb, hanem éppen rosszabb részen adatott ki.

A gazdálkodást illetőleg maga a földmivelés, a határrendezés óta, általában előre ment, és minden tekintetben szép haladást tett; mindenki igyekszik földjeit jól megmivelni; minek bizonyossága az is, hogy már csaknem minden gazdának jobbféle vaskéje van. A földjavítás és trágyázás kiterjedten divatozik. Leginkább a kapás növények alá való és ugarföldek szoktak trágyáztatni. Minden gazda annyit trágyáz, a mennyit csak tud. Fekete ugart kevesen tartanak; a trágyázott ugar többnyire muharral, vagy kapás növénynyel vettetik. Főbb termékei a határnak: a tiszta buza, kétszeres, rozs, árpa, zab, kukoricza, krumpli, muhar. Mindezek oly nagy mennyiségben természetnek, hogy valóban, már csak a tömegnél fogva is megérdemlené, hogy az ezeket vásárló kereskedők a termelőket helyben keressék meg; a mi eddig nem szokott történni. Különösen a muhar, zab és tiszta buza kedvező időjáráskor igen nagy mennyiségben és jó minőségben szokott teremni, és eladásra kerülni. Repcze vagy más iparnövény nem termesztetik. Ugyancsak a földmivelési gazdaság emelkedésének jellemzésére kiemelhető, hogy a gazdasági gépek közül a szelelő rosták nagy mennyiségben léteznek, van azután a községben egy 8 lóerejű gőzcseplő gép, melyet hat gazdából összeállott társaság szerzett és tart fen.

Az állattenyésztésről már nem jelezhető azon kedvező haladás,

mi a szorosán vett földmivelésről. Ez a határrendezés óta hanyatlásnak indult, és pedig szintugy a tagosított gazdáknaál, mint a közösben maradtaknaál; egyaránt érte a szarvasmarha, juh- és sertés-tenyésztést. Csak a lótenyésztés mutathat emelkedést az előző idők-höz képest. A hanyatlásnak főoka az, hogy a tagosított gazdák a takarmány termesztésre nem fordítanak elég gondot és szorgalmat; természetes rét pedig aránylag igen kevés van; mert a rétek és legelők, a mi csak némileg alkalmas volt, felszántattak. Ugyanez áll a közösben maradt gazdákra nézve is. A muhart, a mi szép mennyiségben termesztetik, mindenik féle gazdáknaál a lovak eszik meg, vagy az is egyrészben eladásra kerül. Másik ok a közösben maradt gazdáknaál az, hogy a kiterjedt közös legelő nagy részét azok is felosztották és felszántották. Megvan ugyan egy kisebb rész közös legelőkép, valaminint aratás után a tarló-felszabadulás is divatozik s használtatik közlegeltetésre: de a határ kiterjedésnek megfelelő különböző baromszám kitartását e kettő sem győzi; annál kevésbbé, mert ámbár a szerbtövis irtására van gondja a községnek: de más gondozás, javítás, vagy jókarban tartás a közlegelőn nem történik. Végre kiválólag a szarvasmarha-tenyésztés nem emelkedhetésének és nem szaporodhatásának egyik főoka az is, hogy ámbár a bikák most is községileg tartatnak s azok tenyészképességére az előljáróság szorgalmasan gondot fordít, a minthogy nincs is panasz a kellő szaporúság ellen: de a szopós borjuk rendesen már 2—3 hetes korukban a budapesti piacon tömegeesen eladatnak vágóra, és itkán neveltetnek fel, növendék marhát pedig ezek helyett a lakosság máshonnan is gyéren szerez. — Ellenben a lótenyésztés emelkedésének főtenyezője az, hogy a község már hét év óta kincstári csődöröket szokott kapni és tartani, a nagyköroői méntelepből; ez által a szép csikókra szertehetés megkönnyítettett, s a nép ehez annyival inkább kedvet kapott, mert a jól felnevelt szép csikó, jó árban szép jövedelmet hoz.

Visszatérve a közlegelő ügyre, kiemelést érdemel annak használati módja, mely következő: a közlegelőre mindenkinek joga van annyi szarvasmarhát vagy birkát hajtani legeltetés végett, a mennyit akar: de minden darab szarvasmarha és birka után bizonyos legelőbér, például ez időszerint egy darab szarvasmarháért 4 frt, egy darab birkáért 55 kr. van megállapítva egy évre. A legelőn levő összes barom után ekkép bekerülő legelőbér, mely például 1874-ben 1680 frtot tett, a közlegelőben jogos telkek száma szerínt 70 egyenlő részre felosztatván, a kinek a közlegelőn épen semmi jószága nem jár, annak a telki illetősége után járó legelő bér készpénzben kiadatik; ellenben a kinek a közlegelőn jószága van, annak az azután fizetendő legelőbér

jutalékáboi leszámittatik, avagy ha több leelő marhája van, mint a mennyinek dija illetőségéből kitelik, akkor a többletet tartozik a közös pénztárba utánfizetni.

A szántóföld-mivelésen és állattenyésztésen kívül, kitünő jövedelem forrását képezi még a lakosságnak a szőlőmivelés és gyümölcs-tenyésztés. A határrendezés óta mindenik emelkedett; különösen a szőlőmivelés, még pedig gyors haladással; a gyümölcs-tenyésztés kevésbé. Már előbb szép szőlőhegyei voltak a községnek. A Csepel felé eső határreszen a régi Szőlős község határának helyén vannak a sós-hegyi és pünkösthalmi szőlők, a Haros sziget felé az Üрге, másképp Samé hegy, Tököl felé a Lakihegyi vagy Uj-szőlők, mely utóbbiak szintén már a negyvenes évek elején kezdtek ültettetni. Tagosztály óta ezek jelentékenyen szaporodtak. Különösen az ugynevezett alsó buczkai terület évről-éve mindig nagyobb mértékben ültettetik be szőlővesszőkkel és gyümölcsfákkal, s az előbb csaknem egészen haszontalan —, legfeljebb silány birka- és marhajárásnak használt buczkában már ez időszerint igen szépen termő szőlők és gyümölcsösök diszlenek. A gyümölcs-tenyésztés és nemesítés előmozdítására dicséretesen szolgál a községi faiskola. Ez egyik iskolatanító kezelése alatt áll, ki a nemesített oltványok egy részét minden tavaszon olesóért el szokta a lakosoknak adni; más részét pedig az iskolából kikerülő gyermekek közt osztja széljel. Ez a gyakorlat, a faiskolával együtt, már 12 év óta áll fen, s ez uton is néhány ezer nemesített oltvány jutott a lakosok birtokába; melynek jóáron kelő nemes gyümölcse a nemes fák növekedésével ésszaporodásával a budapesti piaczról évről-évre több-több jövedelmet eredményez.

A község, mint testület, 1875-ben 1300 szál akáczfát ültetett el homok kötés végett.

Arányba véve a község lakosságának számát a határ kiterjedésével és a mívelési ágak különféleségével: azt lehet mondani, hogy a népesség a határbeli földek mívelését a különböző mívelési ágak szerint teljesen meggyőzőné, mert munkában kitartó és szorgalmas. Mind a mellett a szomszéd Soroksár, Csepel és Haraszi községbeli lakosok is haszonbérnelnek földeket a határban; ellenben Szentmiklós község népessége ez idő szerint más határban vagy pusztán nem haszonbérrel; sőt a ráczkevi királyi családi urodalomnak a határhoz tartozó Lakihegyi pusztáját, mely hasonlóképp bérletileg kezeltetik, szintén nem helybeliek bérlik. De napszámban dolgozásra a helybeli nép, más községekbe, különösen a budai határra tömegesen eljár; azonképp földeknek feléből mívelését ugyancsak a budai határon s otthon is gyakorolja

Máskülönben is a gazdasági munkálatokhoz kéz erőt s napszámot mindenkor lehet elegendő számban kapni helyben és pedig mérsekletten áron. A napszámosok többnyire koszt nélkül fogadtatnak. Így a férfi szőlőmunkás tavaszi napszámbére 70—80 kr, a nőké s gyermekké 50—60 kr; a nyári kaszás és kapás napszámbér 1 frttól 1 frt 40 krajczárig. Szakmáymunka egyébbnél nem divatozik, csak az aratásnál; ennél az arató rész őszi gabonánál 10—11, tavaszinál 10-dik: de az aratók már legnagyobb részben kosztal is elszoktak e részér mellett láttatni; ellenben az aratási részességért az aratási munkán felül a gazdának 5—6 napi kézi napszámot szolgálnak.

Cselédek hasonlókép elég számban kaphatók helyből s legnagyobb részben csakis helybeliek szoktak fogadtatni. Egy felnőtt béres legénynek évi fizetése 60 frttól 110 frtig változik, teljes élelmi ellátás mellett; felnőtt nőcselédé 50—80 frt, szintén teljes ellátással. A hónapos szegődség egyikféle cselédnél sem divatozik.

Az ipart illetőleg van a községben ez idő szerint 60 iparos, t. i. molnár, kovács, rostás, csizmadia, cipész, takács, mészáros és szabó. Ezek leginkább csak helybeli szükségre dolgoznak; terjedt üzlete egynek sincs. Leginkább érdemel a többi közt kiemelést egy rostás, a ki önszorgalommal kitanulván a gépészetet, most dicséretes minőségű szelelő rostákat készít, egyuttal a fennebb említett gazdasági társaság gőzcséplő gépét is kezelvén.

Kereskedők, oly értelemben, mint e szót érteni szoktuk, nincsenek, csak 5 szatócs van, miután a lakosságnak legnagyobb része minden szükségletét közvetlen Budapestről szokta beszerezni, hová egyszersmind eladó termékeit is maga hordja piacra. Hord pedig a budapesti piacra eladás végett leginkább gabonát, muhart, és őszi időben hízott sertést, gyümölcsöt és szőlőt. Országos vásárokat a budapesti, ráczkevi, laczházai és székesfehérvári vásárokat szokta a lakosság látogatni: ezeket se kitűnő mértékben; egyébüvé még ritkábban megyen.

Az államadó kerek összegei: földadó 7700, házadó 500, kereseti adó 1700, jövedelmi 1300, összesen: 11,200 frt.

Mint a világgal haladásra és miveltségre törekvés dicséretes jelensége tüntethető fel egy olvasó társulat, mely alapszabályilag alakulva, lapokat és egyéb olvasmányt közösen hordat. Ez 3 évre van alakulva, tagságdíj évenként 2 frt; tagok száma ez időszertint 54.

Nagy birtokos a községben nincs. A ráczkevi urodalomnak, a melyhez a határban lévő egyetlen nagy birtok tartozik, szintén semmi tisztje se lakik helyben. A lakosság zömét, mint az eddigi leírásból kitetszik, közönséges földmivelő népség képezi. E közt vannak sorsuk

szerint jó móduak és vagyonosok. A birtokváltozás és adás-vevés mind a mellett gyakori. Az árt illetőleg: egy lakháznak, vagy belső telki kertnek ára 200 frttól kezdve 700—800 frt szokott lenni. Nagyobb értékű házak nincsenek. A szántóföld ára katastrális holdanként 150 frttól 250 frtig; egy katastr. hold szőlő, a minőséghez képest 400 frttól 1300—1400 frtig. Egy negyed telek ára, mely 14—15 holdat foglal magában, a minőség és a körülmények szerint 1600-tól 3000 frtig; legalább még az előző években így lettek eladva; most rosszabb idő jár. A fekvőségeket leginkább helybeliek szokták még eddig megvenni: de újabb időben a szomszéd csepeli németek is kezdenek a határra bekapni, és aprónként már mintegy 200 holdnyi birtokot vásároltak össze. Zsidóság a lakosság közt még kevés van. Ezek közül csak háromnak van lakóháza; külső birtoka egynek sincs. A földbérlet közép ára holdanként 9—10 frt.

Régi történelmi nevezetességül még ezelőtt 20—25 évvel láthatók voltak a határban az elpusztult Haros és Szőlős községeknek, melyek lakosai Szentmiklóssra telepedtek át, templom helyei és romjai. Ma már az ezek alapjában volt kövek és téglák is elhordatván, helyök sem ismerhetők meg többé, s ott is szántóföldek terülnek. Utolsó posta: Soroksár.

Tököl magyarosodó dalmát község, Csepelen alól 2, a nagy-Duna balpartján, a sziget másik oldalán fekvő Sz.-Szentmiklós és Csép községtől egyaránt egy mértföldre, Tétényre, Batára átjáró révvel a Dunán. Hajdan Thekel név alatt nevezetes város volt; a híres Tököli család törzs helye. A török világban nagyon elpusztult, lakosai elszéledtek. De a török járom alól felszabadulás után 1690-ben mégis már mint lakott hely iratott össze. 1691-ben $\frac{1}{4}$ porta róvatott reá. Azonban 1695-ben a porták rectificatiója alkalmával ismét porta nélkül hagyatott. Bél Mátyás idejében még szintén csak igen csekély falut képezett. Ő azt írja róla, hogy a házak száma alig-megy 30-ra, melyek oly kicsinyek és szegények, hogy mindössze alig érnek fel tizzel; — ezeket Dalmátiából és Szerbiából beköltözött ráczok építették, a kik a magyarok elszéledése után telepedtek itt meg. A Mária Terézia-féle urbarium behozatalának idejére annyira összeszedte magát, hogy az 1770-ben történt összeírás alkalmával az egész Csepelszigeten legtöbb urbéres telek találtatott benne, 96 levén azok száma.

Most a község 337 házat számlál. Fekvése a Duna folyamától alig 1000 lépésnyire, emelkedett homokos helyen, úgy, hogy a belterület előbb a Duna árjának nem volt nagyon kitéve: de 1876-ban az árnak a szigeten átszakadása innen indult ki, s ekkor a község

belterülete is sokat szenvedett. Három egyenes és széles utsza kivételével, a többi rendetlen és keskeny. A szélesebb utszarészek fákkal kiültetvék; különben inkább csak a kertekben vannak faültetések. Az építkezési mód nagyon kezdetleges, a mennyiben csak sár s vályogfalra s zsuptetőre történik; cserepes s zsindeyes ház igen kevés: de az új építkezés is ritka. — A lakosok száma 2027; ebből 1985 róm. kath., 42 zsidó. A róm. kath. anyaegyház 1740 óta áll fen; leány egyházkép hozzá tartozik. Sziget-Szentmiklós és a laki-hegyi pusztá.

A határ sík, homokos; — területe 8098 katastr. hold s 89 □ öl. A tagosítás 1873. 6-ban eszközöltetett. Ez hat birtokos kérvényére jött létre, kik 1600 holdnyi birtokukat egy tagban hasították ki. A többi lakosság előbb 34 darabban volt birtokát, ismét tíz darabban osztatta ki, melyen rendes három nyomásos gazdaságot folytat. Az egy tagos birtokosok 490 hold legelőt hagytak közösen, melynek felét mégis felszántották, a másik felét közös legelőnek használják. A többi lakosságnak 2215 hold közlegelője van. Ezen a legeltetés birtok arányilag történik, minden $\frac{3}{4}$ telek után 4 darab szarvasmarhát és 15 juhot levén jogosított az illető a közlegelőre hajtani.

A szarvasmarha és a juhtenyésztés jó lábon áll. A ló és sertés-tenyésztés sokkal kevésbé, s nem is üzetik oly mértékben, mint amazok. A fő jövedelemforrás egyik ágát különösen a rideg marhatartás és nevelés képezi. Bikák és kanok külön a telkes gazdák s külön a zsellérek által gazdaságilag tartatnak. Ménlovakat egyesek a szomszéd községi állammin állomásokról használnak, de ritkán.

Földtermékkép legnagyobb mértékben műveltik a rozs és árpa; kisebbben a kukoricza. Ipar növény, valamint vetett takarmány nem divatos. A szőlőművelés és gyümölcstermelés nagyon középszerű s csakis az illetők házi szükségére szorítkozik.

Napszámosban s cselédben nincs szükség. A mezőrendőrségi kihágások miatt nem sok a panasz. Mesterember általában kevés; a kereskedést csak egy pár szatócs képviseli. A lakosság Budapestre s Ráczkevre piacoz; ezeken kívül egyéb vásárokat is gyéren látogat.

A birtok adás-vevés a tagosztály körül sűrű volt; ekkor vásároltatott össze pesti birtokosok által 12 egész telek, 1392 hold terjedelemmel. Ebből egy izraelita birtokos kezére került egy tagban 400 hold. A folyó és múlt évben is több eladás fordult elő, még törvényes végrehajtás útján is. A tagosítás megkezdése előtt $\frac{3}{8}$ telek, melynek terjedelme 24 hold szántóföld és 10 hold legelő 1500—1800 frt körül kelt; most a nagy pénzszükség miatt olcsóbb s 1000—

1200 frtért, sőt alantabb is kapható. Tagosításkor 44 háromnyolczados telek lett három 4—400 holdas és két 100 és 130 holdas tagban egyesítve; különben a birtokok ³/₈ telken alol az előtt sem s azóta sem igen szoktak elapróztatni. Tagosításkor községi faiskolául 2 hold 640 □ öl hasított ki, mely azóta mivélés alatt áll, s az iskolás gyermekeknek a fatenyésztésben gyakorló helyül szolgál. Erdeje csak az urodalomnak van, mintegy 1000 hold uj erdő, a honnan azonban a szerszám és tűzifa a lakosok által is elég jutányosan szerezhető. Utolsó postája: Érd.

Csép német és szerb falu, Sziget-Szentmiklóson alol $1\frac{1}{4}$ mfre a Kis-Duna jobb oldalán. Száj-hagyomány szerint, e község eredetileg Szentmihály, azután Síp nevet viselt, ebből lett mostani neve Csép. Most harmadik telep-helyén áll. Szentmihály név alatt a Nagy-Duna oldalon, mintegy egynegyed órányira a folyamtól Tököl és Ujfalu közt állott. Bél Mátyás térképén csakugyan a Szentmihály név ki is van e helyen téve. Ott elpusztulván a falu, közvetlen a Kis-Duna partján épült ujra, s Bél Mátyás idejében ott állott már Csép név alatt. Bél ezeket írja róla: Ugyancsak a Duna soroksári ága mellett, Szentmiklóstól egy mértföldre fekszik, annyira közel a Dunához, hogy ha az kiönt, épen úgy, vagy még Szentmiklósnál is jobban szenved. A házak a parthosszán épülvék. Minőségök hitvány, számuk csekély, rácz lakosaiknak viz kiöntéskor bátorságos hajlékot épen nem adók. Ezek részint a régi rácz telepeseiktől maradtak, részint ujonnan építvék; mert a sok háborus viszontagság miatt a régiek elpusztultak. A lakosok sokszor elszéledtek, úgy a török, mint belzavarok folytán. Sokan elvesztek közülök; mások ha megmaradtak, se tértek ide vissza többé. Budának ismét keresztyén kézre kerülése után uj telepések is jöttek Szerbiából. De a Rákóczy villongások közben ezek közül ismét sokan átköltöztek Tököltre, s máshová, honnan a lázongás lecsillapodása után is csak gyéren szállinkóztak vissza.

Mostani helyére a község a mult század vége felé s a folyó század elején uralkodott nagy árvizek következtében költözött. Időközben azonban gyér lakossága a mult század második felében német települők által szaporodott, kik most a népesség többségét teszik.

A község utszái meglehetősen szabályosak és szélesek. A házak eleje fákkal be van ültetve. Az építkezés az 1838-dik évi nagy árvíz óta nagyobb részt alol köre s a fölé vályogra történik, bár vannak még most is egyesek, a kik csak sárból építik hajlékaikat. A csinos s jobb építkezésre a nép, a nélkül, hogy erre szabály volna, magátol hajlik. 1870 óta az uj házak leginkább zsindely tetőre épülnek. Az

1876-diki árviz alkalmával e község is sokat szenvedett, ezt vágván keresztül a Tököltől kiindult átszakadás. — A határ összes kiterjedése 2865 katast. hold. Fekvése, csekély kivétellel lapos, csak kis részben dombos; minőségre nézve $\frac{3}{4}$ -ed részben fekete homokos, $\frac{1}{4}$ -edben fekete homokos agyag, néhol sűrűbb agyagos és szikes föld. Nevezetesebb része az ugynevezett »Kirchenäcker« dűlő, mely a régi Szentmihály község helyét foglalja; azután a Kis-Duna szélén fekvő ugynevezett »Hausäcker« dűlő, mely a falunak mostani helye előtt volt telephelyén terül, a hol egy görög keleti kereszt még maig is jelöli azon helyet, hol a falu állott. — A lakosok összes száma 1008 lélek. Ebből 767 római katolikus, 220 nem egyesült ó-hitű, 21 zsidó. A róm. katolikusok anyaegyháza 1862 óta áll fen, de már előbb volt templomuk Terézia tiszteletére, midőn mint leányegyház Sziget-Ujfaluboz tartozott; a keleti ó-hitűeknek, kiknek már 1733-ban volt itt templomuk és papjuk, szintén helybeli anyaegyházuk és templomuk van.

1873-ban ment végbe a legelő elkülönítés, mely alkalommal némi tagosítás is történt, a mennyiben a telkesek azelőtt 40—50 darabból állott külső birtokaikat 9 darabba vonták össze, s a legelőnek egy részét is ehhez felosztották s szántófölddé feltörték. Ugyanez alkalommal a telkesek a zsellérektől elkülönködtek. E szabályozás óta a közlegelő használatára nézve mindenik osztálynál arány van szabva. Tarló szabadulás nincs. A régebben a nép közt is divatozott juhtenyésztés teljesen megszűnt. A szarvasmarha- és ló-tenyésztés is a legszorosabb házi szükségére szorítottatott. Bikát a telkes gazdák és zsellérek külön közösen tartanak. Hágó mént 1873. év óta a község az államméntelepből szokott kapni. — Főterméke a batárnak a rozs, ez után kisebb mértékben az árpa, zab, kukorica s burgonya. A köles szintén divatozik kis mértékben. Vetett takarmánykép a muhar miveltetik szembetűnő terjedelemben és jó sikerrel. — A szőlőmivelés és gyümölcstermelés csak középkarban van, ámbár a bor a pénzhozó mívelési ágak egyikét képezne.

Napszámot eleget lehet kapni, sőt a lakosok vidékre is eljárnak napszámba. Cseléd kevésbbé kerül helyből s kivált férfi cselédek vidékről is fogadtatnak. — Iparos 40 körül, köztök legtöbb a csizmadia és takács, azután van 3 kovács, 2 asztalos, 4 molnár. Szatács 3. Nagyobb ipar s természeti kincs semmi. A méhészetet két egyén az új szakértelmi fejlettség szerint kitűnő szorgalommal űzi, kik a pesti méhészeti kiállításon jutalommal is kitüntetve lettek.

Nagy földbirtokos a határban egyedül a ráczkevi urodalom, mely földjeit bérletileg használja. A földbérlet általában véve 1600 □

öles holdanként 10 frt. A lakosok birtokán a bérlet ritkaság. A nép saját határa miveltetését meggyőzi; az urodalmi földeket is többnyire ez bérlő, sőt más határokba is juttat munkaerőt. Birtok adás-vevés nem gyakori. Egy egész telek ára belsőséggel együtt 12000 frt körül. Szántóföldek ára 1600 □ öles holdanként, a minőség szerint 100—250 frt. Vevők általában helybeliek. Idegenek a községbe a leg-ritkább esetben kerülnek. Utolsó postája Ujfalun keresztül: Ercsi.

Sziget-Ujfalu német falu Pesttől $4\frac{1}{2}$ mfdre, a Duna nagy ága mellett, azon Kis-Dunaág partján, mely a nagyobb ágból kiszakadva egy nagyobbácska, a szomszédságnál fogva csakugyan Ujfalusinak nevezett szigetet képez, a folyam. tulsó oldalán fekvő Ercsin felül, mely utolsó postája s hová rév jár.

A község régi lakosai a török világ előtt magyarok voltak. Ezek után szerb települők következtek. Azonban a sok háborus viszonytagság miatt ezek is nagy részben elpusztulván, a kevés maradék közé a mult század elején Ausztriából hozott német gyarmatosok telepítették, kik közül azután a szerb lakosság apránként kifogyott.

Most a lakosság száma 1165 lélek, köztök 1142 róm. kath. 1742 óta fenálló anyaegyházzal, 17 ágostai, 6 zsidó. A róm. kath. anyaegyházhoz tartozik leányegyházkép Sziget-Sz.-Márton. Határa mindössze 1857 katast. hold. Legnagyobb része lapályos, itt-ott dombos; fele fekete földű, másik fele homokos. Birtok rendezés és némileg tagosztály 1861—62-ben történt, mikor a volt urbéres földek az uraságiaktól s a telkesek földjei a zsellérekétől elkülönítettek.

A község belrendezettsége elég rendes, bár az utszák nem mindenütt egyenlőleg szélesek és egyenesek. A házak falusi módra elég csinosak, leginkább ugyan vert és sárfaluak, szalmával fedettek, de bár építkezési szigorú szabályzat nincs, köztök lassanként a cserepek is szaporodnak. A házak eleje többnyire fákkal kiültetvék.

Termeszt a község rozsot, árpát, zabot, kukoriczát, burgonyát, e mellett vetett takarmánykép mubart. Közlegelőjük külön van a telkeseknek, külön a zselléreknek; annak használatára nézve meg-szabott arány egyiknél sines. Szarvasmarha-, ló- és sertéstenyésztés középszerű jó karban. A szőlőmiveltetés és gyümölcstermelés szép sikerrel gyakoroltatik.

Napszámos mindennemű munkához elég, s a szigetségi többi községekhez aránylag is olcsó, mert a bér kosztal 40—50, koszt nélkül 60—70 kr. szokott lenni. Cselédek Ráczekeiből, Sziget-Becséről s Adonyból járnak s azok is elég mérsékelt bérért haphatók. A mezei rendőrség jó karban van.

Iparosul van 12 dunai molnár, 3 eszmadia, 4 cipész, 3 takács, 10 kőmives, 3 kovács, 4 szabó, 3 asztalos.

A lakosság leginkább Ráczevibe és Eresire piacoz, hová burgonyát és gyümölcsöt hord, de effélékből s kerti veteményből Pestre hajóval is szokott szállítmányokat tenni. — Birtok adás-vevés ritka. Vevők mindig akadnak helyben. A szántóföld holdja 200 frtig, szőlőké 300 frton felül is felmegyen.

Sziget-Szent-Márton, német falu a soroksári Dunaág mellett Csép és Ráczevi közt, ettől 1, Cséptől $\frac{1}{2}$ mfd távolságra, ott, a hol Ujfalu felé a sziget legkeskenyebb, mert az öreg Dunától is kevéssel esik tovább fél mérföldnél. Határa e nevezett három község közt mintegy háromszöget képez s 1799 katastr. hold.

Hajdan város volt s ráczok lakták. Ezek kipusztulása után németek szállották meg, kik közül a még megmaradt ráczok is Ráczevibe vagy máshová költöztek el. Mostani német lakosai frankoniai és svéviai (svábországi) származásuak. A lakosok összes száma 652, köztök 599 r. kath., kiknek helyben van templomuk, de csak leányegyházzal, mely Sziget-Ujfaluhoz tartozik, 29 ágostai, 24 zsidó. Mind a falut, mind a határt a Duna áradásai járják.

Házak száma 91. A falu felső része szabályos, az alsó rendetlen. De az utszák általában szélesek, s a házak eleje fákkal kiültetett. Az építkezés kivétel nélkül vályoggal történik; azonban elég csinosan, magas falazattal; az újabb építkezések általában tüzfalra, némelyek zsindely tetőre. Cserepes házak nincsenek. Különben a község a megyének azon vagyonos községei közé tartozik, melyek lakosaiktól községi pótdadót nem igényelnek; kiadásaira közjövédelmi forrásaikkal beérik. Maga a nép is rendtartó és szorgalmas.

A határ sík, részben fekete földü, részben homokos. A tagosítás 1863-ban ment végbe, midőn a telkesek három dülőre osztozkodtak s elkülönködtek a zsellérektől. Ugyanekkor a közlegelő egy része is felosztott, más része közösben maradt, külön a telkesek, külön a zsellérek számára. Azóta a legeltetési jog körül arány van szabva, a tartható jószágszám évenként változólag szabotván meg, a szerint, a mint az időjárás a fűnövésnek jobban vagy kevésbbé kedvez. Középmérték egy egész telek után 4 szarvasmarhának és 2 lóuak tarthatása. Ez nem sok, de épen azért az állattenyésztés jó karban van. A mellett a legelőn tartáson kívül az istálózás is gyakoroltatik, a vetett takarmányfélék közül a lóhere és muhar termesztésnek terjedt divatja levén. A szarvasmarha svájci és magyar faj. Bikát s csődört maga tart a község. Lovaknál a szomszéd állammén állomásokon Ráczevin és Csépen az államméneket is gyakran veszi igénybe

a lakosság s a szép csikók szaporodnak. — A rozs mellett a buza-termesztés kiterjedése is számot tesz. A tavasziak közül pénztermék a kukorica és krumpli. Hét különböző nevezet alatt a határ kicsinységéhez aránylag sok szőlőt mivel a község és pedig szorgalommal, valamint a gyümölcsstenyésztés is virágzik. A nép saját határa mívelését nagyon meggyőzi. Az urodalom bérlet útján gazdálkodik; a bérlők helybeli paraszt gazdák; némelyek a szomszéd ráczkevi határon is bérlenek; a bérlet ára 1200 □ öles holdanként 5—8 frt. Birtok adás-vevés igen ritka. Különben az ár a föld minőségéhez nem magas, s az eladóra helybeli vevők mindig akadnak. Iparos mind össze 8 van, u. m. 2 csizmadia, 1 cipész, 2 szabó, 1 bogvár, 1 kovács, 1 molnár. Van azután 2 szatócs. — Utolsó posta: Ráczevi.

Sziget-Becse. Csinos német falu a soroksári Dunaág mellett Ráczevin alól $\frac{1}{4}$, Makádon felül kevéssel több, mint $\frac{1}{2}$ mérföldre.

Ez is a sziget legrégibb községei közé tartozik, még pedig mostani helyén. Lakosai legelőbb magyarok, később ráczok voltak. Bél Mátyás saját idejéből következőleg ír róla: Maga a község emelkedett helyen fekszik; — alig 20 házból áll. Kelet felé egy kis sziget van mellette, a Duna kicsiny szakadása által elválasztva. Ebben némelyek szép gyümölcsösöket és füveseket birnak: de a nagyobb rész a ráczkevié. A falun alól kaszálók nyulnak be a szántóföldek közé, melyek azonban az árviztől sokszor szenvednek, miért is ha kiönt a víz, vagy semmi, vagy csak iszapos szénát adnak. A szántóföldek Makád felé terjednek: de valamint ezen oldalon délfelé, úgy nyugot és észak felé is, honnan a lórói határ által szomszédoltatnak, szűk területűek, s homokosak, mégis trágyázva s jól mívelve elég termékenyek. A szántóföldek közt fiatal erdő van, sűrű cseressel. Van itt az erdő és falu közt egy szép urasági major is. Azon rész, mely keletre Ráczevi felé esik, buczkás, de jó növésű fenyő erdőséget mutat. A falut németek lakják, kik Stiriából, Ausztriából és Svéviából költöztek ide. Hajdan ráczok voltak a lakosok: de a mint a németek ez előtt mintegy 30 évvel (tehát 1706 táján) megtelepedtek, nem tudni mi okból, a rácz lakosok összebeszéltek, egy éjszaka tömegestől a folyam másik oldalára (Lóréba) költöztek s a falut egészen a németeknek hagyták.

E leírás a mostani állapottal is sokban megegyez: de a község Bél Mátyás óta gyarapodott. Most lakosainak száma 635 lélek, kik mind róm. katolikusok, Mihály főangyal tiszteletére szentelt templommal s Ráczevihez tartozó leányegyházzal. Utszái elég szélesek és szabályosak. A házak eleje többnyire fákkal kiültetett. Az építke-

zés vályog falra s csak nád vagy zsuptetőre történik ugyan: de elég csinos s a lakosság az előljáróság által folyvást még csinosabb építkezésre ösztönöztetik. A határ kiterjedése 2964 kataszt. hold; ennek fele szürke, másik fele fekete homok. Benne esik a ráczevi urolomnak »Királyrét« puszta, mely jó földű róna terület. A falu alatt terülő szép gyümölcsös becsei sziget nagyobb részét most is a ráczeviak birják. A határ tagosítása 1863-ban egyességgel ment végbe. Ugyanekkor a közlegelő egy része is felosztott, másik egy tagban maradt közösben s azóta arányosítás szerint használtatik. Az állattenyésztésben a lakosság főfigyelmét a lótenyésztésre fordítja. A lovak jobbféle nagy fajuk; hágtásra a ráczevi államének használtatván. A faj jóságára egyéb állatnemeknél is figyelem van. A gabonafélék közül a rozs és árpa a pénzhező főtermék. A muhar és heretermesztés is terjedt divatu. A trágyázás rendszeresen gyakoroltatik, s a nép földéit általában szorgalommal és jól miveli. Tagosztály óta egyes telkes gazdák által 53 hold buczkás homok befásítása eszközöltetett. A szőlőmivelés kevésbé, de a gyümölcsstermelés ismét nagy mennyiségben üzetik, a községi faiskola, mely a népiskolához csatolva 900 □ ölet tesz, fanemesítéssel gonddal kezeltetvén. A kerti vetemény termesztésnek szintén dicseretes terjedtsége van. Napszámos minden munkához elég számban kapható; a kaszásbér sem szokott 1 frtnál feljebb lenni, más munkánál pedig a rendes bér 40—60 kr kosztal. Cselédek helyből is kerülnek: de a szomszéd községekből is jönnek elég mérséklett bérrel. A mezőrendőrség jókarban van, a kihágások nem gyakoriak. Birtokadás-vevés igen ritka; ha kerül, akad rá mindig helybeli vevő. Belső telkek ára házzal s kerttel 500—1200 frt, külső birtok fél telkenként 2000—2600 frt. Szőlő s szigeti gyümölcsös felmegy egész 500 frtig holdanként.

Utolsó posta Ráczevi.

A régi történelemre vonatkozólag a községi előljáróságtól azon nyilatkozatot vettem, hogy régi okmányok erre nézve a levéltárban nem léteznek. Ily emlékkép csak a községi pecsét mutatható fel, melyen az 1794-ik évszám áll, Becse felirással; a czimer egy pálmát képez, mellette szántó és csoroszlya vasak, buzakalászszal. Azonban Ferenczy Józsefnek 1844-ben a megyéről kiadott politikai földleírásában több hivatkozást találok a község levéltárában találtató jegyzőkönyvekből s annak kifejtését, hogy az első lakosok, kik magyar reformátusok voltak, 1680-ban költöztek Makádra.

Lóré szerb falu, a nagy Dunaág mellett, Adonynyal szemközt, Ráczevitől, mely utolsó postája félmérföldre. Ugyanannyira szom-

szédai délről Makád, keletről Becse. Maga a község jó bent fekszik a folyamparttól, mert közte s a Duna közt kaszálók s füzes erdős helyek vannak. A határ 1651 katasztrális holdat foglal, általában róna s nagyobb részben iszapos fekete homok. Különösen nyugat-déli része bőven agyaggal vegyített, mely kellő mívelés mellett a buzát is jól termi. Laposabban fekvő helyeit az árvíz gyakran járja. Egy nagyobbacska duna-sziget is tartozik hozzá a falu felett; a határ éjszaki sarkán pedig a ráczkevi urodalomnak jól gondozott szép kis erdeje van. A lakosok száma 657, kik 8 katolikust, s 4 zsidót kivéve, mind nem egyesült óhitűek, helybeli anyatemplommal. Ezek a török vész alatt történt elpusztulás után, különböző helyekről, különösen 1706 tájon Becséről gyülekeztek ide, s ennek emlékére köztök vezetéknéveik előtt most is több család viseli a becei előnevet. De a népség a török világ után Szerbiából jött új telepésekkel is szaporodott. — A község utszái elég szélesek és szabályosak. A házak eleje csak néhol van kiülletve fákkal. Az építkezés csak sárfalra s nádtetőre történik; bár van intézkedés a csinosabb építkezésre, ez a szegénység miatt lassan halad. Pedig a nép elég szorgalmas és munkás; de mostanában gazdálkodására nagyon mostoha idők járnak. A tagosítás 1862-ben ment végbe, barátságos egyesség szerint. Ekkor a közlegelő egy tagban hagyatott arányosított közös használatra. Ez a Duna mentében mintegy 400 hold, minőségére nézve első osztályu földterületet foglal, melyet most a víz gyakran jár, de a Dunaszabályozás útján legjobb szántófölddé volna változtatható. — A határ főbb termékei: kétszeres buza, árpa, kukorica és krumpli. Piaczra főképp árpa termesztetik legnagyobb terjedelemben. Vetett takarmányul a muhar és here termesztésnek is szép divatja van. Az állattenyésztés általában jókarban áll. Ennek folytán a trágyázás is rendszeres és kellő mértékű. A szarvasmarha kitűnő szép magyar faj. Lovak erős esontu nagyobb fajuk. Még egy kis juhtenyésztés is létezik. Szőlőmívelés kevés. A gyümölcstenyésztés kedvelt s virágzik. Van 860 □ öl községi faiskola is, csemetékkel beültetve, de nemesítés nélkül. A kerti vetemények, ezek közt a dinnye termesztése szintén gyakorlott. E czélra földbérletek is fordulnak elő, holdanként 15-től 26 frtig terjedő magas évi bérarral. Munkás kézben nincs hiány.

Különösen kitüntetendő a község egészségi viszonya. Itt semmi nemű járvány nem szokott uralkodni. 1866-ban, midőn a keleti cholera általánosan dühöngött, sem fordult itt elő e betegségben egy haláleset sem. Ezen kedvező egészségi viszonynak tulajdonítható, hogy a népség mindkét nembeli része feltűnően szalas, jótermetű s szép vonásu, és e község, népességéhez aránylag, mindig sok katonát állít.

1848 szeptember 30-dikán Roth és Philippovich táborának Ozora alatt történt elfogatása után itt akasztatta fel Görgey Arthur, a ki akkor még őrnagy volt, gróf Zichy Eugént, azon okon, mert: »a haza ellenségeivel egyetértett, s tettelegesen részt vett a délszláv lázadásban«. A forradalom legyőztetése után azonban a ráczkevi urodalom a kivégeztetés helyén góth-stylu csinos kápolnát építtetett, mely a szerencsétlen gróf emlékére ott ma is fenáll.

Makád, magyar falu a Csepelszigetnek végső csucán, ott a hol a két Dunaág ismét összejön, Ráczkevitől, mely utolsó postája 1, Lórétól és Becsétől félmérőföldre. A soroksári dunaág is félmérőföldre esik hozzá; ellenben a nagy ág és a falu közt csak egy kis erdő és nádasó fekszik. A tavat egy ér a Dunából veti vissza. Ez az ér a sziget végétől indul ki, körül folyja az erdőt, azt ismét szigetté alakítván, s a falu alatt nagy tóvá terül, innen keletnek tovább foly, Dömsöd irányáig, honuan délnek visszafordulván, ugyancsak a sziget orránál visszaszakad a Dunába. A másik oldalon Lóra felé is megy egy ér, mely holt Duna nevet visel. Ez a lórői gyümölcsösöket megkerülvén, úgy megy vissza a Dunába. Ekkép Makádot egészen víz veszi körül, s mintegy uj szigeten fekszik a szigetben. Ezen erek azonban csak akkor birnak vízzel, mikor a Duna nagy s a vizet elég mennyiségben veti vissza. Egyébkor szárazak.

Mikor települt meg a község legelőször, azt sötét homály fedi. A török világ előtti történelméről nagyon keveset tudunk; erre vonatkozólag sem a községi, sem az egyházi levéltárban adatok nincsenek. Csak annyi bizonyos, hogy Makád a sziget legrégibb s legnevezetesebb községeinek egyike. Azonban a Ráczkevi leírásában, az utszanevek közt említett nyombol, úgy látszik, régi neve Makófalva volt. A nép száján ivadékról ivadékra maradt hagyomány azt tartja, hogy a község már a tatárjáráskor fenállott s lakosai magyarok voltak. A falu nyugoti oldalán levő nádasó közepén, mely most is még 130 hold körül foglal, van egy 64 holdnyi sziget, neve »Kengyeles«. Erről az a szájhagyomány, hogy a tatárok üldözései elől, ez volt a lakosság menhelye, sőt itt 9 más falu népessége is keresett és talált menhelyet. — Igazolja ezen hely régiségét azon körülmény is: miszerint kut- és pinceásások alkalmával, különösen a templom közelében és szembe-tűnő mélységben nagy mennyiségű emberi csontok találtaknak. Ferenczy József, Pestmegyének tőle 1844-ben megjelent leírásában, becsei jegyzőkönyvekre hivatkozva, mégis azt állítja, hogy Makád 1680-ban ületett meg. Hogy ez tévedés, és a becsei adatok legfeljebb a törökjárom alól felszabadulás körül történt uj megszállásra vonatkozhatnak, az ki fog tűnni alább is különösen a reformáta egyházat

érdeklő adatokból: de a török világ utánról szóló megyeleveltári adatok is igazolják ezt. Jelesen:

1690-ben, a török járom alól felszabadulás után eszközölt legelső összeírásban Makád a lakott helyek közt foglal helyet. — 1691-ben $\frac{5}{16}$ porta adatott nékie s így a Csepelszigeten, Ráczkevi után, legtöbb; 1695-ben pedig a porta szám $1\frac{2}{3}$ -re rectificáltatván, a Ráczkevi részére ekkor rectificált $\frac{3}{4}$ ellenében, ezt is kétszeresen meghaladta. — Bél Mátyás idejében már virágzó község volt, s ő az egész vidék községei közül, Makád lakosairól ír legelismerőbben. Leírván ugyanis, hogy a községet sok víz veszi körül s az erdőség mind urasági levén, a lakosság csak szalmával, vesszővel és náddal tüzel, így folytatja ismertetését: »Azonban a lakosok különös szorgalma, még e szigorú körülmények közt is oda fejlesztette a dolgot, hogy bár fekvésére utolsó, de módjára és vagyonosságára nézve éppen nem utolsó a szigetben. Mert a mit saját határán nem talál, azt más határon szerzi meg. A szomszéd Gyála pusztán földeket haszonbérbelnek a lakosok, s összekötte saját birtokuk gazdaságával, igyekeznek megtartani nemzetiségök és községök örökségét.« (Cura studet conservare gentis atque vici sui perennitatem). A Mária Terézia urbarium összeírásakor 53¹⁶/₃₂ telek iratott itt össze; tehát telekszámra nézve Tököl és Sziget-Sz.-Miklós után, harmadikkép következett.

Most is a sziget legjobb módu községeinek egyike ez. Határa 5573 kat. hold. Ez általában sík és lapályos, agyagos fekete földű. Homokos rész nagyon csekély. Tagosítás még nem történt; csak urbéri szabályozás 1863-ban. Jelesebb földtermékek: buza, rozs, árpa, kukorica és krumpli. Piaczra a tavaszi árpa termeltetik legnagyobb mennyiségben, mely igen jó minőségű szokott lenni, és a kereskedők által annak idején nagyon keresett. Vetett takarmánykép a lóhere és muhar van divatban: de csak kis mértékben. A trágyázás rendes, úgy hogy ugyanazon darab föld minden harmadik évben új átrágyázásban részesül. A nép jól miveli földjét, általában Vidacs ekéket használ; más gazdasági gép nincs használatban. A szőlőmivelés a helyi viszonyok miatt csekély. A gyümölcstenyésztés újabb időben éledez. Van a községnek 2 hold 1237 □ öl faiskolája, alkalmas egyén kezelése alatt s a fanemesítésre jótékony hatással. — Közlegelő van, s még a tarló szabadulás is fenáll. Minden birtokosnak birtokához aránylag évenként megszabott számú barmot szabad a közlegelőn tartani. A szarvasmarha, ló, sertésenyésztés általában jókarban áll. Még birkaenyésztés is van szintén elég jókarban. Bikák, csődörök és kanok közösen tartatnak. Ezek fajminőségére és tenyészképességére szigorú a figyelem. — Munkás erőben nincs hiány. A kaszás napibére koszt

nélkül 1 frt, kosztal 60 kr; egyéb munkánál koszt nélkül 50, kosztal 30—40 kr. Férfi cseléd évi bére 40-től 80 frtig. nő cselédké 20-tól 40 frtig, mind bentartással. — Iparoskép van 4 kovács, 3 asztalos, 4 csizmadia, 2 mészáros, 3 hentes, 3 szabó, 13 takács és 2 bognár.

Birtok adás-vevés ritka. Házak ára 100—600 frt, kerteké 50—300 frt, egy negyed külső teleké 1500—1600 frt. Nagy birtokos csupán a ráczkevi uodalom, a mely földeit bérletileg kezeli, katastr. holdanként 10—15 frt közt álló évi bér mellett.

A község belrendezettségét illetőleg: az utszák szabályosak, elég szélesek, a házak eleje fákkal kiültetett. Az építkezés ugyan leginkább sárfalra és nádtetőre történik: de elég csinos és a községi elöljáróságnak is a csinosabb építkezésre gondja van. Az istállók többnyire elkülönítvék a házaktól. Cserepes ház eddig csak kettő van.

Lakosok száma 1449 lélek. Ezek közt 1356 református, kiknek helyben van anyaegyházuk, — 90 róm. kath., kik főökkép Ráczkéhez tartoznak, — 3 zsidó. — A reformáta anyaegyház nemcsak a megyében, hanem az országban is a legrégibbek közül való, mert a község magyar lakosai már a reformatio kezdetén bevették az új vallást s mikép a dunamelléki egyházkerület 1848-ki névtára igazolja, 1570 táján már egyház községek állott itt fen. Az egyházi anyakönyvek 1744-en kezdődnek. Ezt több mint 100 évvel megelőzőleg, 1621-ről van a ref. egyháznak egy jelenleg is használatban levő aranyozott urvacsorai kelyhe. Ugyanazon évben Monostori János volt itt a ref. lelkész. A ref. templom szintén igen régi épület. Sőt ez valószínűleg megelőzi a reformatiót. Ez onnan gyanítható, mert 1802-ben nagy javítások történvén a templomon. a falakon a régi vakolat lefejtése alkalmával különféle szentképek tűntek elő, olyanok, mint a milyenek a görög-keleti vallásnak templomaiban szoktak lenni. Ezek ugyan ismét bevakoltattak: de létezésöket bizonyítja egy, a munkálatnál akkor jelen volt, még most is élő, 88 éves egyén, Baski András. (E tudósítás 1874. oct. 25-ről kelt, s így ha Baski még most is él, 91 éves volna, a templom igazításkor pedig 16 éves volt.) Ugyane körülmény azt gyaníttatja, hogy a lakosok a reformatio előtt görög-keleti vallásnak voltak. Annak, hogy valaha ráczok laktak volna itt, nyoma nem mutatkozik. Sőt már a török világ alatt minden nyom magyarok lakhelyére mutat s a török világ után is a helybeli lakosokhoz a vidék elpusztult magyar községeinek lakosai gyülekeztek ide. Ilykép különösen három község lakossága van itt egyesülve; valamint a mostani határ is három régi község határából egyesült. A törzs községet Makád képezi, mely a régi helyen áll s nevét is megtartotta. Ettől dél-keletre, a Kis-Dunához közel, kissé emelkedett helyen volt

Gyála, melynek helyén most a gyálai szántóföldek és rétek vannak. Ennek templomromjai még ez előtt 20–25 évvel meg voltak a kaszálók szélén. Nyugotra Lóré község határánál volt Simonfa község, melyről az ott levő földek és kaszálók maig is viselik a simonfai nevet. A lakosság közt, nemcsak szájhagyomány, hanem az egyházi anyakönyvek többrendű bizonylata szerint is, a községben jelenleg is virágzó Soos és Matis család Simonfáról, a Bódizs, azután a Simon és Gy. Kis családok pedig Gyáláról beköltözötteknek tartatnak, megjegyezvén mégis, hogy Ferenczy a Gy. Kis családot a becsei jegyzőkönyv alapján Beeséről származónak állítja, mint nevezetes embert jelelvén meg az 1680 táján Beeséről Makádra költözött református magyarok közt Kis Gyuri Jánost, kinek maradékai mai napig Makádon laknak. Melyik inkább igaz, most annál nehezebb eldönteni, mert a török világban, midőn a menhelyeken sokszor több község lakossága és pedig több ízben együtt tanyázott, a lakosok közt már ez is több rendbeli összevegyülésre adott alkalmat, s a lecsendesedés után oda vonult a nép, a hová az ismeretség vonta s a hol lakást s nagyobb bátorságot talált.

B) A járásnak a Duna jobb oldalán eső része.

Albertfalva németül Sachsenfeld, német falu Buda és Promontór közt Budától $\frac{7}{8}$, Promontórtól $\frac{1}{8}$ mérföldre a fehérvári államut mellett, a Duna közelében. Az államut két oldalán épült házaival, melyek közt több csinos nyári lakszerüeket is mutathat, mindössze egy utzasort képez. Keletkezésére nézve álljon itt a következő hirdetmény, melynek nyomtatott eredetije a község levéltárában van: »Hausstellen zu Promontorium, zwischen Promontorium und der Stadt Ofen, an der (angetragenermassen) neu anzulegenden Landstrasse, an einer zu allen Zeiten wasserfreien Ebene, in einer der schönsten und in aller Hinsicht vortheilhaftest gelagerten Gegenden des löbl. Pester Comitats, wird ein schönes regelmässiges Dorf von 50 Häusern angelegt, jede Hofstelle zu 16 Klfr lang und 24 Klfr breit, urbarialmässig gegen jährlichen 1 Gulden Silber-Geld Hauszins, und 18 Tag Roboth. 5 derlei Häuser bestehen bereits schon, und 10 werden eben gebaut. etc. Sign. Promontorium Csepel den 1. März 1819. Elias von Georch der Königlich Herzoglichen Herrschaft Ráczkevi Praefect.« Ezzel helyre van igazítva az I. Rész 44. lapján, más állítás folytán becsuszott azon hiba, mely szerint Albertfalva megtelepítése szász-tescheni Albert herczegnek tulajdonított. Az épen közlött hirdetés leghatározottabban bizonyítja, hogy a megtelepítés 1819-ben az urodalom által történt, s csak annyi tény te-

hát, hogy az Albertfalva, németül Sachsenfeld név adatott a községnek Albert herczeg tiszteletére, ki az urodalom előző birtokosa volt. — Most a község 47 zsellérházból áll, melyek telkei 1000 □ öltre vannak kiegészítve, s az egész határ szintén csak ennyire terjed. Lakosok száma 400. Ezek közül 359 róm. kath. kiknek iskolával ellátott leányegyházuk Promontórhoz tartozik, 13 ágostai, 22 helvét vallású, 3 ó-hitű görög, 3 zsidó. — Mindezek legnagyobb részben iparosok; jelesen van itt 41 asztalos, 3 esztergályos, 6 kalapos, 1 mésszáros, 1 szijgyártó és 1 cipész, kik többnyire Budapestre dolgoznak. Van továbbá 1 fakereskedő, 1 koreszmáros és 2 szatócs. Az iparosok részére egy ipartársulat áll fen, melynek alapszabályai a ministerium által 1874. april 18-án 5648. sz. alatt erősítettven meg, az üzletet 1 mfdnyi területen az ipartörvény értelmében gyakorló minden egyénnek a hozzájárulhatásra nyitva áll. Birtok adás-vevés ritka. Egy házasság közep árá 3000 forint. De az épület minőségéhez képest sokkal drágábbak is vannak. 1876-ban a nagy árvíz itt is több házba behatolt.

Promontór, az új időben magyarul Budafok kevés magyarral, tóttal s olaszszal vegyült német nagy község, Budától 1 mfdre a fehérvári államutban, a déli vaspálya mellett, a Duna-parton, saját posta, távirda, vasut és gőzhajó-állomással. A község a Dunapart terin kezdődve, hegyoldalban fekszik s a tetőre is felterjed. Ékességére szolgál a falu közepén, a templom diszes környezetében, a földszintes bár, de emelkedett helyen magasan álló uradalmi kastély, előtte a Dunára nyitott szabad térrel. Ezt Eugen herczeg építtette, még mikor a hely majorsági pusztá volt. Utszái, az államut átvonulási utszáján kívül, mely hosszára szeli a községet, — általában szabálytalanok s részben keskenyek és szűkek. A főutszán kívül, többnyire az udvarok is szűkek, s a házak sűrűségét kertek se mindenütt ritkítják. Az építkezésre nézve nincs ugyan szigorú szabályrendelet: de az építtetőnek jelentkeznie kell, az előjáróság felügyel a helyviszonyok szerint lehető rendre, s újabb időben kivált a csinosabb, tűzmentes építkezések szaporodnak. Máskülönb is az építkezés kis városias modoru; tulnyomó a zsindelyes tető, utánna a cserepes; — nádas, zsuppos kivételes. Kedvezményezi a jobb építkezést azon körülmény, hogy a határban falazatnak alkalmas jóféle homokkő mindenfelé bőven van. Ugyancsak az altalajt s a hegyet képező homokkőrétegekben igen jó száraz pinczék esnek, melyek csak a hegybe vájva, kiboltozás nélkül is szilárdan megállanak; nemcsak, sőt a tetőn egész utszasor lakó házak vannak ugyanilykép a körétegbe bevájva,

kimélyített udvarokkal, melyeknek a terep síkja fölött csak kéményeik látszanak ki.

A lakosok száma 3948. Köztök 3915 róm. kath., 17 helvét, 11 ágostai, 4 zsidó, 1 ó-hitű görög. A népesség újabb időben szembe-tűnő szaporodásban van. A római katolikusoknak anyaegyházuk van, mely 1758-ban keletkezett, a hegy oldalban Sz. Lipót tiszteletére épült csinos templommal. Ugyanehez tartozik leányegyházkép Albertfalva. Van itt egy fő s 3 altanító alatt jól vezetett népiskola, azután két kisdudóvó; — gyógyszertár; — alsó középrendű fogadó; — két vasut-állomás, egyik rendes a falu keleti végén, másik megálló hely a falu derekán; — közintézetkép egy önszegélyző egyelet, mely ugyan első sorban tagjainak kölcsönöz: de mikor lehet, másoknak is juttat segélyt; — társalgó és olvasó casino. Előbb ugyanitt járásbíróság is volt. Ez 1877. február végével bevonatott Budára.

A határ $1992^{1126}/_{1600}$ katastr. hold. Legnagyobb részben szőlő, t. i. 1121 hold, és a lakosság fő foglalkozását a bortermelés képezi. — A fekvés hegyes, völgyes, csak a Duna vonalán lapályos; de a hegyen is vannak fensík területek. A talaj tulnyomólag cerithium meszes lösz, sűrűbb s ritkább vegyülettel, néhol kavicscsal is ritkítva, mely felréteg alatt a szilárd cerithiumos homokkő alételeg kisebb-nagyobb mélységben kezdődik. Vannak fekete agyagos s homokos részek is kis mértékben, melyek mindenike többnyire a lapos részen és völgy szájaknál, az egész határ egy-egy tized részére tehető. Az évi bortermés középátlaga 50 – 60,000 akó, mely budai név alatt jó kereskedésbe, s előbb tulnyomólag veres volt, most a fehér szaporodik. Boron kívül a község sok asztali szőlőt is szolgáltat Budapestre, melynél a veres dinka a fő szőlőfaj. A borkezelés csak régi divatu: de a bor jószágát nagyon kedvezményezik a jó pinczék. A gyümölcstenyésztés csekély mértékű. Nem bőven: de aránylag leggyakrabban előfordul még a sárga barack és mondola. — A tagosítás 1853-ban történt: de természetesen az a szőlőkres így a határ legnagyobb részére nem terjedt ki; hanem főkép a szántóföldek némi szabályozására s a legelő elkülönzésre szorítkozott, annyival inkább, mert itt az urbériség idején is csak zsélel telkek léteztek. — A közlegelő, mely $93^{508}/_{1600}$ katastr. holdat tesz, közösen maradt, s közösen épen csekélyisége miatt, minden arányosítás nélkül használtatik, kevésbé a marha létszám kitarására, mint csupán ott szabad levegőn forogtatására. Ugyanez okon marhatenyésztésről itt szó sem lehet. Teheneket házi szükségre tart, a ki tarthat s némelyek üznek kicsiben némi tejgazdaságot. De a tartott marhafaj kitűnő, s a promon-

tóri tehenek és borjuk más községbeliek által fajnemesítésre is készséggel vásároltatnak.

A szőlőmivelés után főfoglalkozás az ipar és kereskedés. A községes iparnak majd minden ága, és pedig némelyik számos vállalkozó által képviselve van. Vannak molnárok, mészárosok, hentesek, sütők, cipészek, kovácsok, kádárok, lakatosok, szabók, bádigosok, takácsok, van rostás, órás, sok asztalos stb., van egy kocsigyártó, végre egy nagyszerű sörház (Haggenmacheré). — Van több vegyeskereskedő, lisztkereskedők, fakereskedők, s különösen néhány nagy borkereskedő. — Végre mint élelmi forrás, megemlítendők a kőbányák, melyek nagy termelési képességek mellett, úgy Budapestnek, mint a vidéknek sok és jó épületkövet szolgáltatnak.

Napszámos minden munkához mindig elegendő kapható; mert nemcsak helyből, hanem különösen a Csepel szigetről is tömegesen kijárnak ide dolgozni. A napszám a különböző évszakhoz képest, mindig koszt nélkül 50, 60, 70, 80 kr. A szőlőnél szakmány munka is divatozik, különböző egyességgel. Cselédkép a helybeliek többnyire vidékre, főképp a fővárosba mennek, viszont ide ismét vidékiek jönnek. A szegődség nagyvárosiasan hónapszámra megyen, s férfi cselédeknek a havi bér 6—7, nőknél 3—5 frt. — Birtok adás-vevés igen gyakori, házak, szőlők mindig vannak eladók. A főútszán a házak ára 1000—5000 frt, a hegyen 100—500 frt. A szőlők ára a dülő fekvése, a szőlő milyen karban léte s a talaj szerint változik. Egy negyed szőlő, mely 800 □ ölet tesz, sok helyen 70 frtért is kapható: de van hely és eset, a midőn ugyanannyinak 1200 frtra is felmegy az ára. Vevők helyből nem mindig akadnak s vidékiek gyakran vásárolnak; így számos birtokos van már Budapestről, Budaeörsről és Csepelről.

Keletkezésére nézve a község meghaladott már egy századot. Promontorium hajdan a Buda és Pest fővárosiak, azután a Csepel szigeti szőlőhegye volt. Nevét is onnan vette. Mint Albertfalvánál láttuk, az ott foglalt hirdetés aláírásánál, még 1819-ben is Promontorium Csepel név szerepel. 1737-ben Bél Mátyás idejében fenállott már a mai kastély. Savoyai Eugen herczeg, annak építtetője 1736. april 21-én halt meg. Fényes Elek 1837-ben megjelent geographiai nagy munkájában s annak nyomán 1851-ki geographiai szótárában is azt mondja, hogy e kastély hajdan egy emeletes volt. Azonban ez tévedés; mert az egykoru író Bél Mátyás is csak földszintest említ. Bél még nem említ falut e kastély körül; csak urodalmi majorról, arabs és cseh juhászattal, azután a szőlőhegyen egyesek villáiról szól. De a mai napig használatban álló régi pecsét az 1739. évszámot viseli magán. Ebből világos, hogy a község keletkezése az 1737. és

1739. év időközére esik, s annak első kezdetét az előbb már ott volt kastély és majorság képezi, az ott folyt gazdasághoz szükséges kézi munkaerő megszerzése tekintetéből osztatván itt zsellér telkek.

Tétény, magyar-német falu, a fehérvári államutban, Budától két mfd., közel a Dunához, Fehérmegye szélén, szőlőhegyek által körített térs síkságon, posta-hivatallal, távirda- s vasut-állomással. Sőt ugyanitt néha a gőzhajó is állomást tart. A Duna laposa egészen a falu alá megy s a belső telkek se mindenütt mentek az árviztől. E község a török világ után sem a lakott, sem az elpusztult helyek közt nincs összejegyezve. De már Bél Mátyás idejében lakott hely volt. Sőt ő azt írja: egy régi építésmódu elhagyott templom áll a falu közepén, mely helyett báró Száraz György, a földes uraság új kápolnát építtetett keletre, a falun kívül. E szerint itt a mostani község előtt, régi telep volt. Ferenczy régi néven: Potentiana-nak nevezi e helyet. A falu tehát a török világ után behozott német telepesekkel népesült újra. Most a lakosok száma 2048 lélek. Köztök 1668 r. kath., 2 ágost., 20 helvét, 358 zsidó. Egyike a hosszú évek után is nagyon nehezen magyarosodó községeknek. A róm. katolikusoknak anyaegyházuk van, mely 1772-ben keletkezett. A fennebb említett két templom ma is meg van, a falu közepén levő csinosan kijavítva, s az képezi a parochialis templomot; a kápolnát zárdaszerű épület veszi körül, mely mint magán birtok, pár évvel ezelőtt árverésen eladatván, a kápolnával együtt egy helybeli izraelita birtokába került. Az anyaegyházhoz Kis-Tétény, azután fehérmegyei Diósd község leányegyházakként tartoznak. A zsidóknak szintén helyben van zsinagógájuk. Ékesíti a községet egy diszkert közepén épült emeletes nagy urasági kastély, a keleti oldalon, kilátással a Dunára. Ezt, Bél Mátyás szerint, szintén b. Száraz György építtette. Utóbbi időben a Szent-györgyi Horváth és gróf Hugonnay család birtokában volt. Most Löwi Mór birtokolja. Van itt fiók gyógyszerár és kisebb-szerű vendégfogadó kávéházzal. A község főutászája, melyen az államut végig megy, nem egyenes ugyan, de elég széles és kisvárosiasan épült sok szép épületet mutat. A mellékutszák keskenyek és zugosak. De az építkezési mód, valamint a fő, úgy a mellékutszákon is többnyire szilárd kőfalazatra s tulnyomólag cserép tetőre. Faültetvény az utszákon nagyon kevés. Dél-nyugoti oldalán van egy új része, több egyenes soru keskeny utszával s apró házakkal. Itt már a falazat rendes anyaga vályog, a tetőzet gyakrabban szalma: de az utszasorok fával kiültetvék. — A határ összes kiterjedése 3560 kat. hold. Ennek csaknem fele szőlő, budaihoz hasonló vörös és fehér jó borterméssel, mely újabb időben már saját neve alatt kezd piacra

lépni, és a lakosság fő jövedelemforrását teszi. Budapestről is számosan birnak itt szőlőt s a hegységet több szép présház és nyaraló ékesíti; a mellett a sziklában jó pinczék vannak, köztök nevezetes és nagyszerű a régi urasági pincze a Nusgrabenen, mely 30,000 akó bort képes befogadni. Ez kősziklába van vágva, több alacsony és magas boltozattal. Kocsival lehet bele lejárni. A szőlőművelés mellett a nép a földművelést is szorgalommal gyakorolja; sweiczi fajból jó fejős teheneket tart. Ezen kívül a lakosság közt sok mindenféle iparos és kiskereskedő van. Ujabb időben pedig a határ dunaoldali sík részén bolgár kertészek telepedtek meg, kik bérlett földeiken különféle kerti veteményt nagy mennyiségben termesztenek.

Kis-Tétény község, ezelőtt Tétényhez tartozott pusztá volt s csak 1873 április 14-kén 12317 sz. alatt kelt belügyministeri rendelettel lett önálló nagy községgé és ilyenül rendezése ugyanazon év november 1-én ment végbe. A község belrendezettségére nézve szétosztott házakból álló, utsza nélküli hegyközséget képez; hegyes, völgyes határa, mely Tétény, Promontor és Török-Bálint közt terül, egészen szőlőhegy, szerteszljel csinos prézházakkal s nyaralókkal lepve, melyek a vidék tekintetét nappal is kellemesen széppé, különösen estve pedig nagy területen csillámló világaikkal, mint egy domborzatos talajon kiterjedt nagyváros, a szemlélőre nézve nagyszerűen meglepővé teszik. A talaj részint fekete és sárga agyagos, részint kő és kavicsos. Dülőinek nevei: országuti dülő, 200 negyed szőlőt foglal, egy negyedet 800 □ öllel számítva, ez mind sárga agyagos; — kápolna dülő, 300 negyed, $\frac{2}{3}$ -da kavicsos, $\frac{1}{3}$ -da sárga agyagos; — rövid dülő 100 negyed fekete agyagos és kavicsos; — hosszú dülő 200 negyed sárga agyagos; — erdő dülő 160 negyed kavicsos és homokos. Egész határ 960 negyed, vagyis 455 kat. hold. — A szőlőművelés jókarban áll, a termelt bor kitünő. Gyümölcs kevés. Lakosszám 514, kik közül 506 róm. kath. Mihály főangyal tiszteletére szentelt s Tétényhez tartozó fiók egyházzal. A lakosság főkép szőlőművelő munkás; van azonban néhány mesterember is, azután három szatócs s egypár borkereskedő. A birtokosok közt számosan vannak budapestiek, köztök Korizimics László az országos gazdasági egylet alelnöke, és Morócz István, annak titkára, kiknek jó példája jeles hatással van az okszerű szőlőművelésre és borkezelésre. — A határban igen jó épületkő is van tetemes mennyiségben, ugyanitt jó kővek készíttetnek.

Török-Bálint, németül Grosz-Turwall, vagy Turbál, német, magyar, szerb falu. Budapesttől 2, Téténytől és Budaörsztől egyaránt 1 mérföldre. Utolsó postája: Tétény, hová naponként községi levél-

hordó jár. Nevét Enyingi Török-Bálinttól, a török világ alatt élt híres vitéztől vette, a ki birtokosa volt s várat is építtetett ide. Ezt a törökök elpusztították. De elpusztult maga a régi község is. Bél Mátyás idejében már ujra előkelő csinos falu volt erdők közt, regényes helyen. Ekkor a vár romjai is meglátszottak még, azon oldalon, a melyen a templom áll, a falu felett. — A török világ után birtokosai József császár idejéig a jezsuiták voltak. Ezek után a gróf Majláth családra, majd erről zálog utján a Déghi Festetics családra, míg végre kiváltás folytán mostani birtokosára, a bécsi születésű Reitter Rudolfra szállott.

A község, mely hegyek közt igen kieszen fekszik, jelenleg bir 330 házzal és 2200 lakossal, kik 18 zsidót kivéve, mind római katolikusok, nyelvre nézve 150 magyar, ugyanannyi illyr, a többi mind német: de a kiknek nagy része mégis jól beszéli a magyar nyelvet. A nép igen rendszerető és munkás. Fő keresetág a szőlőművelés, utánna a gabonatermelés. Az 1871: XVIII. t. cz. értelmében a szervezet nagy községi. Van itt önálló róm. kath. plebánia és önérből fentartott, egy fő és 2 altanító alatt jól szervezett 3 osztályu róm. kath. felekezeti iskola, melyet 300 tanköteles gyermek szorgalmasan látogat; benne a törvényesen előírt tantárgyak közt a magyar nyelv is szép sikerrel oktatatik, melyet a túlnyomólag német ajku lakosság nagy előszeretettel ápol. Ugyanitt a fiatalság a zenében is nyer oktatást. A r. kath. anyaegyház az 1702-dik év óta áll fen, anyakönyvei is azon éven kezdődnek.

A község csekély kivétellel rendesen épült; az utcák szabályosak és elég szélesek; a házak eleje csaknem mindenütt fákkal kiültetett. A házak szilárd anyagból vannak, csinosak és tiszták; a tűzmentes cserép fedelek mindinkább szaporodnak, valamint az építkezésnél a belső kényelem is megvan. Megemlítést érdemel a szép fekvésű két emeletes urodalmi kastély, mely a jezsuiták építménye s csekély változással, ódon alaku zárdajellegét, cella-szerű szobáival maig fentartotta. A falu közepén emelkedik egy meglehetősen magasságu kálvária hegy, mely szabályos, szép gömbölyű alakjánál fogva, azt engedi gyaníttatni, hogy az egész hegy emberi kéz műve. Oly romok vagy emlékek azonban, a melyek régi időkre, vagy hajdan itt élt nagy emberekre vetnének világítást, nem találhatunk; hacsak a templom körül látható csekély mérvű ószerű falmaradványt fel nem említi, de mely leginkább a régi időkben szokásos templom és temető kerítésre enged következtetni, a mit igazolni látszik azon körülmény is, hogy a néhány évvel ezelőtt a templom körül történt ásatási munkálatok alkalmával több sirra s ezekben tetemes emberi csontvázakra bukkantak, melyek körül azonban semmiféle emlék vagy jelvény nem találtatott.

A község lakosai, a mint ez a régi urbáriumból kitűnik, elsősorban rácok, — illyrek voltak, mert az ott bejegyzett birtokosok nevei csaknem mind rác hangzásúak; később ezeket kiszorították a betelepített, vagy bevándorlott németek; mert jelenleg a lakosság tulnyomó része német. De hogy ez utóbbiak tömegesen lettek-e betelepítve, vagy csak a szomszédos német ajkú községekből vándoroltak ide, azt biztossággal megmondani nem lehet. Tény, hogy a nép viselete, mely inkább magyaros, és a szokiejtés, mely tiszta német s nem svábos, nagyban elűt a szomszédos német ajkuakétól.

Az egészségi állapot a községben igen kedvező. Ezt, a lakosság jólléte, munkás és mértékletes életmódja mellett, nagyon előmozdítja az erdős hegyi levegő, és az egészséges jó kutviz, melyben a község bővelkedik. Dicséretül megemlíthető az is, hogy itt a közbiztonság, a lakosság békeszereteténel és törvénytiszteleténél fogva, igen jó karban áll.

A határ, melyben sem fával beültetést igénylő homokos részek, sem lecsapolandó mocsáros helyek nincsenek, mindössze 4268 kat. hold, a mely közt mintegy 124 hold terméketlen, a többi öt művelési ágra oszlik. Szántóföld van 1450 hold. Ez hullámszerű fekvésű s felváltva majd fekete, majd sárga agyagos s szorgalmas művelés mellett, általában közép termékenységű. Rét 280 h. lapályos fekvéssel és rendes időjárás mellett jó termékenységgel. 550 h. szőlő, kivétel nélkül dombos fekvéssel és alkalmas talajjal, mely szépen, gondosan és okszerűen műveltetvén, a lakosság fő jövedelem forrását képezi. Az erdő 1337 hold. Ebből az 1874-dik év utóján befejezett tagosításkor az urbéreszek részére 180 hold esett. Az erdő fekvése kiválólag hegyes, dombos, s az uralkodott száraz idők miatt, közepszerűleg áll. Az uraság, a neki jutott erdőből, megyehatósági engedély mellett, kiirtott mintegy 500 holdat. A többi rendes turnusok szerint műveltetik. Végre van még 520 h. legelő, mely ez idő szerint mind köves talajánál, mind a meg nem szüntetett gyakorlatnál fogva, kizárólag legelőképp szolgál. Különálló pusztá a határban nincs.

A tagosítás 1874 utóján történt meg, bírói ítélet alapján. E szerint megítéltetett 56 urbéres telek után egy-egy telekre 24 hold szántóföld 1200 □ ölével, 8 hold rét 900 □ ölével, 6 hold legelő 1200 és 2¼ hold erdő szintén 1200 □ ölével. Továbbá 208 házas zsellér részére, nyolczat számítva egy egész telekre, kiadatott telkenként 6 hold legelő és 2¼ hold erdő, 1200 □ öllel számítva. Ezen kívül kapott a róm. kath. plebános 1½ telek után 9 hold legelőt, a r. kath. tanító féltelek után, de a mely féltelek nem léteznek, 3 hold

legelőt. Ezeknek erdő nem adatott, mert a lelkész részére 10 öl hasábfát, a tanítóéra 8 kocsi ágfát jövőre is az urodalom kötelezte magát kiszolgáltatni. A jegyző részére adatott szintén féltelek illetőségekép 3 hold legelő és $1\frac{1}{8}$ hold erdő: de a féltelek maga ennél sincs meg, nem is adatott ki. Végre káplán tartás céljából kötelezte az urodalom magát jövőre is mint eddig évenként 6 kocsi ágfát kiszolgáltatni. E tagosítás, melyet voltaképen annak nevezni sem lehet, mert a dülők, azon részeken kívül, melyek az urodalom és a volt urbéres birtokok közt kicseréltettek, régi számukban megtartattak s a földek most is csaknem annyi darabból állanak, mint azelőtt, a mezei gazdálkodásban eddig jóformán semmi változást nem idézett elő, s az most is három nyomásosan folyik; azonban a lakosság már azelőtt is szép haladást tanusított a földmivelésben; nemcsak dicséretes szorgalommal miveli földeit; hanem az urodalomnál tapasztalt kedvező eredményen okulva, szereti megszerezni a célszerűbb földmivelési eszközöket is. A földek rendszeresen trágyáztatnak; kivétel nélkül vasekék; ezek mellett vasboronák is vannak használatban. Két gazdának saját lóerejű cséplőgépe van. Az urodalom vetőgépeket is használ, s a cséplést bérlett gőzerejű cséplőgéppel szokta végeztetni.

A közlegelő a régi mód szerint fenáll, annak használatára nézve eddig még arányosítás nincs behozva. A tarló felszabadulás s legeltetés szintén divatos még. Az állattenyésztés azonban nem nagy terjedelmű, főkép csak saját szükségre szorítkozik. De a mi van, az jó, fajminőségre is kitűnő. A lovak nagy részt szépek; inkább könnyű, mint nehéz fajuak. A hágatások a szomszéd községekben történnek, a hol állammén-állomások vannak, minthogy a község méneket nem tart. Ellenben a szarvasmarhák számára 3 hollandi faju bikát tart a község; a tehenek is csaknem kizárólag hollandi fajuak, szépek, jól tápláltak s jó tejelők, melyek a fővárosi piacra bőven szolgáltatják a tejgazdasági terméket.

Szántóföldi termékkép természetik buza, árpa, zab, kukoricza és burgonya: de mindez a szorgalmas mivélés mellett is, az urodalmi birtokon kívül csak épen annyi, hogy a község szükségletét fedezi; sőt a kevésbbé tehetősek évi kenyerőket tömegesen messze határokon aratási munkával szokták megkeresni.

Legfőbb jövedelmi ág a szőlőmivélés, melyet a lakosság kiváló gondnal és szorgalommal gyakorol. A borok tisztán és gondosan kezeltenek, bár az újabb borkezelési módok még nincsenek elterjedve. Ezek a közép asztali fajokhoz tartoznak, s kitűnőleg tartósak. — A gyümölcsenyésztés kismértékű. Községi faiskolának a tagosításkor hasított ki egy fél hold: de ez sincs még mivélés alá fogva.

Napszámos a különböző gazdasági munkához helyből kerül elég. A napszámbér a szorgos tavaszi és nyári munkánál, milyen a kaszálás, szőlőkapálás, kötözés, döntés és gyomlálás, 80 kr, a közép munkánál, milyen a kukoricza, s burgonya kapálás, ezek törése és szedése, szőlőben a szüreti munka, a fedés és nyitás 40—60 kr, téli munkánál, mint favágás, faaprózás s egyéb házi munka 30—50 kr, mind ezt koszt nélkül értve. A helybeli munkán kívül kora tavasszal és az őszi munkaszünetelés idején a lakosság egy része a közel fővárosra is bejár napi keresetre, s takarásra szintén jobb vidékekre tömegesen elmegy. Szakmány munka főkép a szőlőnél divatozik, az úgynevezett vinczellérek részére. Ezek összes munkabére egy 800 □ ölet tevő negyed szőlő után 40—45 frt s egy akó bor. Ezen szakmány munkában azonban nincs befoglalva a szüret után történő munka, mint a fedés, karókiszedés, és az őszi döntés. Az aratók a 10-dik részt szokták kapni szalmában és szemben. Ezek az aratási munkán kívül kötelesek a kapás növények megmunkálásában 4—5 ingyenes napot szolgálni. — Cseléd helyből kevésbé kapható mint napszámos. Különösen a nőcselédekben érezhető hiány, kik tömegesen tódulnak a fővárosba. Ide pedig férfi és nő cselédek a szomszéd magyar községekből jönnek. Különben az évi bér férfi cselédnek 60—90, nőknél 35—75 frt bentartással. Az uraságnál a maga kosztján levő szegődéses férfi cseléd bére készpénzben 36 frt, gabonában 15 posonyi mérő buza, ugyanannyi rozs, 3 ölfá, 30 font só és egy hold szántóföld használata.

A mezei rendőrség kitűnő jókarban áll, s a kihágás már a nép jó erkölcsénél fogva is ritka.

Van a községben 62 mesterember, 2 vegyes kereskedő és 5 szatócs: de nagyobbserű iparvállalat egy sincs, valamint terjedelmesebb kereskedés sem folyik. A lakosság főkép Budapestre piacoz, leginkább szőlő és tejgazdasági árucikkeit hordván oda. Országos vásárokul is első sorban a fővárosiakat látogatja. De a szomszédok közül felkeresi a bicskei és ercsii hetivásárokat is, mert sertést és apró baromfit ezeken lehet legolcsóbbért vásárolni. Azután ló és szarvasmarha adásvevés tekintetéből szintén elmegy még a közelebbi országos vásárokra: de messzire nem jár.

Van a község határában épületkő, mely jelenleg egy urasági és egy községi bányában töretik. Ez a puhább fajták közé tartozik: de falazatnak igen alkalmas, és disz faragványokra is használható. Mig Budapesten az építkezések erősen folytak, nagy jövedelmi forrást szolgált; most megcsökkent.

Köztisztviselők fenáll egy önszegélyző »Török-bálinti önszegély

egylet» czim alatt. Ez 1871-ben keletkezett. Alaptőkéjét a tagok 20 krajezáros törzsbetétei képezik, mely 10 éven át folyik, a mennyi időre az egylet egyelőre alakult. A lakosság munkásságra és takarékoszágra hajló természeténél fogva, azonnal belátta az egyletnek, mind a takarékoság, mind szükség esetén a jutányos segély tekintéből hasznos voltát s tömegesen sietett tagjai közé. Ez időszert annak 268 törzsbetevő tagja van.

Birtok eladások a községben a tagosztály körül gyakran történnek. Most ritkábban. Leggyakoribb adás-vevési tárgyak a szőlők, azután a házak; — volt urbéres telkek ritkán. A szőlők vételára az utóbbi időkben 300—800 frt közt változott 800 □ öles területenként; a házak ára 600 frtól 8000 frtig; míg a külső telkeké, egész telkenként, mely 1200 □ ölével számított 32 holdat foglal magában, 3000—5000 frt közt volt. 1874-ben nagyobb terjedelmű urasági birtok eladás is történt. Jelesen eladatott az uraság részéről tagosítás után 120 hold szántóföld, 84 hold rét, és 100 hold erdő. Ezt a budaörsiek közösen vették meg, a szántóföld holdját 340, a rétét 500 frtjával, 1200 □ öles holdanként, az erdőt különbözőleg; azután maguk közt felosztották. A közönséges eladásokra rendszeren mindig akad helybeli vevő; sőt a lakosság birtok vásárlásaival a szomszéd Diósd és Tétény községekre is kiterjeszkedik s azok határain is számosan birnak terjedelmes szőlőket.

Hátrányára van a községnek, hogy félre fekszik az országot vonalától s nincsen semerről csinált jó útja. Ez oka, hogy ezen kies fekvésű község kevéssé ismert és kevéssé látogatott; pedig különben megérdemlené, hogy különösen a nyári idény alatt a közel fekvő főváros lakossága tömegesen látogassa, mert a rendszerető jó nép közt a regényes fekvésű, meglepő és ritkaszépségű vidék, üde egészséges levegőjével igen kellemes nyaraló helyül kínálkozik.

Budaörs, németül Budiás, magyarosodó csinos német nagy község, Budától 1 mfdre, a Sashegy nyugot-déli alján, a Fehér és Komárom megye fele vezető ugynevezett mészárosok útja mentén, saját postahivatallal. A község északról és nyugotrol magas hegyek által környezett és csak nyugotdélre nyitott lapály téren fekszik. Belrendezettsége szabályos. Utszái szélesek és egyenesek. A házak eleje nem mindenütt: de legalább fele részben akáczfákkal kiültetett. A házak többnyire kőfalazattal, s csak kevés vályog használatával építetnek. Van egy 12 tagból álló szépitészeti bizottság, felsőbb helyen megerősített szabályzattal, melynek folytán már 10—12 év óta senkinek sem szabad házát mással, mint cseréptetővel fedni. Csak kivételesen szabad a régi falakra fazsindelytetőt rakni; és az összes házszám $\frac{3}{4}$,

része már mind cseréptető alatt áll s csak $\frac{1}{4}$ rész szalmás és fazsin-delyes. Van itt gyógyszertár s derék fogadó.

A lakosság száma 3775 lélek, melybe azonban a fiók egyház-kép ide tartozó Csik pusztá lakossága is be van foglalva. Ez általában római kath., kiknek 1774 óta van itt anyaegyházuk, Nep. Sz. János tiszteletére szentelt templommal. Az egyház anyakönyvei ugyanazon évtől kezdődnek. E lakosságról Ferenczy már 1844-ben kiemelőleg megírta, hogy a magyar nyelvhez kitünő rokonszenvvvel viseltetnek s szépen viragzó iskoláikban arra gyermekeiket szorgalommal tanít-tatják. Most kevés is van már köztök, a ki magyarul nem beszél, legalább nem ért, s a gyermekeknek magyar nyelv tanulás végett cserébe adása is divatos. — Mi volt e község helyén a török világ előtt, homály fedi. 1690-ben, a járom alol felszabadulás után történt első összeíráskor elpusztult helykép iratott össze. Még az 1695-diki porták rectificatiójakor sem fordul elő. Midőn 1737-ben Bél Mátyás nagy munkáját írta, már lakott hely, de mint ő mondja, csekély falu volt, s kevéssel az előtt telepített meg német lakosokkal. Ekkor gróf Zichy Péter örökösei bírták, kiknek váraecesszerű kastélyuk volt ott. Most az ó-budai korona urodalomhoz tartozik, s a még meglevő régi kastélyt is ez bírja, mely azonban több eladásra kitűzött tárgyak közt, a gazdasági épületekkel együtt eladásra van a pénzügyministe-rium által kitűzve.

A határ kiterjedése 4300 katast. hold. Ez fele részben hegyes, másik felében lapályos fekete és sárga agyagos s néhol szikes. Tago-sítás mai napig sem történt, sőt még a közlegelő is közös az uroda-lommal; ámbár a község már kétszer lépett egységre, és mindig azon egységet fogadta el, a melyet a tisztség ajánlott, de azt végre a korona urodalmi igazgatóság soha se hagyta helyben. Most már per tárgyat képezi a dolog. Különben a határ főterméke, s a lakos-ság legfőbb jövedelemforrása a bor. A szép fekvésű szőlőhegyeket, melyek a budai Sashegy irányában huzódnak, a nép kitünő gond-dal és szorgalommal miveli, s azokon a sashegyihez hasonló igen finom veres bort termel, évenként mintegy 20—30,000 akó mennyiségben, melyet külföldre szokott eladni budaeörsi sashegyi czim alatt, 15, 20, 25 forintjával akónként. A budapesti piacra csemege szőlőt is szolgáltat a község. A gyümölestermelésnek nincs nagy kiterjedése. De különös megemlítést érdemel az édes és keserű mandola, mely jelentékenyen nagy mennyiségben termeltetik.

Mint említve volt, a közlegelő még közösen használtatik az urodalommal; annyi szabályzat azonban mégis van, hogy az uroda-lomnak csak 1000 darab birkát szabad a közlegelőn tartani, mely

jogot az urodalmi bérlők használnak; a községi lakosság birtokához tartozó összes marhaállomány ellenben, mely mintegy 2000 darabot tesz, minden arányosítás és megszorítás nélkül járhat a közlegelőre. Az állattenyésztésben első helyet foglal a szarvasmarha. Különösen a tehenészet igen szép sikerrel halad előre, miután a község áldozatkészsége folytán, a lakosságnak folytonosan 4—5 jeles svájci fedező bika áll rendelkezésére, melyeknek egészséges rendes táplálására és tisztán tartására a községi elöljáróság nagy gondot fordít. Ily módon a borju szaporúság kielégítő s évenként 5—600 szopós borju szállítatik be a budapesti piacra, mely két hetes korában darabonként 20—28 frtjával kelvén, szép hasznot hoz. A lovak a szarvasmarha létszámának mintegy $\frac{1}{8}$ -át teszik s így tenyésztésük nem nagymérvű: de a mi van, az nemes faj, kitűnő erőteljes és nagy termetű, úgy hogy nem ritka eset, midőn a növendék fiatal ló 3—400 frtért adatik el. Csődört a község nem tart; állami fedező mén sines helyben, hanem a fedezés a szomszéd községi ménállomásokon történik. — A szántóföldművelés bár kellő szorgalommal üzetik: de nagy jelentőséggel nem bír, miután csak 13 egész telek van a községben, melyet $\frac{3}{8}$ telek számra 39 gazda birtokol.

A községnek magának jelentékeny számú munkás népe levén, már maga sok munkát meggyőz; de tavasztól őszig vidékiek is járnak ide dologra, s mintegy 1000 idegen munkás talál itt ilyenkor foglalkozást. A napszámbér kosztal 60, 70, 80 kr. s legszorgosabb időben 1 frt szokott lenni. A szakmányban vállalt szőlőmunka árát a hegybírótság szokta a körülmények szerint meghatározni, s ez 800 □ öles fertályonként 38—48 frt közt változik. Cselédek leginkább a szomszéd magyar községekből kerülnek, s miután a gazdák cselédeiket családtagokul tekintik, s velők jól bánnak, kerül elég, jóságuk ellen is ritka a panasz; férfi cseléd bére egész ellátással 60—120 frt. A mezőrendőrséget a szőlőhegyeken egy éven át 200 frttal fizetett hegymester viszi, ki mellett nyáron át fegyveres csőszök vannak. A földeken külön mezei rendőr. Kihágás ritka eset.

Iparos mintegy 100 mester van a községben: kovács, asztalos, ács, kőműves, kerékgyártó, esztergályos, kalapos, szűcs, takács, csizmadia, cipész, lakatos, kötélgyártó, kádár. Nagyobb kereskedők nincsenek, csak néhány szatócs, mivel a község a közel Budapestre piacozván, onnan teljesíti nagyobb szükségait is. Hord pedig a fővárosi piacra főképp turót, vaját és szőlőt, melyek jóságuk miatt folyvást nagy kelendőségnek örvendnek. Országos vásárokkép is főképp a budapestieket látogatja, s csak ritkán a székesfehérvári és közel mezővárosiakat.

Közüntézetkép van itt egy takarékpénztár, mely 1870-ben keletkezvén, 1876-ban bevételi forgalma 398,449 frt, e közt a mostoha idők daczára is évi betéteinek összege 129,010 frt volt, s részvényeseinek 11 százalék osztalékot adott. Továbbá van egy ipartársulat, egy olvasókör szép mennyiségű tagszámmal, mérték-hitelesítő hivatal, és egy társas-kocsi részvénytársaság, melynek kocsijai naponként négyszer fordulnak Budára és vissza (állomás az alagutnál a Horváth-kert mellett) és 1876-ban részvényeseinek 10 százalék osztalékot adott.

Egyes példányul szolgálható jeles bortermelők: Szabadházy Andor, Frank András és Kreis József, kik 1873-ban a bécsi világiállításon érmet s diszoklevelet is nyertek saját termésű borkiállításaiért; nevezetesen ezeken kívül finom zamatu boraikért Feldhoffer Márton, Weber Lipót, Schaczal György, Kreis Orbán, Frank István és Hauser János, kik külföldi borkereskedőkkel állanak egybeköttetésben és évenként tetemes mennyiségű bort szállítanak ki.

Belső házi, valamint külső szántóföldi telkek is igen ritkán kerülnek a községben eladásra. Szőlő adás-vevés, sőt csere is gyakori, a minőséghez és fekvéshez képest igen különböző áron. A nép kezén levő földek körül a bérlet is igen ritka. A korona urodalom földjeit bérletileg kezeli, s azokat helybeli lakosok bérlik 1200 □ öles holdanként 5-től egész 25 frtig terjedő évi bér mellett.

Történelmi nevezetességgül megemlíthető a határban a Bia felé vezető ut mellett levő sziklacsucs, mely török ugrató (Türkensprung) nevet visel. Erről a nép azt regéli, hogy Budavár bevétele alkalmával egy török parancsnok ugrott onnan le, hogy a zsinaghalált elkerülje. — De a gazdaságra nézve ennél nagyobb történelmi nevezetessége is van Budaörsnek, mert a Mária Terézia által 1773-ban alapított mercopaili merino törzs juhnyáj egy része Mercopáilból a budaörsi korona urodalmai majorba tétetvén át, ekkor Budaörs a magyar nemes juhtenyésztés bölcsője lett.

Csik pusztá, Budaörs, Török-Bálint, Bia és Kis-Torbágy közt, az ó-budai korona urodalomhoz, illetőleg Budaörshez tartozik, átfolyja a Budakeszi felől jövő csiki ér, s keresztül szeli a mészárosok útja, van rajta egy urasági major; azután van egy keserűsós ásványforrása, de nem használtatik. Hajdan lakott hely volt. A török világ után elhagyottkép iratott össze s azóta pusztá maradt.

Bia magyar község, Budától $2\frac{1}{2}$ mérföldre, Fehérmegye szélén, az ugynevezett mészárosok útja mentén, ott a hol ezen megyeút egyik ággal Bicske, másikkal Al-Osuth felé szétválik, egy régi tó-lapos felett emelkedett partos helyen, saját posta-állomással. Régi köz-

ség, a török világ után is a lakottak közt iratott össze. Az 1695-diki igazítás már $\frac{3}{4}$ portát rótt reá. Utszái elég szélesek s szabályosak. A házak eleje fákkal kiültetett. Az építkezés közönséges parasztos, többnyire nád vagy szalma tetőre: de újabb időben a faszindelyes házak is szaporodnak. Építkezési rendszabály annyiban van, hogy az építettőnek jelentkeznie kell, s az előjáróság az egyenes utszator megtartására felügyel. Ékesíti gróf Sándor Mór emeletes kastélya, melyet az uradalmi igazgatóság használ, azután valamint a gróf Sándor, mint uraság, úgy a Szily nemzetség, mint másik uraság részén is több urasági épület. Lakosok száma 2005 lélek. Ezek közül 1039 r. kath., 930 helvét ref., 36 zsidó vallású. A róm. katolikusoknak és reformátusoknak helyt van anyaegyházuk, melyek mindenikéhez a körülfekvő puszták s majorok fiókkép tartoznak, mint Herczeghalma, Hosszurét, Móricz major, Nagy puszta, Alsó-major. A ref. anyaegyház a legrégibbek közül való. 1600 táján már 26 évig volt ennek lelkesze Vecsey Sámuel. A róm. kath. egyház 1859-ben állíttatott fel curatia képen. Temploma: Sz. Anna tiszteletére.

A határ kiterjedése 6437 kat. hold. Tagosítása 1859-ben történt egység útján s 1862-ben hitelesített. Volt $36\frac{12}{32}$ egész urbértelke. A volt urbéresek birtoka nagyobb részt egy tagban adatott ki, úgy hogy ezen taghoz csak a herés, a rét és legelő adatott külön; az erdő pedig, az összes urbéreseknek, községi czim alatt, együtt adatott egy tagban, mely 131 holdat tesz. Ekkép a határ most a belső telkeken s mivelési használaton kívül eső részeken, mint utak, vízállás, terméketlen stb. kívül, használat s minőség szerint következőleg oszlik meg: iharosi dűlő: hegyes, kősziklás, fekete homok, mintegy 25 h. erdő, 67 h. szőlő; — szarvashegyi dűlő: szintén hegyes, kősziklás, talaja vörös agyagos, 150 h. szőlő; — öreghegyi dűlő, hasonló az előbbihez, s ugyancsak 150 h. szőlő; — kutyahegyi dűlő: dombos, köves, fekete ritkás talaju 60 hold szőlő terület; — ürgehegyi dűlő: 140 holdnyi szőlőhegy vörös agyag, és fekete homok talajjal; — bolhahegyi dűlő, a gazdák földje, halmos fekvésű vegyes ritkás, fekete talaju, mintegy 1000 hold; — tó melléki dűlő: dombos fekvésű ritkás fekete föld, 800 hold; — dióskuti dűlő: sík fekvésű vörös agyagos 115 hold; — urasági tagdűlő: halmos és lapályos vegyes 1000 hold; — herczeghalmi puszta: nagy részben fekete agyagos, kisebbben vegyes, 1000 hold. Ezen dűlők, a gazdák földjétől kezdve, nagy részben szántóföldekből állanak: de van közöttök mintegy 550 hold kaszáló. Továbbá van a dobogó dűlő, mely urasági és községi erdő, mintegy 650 hold kősziklás, vörös agyagos talajjal; végre 585 hold kősziklás legelő.

Tagosítás óta a gazdálkodási rendszer s a föld megmunkálása javult: de nagy hátrány a népgazdákra nézve a kaszáló rétek csekély-sége, mely az előmenetelt akadályozza. A zsellérek illetősége a legelő részszel együtt jó helyen adatván ki, azok azt maguk közt felosztották; tehát azok részére nincs közlegelő. A telkesek a jobb részeket szintén felosztották s feltörték; csak a rosszabb köves részt hagyták meg, s azt használják közlegelőnek. De ez igen csekély. Ott a marha csak megforog: de jól nem lakik. Használatban van ehhez az ugar legelő és tarló szabadulás. Szabályzat arra nézve, hogy ki-kí mennyi marhát tarthat a közlegelőn, nincs. Sőt a zselléreknek is meg van engedve a legelőre hajtás, ha közülök valaki jelentkezik és a gazdaság által megszabott legeltetési és bikatartási díjt megfizeti. — Különben sem az állattenyésztés, sem a földművelés köréből különösen kitüntetendő tény itt semmiben fen nem forog. Megemlítendő még is, hogy a szarvasmarha tejelésre javított vegyes svájci faj; a vetett takarmány termesztés apránként terjed; a népgazdánál is kizárólag jobbféle vasekék vannak használatban; s a három nyomásos gazdálkodás trágyás ugarral gyakoroltatik.

Azonban kiemelendő gróf Sándor Móricz uradalmi gazdasága, mely a határhoz tartozó több majorban folyik. Ez az országban a legokszerűbben vezetett jeles gazdaságok közé tartozik. És az országos gazdasági egyesület, mint ilyet, pár évvel ezelőtt küldöttségileg szemléltette meg; minél fogva annak részletes leírása ez uton rövid időn várható.

A nép életfoglalkozásában legelső helyet a szőlőművelés foglal, melyet szorgalommal s elég ügyességgel is kezel. Gyümölcstermelés kevés. Van 1200 □ öl községi faiskola, mely azonban előbb agyaggödöröknek használtatott, csak pár év előtt egyengettetett el, s most erdei facsemeték nevelésére használtatik, miután a község 1875-ben 30 hold már nem sarjképes avas erdőt kiirtott, annak újra ültetése szándékoltatván.

Napszámosban s cselédben nincs szükség: de a cselédek minősége nem nagyon dicsérhető. Ipar s kereskedelem csekély. Van jó épületekőbánya, melyből a pesti Lipóttmplomhoz is sok épületanyag szállítottatott már, sóskuti név alatt, miután az itteni kőbányák anyaga a közel szomszéd sóskutival egyenlő.

A birtok-adásvevési forgalom nem gyakori, de fordul elő minden évben. Belső telek □ öle 2—5 frt, jó kert feljebb is elmegy, szántóföldek holdja 200 frt; a szőlő a minőség szerint drága. A közel mult terméketlen években több eladás történt. Ekkor egy 36 holdas telek, belsőség nélkül 6000 frt körül ment. Nem mindig akadt reá helybeli

vevő, s ilyen uton 1866 óta már 12 egész telek jutott etyeki németek kezére, a mi a helybeli lakosokra és községre nézve annál nagyobb kár, mert a csak külső telket bíró tulajdonos sem a községi, sem az egyházi terhekben nem osztozik oly mértékben, hogy a régi itt lakott birtokost pótolná, valamint csak a házzal maradt tulajdonosra sem lehet a kiegyenlítést ráróvni.

Még a folyó század elején a falu alatt egy nagy tó terült, mely az itt most is elfolyó zsámbéki ér, azután alább a pátyi ér, s egyéb a hegyekről jövő patakok vizét is felvette. Ez már 1781-ben elkezdett szabályoztatni; majd 1811 táján gróf Sándor Vincze és Szily József akkori birtokosok csakugyan nagy részben lecsapoltatták s most helyét jó kaszálórétek s részben szántóföldek foglalják. A falu megett a Torbágy felé eső völgyben egy a budaiakhoz hasonló keserős ásványos forrás van, de nem használtatik. Történelmi emlékül látható még egy régi templom rom, mely a török idő előttről való: de a községi levéltár erről adatot szolgáltatni annál kevésbé képes, mert a községi levéltár s benne sok érdekes okmány 1810-ben elégett. A nép nyelvén forgó hagyomány a római korból valónak tartja.

Idetartozó külön helynevek: *Herczeghalma*, puszta és major 80 r. kath. 24 ref. lakossal. *Hosszurét*: 15 r. kath. 10 ref., — *Móricz major* 20 r. kath. 5 ref. — *Kozárom* 6 r. kath. 4 ref. lakossal, hajdan falu volt, a török világban pusztult el, most régi határának egy része Biához, másika Pátyhoz van osztva. — *Nagy puszta*: 82 r. kath. 20 ref., *Alsómajor* 36 r. kath. 34 ref. lakossal.

Kis-Torbágy (Klein, Turwall) német-magyar falu, Bia és Budaörs közt, a megye utban, a pátyi völgy nyílásánál, Budától 2, Biától alig fél mf. Mint régi elpusztult hely, kevésbé a török világ után telepítettett újra. 1716-ban a róm. katolikusoknak már anyaegyházuk volt itt; sőt anyakönyvük két évvel előbből, 1714-ről kezdődik. Most lakosainak száma 1251 lélek, kik közt 1222 r. kath., 10 református, 19 zsidó. A r. kath. anyaegyházhoz Páty is mint leányegyház tartozik. A nép többségének anyanyelve a német, de a magyart is sokan értik s beszélik, vannak, nem sokan, kiknek épen anyanyelvök a magyar. A község belrendezettsége szabályos; utszái szélesek. A házak eleje legnagyobb részben fákkal kiültetett. Az építkezés tiszta és csinos, a falazathoz a kőanyag használata divatos, valamint a cseréptetőzetek is szaporodnak. Határ-kiterjedés 2881 katást. hold. Ez hegyes és dombos, talaja legnagyobb részben sárga vagy fekete agyagos. Legnevezetesebb hegyei: a Katalin és József hegy. A tagosítás 1859-ben ment végbe egyesség útján. Egy egész telek után ada-

tott 24 hold szántóföld 1100—1300 □ ölével osztályozva, 8 hold rét 1200 □ ölével s 2 hold erdőföld. A nép három nyomásra osztotta földét s most is három nyomásos gazdaságot folytat. A közlegelő megmaradt, csak az uraságtól különítettett el. Ez most is így használtatik szabad legeltetésre, nem levén megszabva, hogy kinek, mennyi barmotszabad azon tartani. A szarvasmarha, ló és sertésenyésztés jó karban van. Vannak jó tejelő faj tehenek, jó faju bikák, s helybeli nevelésből jó faju csődörök. — Fő gazdasági termék: buza, zab, kukorica, krumpli. Vetett takarmányul a muharnak és lóherének terjedt divatja van. A trágyázott ugar mívelés rendes. Jó vasekék használtatnak, néhány gazda cséplő gépet is tart lóerőre. Fő jövedelem forrás a szőlőmívelés s ez nagy gonddal s jó sikerrel üzetik. A nemes gyümölcsenyésztés is kezd lábra kapni. Községi faiskola a plébános felügyelete és a főtanító kezelése alatt $\frac{3}{4}$ hold. Ez jól kezeltetik fanyemesítéssel s 1875 végével már 615 frnyi külön tőkéje volt. Nap-számosban nincs hiány. De cselédet nem mindig lehet jót kapni. Ezek leginkább vidékről járnak. A mezői rendőrség nem kielégítő. Iparos kevés, csak a legszorosabb helybeli szükséghez való. Helyben jó kőbányák míveltetnek, melyek a munkás népnek nem megvetendő kereseti forrással is szolgálnak. Kereskedő csak egy pár kis boltos. A község leginkább Budapestre piacoz. A fő földterményeken kívül hord oda tejfelt, vaját, tojást, gyümölcsöt és szőlőt. Birtok adás-vevés helyben ritka; ha akad eladó, akkor kerül is reá helyből vevő; sőt a torbágyiak már a szomszéd pátyi határon is kezdenek birtokot vásárolni; valamint földbérletre, vagy feléből mívelésre is átjárnak a szomszéd Biára és Pátyra. Utolsó pósta: Bia.

Páty, magyar község, a pátyi völgyön, Kis-Torbágyon belől, $\frac{3}{4}$ mf. Budától Budakeszin keresztül $2\frac{1}{2}$ mfre, saját posta állomással. Nagyon régi község. Biztos nyomok oda mutatnak, hogy már a rómaiak idejében telep volt. A török világ után is lakott, még pedig nagyobbacska helykép iratott össze. Az 1695-diki rectificatiókor $\frac{3}{4}$ porta rovatott reá. Bél Mátyás saját idejéről csekély kis falunak mondja. Akkor gróf Koháry birtok volt. 1770-ben a Mária Terézia urbariumkor 47 egész urbértelek taláztatott benne. Ekkor a Bosnyák család s a telki apát voltak birtokosai. Most hegyek közt, kellemes vidéken a csinosabb s vagyonos magyar községek egyike. Utszái szabályosak és 15—20 öl szélesek. A házak eleje nagy részben fákkal kiültetett. A csinosabb és jobbféle építkezésre szabályzattal ellátott szépítő bizottság ügyel fel. Ujabb időben az új épületeket csak cseréptetővel szabad fedni. 1874 végéig, a mikorrol adatom szól, már 48 cserepes ház volt a községben. Több csinos urasági épület. Hátrányul szolgál

azonban átalánosságban, hogy a házak, mint igen régi községben, meglehetősen össze vannak építve. Hajdan a házhelyek kiosztásánál inkább a telkek hosszúságára, mint szélességére figyeltek. Legtöbb háztelek hossza 200—300, szélessége csak 4—6 folyó öl. Az istállók rendesen össze vannak építve a lakházakkal, s azoknak belső végét teszik. A rakományok a telek belső végén eső szárús kertekben tartatnak.

Lakosok száma : 2458. Ezek közt 2038 helvét református, kiknek helyben van régi anyaegyházuk, mely lelkészei névsorát 1640-től vezet, anyakönyvei pedig 1734-en kezdődnek. 347 r. kath. Szent-Imre tiszteletére szentelt templommal s Kis-Torbágyhoz tartozó leányegyházal. 73 zsidó, kik Zsámbékon vezettetik anyakönyveiket. — A nép jó erkölcsű, rendszerető ; jó templomba járó, különösen ünnep-s vasárnapon tisztán és csinosan öltözködik. A község pecsétje : körded paizslapon könyökben meghajtott emberikar, három rozskalászt tartva »Páty helység pecsétje 1848« körirattal.

A határ kiterjedése $6610^{1189}/_{16^{00}}$ hold. Ebből 3523 h. szántó-föld, 276 h. kaszáló rét és kert, 973 h. legelő, 351 h. szőlő, 1278 h. erdő. A többi belső telek, utak, nádas s használhatlan. Azonban a legelőből szántás alá is töretett fel, valamint a mívelési ág különben is kisebb-nagyobb részben, kivált az urasági birtokokon mindig változik. A határ egyharmad részben hegyes, $\frac{1}{3}$ -ban halmos, $\frac{1}{3}$ -ban lapály. E különbségek is azonban nem összefüggők, hanem egymás közt szintén sűrűn váltakozók. A talaj a szántásilag mivelt részeken s réteken többnyire fekete agyag ; vannak azután sárga agyagos, löszös, s köves földek is kisebb mértékben. A változatosságnál s a mívelési ágak különféleségénél fogva a dülők száma sok s 48-ra terjed. Névjelentőségöknél fogva említendőek : kis templom melletti, nagy-gurgyali, csonka-tebei, Kozárom és kis-gurgyali, forrási, tó-fenéki, várhegyi, lövöldözői, főutkorkörnyéki, gyöngyvirágosi. A tagosítás 1864-ben történt, birói ítélet szerint. Ez a népre kedvezőleg ütött ki s azóta mind a földmívelésben, mind az állattenyésztésben dicséretes előmenetel észlelhető. Különben a gazdálkodás a három nyomásos ugaros rendszer szerint folyik. Tagosításkor a népnek jutott legelő nagyobb része is felosztott. Csak 127 katastrális hold és 1590 □ öl hagyatott közösben. Ezt, valamint a községi ugarföldeket is a község marhái minden arányosítás nélkül járják. A tarlószabadulás szintén divatozik.

Az állattenyésztés közt leginkább a lótenyésztés tűnik ki. A lakosság könnyebb fajta, szép csikókat nevel, melyekért évenként szép összeget vesz be. Ménlovak községileg nem tartatnak : eddig a

lakosság lovait leginkább Zsámbékra hordta hágatni. A folyó 1877-ben rendezett a község először helyben állami ménállomást két fedező ménnel. A teheneknek körülbelül fele nagyszarvu szép magyar faj, a másik fele fél csira és tarka szőrű morva faj. A sertés jóféle nagy mangalicza. Bikák és kanok régi szokás szerint községileg tartatnak. Juhtenyésztés csak a telki apátság gazdaságában folyik, mintegy 2100 db finom gyapju juh állományval.

Fő földtermék a tiszta buza és zab, mindenik egyszersmind jeles minőségű, különösen buzája igen sikeres s értők a kereskedők a községet helyben is felkeresik. A vetett takarmány termesztésnek szintén terjedt divatja van. Különösen az ugarnak hagyott földből évenként mintegy 500 hold bükkönyös zabbal és muharral szokott és pedig szép sikerrel vettetni. A trágyázást a nép szorgalommal gyakorolja s januárban és májusban a munka főereje erre van szentelve. Van a községben egy gőzerejű cséplőgép, három pedig lóerőre; azután kivétel nélkül vasekék használtak.

Azonban minden földművelési ág közt első helyen áll a szőlőművelés. Ez a budai szőlők mintájára történik, a bor minőségre is vetekszik a budaival, sőt rendszeren budai név alatt kél. A gyümölcs-termelés szintén figyelemreméltó; de leginkább csak nyári gyümölcs-fajok termeltetnek, melyek értékesítése a budai piacon történik. A ref. egyháznak 1650, a róm. katolikusnak 550 □ öl faiskolája van, melyben az iskolás gyermekek a fanemesítésre oktattatnak. Azonban a fatenyésztés és fanemesítés már a faiskolák létrejövetele előtt divatozott s nincs gazda Pátyon, a kinek gyümölcsös kertje ne volna.

Napszámosban nincs nagy bővség, mert azt Buda vidéke nagyon elvonja. Nyári időszakban a napszámbér koszt nélkül egyre-másra 1 frt, kosztal 60 kr. Szakmányos munka leginkább a szőlő körül divatozik; egy kat. hold szőlő egész megmunkálásáért 100 frt körül szokott fizettetni. Cseléd mindkét nemben helyből kerül. Derék munkaképes férfi cseléd évi bére 70—100 frt, nőcselédé 40—60 frt és élelmezés. A mezei rendőrség jókarban van, s kihágások ellen nem sok a panasz.

Van a községben 20 kézmives különféle iparágban és 5 vegyes kereskedő boltos. A lakosság főképp Budára piacoz: oda hordja eladni valóját, kivevén a bort, s nagyobb szükségét is onnan teljesíti. A bor többnyire helyből kél s messze vidékre elhordják, mert jó minőségéért kedvelt.

A község határában van egy igen bővizű forrás, téglá és cserép gyártásra igen alkalmas agyag és épületkő bánya.

Oly gazdák, a kik földeiket és szőlőiket kitűnő szakértelemmel

és szorgalommal mivelik, számosan vannak a községben; ugyanezek szorgalmuk után jóllétnek is örvendnek. Kitüntetést érdemelnek a többek közt Burányi János a telki apátság intézője, Várady Sándor földbirtokos, és a népgazdák közül: Finta József, Cseke András, Muesi János, Mocsai János, Nyitrai Ferencz.

Nagyobb birtok, illetve telki állomány eladás a községben évenként egy-kettő szokott történni. $\frac{1}{4}$ telek ára 1400—1500 frt, házaké 300—3000 frt közt változik, egy hold szőlő 200—1000 frt. Az eladó birtokokat többnyire helybeliek veszik: de torbágyi telekbirtokos is van már a községben 7. Zsidó földbirtokos egy $\frac{3}{4}$ telekkel. A gazdálkodást a birtokosok általában maguk házilag kezelik. Bérlet kevés, leginkább hagyatékoknál fordul elő; évi bér holdanként 8—10 frt közt. A feliből mivelés nem divatos.

Történelmi nevezetességek a határban most már nincsenek; mert azok a gondatlanság miatt nagy részt megsemmisültek. Különben Páty igen classikus földön fekszik. A földmives minden lépten nyomon római régiségekre bukkan. Találatnak itt régi urnák s római pénzek leginkább a császárság korából. Van itt egy berek, s abban az ugynevezett főkut, melynek igen bő forrása van. Itt évekkel ezelőtt fürdő nimphákat ábrázoló jelképes követ találtak. Ahoz 200 lépéssnyire 1873-ban egész római balnearium alapja ásott ki. Megvoltak ebben a vízvezető és melegítő csövek is, belőlők egypár példány még most is megvan. Ugyanazon környéken taláztatott egy sodronybol készült régi lovaging. Ez Várady József helybeli birtokos magán muzeumában látható. Az ugynevezett kozáromi dülőben messze elnyúló, egymásba illesztett igen erős cserépcsövek taláztatnak, melyek ember lábszár vastagságúak. Ebből egy példány szintén Várady ur muzeumában van. A községi temetőben pedig most is látható egy felásott római sir. Megvan a nagy kőkoporsó és annak fedele. Külön jelképes római kövek egyes gazdák birtokában is nagy számmal vannak.

Csonka-Tebe, régenten pusztá, Páty, Bia és Zsámbék közt, most be van olvadva a pátyi határba.

Telki, csinos kis német falu, Pátytól nyugotnak $\frac{1}{2}$ mf. Jenő tőszomszédjában, Budától $2\frac{1}{2}$ mfre. Az esztergami érsekség kerületéhez tartozó Sz.-Benedek rendi telki apátság czimhelye. Midőn az 1198-dik évben a telki apátság alapítása történt, III. Ince pápának II. Imre magyar királyhoz intézett levelében Telegni név alatt pusztakép fordul elő. Későbbi okmányokban Thaliki, Thalki, — Budavárnak a törökök által történt bevételekor Thelk, majd 1702 óta rendszeren Telky név alatt fordul elő. Az apátság mellett, volt-e e helyen a török

lávig előtt tulajdonképeni község, homály fedi. A török világ után elpusztult lakatlan helykép iratott össze. Sőt Bél Mátyás még 1737-ben is pusztakép emlékszik róla. Pedig némely nyomok oda mutatnak, hogy megtelepítése Jenővel együtt 1703-tól 1708 táján esik. Hacsak ott nincs az igazság, hogy itt tulajdonkép az apátság restauráltatott, s ennek közvetlen közelében Jenő lett az új telep. Az új telepítésről különben az egyidejűség s kapcsolat tekintetéből a mindjárt következő Jenőnél szólunk.

Határai a községnek éjszakról Jenő földjei és erdeje, délről a pátyi és töki földek, nyugotrol a jenői és töki földek, keletről a kovácsi földek. A vidék kellemes és szép. A legelső házak egy szép kellemes dombon, a későbbiek a domb alatt völgyben építvék. A dombon áll egy mesterségesen faragott kőkereszt. Ez azon helyet jeleli, a hol a régi apátsági és zárdatemplom, homlok oldalával nyugotnak fordulva úgy állott, hogy a Jenőről a dombra felvezető uton érkezőnek, balról a templom homlokzata azonnal szemébe ötlött. A hosszú faloldalak egyike egész magasságban, a másik háromnak pedig nagyobb része 1802-ben még fenállott. E templomot a törökök rombolták le 1543-ban. E romok 1802-ben ásattak ki s szedettek szét; és anyagjuk a most meglevő új templom építésére fordítatván, az imént említett kőkereszt állíttatott jelmép a régi templom helyére.

A község lakos-száma most 196 lélek, kik mind róm. katolikusok, s fiók egyházkép tartoznak Jenőhöz. Ugyancsak Jenővel, mint szintén kis községgel együtt képez a község egy körjegyzőséget. A belrendezettség igen szabályos, s a dombon szépen egyformán épült házak igen szép látványt nyújtanak. Építkezési szabályzat áll fen, mely szerint új tetők csak cseréppel vagy zsindelylyel engedtetnek. A belső és külső rendőrség szintén jól szervezett. A nappali rendőrségre koldusbíró van. A házak eleje nincs kiültetve fákkal, mert ez eddig a dombon a vízhiány miatt többszöri erőltetés után sem sikerült. Oly hiány van a dombon a vízben, hogy a lakosság házi vízszükségletét is a völgyben levő kutakból székérrel kénytelen felhordatni. Csak egy utzasort képeznek a házak. Azután négy út vezet a határhoz ki: a budai, a pátyi, a jenői és nagy-kovácsi.

A tagosítás 1859-ben kezdődött s 1863-ban per útján fejeztetett be. A határ urbéri osztályzat szerint az első osztályba levén sorozva, minthogy a telkek száma $\frac{3}{4}$ -des telkekre oszolva, 12 ily háromnegyedes birtoktestet tesz, adatott egy ily birtoktestre belsőségekben 1 hold, szántóföldben 34, rétben 1 hold 1100 □ ölével, ezenkívül a 12 birtoktest után együtt 36 hold legelő, és 24 hold erdő, végre 12 házas zsellérnek 5 hold belsőség, 4 h. szántóföld, 8 hold legelő, 5 h. erdő.

A többi rész, az utakon kívül, urasági birtoknak maradt, az egész határ 1789 kat. holdat téven. A telkes gazdák legelőjök egy részét azonnal felosztották s mivelés alá vették, egy részt közös legelőnek hagytak s ma is úgy használják; a legjobb részt pedig, tekintettel arra, hogy a népesség szaporodhassék és a község nagyobbodhatására előgondoskodás legyen, új házhelyek számára tartották vissza, melynek eredménye az lett, hogy már 12 ily házhely eladatott, s azokon 5 új ház fel is épült. A zsellérek legelő illetőségeket egészen felosztották. A telkesek részére megtartott közlegelőn, mely mellett az ugarföldek is közösen használatnak legeltetésre, nincs megszabva, hogy kinek-kinek hány darab marhát szabad legeltetni. Van a községnek két szép szőlőhegye, egyik új-, a másik ó-hegy nevezet alatt. A határ észak-keleti részét hegység képezi. Legmagasabb csucsa ennek az: Adlersberg (Sashegy) és a Theilungskopf (osztásfő). Ezen hegység magasabb részeit urasági és községi erdőség foglalja.

A mivelés alatti földek többnyire jó termékenységgű, fekete agyagos vegyületűek. — Telki község lakossága a tőszomszéd jendőivel már a telepítés viszonyaira nézve egyenlő körülményű levén, s azóta a mai napig a szó szoros értelmében rokonságban élvén, ez által a földmivelés, s foglalkozás körül divatozó szokás is a két községben egyenlőleg fejlett, minél fogva erről az épen következő Jenő leírásánál együttesen lesz szó.

Jenő, (németesen Jeni), igen csinos kis német falu, Telki közvetlen szomszédságában, alig $\frac{1}{4}$ órányira attól, melylyel egy körjegyzőséget képez, Budától $2\frac{3}{4}$, Tőktől $\frac{1}{2}$, Pátytól, mely utolsó postája, szintén $\frac{1}{2}$ mfdre. Bél Mátyás 1737-ben Boros-Jenő név alatt még pusztának mondja. Erre Ferenczy 1844-ben azt mondja, hogy téved Bél, mert nem ezt hívták Boros-Jenőnek, hanem egy másikat, mely Üröm mellett van, s németül Weindorf nevet visel; továbbá azt mondja Rézső Ensel Sándor (Pestmegyének a negyvenes években nevezetes táblabírája) adatai után, hogy 1727-ben amazt Muslay Péter, emezt pedig a budai sz. Klára apácák birták. Igen valószínűleg tévedés s összezavarás mind a kettő, mely onnan származhatott, hogy Pestmegyében a török hatalom alól kiszabadulás után, az elpusztult községek közt csak egy Jenő iratott össze Boros-Jenő név alatt; pedig kettő volt, s a kettőről különböző helyen külön szülő adatok összecseréltettek. Ez a Jenő, melyről itt szó van, Telki mellett, úgy látszik a török világ előtt s mindját utánna is a telki apátság birtoka volt, s Muslay Péternek itt 1727-ben legfeljebb rész-, vagy még inkább talán csak bér birtoka lehetett. Ugyanis a

község elöljáróságától hozzám 1874. oct. 24-ről beküldött s részben az apátságtól gyűjtött adatokban a következők foglaltatnak:

A község, már mint pusztaság, a legrégibb időben Jenőnek hivattott. Az 1225. évben okmányilag is annak neveztetik. Az 1499. évről Boros-Jenő név alatt fordul elő. 1543-ban a törökök által elpusztíttatván, Pusztajenő lett a neve. Hogy ezen, a telki apátsághoz tartozó jenői pusztaság, már a legrégibb időből való, ha nem is okmányokkal: de a szomorú időkben mai napig fenmaradt néma tanújelekkel lehet bizonyítani; mert a kálváriahegyen most is fenáll egy régi templomfalazat, a bizanti építésmódor jeleivel. Ezen falazat legrégibb része a szentély. Ebben különösen figyelemre méltók: *a)* a széles szegletek, a hegyes góth idom helyett, *b)* a kerek bolt-hajtás a sekrestyeajtó felett és a kívülről ujonnan befalazott ablakok, *c)* ezen körülmény, hogy e falazatban a góth építésnek semmi nyoma sincs. Minthogy pedig az 5. századtól egész a 13. századig volt szokásban a kath. templomoknál az itt mutatkozó építésmódor, tehát ebből az következtethető, hogy a kálváriahegyen fenálló ezen falazat, a telki apátság megalapításának idejéből, az 1198-tól 1224-ig terjedő időközről való. A sekrestye ajtó felett volt két alakzatos kőfaragvány. Ezek alkalmasint a két alapítót ábrázolták. A kis templom rom közelében, a mostis Kirchenthal-nak (templom völgy) nevezett helyen régi házak nyomai is észlelhetők. Ezen kívül a nép közt maig fenálló szájhagyomány az, hogy midőn a mostani lakosok a XVIII. század elején itt megtelepedtek, akkor a régi templom közelében fekvő szőlőkerti földeken még több agyagkunyhót találtak, s szántás közben fából és vasból készült különféle házi eszközöket forgattak és ástak ki. És hogy akkor a falu nem azon régi telephelyre, hanem mostani helyére a völgybe épült, annak valószínűleg az fő oka, mert itt könnyebben találták az új települők a szükséges vizet.

Jenő új megtelepítése, Telkivel együtt 1703-ban vette kezdetét, midőn a Szent-Benedek rend bécsi scot szerzete vette az apátságot birtokba, s az intézkedéseket a telepítésre megtette. Megtörténhetett-e azonban akkor tényleg a telepítés, kétséges; mert ezen időben a II. Rákóczy Ferencz-féle forradalom zaklatta a megyét és országot. A megtelepedés első tényleges nyoma 1708-ról van fenn. Jelesen a mai 36. számú házban lakó Kreiszl Lipót telkes gazda prészházában van egy igen régi modoru borsajtó, melyre az 1708. évszám van bevágva. Azonban az esztergami érsekség helynévtár azt mondja, hogy a róm. katolikusoknak 1686 körül már itt egyházuk volt s a mostani egyház anyakönyvei 1718-on kezdődnek. E kettő

ugy egyeztethető, ha az apátság restaurációját a török világ után a telepítésnél előbbre tesszük, a mi magában természetes. Az új telepesek Németországról, jelesen pedig a szászok, frankok kerületéből és a fekete erdőségből hivatnak be. 1724-ben már 374 lakosa volt a községnek. Azonban ezek az 1739-ben uralkodott nagy kholerában nagy részben ismét újra elpusztultak, s a megmaradtak pótlására ugyancsak Németországból ismét új telepesek hozattak be, kik közé ugyanakkor a Buda vidékén ugyancsak a török járom után több községben megtelepített hasonló fajú németek közül is vegyültek. Később a tovább vegyülés ezekkel egészen megszűnt, s mint már Telkinél említettett, a két tőszomszéd község együtt tartja, a vidéki többi német községtől vegyületlenül álló szoros rokonságát.

A lakosság száma most 760 lélek. E közül 751 róm. kath. Péter és Pál apostol tiszteletére szentelt anyaegyházzal, melyhez leányegyházkép Telki is tartozik. 8 református s 1 zsidó.

A község szép és kellemes völgyben fekszik egy kis ér mellett. Belrendezettsége igen szabályos. Rendes, egyenes utszái szélesek, és szépen, egyformán épült házainak eleje sorban gyümölcsfákkal beültetvék. Négy utsza van, névszerint: Bauern-Gasse (paraszt-utsza), melyen a telkes'gazdák laknak; — Kleinhäusler-Gasse (zsellér-utsza), a zsellérek fő része, Kirchen — templom-utsza, melyen a templom van, és új-utsza, új osztáson épült új házakkal.

A határ területe 2102 kat. hold. Határolják: éjszakról a perbáli földek, a perbáli, csabai és kovácsii erdőségek, — délről a tőki és pátyi földek, nyugotról a tőki földek és rétek, keletről a telkii földek és rétek, azután a telkii és kovácsii erdőségek. A határban a szomszéd községekkel közlekedésre öt utvonalat tart fen a község, melyek Perbál, Telki, Páty, Zsámbék és Tök felé vezetnek. Az első 4 irányban, mindenik vonalon egy-egy hid, szintén községi gondozás alatt jó karban.

A tagosítás az 1859. május 29-én kötött urbéri egyesség szerint ment végbe. Urbérileg I-ső osztályba levén a határ sorozva, kiszolgáltatandó volt egy egész telek után belsőség 1, szántóföld 24, rét 12 hold, 1100 □ ölével. Azonban az 1850. oct. 5-én foganasított telekkönyvi hitelesítéskor kiderült, hogy 28 egész telkes gazda tetteleg 1267 hold 500 □ öl területet, s így 235 holddal és 500 □ öllel többet birtokol, mint a részére köteles összeg, mely 1032 holdat képezne. E többletet az apátság, mint földes ur, az 1853. mart. 2-rol kelt okmánylevele értelmében 6415 pfrt váltságösszegért oly feltétel alatt hagyta a 28 telket bíró gazdák birtokában, hogy ezek kötelesek lesznek abból a jegyzőség számára egy félteleknyi állományt

kihasitni, melynek fejében mégis az uraság a 6415 frtnyi váltságösszegeből 1100 frtot elenged. — Az urbéri zsellérek, kiknek számuk 54 volt, a tagosítás előtt kezökön volt birtokban meghagyattak s hozzá legelő s erdő illetőségek még kiadatott. Így a tagosítás szerint lett: 28 telek belső és külsősége 1267 hold 500 □ öl, — 54 zsellér volt birtoka $46^{720}/_{1100}$ h., plebánia volt külsősége $7^{981}/_{1100}$ h., templom és iskolatér 485 □ öl, a községnek előbbeni birtoka $20^{629}/_{1100}$ hold, — a telkes gazdák, zsellérek, jegyző és tanító elkülönített legelő illetősége $178^{900}/_{1100}$ h., ugyanazok erdő illetősége $250^{800}/_{1100}$ hold, faiskola, agyaggödörök és temető 4 h., összesen $1776^{115}/_{1100}$ h. A legelő egy egész telek számra 5, az erdő 7 holdjával számíttatott.

A telkes gazdák legelőjük nagyobb részét, a zsellérek pedig a nekik jutott részt egészen feltörték, s részint kukoricza és krumplic földnek, részint szőlőnek használják, a régi szőlők ezeken kívül is meglevén. A megmaradt legelő rész a telkesek és zsellérek által közösen használtatik legelőnek; nem különben az ugar földek is. A legelőn tartható baromszámmra nézve nincs megszábot arány. Tagosítás óta a gazdálkodás, értve az állattenyésztést is, általában emelkedett. Különösen kitűnő a lótenyésztés. Ménlovat a község maga tart. A most meglevőt a gróf Zichy-féle lángi ménesből szerezte 1400 frton. A szarvasmarha és sertésenyésztés nem nagy mértékű: de a mi van, az szintén kitűnő faj. 2 svájci faj bikát és 2 kant hasonlókép a község maga tart. A juftenyésztés csak az urasági gazdaságban folyik: de ott nagy terjedelemben. A lakosság fő jövedelemforrásainak egyikét a csikó és borju nevelés s eladás képezi.

A szántás alatt mivelt földek vegyülete többnyire fekete agyagos, néhol kavicsos, de nagyobb részben heves természetű, mely az esőt és téli nedvességet nagyon megkívánja. A gazdálkodás a három nyomásos ugaros rendszer szerint folyik. Főtermék a tiszta buza, mely az őszi nyomást foglalja. A tavaszi nyomás a zab és árpa közt többnyire egyenlőleg oszlik meg. Kapás növények egyes darabokban, azután a zsellérek által feléből az urasági földeken termeltetnek. A felességhez a szénatakarítás kötelezettsége szokott kötve lenni.

A szőlőmivelést és gyümölcstenyésztést a lakosság szintén kitűnő szorgalommal és jó sikerrel gyakorolja. A bor többnyire pesti vagy tétényi pincékbe kerül, akónként 8 frt közép árral. A községi faiskola részére tagosztálykor hasított ki alkalmas hely: de a tanító nem vállalkozván külön fizetés nélkül kezelni, most az a kisbíró magán használatában van.

A különböző gazdasági munkához elég napszámos kerül a faluban; — bérők szorgosabb időben sem megyen 70—80 kron felül

koszt nélkül. Cseléd dolgában már nagyobb a szükség, mert a helybeliek cselédnek ritkán mennek s azok többnyire a szomszéd magyar községekből fogadtatnak. A ki teheti, gyermeke kedvéért is igyekszik magyar cselédet fogadni, hogy attól némileg elsajátítsa a magyar nyelvet, mely ma már csakugyan Magyarország minden lakosára nézve szükséges, s annál nagyobb kár és hátrány, hogy a mostani községi tanító a magyar nyelvet nem érti, s ez okból a gyermekek ezt az iskolában épen nem tanulhatják. Mióta a megye az 1870. aug. 31-ről 3251. sz. a. kelt cseléd rendszabályt kiadta, azóta nem fordul elő a cselédek ellen sok panasz. De különösen zavarja és drágítja a cselédtartási ügyet a katonakötelezettség is, miután többnyire sorozat alatt álló fiatalok fogadtatván, gyakran megesik, hogy idejüket ki sem tölthetik, hanem épen a legszorgosabb időben hivatnak be.

A gazdálkodás minden ága igyekezettel folyik. Általában vas ekék vannak használatban. Az uraságnak gőzcseplőgépe is van. A népgazdák közt kitüntetendő Reiszner Simon, a ki munkássága és takarékosága által zsellérből két egész teleknek lett birtokosává, s most négy lóerejű cséplőgépet tart.

Az iparosságot 1 mészáros, 1 sütő, 3 cipész, 2 szabó, 1 bogárnár és 2 kovács, — a kereskedő osztályt 3 szatócs képviseli. — A lakosság Budapestre és a szomszéd Zsámbékra piacoz.

Közüintézetkép van egy olvasó-egylet, mely 1873-ban keletkezett.

Birtok adás-vevés igen ritka. Öröklött fekvő birtokát mindenki körömszakadtig igyekszik megtartani, s a birtok változások főképp csak hagyaték s örökösödés útján történnek. Nagyobb birtokkép tagosztály óta csak egyetlen egy egész telek került közárverésen eladásra 1866-ban, mikor az 5000 frton adatott el, az akkori igen nagy szárazság alkalmával.

E leirt viszonyok közt, az egyszerűségökben boldog községek közé tartoznék e hely, melynek fő kívánsága mindig csak az, hogy a szorgalmasan teljesített munkára, adja meg a jó Isten az áldást. Van azonban mégis ezen kívül is egy kívánsága, mely abból áll, hogy bárcsak a Budakeszin át Buda felé menő ut, mely a főközlekedési utat tenné, és a budakeszii koronaerodalmi erdőn keresztül rendszeren igen rossz, jobb karban tartatnék, mert az nagy hátránnyal akadályozza a közlekedést.

Tők, magyar község, Budától nyugotra, Budakeszin s Zsámbékon keresztül 4, Zsámbéktól, mely utolsó postája $\frac{1}{2}$ mfd. Régi hely, még a török világ előttről. A török hatalom alól felszabadulás

után is 1690-ben mint lakott, népes és a pilisi járásban Tótfalu után legvagyonosabb község iratott össze. Az 1695-ki porta rectificatio alkalmával, épen mint Makádra, $1\frac{1}{2}$ porta rovatott. Most népessége kerekszámban 1500 lélek. E közt 1403 helvét református, kiknek helyt van régi anyaegyházuk, mely lelkészeinek névsorát az 1626. évig képes felvinni, e névsor Budai Dániellel kezdődván, a ki azon évszámtól 16 évig volt itt lelkész. Az anyakönyvek 1712-től kezdődnek. Továbbá van 93 r. katolikus, kik fiók egyházkép Szomorhoz tartoznak Komárommegyében, s 4 zsidó. — A község eres lapos fölött terület parthajlaton fekszik. Utszái, kivéve az úgynevezett »alsó-ut-szát«, szabálytalan görbék, de elég szélesek. A házak eleje és az udvarok gyümölcsfákkal beültetvék. Több év óta építészeti rendszabály áll fen. Ennek értelmében minden újonnan épített ház cseréppel fedendő, s az ez idő szerint épülő házak az ujjabkor igényeinek megfelelőleg, szép nagy ablakkal és ajtókkal, s magas, menyezetes szobákkal, kő falazatra szoktak épülni. A régi házaknál a lakházak nincsenek elkülönítve az istáloktól. Az ujjabaknál ezek is elkülönítettnek, s csak a szegényebbek építik most is egy tető alá.

A határ összes kiterjedése $4171\frac{351}{1600}$ hold, melyben a telkes gazdák birtoka $39\frac{1}{8}$ régi urbértelek; mivelési ágak szerint pedig $2429\frac{1525}{1600}$ h. szántóföld, $257\frac{625}{1600}$ h. rét, $884\frac{75}{1600}$ hold legelő, $342\frac{500}{1600}$ hold erdő, $216\frac{1304}{1600}$ hold szőlő, $40\frac{1122}{1600}$ hold haszontalan, s ezen kívül vannak az utak, belső telkek, értve a szerűs kerteket is, melyek a belső telkek folyásában vannak, a hol a rakományok is tartatnak. Tagosítás még nem történt, ámbár a nép nagyon óhajtja azt, s előmehetésének legfőbb eszközéül tekintvén, régóta reménykedik és törekszik arra. Azonban az ó-budai koronaudalommal, melynek földes uraságához a határ tartozik, a maradvány (remanentalis) földek miatt már 37 év óta folyik a per, s úgy állnak a dolgok, hogy annak igazságos bevégzésének ideje még folyvást beláthatatlan. A birtok e szerint sok darabban, szerteséjjel oszlott. Különben a határ nagyobb részben sík, s csak kissé halmos. Csupán nyugotrol keríti egy jó magas hegy. Talaja barna agyagföld. Nevezetesebb dülő elnevezések a következők: Vadas, Domonkos, Köblös, Szarkaberek, Ókörmező, Tó-utja, Rosz-tó, Sós, Anyácsa. — Hegyei: Nyakas és Somos hegy. Nevezetes szép völgy az »Imre berek«. Anyácsa, mint puszta tartozik a községhez, melyet a Nyakashegy választ el a határ többi részétől épen a falu mellett.

Mint tagosítatlan határban, a közlegelő fenáll, régi mód szerint, meg van ezen kívül a tarló szabadulás is. Abban, hogy kinek mennyi barmot legyen szabad a közlegelőn tartani, nincs semmi ará-

nyosítás. De mindenkire legelő adó vettetik ki az ott tartott darab szám után. A báromtenyésztés általában jó lábon áll, s a három fő házi állatnem szép mennyiségben van tenyésztve. Maga a község szokott tartani rendszeren 2 ménlovat, 3 bikát és 2—3 kant. Fő jövedelemforrás azonban a ló.

Legjelesebb száutóföldi termék a tiszta buza, mely egyszersmind kitűnő minőségű, igen sikeres. Zab szintén nagy mennyiségben termeltetik. Ipar-növényt kereskedésre nem termeszt a nép. Vetett takarmányul a mubarnak nagy divatja van. A gazdálkodás három nyomásosan, három vetőre folyván, a trágyázás úgy szokott beosztatni, hogy az ugar nyomásnak fele rendszeren megtrágyáztatván, a trágyázás minden hatodik évben forduljon. Gazdasági gépek közül általában vas-ekék használatnak, azután a népgazdáknak lóerőre alkalmazott öt cséplőgépek van.

Szorgalommal és gondosan foly a szőlőmivelés is s igen jó minőségű asztali bor terem. A gyümölcstenyésztés pedig különös előszeretettel van felkarolva. Van egy 3 hold 389 □ öl területű s kitűnő jó karban álló községi faiskola, mely a ref. egyház felügyelete alatt, egy rendes szakértő kertész által miveltetik. Ebben a főszuly nemes csemeték nevelésére fektettetvén, ez uton nemcsak a község lakosai láttatnak el nemes csemetékkel, hanem a szomszéd falvak is részesíttetnek abból.

Napszámosban és cselédben nincs bőség, kivált a szorgosabb munkaidőben a főváros vonja nagyon el a munkaerőt. A napszám-bér ilyenkor egész 1 frtig felmegyen a gazda kosztján. Nem sürgős időn legkisebb bér 30 kr. Férfi cselédek többnyire a szomszéd falukból fogadtatnak; évi bérök 60 frt körül, bentartás mellett, nőcselédké 45 frtig.

Van a községben 5 kovács, 1 lakatos, 1 bognár, 2 kádár, 2 szabó, 4 cipész, 1 eszmadia, 1 asztalos, 5 takács. A boltos kereskedést egy pár szatócs üzi. Nagyobb ipar vállalat nincs. Természeti kincsül a Nyakashegy épületkövet szolgáltat t.

Társadalmi körből van egy olvasó egyesület »Olvasó népkör« czim alatt. Történelmi nevezetességgé kettő mutatható fel; egyik a község közepén levő s folyvást folyó »török kut«, mely a török világuol való és kitűnő jó vízzel bővelkedik; — a másik egy régi templom a domoukosi dűlőben, mely a néphagyomány szerint, dominikánusok temploma volt s a dűlő is ettől vette nevét.

Birtok adás-vevés elég gyakran fordul elő. Egy negyed külső telek föld ára 2000—2200 frt. A házak ára, a minőség szerint, igen különböző. Egy kapás szőlő 80—120 frt. Az eladó birtokokra rendszeren

akad helyből vevő. Zsidó földbirtokos a községben eddig még csak egy van $\frac{1}{4}$ telekkel.

Zsámbék, német-magyar mezőváros, Fehérmegye szélén, Budától nyugatra $3\frac{1}{2}$ mf., hová ujabban Budakeszin s Pátyon át csinált megyei út vezet; más oldalról a mészárosok útján Biától $1\frac{1}{2}$ mf. — Már régen igen nevezetes hely volt, várral, illetőleg várcsicsal, mely a királyoknak is többször szolgált tartózkodó s mulató helyül; különösen a török világban hadi műveletekben többszörös szerepet játszott; basa székhely is volt; majd hol egyik, hol másik fél kezérekerülvén, többször feldulatott, azután leromboltatott. — 1690-ben a város a lakott helyek közt azon megjegyzéssel iratott össze, hogy némely magyar katonák vannak benne, a kik a várhoz tartoznak. De segélyadó nem vettetett rá, valamint az 1695-dik évi porta rectificatio alkalmával portakirovással sem terheltetett. Később a vár helyén a most is meglevő emeletes kastély épült. Ugyanekkor a hozzátartozó urodalommal gróf Zichy Péter birtoka volt. A gróf Zichy családtól a korona birtokába ment, mely azt most is bírja. A kastély a pénzügyministerium által több más kincstári épületekkel együtt épen eladásra van kitűzve. Ezen a régi vár helyén levő kastélyon kívül a régiség emlékeikép állanak itt fen: — egy török mecset maradványai, fürdő és csatorna maradványok, melyek segítségével a helység felett fekvő forrás vize vezetett a városba; továbbá egy felette régi góth templom nagyszerű maradványai közel a kastélyhoz, egy dombon, mellőlök ragasztott zárdáépülettel, s abból fenálló sok falazattal. Ez a praemontrei rendé volt, melynek prépostsági czime az esztergami érseki kerületben, keresztelő Szent János zsámbéki prépostsága név alatt, ma is fenáll. Végre van itt egy különös barlangforma nagy üreg, mely pinczének használtatik.

A mostani község kevésbé a török hatalom alól felszabadulás után, a vidéken létesített német telepekkel együtt népesült meg. Fekvése éjszakról s nyugotról erdővel körített fensiku halmos kies térségen, a Tök felől jövő ér laposa felett, kellemes. Maga a község csinos. Belrendezettsége tökéletesen szabályos, utszái egyenesek és szélesek. A házak eleje nagy részt fákkal beültetett. Tinnyétől Fehérmegyébe át Bicskének is megyeút megy rajta keresztül. Van derék fogadója. — Az építkezés a szokott német paraszti: de csinos. A csinos és jobb építkezésre felügyelet van s minden egyes építkezés előre bejelentendő. Még most tulnyomó ugyan a zsup és nádtető: de a tűzmentes cserepes házak szépen szaporodnak. Posta, gyógyszerár helyben.

Lakosok száma 3713 lélek. Ebből r. kath. 3224. Ezeknek helyt van már a XIV-dik században keletkezett régi anyaegyházuk, a mely

1716-ban restauráltatott, keresztelő Sz. János tiszteletére szentelt derék templommal; van azután két kápolnájuk. Helvét 32, kik fiók egyházkép Tökhez tartoznak. Zsidó 457, kiknek szintén helyben van zsinagógájuk, melyhez a környék zsidósága is tartozik. A törzslakoságot a németiség képezi, de nagy rész magyarul is ért és beszél. A magyarság mintegy hatodát képezi az összegnek.

Összes határ 8454 hold. Ebből 3767 szántóföld, 3371 h. erdő, 516 h. legelő, 389 h. kaszálórét, 289 h. szőlő. A nagyobb rész hajlatos lapály és fensík, a másik rész hegyes, dombos. A talaj minőség fekete és sárga, majd sűrűbb, majd ritkább agyag. A Mária Terézia-féle urbarium szerint a határ a második osztályhoz tartozik s 97 egész telke van. Tagosítás még, valamint a korona urodalomnak ezen járásban fekvő számos községében, úgy itt sem történt: de folyamatban van. A közlegelő fenáll; arányosítási szabályzat a legeltetési jog gyakorlatára nézve nincs. A szarvasmarha, ló és sertésenyésztés jókarban van. A juhtenyésztés az urodalmi birtokon gyakoroltatik. A nép állattenyésztésének fő jövedelem forrását képezi a lótenyésztés. Álladalmi ménállomás itt nincs; a község maga tart jeles fedező méneket, melyek a szomszéd községbeli gazdák által is szoktak használtatni. Különben Zsámbék a megyei lótenyész bizottság kiállításainál gyakran kiállítási verseny hely szokott lenni, s a helybeli gazdák szép csikáikkal nem ritkán szerepelnek a jutalmazottak közt. — Bikák s kanok szintén községileg tartatnak.

A földtermékek közt a buza és bor viszik a főszerepet, mely mindkettő minőségre jeles. Repcze még az urodalmi birtokon sem termeltetik. Kender általában csak a szoros házi szükségére. Vetett takarmánykép a muharnak szép divatja van. A gazdaság a három nyomásos trágyás ugaros rendszer szerint folyik. A nép tisztán s jól miveli földeit, általában jóféle vasekéket használ; a szelelő rosták terjedt divatuak; többeknek lóerejű cséplő gépeik is vannak. A szőlőmivelés és gyümölcstermelés szintén jókarban van. Községi faiskola is volna, de oly nyomorult állapotban, hogy ez a faiskola nevet nem érdemli.

Napszámos a különféle gazdasági munkához mindig elég kapható. Közép bér férfi részére kosztal 60, koszt nélkül 80 kr, nő napszámos részére 20 krral kevesebb. Aratás tizedén. Cseléd helyből nem igen kerül, hanem a szomszéd Esztergammegyéből, Bajnárol, Nagysápról stb. járnak. Férfi cseléd évi bére 90, nőcselédé 60 frt kő rül bentartás mellett.

Van a községben 204 mesterember, és pedig: kádár 10, kovács 9, bognár 5, asztalos 16, csizmadia 15, szabó 20, lakatos 1, cipész 10,

sütő 3, festő 1, kéményseprő 1, szücs 2, bádogos 2, fésűs 1, köteles 2, kalapos 3, mézesbábos 2, esztergályos 1, könyvkötő 2. A többi takács és kőmives. Van 2 gözmalom is. Kereskedő van 25, és pedig : 5 vegyes, 5 rőfös kereskedő, a többi szatócs. — Van a határban kőbánya, mely alkalmas épületkövet szolgáltat.

A község lakosai leginkább a budai piacot látogatják, a hová búzát és zabot hordanak. Helyben kedden és pénteken vannak hetivásárok. A péntekiek gyengék. A keddiek nagyon látogatottak a szomszéd : Tök, Perbál, Páty, Telki, Jenő, Bia stb. megyei, azután Kis és Nagy-Mány, Etyek stb. fehérmegyei községek által. — Országos vásárok esnek helyben febr. 4, ápril 24, junius 24 és oct. 23-án, melyek a szomszéd megyékből is elég látogatottak, sőt lóra és szarvasmarhára nézve nevezetesek. A helybeliek leginkább a pesti vásárokat gyakorolják, hová szép csikókat hordanak.

Birtok adás-vevés nem gyakori: de kisebb mértékben mindig kerül. A legközelebb lefolyt években 1 katas. hold szántóföld ára 300 ft, ugyanannyi szőlőé 1000 ft körül volt. Néha egész telkek is kerülnek eladásra. Vevők rendszeren helybeliek. Idegen birtokvásárlók nem forognak a községben. Zsidó földbirtokos van kettő: az egyiknek háza és féltelke, a másiknak csupán szőlője van: de házat több birtokol. Egy ház ára 2000 ft körül. Nagy birtokos egyedül a magyar királyi korona urodalom, melynek jószága nagyobb izraelita bérletben van, holdanként egyre-másra 10 ft bér mellett. Ezen kívül a lakosság kezén van ugyancsak az urodalomtól szintén bérletben mintegy 1000 hold. Más határookban a lakosság nem szokott bérelni.

Anyácsa kamara urodalmi pusztá, egy részben Tökhez, másban Zsámbékhoz tartozik.

II. Pilisi felső járás.

A) *Szent-Endre rendezett tanácsu város.*

Szent-Endre, igen régi, szabadalmas koronai, most rendezett tanácsu város, Budától nyugotra 2 mfre, a szent-endrei szigetet képező Kis-Duna jobb partján, ott, a hol a pilisi hegyek, mintegy kiszakadva a hegylánczbol, legközelebb jönnek a Dunához, felette körül erdőkoszorus tetővel, — derakaikon jó bort termő szőlőhegyeknek, a Duna síkjára messze nyitott kilátással emelkedő partoldalán. — Most is sok tekintetben nevezetes hely, — különösen egy keleti óhitű, a budai püspökség székhelye: de hajdan még nevezetesebb volt. Már az avarok idejében telep volt itt. (Lásd iránta Pulszky Ferencz akadémiai értekezéseit: a magyarországi, különösen a szentendrei avar

leletekről). — Ismertebb új történelme az 1400-dik év táján kezdődik, midőn Zsigmond király által, a vidékkel és a Csepelszigettel együtt rácz lakosokkal telepítettet meg, a kiknek maradékai képezik a mostani lakosságnak is egy részét. Hogy mily nevezetes hely volt ez akkor tájban és később különösen a szerbekre nézve, most is szemmel látható bizonyítéka ennek az, hogy itt a szerbeknek hat templomuk volt, melyek mai napig fenállanak, s a hegyoldalban a Dunán át szélesen kiterjedő síkságra messze kilátszó kis várost, igen szép tekintettel ma is templomok városának tüntetik fel.

1737-ről Bél Mátyás következőleg ír róla: Ó-Budánál népesebb és nagyobb város (t. i. akkor, most nem). Ráczok telepe, a kik Zsigmond és Albert király idejében szállottak itt meg, részint mert megunták Szerbiában a török uralmat, részint Zsigmond jósága által indítatván erre, a ki György despotától elfogadván Nándorfehérvárt, őt Magyarországon több várral és várossal, Budán pedig fejedelmileg épült házakkal ajándékozta meg. Ekkor ületett meg Csepelszigettel együtt a Rosz (szentendrei) sziget is a despota szerb kísérelő népe által. A megülés, a nemzet szokása szerint, a folyam mellett lapályon és parton, alacsony házakkal történt. De kivált a piacon sok kereskedő bolt és kézműves műhely van, sűrű sorban. A lakosok görög nem egyesült vallást követnek, mit szabadon gyakorolnak. Némelyek földművelésből, mások kereskedésből élnek. Vannak róm. katolikusok is, kiknek tornyos templomuk a város közepén van. A város fölött szőlők terülnek el; jeles, de a budaihoz még sem hasonlítható terméssel. A határ többi részét keletre és nyugatra mezőség foglalja el, mely a Dunához közel síkon fekszik; jó művelés után termékeny föld s mindenféle gabonát jól terem. A szerbek sehol sem folytatják a gazdálkodást nagyobb szorgalommal, mint itt; bár szokásuk szerint a kereskedést is jól üzik. A mellette fekvő szigeten is van egy kevés földbirtokuk. Hajdan szabad faizásuk is volt az erdőségben; most pénzen kell venniök a fát. Földesurak ez idő szerint Vásonkői gróf Zichy Péter örökösei, kikhez Leopold király adománya folytán Ó-Buda és Zsámbék is tartozik. Régenten négy praetor igazgatta a várost, kiket bírának hívtak; névszerint egy róm. katolikus, a ki a kevés számmal levő magyarok, németek és szlávok közül választatott; a többi három a szerbeket igazgatta. Ezen igazgatás mód most már megváltozott; mert minden nemzetiséget egyugyanazon tanács igazgat, melynek a bíró a feje.

Ez az ismertetés ezelőtt 140 évről. — Hogy Szentendre mennyire volt ezen időtájon a megyében az ipar fészke, azt az I. Rész

29. §-ban tüntettem fel, a hol 9 czéh van innen 1761-ről kimutatva. Most is a megye legiparosabb helyeinek egyike ez.

Lakosainak száma az 1870-ki országos összeírás szerint 3461 r. kath., 508 szerb, azaz görög-keleti óhitű, 77 ágostai, 181 helvét, 156 zsidó, összeg 4683. Azonban e számba az idetartozó és csakugyan a határon levő Izbégh község népszáma is befoglalva van. Az esztergami érseki megye 1876-diki összeírása szerint volt 1876-ban szintén Izbéghel együtt 3065 r. kath., 71 ágostai, 162 helvét, 915 szerb óhitű, 144 zsidó, összesen 4357 lakos; tehát a népesség ez idő szerint apadásra hajlik. Nyelvre legtöbb a német, utána a magyarság; a szerbek nagyon megkevesedtek, a tótok szaporodnak. A róm. katolikusoknak anyaegyházuk van, keresztlő Sz.-János tiszteletére szentelt derék templommal, s 1723 óta áll fen. A keleti óhitű szerbek fényes püspöki egyházat birnak s több templomot. A reformatusoknak imaházzal, iskolával s előkönyörgővel ellátott leányegyházuk Pomázhoz tartozik.

A város utszái, fekvésök egyenetlen minőségénél s az első törzsnépet képezett szerb lakosságnak keletről magával hozott szokásánál fogva, rendetlenek. Csupán a Budáról Bogdány és Visegrád felé vezető főutsa, melyen a megyeút vonul végig, rendes szélességű, bár ennek is több helyen van szük része; a többi zugos és keskeny. Fák csekély számmal vannak a házak előtt, részint mert az utszák keskenyek, s nincs a fának helye, részint mert kövezettek. A házak többnyire kőből és téglából épülvők. Építészeti bizottság áll fen, mely a rendőrkapitánynyal közreműködván, az utszák szélesítésére, s lehetőleg egyenessé tételére törekszik. Szalma s nád tetőzet építése tilos, valamint a házak közé rakodás is. Észlelhető már némileg az újabb korszellemmel kapcsolt finomabb izlés. Helylyel közzel sok derék épület, köztök néhány emeletes is. De különösen akadályozza és késlelteti a szabályozást azon körülmény, hogy a hegyoldalban nagyon hajlatos fekvésen kívül a házak többnyire sűrűn összeépültek, az udvarok keskenyek és szűkek. A főbb utszák és közök kövezettek: de roszul. A házak alatt s a hegyoldalban sok jó pincze van.

A határ összes területe 7164 kat. hold. Ebből 1808 h. szőlő, 1254 h. szántó, 351 h. kaszáló, 832 h. legelő, 2057 h. erdő, 162 h. nádas; a többi mintegy 700 hold belső telek, utak, vízmosás s használhatlan köves. A Dunára dülő keleti rész lapály; szántóföld s kaszáló rét; talaja kevés homokkal vegyült agyag; a nyugotra emelkedő rész, köves fekete, majd sárga agyag. Észak-nyugotrol az egész határt hegyek veszik körül. Ezeknek belső vagy keleti oldaluk sző-

lőkkel, külső vagy észak-nyugoti részek többnyire tölgyes erdőséggel lepett. Talaja köves fekete, majd sárga, néhol veres agyag. Több helyen nagy rétegekben jó téglaföld terül. Legmagasabb hegyek: az Orlovacs, Czerovhrt, Jazavcsina és Kapitányhegy. Tagosítás nem történt, mert a Mária Terézia urbárium által volt ugyan itt felvéve $25\frac{28}{32}$ urbértelek: de a határ urbérileg nem kezeltetett, hanem szerződésileg, és a földrészletek szabad adás-vevése, eldarabolása vagy összevásárlása ős időktől fogva megengedve és gyakorolva volt, mindenki úgy használván földjét, a hogy akarta. A Duna mellett levő területnek az áradások által járt leglapályosabb része; azután a felső határon az erdőségek alatt levő igen köves terület közlegelőnek használtatik. Ezen a baromtarthatás nincs semmi arányosítás által korlátozva. Az igás barom általában istálón tartatik. Különben az egész baromtenyésztés csekély s csak a legszorosabb házi szükségére szorítkozik. Bikákat és kanokat a község maga tart. A lovak részére állami fedező ménállomás van itt, melyet a szomszéd községek is használnak. Termeltetik: tiszta buza, kétszeres, rozs, árpa, kukoricza s krumpli. 1863-ban szárittatott ki az alsó határon egy 300 holdas mocsáros tó; ezen területen vannak most a legjobb szántóföldek. De a helyi szükségletet még az így szaporított összes termés sem fedezi. Ezen kiszáritott mocsár védgátjai a Duna ellen, sok költséget és gondot igényelnek. — A város erdeit okleveles főerdősz kezeli, rendszeresen. A szegénységnek a száraz fa szedése hetenként kétszer, szerdán és szombatön van megengedve.

Legfőbb foglalkozás és jövedelemforrás a szőlőmivelés, melyre egyszersmind a legnagyobb gond fordittatik. Régen a veres bortermelés volt tulnyomó; újabb időben a fehér terjed. Mindenik kitünő, s a budai legjobbakkal versenyez. Természetesen a szőlőfokvés s a kezelés minősége szerint van ebben is különbség. Nagyon elősegítik a bor jóságát az itt levő jó pinczék. A szőlők könnyű miveletűek, s ha veszély nem éri őket, bő termésűek. A határ összes bortermése, középszerencsés évben 40,000 akóra becsülhető. De e mennyiséget sok veszély apasztja: nemcsak a kései fagyok s gyakori szárazság, melyeknek minden vidék ki van téve; hanem különösen a sok jég-eső, mely a határt nagyon járja. Legközelebb 1875-ben csaknem az összes szőlőterületet elverte a jég; s abból semmi sem volt biztosítva, mert az előző években is uralkodott jégjárás folytán, a biztosító intézetek innen jég ellen biztosítást nem fogadtak el. A bor ára helyben akónként 10 frttól kezdve, a minőség szerint, feljebb. Bőtermés idején új bort olcsóbbért is lehet venni. Legkitünőbb bortermésű szőlőhegyek: a bubáni, tyukovaczi, hunkai, petyinai, réti s a Duna mellett

fekvő pismányi, melyek termése messze vidékre elterjedt hirű és keresett. — A gyümölcstermelés aránylag csekély mérvű; csupán a kajszin barack, cseresnye és meggy némileg szembetűnő.

A mező- és szőlő-gazdasághoz szükséges kézi munkaerő a helyben letelepedett és tavaszkor Trencsénmegyéből ide vándorolni szokott napszámos népből telik ki. A szőlők nagy része helybeli munkások által, egy 150 □ öl térségű kapaszám után, 5—6 frt bérért szakmányos szerződés szerint szokott dolgoztatni. Különben a napszámbér az időjárástól és a munka sürgősségétől függvén, 50 krtól 1 frt 20 krig váltakozik. Legmagasabb a bér a kaszálásnál és szőlőkben a döntésnél. A munkás többnyire saját kenyerén dolgozik; étellemezést csupán a kisebb gazdák szoktak adni. Igás napszám kevés fordul elő, mert az igás munkát a gazdák rendszeren saját fogataikkal végzik. Különben az igás napszámbér szántás, fuvarozás körül 2 frt 50 krtól 3 frt 20 krig. Az erdei őlfá kihordáshoz a szomszéd szentlászlói, sziget-monostori, tótfalusi és bogdányi fuvarosok, végre a szürethez ezeken kívül még a Zólyommegyéből ide jőni szokott vezárok is alkalmaztatnak. Ezekkel az egyesség a fuvar, azután az utminőségéhez és a távolsághoz képest köttetik. Cselédek többnyire vidékről kerülnek. A helybeli, ha cselédnek áll, inkább Budapestre megy. A szegődség, a főváros elragadt példájánál fogva, rendszeren hónapszámra történik. Kocsis havibére 15—25 frt, bérese s minde-
nése 10, nöcselédé 6—8 frt és bentartás.

A mezei rendőrségre nézve a város rendőr-kapitányjának jelenleg 2 hegybíró, 7 hegymester, 3 csősz, továbbá 1 fő- és 3 alerdész van rendelkezése alatt; ezen kívül a szőlőérés közeledtekor még 18—20 szőlőpásztor szokott fogadtatni. Az előforduló károk elkövetői ezen dúlónként elosztott rendőrségi személyzet által kipuhatoltatván, a rendőr-kapitány által a helybeli kir. járásbírósnak jelentetnek be s ott intéztetnek el. E körül átalános nézet és tapasztalás, hogy így ezen ügy igen gyengén és lassan megyen, a járásbíróság sok más nagyobb ügygyel levén elfoglalva; minélfogva a vagyonbiztonság és az előforduló esetek gyorsabb elintézhete tekintetéből óhajtható, miszerint a mezőrendőrségi ügyek közvetlen elintézése a rendőr-kapitány hatáskörébe bocsáttassék, mely itt annyival inkább szükséges, mert a népesség nagyon vegyes elemből áll s a szövevényes formszerűségekkel lassított rendőrségi eljárás csak a kihágások szaporítására szolgál.

Ipart s kereskedést illetőleg, van itt 16 asztalos, 5 kalapos, kik készítményeiket Budapestre szállítják, továbbá 9 cipész, 7 szabó, 5 lakatos, 3 kovács, 2 bognár, 7 kádár, 10 molnár, 2 ács, 5 kőmives,

4 kőfaragó, 6 sütő, több husvágó és mészáros. A molnárok több dunai és patak malmot kezelnek. Boltos kereskedő 36, fűszerkereskedők, szatócok, liszt, szövet- és kelmekereskedők; végre több borkereskedő. A régi czéhek új ipar-társulatokká átalakultak. 1875-ben 5 jegy adatott ki, és pedig: 3 szatóc, 1 mészáros, 1 szikviz gyártó üzletre. Volt itt egy olajgyár, azután 7 téglagyár-telep. Ezek 1873 óta beszüntették üzletöket. Ugy szintén építették egy nagyszerű sörfőzde, de a mostoha idők miatt, belberendezés nélkül készületlenül áll. Régen papirgyár is volt, sőt rézlemezgyárral is tétetett kísérlet. Megszűnt, — nem sikerült. Most nagyobb iparvállalat nem említhető.

Természeti kincsépek van a határban több helyen épület- és kövezet-kő, mely több bányában miveltek s a pesti Duna-szabályozáshoz is szolgáltat anyagot; — továbbá a határ észak-nyugoti részén levő erdősegen keresztül folyik s az alsó-város közt szakad a Dunába egy patak, mely a pomázi határban Sikáros, a szentendrein Döbörkapui pataknak nevezetik (nem Döbörkapuinak, mint ez a II. Rész 80. lapján hibásan mondatott, mely hiba itt ezenel kiigazittatik), s annyiban nevezetes természeti kincs, hogy rendes vize s nagy esése folytán, gyári hajtó erőnek igen alkalmas, a mint-hogy most is 7 örlő malmot és egy fafűrészelő gépet hajt. — 20—25 évvel ezelőtt köszénre is történt itt kutatás s csakugyan fedeztetett is fel, s mivelés alá vétetett; de csakhamar félben hagyatott a munka, az eddig talált köszén mély fekvése, csekély mennyisége és éretlen minősége miatt.

Közüintézetkép van egy takarékpénztár, mely 1869-ben részvényekre keletkezvén, azóta annyira haladt, hogy most már saját emeletes házzal s 6000 forintot meghaladó tartalék-alappal bír; — továbbá van egy városi kóroda, — egy elaggott beteg munkásokat segélyző- s ápoló-egylet, — egy görög-keleti ó-hitű hitfelekezeti szegények háza; — Casino, végre a zsidóság részéről temetkezési szent egylet. — Van járásbiróság, posta-hivatal s gyógyszerház.

Heti vásárok helyben tartatnak hétfőn és csütörtökön. Ezeket a szomszéd pomázi és sziget-monostori lakosok látogatják legtömegesebben. De egyéb szomszéd helyek népe is megkeresi. Azonban sokkal fontosabb a rendes heti vásároknál a vasárnap i heti piac, mert a munkás nép élelemszereit ezen szokta egész hétre bevásárolni. Ugyancsak vasárnaponként aratás után és ősz felé figyelemre méltó sertésvásárok esnek. Országos vásár évenként 3 tartatik; napjai: május 5, augusztus 1 és october 20. Ez utóbbit, különösen ha jó szűret volt, a váci és budai csizmadiák és kelmekereskedők szokták

élénken s haszonnal látogatni. Baromvásár-joggal is bir a város: de nem gyakorolja.

Mint megjegyeztetett, a lakosság fő iparága a bortermelés. E téren s különösen a pincze kezelésnél tanusított ügyesség tekintetéből felemlitendők: Dumcsa Jenő, Dimsits János, Paulovits Péter, Csoppor Gábor, Piperkovics Péter, Szubotits Sándor és Szofrits Lázár birtokosok, kik boraik minőségével hirt szerzetek.

Birtokváltozások kivált a szőlők és belső telkek körül gyakran fordulnak elő. Az ár a fekvéshez s minőséghez képest igen különböző. A szőlőnek □ öle 10 krajczártól 1 frt 40 krig változik. Ez mindig van eladó, az árverelés is gyakori. Szántóföld 1200 □ öles holdanként 300—500 frtig megyen. A kaszáló rét még drágább; mindenik ritkán kerül eladásra, ha pedig kerül, akkor akad reá helybeli vevő. A jó szőlőnek szintén akad árosa; de a rossz, potom áron sem kell, még vidékieknek sem. — Bérlet kevés s kis terjedelmű. Szántóföld 10—15, a rét 20—30 frt évi bérrel fizettetik holdanként.

Legjobb közlekedési alkalmul a kis-dunai gőzhajózás szolgál, mely a hajózási idényen át itt rendes állomást tart. Forgalmasabb időben naponként kétszer is jár, különben csak egyszer. Előző években igen kényelmes volt e közlekedés különösen Budapesttel, mert akár kívülről jöve, akár belülről menve, egy nap alatt kényelmesen meg lehetett fordulni. Most a fővárosba bemenetelre szintén alkalmas, mert reggel megy, délután jó: de annak, a ki a fővárosban lakik, a kijövetelre igen alkalmatlan, mert estve érkezik, reggel korán megy s így a ki nappali időt akar kin tölteni, két éjszakájába kerül. Mind a mellett a fővárosiak közül többen tartanak itt nyári lakást; sőt a nyugdíjasok egész évi lakásul is kedvelik e helyet, s még jobban kedvelnék, ha élvezetes szórakozásra több alkalom volna, melyre igen alkalmasul kínálkozik, a szőlők közt az erdő alatt az ugynevezett ó-víz (stara woda) kellemes vidéke, a mely gazdag erü, legjobb vizü forrás, onnan közben eső föld alá tűnéssel a város felső végén a Dunába ereszkedő csermelylyel. — Budáról társas-kocsi is jár Szent-Endrére. Keresztül megy rajta a Visegrádon át Esztergam felé vezető megyeút, mely jó karban van. Ennek vonalán van a városban két középrendű kisebb fogadó is. A Pomázra és Szent-Lászlóra vezető közlekedési utak csínálatlanok, s csak száraz poros uttal jók. Az átellenben levő szigetre Monostorral szemközt, a monostoriak által fenntartott komp és rév jár.

Történelmi okmányokul a városi levéltárból említhetők: 1. Gr. Zichy Istvánnak, mint földes urnak Győrött 1700. január 1-én deák nyelven kiadott oklevele, mely szerint Szent-Endre város területének

és tartozékainak használata a város lakosainak 1000 rhénusi forint és hat, egyenként 140 frttal megváltható persiai szőnyegre megállapított évi bérért engedtetett át; — 2. Gróf Pfeffershofen, gr. Rabutin és gr. Stahremberg cs. k. várparancsnokok 1704—1706-rol kelt eredeti oklevelei, melyekben a város lakosságának a cs. k. uralkodóház iránt tanusított önfeláldozó hűsége dicsértetik meg; — 3. Gróf Zichy Miklós mint földesur és a város közt 1738 január 3-án kötött szerződés, mely szerint a határ és tartozékainak hasznélvezete 3800 rh. forint és 50 font kávéból álló évi haszonbérért engedtetett át a lakoságnak; — 4. Mária Terézia királynő és gr. Eszterházy Ferencz aláírásával Bécsben 1773 jan. 20-rol kelt és a megye közgyűlésén 1773 april 17-kén kihirdetett szabadalomlevél, mely által országos és barom vásárok, valamint hetivásárok tarthatásának joga adományoztatott; — 5. Pestmegye 1773 aug. 3-diki közgyűlésén kihirdetett királyi szabályozó rendelet, mely szerint Szent-Endre róm. kath., és görögkeleti hitű lakossága, egy évenként május 24-dikén az ó-buda urodalmi pénztárba fizetendő 6000 rh. frt díjért valamennyi szolgáltatások teljesítésétől felszabadittatván, az egész határnak és összes tartozékainak szabad használatába bocsáttatott.

E kedvező viszonyok közt Szent-Endre, a királyi kisebb haszonvételeknek is régtől birtokában levén, mikép a II. Rész 44. §. 6) pontja alatt a 220-dik lapon közöltetett, a megye nagyobb közvagyonu községek közé küzdötte fel magát.

Izbéghe, szerb-német kis község a szentendrei határon, a Szent-László felé felnyúló völgyön, $\frac{1}{4}$ órányira a városhoz. Van 315 róm. kath., 215 keleti óhitű, 15 ref., 4 zsidó, 1 ágostai lakosa, helyt a hegyoldalban szép kilátásu szerb temploma. Mind egyházi, mind közigazgatási tekintetben Szent-Endréhez van bekebelezve. Ez nem fordul elő a török hatalom után közvetlen tett összeírásokban. Valjon nem Bulgárt kell-e e helyen keresni? Fényes szerint a Szent-Endre vidéki szerbek Arsenius patriarcha alatt Törökországból kiköltözvén, itt telepedtek meg először. A megyei levéltár szerint 1766 tájon kebleztetett Sz.-Endréhez.

B) A járásnak a Duna jobb felén eső hegyes része.

Buda-Keszi, (Budakész) német község, Budától nyugotra $1\frac{1}{2}$ mfre, a zugliget és Sz.-Jánoshegy megett, erdős vidékű szép völgyben, hová a budai szép juhászné mulató hely mellett elvonuló megyeut vezet. A török hatalom alól kiszabaduláskor pusztult helykép iratott össze: de azután mostani német lakosainak elődjjeivel megtelepítése a legelsőik közül való; a mint ezt a megye levéltár igazolja,

mely szerint 1698-ban Budakeszi új telepítésű községnek a megye által három évi adómentesség adatott. Most lakosainak száma 3197 lélek. Ebből 3176 rom. kath. 21 helvét. A rom. katolikusoknak anyaegyházuk van, mely 1699, tehát közvetlen a telepítés óta áll fen, boldogasszony tiszteletére szentelt templommal. A község belrendezettsége szabályos. Építkezési rend áll fen. Az építkezés csinos. Az új épületek szilárd anyagu falazattal s többnyire cseréptetőre készülnek. Az utcák fásorosak. A község egyike azoknak, melyeket a budapesti lakosság nyári lakásul tömegesen használ. Épen azért s a fővárossal sűrű érintkezés folytán, a nép jelleme egy kissé elkapott. Van saját postahivatala. A könnyű közlekedést a fővárossal egy részvényes társaság által fentartott társas kocsis közvetíti, melynek állomása Budán az országuti főutca végén van.

Határa 7798 kat. hold, melynek több felénél erdő és az ó-budai kor. urodalomhoz tartozik. A Mária-Terézia urbarium szerint $66\frac{28}{32}$ első osztályu urbéri telke volt. A tagosítás 1874-ben ment végbe. Ekkor jutott a lakosságnak legelő illetménye fejében 300 hold erdő, mely azonnal kiirtatott és felszántatott. Ugyanekkor községi faiskola is hasított ki. Ez még nincs rendeltetésének átadva. De a gyümölcs-tenyésztés különben szép virágzásnak örvend. A szőlődezmá válság szintén megtörtént. Nyugotra a falutól a szőlők felé terülő rét szélén egy régi templom helye van, melyről a rét ma is régi templomrét (Öde Kirchen-Wiese) nevet visel. Alkalmassint itt feküdt Felső-Keszi, mely az 1690-ben elpusztultkép összeirtak közül többé nem népesült meg.

Makkos-Mária (Marien-Eichel) a budakeszii határ keleti hegyes erdős részét teszi, a budai Nagy-Svábhegy megett. Sűrű erdők közt, kies völgy-katlanban van itt egy falai sok részében épségben álló templom-rom, melyet hajdan a trinitarius szerzetesek az Ó-Buda felett álló kis-czelli zárdájok fiókjakép birtak, mellette volt zárdával; — Cserfa tetején szűz Mária képe, melyhez most is bucsujárások történnek; — árnyas helyen egy szerény vendéglő, hová a fővárosiak mulatni járnak; a régi templom körül néhány ház, abban 22 r. kath. német lakos, kik a budakeszii anyaegyházhoz tartoznak, a látogatóknak friss tejvel szolgálnak; a Svábhegyre, Zugligetbe s a fővárosba körtét, szilvát s baromfit szállítanak.

Hidegkut, német falu, Budától északnyugotra, a zugligeti vonalról a lipótmezei örültek háza felé, a Pálpataka vagyis Ördögárka mentén letérőleg $1\frac{1}{2}$ mf., erdős hegyek közt, kies helyen. Utolsó postája: Budavár. 1690-ben szintén az elpusztult helyek közt iratott össze. A M.-Terézia urbarium behozatalakor b. Péterfy és Trsz-

tyánszky jószág volt, most a Steinbach és Szunyogh család birja. Van 1082 lakosa, kik közül 1079 r. kath., 1736 óta fenálló anyaegyházzal. Belrendezettsége csinos. Új házai szilárdan s tulnyomólag cserépre épülnek. A határ kiterjedése 2187 kat. hold. Ennek rendezése 1867-ben történt. Ekkor a faizás fejében jutott a községnek 340 hold erdő, mely most rendes vágásra kezeltetik; sőt a közlekedési utak is fákkal szegélyeztetnek. Szőlődézma-váltása 1870-ben ment végbe. Patak malma van.

Remete-Mária, a hidegkuti határban, a falutól délnyugotra $\frac{1}{4}$ órányira, az ördög-árka mentén a Nagy-Kovácsiba vezető ut jobb oldalán, a Váracshegy és Remetehegy közt levő kies völgytorkon; bucsujáráshely, 1816-ban nagy Boldogasszony tiszteletére épült kápolnával, melyhez auguszt. 15-én Nagy-Boldogasszony, és sept. 8-án Kisasszonynapkor, egyébünnen is, de különösen a budapestiek részéről igen népes bucsujárások történnek. A kápolnán belől a Remetehegy oldalában az Ördögárka által képzett regényes sziklatorkolatban van egy régi remetebarang. E szép vidék a fővárosiaknak mulatsági kirándulásra is szolgál, a midőn az utban eső Józsefhegy alatt terülő, ugynevezett »Hüsvölgy« vendéglője kínálkozik frisitővel.

Nagy-Kovácsi, csinos s' vagyonos német-magyar község, hegyes erdők közt, Budától nyugotra $2\frac{1}{2}$ mfre, ott a hol az Ördögárok a hegyekről gyülekező gyakran igen kártékony vizével kiindul. Utolsó postája Vörösvár. Nincs összeírva 1690-ben sem a lakott, sem az elpusztult helyek közt. De a török hatalom után keletkezett német telep. Pestmegyének Balla Antal által 1793-ban készített térképen M.-Sz.-Pál van határára kitéve. Összehasonlítva Bél Mátyásnak a hegységekről tett leírását Balla térképével, az derül ki, hogy a Szent-Pálhegy a Hidegkútnál épen említett Remetehegy helyére esik. Szent-Pál volt az első remete, a ki az ottani barlangban lakott s erről vette a hegy és völgy is nevét, s neveztetik az Ördögárok Pálpataknak. Bél Mátyás szerint Kovácsi, Pomázzal együtt a Vattay nemzetség birtoka volt. Erről a gróf Teleki családra szállott, most Teleki jogon anyja után Tisza Lajos birja. A község szép völgyöblön s hegyoldalon kelet-délre nyílt emelkedett helyen fekszik. Belrendezettsége szabályos, utszái elég szélesek; házai csinosak. Azok környezete többnyire befásított és pedig a kertek gyümölcsfákkal. Építési szabályzat ugyan nincs: de a lakosság önként építkezik csinosan, szabályosan s ujjabb időben tulnyomólag cseréptetőzetre. Szép nagy beltelkek vannak s a telkek végén a rakományok számára külön palyták. Népeisége 1428 lélek, köztők 1414 r. kath. 3 ágostai, 9 helvét, 2 zsidó. A róm. katolikusoknak 1715 óta fenálló anyaegyházuk van; templomuk

boldogasszony menybemenetelére ; ezen kívül igen szép kálváriájuk. A fogadó 1055 lábnyira fekszik a tengerszin felett. A határ összes kiterjedése 5316 katastrális hold ; ebből 2400 h. erdő : de a mely nagyon megritkítva, több helyen kiirtva van. A határ rendezés és tagosítás 1863-ban történt. A nép háromnyomásos trágyázott ugaros gazdaságot folytat ; földéit jól miveli ; híres jóságu burgonyát s sok káposztát termeszt. Gyümölcsenyésztése virágzó. A budapesti piacra sok almát, körtét, s csemege szőlőt hord egész télen át, késő tavaszig. A gyümölcsenyésztés felvirágoztatását különösen a negyvenes, ötvenes években a róm. kath. lelkész jó példája alapította meg, a ki itt terjedt gyümölcs-csemete nemesítést is gyakorlott. Most egy 1200 □ öles községi faiskola áll fen a tanító kezelése alatt. Hegyei sok hasznos követ rejtenek, sőt kőszenet is, mely kis mértékben mivélés alatt áll. Van itt igen jó tűzálló agyag is. Különben az egész vidék hegyeiben bővségesen rejlő természeti kincsekre nézve átalában utalok a II. Rész 5. §-ban a földkéreg alkotó részei iránt körülményesen tett ismertetésre. Itt volt plébános a folyó század elején (1816 előtt) a híres Fejér György a Codex diplomaticus nagy érdemű írója, ki innen pesti egyetemi tanár, utóbb nagyváradi kanonok lett ; — az általa magyarra átdolgozott s 1816-ban kiadott Hübnerféle geographiai lexiconban Nagy-Kovácsi leírásánál maga mondja : »itt irtam Anthropológiámat« ; — emléket itt egy szegénységélyző alapítvány tartja fen, melyet ő 1350 frttal tett s most 2123 frtra van felszaporodva.

Solmár vagy *Solymár*, vagyonos és csinos német község, Budától 2 mf., az onnan Esztergam felé vivő államuttol balra, kies fekvésű nyílt hegyoldalban. Utolsó postája Vörösvártól $\frac{1}{2}$ mfre. A török alatt elpusztultkép összeirt s azután ujra telepített hely. Régen igen nevezetes volt, Oláh Miklós szerint Hunyadi Mátyás királynak kedves mulatóhelye s a Budától Solmárig terjedő vidéken kőfállal kerített vadaskertje levén itt. Valóban a Solmár név, mely a megye levéltári adatokban is sokszor Solymárnak van írva, könnyen származhatott a vadászó sólyom madártól. Van itt most is egy várrom. Ennek Szarkavár a neve. Ez is körülötte jár e nézet indokolásának. Különben Bél, Oláh Miklóstra hivatkozással, ezt írja a solmári várrol, melyet ő még nem nevez Szarkavárnak : Több királynak, különösen Mátyás királynak vadászmulató helye volt. Még ma is (Bél idejében) fenállanak az ide Buda alol vezetett kőfalak romjai, melyekről nem indokolatlan azon vélemény, hogy azon híres vadaskertet körítették, a melynek „*Nyék*“ volt a neve, s a melyről Oláh Miklós azt mondja : hogy nemcsak erdős hegyeket, hanem vidám rétségeket is foglalván magában, négy magyar négyszeg mérföldre terjedt, különböző vaddal

bővelkedett, s hozzá nagy épületekkel felszerelt királyi (vadász) udvar is volt csatolva.

Bél idejében a község kis falu volt, a közel hegyekről lefutó patak vizéből gyülekezett kis halastó mellett. Most népessége a hozzá tartozó két patak malom s az államut mellett levő Szarvas csárda és utászlak lakosaival együtt 1519 lélek, kik 12 zsidón s 1 nazarenuson kívül mind római katolicusok 1716 óta fenálló anyaegyházzal. Belrendezettsége szabályos és csinos. Építkezési szabályrend áll fen. A falazat általában szilárd anyagu. Kivált a néhány évvel ezelőtt volt nagy tűz óta kizárólag cseréptetőzetre történik az építkezés. A házak két harmada már cseréptető alatt áll. A határ kiterjedés 2923 kat. hold. Most tagosittatik. Valamint a szőlődézma válság is most van nap alatt. Főbirtokos gróf Karácsonyi Guidó s a Kállay család. Faiskolához csak tagosítás után van remény. De a gyümölcsstenyésztés és nemesítés a népnek most is kedvencz foglalkozása. Téres mezőin katona táborozás is szokott esni.

Vörösvár derék német község Budapesttől a lánczhid főtől $2\frac{1}{2}$ mf., az innen Esztergamba vezető államutban, Solmártól $\frac{1}{2}$ mfre; saját postaváltással Buda és Pilis-Csaba közt. Régi hely. A török hatalom után 1690-ben azon megjegyzéssel iratott össze, hogy itt a postamester lakik, némely lakosokkal. Tehát mostani német lakosai-val még is azután települt. 1695-ben $\frac{2}{4}$ porta rovatott reá. Bél Mátyás röviden ezeket írja róla: Solmártól északra félmérföldre fekszik, a Budáról Bécsbe vezető országutban. Ez okból nyilvános postaállomás s az utasok gyakori közlekedése által látogatott. Van jó fogadója a Zöldfához. A falu elég kies, keletről és északról hegyekkel serdőkkel körítve. Lakosai nem rég ide telepedett németek. Galánthai gróf Eszterházi József birtoka.

1770-ben a Mária Terézia urbarium behozatalakor $47\frac{3}{32}$ egész urbér telek találatott benne; ekkor Majthényi Károly volt birtokosa; egész a közelebb mult évtizedig ugyancsak a nagy Majthényi család birta, középrendű kastélylyal. Most gróf Karácsonyi Guidó birtoka. Népessége 2561 lélek. Ezek közt 2253 róm. kath. kiknek anyaegyházuk 1692-ben keletkezett, templomuk boldogasszony menybemenetelére. 4 ágost, 4 helvét, 300 zsidó. A zsidóknak szintén van zsinagógájuk.

Belrendezettsége szabályos és csinos. A főútszán végig haladó államut mindkét oldalán emelkednek a többnyire vagyonos telkes gazdák csinos házai. Ezzel párhuzamosan megy a többi utsza, melyek szintén a lehetőségig szabályosak, s nem tulságos, de mind elég szélesek, a házak eleje nincs ugyan kiültetve fákkal: de azok hátulját többnyire akácza csoportok fedezik, melyek szerencsétlenség esetén,

a tüzterjedés ellen is oltalmul szolgálnak. Az épületek legtöbbje 2—3 szoba, kamara, istálló, pincze és több helyen présházból áll. Építési rendszabály már régóta áll fen. Csak engedély mellett szabad építkezni. A cserépes házak szaporodnak, s a régi épületek is újra fedéskor többnyire cseréptetővel láttatnak el. Derék emeletes nagy fogadó van s gyógyszertár már régóta.

A vidék domborzati és földkéreg minőségére nézve utalok e munkám II. Részében ide vonatkozólag foglalt ismertetésre. A határ kiterjedése 3997 katast. hold. Buda felé, délkeletre tág völgy nyílik; nyugotról s északkeletről magas hegyek emelkednek. Különben az egész hegyes, völgyes és halmos; $\frac{4}{14}$ részben homokos, $\frac{3}{14}$ -ben fehér, $\frac{6}{14}$ -ben fekete ritka agyagos, $\frac{1}{14}$ részben sűrűbb fekete föld. — A tagosítás 1863-ban történt. Azóta a földmivelésben előmenetel észlelhető. A gazdálkodás a háromnyomásos ugaros rend szerint folyik, rendszeres és szorgalmas trágyázással. — Közlegelő van. Ez, az urasági erdőtől kiindulva, a község határán körülmenő s kisebb-nagyobb emelkedésű hegylánczolatot képez. A legeltetésre nézve nincs arányosítási szabály. — A szarvasmarhaállomány 250 darab, szép magyar és svájci faj. A sertés részint hegyes orru, kislefű, részint hosszú és konyafűlű. Hajdan, míg a vasut nem lépett a közuti közlekedés helyébe, kitartó, csontos és gyors futó lovakat tartott a község lakossága, mert a bécsi úton nagyban gyakorlotta a gyors fuvarosságot. Most ugyyszólván a lótenyésztés áll legalantabb fokon, a lovak a közszen és köhordás által csaknem kivétel nélkül el levén rontva. Különben csődört, bikákat és kanokat a község maga tart. Semmiféle szántóföldi termék nem terem a határban oly mértékben, hogy azt pénzthozó jövedelmi forrásnak nevezni lehetne; sőt az a helybeli lakosság belső szükségére is gyakran kevés. Legfeljebb kukoriczából, krumpliból vesznek be némelyek csekély pénzt. Fő jövedelemforrás a szőlőmivelés és gyümölcstermelés. Ez mindenik jókarban van. Nemcsak saját határán van a községnek szőlője; hanem a szomszéd garancsi pusztát is, mely egészen szőlő, a vörösváriak birják. A bor mellett, a friss szőlőeladás sem megvetendő. Tagosításkor két hold föld hasított ki községi faiskolának: de ez futó homok, s csak akác neveltetik rajta. Még a tagosítás előtt beültetett itt 197 hold futó homok akácczal. Ez már most szép erdő.

Napszámos a különféle gazdasági munkához mindig kapható. Közép férfi napszámbér kosztal 60 kr, koszt nélkül 1 frttól 1 frt 20 krig. Cseléd helyből kevés kerül; hanem többnyire a közel tót és magyar községekből fogadtatik. Ezek elég drágák. Egy erős férfi cseléd bére 150 frtig felmegyen, és egész élelmezés. Ennek oka főkép

a nagy országutban létel és a jószággal bánó cseléd-től kívánt kemény munka. A mezőrendőrség jókarban van.

Van a községben 8 különféle mesterember, számos szatócs s kis boltos a zsidóság közt, mely közül sokan a vidéket is házáló kereskedéssel bejárják.

Birtok adás-vevés csak a szőlőknél gyakori, telekbirtoknál igen ritka. Vevők kizárólag helybeliek. Zsidó földbirtokos még nincs. A lakosság a határ megművelését minden tekintetben meggyőzi; az uraság bérletileg gazdálkodik, a bérlő helybeli lakos; sőt a lakosok a szomszéd pilis-csabai, tinnyi és csobánkai határokon is bírnak apróbb bérleteket.

A falu felett emelkedő Vöröshegyen volt régi várnak, melytől a község nevét vette, ma már legkisebb nyoma sincs.

Garancs pusztája északról a csobánkai és szántói, egyebütt a vörösvári határ által szomszédolva; kisebb-nagyobb vízmosásokkal szakított, délre hajló hegyoldalt képező területének $\frac{3}{4}$ része homokos, $\frac{1}{4}$ -de kavicsos agyag; kizárólag szőlőtermő az egész. Ez tulajdonképp Csobánkához tartozik s gróf Teleki birtok volt; azonban régóta a vörösváriak birják az egészet, s már a szőlődézma váltság megtörténvén, egészen nevőkre is van telekkönyvezve.

Szentivány, kis német falu, Vörösvártól, mely utolsó postája, délre $\frac{1}{2}$ mf., a Solymártól Pilis-Csaba felé vezető út mellett, egy keletről nyugotnak vonuló, délről és északról erdős hegyek által fedett hosszú völgyben. Ferenczy ugyan azt mondja, hogy hajdan Battháza nevet viselt: de sem ezen, sem a Sz.-Iván név nincs a török hatalom utáni összeírások közt. Bél Mátyás mostani helyén jeleli meg s Szentivánnak nevezi: de pusztának, s a budai Ágoston szerzetesnők birtokának mondja. Tehát mostani lakosaira nézve egészen új, a török hatalom után keletkezett telep. Széles utszáján, házai a völgy két partján szép rendben épülvék; többnyire zsuptetősök ugyan, de elég csinosak, s belendezettségükre nézve több lakostálylyal, s egyéb szükséges helyiségekkel ellátott kényelmesek. Lakosok száma 639, kik 5 zsidón kívül mind római katolikusok, templommal s Vörösvárhoz tartozó leányegyházzal. A községi ügyeket is a vörösvári jegyző látja el, csak kis-községi szervezete levén. A határ 1400 katast. hold, — melynek $\frac{5}{7}$ része homokos, $\frac{2}{7}$ fekete agyagos. A M. Terézia urbárium szerint $5\frac{14}{32}$ telek iratott itt össze. Földesur most gr. Karácsonyi Guidó. Tagosítás még nem történt. A gazdasági viszonyok egyenlők a vörösváriakkal; azzal a különbséggel, hogy itt nincs közlegelő, s a napszám s cseléd valamivel olcsóbb. Van széntelepe, de nem művel-

tetik, azután e körül igen jó fazekas agyagja, melyet a budapesti kályhások is használnak.

Pilis-Csaba, német-tót község, Budától nyári nyugotra $3\frac{1}{2}$ mf. az esztergami államutban, erdős hegyek által körített völgyben. Nincs a török hatalom után összeirt községek közt. De Bél Mátyás idejében már létezett. Ő ezeket írja róla: Vörösváron túl, ugyanazon utban, hegyek közt, még miveletlen s többnyire erdővel lepett völgyben fekszik. A budai apácák birtoka. Uj-szláv telep. Lakosai sok munkát fordítanak az irtásra, s mivel szántóföldeik nincsenek, a hatalmas helyeken az erdőt kézzel ássák ki. Van vendégfogadója. A falun kívül, mintegy 200 lépésnyire, keletre a vörösvári utban látszanak valamely római építmény romjai. Több emlékkő található ott latin felirással. A falu felett távolabb ugyancsak a bécsi utban más rom is van, melyben szintén föliratos szegletes téglák vannak. Talán az ő-budai Sicambria anyagából épült váracsk volt ott. — Fehér György Codex Diplomaticusa szerint (Vol. II. Tom. 5 pag. 159) 1274-ben a margitszigeti apácáknak adományoztatott. Tehát csakugyan régen is volt itt valami hely.

A M. Terézia urbariumkor 25 egész telek iratott benne össze. Ekkor is a budai Sz.-Klára (azaz margitszigeti) apácák birtoka volt. Később a róla nevezett urodalommal együtt, József főherczeg nádor birtokába ment át. Most annak örököse József főherczeg birtokolja.

Közvetlen erdő alatt, igen kellemes, szép helyen fekszik. Belrendezettsége szabályos. Nagyon emeli tetszetőséget, hogy minden ház előtt kertecske van; — az országot mente jegenyefa sorral van kiültetve; disziti a templom körül levő szabad tér. A csinos házak vagyonosságra mutatnak. Építkezési bizottság áll fen, mely jó rendet tart. Az újabb tetők többnyire fasindelyre készülnek. Van itt egy földszintes, de tágas vendégfogadó; kicsiny, de csinos urasági kastély; — postahivatal. Lakosok száma 1375, kik 24 zsidót s 4 ágostait kivéve, mind róm. katolikusok, derék templommal. Anyaegyházuk 1711 óta áll fen, a mely éven anyakönyvei is kezdődnek. Nyelvre több a német, mint a tót. A határ 4306 kat. hold. Határrendezés és tagosítás 1860-ban történt. A lakosok szorgalmas és jó földmívelők. Sok burgonyát termesztenek. Jó teheneket tartanak s nevelnek. A lótenyésztés szintén jókarban van. A gyümölestenyésztés virágzik a nép közt, bár az iskolához csatolt 2 holdnyi faiskola nem sokat ér. Szőlőmívelés is van: de csak közönséges borral fizet. Az erdőség kiterjedt s 2400 kat. holdat foglal; az uraság által vágási szakaszokra osztva, szorosan az okszerű erdőszeti szabályok szerint kezeltetik. Ugyanebben már

régén még a boldogult József nádor idejében terjedelmes akác és más faültetvényezések történtek.

Tinnye, magyar község, P.-Csabától délre $\frac{1}{2}$ mf., az itt a buda-bécsi államutból kiágazó s Zsámbéknak keresztül menő megye-utban, saját postaállomással. — Fejér Codex Dipl. szerint (Tom. IX. Vol. I. pag. 356) 1346-ban emlittetik már, mint helység. A török hatalom után elpusztult helykép iratott össze. De később régi lakosai telepedtek vissza. 1727-ben a Miskey család s annak nőágán levő közbirtokosság birta; ma is az birja, némely bevásárolkozottakkal együtt. Midőn Kossuth Lajos a harminczas évek utóján és negyvenesek elején politikai nyilvános működését megkezdette, hogy Pestmegye gyűlésén is, mint birtokos nemes embernek, szólási joga legyen, itt vette meg Somogyi Antal birtokának egy részét.

A község már kívül a magas hegyek csoportján, lapos tetejű apró hegyek és halmok közt, völgyteknőben fekszik. Utszái kevésbé szabályosak. Szépítési bizottsága nincs. A köznép házai többnyire zsuptetőre épültek, faszindelyes köztők kevés. De a számos közbirtokosság több csinos háza, diszes, gyümölcsfákkal bővelkedő kertekkel, az egésznek, különösen a völgyet körülfogó magaslatról nézve, diszes kinézetet kölcsönöz. Lakosainak száma 1840, köztők 1027 r. kath., 590 helvét református, 223 zsidó. Mindhárom hitfelekezetnek temploma és egyházközsége van. A róm. kath. anyaegyház 1788-ban keletkezett. Temploma Sz.-Anna tiszteletére, a temetőben is kápolnával. A reformátusok anyaegyháza igen régi; papjai névsorát 1663 óta vezeti, a mikor Szoboszlai István volt itt a ref. pap. — A határ 3930 kat. hold. 1861-ben tagosított egyesség utján. Volt a M. Terézia urbarium szerint $26\frac{20}{32}$ telke. A tagosítás szerinti megoszlás 2289 h. szántó, 239 h. rét, 739 h. legelő, 74 h. erdő, 218 h. szőlő; a többi belső telek s használaton kívül levő. De természetesen e megoszlás a mívelési ágak szerint változott, s mindig változik. Földmívelés, állattenyésztés elég szorgalommal foly. A határ sikeres tisztabuzát terem. A birtokosság közül a gyümölcstenyésztést többen kitűnő gondnal s sikerrel kezelik. Mind a róm. kath., mind a ref. felekezeti iskola mellett 1000—1000 □ öl faiskola is van: de ezek nem mondhatók jókarban levőknek. — Iparos a községben kevés. Apró boltos kereskedő a zsidóság közt aránylag több, kik a szomszéd falvakra is eljárnak. Tart a község a közel vidék által középszerűleg látogatott 4 országos vásárt.

Fászfalu pusztja Tinnyéhez tartozik, a melynek közbirtokossága birja, a község és a bécsi államut közt szép majorokkal, jó rétekkel

s termékeny szántóföldekkel; van szőlőhegye is. Lakja 226 lélek, kik közt 146 róm. kath., 80 helvét vallásu.

Perbál nagyobb részben németek, kisebbben tótok által lakott csinos falu Tinnye és Tők közt, mindeniktől csak $\frac{1}{2}$ mf., a megye-utban, nyílt vidékü, lapos parthajlaton. A török hatalom után történt összeírásokban neve sem a lakott, sem az elpusztult helyek közt nem jó elő. Bél Mátyás már említi mint pusztát s a telki scot apátság birtokának mondja. A Bél munkájában levő s Mikovinyi által készített térképen is megvan. Itt »Perbeli« a neve. De a székesfehérvári püspökség névtára, melyhez az itteni r. kath. anyaegyház tartozik, azt mondja, hogy ezen anyaegyház a 14-dik századból való. Ezen összevetésekből az gyanítható, hogy e területen csakugyan a török világ előtt is volt valamely lakott hely: de a mostani község egészen új telep. Mi volt a régi hely neve, bizonytalan. Valjon nem-e a szomszéd Tebe neve terjedt az egész területre, mely szintén a telki apátság birtoka volt s a neoacquistika perek útján kétfele szakasztatván, amaz megcsonkítva Csonka-Tebe név alatt apátsági birtoknak maradt, emez pedig Perbeli-Tebe név alatt ájtott a korona birtokába, mely azt most is földesurilag bírja.

Most Perbál szabályos utszákkal rendezett csinos község. Mintegy 40 évvel ezelőtt nagy tűzveszélyt szenvedett. Akkoriban a házak csaknem kizárólag fazsindelylyel fedettek. Ujabb időben szaporodnak a cserepes házak is. A házak körül a faültetvény kevés. Az istállók többnyire egy folyamban épülvék a házakkal: de a rakományok tartására külön pajták divatoznak. Lakosok száma 1478, kik 2 zsidót kivéve, róm. katolikusok, mégis van köztök 3 nazerénus család is. A r. katolikusok anyaegyháza, mint mondtam, a fehérvári püspöki névtár szerint, a 14-dik századból való. Majd 1753-ban ujíttatott; anyakönyvei 1744-ben kezdődnek; temploma Sz.-Anna tiszteletére. — Utolsó postája: Tinnye. — Határkiterjedése 4281 kat. hold, melyből 2220 h. szántóföld, 1094 h. erdő. — A M. Terézia urbarium szerint volt itt 44 $\frac{1}{2}$ urbér telek, mely később 58 $\frac{1}{2}$ -reszabályoztatott. Tagosítás még nem volt; — most van kilátásban. A nép sikeres búzát termeszt.

Pilis-Szántó, tót község. Pilis-Csabától északra, Vörösvártól, mely utolsó postája, északnyugotra, mindeniktől 1 mf., hegyek közt. A török hatalom után elpusztult helykép lett összeírva. Bél Mátyás még szintén nem emlékszik róla falukép. Tehát később népesült. A székesfehérvári püspökségi névkönyv azt mondja, hogy a r. kath. anyaegyház itt 1772-ben keletkezett: de ugyane szerint az anyakönyvek 1761-ben kezdődnek. A M. Terézia urbarium 1770-ben, a mikor az ó-budai kincstári urodalom birta, 15 $\frac{1}{2}$ ₃₂ harmadosztályu urbér-

telket irt itt össze. Tehát a telepítés ideje az 1750-ik év körül mutatkozik.

A község a nagy Pilishegy tövében, keletre nyíló szűk völgyben, szabálytalanul van épülve, egy a hegyekről lefutó viz által mossott árok két partján, mely annyira kártékony, hogy nagy záporok alkalmával egész környékét elönti, úgyhogy akkor az utszán sem ember, sem állat nem járhat, mert a víz elsodorja. A házak sűrűn állnak. Elejök csak helyenként van fával beültetve. A régi épületek teteje csak szalma. Újabb időben kőfalazatra, s cserép és fazsindely tetőre történnek az építkezések. Lakosok száma 1306. Köztők 28 zsidó, 1 ref., a többi róm. kath. annyaegyházzal. Templomuk: Paduai Sz. Antal tiszteletére. A határ hegy-völgy; kiterjedése 2727 kat. hold. Ebből 214 hold szántó, 122 h. rét és kert, 240 h. szőlő, 163 h. legelő, 1152 h. erdő; a többi belső telek, utak s haszonvetetlen; a talaj részint fekete, részint meszes, agyagos és köves, nehéz miveletű sovány. Tagosítása 1874-ben történt, egység útján, több dűlő név alatt, három nyomás fordulóra osztva. A zsellérek legelő-illetményöket, mely előbb 70 holdat tevő erdő volt, azonnal szőlőnek irtották ki. A telkesek hagytak közlegelőt, s ezt még eddig minden arányosítás nélkül használják. Azonban az állattenyésztés gyenge lábon áll, mert rossz, köves a legelő; egy része kivált csupa vizmosásos árkokból áll. Tehenek csak a legszorosabb házi szükségre tartatnak. Ezekhez egy svájci bikát tart a község. Lótenyésztés nincs. Sertésenyésztés igen kicsiny. Juhot csak Forster János földbirtokos tart valami ezret. Ugyanez mindenféle gabonatermesztéssel szép gazdaságot űz, nagy luczernásokat mivel; cséplőgéppel dolgoztat. A lakosság termesztése azonban csak a legszigorubb házi szükségre szorítkozik; még nagyobb részben faekével dolgozik; a trágyázást csak a tagosítás óta kezdi gyakorolni: de a szőlőmivelést szorgalommal és jól kezeli; úgyhogy jó évben egypár ezer akó fehér és veres bort el is adhatván, ez a fő jövedelemforrások egyike. Gyümölcs-tenyésztés gyenge, csak kevés cseresznyére s szilvára szorítkozik.

Napszámos minden gazdasági munkához elég. Napszámbér nyári időben koszt nélkül 60—100 kr, kosztal 30—50 kr. Cseléd szintén helyből is, vidékről is kapható. Nőcseléd évi bére 30—60, férfié 40—80 frt egész bentartás mellett. A mezei rendőri kihágások nem gyakoriak.

Az iparosságot 1 mészáros, 2 kádár, 1 bognár, 2 kovács, 3 czipész képviseli. Van egy vegyes kereskedő, egy szatócs és két házaló. Természeti kincsül van a határban sok mészkő, azután egy kőbánya, mely haszonbérbe levén adva, benne nagyobbbrészt kifaragott kö-

vek, lépcső fogak s más szilárd építészeti anyagok termeltetnek, főképp a budapesti építkezések számára. Ezen üzlet a lakosságnak is szép keresetforrást nyújt; továbbá van mészégető, melynek termését a lakosság a vidékre széthordja. Azután ásatik itt egy fehér-kékes agyag, mely festék-téglákká alakítva jó kereskedésbe szobafestők számára. Végre fedezettetett fel egy csekély kőszénér, az uraság által eszközöltetett furatások folytán: de ez még nem érdemlette a mivelés alá vételt. Megemlítést érdemel azonban még a Pilishegy tövében fakadó forrás, melynek vize kitűnő, s rendes vizű patakot ereszt.

A lakosság eladni valóját rendszeren Budapestre szállítja, jelesen ide szállítja a borju szaporúságot, azután bő esztendőben a kukoricza és burgonya feleslegét: de bevásárlani, különösen ruhane-műeket és csizmát inkább az esztergami hetivásárokra jár, melyek olcsóbbak.

Birtok adás-vevés éven át 10—15 történik; tulnyomólag szőlő. Telkes birtok ritkábban jó eladásra. Egy negyed telek ára, mely 8 hold réttel együtt 16 hold, 1200—1400 frt. Bérletek nincsenek.

Pilis-Szentkereszt, tót község, Szántótól $\frac{1}{2}$ mfd, egészen benn a Pilishegy zugában, magas hegyek által környezett völgykatalanban, utolsó postája Vörösvártól $1\frac{1}{2}$ mfd. Ez is a török világban elpusztult hely. De régi koráról több emléket bir. A zordonan emelkedő meredek sziklás Pilishegyen állott a régi pilisi vár. Utalok e munka I. részének 3. §-ára, a hol Pilismegye s a pilisi vár keletkezése leiratik. Bél Mátyás idejében látszottak még a várrom maradványai a Szántó felé néző hegyfokon. Ettől nem messze, a falutól egy negyed órányira észak-nyugoton ma is megvannak egy kolostor alapzat maradványai. Ennek keletkezéséről Bél a Paulinus-szerzet évkönyveire hivatkozással egész történetet mond el (8. lap), 1250-re tévén annak építését; azt mondja, hogy azt a Buda melletti zárdából heted magával ide jött Eusebius szerzetes építette három barlang mellett, a Szent-Kereszt tiszteletére szentelt kis templommal, melyet azután 4 évvel László király erdőkkel, földekkel s egyéb javadalmakkal ajándékozott meg. Ez nem egyez meg az általam a Pilisvár keletkezéséről közlöttekkel. Azonban mikor Bél ezeket írta, akkor nem volt még ismerve IV. Bélának Theiner által a vaticani pápai levéltárból közlött adománylevele, mely szerint a pilisi vár és kolostor IV. Béla neje által a Sz. Klára szerzetesnők számára épült; s hogy a Paulinus atyák évkönyvei tévedtek, annál valószínűbb, mert IV. Béla helyett Lászlót idézik, kinek uralkodása nem esik 1250-re, hanem később. De azért összeegyeztethető a dolog; mert valaminthát Margit-szigeten több szerzetes zárdája volt az apáca-zárda körül, úgy

itt is lehetett, sőt bizonyosan volt. Budától kezdve egész telepök mutatkozik itt a zárdáknak. A Pilishegy másik oldalán a már Esztergammegyéhez tartozó Szentlélek község határán is volt egy, szintén Paulinus zárda, melyet Bél szerint ugyancsak IV. Béla kezdeményezett s Kun László építtetett ki a benedek-völgyi királyi vadaskastély helyén, és romjai maig láthatók. Bármily homály fedje tehát a régi történelmet, annyi bizonyos, hogy itt vár, apáca s szerzetes zárda is volt. A barlangszerű oduk pedig, közel a romokhoz, néhány csepköves kis barlang most is meg vannak. — A török világ után, jelesen a M. Terézia urbariumkor, 1770-ben, a mikor itt 5^{20/32} telek iratott össze, a pesti paulinusok szerzetének birtokához tartozott a község, ezek rendjének megszüntetése után, a maróthi vallás-alapítványi urodalomhoz csatoltatott, melyhez most is tartozik.

A mostani község három oldalról zárt s csak keletre nyitott magas völgyöbölben épült. Paplakának fekvése 1057 láb a tengerszín felett. Fő utszája egyenes téren van. 10 öl széles. Többi utszái keskenyek. A házak eleje nagyobbrészt gyümölcsfákkal kiültetett: de a házak sűrűn állanak. Az építkezésre nézve most szabályzat áll fen, s csak engedély mellett lehet építkezni; el volna rendelve az is, hogy az új épületek zsindey vagy cseréptetőre építtessenek; de a nép szegény, s nagyon keveset s azt is csak szalmatetőre építi; a mi még több: szűrűs kertek s pajták nem lévén, rakományát a házak közt, sőt a szalmatetős padláson tartja. Lakos szám 893, kik 9 zsidót, 1 ó-hitűt s 3 ágostait kivéve, mind róm. katolikusok, Szentkereszt feltaláltatására szentelt templommal s anyaegyházzal. Az anyaegyház a székesfehérvári püspöki névtár szerint 1800-ban keletkezett. A templom ezt megelőzte, mert a község előadása szerint, a falu: »1762-ben kezdett épülni, kis templomát a Sz. Pál rendű szerzetesek 1765-ben építették. Valószínű tehát, hogy míg a Sz. Pál szerzetesek léteztek, azok vitték az isteni szolgálatot. Megszűnésök után szerveztetett az anyaegyház. A templomban a nagy oltár felett egy nagy kereszt van.« A község pecsétje: apostoli kettős kereszt, egyfelől eke, másfelől gyümölcs; körirat: Sig. Communit Pilis-Sz.-Kereszt 1809. A községi ügyeket Szántóval egy jegyző látja el. Körjegyzői székhely: Szántó.

Határ kiterjedése 2884 kat. hold, melyből 382 h. szántó, 278 hold rét és kert, 45 h. szőlő, 10 h. közlegelő, 2035 h. erdő, a többi belső telek, ut stb. hasznavehetlen. Tagosítás még nem történt. De már több ízben tüzetett ki erre határidő: azonban a közalapítványi ügyesség által mindannyiszor halasztás eszközöltetett. Ekkép a birtok szerteséljel van. Dülők s határrész nevek, melyeket a régi tör-

ténelem esetleges nyomai tekintetéből jegyzek ide: Pilishegy alatti, sz. lélek-uti, kenderföldek a klastrom alatt, Felső-Stanovicskon, hárommezői rétek, schvabske vinohrdi földek, a mészkemenczék megetti földek, a varga hátamegetti földek, a Paulenyák hátamegetti földek, uj-kalváriahegyi földek, patak földek. A határ átalában hegyes, talaja agyagos, köves, nehéz miveletű, sovány, mely termésével a lakosság legszerényebb szükségletét sem elégíti ki. De nem is műveltetik s nem trágyáztatik szorgalommal; vaseke is még csak egy pár látható. A csekély közlegelő arányosítás nélkül használtatik. Szarvasmarha-tenyésztés gyenge; néhány lakos nevel tinót; igára tulnyomólag ökrök vannak; ló kevés és hitvány, sertés szintén, juh éppen nincs. A szőlők igen rossz karban vannak; többnyire gyümölcsfákkal kiültetvük; ha ideje van, közönséges gyümölcs van aztán elég. Nemesítés nincs.

Napszámos s cseléd kapható: de kevésre van szükség; mert urasági gazdaság a határban nincs.

Van egy patak malom a falu alsó végén. Mesteremberkép egy kerékgyártó, egy kovács és egy cipész, van egy vegyes kiskereskedő és egy szatócs. A lakosság fő élelemforrása a mészégetés, melyet Budapestre hord, azután az erdei munka; a nagy erdőségekben sok szép szerszámfa készül s szállítatik onnan a szomszéd helységekre. Az erdőségekben több forrás van, melyek a falu előtt egyesülnek, s vizök egy keskeny csatornán folyik a falun végig. Ezen csatorna szolgáltatja a szükséges vizet. Kutak a községben nincsenek. Rendesen mindig van vize: de egy malmon kívül egyébre használva nincs.

Birtok adás-vevés évenként 5—6 fordul elő, többnyire szőlő, 5 frttól 50 frtig terjedő árban menő darabokban, egy $\frac{1}{4}$ telek ára 500—800 frt, házaké 100—300 frt. Vidékiek is vesznek néha. Zsidó birtokos is van kettő, egyiknek háza s $\frac{1}{4}$ telké, másiknak csak háza van. Nagy birtokos csak az alapítványi urodalom, ennek is azonban alig van 5 hold szántóföldje; a többi erdő.

Csobánka, német s szerb falu, magas hegyek által kísért széles völgyben, a Szent-Keresztől lefelé nyúló völgy közép táján, a hol a völgy Szántó felől jövő másik ága is egyesül. Budától északnyugatra $2\frac{1}{2}$, Pomáztól, mely utolsó postája délre $\frac{1}{2}$ mfd. Neve a török világ után kelt összeírásokban nem fordul elő. De Bél Mátyás már emlékszik róla, Czubánkának nevezvén és azt mondván, hogy másképp Borony a neve. És a Borony név, csakugyan már az 1690-ki megye összeírásban is előfordul az elpusztult helyek közt. Azt, hogy ez a Borony nem a szomszéd Boros-Jenő-e? melynek német neve ma is Weindorf, a mely német néven az 1695-diki porta rectificatio-

nalis névsorban már a lakott helyek közt megtaláljuk, holott ott sem Borony sem Csobánka név nem jó elő, s a mely a Telki-Jenőnél vitatott két Jenő ügyére is megadhatná a kulcsot, azt nem vitatom.

E község Bél idejében rácz község s a Vattay család birtoka volt. Most is e család különböző ágon leszármazó utódai birják. Népe ssége 1400 lélek, köztök 1050 róm. kath. német, s 339 keleti őhittű szerb és 21 zsidó. Mind a róm. kath., mind az ő-hitűeknek templomuk és anyaegyházuk van. A r. katolikusok temploma Sz. Anna tiszteletére, egy kápolnájuk is van az erdőben. Anyaegyházuk 1808-ban keletkezett. A község régi pecsétje: magas fa alatt szőkellő lő, jobbról eke, balról soroszlavas; körülírás: Sig. Communit. Csobánka 1790. A község belrendezettsége elég szabályos és csinos. Sok zsindeyes és cserepes házát mutathat, mely magán a kényelem és jó mód kinyomatát viseli. — A határ kiterjedése 3836 katastr. hold. Volt 41 egész urbér telke. A tagosítás már megtörtént. A földmivélés és állattenyésztés szorgalommal folyik. Csak kár, hogy a zsellérség a kecsketartást is szembetűnő számmal gyakorolja, a különben hasznos erdőség nagy kárára. Fő jövedelemforrás a 650 kat. holdat meghaladó szőlőhegyeken kitűnő szorgalommal folytatott szőlőmivélés, mely jobbféle asztali borral szolgál, sőt a budapesti piaczról frís szőlő eladás útján is szép hasznot hajt. A szőlődézma váltság megtörtént s már teljesen ki is fizettetett. A gyümölcsstermelés hasonlókép gyakoroltatik. A szép erdőségek és hegyek sok kincset rejtenek, azokban egy barlang is van. Van gazdag kőbányája, mely a megyében faragáshoz is alkalmas legjobb követ szolgáltatja. A falu alatt egy kis nádastó. Patakjain több malom forog. Ide tartoznék telekkönyvileg a Vörösvárnál említett garancsi pusztá, de a melyet a vörösváriak birnak.

Boros-Jenő, (Weindorf), csinos német falu Csobánkától keletre $\frac{1}{2}$, Budától nyugotra 2 mfd, az innen Esztergam-Bécs felé vivő államuttol jobbra, Ó-Budától, mely utolsó postája, 1 mfd, hegyek közt, kies völgynyílásnál. Nevét illetőleg utalok, a pilisi alsó-járásban levő Telki-Jenőnél, azután itt előzőleg Csobánkánál tárgyaltakra. A török után ezen Jenő az 1695-diki porta igazítási névjegyzékben most is meglevő »Weindorf« német neve alatt, már mint lakott hely jön elő: de porta nem rovatott reá, mivel szegény lakosainak semmi-jök sem volt. A székes-fehérvári püspökség névkönyve azt mondja, hogy az itteni róm. kath. anyaegyház 1698-ban keletkezett. E két adat összérág, melyet összevetve azzal, hogy a községet németek lakják, kiderül, miszerint ez, a mint most áll, mindjárt a török hatalom után keletkezett új telep. Mi volt helyén hajdan, bizonytalan,

csak annyi bizonyos, hogy a vidék nevezetes részével együtt, a török világ előtt is a margit-szigeti, illetőleg budai Sz. Klára apácák birtokához tartozott, és ott a török világ után is megmaradt; jelesen Ferenczy szerint 1727-ben, azután a Mária Terézia urbariumkor 1770-ben is, a mikor benne 17^{17/12} harmadosztályu urbértelek irattott össze, ezek birták. Azok után ment később Pilis-Csabával együtt főherczeg József nádor birtokába.

Most népessége 860 lélek, kik 1 ágostait kivéve, mind római katolikusok, anyaegyházzal s Sz. Vid tiszteletére szentelt templommal. A falu belrendezettsége csinos. Az építés körül gond és rend. A tűzmentes szilárd épületek szaporodnak. A határ 1544 kat. hold. A tagosítás 1859-ben egység utján hajtattott végre. Főkinces a szőlőmivelésben van. A szőlődezsma-váltság még 1860-ban megtörtént. Örömmel egy körjegyzőséget képez.

Üröm, csinos német falu, Boros-Jenőtől $\frac{1}{2}$ mfd a Csucshegy és Nagy-Kővely által képzett szomszéd völgynyílásban. Ó-Budától, mely ennek is utolsó postája, szintén 1 mfd, igen kies vidéken. Boros-Jenővel egy körjegyzőséget képez, melynek székhelye Üröm. Fejér György Codex Diplom. szerint, már az 1136. évben előfordul e hely neve. De történelme a török világ előtt ismeretlen. A török világban egészen elpusztult. Csak annyi állítható, hogy valamint a török világ után, úgy az előtt is, a Sz. Klára apácák birtoka volt. Új megtelepítése Boros-Jenőnél későbbinek, vagy legalább lassabban mentnek látszik, mert az 1695-ki porta igazításnál még nem fordul elő. Róm. kath. anyaegyháza 1821 óta áll fen. Bél Mátyás még nem emlékszik róla. De a M. Terézia urbariumkor 1770-ben már 15^{20/32} másod osztályu urbértelekkel összeirt község volt. Most lakosainak száma 696 lélek, kik 4 ó-hitűt és 2 ágostait kivéve, mind róm. kath. németek, anyaegyházzal és Szent György tiszteletére szentelt templommal. Egyike a legnehezebben magyarosodó helyeknek: de népe munkás és szorgalmas. A község belrendezettsége csinos. Az építkezésre figyelem fordittatik; s bár az istállók a házakkal többnyire egy fedél alatt állanak s a rakományok köztők: de a kőfalazatu tűzmentes szilárd épületek szaporodnak. A határ mindössze 935 katastralis hold. Erdeje nincs; a mi a körülte fekvő hegyeken van, az a szomszéd határokhöz tartozó urasági. Főkincese szőlőhegyében, melyet szorgalommal mivel, s a vidék legjobb borai egyikével jövedelmeztet. Legnagyobb nevezetessége mégis az itt levő görög-keleti ó-hitű díszes kis templomában áll. Ezt boldogult főherczeg József nádor építtette, s ékesíttette fel. Itt nyugszanak első hitvesének Alexandra

Paulowna orosz főherczegasszonynak tetemei, a felügyeletre rendelt egyházi és templomi szolgálat mellett.

Békás-Megyer, (Krottendorf v. Grottendorf), német falu, Ó-Budán fölül, mely utolsó postája 1 mfd, az Aranyhegy (Goldberg) alatt, a Sz.-Endre felé vezető megyeútban, a Duna lapályára nyíló térségen. A régi Ó-Buda és Sicambria classicus vidékén fekszik. Maga, a mint áll, a mult század közepéről való új telep. Neve a török hatalom után az elpusztultakul összeirt községek közt fordul elő. Bél Mátyás még nem említi. Ferenczy említi, hogy 1727-ben még pusztta és a gr. Zichyek birtoka, illetőleg Ó-Budához tartozó volt. De a Mária Terézia urbariumkor 1770-ben már $7^{16}/_{32}$ urbértelekkel iratott össze. Az esztergami érsekmegyei névtár pedig azt mondja, hogy róm. kath. anyaegyháza 1769-ben, tehát ezt megelőzőleg keletkezett. Most lakosai száma 980 lélek, mind római kath., anyaegyházzal s Sz. József tiszteletére szentelt templommal. Szabályos, esinösen és jól épült község, többnyire cserép és zsindely tető alatt szilárd falazattal épült házakkal. Istálók a lakházak végén. Szűrűs kertek a hosszú beltelkek belső részén. A határ 1719 kat. hold. Tagosítás pár évvel ezelőtt történt. Ugy a telkesek, mint a zsellérek az ekkor nekik jutott legelő illetőséget azonnal feltörték szőlőknek. Erdeje a községnek nincs. Van kőbányája. Fő jövedelmét szőlőmivelése adja, melyet a lakosság jól kezel, jó asztali bort termeszt, de a budapesti piaczrol asztali szőlő s gyümölcs után is szép hasznót huz. Van egy régi patakmalma, azután az Aranyhegy alatt egy meleg forrású ásványos tava, ennek vize hasonlít a budai meleg forrásokéhoz, melyekkel egy eredetű, hőmérséke 18—24 fok, szerény kis fürdő van mellette.

Kissing pusztta Ó-Buda és Békás-Megyer közt, mely utóbbihoz tartozik, a Dunára nyúló lapályon 760 hold területtel, mely azonban a község fennebb mondott határ mértékébe már befoglalva van. Ez is az elpusztult helyek közt iratott össze. Nagyobbrészt homokos talajus az előző évtizedekben sok homok erdősítés történt rajta. Több meleg forrása van. Lakosa 32, fele róm. kath., fele szerb keletiő-hitű.

Kalász, német, szerb, magyar falu, Békás-Megyeren fölül $\frac{1}{4}$ mfd, ugyancsak a megyeútban, Pomáztól, mely utolsó postája, $\frac{1}{2}$ mfd, a Duna nyílt lapályára bocsátkozó hegylábánál, a Dunától jó $\frac{1}{2}$ mfdre. Régi hely, a török világ után is lakottkép iratott össze. 1695-ben a porták igazításakor $\frac{3}{4}$ porta rovatott reá. Birtokosa a Vattay család volt. Most is az. A M. Terézia urbariumkor 40 egész urbérteleket mutatott ki. Régi lakosai szerbek voltak, kik a szentendreiekkal együtt telepedtek ide. A németiség új település, a mult század közepéről. Lakos szám 1624 lélek. Köztők 1010 római kath.,

2 ágost, 16 helvét, 540 keleti ó-hitű, 56 zsidó. A római katolikusoknak 1845-ben szervezett anyaegyházuk van, Szent-Kereszt felemeltetésére szentelt templommal, ezek isteni tisztelete német nyelvé, s előbb leányegyházakép Ürömhöz tartoztak. A keleti ó-hitűeknek régi anyaegyházuk van. A község belrendezettsége nem egészen szabályos: de főutszája, melyen a megyeút végig megy, elég széles, jó épületeket s több cserepeset mutathat. A határ 3435 katastr. hold; az urbér osztályzat szerint első osztályu. Vannak csakugyan a síkon fekete jó tisztabuza földei is: de főkincse terjedelmes szőlőhegyében van. Ennek dézsmaváltsága 1872-ben foganatosított. A tagosítás és urbéri elkülönzés szintén megtörtént. Ez után mindjárt kiirtottak az uraságok 400 hold erdőt; a lakosság pedig legelő illetőségét egészen felszántotta. Tagosítás óta a birtokok holdanként és egyes darabonként minden megszorítás nélkül adogattatnak. A határ alsó részén a Dunaparton van egy jó anyaggal bővelkedő tégláégető, mely míg a budapesti építkezések a közelebbi mult években élénken folytak, bőven szolgáltatva ide a jó építési anyagot. Közel ehez látszik egy régi pusztá templom, melynek az idő viszontagságaival századok óta daczoló romjai az 1876-ik évi nagy árvízben is épen maradtak. Bél Mátyás Bonfin s mások után Kaláz és Pomáz közt a hegy közé teszi a Fehér Mária (Albae Mariae) templom helyét, melyet Nagy Károly a legyőzött avarok iránti kegyelemből Sicambria fölött építtetett.

Pomáz, derék német, szerb és magyar község, a Buda és Szent-Endre közt elterülő Duna-lapály felső szélén, a hegyek lábánál emelkedett völgykaralyn, Ó-Budától 2, Sz.-Endrétől $\frac{1}{2}$ mfdre, saját posta-állomással. A török világ után 1690-ben lakott községkép iratott össze, s már ekkor szép népességű volt, mivel a porta igazgatáskor $\frac{3}{4}$ porta rovatott reá. Régibb történelméről nincs adatom. Bél csak egy pár szóval emlékszik róla, csak annyit mondván, hogy a hegykaralyn kívül fekszik s ráczok lakják. De már ennyi is elég annak kimutatására, miszerint világosan hibás Ferenczy azon állítása, hogy a török világ előtt még lakatlan pusztá volt s legelsőbb 1780—1789 közt telepített meg a Belgrádból kiűzött czinczárokkal, vagyis oláhokból és macedoniai görögökből vegyült keleti ó-hitűekkel. Szaporodhatott a népség ezekkel, akkor, a mikor Ferenczy mondja: de a nyomok arra mutatnak, hogy Pomáz már a török világ előtt lakott, és pedig nem jelentéktelen hely volt. A megyei okmányok szerint mindjárt a török hatalom után nem egyes fő embert, hanem a megye szélesen elágazott legnevezetesebb régi családjainak egyikét, a Vattay családot látjuk ennek birtokában, és ez egy oly tekintélyes urodalomnak feje, mely a jövedelmezőségre nézve az egész

megyében az ötödik helyet foglalta. Jelesen mikép e munka I. Részének 25. §-ban az 1805-dik évi issurrectionalis jövedelem összeírásból kiderül, csak a gödöllői, a kincstári, a kalocsai érsekségi és a váci püspökségi uradalmak voltak előtte. Mindez azt bizonyítja, hogy Pomáz a török világ előtt is lakott, a Vattay család birtoka, s nevezetes hely volt. 1781-ben 9 római tör ásatott itt ki, melyből egy mint régiség az akkor Budán volt m. kir. egyetemnek ajándékozottatott.

Lakosainak száma most: 3209 l. Ebből 1774 r. kath., 916 keleti óhitű, 340 helvét református, 150 zsidó, 29 ágostai. A róm. katolikusoknak anyaegyházuk van. Ez 1770-ben keletkezett; templomuk Sz. István király tiszteletére. Az óhitűeknek szintén van anyaegyházuk, mely itt legrégibb. A reformátusok 1783-ban kezdetek itt legelsőbb isteni tiszteletet tartani a Vattay család kastélyának egy termében, s ekkor leányegyházkép csatoltattak az ó-budai ref. anyaegyházhoz, s 1784-től folyik az anyakönyvük, 1845-ben pedig elválván Ó-Budától, anyaegyházzá alakultak.

A község rendezettsége nem egészen szabályos, utszái görbék, sok helyen szűkek s a házak sűrűn összeépültek. De újabb időben szépítő bizottság áll fen, mely a szabályosság létesítésére apránként, lehetőleg törekszik s az építkezésre máskülönben is felügyel. Egyéb-iránt sok kényelmes és csinos urasági épület disziti a községet, melyeket kertek, néhol épen csinos kertek s gyümölcsösök vesznek körül. Van két közép rendű régi kastély is. A nép hasonlóképp törekszik a szilárdabb építkezésre. Nád vagy zsuptetőre többé építkezni nem szabad. Ezen uton, ámbár kevés új építkezés történik, szaporodnak apránként a tűzmentes épületek. Van egy kávéházzal ellátott közép rendű, földszintes, de kényelmes fogadó.

A határ kiterjedése 8310 katas. hold. Ebből 2208 h. szántóföld, 320 rét, 212 legelő, 4088 erdő, 977 szőlő, a többi belső telek, ut stb. hasznavehetlen. A szántóföldek egy része síkon terülő fekete agyagos és sikeres buzát terem. Vannak azután ritkább vegyületű földek is. A határ hosszan felnyulik Szent-László alá a hegyek közé s az erdőségeket számos forrás és ér frisiti. Főkinces a terjedelmes és többnyire nagyon jó fekvésű szőlőhegyekben fekszik, melyek gondos jó mivélés után a szentendreihez hasonló kitűnő borral jövedelmeznek. A szőlődézsma váltáság mindenütt, már a csobánkaiak által birt Klanácshegyen is megtörtént. A gyümölcsstermelést és nemesítést szintén kedvvel és haszonnal gyakorolja a lakosság. — Közintézményképp megemlítendő a szegényalap, mely 1000 frtot halad s Luppá Svetozár ur kezelése alatt levén, iránta a számadás már több év óta váratik. A Csobánkától jövő patakon több malom forog.

Kis-Kovácsi, Pomázhoz tartozó pusztá a csobánkai völgyön, 450 hold területtel. Lakja 12 r. kath. Egy régi kolostor romjait mutatja.

Pilis-Szent-László, tót falu, mélyen benn a hegyek közt, erdős, vadregényes vidéken, Pomázról és Sz.-Endrétől, mely utolsó postája egyaránt $1\frac{1}{2}$ mf-re, a Sz.-Keresztől Visegrád felé huzódó hegyvonalon, amattól 2, emettől $1\frac{1}{2}$ mf. Még e félreeső helyen is elpusztult, legalább elszéledt a török világban: de csakhamar régi tót lakosai települtek vissza. Bél idejében már csekély lakott hely volt. A török világ előtt és azután is a Sz.-Pál szerzetesek birták, mig nem ezek megszűnván, a pilis-maróthi vallásalapítványi urodalomra szállott, mely most is birtokolja. Lakosainak száma 528, kik 10 zsidót, 3 reformátust kivéve, mind róm. katolikusok, anyaegyházszal Sz. László király tiszteletére szentelt templommal. Van még egy kápolnája is. Anyaegyháza 1788 óta áll fen. Határkiterjedése 3039 katast. hold, melyből 2457 h. erdő. Tagosítás, s elkülönzés még nem volt; most van kilátásban. A szőlődezmaváltság iránt 1231 frt 80 krban egyezett ki, s azt 1870 sept. 1-én egyszerre ki is fizette. A község belrendezettsége régi gyarló. A házak szalmatetejűek. Rakományok a padláson. Fő jövedelemforrás a mészégetés és az erdő.

Visegrád, német, magyar mezőváros, Budapesttől északnyugotra 5 mf., a Duna jobb partján, hegyek közt, gyönyörű regényes vidéken, a megyének Esztergammegyével érintkező határán.

Régi dicsőség, fény, hadi és polgárzati szerencse tények, viharok, s nagyszerű történelmi emlékek színtere e hely. Már a magyarok megtelepedése előtt nevezetes volt. A rómaiak idejében, állítólag, Castrum ad Herculem állott itt. A hegy keleti lejtőjének mélyedéseiben csakugyan római temetőre is akadtak, melyből sok téglá, vertpénz, hamvveder stb. került napfényre. A név »Visegrád« szláv eredetű, azt teszi »Magas vár«, (wisse = magas, grad vagy hrad = vár). Sok ily szláv nevű vár van az országban. Következetes ez abból, hogy itt a magyarok megtelepedése előtt szlávok laktak. Nincs történelmi bizonyosság arról, hogy római építmény alap volt-e az, melyet a magyarok megtelepedésökkor itt találtak, vagy a szlávok új várat építettek az elpusztult római helyett, sőt az sem bizonyos, hogy a hunoknak és avaroknak nincse-e abban részök, a név sem határoz, miután egyugyanazon időben is lehet és van különböző neve, különböző nyelven egyugyanazon tárgynak: csak annyi bizonyos tehát, hogy a magyarok bejövetelekor a mostani Visegrád területén vár volt. Már legelső királyaink korában a magyarok közt is oly nevezetes volt e hely, hogy az azon kora okmányokban »Civitas« (királyi város, nagy város) név-

vel említették. Királyaink idejéből legelső említés tételük róla I. András alatt, a ki (1056 táján) kolostort építtetett a görög Bazil szerzetesek számára, melyet azok később 1109-ben latin szertartásuaknak engedtek át. — Mostani korunkra két főcsoportja maradt e várromnak, jelesen fenn a meredek tetőn a fővárkastély —, s len a Duna mellett a Salamon torony romja, mely mindenik nagyszerűn meglepőleg tűnik, kivált a Dunáról szemlélő elé. A magyar kormány gondoskodott, hogy ez további pusztulástól megóvassék, sőt kijavítva fentartassék, s az idevonatkozó munkálatok dr. Henszlmann Imre jeles régészünk felügyelete alatt pár év óta országos költségen folynak. Csak pár sorral emlegetem még saját nemzetünk korából a régi történelmet.

Istvánffy szerint két vár volt itt, egyik az alsó, len a Dunánál, másik a felső, fenn a hegytetőn. 1082-ben I. (Szent) László király, elfogtatván unokaöccsét Salamont, ki pártoskodással akarta elragadni királyságát, az alsó vár egyik tornyába záratta, mely épen ezen fogásról neveztetett Salamontornyának; honnan másfél év múlva 1083 aug. 20-án akkor bocsáttatott szabadon, mikor Szent Istvánnak és fiának Imre herczegnek VII. Gergely pápa által a szentek közé emeltetése ünnepeltetett. — Árpádházi királyaink királyi udvaraikat Esztergamban, majd Új-Budán tartották. A vegyes háziak közül csakhamar, — jelesen I. (Róbert) Károly, harmadik házasságának a lengyel Erzsébettel megkötése után Visegrádot választotta ki és szerelte fel királyi lakó helyül s a vár tövében építtetett királyi palotát, melyben pazarfényű udvart tartott, mely körülmény az ország főurai közül is sokat lakhelyének ide tételére indítván, csakhamar palota sorokkal ékeskedő nagy várossá emelte az előbb a vár alatt állott szerény várost. Itt született 1326 mart. 5-én fia s utóda Nagy Lajos király. E korban Visegrád fényes ünnepélyek színhelye volt és gyakran fogadott koronás vendégeket, szövetségek kötése s tanácskozások alkalmával. Vendége volt különösen János cseh király, ennek fia Károly később IV. Károly név alatt római császár, Kázmér lengyel király stb. A vendégek nemcsak fényesen elláttattak nagyszámu kíséreteikkel; de még fényesebben meg is ajándékoztattak. Oly nagy volt ilyenkor a vendégség és kíséret, hogy például a cseh király kíséretének fogyasztására, egyéb ételen s italon kívül 2500 kenyér, a lengyel királyéra pedig 108 hordó bor kellett naponként. Az itt folyó fény és pompa ekkor europahirű volt. Ez időben történt azonban itt 1330 april 17-én Zách Klára és Zách Felicián szomorú esete is, mely történelmünkben eléggé ismeretes, sőt költészetünkben s színészetünkben is szerepre van emelve. A szerencsétlen Zách Klára szomorú emlékét a helyszínén a hegy csúcsa alatt most egy fénylő kereszt tartja fenn, melyet visegrádi plebá-

nos Victorin ur aranyozott vasbol, alkalmoszerű felirattal ellátottan állíttatott fel. Maga Róbert Károly is itt halt meg 1342 júl. 16-kán. Utánna Nagy Lajos király eleintén szintén itt tartotta udvarát, míg nem később Budára tette át. Majd Hunyadi Mátyásnak ismét igen kedves tartózkodási helye lett. Sőt éppen Mátyás idejére esik Visegrádnak legnagyobb fénykora. Ezen koru írók Martius Galeot, Bonfin, Velius, Oláh Miklós érsek és jeles történész stb. egyaránt kiemelik az ekkor itt uralkodott fényt és pompát. Voltak itt elragadó szépségű függő s diszkeretek, nagyszerű gyümölcsösök, állatkert, márvány ugró kutak, a kilencz muzsa szobrával ékesítve, melyek ünnepélyek alkalmával fehér és veres bort löveltek; voltak pompás fürdők, üvegházak, halmedenczék, lovarda. A mozaikkal kirakott vártemplomnak ezüst sipokra készült orgonája és három alabastrom oltára volt. A királyi palota maga 350 szobát és termet foglalt. És Oláh Miklós érsek, ki mint szemtanu részletesen leírta, elragadtatással nevezi Visegrádot »földi paradicsomnak«. A németek Blendenburgnak (parasztosan Plintenburgnak) nevezték a vakító fénytől (was blendet) a mely benne volt. Előbb is már többször őriztetett itt a királyi korona. II. Ulászló alatt törvény hozatott annak itt őriztetése iránt.

De nemcsak a fényből, hanem a hadi viszontagságokból is kijutott Visegrádnak. Nem említve az előző külső és belső háboruk alatt szenvedett viszontagságait, midőn hol egyik, hol másik fél kezére került, pusztult s megint újra épült; csak a török alatt szenvedett utolsó viszontagságait említem. A mohácsi vész után őrserege hűlenül elhagyván, a Duna másik oldalán Hontmegyében a mária-nostrai Sz.-Pál szerzetesek költöztek bele s 1526-ban azok védték meg mind a várat, mind a benne őrzött koronát Sulejman száguldó csapataitól: de később 1529-ben elfoglalta a török, 1530-ban attol Röggendorf tbk vette vissza, azután Szapolyai hatalmába, majd 1544-ben ismét a törökökébe került, kiktől 1595-ben Pálffy Miklós és Mátyás főhg vették vissza. 1605-ben újra török kézen volt, 1661-ben visszafoglaltatott, végre 1683-ban utolszor ment török kézre, mely alol lothringeni Károly főhadvezér 1684 július 18-án szabadította fel véglegesen. Az ostromlások e hosszú sora a szép várat már maga nagyon megviselte. I. Leopold pedig végre 1702-ben a falakat az alsó várral együtt löporral szétromboltatta, azon okból, hogy netalán később következő háboruknak és lázadásoknak többé támpontja ne lehessen, mely indokból ugyanekkor sok más vár is lerontatott. Így vált Visegrád a régi fény, dicsőség s a hazai bel- és külhadi viharok szomorú emlékévé. — Bél Mátyás idejében sok megvolt még a lerombolt várbol, a minek ma nyoma sincs. Ő többször emlegetett nagy munkájában részletes

rajzát közli annak, a mint állott a vár 35 évvel leromboltatása után, akkor mikor nagy munkáját kiadta. Wenzel Gusztáv akadémiai tag egy önálló munkában ismertette Visegrád fénykorát. — Most mint mondók, csak a felső várnak s a Salamon tornyának romjai állnak fen, melyek a nagyszerű emlék megtartása tekintetéből országos kiigazítás alatt vannak. A vár különböző kora a Salamon tornyán világosan felismerhető; mert alsó része byzanti modoru, a középső a XII-dik század jellegét mutatja, a torony felső csipkézete végre I. Mátyás király korából való. Visegrád a budapesti lakosság kedvelt kirándulási helyeinek egyike, hová éven át társas kirándulások gőzhajókkal gyakran történnek.

A szerény község a várhegy alatt fekszik, telkeivel egészen kidúlve a Dunára, néhány száz öllel a Salamon tornyától fölfelé, a meddig a part hosszában futó megyeút mellett több uri nyaraló fog helyet, a Duna folyam másik partján terülő Nagy-Maros mezővárossal szemközt. Hosszan nyúló főútszája elég széles, a part oldalán fel s le menő mellékutcszái keskenyek. A régi elpusztult paloták helyén jól épült paraszt házaik közt több urodalmi lak. A telkek körül gyümölcskertek. Van postahivatala, szép calváriája a hegytetőn, — egy kis rendű fogadója. Lakosainak száma 1251, kik 4 zsidót, 2 ágostait kivéve, róm. katolikusok, helybeli anyaegyházzal, mely 1712 óta áll fen, ker. Szent János tiszteletére szentelt templommal. A török világ után népesített új telep. Bél idejében szegény kis falucska volt. Akkor gr. Stahremberg volt birtokosa, itt székelő urodalmi tisztséggel. Attól a kir. koronára ment át, mely most is bírja. A M. Terézia urbáriumkor $5\frac{3}{2}$ negyedik osztályu urbér telek iratott benne össze. Határkiterjedése 5670 kat. hold, melyből 3819 h. erdő, s csak 422 szántóföld. Szorgalmas lakosainak főélelem forrásuk a szőlőmivelés és gyümölcstermelés. Elég jó asztali bort adó szőlőterülete 241 hold. A szőlők aljában sok idős gyümölcsfa, még gesztenyefa is néhol. A hegyek közt számos forrás és patak, több patak malom, jó kőbányák, melyek utszakövezet követ is szolgáltatnak. A szőlődézma váltáság már 1857-ben megtörtént; a tagosítás még hátra van.

Duna-Bogdány, német, magyar község, a Szent-Endré szigetet képező kis Duna jobb partján, Szent-Endre és Visegrád közt, amattól 2, emettől $\frac{1}{2}$ mfre, $\frac{1}{4}$ mfdel alább a Duna kétfelé ágazásánál. Régi község; a török iga alol is lakott helykép került ki, de kevés számu magyar lakossággal, 1691-ben $\frac{1}{16}$, a porta igazításkor 1695-ben $\frac{1}{2}$ portával iratott össze. Népeisége csakhamar német újtelepesekkel szaporittatott. Ekkor gróf Zichy birtok volt s az ó-budai urodalomhoz tartozott, melylyel később a kir. korona birtokába ment át, a hová most is tartozik. A község emelkedett hegy-

oldalban igen szép helyen fekszik, messze nyílt kilátással az előtte terülő szigetre s a Dunára, felette emelkedő magas hegyek, de már nagyon megritkított erdőséggel, ezek alatt jól művelt szép szőlők. Belrendezettsége nem szabályos, utszái a hegyoldalon keskenyek, több helyt árkosok s zugosak; de a part hosszáan nyúló főutzája, melyen a megyeút vonul végig, elég rendes s jó épületeket mutat. Van némi rendszabály az építkezésben. A szilárd falazatu s tűzmentes épületek apránként szaporodnak; helylyel-közzel egészen csinos, lakályos épületek láthatók. Tűzoltó egylet van szervezve, mely a közbiztonsági éjőrségben is részt vesz. Lakosok száma az 1857-diki országos összeíráskor 2298, az 1870-dikikor 2466 volt, most az egyházi összeírás szerint 2740 lélek; tehát szaporodik. Vallás szerint 2494 r. kath., 214 helvét ref., 28 zsidó, 4 ágostai. A r. katolikusoknak anyaegyházuk van, mely 1724-ben keletkezett; templomuk Nep. Sz.-János, ezenkívül kápolnájuk Sz.-Donát tiszteletére. Valószínű, hogy a reformátusoknak már a török világ előtt anyaegyházuk volt itt, a mint-hogy a szemközt terülő Szent-Endre szigetet azelőtt is s most is református magyarság lakja; azonban a török világ alatt a lakosság sokszor a szigetben keresvén menedéket, az egyház is elpusztult, s a hitfelek a török világ után leányegyházkép a szigetben szemközt levő kis-oroszii egyházhhoz csatlakoztak, a mely község 1698-ban kebeleztetett Nógrádmegyéhez. Most is oda tartoznak: de helyben van imaházuk s helyettes lelkészők, ki egyszersmind tanító s az által is törek-szenekerősödére, hogy 1874 óta egyházi felügyelet alatt egy takarékmagtárt tartanak fen. (Ez okon csuszott a II. R. 41. §-ban az anyaegyházak közé.) Határkiterjedés 3949 kat. hold. Ebből 1842 h. megritkult erdő. A M. Terézianum urbariumkor 23^{12/32} egész urbértelek iratott itt össze, a határ első osztályba soroztatván. A tagosítás, elkülönítés s urbérrendezés még nem történt meg. De a szőlő déznavált-ság már 1867-ben foganatosított, egyesség szerint 46,000 frt vált-ságösszeggel, melynek utolsó hátraléka most jött törlesztés alá. És a nép fő jövedelemforrását a szőlőművelés teszi, a szőlőterület 418 kat. holdat foglalván, termése, a fő szőlőfajt képező, gömbölyű nagy szemű, kövér nagy fürtű, igen bőven termő ugynevezett bogdányi dinka után nem ugyan az erős, de a kedves ízű asztali borokhoz tartozik. A csemege szőlőtermesztésnek és eladásnak szintén nagy divatja van. Ebben a bogdányiak a méltó hirre kapott nagymarosiaknak szorgalmas versenytársaik. A gyümölcstermelés hasonlóképszip virágzásban van. A budapesti piaczma innen sok becses gyümölcs kerül, különösen igen korai cseresznye és kajszinbaraczk, melylyel a lakosság nyereeményes kereskedést üz, s a gyümölcsöt e célból a szomszéd

helyekről is összeszedi. Innen rendes hetihajó jár Budapestre. A Kis-Dunán járó gőzhajónak szintén állomása van itt. Van itt végre több kőbánya, különösen a kup alakulag a Duna parton emelkedő Csódi-hegyben, mely utszakövezeti trachytot is szolgáltat. Ez előtt a Csódi-hegy termette a határban a legnemesebb bort, mely lábától, derekán felül szőlőtőkékkel volt beültetve; most is sok szőlő lepi ezt még; de részint mert ezt a jég legjobban járja, míg a többi hegyeket (Cseperi és Svábhegy) sokkal inkább megkiméli, részint mert könnyen hozzáférhető tömör kő van benne, újabb időben itt sok szőlő kipusztult és kőbányává fordított. Posta helyben.

C) A Szent-Endre, másképp Monostorsziget s a Kis-Duna jobbpartján a szigeti községekhez tartozó részek.

A szent-endrei szigetet a Visegrádon alol kétfelé oszló és Békás-Megyerrrel szemközt ismét egyesülő Duna alkotja, melynek hossza a jobbparti hegység északról délre kanyarodott alakja szerint, melyet a sziget alakja is követ, mintegy 4 mf., legnagyobb szélessége, melyet Tótfalu és Vác között épen a kanyarodásnál ér el, alig több $\frac{1}{2}$ mérföldnél. Mindkét oldalát több kisebb nagyobb sziget kíséri, melyek közül azonban a legnagyobb Kecsesziget is csak 140 hold. Ezen apró szigetekkel együtt az egész sziget térfogata mintegy 12000 hold. E területen ez időszert négy község van. Legfelül a sziget visegrádi csucsánál Kis-Oroszi, mely mintegy 1200 hold területtel Nógrádmegyéhez tartozik, a hová, mindjárt a török világ után 1698-ban csatoltatott. Azután van Tótfalu, Pócsmegyer és Monostor, a melyek határai azonban nem szorítkoznak egészen a szigetre, hanem a Kis-Duna jobb partjára, a szent-endrei hegyes oldalra is áttérjednek. A török világ előtt több község is volt e területen. Az 1690-diki megye összeírás a most meglevő szigeti községek körül: Bulgár, Tahi, Várad, Szent-Péter, Torda, Váczrév neveket emleget, a melyek a jegyzékben, mint elpusztult helyek Pócsmegyer és Tótfalu után sorban vannak összeírva. Tahi ma is meg van pusztakép. A szentpéteri templom emléke szintén fenáll romban Tótfalu felett. Váczrév volt-e egyéb révnél, s mellette talán valamely kis telepnél, nyomára nem akadtam. Rév Tótfalutól Váczra ma is közlekedik. Volt-e Várad község; mi volt s hol volt Bulgár, és Torda, annak nyomát a megye régi nagy térképen s Bél Mátyásban sem találtam. Ezekről illető helyeiken még szólok.

Tótfalu, magyar község, a sziget hosszának közép táján, Vácz irányában, a Kis-Duna partján, Szent-Endrétől a Kis-Duna révén át $1\frac{1}{2}$, Vácztól a Nagy-Duna révén át nem egészen $\frac{5}{8}$ mfre. Régi népes hely. A reformátusok 1629-ig tudják felvinni most is létező anya-

egyházuk korát, egy régi kézirat szerint Váczi János levén azon évben az egyház lelkésze; miből bizonyos, hogy a község sokkal régibb, sőt a reformata egyház is valószínűleg a reformatió kezdetéről való. A török hatalom alól szintén lakottképen került ki e hely. Sőt egyike volt akkor a megye leglakottabb helyeinek, a mi azzal igazolható, hogy 1691-ben $1\frac{1}{8}$ portával iratott össze, midőn Vácznak sem volt $1\frac{1}{4}$, Czeglédnek 2 portájánál több, s az 1695-diki kiigazításkor erre épen úgy 2 porta rovatott, mint Czeglédre. Most lakosainak száma: 2163 l. E közül 1686 helvét reformatus, 454 r. kath., 20 zsidó, 3 ágost. Ehez járul az ide tartozó Tahi pusztáról 51, a váczi révből 4 lélek. Főösszeg 2218. Ugyane térösszezással volt az 1857-diki országos összeírás szerint 2360, az 1870-diki szerint 2403; tehát a szám apadt. A reformátusoknak, mint mondám, helyt van régi anyaegyházuk; melynek most már harmadik temploma van. Mikor épült az első, a régiség homálya fedi. A második templom 1758-ban épült. A most meglevőnek építési ideje az 1801-dik évre esik. Az előzőket a háborúk s más viszontagságok pusztították el. Az anyakönyvek 1739-ben kezdődnek; a régibb anyakönyvek 1762-ben a paplakkal együtt elégték. Ezen tűzből maradt meg a fennebb hivatolt régi kézirat. Mily tekintélyes volt a régi időben ezen anyaegyház, igazolja azon hosszú évszám, melyet itt a lelkészek közül egyesek töltöttek. Közvetlen a török hatalom alól kiszabadulás előtt és után Szigeti György volt a lelkész 25 évig, a ki 1690-ben esperes lett, 1714 után volt Mányoki Sámuel 22, majd idősb Márton József 15, ifjabb Márton József 40, végre 1811 után Gyenizse József, a ki szintén főesperes volt, hasonlóképp 40 évig. Ezek mind itt, hiveik közt alusszák örök álmukat. Megjegyzést érdemlő még, hogy Őri Péter, a ki 1737—40-ben volt itt 3 évig református pap, katolizált, a mi ez előtt 137 esztendővel egy ref. paptól nagy ritkaság volt, és Vácra ment, hol még 30 évig viselte a róm. kath. papi ruhát, ott 1770-ben halván meg. — A róm. katolikusoknak szintén helyben van anyaegyházuk, mely 1801-ben keletkezett; templomuk Sz.-István király tiszteletére.

A község belrendezettsége nem szabályos. Van több keskeny, rendetlen utsa. De a főbb utszák elég szélesek s mutatós épületekkel ellátvák. A házak eleje nem mindenütt van ugyan kiülteve, mert az utsa keskenysége miatt mindenütt nem is lehet; de nincs ház, a melynek udvara, vagy kertje gyümölcsfákkal ellátva ne volna. Az építkezéseknél falazatnak újabb időben többnyire terméskő használatik; csak a melléképületeknél vályog és téglá vegyesen. A esinoságra gond és felügyelet van. Az új épületek többnyire cseréppel fedetnek. Rakományt a házak közt tartani tilos. Az 1876-diki nagy

árvíz a belső telkeket is nagy részben elöntötte. A határ 6681 kat. hold. Ebben benne van a Kis-Duna jobb partján a községhez tartozó Tahi pusztarész. A M. Terézia urbarium szerint 52²⁴/₃₂ egész urbértelek iratott itt össze, akkor, valamint most, a község az ó-budai korona-urodalomhoz tartozván. Tagosítás még nem történt. A rég vajudó urbéri per megoldását óhajtvá várja a nép. A határ szigeti része egészen sík, részben agyagos, részben homokos, kevés buzát is terem, de főtermék a rozs; hanem az összes gabonatermés, a lakosság belszükségének fedezésére ritkán elég. A Kis-Duna másik oldalán eső Tahi pusztá hegyes, s majd sűrűbb, majd ritkább sárga, néhol fekete agyagos, helylyel-közzel köves. Ez szőlő, erdő s legelő. Szőlő van 523 hold. Ennek mívelése képezi a lakosság fő jövedelemforrását. Igen állandó, kedves ízű, régi jó hirben álló, már a régi időben is többnyire fehér bort terem. Az asztali szőlőtermelés is virágzik. A szőlő felett terülő erdőségben temérdek málna terem. Egész málnás erdőréssz van itt, mely, mikor ideje van, Budapestet e csemegecikkkel bőven ellátja. A szőlődézsma az ó-budai korona-urodalomtól 1863-ban váltatott meg 45500 frton, mely a kikötött 10 év alatt már ki is fizettetett. A gyümölcstenyésztés szintén virágzik nemcsak benn a községi udvarokon és kertekben; hanem a hegyen is. Csak az a fájdalom és veszedelem, hogy a régi bő gyümölcs-esztendők nagyon meggyérültek, kivált a hegyen gyakran pusztit a késői fagy és szárazság. Különösen megemlítést érdemel dr. Málnay Ignác ur nagy terjedelmű fa- és szőlő-iskolája a Tahi oldalon, melyben fa-csemete, azután szőlővessző nevelést, nemesítést és eladást üzletszerűleg nagy mennyiségben gyakorol.

Állattenyésztéssel a lakosság kevés mértékben foglalkozik. A legelő nagy része a tahi oldalon van. A legeltetési jogot mindenki birtoka arányában jogosított gyakorolni, azután a legelőadót a kijáró barom száma és minősége szerint fizeti.

Napszámosnak szükiben van a község, a mennyiben a szegényebb osztály vidékre jár aratni. Egyébkor nincs ebben sem szükiség, s nem is drága a bér; mert koszt nélkül 50—80 kr, kosztal 10—15 krral olcsóbb. Cseléd többnyire csak vidékről, jelesen Nógrádmegyéből kerül. Férfi cseléd évi bére 50—70 frt s bentartás.

Az ipart csak egy-két legközönségesebb mesterember, a kereskedést egy pár szatócs képviseli. Van több Duna-malom. Van épületkőbánya, bár ez nem kitűnő minőségű. A közlekedés elősegítésére mind a Kis-Dunán át Tahira, mind a Nagy-Dunán Váczra rév áll fen. A gőzhajó-társaság a hajózási idény alatt a Kis-Dunán rendes meneteket tart s ennek állomása a Tahi oldalon a falu alatt van: de

ezen kívül a vácsi gőzhajó és vasut közlekedés is igénybe vehető, miután ott a révtől jó gyaloglónak csak egy kis séta. Ezen kívül rendszer heti hajó jár innen Budapestre. Posta-állomás helyben van a Tahi oldalon. A piacozást a népség Vácra és Budapestre teszi, s ez soknak fő élelemforrása. Vácra tejet és baromfit hord; Budapestre egész dereglye, sőt hajószámra gyümölcsöt és kenyeret. Vannak oly élelmesek, a kik Vácson szedik össze a baromfit, a hol ez rendszeren olcsóbb, mint Budapesten, s onnan szállítják Budapestre, mely módon Vácson még saját falubeliiktől is vásárolnak, miután sokan vannak, a kik itt helyt, lenyomott piaci áron nem adják, meszsze Budapestre se akarnak a néhány darabbal menni: de ha egyszer a közel Vácra bevitték, ott saját falubeliiknek is inkább odaadják, úgy a hogy ára szakad, csak ne kelljen visszahozniok.

Birtok adás-vevés csak kis területekben szokott gyakrabban előfordulni. Házak legalacsonyabb ára 300, legmagasabb 3000 frt; — szőlő az itt a nép közt egy-egy kézen lenni szokott darabokban 40—800 frt, egy negyed telek külsőség, mely a hozzá tartozó különböző illetékekben 11 hold körül terjed 1200—1500 frt, az efféléket rendszeren csak helybeliek veszik; idegen birtokos ily uton ritkán kerül a határra. Zsidó földbirtokos itt még nincs; csak szőlője van kettőnek vagy háromnak. Különben Tahiban szép terjedelmű szőlőbirtokok is, sőt néhány épen nagynak nevezhető is van, melyeket leginkább pestiek tartanak, nyári lakokkal is ellátva. Ezek közt is rendszeren van eladó: de a vevő rájuk kevés. A pénzügyministerium a falu felett levő Kecske-szigetet, mely 140 holdat tesz, már több év óta kitűzte eladásra, 80,000 frtra szabván meg árát. Ez természetesen még az 1876-diki nagy árvíz előtt volt. Jó föld az igaz: de nagyon drága, s bár hirdettetett reá sokszor az árverés, nem akadt még vevő.

A falu felett, a Kecske-szigeten alol mutatkoznak egy régi puszta templom nyomai. A megye 1793-ban készült nagy térképen Sz. Péter romjainak van e hely nevezve. A török járom utáni megyei összeírásokban csakugyan előjön e helyre illőleg e név: de iránta bővebb történeti adat hiányzik.

Tahi puszta, a Kis-Duna jobb partján, Tótfaluval szemközt, melynek határához tartozik, a hol épen előzőleg több tekintetben le is iratott. Kellemes szép vidék, a szőlők közt több nyaralóval. De történelmi nevezetessége régi várában áll, melynek romjai némely alapmaradványokban most is feltalálhatók. Bél, az akkor még jobban láthatott romok után ítélve, kicsiny, de erős váracsnak mondja, s helyét a »Vár« hegy alatt jelelven meg, hajdani birtokosául a Tahy családot nevezi. A Tahy család, ma is élő nemes család a me-

gyében. Tahi és Várad elpusztult helyekkép vannak megnevezve a török hatalom után készült megyei összeírásokban. Bővebb történelmi adatom rólok nincs. De a helyszini adatokat összevetve, én azt hiszem, hogy Tahi és Várad nem két hely, hanem egy. Tahi a váracs, Várad a terület, a hol a váracs állott s az igazi név Tahi-Várad. Volt-e itt a váracs mellett falu, nagyobb lakott hely, a vizen túl levő Szent-Péterrel szemközt, és ismét Tótfalunak szomszédságában, eldönteni nem tudom. Az e felett terülő hegységet a nép most is váradi hegynek nevezi.

Pócs-Megyer, magyar község, Tótfalun alol $\frac{1}{2}$, Vácztól, Sz.-Endrétől 1 mfdre, közvetlen a Kis-Duna balpartján, a vizen túl a jobb parton, a hozzá tartozó leányfalusi pusztán saját posta-állomással. Régi lakott hely, a török világ után is lakottkép iratott össze, és pedig 1691-ben $\frac{3}{8}$ portával, mely az 1695-iki kiigazításkor $1\frac{3}{4}$ -re emeltetett. Most népessége 1136 l. Ebből 940 református, anyaegyházzal, 180 r. kath., 15 zsidó, 1 ágostai, kikhez még a leány-falusi pusztán járul 51 r. kath. és 2 zsidó. Lampe egyház-történész a reformátusok anyaegyházát a legrégibbek közé teszi. Templomuk közvetlen a Dunaparton, csak a legnagyobb árvíz által előlonthető magas helyen. Anyakönyvük 1744-től van meg. A r. katolikusok kápolnája az urasági udvarban van s leányegyházkép Monostorhoz tartozik. A község belrendezettsége szabályos, egyenes és elég széles utszákkal; sok fázindelylyel fedett s a zsupposak közt is csinos ház; — az udvarok s kertek gyümölcsfákkal, az utszák szintén legtöbb helyt akác, majd eperfával beültetve. 1876-ban e községet is egészen elöntötte a víz. Itt tört át az ár a Nagy-Dunából a Kis-Dunába. 1838-ban szintén sokat szenvedett. Határkiterjedés 4281 kat. hold, a leányfalusi pusztát is beleértve. A szigeti rész nagyobb részben homokos, néhol szintén buczkás: de vannak sűrűbb fekete homok és agyagos részek is; a leányfalusi rész szépen fekvő hegyoldal, szőlővel fedve, felette nagyon megritkitott és vékonyított erdő; — van jóminőségű kevés szántóföldje is, melyet a víz nem jár. Ide átal a faluból községileg fentartott rendes ladik és dereglye közlekedő rév. A tagosztály 1864-ben, valamint már a szőlődézsma-váltás is megtörtént. Gazdasági viszonyai, jövedelemforrásai Tótfaluével meg-egyeznek; sőt a nép szokása s hajlamai is azzal egyenlők. Sok jó, többnyire fehér bort termeszt, a gyümölcstermelést is üzi, bár ez a rossz időjárás és a fáknak gyakori meddön maradása s terméketlensége miatt hanyatlott. Budapestre erősen piacoz; oda kenyeret, gyümölcsöt, szőlőt hord, s rendes heti hajója jár. A kis-dunai gőzhajónak a leányfalusi oldalon állomása van. A váci piacozás s onnan a

baromfinak Budapestre hordása szintén gyakorlott. Iparos kevés, egypár szatócsboltos. A szigeti homok buczkákon többfelé akácültetések vannak. Ugyanitt a Vác felé eső részen emelkedett homok halmokon egy darab szőlőültetés. Azt hiszem, hogy Torda falut, melyet a megyeösszeírás a török világban elpusztultak közt emleget, Tótfalu, Pócsmegyer és a váci rév közt itt e tájon kell keresni. A Nagy-Dunaágon a határ alsó részén van egy nagyobbacska sziget, a mocsáros ereken, lapos rekettyéseken kívül, mintegy 100 hold, melyen épen a Nagy-Dunaparton regényes erdő közt Fenyveres Ádám folyam-mérnök csinos nyaralója kellemesen tűnik a gőzhajó utasai elé.

Birtok adás-vevés gyakori volna a szőlőkre nézve, ha vevő akadna. Telek birtok csak ritkán jó eladásra. Nagy birtok eladás a hatvanas években történt, a mikor gr. Breuner Agoston, a ki gróf Eszterházy örökségkép volt birtokos, az erdőn kívül, egész birtokát izraelitáknak adta el, melyet most Löwi testvérek birnak, a r. kath. leányegyház azon kellemetlenségével, hogy arról, melynek kápolnája az urasági udvarban van, s melyet mint kegyur, több kegyadományával az uraság tartott fen, az eladáskor kellőleg gondoskodva nem lett. A Budapest körül mostanában szaporodó bolgár kertészek egész ideig kiterjeszkednek kertészetökkel.

Leányfalu pusztja, a Kis-Duna jobb partján, Pócsmegyerrel, melyhez tartozik, szemközt igen szép regényes vidéken. A megyei névjegyzékek régibb időről Leányházának nevezik. Mi volt hajdan, homály fedi. Most felső részét hegyes erdőség, derekát szép szőlők, alját borházak, a nép nyelvén féhajak, pinczék és különösen folyvást szaporodó nyaralók lepik. 10 évvel ezelőtt még csak egy urasági borház, egy koresma s a lakosság féhajai, pinczéi állottak itt; most a nyaralók, melyeket többnyire pestiek birnak, egész kis falut képeznek.

Sziget-Monostor, magyar község, a sziget alsó felén, Pócs-Megyertől $\frac{1}{2}$, Szent-Endrétől, mely utolsó postája, szintén $\frac{1}{2}$ mfdl, a Kis-Dunaparttól néhány száz ölnyire. Igen régi község. A reformátusok anyaegyháza itt már 1567 előtt fenállott. A török hatalom után szintén lakott helykép iratott össze, és pedig az 1695-iki kiigazítás szerint 1 egész portával. Lakosainak száma most 1114 l. köztök 703 helv. református, 398 r. kath., 5 ágost., 8 zsidó. A reformátusoknak, mint mondtam, régi anyaegyházuk van. Ez, a községgel együtt, részint a háborúk, részint az árvizek miatt, melyek a falut s határát nagyon járják, sokat szenvedett; 1723-tól 1743-ig leányegyházzá szállott alá, papja nem, csak előkönyörgője volt, ezután emelkedett fel ismét; anyakönyvei 1744-en kezdődnek. A r. katholicusoknak szintén anyaegyházuk van. Ez 1768 óta áll fenn, a hon-

nan anyakönyvei is kezdődnek. Templomuk a Szent-Háromság tiszteletére. A határ 4232 kat. hold. Ez egészen a szigetségen fekszik; kiterjed egész a sziget alsó végeig. Középtájon, a Nagy-Dunára dülő oldalon sok futó homok van benne, melynek egy részét az urodalom puhafa erdővel már befásította. A Kis-Duna felől s a sziget alsó részén fekete homokos szántóföldek s ugyanitt szép rétek is vannak. Különben a M. Terézia urbariumkor itt $24\frac{28}{32}$ urbértelek iratott össze. Földesur volt akkor, valamint most is az ó-budai korona urodalom. Tagosítás még nem történt. A szigeten kívül a szent-endrei oldalon szőlőt is mivel a község. Ez nem tartozik a szigetségi határhoz, mert a szent-endrei határhoz tartozó majorsági földön van s ugyanazért szőlődézma-váltságnak se képezte s nem is képezi tárgyát. A község belrendezettsége nem egészen szabályos. Építkezési szabályrendelet nincs. De a szérűskertek kívül vannak a falu lakház-soros belrészén. A közönséges lakházak lassan csinosodnak. A nép a mezőgazdasági földmivelésre talán itt fordít e szigetségen legtöbb gondot. Állattenyésztése is közönséges jó karban van. A Budapestre piacozás, oda kenyér- s gyümöleshordás szintén gyakorlott s innen is heti hajó jár: de a forgalom fő részét az igen közeli szent-endrei piacz foglalja el, melynek Monostor a közel helységek közt, első szállítója. A Kis-Dunán kevéssel Sz.-Endrén fölül s a monostoriak által birt szőlők irányában rév jár átal, azonkép a Nagy-Dunán is a falutól lefelé, a tulsó részen fekvő Duna-Keszi irányában. Mindenik révénél benn a szigeten csárda. A határ alsó részén a sziget vége felé, a kalázi pusztá templommal szemközt, de a Nagy-Duna oldalon, a csörsz árok átellenében valami romok heiye látszik. Bél Mátyásnak Cellariusra hivatkozással tett fejtegetéséből az a sejtés támadhat, mintha itt a rómaiak idejében »Salva mansio Antonii« nevű hely egy része lett volna. Meglehet azonban, hogy épen itt nem volt egyéb, mint egy szigeti csárda, hajdan a vontató hajósok számára. Bulgár vagy Szempez helyének, melyeknek az elpusztultakul összeirottak közül még helyet nem találtam, a régi térképeken se fedezhetvén fel valami ezekhez hasonló elnevezést, ezt nem gondolom; hanem abból, mert Bél Szempezcéről egyszer azt mondja hogy fölül, máskor hogy alol volt Sz.-Endrén, Mikovinyi pedig az ő térképén Tahit nem oda teszi, a hol az tulajdonkép van, a hová ő egyszerűleg Várad nevet jegyez; hanem sokkal alább, azon tájra, a hol most a monostori szőlők vannak: azt gyanitom, hogy itt mind a két jelelt helyen Bél idejében is csakugyan volt valami, és pedig Szempez Sz.-Endrén alol, Bulgár pedig a monostori szőlők táján állott, mely az összeírási sorozattal is megegyez s különösen a Bulgár nevezetnek is

megfelel, mely a névről ítélve, szerb hely lehetett, a mi a szigeten nem volt: de Sz.-Endre fölött könnyen lehetett. Sőt egybevetve a viszonyokat Izbéghez, az legvalószínűbb, hogy Izbég levén az első törzstelep, akkor Bulgár a mostani Sz.-Endrének felső részén állott, s később olvadt össze a dömör kapu (Demir kapia) alatt volt régi Sz.-Endrével, a mostani alsó-várossal.

III. Váci felső-járás.

A) Vác rendezett tanácsu püspöki város.

Vác, (Waitzen), rendezett tanácsu, régi magyar püspöki város, Nógrádmegye szélén, Budapesttől északra $4\frac{1}{4}$ mfd, a Duna balpartján, a Sz.-Endre szigettel szemközt, az osztr. államvasut mellett, posta, távirda, gőzhajó és vasutállomással. Állott-e már Vác akkor, s mi volt, mikor a magyarok a mostani hazát elfoglalták? azon bővséges anyag daczára is, melyet geographusaink, történelemszeink és a váci püspökség különféle írói róla összegyűjtöttek, bizonytalan; valamint az is, a mit némelyek az itt néha találtató régiségekről állítanak, hogy itt már a rómaiak idejében telep lett volna. De az bizonyos, hogy ez a honfoglalás után csakhamar nevezetes hely lett. A most itt fenálló r. kath. püspökség alapítása ezelőtt közönségesen I. Geiza királynak tulajdonított, a kinek itt Salamonnal 1074-ben ütközete volt; — állítólag az a felett nyert győzelme emlékére, annak első templomát azon helyen építtetvén fel, melyen testvére László által, az ide nem messze eső mogyoródi mezőn nyert győzelmet, magának Geizának serege a Dunaparton befejezte. Az újabb kutatások szerint azonban a püspökség felállítása valószínűleg még Szent Istvántól ered: de a Geiza és Salamon közt történt ütközet, Geizának győzelme, egy templomnak Geiza által történt építtetése történelmi tény. A Geiza által építtetett templom körül-belől ott állott, a hol ma a Sz. Ferencz-rendi szerzet kolostora van, s maga Geiza végrendeleti kívánsága szerint, ebben temettetett el 1077-ben. Közel ehhez egy másik templom építtetése is tulajdoníttatik Geizának, a Sz. Péter templomáé a forrás mellett a váci mezőn, mely prépostság volt s melyről ma is a váci kis-prépostság neveztetik. A váci püspökség évkönyvei szerint, Clemens, a kinek neve I. Andrásnak 1055-ről kelt azon oklevelét aláíró négy főpap közt van, a melylyel a tihanyi apátságot megalapította, azután Aron I. Geiza 1075-ről kelt s a Sz. Benedek-rend Esztergam melletti apátsága alapításáról szóló oklevele aláíróinak egyike, váci püspökök voltak. És a váci püspökök névsora, ezen évkönyvek szerint, Clemenssel kezdődik.

Azonban melyik évtől meddig viselte Clemens és Aron a püspöki méltóságot, az meg nem határozható. Harmadik püspökül István jegyeztetik be 1102-ről, még szintén homályban fekvő időtartammal. A szabatosabban meghatározható püspökök névsora Marczellel kezdődik, a ki 1108-tól 1119-ig volt e méltóságon, onnan az esztergami érseki székre emeltetvén. Ettől fogva 80, s így az előző négygyel összesen 84 püspököt mutat ki a névsor a mai napig, kevés közbeeső hézaggal, még a hivatal viselés tartamának is többnyire szabatos meghatározása szerint. A 13-dik püspök, gróf Vancha Istvánról emlittetik legelsőben, hogy egyszersmind királyi cancellár volt. Ennek ideje 1239-től 1243-ig IV. Béla uralkodása alatt, épen a tatárfutás idejére esik. Valamint Vancha később esztergami érsek lett, úgy az utánna következők közt is többen voltak, a kik részint a királyi, részint a királynői cancellárságot viselték, és később szintén esztergami érsekké lettek. — 1241. mart. 17-én a tatárok teljesen elpusztították és felégették a várost. A nép a várfallal körülkerített templomba menekült. De a tatárok oda is behatoltak, a lakosságot, Bonfinius szerint, nem leölték, hanem a templomot felgyújtván, abban égették el, azután annak falait lerombolták, a várost kirabolták és porrá égették. A tatár pusztítás előtt oly fényes volt e város, és püspökség, hogy az évkönyvek 36 tagból állónak jelentik a káptalant. A pusztulás után IV. Béla alatt épült csakhamar ujra, a ki összegyülekező népét német települőkkel szaporította, a püspökséget s káptalant ujra rendbe szedte, és Geiza lerombolt temploma helyén új püspöki templomot építtetett, mely egész a törökök által történt elpusztittatásig fenállott. Ugyanekkor építettek a német lakosok egy más templomot Sz. Mihály főangyal tiszteletére, a püspöki templom a magyarság részére maradván. Ekkor kőfalakkal is körülvétetvén a város, vár alakíttatott benne. Tamás, a ki 1278—88-ban volt itt püspök, azon kívül, hogy előbb a királyné, később a király cancellárja volt, pilisi főispánkép emlittetik. János püspök (1364—1373) Nagy Lajos alatt királyi kincstárnok volt. Némelyek még Geiza királynak tulajdonítják: de valószínűleg ez alatt rendeztetett itt királyi haraminczad, mely egész II. József idejéig fenállott, ő általa 1784. febr. 13-án rendeltetvén át Pestre. A tatár futás előtt és után Vác királyi időközi lakhelyül is gyakran szolgált. Emelte fényét különösen Zsigmond király, a ki több jószággal, egyebek közt Vác-Hartyán és Kis-Némedi adományozásával szaporította a püspökség alapítványát. De kiváló fényre emelkedett Hunyadi Mátyás alatt, midőn a király kegyencze, Báthory Miklós volt itt a püspök (1475-től 1506-ig). Galeot Martius ír, mint szemtanú, nem győzi dicsérni a fényt,

melyre Báthory e várost emelte. Báthory — mond ő — a püspöki templomot és lakot olasz építészek által ujította meg; — idejében a várlaktól kezdve, gyönyörű kertek, sétahelyek díszlettek, halastavak rendeztetek stb. Róka kanonok »Régi és új Vác leírása« mellett közöl ez időtájról egy aczélmetszetű tervrajzot. Ezen a város három, u. m. keleti, nyugoti és északi kapuval van feltüntetve; a kapukon belől a Sz.-Mihály temploma, a Sz.-lélek kórház és a vár, ebben pedig a püspöki főtemplom, a kanonokok lakai, a püspöki lak, és a Domokos szerzet kolostora; a városon kívül a Sz.-Urbán és a Sz.-Péter kápolnája. Várdai, a ki 1510—1514-ig püspökösködött itt, szintén a királyi harminczadok elnöke s kir. kincstartó volt.

A mohácsi vész után ismét pusztulás következett a városra. A törökök első rohanásait ugyan kiállotta, különösen Broderith István erélyessége következtében, a ki 1537—39-ben volt itt püspök és a várat megerősítette. De 1541-ben csakugyan török kézre került, vára, templomai, palotái s az egész város összelövetett, s bár ismét visszafoglaltatott: de 1544-től egész 1595-ig egyfolytában a török járom alatt nyögött. Broderith az ekkori eseményeket rövid történetírásban hagyta hátra. A püspökség és káptalan ekkor szétoszlott; a káptalan tagjai részint megöletvén, részint elfutván, a hiteles levéltár is feldulatott; a püspökök részint Nógrádon, részint és pedig leggyakrabban a táborban tartózkodtak. A székes templomot a törökök romjaiból összeigazitván, mecsetté, a domokosok zárdáját fürdővé alakították. A szintén elpusztultán elhagyott Sz.-Mihály templomát később a reformátusok igazították össze és foglalták maguk részére, a kik mint Szapolyai pártiak, ekkor Török Bálinttal stb. a törökkel tartván, ez alatt szabad vallásgyakorlattal gyülekeztek, szaporodtak, és annyira megerősödtek itt, hogy csakhamar nevezetes iskolát is állítottak fel. — 1595 után ismét hol keresztyén, hol török kézre került a város. Ezen időből az I. R. 5. §-ban a váci vár megerősítésére több törvényre vonatkoztam. 1619-ben Bethlen Gábor, mint az elégtelen magyarok feje, foglalta el, ki azt következő évben ismét török kézre adta. 1626-ban lerombolták a törökök a főtemplomot s annak köveit a belső város, illetőleg a vár megerősítésére fordították. A kevés védelemben részesített külváros részeket azonban folyvást gyakran ostromolták és bevették a keresztyének, a kik a közel nógrádi szélekről csapkodtak ide. A lakosok az ily módon kétoldali zaklatást nem állhatván, tömegesen kezdtek másfelé széledni s a ref. iskola tanárai s tanulói is Kecskemétre, Nagy-Kőrösre és Czeglédre oszlottak. 1684-ben végre ismét a belváros is visszakerült keresztyén kézre. Ez már a török hanyatló kora volt. És ekkor gr. Kéry János püspök is visszaköltözött

ide. Visszafoglalta a Sz.-Mihály templomot a reformátusoktól, s azt kezdte püspöki templommá alakítani. A reformátusok egy része ekkor a sz.-endrei szigetre Tótfalura vonult. De Kéry püspököknek csakhamar ismét menekülnie kellett; mert 1685-ben újra betörték ide a törökök; ismét feldúlták, kipusztították, felégették a várost s Buda visszafoglalásával így került az véglegesen vissza a kevés megszakadással 145 évig tartott járom alol.

Mennyire elpusztulva volt ekkor a város, kitetszik onnan, hogy a török hatalom alol kikerülés után a legelső megyei összeíráskor 1690-ben ez ugyan lakott helykép iratott össze: de még 1691-ben is csak $1\frac{1}{4}$ porta rovatott reá.

A város újra kiépülésének s a püspökség újra szervezésének nagy műve Dvornikovich Mihálynak 1689-től 1703-ig tartott püspöksége alatt kezdetett meg. Ő mindenek előtt a Sz.-Mihály templom helyén a püspöki templomot építtette ki, melyre hamar elhalt közvetlen előde, Balogh püspök már tőkét hagyott; az után I. Leopold kegyelméből igyekezett a püspökség jószágait visszaszerezni; — a káptalant, anyagi erő hiánya miatt, előbb csak 3 taggal, újra szervezte; — a Sz.-Domokos szerzeteseket visszatelepítette; a püspöki lakot felépíttette ott, a hol most a siketnémák intézete van. 1711-ben még oly szerény volt a város, hogy egy torony se volt benne. Kolonich püspök 1713-ban kettővel szaporította a kanonokok számát s így szaporodott az fel később a kielégítő számra; behozta 1714-ben a kegyesrendi szerzetet —; kezdeményezte 1716-ban a papnövendét, melyre már előbb (1635-ben) Nagyfalvay püspök 8500, Dvornikovich 6000 frt alapítványt tett; — ő alatta kezdett alakulni 1715-ben Kis-Vác, a hová a gr. Kéry alatt még itt maradt reformátusok vonultak. Majd gróf Althann Károly 1734-től 1756-ig s azután gr. Migazzi Kristóf püspök előbb 1756-tól 1757-ig, másod ízben 1762-től 1786-ig sorakoztak különösen a püspökség és város emelői közé, rajtok kívül több püspök is jeles részt vevén abban. Időközben azonban ismét szerencsétlenség támadt; 1731-ben nagy tűz volt, 196 ház égvén, le, 1738-ban pedig a cholera tizedelte meg a népet.

Gróf Althann Károly 1742-ben kétfelé osztotta a várost: püspöki és káptalan városra; az első $\frac{7}{8}$, a második $\frac{1}{8}$ részre szabotván meg. Ez utóbbi a város piacztól északkelet és kelet közt feküdt egy kis kerületben, a többi mind a püspöki városhoz tartozott, még Kis-Vác is. Mindkettőnek külön tanácsa, sőt kezdetben még Kis-Vácznak is külön előljárósága volt, mely előbb elkülönített falu levén, 1761-ben kapcsoltatott Püspök-Vácához. Ugyancsak Althann 1744-ben a r. kath. egyházat is kétfelé osztotta: alsóra és felsőre. Az alsóhoz a

város alsó része a piaczig adatott s ennek részére Sz.-Miklós tiszteletere új templom építtetett; a felsőhöz a piacon a városházán tul kezdődő rész maradt, Kis-Váczzal együtt. Ennek részére a Sz.-Mihály templom szolgált, mely egyuttal püspöki templom is volt, mig nem a mostani új püspöki főtemplom felépült, melynek első alapját szintén Althann vetette meg, kitől a székesegyház sok szerelvényi ékessége is származik. Ezen időben hozta ide be gr. Koháry István országbíró a Sz.-Ferenczrendi szerzeteseket, kiknek kolostora s temploma a régi vártéren épült. Azonban itt már kibontakozván egy részben a sűrűn változó pusztulás és újra épülés tömkelegéből s most is többnyire meglevő tárgyakkal s intézményekkel levén dolgunk, rövidség okáért czélszerűnek tartom a régi történelem tovább fejtését azon állapottal kapcsolni, a melyben a város most van.

Vácz város dombbal és hajlattal változó emelkedett fensikon déltől északnak hosszan nyulik a Dunaparton. Most a régen Püspöki, Káptalan és Kis-Vácz név alatt elosztva volt három rész egy rendezett tanácsu hatóság alatt van egyesítve. Belrendezettsége nagyobb részben szabályos, különösen Felső-Vácz, melyhez Kis-Vácz is soroztatik. Itt csak a nagy piac két oldala, mely még a régi városból való, rendetlen: keskeny, zugos utzákkal, kivált a dunai oldalon, mely különben egy parton legemelkedettebb részét teszi a városnak. Az e közt s Kis-Vácz közt eső rész egészen rendezett; mert Kis-Vácz régen elkülönített falukép állott s a közben eső terület gróf Eszterházy Pál püspöksége alatt kezdett kiépülni. Az alsó városrész közepe, mely hasonlókép a régiből való, kevésbbé rendes, itt sok girbe-görbe utsa van, de a keskenyek apránként szélesednek, s kezd rendbe jönni az egész, mire szabályrendelettel ellátott szépítő bizottság működik. A szabályzás alapját az egész városon végig menő hosszú széles utsa képezi. Ezt még gróf Migazzy püspök 1762—1786-ban hozta rendbe, a kinek idejében a régi kapuk lerontatván, kezdetek a város főbb utszái s főtere, a sok víztől, mocsártol megszabadittatván, ki is köveztetni, valamint a közép város alatt a Dunapart védő kőfallal megerősíttetett, s az szobrokkal, s elsőbb két soros eperfákkal, melyeket az 1838-diki nagy árviz után akáczfák váltottak fel, ékesíttetett ki, a mely most is meg van. Ugyanazon időben hajóhid is állíttatott itt fel a Dunán a Sz.-Endre szigetre keresztül. Ezt azonban 1775 febr. 26-án a Duna megtorlott jege és nagy árja elsepertte, s azóta, mint azelőtt csak dereglyés rév jár át a szigetre.

Az építés mód a belső részeken városias, többnyire ugyan földszintes, de az utzahomlokzat részen folytában összefüggő házakkal, tulnyomólag cserép, azután zsindelytető alatt. A vasuttol bejövő ut-

szán, a nagy piacon, a székes templom körül s egyébütt több emeletes épület is van. A külső részek építkezése udvarokkal elválasztott falusias. Minden felé, néhol a belvároson is kertek, azután a szélesebb utszák fasorokkal, néhol épen gyümölcs-fákkal kiültetve. De az izlésesebb építkezés csak újabb időben terjed; a régibb épületek alacsony falazattal, kis ablakokkal stb. építvék.

A nevezetesebb épületek közt, legszembetűnőbb az új püspöki székes templom, mely az alsó városrészen a püspöki palotával, a kanonokok épületeivel stb. körülvelt tágas téren fekszik. Ennek első alapját, mint láttuk, gróf Althann Károly vetette meg, halálakor pénzt is hagyományozott kiépítésére. Az építést gr. Forgács Pál püspök 1757—1759-ben folytatta, tető alá hozta azt. Azonban hamar meghalván, utódja gr. Eszterházy Károly ismét lebontatta az egészet, s újra kezdte az építést, melyet azután gróf Migazzy Kristóf fejezett be, 1772 aug. 15-én szenteltetvén fel Boldogasszony menybemenetele és Sz.-Mihály főangyal tiszteletére, a midőn az előbb a domokosokkal egy templomban volt főegyházi szolgálatra át is adatott, egész ékítvénnyel felszerelése mégis 1777-ben fejeztetett be, melynek fentartására a püspök ugyanakkor 1500 frt évi jövedelmet rendelt. E templom a legszebbek egyike az országban, Canewall híres építésznek, ki később II. József császár udvari építésze lett, terve szerint készült, a római vaticani Szent-Péter templom mintájára. — E templommal szemközt a Duna felől áll az új püspöki egyemeletes palota, a Dunáig leható terjedelmes kettős diszkert közepén. Ezt gr. Althann Frigyes püspök kezdte építtetni 1732-ben, unokaöccse gr. Althann Károly folytatta, s gr. Migazzy végezte be 1774-ben. 210 láb hosszú, 42 láb széles olasz izlésű épület, a tornác 8 doriai oszlopon nyugszik, az emeletre vezető lépcsőházat ismét 6 doriai oszlop tartja. — A püspöki székes templomtól balra esik a papnövelde, melyet 1716-ban elsőbb gr. Kolonich kezdeményezett, később gróf Eszterházy Károly nagyobbitott s végre 1764-ben gr. Migazzy egészített ki; — jobbra a kegyesrendiek, Sz.-Anna tiszteletére szentelt 2 tornyu temploma, kolostora s most hat osztályu algymnasiuma; — előbb ugyanezen épületben püspöki lyceum is volt. — Lefelé innen van a Sz.-Ferencz szerzetesek kolostora és a Sz.-Kereszt feltaláltatására szentelt temploma. Még alább, nem messze ide az elhagyott Sz.-Miklós templom, melyet mint mondtam, gróf Althann Károly építtetett az alsóvárosi anyaegyház templomakép akkor, mikor a várost két egyházra osztotta, ez azonban a székes templom kiépítése után, mikor az alsóvárosi anyaegyház oda lett csatolva, bezáratott, s azóta többnyire rakatárul használva, pusztuló félben, zárva áll. Kívül az alsóvároson van

az ugynevezett 7 kápolna, bádoggal fedett 7 stációval, hová évenként sept. 8-án vagyis Kisasszonynapkor a helybeli és vidéki ajtatos nép által nagy bucsujárások történnek. Ez közhit szerint azon helyen áll, a hol I. Geiza a Szent-Péter templomot építtette; némelyek ellenben azt állítják, hogy itt volt az első basilika, a melybe Geiza el is temettetett. — A nagy piacon van a régi Sz.-Mihály temploma, mely hajdan a sz.-domokos szerzetesek s a székesegyház temploma is volt; most a felső város anyaegyházi templomául szolgál. Felfelé menve ettől jobbfelől még ugyancsak a piacon van a régi püspöki lak; ugyanaz, melyben most a siketnémák intézete van. Ezt Drovnikovich építtette a török járom alól felszabadulás után, gr. Migazzy pedig miután az új püspöki lak már gr. Althann Károly alatt lakhatóvá elkészült, 1762-ben a nemes tanuló ifjuság számára convictust és nevelő intézetet állított fel benne, a kegyesrendiek vezetése alatt, mely lovagiskolával is egybeköttetvén, M. Terézia látogatása után a Terézianum intézetté fejtett és később az épen számára épült új épületbe tétetett át. Ekkor M. Terézia ezen lakba 1776-ban az angol apáczákat helyezte Budárol, a nádori lakból, a hová 1770-ben vitettek; Vácrol pedig ugyanezek 1784-ben, II. József parancsolatjából ismét Pestre a sz.-domokos szerzetesek helyére vitetvén vissza, egy ideig üresen állott az épület, mig nem I. Ferencz ezt 1802-ben a siketnémák intézetének adományozta, mely intézetnek első alapítását 1799-ben Chazar András vetette meg, most pedig államintézet. — Az irgalmasbarátok kolostora és a kiszolgált lelkészek s elhunyt presbyterek nyugtintézete a siketnémák intézetével csaknem szemben szintén a nagy piacon. Ez hasonlókép gr. Migazzy idejében épült emeletes épület, az alsó rész az irgalmasok zárdájául, kórházául és gyógyszerházaul, a felső a nyugtintézet részére szolgál, a melynek első alapját Berkes nagy-prépost (1729) és Kaló kanonok (1754) vetették meg. — Kintebb a felsővárosi főutszán a dunai oldalon van a mostani állami fegyrintézet terjedelmes és nagyszerű épülete. Ez az épen említett nemes Convictusból fejtett és azután M. Terézia által 1777-ben a bécsi Terezianum mintájára megalapított Terezianum részére épült; de II. József ezen intézetet megszüntetvén, ennek alapítványát is többekkel a tanulmányi közalapítványokhoz csatolta; majd az ekkép üresen maradt épület az 1808-ban I. Ferencz király alatt alapított s épen akkor megkoronázott s a czélt a koronázási 50,000 aranynak erre adományzásával elősegítő nejeről Mária-Ludovicáról, Ludoviceának nevezett katona nevelőintézet részére fordíttatott; azonban az 1825-diki országgyűlés a Ludoviceának nagyobbítását, Pestre áttételét s a király adományából birt váczí épületeknek e czélra eladását határozván, mely-

nek következtében a Ludoviceum Pesten az üllői uton az Orczykert mellett csakugyan ki is épült, ennek folytán ezen épület eladatott. Ekkor gróf Nádasdy Ferencz püspök vette meg, a ki ismét egy örültek háza állításának czéljából visszaajándékozta az országnak. Azonban ez itt létre nem jöhett, ismét üresen maradt az épület, mig nem az állam fegyintézeté fordította, melynek most szolgál. — Közvetlen a fegyintézetten felül, a Kis-Váczra vezető főútszán keresztül magasan emelkedik a »diadal kapu.« Ez M. Terézia tiszteletére épült, midőn 1764-ben gr. Migazzy püspöksége alatt, férjével. Ferenczcel, fiaival II. Józseffel és II. Leopolddal, még akkor főhercegekkel, leányaival Mária Antonióval, ki később XIV-dik Lajos francia király neje lett, és Mária Krisztinával, később Albert tesseni herceg nejével meglátogatta a várost. E kapu 60 láb magas, 40' széles, 12' vastag, M. Terézia királyné arczképével felékesített ívezetű. — Ugyancsak a felsőváros részen van a keleti görögök régi temploma, közel a vasuti indóházhoz az evangélikusok csinos új temploma, ennek közelében a zsidó zsinagóga, végre a diadalkapun kívül Kis-Vácson a reformátusok temploma közel a Dunaparthoz.

A város összes népessége 14675 l. E közt 12,024 r. kath., 1415 helvét ref., 956 zsidó, 165 ágostai, 115 keleti ó-hitű. Az 1857-diki összeírás szerint a népesség 12,799, az 1870-diki szerint 12,894 volt; tehát jelentékenyen emelkedik. Mindenik vallásfelekezetnek van anyaegyháza; az ó-hitűeké igen csekély, mert népessége leginkább a fegyintézettől telik ki. A róm. katolikusoknak mint már mondók, két anyaegyházuk van, u. m. az alsó és felső, amannak anyakönyvei 1744-, emezé 1605-ben kezdődnek. A ref. egyház, mint szintén fennebb láttuk, még a török idők alatt a reformatio kezdetéről való; azonban temploma a felszabadulás után elvetetvén, a hivek akkor magán házban kezdték isteni tiszteletöket tartani, míg 1715-ben ettől is eltiltattak, ekkor megszűnt az egyház, s hivei Tótfalura és Szokolára jártak templomba, később Kis-Vácson, a hová 1715 után települtek, templomhelyet nyervén, 1783-ban építették fel mostani templomukat, szervezték ujra az anyaegyházat, mely évtől ennek anyakönyvei is kezdődnek. Az ágostaiak anyaegyházához Pencz és Rád nógrádmegyei szomszéd községek leányegyházakkép tartoznak s azok népesítik.

Főfoglalkozás a szőlőmivelés, az ipar és kereskedés: de a gyümölcsenyésztés, kertészet és földmivelés is a munkás és szorgalmas nép közt szépen fejlett. 1761-ben megyeileg összeíratván a czéhek, ekkor 17 különböző czéh találtatott itt, s ekkép már ezen régi időben a két főváros t. i. Buda és Pest után legiparosabb helynek mutakto-

zott a megyében. Most is sok mindenféle iparos van, kik az új ipartörvény értelmében eddig már 9 új ipartársulatot alakítottak; a kiállításokon meg szoktak jelenni s versenyképességet tanusítani; — különösen dicsértetnek a kocsigyártók. Van itt egy már a múlt században is létezett könyvnyomda, továbbá van számos dunamalom, nagy téglagyár. Kereskedő szintén igen számos. A közönséges fűszer, vegyes, kelme, vas, lisztkereskedőkön kívül gabona, bor és szállító kereskedők is vannak. 1875-ben 36 új iparjegy adatott ki, u. m. 2 kávémérés, 2 sütő, 1 építési, 5 vegyeskereskedő, 1 kávéház, 1 szűrőszabó, 1 sörmérés, 2 rőföskereskedő, 2 készruha áruló, 1 bőrkereskedő, 4 szatócs, 1 kőfaragó, 2 kádár, 1 szalagáruló, 1 kerékgyártó, 1 molnár, 1 órás, 1 kötélgyártó, 1 esztergyályos, 1 szabó, 1 cipész, 1 szítás, 2 lisztkereskedő üzletre. — A vidék elég népes és forgalmas, a vízi, vasuti s közönséges tengelyi közlekedés elég jó: a város kedden és pénteken a körül sűrűn fekvő falvakról, sőt még messzebb-ről Nógrád- és Hontmegyéből is élénken látogatott hetivásárokat tart, négy országos vására szintén elég élénk: mind azáltal a szerencsétlen pénzvisszonyok az ipar és kereskedelem fejlődését az újabb időben igen lankasztják.

Határterület: 11,024 kat. hold. Ebben már az ide tartozó Naszáll, Szügyi és Cselőte puszták is befoglaltatnak. Fekvése északra, nyugatra az egésznek mintegy $\frac{2}{3}$ -da hegyes, halmos, bele esik a nagy Naszállhegy, keletről és délről halmos és hullámos, a Duna oldalra ellapuló sík. Talajminősége a síkon többnyire ritkás homok, néhol sűrűbb fekete, a halmokon s hegyeken homokos, néhol kavicsos lösz. Mívelési ágra nézve 3452 h. szántó, 840 h. rét, 1217 h. legelő, 1781 h. erdő, 1647 szőlő, a többi belső telek, utak s terméketlen; azon megjegyzéssel, hogy a tagosítás 1869-ben fogantatván, azóta sokat változik, különösen a legelő és erdő megkevesedett. Volt P.-Vácson 83, K.-Vácson 11, Kis-Vácson 16 $\frac{2}{3}$, összesen 110 $\frac{2}{3}$ másod osztályu urbértelek. A nagyobb birtokosok egyetlen egy tagban tagosítottak és majoros gazdaságot folytatnak; a negyed és féltelkesek, azután zsellérek dülönként különkődtek el. Ugyanezek a legelő egy részét felosztották, a másikat közösben hagyták. Az alvárosi területen a vasut és a Vác-pesti államut közt levő urodalmi legelőn levő homokok befásítását a püspöki urodalom megkezdte. A határ alsó részét éppen a város alatt a Gombás patak metszi, melynek vidékén jövedelmes veteményföldek és kertek terülnek. A tehén-csordában nemes fajú bikákat; a lótenyésztésre állami méneket tart. Juh és sertés csekély. Méhtenyésztő társulat alakult pár évvel ezelőtt: de feloszlott. A földmívelési ágak közt legfőbb a szőlőmívelés. A város

körül fekvő sok szép szőlőn kívül, a szomszéd Csörög pusztai szőlők egy részét is a vácziak birják; és a város újabb időben önálló jó hirt kezd kivívni fehér boraival. Az asztali szőlőtermelés szintén terjed. Dicsértőbb hegyek: az Öreghegy, Kis-Szermány, Látó, Öreg és Kis-Vasas, Diósvölgy, Paprölgy, Pinczevölgy, Öreg-Gombás, Bácska. Különösen kitűnik a csörögi hegy. Mindenféle gyümölcs, elkezdve az igen szép nagyszemű cseresnyén, a szőlők aljában, a házi s külön gyümölcsös kertekben bőven; a fanemesítés fejlett, és a váczi piac a gyümölcs tekintetében az egész megye legjobbjainak egyike. Van 6948 □ öl községi fai-kola, fizetett kertész kezelése alatt, a hol az iskolás gyermekek a fanemesítésben is oktattatnak. — A Naszálhegyen gazdag kőbánya. Ez a püspöki uradalomé; helybeli kőfaragók bérelik, s mindenféle kőfaragó munkához alkalmas követ bőven szolgáltat.

Köz és társadalmi intézetkép van itt a nevezetesebb épületek-nél már említetteken kívül: járásbiróság, adóhivatal, 2 gyógyszer-tár, városi kórház 16000 frt tőkealappal, 14 ágyra, 3 hitelintézet u. m. a takarékpénztár, — iparos és kereskedelmi hitelintézet, — váczi-vidéki népbank; ezek jótékony működését azonban a pénzsűkség nagyon zsibbasztja; — nőegylet, mely Fröbel gyermekkertet tart fen s inséggel küzdőket segít; — a felekezeti népiskolák mellett a leánygyermekek kiképzésére nőmunkatanítónők vannak; van katonafi nevelő intézet (Stift), honvédségi lovas, s három gyalogsági laktanya, mind a négy, városi épületben; — van iparegylet, egy casino, egy polgári kör, és egy polgári lövőde, mely az alsó város végén a Gombás patak parton derék mulatókertet tart fen. — Nevezetesebb fogadók: az Aranyszarvas a siketnémák intézete mellett, a Curia, a főtér alsó végén, a Csillag e megett, a Fehér hajó a gőzhajó kikötőnél. — Van néhány bérkocsi, melyek a vasut és gőzhajó érkezésnél készen, egyébkor is megrendelésre szolgálatra állnak.

1849-ben kétszer volt itt kemény utzacsa; először ápril 10-én az issaszegi csata után fölfelé vonuló magyar sereg, azután Göcz és Jablonovszky osztrák tábornokok csapatai közt, midőn Damjanich győzelme tisztítá meg az osztrák csapatoktól a várost. Göcz vezénylő tábornok is megsebesülten foglyul esvén, meghalt s itt temettetett el. A Gombás patak hidja volt a főviadalhely. A másik még keményebb utzacsa volt 1849 júl. 17-én Paskiewits orosz tábornagy főseregének, mely Aszódtól nyulott ide fel, Sass tábornok által vezetett hadosztálya, és Görgey visszavonuló csapatai közt.

B) A járás községei.

Duka, kevés tóttal vegyült magyar község, Kis-Némedivel egy körjegyzőség, utolsó postája Vácztól keletre 1 mf., hegyektől körített lapos térségen. A mult század közepén keletkezett. 1770-ben 12 másod osztályu telekkel iratott össze. Pecsétje 1789-ről szól. Fekvése kies. Két szabályos utszából áll. A házak eleje akáczczal beültetett. Az építkezés földből tömött fal, csinosan felvert szalmatető. Van néhány zsidelyes ház is. Cserepes csak a templom. Ékesíti Latinovics Albin földbirtokos kastélya, 30 holdas diszkerttel. Lakosszám 645 l., közte 634 r. kath., kiknek templomos leányegyházuk Vác-Hartyánhoz tartozik. A kastélyban szintén van egy r. kath. kápolna. Ágostai 2, zsidó 9. — A határ az adószorozat szerint 1517 $\frac{1865}{1600}$ hold. Ebből 898 szántó, 131 rét és kert, 242 legelő, 63 erdő, 138 szőlő, 44 belső telek. A tagosztály 1858-ban ment végbe, a mikor a sok jótékonyágáról emlékezetes gr. Forray Andrásné szül. Brunszvik Julia grófnő volt földesasszony. Az ekkori egyesség főbb pontjai: minden jobbágy annyit kap, a mennyit tényleg bir, a maradék földek váltása elengedtetik; — legelő minden egész telek után 10 hold; — a község 20 hold 50 □ öl földje megmarad; — a lelkésznek, ki nek mint váczhartyáni lelkésznek, ott jár ki illetősége, az itt birt 4 h. 190 □ öl-höz adatik 5 hold; — a kántor, a ki jegyző is, az itt birt 4 h. 1111 □ öl-höz kap még legelő ezimen 5 holdat. Ekkor 15 telkes jobbágy és 30 házas zsellér volt, és pedig: 1 gazda birt 3 $\frac{1}{2}$ telket, 12 volt féltelkes, 2 egynegyedtelkes. 2 telek, mint elhagyott az uraság kezén volt. Szántóföld, rét és legelő minden osztályzás nélkül 1200 □ öl-vel méretett; — a 3 $\frac{1}{2}$ telkes mindenét összetagosította, a többi telkesek szántóföldjüket 3, réjtöket 2, dűlőben vették ki; a legelőt közösben hagyták; a zsellérek illetősége külön adatott ki, az uraság két telke majorsági birtokához csatoltatott; a nép kötelezte magát, hogy a lelkész és tanító részére jutott új földeket is, mint a régieket, mivelni fogja, s azután hogy a Dukáról Vácra vezető országut mellett a fasort folyvást jókarban tartja, a hol kivesz, azonnal újra ülteti, mihez az uraság esemetét ad. Ily módon 1200 ölével 602 h. jutott a nép kezére, melyből 123 h. legelőnek maradt. Kiirtatott s felszántatott 12 h. erdő és 90 h. legelő. A határ a község körül szép lapos, a széleken hegyes; nagyobb része fekete homok, a halmokon agyagos. Az egyes dűlőknél a régi név van meg s mind magyaros; bizonyítékául, hogy itt hajdan kizárólag magyarok laktak. Főbb nevek: Tatárhegy, Bángórhegy, Pokolvölgy, Barátrét. A tagosítás igen kedvező eredményű; a nép azóta kevés ugarral váltórendszert folytat, szép előmenetellel.

Fő termék a tiszta buza. A vetett takarmánynak szép divatja van, különösen a lóhere, burgundi répa, bükköny s csalamádé természetvén. A trágyázásra nagy súly van fektetve. Az állattenyésztés a nép kezén a szarvasmarhára, sertésre s ebben is csak a házi szükségre szorítkozik. De az urasági gazdaság szarvasmarha, ló, sertés és juh-tenyésztésre nézve is jeles. Van 100 darabot haladó jeles tehenészete, morva fajból tejgazdaságra berendezve, melyből naponként B.-Pestre szállítja a friss tejet. — A szőlőművelés fő jövedelemforrás. Csak fájdalom, nagyon gyakori a rosz esztendő; 1863 óta 1875-ig, mindössze kettő, az 1868 és 1869-diki volt jó. A gyümölcs-tenyésztés csekély. Ugy látszik, a határ talaját nem szereti a fa; mert a fák legszebb korban kiszáradnak. A munkáskéz jó termő évben szűk; rosz termőben van bőven. Közép napszámbér 70 kr. Szénát egyharmadért kasszálnak. Férfi cseléd kintartó szegődségre az urasághoz könnyebben akad, mint a népgazdákhöz bentartásra. Az éjjeli kinlegeltetés miatt, melyről a népet leszoktatni nem lehet, a mezőrendőrségi kihágás gyakori. Az ipart csak egy kerékgyártó és egy kovács képviseli. Boltos kereskedő nincs. A nép mindennel Vácra piacoz. Volt urbéri telek a határban nem szokott eladásra kerülni; valamint apró külső földbirtok is igen ritkán. Eladó szőlő gyakrabban kerül; egy hold középszerűnek az ára 200—300 frt. Az urasági birtok 10 év óta négyszer változtatta tulajdonosát. Ez 1200 □ ölével 1270 hold s legutóbb 1871-ben két urilakkal és minden felszereléssel 200,000 frtért keltel.

Kis-Némedi, magyar f. Dukától, melylyel egy körjegyzőség $\frac{1}{2}$, u. p. Vácztól $1\frac{1}{2}$ mfré. Régi község. A török alattság után is 1690-ben lakott helykép iratott össze, Felső-Némedi név alatt; de ekkor semmi katonatartási segély nem vettetett rá. 1691-ben $\frac{1}{32}$, 1695-ben $\frac{1}{4}$ portával s márekkor Kis-Némedi név alatt rovatott meg. Lakos szám: 715 l. köztők 671 r. kath., Szilágyhoz tartozó leányegyházzal. Van minden szentek tiszteletére temploma. 25 ágost., 1 ref., 18 zsidó. Határa 2360 kat. hold.; ebből 1159 h. szántó, 181 rét, kert, 546 legelő, 175 erdő, 207 szőlő, a többi beltelek stb. Volt 22 első oszt. urbér-telke 1847-ben tagosított. Ezután 40 hold erdő kiirtatott s 125 hold legelő szántás alá feltöretett. A földes urak az utakat s földtábláikat élőfákkal szegélyezik. Zsigmond a váci püspökségnek adta: de már régi Gosztonyi birtok.

Szilágy, magyar f. Vácztól északkeletre 2, Kis-Némeditől $\frac{1}{2}$, u. postája Vác-Hartyántól északra 1 mf. Régi lakott hely. 1690-ben $\frac{1}{8}$, 1695-ben $\frac{1}{4}$ portával iratott össze. Belendezettsége csekély; építkezése régi közönvégyes: de rakománynak a házak közt tartása tilos. Lakos száma 735. E közt 718 r. kath., kiknek 1715-ben már

anyaegyházuk volt, a honnan anyakönyvük is kezdődik; templomuk Sz.-Márton tiszteletére; leányegyháza Kis-Némedi; 3 ref., 14 zsidó. Határa hegyes-völgyes, többnyire sárga agyagos; hozzá tartozik a váci püspökség Szór és Galambos pusztája. Ezzel összesen 4421 kat. hold. Volt $26\frac{22}{32}$ első oszt. urbér telke. 1863-ban tagosított. Szór nagyobb része hegyes erdőség: de van szép majorsága is, 57 r. kath. 12 ágost. lakossal. Galambos szép kis pusztta, melyen a Vác felé vezető ut termő cseresznyefákkal van kiültetve; majorságában 52 többnyire r. kath. lakos.

Püspök-Hatvan, tóttal s kevés némettel vegyes magyar f. Vácztól északkeletre $2\frac{1}{2}$, Szilágytól északra 1, u. postája Acsától délre $\frac{1}{2}$ mf. a Gaja és Galga patakok egyesülésénél, az ezek által képzett tó és az Aszódrol Acsa felé menő megyeut mellett. Régi lakott hely; a török hatalom alól kiszabadulás után mindjárt $\frac{1}{4}$ portával iratott össze, mely 1695-ben $1\frac{1}{4}$ -re emeltetett. Csakhamar régi lakosai német telepesekkel is szaporítottak. Határa 3916 kat. hold. Volt $48\frac{16}{32}$ első osztályu urbér telke. A tagosítás 1863-ban történt. Ekkor a lakosok a nekik jutott erdős legelőt kiirtották és szántófölddé fordították. De a váci püspöki uodalomnak, a melyhez tartozik, még sok szép erdeje maradt. Lakosok száma 1168, kik 26 zsidót s 3 ágostait kivéve, mind róm. katolikusok, templommal, s 1709-ben már megújított régi anyaegyházzal, melynek anyakönyvei ugyanez éven kezdődnek, s hozzá Acsa, Csővár, Tót-Györk leányegyházak és Szügyi és Galambos pusztta is tartoznak. A nép igen szorgalmas, józan életű és munkás. A község belrendezettsége elég szabályos. Az építkezésben szigorú rendtartás. A házak habár szalmatetősek: de csinosak. Mind a kül, mind a belrendőrség jól kezelt. Nappali őr is van, többnyire szegény öreg ember, kit a község tart és ruház; s feladata különösen nyáron ügyelni, mikor a nép a mezőn dologra van s többnyire csak a gyermekek vannak hon, hogy azok magukban, s a vagyonban kárt ne tegyenek. Az éjőrség egy hadnagy és éjő felügyelete mellett, házsorosok által is gyakoroltatik. A határban az éjjeli legeltetés teljesen be van tiltva. A Galga sebes záporok alkalmával igen sok kárt tesz. Tava haltenyésztésre alkalmas. Van egy téglával kirakott kasamata idomu forrásos helye is, mely igen jó vizet bőven szolgáltat; hogy ez mi volt, ismeretlen.

Csővár, másképp Csujvár, kevés magyarral vegyes tót f. Nógrádmegye szélén, Vácztól északkeletre $2\frac{1}{2}$, az innen Nógrádmegye sarkán Acsa felé vezető megye-utban, utolsó postája Acsától északnyugotra $\frac{1}{2}$ mf. erdős hegyektől körülvelt völgyben. Ez is népes helykép iratott össze a török világ után, s 1695-ben $\frac{3}{4}$ porta rovatott reá. Fe-

lette emelkedő sziklás hegytetőn látszanak régi várának omladéakai, mely hajdan a Ráska családé volt. Korabinszky szerint Ráska Balás építtette. 1448-ban Ráska György igazíttatta ki, mint ez, egy a negyvenes években a várkutból kivett kövön Fényes szerint olvasható volt. A község fekvése a Gaja patak szűk völgyében olyszerű, hogy egyenes utzasora nem lehet. A házak távol egymástól széljel építvék. 4—5 háznál több egy sorban alig van. Ezeknek mintegy negyed részök cserepes és zsindelyes, a többi zsupos. Több régi nemes közbirtokos lakja a községet; főbirtokos a b. Prónay család, mely a régi Ráska családot követett Bosnyák család után jött birtokba. Népeség 759 l. közte 576 ágostai, 138 r. kath., 43 zsidó, 2 ref. A róm. katolikusok Püspök-Hatvanhoz tartoznak, az ágostaiaknak helyt van anyaegyházuk. Határkiterjedés 3049 kat. hold; ebből 1306 szántó, 210 kaszáló, 948 legelőnek is használt, 279 tiszta magas erdő, 143 szőlő, a többi beltelek, utak stb. A Mária Terézia urbarium szerint volt itt 27 másod oszt. urbértelek. A tagosítás még 1847-ben megtörtént. Talaj minőség leginkább sárga és veres anyagos. Az erdő egy része igen szép őstölgyes s gazdag makktermő. A hegyekben sok és jó mészkö van, mely mészégetésre használtatik is. A hegytömeg törzsének fenekét bazált képezi, a melyet a liaz csoporthoz tartozó dachsteini tömmészkö fed, s ez alatt épen itt egy szürke márványalaku, valószínűleg triász képletű tömmészkö —, felette pedig cerithium-mészköréteg terül, mely különféle kőrétegek jó faragó- és épületekővet adnak. Sőt jegeczes gypszkö is találtatik itt, melyet a nép forrasztó kőnek nevez és csonttörések orvoslására különösen az állatoknál használ. Végre a várhegy tőszomszédjában van egy annál nagyobb hegy, tele vasérczel, de nincs használva.

Acsa, tótosan J a c s a, kevés magyarral, némettel vegyült tót község, Vácztól északkeletre 3, Pesthez északra $6\frac{1}{4}$ mfré, a Nógrádmegye felé eső határon, saját postával. A török világ után lakott helykép iratott össze; 1695-ben $1\frac{2}{4}$ portát kapott. De hogy már a török előtt nevezetes lakott hely volt, bizonyítja egy most is meglevő régi templom omladék, mely körül a földben fegyverek, puszkák, kardok stb. ma is gyakran találtnak. Ferenczy szerint a régi templom 1733-ban romladozott, avult, de még használható állapotban fenállott és az evangélikusok abba jártak. Bél Mátyás idejében 1737-ben Vay Ádám —, és a Bosnyák család örökségének egy részében, Prónay Gábor voltak birtokosai. Most is főbirtokos a báró Prónay család. A község magas hegyek közt, a Galga patak völgyében igen kies, s földtanilag is fontos, sok tengeri kagyló, csiga s más hasonló lerakódásokkal jellemzett helyen fekszik. Két szabályos, párhuzamos és széles

utszasorbol áll. A házak eleje vadkörte, és ákáczfákkal kiültetett. Csak előleges bejelentés mellett szabad építkezni. A csinosságra figyelem van s a ki csak teheti, cserép és zsindeletetőre építkezik. Ékes-ségül szolgál a b. Prónay család két kastélya. Ezek egymás közelében, egy hosszas domb két oldalán fekszenek. Az egyik, a régi várkastély, mely az 1875-ben elhunyt b. Prónay Gábor laka volt, most annak örökösei birják. Ez öt tornyu emeletes, 4 őrtorony a négy sarkon, egy harangos torony középtt. Pompás régi épület. Az épségben meglevők közt talán legrégibb hasonló épülete a megyének. Van benne egy 12,000 kötetnél gazdagabb nagy becsű könyvtár, régiség-gyűjtemény, e közt Báthory István fejedelem vezérkardja, Bethlen Gábor nehéz ezüsből vert, s szép kövekkel kirakott ostáblája, továbbá gomba, gyümöles s más minta-gyűjtemény részint viaszbol, részint fábol. A másik szintén emeletes szép kastély. Ezt Prónay László és neje Radvánszky Rozália építették 1773-ban, mint a kastély homlokzatán olvasható évszamos vers (chronosticon) mutatja. Mindenik diszes kerttel környezett. A kettő közt áll az 1780 tájon épült új evang. templom. Lakosszám 1068, és pedig 150 r. kath. 850 ágost., és 68 zsidó. Az ágostaiaknak anyaegyházuk van, a melyhez a Nógrádmegyében fekvő erdő-kürti leányegyház is tartozik. A róm. katholicusoknak a falu keleti végén van templomuk, P.-Hatvanhoz tartozó leányegyházzal.

Határkiterjedés 4675 kat. hold, ebből 1674 szántó, 468 rét és kert, 743 legelő, 1345 erdő, 155 szőlő, 290 belsőség s terméketlen; — fekvés hegyes, völgyes, partos. Tagosítás 1848-ban történt. A nagy birtokosok egészen tagosítottak; az urbéresek csak legelő illetőséget különítették el. Volt 56 $\frac{1}{2}$ urbértelek. Legelőjük egy részét a volt urbéresek szőlőkül törték fel; az uraságok pedig 420 hold erdőt irtottak. Dülők nevei s minősége: gutai hegy sárga agyag; — sápi völgy fekete agyag. — Magos alatt homokos agyag, — Moesolya sárga agyag. — hosszú és harmados földek sárga agyag, — prosnyai földek sárga agyag. Hegyek: Magos, Csibaj, Nagy-Cselin, Nagy- és Kis-Papucs. A határt három szép major disziti: u. m. a b. Prónay Gábor tulajdonához tartozó Gábor major, b. Prónay Dezső sajevölgyi, és Bereczely Lászlóné sápi-völgyi majorja. A báró Prónayak már a mult században sok okszerű javításokkal kezelt gazdaságot üztek itt, méhészettel és tehenészettel. A nép ugaros, három nyomásos gazdálkodással, földet jól miveli, szorgalmasan trágyázza s általában vas-ekét használ. Főtermék a rozs és zab. A bükköny és lóhere is divatos. Az állattenyésztés csak a házi szükségre szorított. Az uraságok a juhtenyésztést s félvér-lótenyésztést is szép eredménnyel gyakorolják.

A nép közt a közlegelő mellett a tarló felszabadulás is fenáll; egy negyedtelek után két nagyobb, vagy négy kisebb marhát szabad a közlegelőn tartani, a sertéseket ebbe nem számítva. A szőlőmivelés jókarban van s szorgalommal üzetvén, termése a vidék jobbféle fehér asztali borai közül való. Gyümölestenyésztés fejletlen; pedig valamint e helynek, azonkép az egész vidéknek talajánál és fekvésénél fogva a gyümölestenyésztésre kitűnő hivatottsága van. 800 □ ölnyi községi faiskolatér van a tanító kezén: de ez még csak pár évvel ezelőtt hasíttatván ki, fejletlen. De a fanevelést a nép kedveli: az urasági utak és dülők fákkal szegélyezvék, s a községi utak szintén kezdenek szegélyeztetni.

Napszámosban nincs szükség. Kaszásbér 1 frt 20 kr. egyéb munkás napibére 60—100 kr. Aratók helyből is kerülnek: de Liptó és Árva megyéből is járnak. A cseléd aránylag olcsóbb, mint a napszám. A mezei rendőrség szigoruan kezeltetik, a szerteszéljel magán legeltetés egyáltalában el van tiltva. Az ez ellen vétő első ízben minden nagy darab marha után 1 frt, másodikban 2 frt bírsággal lakol. — Ipar s kereskedés terén: 2 kovács, 1 lakatos, 1 szijgyártó, 1 molnár, 1 bográn, 1 cipész, 1 csizmadia, 1 asztalos, 1 szabó, 2 regale bérlő, 1 mézárós, 1 hentes, 3 kis szatócs, 2 hajhász, egyes egyének borral s búzával kereskednek. A községen keresztül folyó Galga, melybe két kisebb forrás patakja is szakad, jó hajtó erőt szolgáltat. A községnek magának van jó kőbányája. Kőszén nyomok is találatnak a hegyekben: de ezen becses anyag szakszerű kutatása s művelés alá vétele még kilátásban sincs. A délre fekvő hegyekben, melyek messzes kövületekkel, tengeri csiga stb. héjakkal rakottak, kén nyomok is mutatkoznak. — A lakosság leginkább Vácra piacoz; oda búzát, rozsot és zabot hord. De esik itt éven át két látogatott országos vásár is: ápril 15 és october 15-kén.

Birtok adás-vevés a nép közt gyakori. Egy belső telek házzal, a tér nagysághoz képest 300—800 frt, $\frac{1}{4}$, volt urbértelek, mely 6 hold szántóföldből és 2 hold rétből áll, hozzátartozó közlegelővel együtt 800—1000 frt. A szőlőket a dézma váltság nagyon megrontotta; vannak szőlők, melyek a csupa dézma váltság fejében is átengedtetnek. 1873-ban adatott el egy 500 holdas nagyobb birtok 72,000 frtéért. Volt urbértelek csaknem mindig van eladó; helybeli vevő ezekre mostanában nehezen akad; a zsidók szoktak nagy olcsón vásárlani; már van a határban három ilyen birtokos, az egyiknek 16, másiknak 9, a harmadiknak 6 negyed telke van. A nagybirtokosok maguk gazdálkodván, nagy bérletek nincsenek; hanem kis bérletek fordulnak elő holdanként 10 frtjával. A feliből miveles szintén divatos.

Tót-Györk (Horna Jurka) magyar tót falu, Vácztol keletre $2\frac{1}{2}$, Aszódttol nyugotra 2, utolsó postája Mácsától 1 mf. a Galga völgyön, az Aszódttól Acsa felé vezető megye-utban. Régi s a török világ után is lakottkép összeirott hely. 1695-ben egy egész nemesi porta rovatott reá. Már akkor a megye közigazgatásában tevékenyen szereplett közbirtokosság lakta: Bene, Darvas, Egri, Csemniczky stb. családok. A község maga sok vízmosással szagatott völgyben, nem szabályos építkezésű: de a számos közbirtokossági lak tekintélyes kinézésűvé teszi. Ujabb időben építkezési rendszabály áll fen; az építkezések, a mennyire lehet, zsindeletetűre történnek; az istálók a lakházaktol elkülönítettek; a rakományok a házak közül kitiltvák. Lakosszám 789. E közt 493 ágostai, helybeli anyaegyházzal, melyhez Kis-Ujfalu is tartozik; — 224 r. kath. Püspök-Hatvanhoz tartozó leányegyházzal, 72 zsidó, szintén helybeli zsinagógával. A határ hegyes völgyes és dombos, sok vízmosás által rongált, sok helyen árkos; — nagyobb részben fekete agyagos, kisebbben homokos; összes kiterjedése 2501 kat. hold; ebből 1342 szántó, 271 rét, 490 legelő, 117 erdő, 116 szőlő, a többi belsőség s terméketlen. Volt $17\frac{1}{2}$ másod osztályu urhértelke. A tagosítás 1861-ben ment végbe. A közbirtokosok a befásítást tagjaikon és az utak mellett dícsérettel gyakorolják. A gabonafélék mellett, a lencse és borsó termelés is divatos. Van jó kőbányája. — A határ alsó részén fekűdt hajdan *Tót-Almás* község, mely a török világ alatt elpusztult; templomromjainak nyoma közel a Galga folyóhoz most is észlelhető. A török világ után lakatlan helykép iratott össze; birtokosai a tótygyörki közbirtokosság levén, a tagosításkor külön pusztá lenni megszűnt.

Mácsa magy. község, a Galgavölgyön, Aszódttol nyugotra 1 mf., ott a hol az innen kiinduló megyeut egyik ággal Vácznak, másikkal a Galgavölgyön Acsának fel két felé válik, saját postával. A török világ alatt elpusztult s a felszabadulás után lakatlankép összeirott hely. Azonban régi lakosai csakhamar visszazsálítkóztak, mert a porta igazításkor 1695-ben már $\frac{3}{4}$ porta rovatott reá. Most lakosszám 1318; e közt 42 ágostai, 34 zsidó, a többi r. kath., helybeli anyaegyházzal s derék templommal. Hajdan leányegyház volts Szilágyhoz tartozott; egy régi kis templommal. A mostani templomot 1725-ben építették a lakosok a régi helyén; akkor a'apítottak uj anyaegyházat, a melyet gróf Grassalkovich Antal mint földesur 1739-ben különbözű alapítványnyal gazdagított. Az egyházi anyakönyvek szintén 1725-től kezdődnek. Most leányegyházakkép ide tartoznak Domony, Kis-Ujfalu, Zsidó, főökkép Iklad falu, azután Liget, Kér, Megyerke puszták s a körülfekvű majorok r. kath. lakossága. A község maga hegyes erdők-

kel környezett széles lapályon fekszik, melyet a Galga közepén hasít keresztül. Főutzája elég szabályos és jó széles; a házak eleje befásított; — a többi utszák nem annyira rendezettek ugyan: de a hol csak a hely engedi, ezek is fákkal kiültetvék. Van némi építkezési rendszabály is. Rakomány tartása a házak közt tilos. Házak száma 233. Az építkezés sár és vályog falra, leginkább szalmatetővel történik: de már több zsindelyes ház is van. Cseréptető alatt az urodalmi épületek egy része. Főbirtokos a gödölői koronaurodalom. Ezen kívül egy pár közbirtokos is van, régi Kubinyi és Máriássy jogon; névszerint Latinovich Györgyné, Gosztonyi János, Szentkirályi Albert.

Határkiterjedés $7881^{1599}/_{1600}$ hold. Ebből $2421^{665}/_{1600}$ h. szántó, $496^{224}/_{1600}$ hold rét, $116^{1384}/_{1600}$ hold szőlő, $289^{1259}/_{1600}$ hold legelő, $4308^{819}/_{1600}$ h. erdő, $249^{148}/_{1600}$ h. belsőtelek és terméketlen. A fekvés hegyes, völgyes, dombos; — sikság s lapály aránylag kevés. A talaj nagyobb részben fekete, majd sárga agyagos; rendes művelés mellett, elég termékeny; ritkább homokos föld nem sok. E terület-hez tartozik és ebben van *Megyerke* pusztá, melyen fekszik a korona urodalom Ecskendi vadás erdeje. Hajdan *Ecskend* több határra kiterjedő s Acsától egész az aszódi határig lenyúló roppant erdőség volt. Ma ez sok helyt kiirtatott, s összefüggésében megszagattatván, a különböző határok neve alá szétoszlott, s e név alatt most már főkép csak a megyerkei határon levő korona urodalmi erdő van meg. Ezen erdő, a királyi vadászterülethez tartozik. Tilalmasaiban sok szarvas, vaddisznó, őz, róka s egyéb vad él. 1869-ben épült itt egy művészileg szerkeztett csinos királyi vadászlak. Az itt tartatni szokott udvari vadászatokon maga a király s királyné is gyakran részt vesz. A major népessége 45 lélek.

A tagosítás a község határán 1861-ben ment végbe. Azonban ez a népre nézve, melynek kezén 35 első osztályu egész urbértelek volt, tagosításnak alig nevezhető; mert a nép szántóföldeit ekkor is hat, kaszálóit három darabban osztatta ki. Ugyanazért csak a legelő elkülönzésnek lett teljes érvényesülése. A népnek jutott legelő egy része kiosztatott és feltöretvén, szántóföldnek használtatik. A másik rész közösben, közlegelőnek maradt. Erre nézve 1873-ban azon arány állapított meg, hogy minden egész telek után 16 darab nagy marhát, kisebb részlet után pedig ezzel arányban lehet a közlegelőn tartani. A ki illetőségénél többet tart ott, az minden felül eső darab után 5 frtot fizet. Főtermék a tiszta buza, azután rozs, árpa, zab, kukoricza, krumpli. A hüvelyeseket a nép bőven termesztí eladásra is. Takarmányrépa s egyéb vetett takarmány termesztésnek szintén divatja van: de ez nagyobb terjedelemmel csak az urodalomnál bír. A gazda-

ság háromnyomásos ugaros rendszerrel folyik. A buza alá szánt ugar rendszeren trágyát s három szántást kap. Csak a legszegényebbek szántának már faekével. A nép kezén az állattenyésztés egyik ágát sem lehet még csak középszerűnek se mondani. Lovait a lakosok különösen a kőhordással annyira lejárják, hogy azok tenyésztésre csaknem egészen alkalmatlanok. A koronaurolalom ellenben szép kanczákat tart s értékes csikókat nevel; valamint a juhtenyésztésre is gondot fordít. A szőlőmivelés és gyümölcsenyésztés ismét elhanyagolt. Pedig ezen határnak is több része mindkettőre nagyon alkalmas volna. Községi faiskola 768 □ öl: de még csak kevés vadonc van benne.

Napszámos volna elég, de drága. A helybeli nép nem szeret napszámban dolgozni; sőt a földmives munkát általában nem nagy mértékben kedveli. Hajdan, a vasuti közlekedés kifejlése előtt, fuvaros nép volt, s most is legörömbösebb foglalkozik fuvarozással, melyre a helybeli és tótgyörki kőbányák szolgáltatnak alkalmat. Csak mióta a kőbányák forgalma a pénzetlen szűk időjárás miatt megcsökkent, és az egymást követő rossz termésű évek folytán rohamosan növekszik az elszegényedés, kezd a nép a napszámban dolgozásra is jobban rá szokni. Különben a körül vidékről is szerezhetők napszámosok. A napszámbér kaszásnak kosztal 1 frt, 1 frt 20 kr, a nélkül egész 1 frt 50 krig, kapásnak kosztal 40, a nélkül 60—70 kr szokott lenni. Cseléd helyből szintén nehezen akad, kivált nőcseléd; ezek is többnyire vidékről fogadtatnak. Férfi cseléd évi bére kosztal 60—100 frt; — embernyi béresé, a ki többnyire saját kosztu szegődményre (conventiora) van, az élelmi átalányokkal együtt, 250—300 frtig felmegyen. — Iparos: 3 foltozó csizmadia, 1 cipész, 1 takács, 2 kovács, 4 kerékgyártó, 2 molnár, 3 faragó; van 2 ügyes gépész, az itt levő jó forgalmu gőzmalom mellett, melybe az egész körülfekvő vidékről, még Nógrádból is járnak örletni. Boltos kereskedő 4 szatócs, a kik kicsiben gabona-kereskedést is üznek. A lakosság Aszódra, Vácra és Pestre piacoz; e két utóbbira főkép búzát és rozsot hord; egyéb természetményével s baromfival Aszódra s Vácra jár. De mint mondtam, főkereset ágainak egyike a kőfuvarozás. A község határában kitűnő kőbányák vannak, melyek míg a pesti építkezések meg nem csökkentek, igen jó épület anyagot bőven szolgáltatnak. Pesten az asfalt burkolatokhoz is legjobb sikerrel használtatik ez anyag, s az aszfaltozó olaszok sokat fejtetnek itt s sokat elhordanak innen, sőt az állam- és megyeutakra is bőven kerül, melynek hordására a nép még messze vonalakon is készséggel vállalkozik.

Birtok adás-vevés a régi jobb években igen ritka volt, mióta a

terméketlen időjárás s egyéb okok miatt nagyon eladósodott a nép; azóta a kínálás gyakori volna: de ritkán akad vevő. 1873-ban $\frac{1}{4}$ telek, mely 9—10 kat. hold még 1000 frt körül könnyen kelt, ma 700 frtért is nehezen akad vevője. A belső kertek aránylag most is kelendők s jó árúak a minőséghez s fekvéshez képest 1—2 frtig levén □ öle. Közönséges parasztház ára, ha jó kert van hozzá 800—1000 frt. A szőlőknek épen nincs árú a rossz termések, és a déznaváltság terhe miatt. Vidéki vevő nem szokott kerülni. Zsidó földbirtokos is még csak egy van a határban $\frac{3}{4}$ telekkel. A nagybirtokosok, mint a korona urodalom, Latinovich Györgyné és Gosztonyi János ur a gazdálkodást házilag kezelik. Nagy bérletek nincsenek. De a lakosság közt fordulnak elő apró bérletek, negyedtelkenként a bér 50—60, holdanként 6—10 frt. Feles földek művelése leginkább csak úgy divatozik, hogy a nagyobb birtokosok által az aratók részére osztatnak kukorica és krumpli földek, a kik azért a fele termésen felül még kaszás napszámot szolgálnak.

A községet az újabb időben ért viszontagságok közül igen szomorú emlékezetű az 1827-dik évi nagy tűz. Ez mart. 3-án reggel 8 órakor ütött ki a falu felső végén, s erős szél által élesztve, egy óra alatt az egész községet hamuvá tette. Ekkor a jegyzői lakban 5 gyermek égett ben. — Nevezetességgé megemlítendő a község északi részén emelkedő domb, melyen jelenleg a plebánia áll. Itt valamely régi nagy épület romjai észlelhetők. Jelesen a plebánia ház építésekor annak alapjában egy nagy pincze üreg, a föld alá eltemetett falsorok s az udvar alatt elvonuló téglá folyosók fedeztettek fel. Mi lehetett ez, arról nincs sem okmány, sem szájhagyomány. Legvalószínűbb, hogy valamely huszita váracs volt. Ezt gyaníttatja az ecskendi erdő közepén, egy meredeken felnyúló hegy tetején látható másik rom is, melynek helyét a nép ma is templomhegynek nevezi. Valószínű tehát, hogy ott hajdan templom állott, s annak romjai a most is észlelhető maradványok. Ezt a népmonda a csehek emlékével köti össze, s azt tartja, hogy 1450 körül, mikor a csehek Giskra vezérlete alatt Losonc vidékén s e vidéken is uralkodtak, a körül fekvő községek lakosai azok rablásai elől kerestek az ecskendi rengeteg erdőben s itt e helyen menedéket s akkor épült e meredek hegy temploma. E népmonda mellett szól a környezet, mely csupa meredek hegyből s szűk völgyekből áll, és a rengeteg erdőben e helyet ily rejtékül csakugyan igen alkalmassá teszi, a templomhegy tövében egy bő vízzel csergedező forrással.

Kis-Ujfalu, magyar-tót kis község, a Vácztól Aszódra menő megyeúton, Vácztól $2\frac{1}{2}$, Aszódtól $1\frac{1}{2}$, u. p. Mácsától $\frac{1}{2}$ mfre.

1690-ben a lakatlanul elhagyott helyek közt, Tót-Ujfalu név alatt iratott össze. Még a múlt század elején is lakatlan volt. De Bél Mátyás már lakottnak s gr. Koháry birtoknak jegyezte fel. Most népessége 433 lélek; ebből 17 zsidó; a többinek fele róm. kath., másik fele ágostai; mindkét felekezetnek templomos leányegyháza van; a r. katolikusoké Mácsához, az ágostaiaké Tót-Györkhöz tartozván. A község Zsidóval képez egy körjegyzőséget; székhely. Ujfalu. Fekvése a Kis-Némedi és Szilágy felül jövő két patak összefolyásánál keletre lejtő part alján. Utszái meglehetősen szabályosak s elég szélesek. A házak eleje csak néhol fákkal kiültetett. Építkezési rendszabály csekély: de az istállók lehetőleg elkülönítvék a lakházaktól. Szokott építésmód csak vert fal, zsuptetőre. Van néhány szilárd urasági lak. Határterület: 1470 kat. hold, melyből 555 szántó, 99 rét, 225 legelő, 465 erdő, 61 szőlő, a többi belsőség és terméketlen; de a tagosítás 1862-ben megtörténvén, a mivelési ágak, kivált az urasági részen folyvást változnak. Az egész hegyes, halmos és fensik; fekete agyagos; néhol veres agyag. Különös megemlítésre méltó az ugynevezett Földvárhegy, mely a község felett, a szilágyi határ oldalon fekszik, szőlőkkel beültetve. Ezen hegyben nem ritkán 2—3 lábnyi ásásra római temetkezési edények, urnák s néha régi pénzek is találatnak. A hegy csúcsáról tiszta időben Buda felett a szent Gellérthegyet pusztá szemmel megláthatni. A határhoz tartozik s a mondott területben benne van a *Kéri* pusztá; melynek fekvése szintén általában hegyes, dombos és fensik; földje fekete agyagos; északi részét tölgy, eser és gyertyán erdőség lepi. Ez is, magával a faluval együtt hg Grassalkovich Antal gödölői uradalmához tartozott; majd b. Sina Simon, attól a belga bank, utóbb az ez által részletezett birtokok közt, mostani birtokosa Gosztonyi János ur tulajdonába került, a ki itt szép majoros gazdaságot folytat. Van a majornak 25 lakosa. A tagosztály a községben 1862-ben ment végbe. Volt 10 $\frac{1}{2}$ első osztályu urbértelek. A lakosság közt azonban tényleges tagosítás többszöri kísérlet után sem jöhetett létre s csak legelő elkülönzés történt. A nép földi széljel maradtak. A közlegelő a nép közt fen áll, a tarlószabadulás is; arányosítás a legeltetésre nézve nincs. A gazdálkodás az ugaros háromnyomásos rendszer szerint folyik. Igyekeznék mindenki trágyázni, ha birna. Főtermék a tiszta buza; e mellett egyéb gabonafélék. Az állattenyésztésre fordítatik némi gond: a tehenek riska fajjal kereszteztettek; lónemesítés nincs. A szőlőmivelés meglehetősen gondban részesül; a gyümölcsenyésztés ismét egészen elhanyagolt. Községi faiskolának van ugyan hely kihasználva: de az még eddig nem vetetett rendeltetési kezelés alá. A népnek saját gazdaságában nem sok napszámosra van szüksége s azt

meggyőzi. A kéri pusztára többnyire a szomszéd községekből járnak napszámosok; azonkép aratók is, kik e munkát tizenharmadán teljesítik. Birtok adás-vevés kevés. Nagy birtok épen nem kerül eladásra. A nép kezén levőből ha kerül, rendesen akad rá helyből vevő is, negyed telkenként 700—800 frtjával, miután az értéket az apró darabokban szétszórtság nagyon nyomja. Zsidó birtokos itt még nincs. Bérletek szintén nincsenek. Feles művelés csak a takarók részére adott kukorica és krumpli földeknél divatozik. Iparos csak egypár van: kádár, csizmadia, kovács és 2 szatócs. A lakosság leginkább Vácra piacoz. Hajdan az itt található veres agyagból cserép pipákat égettek; de ezen iparág itt már régen megszűnt. Füredy Mihály a nemzeti színház hírneves dalnoka itt halt meg és temettetett el 1869 máj. 10-én.

Zsidó, magyar-tót kis község, Ujfalutól, melylyel egy körjegyzőséget képez, keletre $\frac{1}{2}$, Mácsától, mely utolsó postája, délre $\frac{1}{4}$ mf. — Ferenczy szerint 1470-ben már mint helység emlittetik Hunyadi Mátyás király alatt; később 1629-ben is lakott hely volt még; — majd a törökök alatt elpusztult. 1695-ben se volt még újra megszállva. De Bél Mátyás már ismét lakottnak s akkor még báró Grassalkovich Antal gödöllői urodalmához tartozónak találta. Most lakosszáma 638. Ebből 324 r. kath., 298 ágostai, 4 ref. és 14 zsidó. Mind a róm. kath., mind az ágostaiaknak templommal ellátott leányegyházuk van, amaz a mácsai, emez a domonyi anyaegyházhoz tartozván. A község nagyobb része egy hegyoldalban fekszik, a melyet keletről és éjszakról két nagy vízmosásból keletkezett árok hasít. E miatt az utcák nem szabályosak: de elég szélesek. A házak eleje ritka helyen van beültetve fával. Az építkezés általában vertfalra, s zsuptetőre történik; a csinosásra kevés figyelem. Tűzmentes cserepes házak nincsenek. Kellemetes kinézést kölcsönöznek a községnek délkeleti részén diszló szőlők. — Összes határterület 2438^{1272}_{1600} hold, melyből 857 h. erdő, 104 h. szőlő. Az egész hegyes és dombos; csak is az ugynevezett bisztricskai dűlőben levő földek fekszenek síkon. A talaj egy részben homokos, másban agyagos. A rétek általában ingoványosak és roszt füvet szolgáltatnak; ugyannyira, hogy a lakosok csak is mesterséges takarmány termesztés mellett tarthatnak marhát

A határhoz tartozik s ebben bele van foglalva az ugynevezett *ligeti pusztá*, mely Tisza Kálmán ur tulajdona, kinek itt egy 15 lakost számláló majorja van. Ennek területe szintén hegyes és fensík, talaja fekete agyagos s jó termő; éjszaki és déli része erdő.

A tagosítás 1862-ben eszközöltetett. De ekkor csak az uodalom különködött el a volt jobbágyságtól és csupán négy birtokos tagosított, a többi széljel hagyta földjét, azon hittet, hogy ha elveri a

jég a határt, rakáson ne találja. Most már majd annyi a mesgye, mint a föld. Főtermék a rozs a háromnyomásos ugaros rendszer szerint. A ligeti pusztán a rozs helyett tiszta buza terem. Az állattenyésztés általában gyenge. Közlegelő van, tarló szabadulás is: de a legeltethetési jogra nézve arányosítás nincs. Napszámra a nép gazdasága körül kevés szükség, legtöbbet igénylenek az egy tagos birtokok és a ligeti puszták. Ezek igénylete is helyből könnyen kitelik, sőt más határra is eljár a nép napszámra; valamint cseléd dolgában sincs szükség. Iparoskép csak egy csizmadia és kovács van. Eladó birtok ritkán kerül. $\frac{1}{4}$ telek ára 700—800 frt körül.

Szada, magyar falu, Zsidótól délre 1, Pesttől északra $3\frac{1}{2}$, utolsó postája Gödöllőtől nyugatra $\frac{1}{2}$ mf. A török járom alól lakottan került ki. 1691-ben $\frac{1}{4}$, az 1695-diki igazításkor 1 egész porta rovatott rá; ekkép az épebben maradt községek közé tartozott. Keletkezése tehát megelőzte a török világot. Ferenczy szerint, Gödöllővel együtt már 1456-ban mint helység említették, ugyyszintén Szada mellett egy patakocska és vizomlás, mely közönségesen Paszagfő nevet viselt. Ugyanezen évről említették Szada mellett Gárdony pusztát, abban Bárdánykut nevű forrás és patak, azután Bárdányi dűlő. — A község útján nyert adatok szerint: a község keletkezésének ideje bizonytalan ugyan: de nagyon hihető, hogy az üldözött hussziták voltak ennek legelső rendes lakosai. Nevét valószínűleg ezen cseh szótól vette »Sza da«, mely magyarul kertet tesz, egy kertnek, vagy Szadának neveztetvén azért, mert földje igen alkalmas a gyümölcsfaltenyésztésre, és mihelyt az üldözött hussziták megszállották, azonnal sok gyümölcsfát ültettek s kertté alakították a helyet. Hogy hussziták lakhelye volt e község egykor, nevének cseh eredetiségén kívül, igazolni látszik az is, hogy a reformatio itt hamar megfészkelte magát. A hitujítás kezdetén a lakosok Luthert követték: de később 1600 felé, csekély kivétellel Calvin tanát fogadták el. — A községnek most is használatban levő pecsétje 1710-ről való. Ez egy kerek pajzson, szántó vasat és három buza kalászt ábrázol, ezen magyar körirattal: »Szada falu pecsétje 1710«. — 1711-ben a reformátusoknak már anyaegyházuk volt itt: de ez a protestansok üldöztetése folytán csakhamar megszűnt. Jelesen 1718-dik év pünköst hetében a róm. katolikusok elvették az anyaegyház tornyos templomát, két harangját, egy czinkannáját, urvacsorához szolgáló poharát és egy szőnyegét. Az akkori ref. lelkész pedig Morsányi János és ennek fia Morsányi Sámuel, a ki tanító volt, a községből kiharancsoltattak. Az üldözötteket a hivek a Kerepes felé eső határszélig kikísérték, s a távozó lelkész ott egy körtefa alatt tartotta utolsó lelki tanítását. Ezen időtől fogva 1783-ig

a veresegyházi róm. kath. pap keresztelt, esketett és temetett itt. Ezen időközre esik Bél Mátyás nagy munkája, melyben ő Szada lakosságát szláv nyelvűnek mondja. Valószínűleg beszéltek akkor még azok a huszita cseh nyelvet. — A türelmi parancs kiadása után 1783-ban a szadai reformátusoknak a veresegyházi reformátusokkal együttes vallásbeli gyakorlat engedtetett a helytartótanács által. 1787-ben pedig a megyétől szabadalmat nyertek tanító tarthatásra. Ekkor választották e hivatalra Mészáros Istvánt, a kitől kölcsönvett pénzen s tetemes áldozatával építtetett a mostani ref. templom. — 1802-ben különváltak a szadai reformátusok a veresegyháziaktól, maguknak anyaegyházát alkottak, mely azóta fenáll.

A község híres bortermő szőlőhegyének véghajlatán s annak völgyében fekszik. Van két főutszája, mely elég széles és szabályos; ezen kívül van két tabán utsza. Az építkezés körül van némi rendszabály; új építkezést csak községi előleges engedély mellett szabad tenni. Községes építés mód csak vert fal és szalmatető. De az uri és községi épületek zsindelyvel fedvék. Házzám 200. Az istálók a lakházaktól külön tető alatt. Különös kiemelést érdemel gróf Pejacevich János laka, és a díszes új községi iskola, mely gr. Pejacevich Jánosnak 3000 s a kormánynak 2000 frtnyi adományából épült. Az utsza sorokon többfelé fák díszlenek. Lakosszám 1024 lélek. E közt 798 helvét református, 169 róm. kath., 42 ágostai, 15 zsidó. A ref. templom a völgyben áll. A r. katolikusoknak a parton van templomuk s leányegyházuk Veresegyházához tartozik. Összes határ 2292 kat. hold. Ebben a *Sz.-Jakab puszta* egy része is benne van, mely ide tartozik. Ebből 968 szántó, 192 rét és kert, 205 szőlő, 384 legelő, 245 erdő, 2 hold nádas, 296 terméketlen, belső telek, ut stb. A szőlő és erdő egészen, a legelő egy része szintén hegyen fekszik, a többi határ-rész lapály. A talajminőség általában homokos. A keleti részen a szőlőhegy tövében buzog a papsaki forrás, mely első eredetét teszi a Rákos folyónak. Tagosítás 1861-ben történt. Mindössze csak 11³/₄ urbér telek volt. Vetődülők nevei: irtvány, felesleg, diós és papgát dülő. A nép elég jól miveli s trágyázza is földet: de a termék a helybeli szükségletet is alig fedezi s eladásra nem igen kerül. A nép legelő illetőségét közösen hagyta s belőle mintegy 4 hold futó homokot ákáczczal befásított, a többit minden arányosítás nélkül, közlegelőkép használja; ennek egy része várdombi legelő dülő nevet visel. A rét és legelő silánysága miatt az állattenyésztés általában igen gyenge. A borjuk szopós korokban adatnak el, csikók nem neveltetnek; a csak házi szükségre tenyésztett sertés fajjósága kevés. — A fő jövedelemforrást a szőlőmivelés, különösen pedig a gyümölcs-termelés

képezi. Szőlőhegy nevek: Margita, Csatár és Öreghegy. A szadai bor már több évtized óta jó hírnevet vívott ki s mint kellemes italu, tartós fehér asztali bor különösen Budapesten kedveltetik. Máskülönben a szőlőhegy kellemes fekvése a főváros lakosai közül a nyári időszakra is számos látogatót vonz magához és többen birtokolnak itt a fővárosiak közül saját szőlőt is, melyet csinos lakokkal látnak el. — A mi nevezetes bort termő hegyeken egyebütt ritkán fordul elő, itt a szőlők rakva vannak gyümölcsfákkal s a gyümölcs még jelentékenyebb jövedelmi forrás, mint a bor. Elkezdve a korai cseresnyén, mindenféle nyári, őszi és téli gyümölcs bőven termeltetik. A nép a fanemesítést is jól érti és gyakorolja. Van egy hold községi faiskola is, a tanító czéljának megfelelő kezelése alatt.

Napszámost minden munkához eléggé lehet kapni. Közép napszámber 50—60 kr. Az aratók 13-dán dolgoznak. De jó cseléd nehezen kapható, mert azt a főváros közelsége vonja el. Iparos csak egy pár kontár, azután boltos kereskedőkép két szatócs van. — Eladó birtok itt ritkán kerül; főbirtokos a váci püspökség és nagyváradi káptalan: azok birtoka nem jó eladásra; a nép szintén nagyon ragaszkodik ahoz, a mi kevés birtok a kezén van; legfeljebb szőlők és házak kerülnek néha. Egy közönséges parasztház ára, a telek minőség szerint 500—1000 frt; szőlő a fekvéshez s minőséghez képest igen különböző. Csupán pár holdankénti bérletek fordulnak elő holdanként évi 5—6 frtjával.

Veresegyháza, magyar f. a szadai völgyön, Szadától északnyugotra $\frac{1}{2}$, Gödöllőtől, mely utolsó postája, ugyanazon irányban 1 mfre. Azon régi községek közé tartozik, a melyek e vidéken elég épen kerültek ki a török hatalom alól. Már 1691-ben $\frac{1}{2}$ portával iratott össze, 1695-ben pedig $1\frac{1}{2}$ portára emeltetett. Nyugotra szélesen nyíló völgy lapályon; északra s keletre szelid hajlattal vonuló szőlőhegye alatt szép fekvése van. Népeisége 1290 lélek. E közt 620 r. kath., 557 ref., 82 ágost., 31 zsidó. Mind a róm. kath., mind a reformátusoknak anyaegyházuk és templomuk van. Az elsőhöz leányegyházkép tartozik Szada, a reformátusokéhoz Kis-Szentmiklós. A ref. anyaegyház igen régi, s viszontagságaira nézve egyez a szadaival, a melylyel valószínűleg eredete is egyenlő. Régi temploma 1718-ban elvétellett s a katolikusoknak adatott. Az azonban később összedült s helyére mint földesur gr. Migazzy Kristóf váci püspök építtette a mostani r. kath. templomot. Majd a reformátusok is visszanyervén vallásuk szabad gyakorolhatását, új templom helyet kaptak s mostani templomukat 1783-ban építették, paplakkal együtt, 1811-ben pedig tornyot ragasztottak a

templomhoz; rendes anyakönyveik 1783-ban kezdődnek; de a születtek jegyzéke 1719 óta van meg az egyháznál, miután az a római katolikusok anyakönyveiből, a hol történtek a keresztelesek, kiiratott. A r. kath. anyaegyház 1719 óta áll fenn. — Határkiterjedés 5682 kat. hold. Ebből 2066 szántó, 627 kaszáló rét, 1006 legelő, 791 erdő, 321 szőlő, 5 hold nádas, 866 hold belsőtelek és termékenylen. — A nagyobb rész északon és délen hegyes, hol leginkább az erdőség és legelő terület, több helyen szélhordta homoktetőkkel és csuesokkal. A közép sík és lapály részen, a hol a szántóföldek és rétek terülnek, sűrűbbféle fekete homokos földek is vannak, de egy rész itt is ritkább homok. A szőlőhegy általában igen szép napos fekvésű, könnyű miveletű lőszös homok. Különben a talaj minőséget illetőleg utalok a következő Kis-Sz.-Miklósnál bevezetett tüzetes ismertetésre, mely ezen egész völgyre sokban jellemző. Régi urbériség volt itt 42 $\frac{1}{2}$ másod osztályu egész telek. A tagosítás a váci püspökséggel és nagyváradai káptalannal, mint földes urasággal egyesség útján 1864-ben ment végbe. Ez által oly szép rendbe jött a község, hogy a járás legrendezettebb vagyonállású községei közé emelkedett fel. Magának a községnek, mint testületnek 367 $\frac{175}{1200}$ hold birtoka van, községi költségeinek fedezésére közönséges község-jövedelmeivel rendszeren beéri, s csak rendkívüli esetben szokott lakosaira községi pótdát vetni. Főkinés és jövedelemforrás a szőlőmivelés és gyümölcstermelés, mely a tözsomszéd szadaihoz hasonló, vagy annál még kedvezőbb viszonyul bir, valamint a bor is szadai név alatt jó kereskedésbe.

Kis-Szent-Miklós, magyar f. Veresegyházán felül nyugotra ugyanazon völgyön $\frac{1}{2}$, Vác-Hartyántól, mely utolsó postája, délre szintén $\frac{1}{2}$ mf. Régi hely: de a török világ alatt annyira elpusztult, hogy 1690 ben pusztá Sz.-Miklós név alatt azon megjegyzéssel iratott össze, hogy csak egy malom van benne. Azonban a felszabadulás után mindjárt kezdtek lakosai visszaszállinkózni. 1691-ben már 13 frt katonatartási segély rovatott reá, 1695-ben pedig porta száma $\frac{1}{4}$ -re emeltetett. Igen valószínű, hogy lakossága, mint ugyane völgy és vidék több községéé, régi husszita-ivadék. Különben a hely őshajdanára hátrább még visszatérek.

A község tágas térségen egy agyagos parton fekszik ott, a hol a szadai völgy a rátóthi völgyel összenyílik. Ha nem is egészen szabályosan van építve: de elég tiszta és csinos. Az utszák a halmos-völgyes fekvésnél fogva nem egyenlő szélesek; a hol a tér engedi szélesebbek, másutt a térhiány miatt szűkebbek. A házak eleje ákáczfákkal általában kiültetett. Rendes építkezés még csak

vert fal és szalmatető: de a jobb építkezés-mód is megindult már; 1874-ben épült fel az első zsidó és első cserepes ház, melyet ha egy kissé jobb évek lesznek, remélhetőleg több is követ. Lakosszám 531. Ebből 460 református, 56 r. kath., 11 ágostai, 4 zsidó. Mind a reformátusoknak, mind a r. katolikusoknak van templomuk s iskolájuk, de csak leányegyház mindenik, a reformátusok a veresegyházi, emezek a sződi anyaegyházhoz tartozván.

A határ dél s nyugotfelé sík homokföld, helyenként a nedvesebb részeken egykori nádasokból rétek lettek, melyek dus homokos televényből állanak és konyhakertészetre igen alkalmasok. A középtáj agyag, s a falu is agyag halmon épült. Észak és kelet irányban homok halmok és homok fensik. A homok az altalajban mindenütt sok, jelesen 18—21 százalék szénsavas meszet tartalmaz, a mit a helyenként elfutó futóhomokból hátramaradt congeria képletbeli kagyló és csigahéj maradványokból láthatni. Az ilyen szénsavas mészt, ha tekintélyes mérvben van jelen, nehezen bocsátja át, hanem inkább maga fölött meggyűjtve a vizet, s ez által a homokföldek különben is meglevő harmatosságát még inkább kedvezményezvén, azt eszközli, hogy az ilyen földek, még aszályos években is bírnak közép termékenységgel. Az összes terület 3,692,009 □ öl. Ebből 1,152,748 szántóföld, 134,885 erdőirtás, 1,347,378 legelő, 410,930 kaszáló, 70,500 erdő, 128,248 szőlő, 85,879 beltelkek, 361,441 □ öl terméketlen utak, árkok, homok buczkák. A használat alatti földek megoszlása minőség és elnevezés szerint: 1. beltelkek, agyagos, 2. Csaták, Bánom, Öreghegy, Őrhegy, Kis-Haraszt, Szilos, Új-Szőlők, általában homok; 3. sós dűlő fele homok, fele fekete; 4. felső rétek és pohánkás, alsó rétek, kenderföldek, alsó-felső tecze rétek, fekete földűek. — 5. Tecze melletti, erdő alatti, tagosok és szabadosok szántóföld dűlője jobbára homok; — 6. telkesek és zsellérek legelője szintén homok; — 7. csonkás dűlő erdő és irtás föld fekete talaju, — 8. nyáras, cseresnyés, jobbára homok, kaszálója fekete, — 9. urréte és kalló, fekete; 10. nyires, homok és buczkás; 11. urasági majorság agyagos. — Az urbériség elkülönzése némi tagosítással együtt, b. Sina Simon gödölői urodalma és a lakosság közt kötött egyesség szerint 1860-ban ment végbe. Volt összesen 19½ negyedosztályu urbér telek, és 42 házas zsellér. Egy egész telek után kiadatott, belsőségben 1200 □ ölével 1 hold, szántóföldben 1300 □ ölével 30 hold, kaszálóban 1000 □ ölével 12 hold, összesen 43 hold, ezenkívül legelő illetőségben 17, erdő járandóságban 3 hold; úgy hogy egy egész telek összes illetősége ekkép 63 holdra üt. Köz

ezélra adatott a nagyobb számú reformátusok iskolájának 8, a katolikusokénak 4 hold, oly feltétellel, hogy ennek jövedelme mindkét iskolában mindig a legszorgalmasabb tanuló fiú és leány ösztöndíjazására, azután iskolakönyvek és írószközök szerzésére fordittassék; továbbá 1 hold községi faiskola, 1 hold agyaggödörök számára, $\frac{1}{2}$ hold a temető szaporítására. A közhivatalok szintén javadalmaztattak. Ekkép belsőség, szántóföld és rét járandóságban $838\frac{1}{2}$, legelőben $446\frac{2}{3}$, erdőilletőségben $74\frac{2}{3}$ hold szakittatott ki a volt urbéresék és szabadosok részére; azonkívül a maradék és irtásföldek, egyességleg kezőkön maradtak. Ekkor azonban csak a szabadosok, s egyetlen egy birtokos tagosította földéit egy tagba. A volt telkesek széthagyták, s ezek most már annyival inkább szétforgácsolvák, mert a telkek többnyire negyed, sőt nyolczad telkekre is oszolnak. Természetes, hogy ezen nagy elaprózottság a helyes gazdálkodásnak nagy hátrányára van. De a nép igyekszik földéit jól mivelní és szorgalmasan trágyáz.

Főtermék a rozs és kukoricza, mindkettő jól terem. Kiváltkép a kanadai rozs érdemel figyelmet. Ezt özv. Kvassay Antalné urhölgy honosította itt meg. Sokkal szebb a közönséges rozsnál, a leglazább homokban is igen szépen diszlik, osztrák mérője rendesen 80 fontot halad, lisztje kitünő; a piacon mindig jobb ára van, mint a közönségesnek. Tiszta buza a határban nem terem. A kukoricza szépen virul, ha nem ültetik sűrűn és jól megkapálják. Burgonya nagyon izletes és lisztes. Kender nagyon jó, de csak házi szükségére termesztetik. Vetett takarmányból kevés luczerna. — A közlegelő fenáll, valamint a telkesek földéin tarlószabadulás is van. Egy egész telek után 16 darab, akár szarvasmarha, akár ló, járhat a közlegelőre. A sertés nem számíttatik. Aránylag a szarvasmarhatenyésztés áll legjobb karban. Az ökrök elég nagyok és erősek, magyar fajuak; többnyire tinókul szereztetnek a váczai vásáron, az alföldről. A tehenek a svajcezi és magyar faj keverékei, s jó tejelők. A lovak aprók és hitványak. A sertés közönséges elegy faj. Van 2 községi bika és 2 kan. Juh nincs. Jövedelemforrásul egyik állattenyésztés se tekinthető, csak a házi szükség kielégítéséig terjed.

A szőlőművelés jókarban van. Ez a legkiadóbb jövedelmi ág. A szőlők délnyugot felé lejtő homok talajon fekszenek. Termésök jó asztali fehér faj, s tisztán kezelve izletes; a borvásárlók néha helyben is megkeresik. De több hasznót ad ennél az igen szép és jó asztali szőlő, melynek Pesten nagy kelendősege van, minél fogva a nép ennek termelésére fordítja a főfigyelmet. A szőlőkben vannak cseresznye, meggy, barack és szilvafák; ezek jól teremnek, s szintén jelenté-

keny pénzforrásul szolgálnak. Alma és körte nem szereti a talajt. A szőlőkön kívül nincs gyümölcsenyésztés. Községi faiskola egy hold, kezdetleges állapotban.

A mező rendőrség valamint itt, úgy az egész völgyön sok kívánni valót igényel.

Napszámosban nincs szükség. Napszámbér, koszt nélkül télen 30, ősszel 35—40, tavasszal 40—50, nyáron 70—80 kr. Szénagyűjtésnél és szőlőmetszésnél a férfiak 5 krral többet kapnak, mint a nők. Aratók és eséplők tizedén dolgoznak. A kaszálást szénánál úgy, mint sarjunál egyharmadért teszik. Cseléd elég kerül helyből. Egy jó béres szegődsége 24 osztr. mérő rozs, 40 frt készpénz, 2 szekér galyfa, egy láncz kukoricának, fél láncz krumplinak való föld, lakással együtt szokott lenni. Kocsis s egyéb férfi cseléd évi bére bentartás mellett 60 frt és 6 frt csizmapénz, nőcselédé 35—40 frt és 5 frt csizmapénz. — Iparos a község kovácsán és két molnáron kívül, csak 2 takács és 1 szűcs; — van azután 2 szatócs zsidó, egy harmadik pedig mészáros és koresmáros egy személyben. A falu alatt, Szada felől jöve egy patak folyik el, mely két malmot hajt. A malmok mellett van egy kis tó, mely halastóvá igen czélszerűleg volna alakítható. — A lakosság Vácra, Pestre és Uj-Pestre piacoz. Vácra hord gabonát és zöldséget, Pestre és Ujpestre gyümölcsöt, szőlőt, baromfit és zöldséget. A vaját, tejfölt, tojást a kofák helyben szedik össze és Pestre viszik.

Ingatlan birtok adás-vevés nem gyakori. A helybeli gazdák szintén lesik, ha valamely külső birtok eladásra kerül. Egy negyed telek ára 1600—1700 frt körül. Belső telek s szőlő gyakrabban kerül eladásra, 1 holdnyi jó belső telek ára 600, egy hold szőlőé 180 frt körül. Az urasági birtok tulajdonosai többnyire kisebb részletekben haszonbérbeadással vagy feléből műveltetéssel kezelik földeiket. Évi bér a legjobb erdei irtás föld 1200 □ öles holdjától 15 frtig megy fel, gyengébb homokos földek le 8 frtig. A rétek a termés egy harmadáért kaszáltnak. Gabona, kukoricza, krumpli feléből művelése oly egyességgel szokott történni, hogy a feles a magadáson s egész a behordásig minden munka megtételén kívül, minden hold után még egy kaszás, vagy két kapás napszámot is tartozik szolgálni. Bérletre és feléből művelésre a szomszéd csomádiak is eljárnak a határra.

A hely történelmi multját illetőleg figyelmet érdemel a határ-részek közt a Csata-k és Ör-hegy dülök elnevezése. Az Uj-Szölőknek nevezett dülő határán van a partélen egy jókora nagyságu domb. Ezt nevezi a nép Ör-hegynek, s a mellette fekvő dülő innen kapta nevét. A községtől északra és keletre fekvő fonsik homok legelőin (Nyires és telkesek legelője), továbbá a falutól délre az Uraság

major és Cseresnyés közt levő homoklegelőn, és nyugotra a rátóthi határ mellett sok régi cserépedény és bronz-mű töredék találhatik: a Nyires legelőn ezenkívül harczias eszközök, kő- és bronz nyilvessző végek, balták s ezek töredékei is gyakran fordulnak elő; a Tagosok és szabadosok dűlőjén, valamint a Nyárason pedig régi épületekővekre bukkantak. Érmekből előfordulnak: római, árpádházi, vegyes korszaki, török és osztrákház korbeliak; különösen ez utóbbiak egyes darabokban feltűnőleg sűrűn jönnek elő. Mindezen tárgyakból Závodszy István községjegyző, mint szenvedélyes régészetkedvelő, szép gyűjteménnyel bír.

Bottyán, tóttal vegyült magyar kis község, Kis-Sz.-Miklóstól északra $\frac{1}{2}$, Vácztól keletre 2, Vác-Hartyántól, mely utolsó postája, délkeletre $\frac{1}{2}$ mf. Vác-Hartyánnal és Rátóthtal egy körjegyzőség. Régi, a török alatt elpusztult, s csak később újra települt hely. Hajdan a Sz.-Pál szerzetesek birtoka volt. Most a vallásalapítványhoz tartozik. A község északról és keletről hegyektől környezett, délről és nyugotról nyitott térségen fekszik. Sűrű, szabálytalan építkezésű, vertfalra épült, nádas és szalmás házakkal. Népessége 448 l. E közt 356 r. kath. Péter-Pál apostol tiszteletére szentelt templommal, s Vác-Hartyánhoz tartozó leányegyházzal, 72 ágostai, kiknek szintén van templomuk, iskolájuk s Csomádhoz tartozó leányegyházuk; zsidó 18, ref. 2. — Határ kiterjedés 1848 kat. hold. Ebből 876 szántó, 111 rét, 304 legelő, 369 erdő, 71 szőlő, a többi beltelek s terméketlen. Urbériség $18\frac{1}{2}$ egész telek volt. A tagosítás, vagyis inkább csak elkülönzés 1863-ban egyesség útján ment végbe. Ekkor a közlegelőből mintegy 15 hold futó homok egyesek közt felosztatván, szőlővel ültetett be. Községi faiskola a tanító kezelése alatt 280 □ öl. Az alapítványi birtok, mely mintegy 400 hold szántóföldet, az egész erdőt, és 100 hold jó rétet foglal, bérletileg kezeltetik.

Vác-Hartyán, magyar f. Vácztól keletre $1\frac{1}{2}$ mf., az innen Aszódra vivő megyeútban, saját postával. Egy-egy $\frac{1}{3}$ mf-re veszik körül: Duka, Kis-Némedi, Bottyán, Kis-Szentmiklós, Sződ, Rátóth. Rátóthtal és Bottyánnal egy körjegyzőség, melynek székhelye Hartyán. A község északra s keletre távolabbrol emelkedő hegyek alatt, halmos s délre nyitott kellemes térségen fekszik. Régi hely, de a török világ alatt elpusztult s 1690-ben lakatlankép iratott össze; azonban lakosai csakhamar vissza szállottak s 1695-ben már $\frac{1}{4}$ porta rovatott reá. Utszái szabálytalanok, házai sűrűn építvék, vert falakkal s szalmatetőre, a lakóházak az istállókkal össze: de a szérüs kertek a lakházaktól 100—150 ölre távol. Van egypár jobb közbirtokossági lak, a Gosztonyi, Bárczay és Rudnay családbeliek részéről. Főbirtokos

Gosztonyi János ur, a ki itt tartja rendes lakását. Lakosszám 692. E közt 407 helvét református, 228 r. kath., 35 ágostai, 22 zsidó. A reformátusoknak templomuk s régi anyagyülekezetök van. Ezek 1718-ban templomuktól s paplakuktól megfosztatván, a Szadánál és Veresegyházánál említett viszontagságok részesei voltak. 1784-ben építettek újra templomot, s anyakönyvök 1785-ben kezdődik. A r. katolikusoknak szintén helyt van anyagyházuk, a mely 1718 óta áll fen, templomuk Sz.-István apost. király tiszteletére; ehez leányegyházakkép tartoznak Bottyán és Duka. — Határkiterjedés 2136 kat. hold; ebből 1053 szántó, 256 kaszáló, 473 legelő, 54 erdő, 207 szőlő, többi belső telek és terméketlen. A fekvés $\frac{1}{3}$ -ban alacsony hegyes és dombos, $\frac{2}{3}$ -ban dombos, völgyes és lapály. Talajminőség fele részben sárga agyagos buza termő, majd fekete homokos, másik felében ritkább homok. Urbériség 16 egész telek volt. A tagosítás, helyesebben csak elkülönzés még 1843/6-ban perutján ment végbe; akkor községi faiskoláról nem lett gondoskodva és az most sincs. A nép fő jövedelemforrása a szőlőmivelés. A különben is aránylag szép kiterjedésű szőlő ültetvény, az ötvenes években új ültetésekkel is szaporodott. E célra egyesek közt mintegy 30 hold futó homok lett kiosztva, melyen most már igen szép új szőlők diszlenek. A bor a jobbféle könnyű izletes asztali fehér borokhoz tartozik. Gosztonyi J. ur a határban mindenképen felszerelt jeles váltó gazdaságot folytat.

Rátóth, tóttal vegyült magyar kis község, Vácztól keletre $1\frac{1}{2}$, Vác-Hartyántól, mely utolsó postája, s melylyel egy körjegyzőséget képez, délre $\frac{1}{2}$ mf. Bél Mátyás idejében egészen magyar s a Mágocsy család birtoka volt. Ő Rátholt-tól, III. Béla király vezérétől származtatja nevét, a ki *Fehérkő* és *Bárkány* ura volt. Hogy régi hely, s itt már a török világ előtt lakott telep volt, az bizonyos. A török világ alatt, bár lakosai elszéledtek, sem pusztult el egészen. 1690-ben ugyan a lakatlan helyek közt, de azon megjegyzéssel iratott össze, hogy egy köre jó malma van; azonban még 1695-ben sem adatott neki portaszám. Most lakosainak száma 944, a kik 8 ágostait, 6 reformátust, 10 zsidót kivéve, r. katolikusok, a sz.-háromság tiszteletére 1804-ben épült templommal, egy más Sz.-Mihály főangyal tiszteletére szentelt kápolnával és Szódhöz tartozó leányegyházal.

Maga a község lapályon fekszik, utszái szabálytalanok: de elég szélesek, s ákácza sorokkal kiültetvék. A házak, kivéve az urasági épületeket, vertfaluak s általában zsuptetősök ugyan, de elég tiszták; köztök egy csinos új iskola. Ékességére szolgál Vigyázó Sándor ur új kastélya, 52 hold szintén ujonnan rendezett angol kerttel.

A határ összes területe 3245 kat. hold. Ennek egy része hegyes,

dombos, agyagos és fekete homok talaju; a másik nagyobb rész sík és többnyire ritkás homok, mintegy 120 holdnyi futóhomok. A hegyet, melyen bor természetik, Nagy és Kis-Kiősnak (jobbán Kigyósnak) hívják. E mellett van az urodalom pusztája »*Haraszt*« névvel. A határ másik végén szintén urasági birtok van »*Hosszuvölgy pusztja*« név alatt. E két pusztán kívül, mely a határ fennebb jegyzett összegében befoglaltatik, van a községben az uraságnak imént mondott 52 holdnyi angol kertje és kastélya. Az összes majorsági birtok 1743 hold 572 □ öl. A M. Terézia urbarium szerint volt itt 14 másod osztályu egész urbér telek, és a lakosság kezén levő összes birtok 1506 hold és 572 □ öl. Ezen kívül vannak a belső telkek. A legelő elkülönzés 1865-ben történt. Ekkor tagosították az urasági birtok. De a volt urbéresek szántóföldeiket és rétjeiket ekkor is szét hagyták, úgy hogy azok telki illetősége most 21 darabban szét fekszik. Legelő illetőségét a nép közönsben hagyta, s az most is úgy van, de 1871-ben, kiszakított annak legrozszabb részéből 24 holdat s azt szőlők alá osztotta ki. A legeltetési jogra nézve arányosítás nincs. Szarvasmarha, ló és sertésenyésztés általában igen közönséges karban áll. A lovak apró, hitványak. Két bikát s két kant a község tart: de ezek is nagyon közönséges silány fajuk. Mégis a szarvasmarhatartás sokszor szépen jövedelmez, mert a legelő jó, s különösen nedves időjárással bő mezőt szolgáltatván, a kinek módjában van sok marhát bevásárolni nyári legelőre, az a jó mezőn őszre feljavulván, jelentékeny hasznot ad. — Föld termékkép a nép gazdaságában fő a rozs és kukorica, azután a krumpli, a mely igen jó minőségű.

Vigyázó Sándor ur két majorjában okszerűleg felszerelt szép gazdaságot üz. Ebben fő földtermék a buza, árpa, és zab. Egyéb czélszerű gazdasági gépek mellett, gőzcseplő áll használatban. A vetett takarmány szintén nagy területet foglal. Van itt friss tejeladásra berendezett jeles tehenészet, és kitűnő nemes juhászat. A két major, a falu népességén kívül, és pedig Haraszt 85, Hosszuvölgy 46 többnyire r. kath. lakost számlál. Az urasági tagban eső futóhomok területek már mind befásítvák. És a lakosság még a jó példa által sem birható rá, hogy az ő illetőségében levő futó homokot befásítsa.

Legnagyobb figyelmet érdemel a szőlőmivelés. E czélra a talaj igen alkalmas, s bortelemése kitűnő fehér asztali faj. A Kigyósszőlő-hegy, a Vácznál leirt Csöröghegy közvetlen szomszédjában fekszik, s mint egy abrosz terül a déli napnak. Nemcsak igen jó szőlő talaj, hanem vidéke is szép. Regényessé teszi egy csinos, tornyos kis templom, a Sz.-Kereszt felmagasztaltatása tiszteletére, épen a csörögi határszélnben, az országút mellett. Azonban a nép nem miveli szőlőjét

oly gonddal, és nem kezeli borát azon szakértelemmel, mint annak jósága megérdemlené. — Az ugynevezett veresharaszti új ültetésű homokos szőlők jobban műveltetnek s bővebben teremnek, de gyengébb bort adnak, mint a kigyósiak. A gyümölcstermelésre általában kevés gond. Van ugyan egy holdi községi faiskola: de az rendeltetésének meg nem felel.

Mindenféle gazdasági munkához elég napszamos kapható. Napszámber közép munkaszorgos időben is 40—50 kr. koszt nélkül. Az aratók 11—12-dén dolgoznak. Cseléd szintén van elég, de nem legjobb. — A mezőrendőrség általában rossz karban áll, s a kihágások gyakoriak. — Van 3 kőmives, 1 üveges, 1 flanerkészítő takács, 2 kovács, 1 szabó, 2 bognár, 1 cipész és 3 molnár; — kereskedő 2 kis szatócs. — A szadai-érrel egyesült Rákospatak folyik a falu közelében, mely rendszeren bő vízzel bírván, malmokra igen jó hajtó erőt ad, egészen még a legnagyobb aszály idején sem szárad ki. A Kigyós hegyben országutakra igen alkalmas fekete kő van s abban bánya is műveltetik. — Eladó külső birtok ritkán kerül, $\frac{1}{4}$ telek ára 800 frt körül. Szőlők és házak gyakrabban kerülnek. A lakosság Vácra piacoz, a hóvá rozstot, kukoriczát, bort és baromfit szokott hordani.

Sződ, magyarokkal vegyes tót falu, u. p. Vácztól, délkeletre 1 mf. Rátóthtól és Hartyántól délre $\frac{1}{2}$ mf., homok dombos síkságon. Régi telep. A török világ után 1690-ben, lakott helykép azon megjegyzéssel íratott össze, hogy csak 4 szegény lakosa van, kiknek nincs semmiük. 1691-ben 12 frt katonatartási segély vettettet reá: de még 1695-ben sem volt porta száma. Bél Mátyás Szűd név alatt magyarok által lakott helynek említi, s különös jelentőségül kiemeli, hogy a váci baromvásárok téres legelőire kiterjednek. Most népessége 1283 lélek; kik 12 zsidót, 11 reformátust, 2 ágostait kivéve r. katolikusok, Mária Magdolna tiszteletére szentelt templommal és anyagyéyházzal. Ez 1740-ben keletkezett, azelőtt a község leánygyéyházkép Vác-Hartyánhoz tartozván. Most ellenben leánygyéyházakkép ehez tartoznak Rátóth és Kis-Sz.-Miklós község, fiókokkép Göd, Haraszt, Hosszuvölgy pusztája, Kigyós szőlőhegy kis templomával, és Csörög szőlőhegyes pusztája. Határkiterjedés 8685 kat. hold. Ebbe Csörög pusztája egy része is, az a melyet nem a váciak bírnak, befoglalva van. Kiterjed egész a Dunáig, mely a falutól, nyugotra, alig egy $\frac{1}{2}$ mfre fekszik, s azon belől a Pestről Vácra menő vasut is átszeli. Ebben az adósorozati adatok szerint 3268 hold szántó, 1262 kaszáló, 2594 legelő, 416 erdő, 373 szőlő, 52 hold nádas, 720 hold belsőség és terméketlen. Azonban 1864-ben megtörténvén a tagosztály, azután pedig mint előbb a gödölői urodalomhoz tartozott s azzal együtt a

belga bank kezére került helyen, kisebb-nagyobb részletekben eladás útján számos major keletkezvén, e mivelés-ági viszony most már nagyon megváltozott, s folyvást változik. Különben az egész határterület ritka homok talaj, néhol még buczkás is, s csak a laposokon sűrűbb íszapos fekete; a csörögi szőlőhegyen kavicsos homok; a Dunaparton löszös agyag. — A község maga lapos homok partok közt, a csörögi szőlőhegytől lassu lejtéssel kiinduló tágas laposon fekszik. Utszái szabálytalanok, építkezése sűrű, házai általában vertfalra, s szalmatetőre épülvék: de valahol csak lehet, ákác ültetvényekkel környezettek. A határon szerteszéljel több csinos új major; melyek részére a régi legelőből igen sok feltöretett; a régi erdő kiirtatott: azonban a lakosok 1865-ben fásítottak újra mintegy 90 hold homokot, mely most már szép ákáczos erdő. Floch Henrik ur pedig a csörögi pusztai birtokán létesített mintegy 3000 folyó öl utszegélyzést, azon kívül nagyobb területű zárt erdősitést is tett. Tagosításkor községi faiskola terület is hasított ki: de ez azóta e célra használatlanul hever. — A határon keresztül foly a Rátóthrol jövő Rákospatak, s itt szakad a Dunába, torkolatához közel ismét vízi malomra adván hajtó erőt. Ez itt a partját kísérő lombos faszegélyzettől Zöld-Rákos nevet visel. Mellette nagyszerű téglagyári épületek állanak, melyeket a Sződ-rákosi részvényes téglagyári társaság építtetett, mely az itt találtató jó téglanyagból sok építési anyagot szolgáltatott Budapestre, míg ott 1873-táján az építkezések élénken folytak; az építkezési forgalom megcsökkenése azonban megrontotta működését s a társaság a feloszlás küszöbén áll, épen most levén közgyűlési napi renden a vég leszámolás.

Göd, 5469 hold területű nagy puszta, Sződ, Csomád és Duna-Keszi közt. Dél-nyugati oldalával hosszan kidül a Dunára. Homokos partok közt, széles laposokkal szaggatott, néhol buczkás terület. 1690-ben a török világ alatt elhagyott helykép iratott össze; azután mint puszta, herczeg Grassalkovich gödöllői urodalmához tartozott; kinek régi majorja, nagy magtárral s sörház épülettel most is fenáll a Dunaparton. A nagy gödöllői urodalom szétoszlása után, ez is szétosztatott, részletekben eladatott, s most számos kisebb-nagyobb major lepi. Keresztül vágja a Pest-Vác közt haladó osztrák államvasut, melynek itt Duna-Keszi és Vác közt állomása van. Épen a vasut-állomás körül régi homok erdő, azon kívül szerteszéljel, kivált a Duna part hosszában több régi és új homok ültetvény, az utak mentén s osztály földtáblákon pedig fasoros szegélyzet. Lakosság 118 többnyire r. kath. lélek, kiknek iskolával ellátott leányegyházuk a vasut-állomásházhoz 1 mfre eső Sződhöz tartozik.

Csomád, magyar-tót falu, Sződön alól délre 1, Budapesttől északra, Fóthon keresztül 3, Fóthtól, mely utolsó postája, $\frac{1}{2}$ mf. A török hatalom alól kiszabaduláskor 1690-ben elhagyott lakatlan helykép iratott össze. Azután is jó idő múlva népesült meg. Ferenczy szerint 1724-ben még pusztá volt. 1729-ben kezdett megnépesülni, a mikor a lakosok azért folyamodtak a vármegyéhez, hogy a protestáns vallást gyakorolhassák és iskolatanítót tarthassanak. Bél Mátyás idejében jelentéktelen kis község, s a Beniczky család birtoka volt; majd gróf Fekete György birtokába, s abból a főthi urodalommal együtt gróf Károlyi Istvánéba ment át, a ki a földesuri illetőségeket most is birtokolja.

A község északról és keletről magasabb, egyéb felül alacsonyabb homokos dombok közt, sikon fekszik. Két sor házból áll. Belrendezettsége szabályos. Utszája rendes, 15 öl szélességű. A házak eleje fákkal kiültetett. Építkezés mód vertfal és szalmatető. Lakosság 632. Ebből 22 r. kath., 14 zsidó, 2 ref., a többi ágostai, kiknek helyben van templomuk és anyaegyházuk, melyhez leányegyházaként Fóth, Bottyán, Verezegyháza, Mogyoród, fiókokként Vác-Hartyán, Kis-Sz.-Miklós, Rátóth, Szada, s a körül fekvő puszták ágostai vallású lakosai is tartoznak.

Határkiterjedés az adósorozati adatok szerint 2118 kat. hold. Ez a belső telkeken kívül, a községi adatok szerint következőleg oszlik meg: 1-ső nyomás trnyina $306^{800}/_{1600}$ hold, homokos, s mintegy 80 hold buczkás terméketlen; 2-ik kratyina $200^{179}/_{1600}$ h., 25 h. terméketlen; 3-ik halom $200^{100}/_{1600}$ h., 20 h. buczka. E három nyomás talaja termő homok; főterméke rozs, kukoricza és krumpli; — továbbá kenderföldek 10, káposztás 4 hold fekete homok, kertek 45 h. egy részben fekete, másban futó homok, 2 hold rét a kertek közt. Van még $149^{1573}/_{1600}$ hold homokos közlegelő; $33^{350}/_{1600}$ h. szőlő. Mindez a lakosság kezén. Ezen kívül van gr. Károlyi István Lestyina nevű erdős pusztája, melyen egy család lakik, egy marhaistállal s juh-akollal ellátott major van. Ez $742^{700}/_{1600}$ hold erdőből áll, mely kevés cser, több tölgy, mocsár és akácfával van benőve; közben irtások, de egyszersmind új ültetésekkel is pótolva. Ennek fekvése dombos és partos, a fák leginkább törpék. Nagyobb rész legelőnek van használva. Továbbá van az erdőn kívül $79^{627}/_{1600}$ hold kopár legelő; — majd a főthi határnál $31^{1562}/_{1600}$ h., — nyugotnak a gödi határnál $205^{163}/_{1600}$ hold homokos szántó. Ez mind urasági birtok; közte $40^{1201}/_{1600}$ hold terméketlen buczka. — A tagosítás 1864-ben foganatosított. Régi urbériség volt $15^3/_{32}$ negyed osztályu telek. A nép a tagosításkor három nyomásra osztzkodván, azóta

háromnyomásos gazdálkodást folytat, u. m. őszi, tavaszi gabona vetés, azután ritkán ugar, gyakrabban kukoricza és krumpli termesztés. Tagosítás óta egyeseknél szép előmenetel, de többeknél hanyatlás tapasztalható. Különösen csökkent az állattenyésztés. Csak $149^{1573}/_{1600}$ hold közlegelő van. Ezen egy egész telek után 12 db szarvasmarhát vagy lovat szabad ugyan tartani, a sertéstartás pedig nincs megszá- bított számhoz kötve: de a legelő sovány, a természetes kaszáló igen csekély, vetett takarmány pedig, melyből az urasági földeken lu- czerna, lóhere, búkköny, muhar, csalamádé termesztése divatozik, a nép részéről kevés természetik; e szerint az állattenyésztés átalá- ban a legkisebb mértékre szorított csekély. Bikák és kanok községi- leg tartatnak úgy, hogy ezek élelmezésére a takarmány és eleség pénzért vásároltatik, vagy pedig természetben adják azt azok össze, a kik ezen magállatokat használják. Csődör nincs; ló is kevés.

Szőlő mindössze $33^{950}/_{1600}$ hold van. Ez a lakosság azon állítása folytán, hogy talaja terméketlen, roszul van mivelve. A gyümölcs- tenyésztés szintén igen csekély. Faiskolául 1870-ben adatott át 1200 □ öl terület az iskolatanító felügyelete alá: de nem levén pénz annak bekerítésére, az rendeltetésétől folyvást távol áll.

Napszámosban nincs hiány. A napszámbér 20-tól 50-ig koszt- tal, 60-tól 100 krig koszt nélkül. Az aratás, nyomtatás, cséplés 10-dén megy. Cselédre a népgazdaságok körül igen kevés szükség van. Az urasági cselédek szegődményes (conventios) fizetésre vannak. Nincs azokban sem szükség. — A mezei rendőrségi ügy tűrhető. — Iparos- kép van 1 kovács, 2 csizmadia, 1 asztalos, 1 paraszt faragó, 4 kőmi- ves. Kereskedő épen nincs. Van a határban közönséges épületek: de csak a helybeli szükségre használtatik. A lakosság Uj-Pestre és Vácra piacoz: oda hord kevés krumplit, szalmát, turót, vaját, tojást. — A birtok adás-vevés nem gyakori. 800 □ öles beltelek ára 400—600 frt, 3—400 □ öles kert 100—120 frt, egy egynegyed telkes külső birtok, mely 5 kat. hold szántót foglal, 300—360 frt; 1 hold szőlő 80—100 frt. Eladásra kerülés esetén ezen árakon akad a helybeli telkesek és szellér lakosok közül rendesen vevő. Földbérlet csak apró részletekben kerül, jobbfele föld évi bére 8—9-, roszbább 5 frt holdan- ként. Feles mivelés csak a krumpli és kukoricza termesztés körül diva- tos. Ily mivelésre a lakosság a szomszéd községek jobb határain is szokott vállalkozni, s eljár dologra különösen a gödi, alagi, szent- jakabi pusztára, Sződ-Rákosra, a rátóthi és veresegyházi határra.

Duna-Keszi, magyar f. Pesten felül 2, Váczon alól $2\frac{1}{4}$ mf. közel a Duna balpartjához, posta, távirda és vasutállomással. Régi hely. A török alatt elpusztult. 1690-ben Kősi név alatt elhagyott

helykép iratott össze: de csakhamar újra megszállták lakosai. 1695-ben már $\frac{1}{4}$ porta rovatott reá. Ferenczy elpusztulását még 1644-re teszi. Akkor Pelényi és Batai Pál voltak birtokosai, kiktől a váci lakosok bérben használták. De ezen elpusztulásból kiépült, mert a váci püspöki névtár szerint a r. kath. anyaegyház 1678-ban állított itt fel. Bél Mátyás szerint a török alattság után előbb a Vattay család birtokában volt, később épen 1737 körül b. Orczy Istvánéba került, s ekkor még igen csekély falu volt; majd gr. Grassalkovich Antal kezébe menvén át, a gödölői urodalomhoz tartozott, annak a legközelebbi évtizedben történt feloszlásáig.

A község épen a vasútállomásnál emelkedő és a Dunára lejtő homok partoldalban fekszik. A Pestről Vácra menő államut hosszában szeli. A főutsza, a melyen ez végig megy, elég széles és szabályos. Máskülönb az épültség a szabályossági gondosságnak nem sok nyomát mutatja. Ujabb időben azonban szabály, hogy a ki építkezni akar, az iránt előre jelentkeznie kell, a netaláni foglalás ellenőrizhetése végett. A házak közönségesen alacsony vertfalúak, kis ablakokkal, szalmatető alatt. De van már egy pár mutatósabb épület is zsidófedél alatt. Régen az istállók külön künnállottak az akol-keretekben. Ujabban azon a tűzbiztonságnak ártalmas roszt szokás kapott lábra, hogy a lakházakkal egy fedél alá építtetnek. Lakosszám 1385; e közt 14 zsidó, 1 ágostai, a többi róm. kath. anyaegyházzal és Mihály főangyal tiszteletére szentelt, a falu alsó szélén parton álló, s a szélesen terjedt homok-halmos síkságon messze kilátszó tornyos templommal. Ezen kívül a falu felső végén van egy Sz.-István király tiszteletére szentelt törpe bádógn tornyos kápolna. Az anyaegyház 1678-ban keletkezett, akkor valószínűleg e kápolna szolgált templomul s 1719-ben újjátartott.

Határkiterjedés az adósorozati adatok szerint 6697 kat. hold. Ebbe már az idetartozó Kis és Nagy-Allag pusztája is befoglalva van. Ebből 2876 szántó, 491 rét, 2426 legelő, 118 szőlő, 91 nádas, 695 beltelek, utak, buczka stb. terméketlen. Ez azonban nagyon változik; a tagosítás 1862-ben megtörténvén, azután az urodalmi birtok is eladásra kerülvén, a határon több major állott elő s a legelőből több rész feltöretett. Különb az egész határ homokos, néhol nagyon ritka szélhordta homok és buczkás. Volt $23\frac{16}{32}$ urbér telke. A községen felül a Duna oldalon szép homok szőlős kertek vannak, azokon felül dunarév a Szent-Endre szigetre az öreg Duna ágon, kevéssel Monostor község irányán alol, mindkét parton rév-korcsmával.

Kis és Nagy-Allag pusztája mintegy félkör alakban a Dunáig nyulva köríti a duna-keszti határt. Alsó részén sok laposa van. Itt

vannak a régi Csörszárok nyomai. A Duna oldalon szőlővel beültetett homokos partok. Összes terület 2400 kat. hold körül. Ez is a gödölői urodalomhoz tartozott. Van majorjaiban 104 többnyire r. katolikus lakosa.

Fóth, magyar f. Pesttől északra $2\frac{1}{2}$, Rákos-Palotától 1 mf. saját postaállomással. Régi hely. A török alattság után is lakottkép iratott össze, és pedig 1691-ben $1\frac{1}{4}$, — 1695-ben $1\frac{1}{4}$, portával. Ekkor az Ujfalusy család birta. Ferenczy szerint 1727-ben Ujfalusy László és Bohus Sámuel birták. Bél Mátyás idejében szintén ezeké volt. Később gr. Fekete György, azután gr. Károlyi István kezére ment át, aki a főthi urodalomhoz tartozó birtokokkal együtt most is birja. — A község nem egészen szabályos ugyan: de utszái szélesek, elég rendesek. Régóta van szépítő bizottmánya, mely az építkezés körül rendet tart. A házak csinosak, tiszták s a zsindeletetözetek szaporodnak. Kiváló ékességére szolgál gróf Károlyi István szép kastélya, igen gyönyörű és terjedelmes angol kertje, mely nemcsak a megyében legszebb, hanem egész országban ritkítja párját, azután az igen szép r. kath. templom. Van csinos földszintes fogadója. — Lakosszám 2065 lélek. Ebből 1250 református, 578 r. kath., 223 ágostai, 14 zsidó. A reformátusok anyaegyházát Lampe a legrégibbek közé sorolja, ennek anyakönyve 1744-en kezdődik. Régi temploma éppen a kastély mellett van. Iskolái két tanító alatt jól rendezettek. Hozzá tartozik a mogyoródi leánygyülekezet. A r. katolikusok előbb Mogyoródhoz tartoztak leányegyházkép. 1845-ben alakultak anyaegyházzá. Parton magasan álló s a halmos síkságon Pestig s a Dunára messze kilátszó két tornyos gyönyörű templomukat gróf Károlyi István építtette. Az építés Ybl Miklós építész vezetése alatt, 1845-től 1856-ig folyt s mintegy két millió forintba került. Alatta van a gr. Károlyi család sirboltja. Ezen anyaegyházhoz Rákos-Palota község, Sikátor és Káposztás-Megyer pusztá leányegyházakkép tartoznak. Az ágostaiaknak is van itt templomuk s iskolájuk, de leányegyházkép a csomádi anyaegyházhoz csatolják.

Határkiterjedés 5461 kat. hold. Ebből az adószorozati adatok szerint 2349 h. szántó, 527 rét és kert, 1462 legelő, 364 erdő, 274 szőlő, 485 beltelek és terméketlen. Ezen területben különben az ide tartozó Sikátor pusztá is benne van. A tagosítás 1852-ben egyesség útján ment végbe. A M. Terézia urbárium szerint 1770-ben gr. Fekete György földesurasági idejében 79 egész telke volt: de ez 1826-ban 51-re szabályoztatott. Fekvés északra és keletre hegyes, a mely oldalon két szőlőhegye is van; egyébütt halmos, majd sík és lapály. A talajminőség nagyobb részt roz-t termő homok: de van kevés tiszta

buzát termő sűrűbb földje is. A lakosság szorgalommal miveli földjeit. Sok zöldségféléket termeszt. Az állattenyésztést szintén gonddal kezeli. Jó teheneket tart. Szép csikókat nevel. Hajdan nagyon gyakorolta a vásári fuvarozást, s a vasut előtt a pesti kereskedők számára a debreczeni és más vásárookra a legjobb fuvarosok innen kerültek. Két szőlőhegye jó fehér asztali bort terem; azt a nép gondosan is miveli. Az egyik hegyet épen Somlyónak hívják. Hajdan Pestmegye alispánjainak deputatum boruk innen szokott kirendelve lenni s ezért a dika-kirovásban némi kedvezésben részesült a község. A gyümölcs-termelést a nép szintén szorgalommal gyakorolja. Mind a három vallásfelekezet iskolájának van faiskola-telke. Azonban ezek nem miveltenek a czélnak megfelelőleg. A mező rendőrség jól kezelt és kihágás nem sok. Gróf Károlyi birtokán az utak az egész határon faszorokkal szegélyezettek s egyes csoportokban is, kivált a homokosabb részeken mindenfelé sok ültetvény diszlik. A grófi augol és diszkert közel 300 hold területtel, igen festői részletekkel s rendkívül változatos növényzettel bir, mely az összes belföldi tű-levelű és lombos fákat, s a virágok egész seregét magába foglalja. Van benne patak, hattyustó, stb. A pataknak kitűnő gazdag jóvizű forrása van, mely nemcsak a roppant kert csatornáit s kisebb-nagyobb tavait, hanem még a községet is bőven ellátja egészséges forrás-vízzel.

Sikátor pusztá, a főthi urodalomhoz tartozik, mindenféle géppel okszerűleg felszerelt és nemes állattenyésztéssel is kiegészített jeles urasági gazdasággal. Szép majorrall; van 111 többnyire r. kath. lakosa. A kik részére az uraság iskolát is tart a pusztán.

Uj-Pest, nagy községkép szervezett, most már népes város, Pesten fölül egy mf., a Duna partján. Telephelye részint a rákos-palotai községi, részint a káposztás-megyeri pusztai határból van kiszakítva. Az 1838-dik évi nagy árviz után, mely Pestet nagyon megrongálta, osztott itt ki gróf Károlyi István néhány házhelyet, örök bérlet mellett, a királyi kisebb jogot, vagyis a koresmáltathatás jogát is velök adván. E telep 1844-ben még csak néhány házból állott; asztalosok, más mesteremberek lakták; s a Pestről Váczfelé s onnan fel a bányavárosokba menő országút szelvéen át, egypár koresmáros, mészáros is települt meg, s fogadó is keletkezett rajta. Később a káposztás-megyeri homokpartok a telep közvetlen közelében szőlőknek osztatván ki, ott a főváros lakosai közül többen nyári lakokat építtettek. Majd némely gyárvállalat, bőr- és olajgyár is telepedett itt meg. Így szaporodott s terjedt apránként, eleintén igen lassan a telep. Most a Dunától egész Rákos-Palotáig, egy negyed mérföldnél nagyobb szélességben terjed. E nagy kiterjedés az 1867-től 1873-ig

tartott emelkedő, s különösen az iparra forgalmas idő eredménye. Ennek csökkenése óta itt is pangás, sőt visszaesés állott be. De a meglevő eredmény még mind nagyszerű, s csak az okszerű helyes vezetés ne hiányozzék, a község virágzásnak néz elé.

A község teleptervezete rendszeres. Utszái, kevés kivétellel, szabályosak. A legszélesebb 13, a legkeskenyebb 5 öl, legtöbb 7—8 öl széles. Van két nagy tere, a melyek egyikén a r. kath. templom van épen most épülőben; az ettől megmaradt 5 holdnyi terület pedig országos és hetivásárok tartására szolgál. A másik tér 3 hold, még semmi különös rendeltetésre nincs felhasználva. A házak eleje, az ut és járda között nagy részben ákáczfákkal kiültetett. Van összesen 1040 ház. A csinos és szabályos építkezésre az előjáró testület kebeléből kiküldött szépitő bizottság ügyel fel. Csak zsinhely, cserép és pléhtetőre szabad építkezni; szalma s nádtetőre egyáltalában nem. Lakosszám: 11,759. Ebből 8497 r. kath., 548 ágost., 685 református, 2015 zsidó, 14 görögkeleti óhitű. A r. katolikusok 1870-ig leányegyházkép Fóthoz tartoztak; egyházuk ekkor curatiává, 1874-ben pedig anyaegyházzá emeltetett. Templomuk még épülőfélben van; van egy a Sz.-Kereszt felmagasztaltatására szentelt kápolnájuk is. Az ágostaiaknak szintén van már, még egészen ki nem épült templomuk, leányegyházkép Pesthez, a reformátusok segédlelkészszel, ki egyszersmind tanító, ellátott leányegyháza R.-Palotához tartozik. A zsidóknak szintén van rabbijok és zsinagógájok. A ki- és beköltözés mostanában igen mozgalmas. 1875-ben mintegy 150 család költözött el 600 taggal, s 130 költözött be, 540 taggal. A nép nyelve német, magyar és tót.

Határa a községnek nincs, az egész csak addig terjed, a meddig a házak építvék; mert az urodalom által csak házhelyek osztatnak s azok csak akkor csatoltatnak a községhez, ha már elkelték. A talaj egészen homok és sík, csak egy helyen van emelkedettebb domb. De ide van csatolva, a háztelkek közvetlen szomszédjában a káposztás-megyeri pusztán Istvánhegy név alatt levő szőlőtelep is. Ez két emelkedett homok dombon mintegy 360 holdat tesz. Szőlővel, gyümölcsösökkel s nyári lakokkal van beépítve s többnyire pestiek birtokában van; a kik itt a nemes gyümölcs, és szőlőtenyésztésre sok kedvtelési gondot fordítanak. Ezen szőlőkre nézve a déznaváltság 1873-ban létesített. Van a hegyen 214 leginkább r. kath. lakos, iskolával és Sz.-István ap. király tiszteletére szentelt kápolnával, hová Sz.-István napkor bucsujárások is történnek, a mikor a pesti zárdából kiküldött sz. Ferenczrendi szerzetes szokta itt végezni az istenitizte-

letet. Különben, a hely leányegyházkép az ujbpesti r. kath. anyaegyházhoz tartozik.

Uj-Pest népessége tulnyomólag az iparos, kereskedő, s e két ágat segítő munkás osztályhoz tartozik. Van mintegy 400 önálló iparos, legtöbb aránylag a butorasztalos és kalapos, de egyéb mindenféle iparos is van egészen nagyvárosias változatossággal és berendezettséggel. Van több különféle gyár. Legnagyobb Stern Ignác szeszgyára, nagy göboly és sertés hizlalással. Ebben rendszeren 150 munkás van alkalmazva, s mintegy 1000 ökör, s 2—3000 sertés hizik folytonosan. 1860-ban keletkezett, s mostani terjedtségére 1868 tájon fejlett. Van továbbá több bőrgyár, a melyek közül Wolfner testvéreké legnagyobb, azután több gyufagyár, egy hajógyár, három vattagyár, egy szeszfinomító, a mely azonban 1871 óta szünetel, miután az ezt alapított részvénytársaság csőd alá jutott. Volt egy gyertyagyár is, mely azonban szintén 1871 óta szünetel. 1873-ban keletkezett egy légszeszgyár. Különben a gyárak és iparvállalatok itt az idők változása szerint egyre keletkeznek és szűnnek. A város alatt levő pestvárosi dunasziget téli gőzhajókikötővé van alakítva. Különféle önálló kereskedő 250—300 körül, köztök sok rőfös, fűszer, liszt stb. kereskedés; de legjelentékenyebbnek mégis a bőr és épületfa kereskedés mondható. Van postahivatal, két gyógyszerár, takarékpénztár, több iparos részvénytársaság, különféle jótékony egyesület, ezek közt egy nőegylet, mely Fröbel-kertet létesített és tart fen. A társadalmi élet egészen nagyvárosias. A főútszák imitt-amott roszul kövezettek s éjjeli lámpákkal világíttatnak. A fővárossal a közlekedést lóvonatu vasut és helyi gőzösök közvetítik. R.-Palotával szintén lóvonatu vasuti egybeköttetés. Különben az osztrák államvaspálya r.-palotai állomása a dunaparti részről is alig egy kis félmérföld s ott távirda is van. Nehány bérkocsi is áll a dunaparti részen rendelkezésre. — Azon egyességi kilátás, mely munkám II-ik kötetében annak kifejezésére indított, hogy az uj-pest-rákospalotai vasut is, a pesti közuti vaspálya-társaság kezelésébe ment át, megghiusult; mert a végelszámolás alatt álló uj-pest-rákospalotai részvénytársaság, nem sikerülvén a pestivel az egyesség, vonalát gróf Károlyi Sándornak adta el, s ez eladást a társaságnak 1877. jul. 2-án tartott rendkívüli közgyűlése is megerősítette.

Uj-Pest iparosai és gyárosai készítményeiket leginkább Pesten árusítják el, sőt ezek közül sokan egyenesen pesti vállalkozók részére dolgoznak: de a vidék népessége is kezd már szükséglete kielégítése tekintetéből ide szokni. A város hetenként kétszer tart hetivásárt, kedden és pénteken. Ezeket leginkább Palota, Főth, Duna-Keszi,

Vörösegyház, Csomád, Kis-Ujfalu stb. szomszéd községek élelmi czikkekkal látogatják. De a hetivásároknál még jelentékenyebb a vasárnapi betipiacz, miután a munkás népség leginkább ekkor szokta egész heti élelmi szükségletét bevásárlani. 1874-ben országos vásár jogot is kapott a város, éven át 4 országos vásár tarthatására. Ezek napja február, május, július és octóber 15-dike. Az első vásár 1874 oct. 15-én tartatott.

A házak és háztelkek adás-vevése mostanában igen gyakori, még végrehajtás utján is sok az eladó. A neki élénkült időben sokan szerettek építkezési célból telket, végre is hajtották, vagy megkezdtek, talán kölcsönpénzzel az építkezést. Most a bekövetkezett pénztelen rossz idő sokféleszorultságot és nagy pénzzavart idézett elő. Nagyön terhes a községben ez időszerint az a viszony, hogy a nagy városi fejlődés szerint, sok a község közigazgatási és rendőrségi mulhatatlan költsége, a községi jövedelemforrás pedig aránylag silány bevételű és kevés: annál fogva magas községi pótdóval kell a szükségletet pótolni.

Az 1868 jul. 19-én eltűnt Beniczky Lajos honvéd ezredes és az országos honvéd-egylet központi bizottsága elnökének feltalált tetemei 1868 oct. 4-én az itteni sirkertbe temetettek el s Nagy Jenő honvéd ezredes szintén itt alussza örök álmait.

Rákos-Palota, emelkedő népességű község, Pesttől északra $1\frac{1}{2}$ mf. az osztrák államvasut mellett, posta és távirda-állomással, egy. kis félmérföldre Uj-Pest mellett a Dunától, a hová innen lövönatu vasut jár. Régi község. A török alattság után 1690-ben a lakott helyek közt azon megjegyzéssel iratott össze, hogy némely szegények által ületett meg, kiknek nincs semmijök. 1691-ben még csak 4 frt katonatartási segély vettetett reá, de 1695-ben már $\frac{1}{2}$ porta adatott neki. Bél Mátyás vegyes magyar és tót lakosu, az Ujfalusy család birtokához tartozónak mondja, melynek egy részét Bohus Sámuel vette át. Most a törzs lakosság magyar; de némettel s tóttal vegyes. Összes szám 3209. E közül 1698 r. kath., 886 református, 530 ágostai, 95 zsidó. — A reformátusoknak és ágostaiaknak anyaegyházuk van; de tornyos templommal s iskolával a róm. kath. is birnak. A reformátusok anyaegyháza az egyház-kerületi adatok szerint már az 1700-dik év előtt fenállott, sőt a régi időben a reformáta vallást követő hivek Pestről és Budáról is ide jártak isteni tiszteletre, az anyakönyvek 1722-ön kezdődnek. Az ágost. anyaegyház 1870-ben keletkezett; az előtt ezek leányegyházkép Czinkotához tartoztak. A népes r. kath. leányegyház a főthi anyához tartozik.

A község a vasútállomástól északkeletre homokos sikon fekszik.

Utszái szabályosak és szélesek. A házak eleje fákkal beültetett. A régi épületek többnyire vertfalúak és nád vagy zsutetőzetűek ugyan még : de ezek is elég csinosak és tiszták. Az újabb építkezések leginkább vegyes téglá és vályogfalra, azután zsindey vagy cseréptetőre történnek. Szépitő bizottság áll fen, mely a jobb és csinosabb építkezésre felügyel s általában szaporodnak a tűzmentesebb szilárd épületek. Különösen a vasut közelében új telkek osztatván gróf Károlyi István mint földesur által, ezeken, valamint az Új-Pest felé vezető főútszán is sok csinos ház épült, melyek közt pestieknek nyári lakaik is vannak ; azután a régi időben az urasági tiszteknek sok derék lakaik voltak itt, melyek most már szintén magán kézre kerültek. Jeles történészünk Horváth Mihály püspöknek is itt van a vasut közvetlen közelében diszes nyári kastélya, melyet több évtizeddel ezelőtt gróf Sommariva építtetett.

A határ sík, lapály, néhol széles hátú homokpartokkal szaggatott, nagyobb részben ritka szürke homok, kisebbben sűrűbb fekete homok talaju. Összes kiterjedése gróf Károlyi Istvánnak ide tartozó káposztás-megyeri pusztájával együtt 7775 katastrális hold. A tagosítás 1860-ban ment végbe. Volt pedig 57 egész urbér telek. A szabadosok földjeivel együtt, most a lakosság kezén levő különféle birtok 5156 katast. hold, közte 175 hold dézmaváltságolt homok szőlő. Ellenben urasági kézen van a káposztás-megyeri pusztával együtt $1286^{726}/_{1600}$ hold szántó, $494^{272}/_{1600}$ h. rét, $703^{626}/_{1600}$ h. legelő, $135^{522}/_{1600}$ h. erdő, összesen $2619^{916}/_{1600}$ hold.

A lakosság szorgalmatos földműves ; tagosítása óta földjeit folytonosan veti ugyan, fekete ugarnak, vagy parlagnak nem hagyja : de telhetőleg szorgalmasan trágyázza s így igyekszik mindig jó erőben tartani. Általában vasekéket használ, legtöbb gazdánál szelelő rosták is láthatók. Főtermék a rozs ; azután a burgonya, ugorka, borsó. Takarmányul a burgundi répa és lucerna is nagy terjedelemben műveltetik. A lakosság negyed része kertészettel s kerti vetemények termesztésével foglalkozik. Az ugynevezett nádastói földeknél újabb időben mocsárszáritás történt.

Az állattenyésztést illetőleg alig mondható meg, hogy a szarvasmarha, vagy lótenyésztésre fordít-e a nép több figyelmet ; mindkét ág szépen virágzik : de a házi szükség kielégítése tekintetében, a sertésenyésztés is elég jó. A község 3 bikát és 2 kant maga tart. A kanok a csürhe közt járnak. A bikák istálón tartatnak a község házában, és kézről történik a folytatás. A községi tehenek magyar, hollandi és svajczi fajúak. A bikák közül egy most hollandi, kettő svajczi fajú. Legnagyobb figyelem a jó tejelésre van fordítva. A tarló felszabadulás

a szántóföldeken a közlegeltetés tekintetében teljesen meg van szüntetve, de a legelő illetőség egy része még közlegelőkép közösben áll. Erre minden egész telek után 8 darab szarvasmarha vagy 16 ugyanannyi sertés járhat ki. A bikák és kanok használata a jogosított lakosok állatai részére ingyenes. A lótenyésztéshez három állammént szokott a község rendesen tartani; a melyek hágódija 3—5 frt s a kanczák fedeztetésére készséggel vetetnek igénybe. Igára a lakosság többnyire kanczákat tart, s a szép csikók koci után növekszenek. Ókrök csak az urasági s nagyobb telkesek igája előtt jármoztatnak. Magán a palotai gyepen is gyakran szoktak lóversenyek és futtatások tartatni, a mellett a lakosság a megyei lótenyészbizottság által rendeztetni szokott versenyekre. különösen a gödöllőiekre szorgalommal eljár, sőt a pesti versenyeket is meg szokta látogatni, és a jutalmak elnyerésében is gyakran részesül.

A szőlőmivelés jelentéktelen. A gyümölcsstermelés némelyeknél több jelentőséggel bir. Tagosztálykor a r. kath. iskolának $1\frac{1}{2}$, a reformátának 1, az ágostainak szintén 1 magyar holdat adott az uraság a falu alatt és egymás mellett. Ebben eddig csak néhány meggy, szilva és eperfa állott. Lukácsy Sándor ministeriumi faiskola-biztos, a ki épen itt lakik, s saját maga részére régóta osztályozott gyümölcs-kertet és faiskolát kezel, 1877-ben vette az egyházi előljáróságoktól mind hármat bérbe, s azokon saját rovására indította meg a községi faiskola alakítást.

Napszámosban és cselédben szükség van, s vidékről is járnak ide napszámosok és cselédek. — Iparos van 5 kovács, 4 bognár, 6 szabó, 6 cipész, 8 cizmadia, 1 gombesináló, 2 lakatos, 1 timár, 6 kőmives, 3 ács, 5 asztalos, összesen 47 önálló vállalkozó; továbbá van olajgyár, ponyvagyár és téglagyár. Van egy bővízü patak, mely Kerepesnél vevén eredetét, a falu alatt északon folyik el, s Káposztás-Megyernél szakad a Dunába. Itt Szilos nevet visel, s három kerekű vizi malmot hajt s egyébbre is alkalmas hajtó erőt szolgáltat. Van ugyanitt egy igen jó hirben álló nadályos tó. — Kereskedőkép van 10 szatócs, 2 lisztkereskedő. Végre van 4 mézszárszék és 1 hentes. A lakosság leginkább Pestre és Uj-Pestre piacoz; oda tejet és zöltséget hord; azután sokan egyébütt összevásárlott gyümölccsel, baromfival és tojással kofáskodnak. Átalában a nőnép jelentékeny része az efféle kereskedést űzi a fővároson, a férfisereg otthon lát szorgalmasan gazdasága után.

Különben jelleme a népnek a szorgalom és takarékoság. Sok tekintetben büszkének mondható. A szegénységet nem ismeri. Mind a nősereg, mind a férfiak kivált ünnep- és vásárnapokon csinosan

öltözködnek. A nők jellemző viselete; kurta, igen bő, s igen apró ránczra szedett szoknya, ujatlan mellény idomu ruhaderék, széles s többnyire kivarrott vagy himzett karöltő szegélylél; — az élénk színt nagyon szeretik, a leányok hajuk fonadékát, hosszan lenyuló, széles szalaggal, gazdagon szeretik ellátni. A férfiak sötétkék posztóból nagyon kizsinorozott s felálló nyaku kurta dolmányt viselnek; magyar nadrágjuk kevésbé zsinoros. Fejüket igen kis, fellapított szélű kerek kalap fedi, mely csak mintegy kucsma ül a fejtetőn, s a palotai férfi viseletben főképp e kalap annyira jellemzetes, hogy az idevalót erről úgy szólván az egész vidék férfiatól meg lehet különböztetni. Főth és Duna-Keszi népviselete hasonlít még ehez. Mulatóhelykép szolgál valamint a helybeli lakosság, úgy a fővárosi közönség részére is a vasuti indóház tözsomszédságában levő kis erdő, melyben jó vendéglő is van. Ide ünnep- és vásárnaponként mindkét nemű falusi fiatalság tömegesen szokott kijárni, többnyire a szabadban a zene mellett tánczra is kerekedik. A fővárosi közönséget pedig vásárnapi helyi és sokszor külön rendezett kéjvonatok szállítják ide ki, az árnyas erdő hűvös sétájának élvezésére. E kis erdőt déli részén nyaralók veszik körül. Uj-Pest háztelkei is közel érintkeznek vele. A lóvonatu vasut is alatta jár el. — Az osztrák államvasuti indóház közvetlen szomszédságában, a vasut mellett Pestfelé hosszan nyulva van István telek, az országos gazdasági egyletnek majoros gazdákat képző új intézete. Ez 150 magyar holdnyi területen fekszik, melyet gróf Károlyi István ajándékozott és a palotai tagosítás végrehajtása után, 1861-ben bocsátott az országos gazdasági egylet birtokába. Az intézet első megindulása 1875-ben történt s épen most van fejlődés alatt.

Mint népkedélyességi nevezetességet följegyzem, hogy 1872 május 1-én, midőn az uj-pest-rákospalotai lóvonatu vasut megindult, négy öreg pár arany lakodalmának megtartásával ülte meg a lakosság e megindulás ünnepét. Ezek nevei az unokák és utókor emlékére következőleg vannak a községi tanácsteremben aranykeretbe függesztve: Csikos András, Naszádi Éva, — Juhász Mihály, Varga Éva, — Varga János, Benyó Judit, — Varga István, Tóth Francziska. — A két középső, ötven évvel azelőtt, első menyegzőjét is együtt tartotta. A násznagyságot e négyes aranymenyegzőn Tóth István község bíró vitte, a kit ez alkalommal a pesti orvosegyetemi ifjuság s más résztvevők ezüst bunkóju násznagyi diszbottal ajándékoztak meg.

Külső telekbirtokok a palotai határban ritkán kerülnek eladás alá; házak, nyaralók, kertek és üres telkek gyakrabban. A házak és nyaralók ára fekvések és minőségek szerint igen különböző, 400 frttól feljebb. A kertek és üres telkek ára 1 frttól, 3 frtig változik négy-

szeg ölenként. A külső birtok ára, ha csak egy kevéssé jóminőségű, egyes holdanként 300 frtig felmegyen. Bérletek csak kicsiben vannak, közönséges silány homok szántóföld legkisebb évi bére 6 frt holdanként; — a jó kerti földé 40 frtig, melyre a Budapest részére zöldségtermelő szerb és bolgár kertészek kaptak ide.

A megye főorvosi jelentésmegszokott emlékezni egy itt 1864-ben felfedezett kutrol, a mely »bróm« tartalmu savanyuvizzel bir, s melynek gyógyhasználatra elárusíthatásához a felfedezéskor fenállott helytartótanács engedélyt is adott. Azonban e kut vize ily elárusításra nem használtatik s azt a községi lakosság nem is ismeri.

Káposztás-Megyer pusztá gr. Károlyi István tulajdona, s a palotai határ és a Duna közt, Uj-Pesten felül az allagi pusztáig terjed. Területe befoglalva van a palotai összes területbe. Különben az Istvánhegyen kívül, mely magánosoknak kiosztott szőlőbirtok és a melyet Uj-Pest leírásánál említettem, az e név alá jövő urasági birtok mintegy 1200 kat. hold. Van rajta két major. Egyik a régi ispánság, melyben most is az itteni jelesen felszerelt és vezetett urasági gazdaság folyik. Másik az új major, mely a negyvenes években ugyan csak gróf Károlyi István kegyéből az akkor fenállott pestmegyei fiók gazdasági egyesület telke volt. Ez mostanában lóidomító intézet telepjé szokott lenni. — A régi ispánlakkal átellenben a királyné épen most újított vadászkastélya. A Dunakeszi felé haladó államut mellett egy mezei csárda. Ezzel szemben egy régi templomrom. A pusztá lakossága a palotai lélekszámtól külön 356, e közt 22 ref., 19 ágost., 5 zsidó, — 310 pedig r. kath. s ez utóbbiaknak iskolával ellátott leányegyházuk van, a mely a főthi anyaegyházhoz tartozik.

IV. Váci alsó járás.

Csömör, vegyes tót, magyar s német község, Budapesttől kelet-északra 2, Rákos-Palotától keletre 1, Mogyoród, Kerepes, Kis- és Nagy-Tarcsa, azután Czinkota községtől különböző irányban $\frac{1}{2}$ mf. saját postával. A gróf Zay család innen veszi előnevét. 1690-ben a török alatt elpusztultkép iratott össze. A mult század elején népesült újra, ágostai tót lakosokkal. Akkor Vattay birtok volt. Később gr. Grassalkovich kezére ment. Most népessége a határán fekvő Ó és Uj-hegy szőlőkben lakókkal együtt, 1278 l. E közt 839 r. kath., 426 ágost., 1 ref., 12 zsidó. A r. katholikusoknak anyaegyházuk van. Ez előbb leányegyházkép Mogyoródhoz tartozott. 1792-ben lett anyává, a honnan anyakönyvei is kezdődnek. Leányegyházkép tartozik hozzá Czinkota, fiókkép pedig Nagy-Sz.-Mihály, Kis-Szent-Mihály, Forrás és Rétesi pusztá. Az ágost. leányegyház Czinkotához tartozik. A köz-

ség a tengerszin felett 600—700 láb közt váltakozó dombok közt, téres kellemes helyen fekszik. Utszáinak csak egyik oldala van beépítve házakkal; szemközt kertek és fasorok. Határkiterjedése 5685 kat. hold. Ebből 2852 szántó, 714 rét és kert, 1304 legelő, 431 szőlő; a többi belsőtelek és terméketlen. A tagosítás 1863-ban történt. Fő kincse híres fehérbort termő szőlőhegyében van. Ez két párhuzamosan nyuló domboron terül, s Ó és Ujhegy nevet visel. Az Ujhegy 1826-ban osztatott ki olyformán, hogy minden szőlőbirtokos 10 év után dézma helyett, 800 □ öles negyedenként 3 frtot tartozott fizetni. A dézmaváltság különben már az Öreghegyen is végbement. A pestiek közül is többen birnak itt szőlőket.

Kis és Nagy-Szent-Mihály, pusztá, Csömör, Czinkota, Rákospalota és Pest közt, 1800 kat. hold, homokos, halmos sik terület. A török világ után elhagyott helykép iratott össze. Csömörrel együtt a gödölői urodalomhoz tartozott. Midőn ezt a belga bank birtoklotta, részletekre osztva adatott el; később belőle mintegy 140 hold, a pesti határra dülő részen 3—8 holdas telkekre utasaorosan felosztatott, s többnyire pestieknek adatván el, itt 1870 óta már számos nyaraló épült, s apránként szaporodik azok száma. Lakja 150 többnyire r. kath. lélek, kik Csömörhöz tartoznak. Nyáron át ide a nyaraló birtokosok által segélyezett társas kocsijár; már mulató vendéglője is van.

Mogyoród, magyar falu. Csömörtől északra, Fóthtól, mely utolsó postája, keletre, mindeniktől $\frac{1}{2}$ mf. Igen régi hely. Itt verték meg Salamon király seregeit, nagy bátyjai Geiza és László 1074-ben. Bonfinius e győzelemről szólván, Monyoródnak nevezi a helyet. Ennek emlékére László apátságot állított itt a Sz-Benedek szerzet számára. Az apátság Sz.-Márton tiszteletére szentelt templomának romjai, Bél Mátyás idejében még megvoltak. A boldogságos szűz mogyoródi apátsága czime most is fenáll az esztergami érseki főmegyéhez tartozólag. A török világ alatt nem pusztult el egészen a község. Már 1691-ben $\frac{1}{16}$, — 1695-ben pedig $\frac{2}{4}$ portával iratott össze. Ekkor is, később is a váci püspök birtoka volt. 1770-ben a Mária Terézia urbariumkor $15\frac{16}{32}$ urbér telek találatott benne. Most lakosság 1127. Köztök 940 r. kath., kiknek 1761 óta van itt anyaegyházuk, mikor a kerepesi anyaegyházról elváltak, anyakönyveik is innen kezdődnek. Temploma Mihály főangyal tiszteletére; fiók egyházkép tartozik hozzá Sz.-Jakab pusztá 73 r. kath. s 4 ágostai lakossal. A török világ után mindjárt a törzs lakosságot református magyarok tettek. Ezek viszontagsága a szadaiakéval és veresegyháziakéval megegyez. Most ezeknek inaházzal s előkönyörgővel ellátott leányegyházuk van itt, mely Fóthoz tartozik. De számuk foly-

vást apad, a szomszéd falvakba, különösen Palotára költözéssel; már mindössze csak 64-en vannak. Ágostai 115. kik Csomádhoz tartoznak. Határterület 6498 kat. hold; ebből 2990 szántó, 380 kaszáló rét, 1125 legelő, 1468 erdő, 158 szőlő, 11 nádas, a többi beltelek s terméketlen. Fekvés homok-hegyes és halmos. Talaj kisebb részben fekete homokos, nagyobbban ritka homok. A határrendezés 1864-ben ment végbe. Hegyeiben jó épületkő van. Tagosítás után 50 hold futóhomok erdősítettett egyesek által. Szőlője a főlthoz hasonló jó bort szolgáltat. A gyümölcsstermelés most kezd emelkedni. 1874-ben kezdetett egy 1200 □ öles községi faiskola.

Sz.-Jakab pusztá Mogyoród és Szada közt, 1740 kat. hold hegyes, halmos területtel; majorjaiban 77 többnyire r. kath. lakossal. A váci püspökséghez tartozik. Tagosításkor a szadai, mogyoródi s kis-tarcsai határok közt a majorsági földekkel háromfelé oszlott.

Kerepes, kevés magyarral vegyes tót falu, Pesttől keletre 3, Gödöllőtől nyugatra 1 mfd, az államutban. Kis-Tarcsával egy körjegyzőség, 1690-ben elhagyott helykép iratott össze, még 1695-ben sem volt népesülve. De Bél már mint jelentékeny népességű helyet említi. Ekkor Grassalkovich birtok volt s a gödöllői urodalomhoz tartozott. Első szekér posta-állomás volt Pest és Gödöllő közt. Mióta az északi magyar államvasut hordja a postát, nincs posta-állomása; hanem utolsó postája Csömör. A község partoldalán s két hegy közt völgyben fekszik. Fő utszája, melyen az államut végig megy, elég széles, de görbe. Többi utszái egyenetlenek. Átalában vízmosásokkal rongált. Közép tájon van néhány csinos háza, kisebb rendű fogadója. Temploma kívül a falun egy csucos hegy tetején. Az uton majorja szintén a falun kívül Gödöllő felől. A házak közül ezelőtt sok sövényből fonott kéményre volt. Most kőkéményeket építenek. Lakos szám 1026, kik 14 ágost., 10 ref. s 17 zsidót kivéve, mind r. katolikusok, régi anyaegyházzal, mely 1676-ban már fenállott, az új megszállás után újra szervezkedett, anyakönyvei 1716-on kezdődnek, leányegyházakkép tartoznak hozzá Kis- és Nagy-Tarcsa. Határkiterjedés 4434 kat. hold, melyből 1490 szántó, 98 kaszáló és kert, 971 legelő, 1540 erdő, 47 szőlő, a többi belső telek és terméketlen. Határrendezése s némi részben tagosítása még 1844-ben történt. Talaj minősége többnyire homokos; fekvése kisebb-nagyobb hegyes, dombos és fensík. Temploma helyén hajdan állítólag huszita várac volt.

Kis-Tarcsa, tót kis község. Czinkota és Kerepes közt, az államuttol délre, partoldalban. Mindössze 474 lakosa van, kik 4 ágost., 3 ref. s 2 zsidót kivéve, r. katolikusok, Kerepeshez tartozó leányegyházzal. Közigazgatásilag is Kerepessel képez körjegyzőséget. A

falú felső végén kívül, az államut mellett van jó hirben álló mezei csárdája. Határkiterjedése 1651 kat. hold, ennek nagyobb része homokos szántó. Volt $14\frac{16}{32}$ harmad osztályu urbértelke. Földes ura a váci püspökség volt. A tagosítás 1863-ban egyesség útján ment végbe, melynek folytán a szent-jakabi pusztá egy része is a kis-tarcsai határral került össze. A kántortanító kezelése alatt van 1200 □ öles faiskolája, jól kezelve, nemesített csemete eladással, melynek bevétele iskola-könyvekre s tanszerekre fordittatik.

Nagy- máskép Csik-Tarcsa, tót falu, Kis-Tarcsától délre, annak közvetlen szomszédjában, két part közt, gödrös völgyben, 635 lakossal, kik 76 r. kath. és 9 zsidót kivéve, ágostaiak, templommal ellátott leányegyházuk Czinkotához tartozik. Határa 2027 kat. hold; dombos és homokos, legnagyobb részben szántó. A gödölői urodalomhoz tartozott és volt 19 másodosztályu egész urbér telke. Tagosítása 1856-ban ment végbe. A határban benne esik az *Ökör-telek* pusztá, hol tagosítás után 10 hold futó homok fásított. Utolsó postája Csömör. — A török világ után mindkét Tarcsa lakatlan helykép volt összeírva.

Czinkota, kevés némettel vegyes, magyarosodó tót község, Pesttől keletre 2, utolsó postája Csömörtől délre $\frac{1}{2}$ mfd. Igen régi hely. Thuróczi történész már a Salamon és Geiza közt 1074-ben történt mogyoródi ütközetnél említi; mely a Mogyoród és Czinkota közt emelkedő hegy körül folyt. Itt esett el Ernyey, Salamon király kedves embere. Hunyadi Mátyás király idejéből a czinkotai nagy itcze mesés történetéről szóló monda maradt fenn, mely szerint Mátyás király vándor íródiákképen járván be az országot, hogy fel nem ismerve, győződjék meg a nép állapotáról és az igazságszolgáltatásról, ily ismeretlenül meglátogatta a czinkotai kántort, a ki őt igen szívesen fogadta s megvendégelte; mikor aztán haza került, mint király akarván jutalmazni a kántort, maga elé rendelte s kérdezte, hogy micsoda jutalmat kívánna. A kántor szerény kívánsága az volt, hogy mivel nagyon kicsi az itcze, legalább Czinkotán legyen az nagyobb, mint másutt. Ez eredete a czinkotai itczének, mely 3 meszelyt tartalmazott. — A török világ alatt elpusztult a község. A mult század elején népesült újra. Az előtt is, azóta is a Beniczky család birtoka. Most lakosszáma 1257 l. E közt 414 r. kath., 780 ágost., 7 ref., 56 zsidó. Az ágostaiaknak templomuk s régi anyaegyházuk van, melyhez Nagy-Tarcsa és Csömör leányegyházakkép tartoznak. A róm. katolikusoknak szintén van templomuk: de ezek leányegyházakkép Csömörhöz csatolva. — A község nyugotra dülő parthajlaton fekszik. Északról megy el felette a pest-kassai államut;

fő utszája attól kelet irányban tört hajlással hosszan nyulik be. Különben a község belrendezettsége, néhány hajlást leszámítva, szabályos; az utszak elegendő szélesek; a házak eleje ákáczfákkal kiültetett. A lakosság házai többnyire vert faluak s szalma tetőzetűek; de elég tiszták; mostanában egypár cserepes is épült. Özvegy Beniczky Ödönné sz. gr. Keglevich Stefania diszkert közepén álló kényelmes földszintes laka, számos gazdasági épülettel, az északi oldalon ékesíti a községet, közte és az államut közt diszló fasoros osztályzattal.

A határ összes területe 3971 kat. hold, ebből 2400 szántó, 459 rét és kert, 862 legelő, 113 erdő, 56 szőlő, 81 beltelek. Fekvés nagyobb részt fensík, azután hajlatos. A kaszáló rétek lapályon vannak. Talaj homokos és kavicsos; néhol agyagos. A tagosítás tulajdonképp még a negyvenes években megtörtént, de akkor több kérdés fennmaradván, véglegesen 1858-ban foganatosított. Ekkor a közlegelő nagy része felszántatott. A nép csak csekély részt hagyott közösben; arra csak a heverő marha jár ki közös pásztor elé; a legeltetésben arányosítás nincs; még a tarlószabadulás is divatozik. Az ígás barom általában istálón tartatik. A szarvasmarha- s sertés-tenyésztés elég jó. A község közösen tart 2 svájezi bikát és 3 kant. A lótenyésztés nagyon középszerű. Fedező ménje se a községnek nincs, se állami mén nem szokott tartatni. Fő földtermék a rozs és zab; — azután van árpa, kukorica, burgonya s kevés tiszta buza. Vetett takarmányul luczerna és búkköny, kis mértékben. Egyébiránt a földek elég jól műveltetnek, a nép is általában vasekéket használ, minden harmadik évben trágyáz, néha fekete ugart is hagy. Kis mértékben a kerti vetemények termesztése is divatozik. A Beniczky örökösök Forrá és Lucskai nevű majorjaikban cséplő s más gépekkel is felszerelt szép gazdaságot folytatnak. Van juhtenyésztésök is, valamint a szép csikó nevelésre szintén gondot fordítanak. — A szőlőmivelés és gyümölcstenyésztés jelentéktelen.

A kézi munkaerő az előző években szűk volt. Mostanában jobban lehet kapni napszámost; kaszás bére 1 frt, egyéb napszámosé 60 kr. körül kosztal; a nélkül 30—40 krral magasabb. Cselédnek a helybeli itt helyt épen nem megyen. Ebben tehát szükség van. Iparoskép van 3 asztalos, 5 csizmadia, 2 takács, 1 kádár, 1 kerégyártó, 1 kovács, 1 lakatos. Van egypár izraelita szatócs, kik szénával s szalmával is kereskednek. A lakosság Budapestre piacoz; hord oda gabonafélét, takarmányt, zsupot; tavasszal zöld babot, borsót, tököt, dinnyét, ugorkát, azután naponként tejet, és igen sok czirokból készült seprűt.

Birtok adás-vevés ritka; ha akad eladó, a helybeliek vásárolják; $\frac{1}{4}$ telek külsőség, mely a legelő illetőséggel 10 holdat tesz, 800—1300 frtig kél; holdanként a szántóföld ára 100—150 frt, belső telek 1 frt □ ölenként, közönséges paraszt házak 300 frttól 2000 frtig. Zsidó földbirtokos egy van egy egész telekkel. Bérlet kevés. Évi bér szántóföldtől holdanként 7—10 frt. A népség a szomszéd Üsömör, Sz.-Mihály és Budapest határán is mivel bérben vagy feléből földeket.

Rákos-Keresztur, vegyes tót, magyar, német község, Pest-től keletre 2 mfd, a magyar államvasut mellett, és a pest-jászberényi megyeutban, saját posta-állomással. Jó távol a falutól Rákos-Csabával közös vasut-állomása van. A török világ után, 1690-ben elhagyott helykép iratott össze. Ujra települése a mult század elején és közepén három izben történt. Bél Mátyás idejében már lakott hely volt. Ő 1737-ben megjelent nagy munkájában ezeket írja róla: A Rákos patak balpartján fekszik, s valamint Péczeltől Csabáig, ugy Csabától Kereszturig folyvást szélesedik az alacsony halmok közé szorult völgy s Keresztur körül már egészen kitágulvák a kaszáló rétségek. A falu délről lejtő partoldalban fekszik; lakosai magyarok, kik egy részben földalatti putrikban, más részben a földön felül épült házakban laknak. Ékesíti a Podmaniczky család lakháza.

A szájhagyomány szerint a török világ után a Nógrádból való üldöztetések miatt ide vándorlott evang. tótok szállották meg előbb a község alsó részét, kik a maig »török kutnak« nevezett kut környékén építették földházaikat; — mintegy 125 évvel ez előtt pedig akkori nagybirtokos Bujanovszky a felső részt Würtembergből behívott német gyarmatosokkal telepítette meg; miután azonban ezeket a szomszéd rákos-csabai r. kath. lelkészek folyvást háborgatták, ezek nagy részben ismét elszéledtek, s a felső részen most lakó németek elődei azután később telepítették ide ugyancsak Würtembergből. 1756. oct. 4-ről csakugyan van a megye levéltárában R.-Keresztur telepítésére vonatkozó helytartósági leirat, mely tehát az első német telepítésre vonatkozik. Bél előadása a szájhagyománnyal ugy egyeztethető össze, hogy a régi lakosok, a török világ előtt magyarok voltak, a mint azt a név is mutatja, s a török világ után ezek szállinkóztak előbb vissza: de kevesen levén, ugy következett a három későbbi telepítés.

Most Keresztur jól rendezett népes, vagyonos község. Egy része lapályon hosszan nyulik a Rákos mellett, másik nyílt kilátásu emelkedett partoldalon fekszik. Egy egyenes, közepén kissé szögletben törött fő- s mellék utszakkal bir, melyek mind rendesek s ele-

gendő szélesek. A fő-utszán vonul végig a pest-jászberényi jó karban levő megyeut, mely a határon keresztül ákáczfákkal szegélyezett. A házak előtt szintén mindenütt ákácza sorok díszlenek. Régen kizárólag vert falra s zsuptetőre történt az építkezés. Ujabban szaporodnak a vegyes vályog-, téglá- és kőfalazatu cseréppel fedett épületek. Tervszerű utasítással ellátott szépítő bizottság ügyel fel az új építkezésekre. Van két kisebb-szerű kastélya: egyik a b. Podmaniczky-féle régi kastély, melyet most b. Podmaniczky János birtokol, másik a b. Orczy-féle kastély, mely ez idő szerint báró Wenkheim Bélának, mint b. Orczy Teréz örökösének tulajdonában van. Lakosszám 2460. Köztők 1121 r. kath., 1315 ágost., 24 zsidó. Az ágostaiaknak templomuk s régi anyaegyházuk van helyben, melyhez fiókkép R.-Csaba és Sz.-Lőrincz is tartozik; a r. katolikusoknak szintén van templomuk: de leányegyházkép R.-Csabához tartoznak.

Határ kiterjedés 5672 katast. hold. Fekvése nagyobb részben hullámos sík. Emelkedettebb részek éjszaton az Ó-hegy dűlői szántóföldek, keleten a strázsa-hegyi szőlők, melyek magassága a budai Szent-Gellért-hegyét haladja. A rétségek a Rákos mentén lapályon terülnek. Az ó-hegyi szántóföldek meszes, kövecses talajuk, a strázsa-hegyi szőlők sárga és fekete agyagosak, a többi szántóföldek alsó kavicsos réteg felett, homokosak; a rákosi rétek, a Merzse lapos és a Gyölesrét ingoványos és zsombékos televény; végre a rózsza-hegyi, a homoki szőlők és az ugynevezett hangácsi ákáczerdő kavicsos homok földön vannak, általában az egésznek $\frac{3}{4}$ -de homokos, $\frac{1}{4}$ -de agyagos.

A határrendezés 1867-ben eszközöltetett egyesség útján. Báró Podmaniczky János és özv. b. Orczy Teréz, mint nagybirtokosok, egy tagban vették ki illetőségeiket. Azonkép 2 lelkész, 2 tanító, 1 jegyző, 2 egyházközség, és a községi orvos illetményei szaporított mennyiségben, szintén egy tagban lettek a falu közleiben kihasítva. A volt urbéresék, beleértve a legelő illetőséget is, 8 tagban osztozkodtak. Az egytagosak most már váltórendszer szerint, a volt urbéresék három nyomásosan gazdálkodnak. A földmivelés tagosztály óta előhalad: de még jobban a szőlőszet. Az állattenyésztés csökkent, a meny nyiben a legelő nagy részben szántófölddé vagy szőlővé alakított. Jelesen a telkesek közlegelőjük felét feltörték s csak másik felét hagyták legelőnek közösen; a zsellérek pedig mind feltörték s vagy szántás, vagy szőlő alá fordították. A gazdák közt a tarlószabadulás is divatozik. A közlegelőn egy telek után kizárólag 8 tehenet szabad legeltetni. A tarlón minden teleknek 10 darab vegyes marha legeltetési joga van. Fő figyelem tárgya a szarvasmarhatenyésztés.

Földtermékkép legkitünőbb a rozs és burgonya. A lapos, réti földön a kerti zöldség, káposzta, répa stb. —, a hol a föld alkalmas, a dinnye-termesztésnek is nagy divatja van. A vetett takarmánytermesztés szintén számot tesz. De különös szorgalom fordittatik a szőlőművelésre. A bor a kereskedésben az ide közelszomszéd kőbányai név alatt szerepel.

Napszámosban nincs hiány, kapás napszámbér koszt nélkül 60—80, kaszásbér 100—120 kr. Cseléd helyben is kapható: de Túróc, Árva s más felső megyékből is járnak. Béres és kocsis bére 100—120, kisbérese s szolgálé 40—50 frt bentartással. Mezőrendőrség jókarban; — a tulajdon szentsége tiszteletben áll.

Iparos mintegy 40 önálló mester van: mészáros, csizmadia, molnár, szabó, bognár, kovács, ács. Boltos egy pár izraelita. Nem megvetendő természeti kincs van az itt találtató gazdag kavics bányákban, melyek messze vonalra szolgáltatják a vasutak és közutak jókarban tartására szükséges kavicsot. A falu alatt elfolyó Rákos patak azonkívül, hogy 3 fölül csapó vizi malmot hajt, a falu felső végén képzett taván a téli jégtermelés által sem megvetendő hasznót ad, melyet a közel eső kőbányai serház használ fel.

Eladó birtok ritkán kerül a községben. Belteleknek házzal együtt, az ára 600—2000 frt közt változik. $\frac{1}{4}$ külső telek 1500—2000 frt, szőlő soronként 50 frt, egy sor négy pászta hosszúságu. Ha eladásra kerül valami; akad helybeli vevő. Bérlet holdanként 5—12 frt. A lakosság a szomszéd rákos-csabai, csömöri, pesti s szentlőrinczi határon is szokott bérelni.

Rákos-Csaba, kevés némettel vegyült magyar község, Budapesthez keletre $2\frac{1}{2}$, utolsó postája Keresztúron túl $\frac{1}{2}$ mf. Ugyancsak a Rákos balpartján, a magyar északi államvasut mellett, Rákos-Keresztúrral közös vasutállomással. Igen régi hely, a török világ után 1690-ben is lakottkép iratott össze: de népe nagyon megfogyott; mert 1691-ben még csak $\frac{1}{8}$, 1695-ben pedig $\frac{1}{2}$ nemesi porta adatott neki. Ekkor lakosai magyarok voltak. A mult század első negyedében Bél szerint magyar és német telepésekkel szaporítottatt. Most lakosság 1525. E közt 753 r. kath., 662 helvét ref. 80 ágostai, 30 zsidó. A reformátusoknak anyaegyházuk van, melynek eredetét az egyházi névkönyvek szerint 1632-ig képesek felvinni; templomuk igen régi épület, s mint Ferenczy véli, római kápolna helyén épült, mert a negyvenes években római felirásos követ is találtak benn. 1854-ben pedig, az alaphoz vízfordás által kimosott két kő közt, egy latin szövegű irat találtatott mellette, mely szerint a templom 1627-ben cseh reformátusok által goth romokból építettett, és 1631-ben magyar

reformátusok vették birtokba. Anyakönyvei a születtek részéről 1759, a házasultak és megholtakérol 1787-ben kezdődik. A róm. katholikuskoknak szintén derék templommal bíró anyaegyházuk van, mely 1759 óta áll fen, anyakönyvei 1762-ben kezdődnek. Ugyancsak Ferenczy szerint a török világ alatt 1650-ben a község birtokosa Szelényi János volt; ez Csorgolinak, az pedig Rádaynak adta el, a ki 1723-ban királyi új adományt kért reá. 1727-ben azonban neoacquisticai (új szerzeményi) uton már báró Laffert Antal birtoka volt, most is annak utódai birják.

A község a Rákos laposára dülő lapos parton fekszik. Utszái szabályosak s elég szélesek: de lejtőit a vízjárás árkolja. A házak eleje fákkal kiültetett. Közöséges paraszt házai elég csinosak és tiszták, zsuptetősök, csak ujabbban szaporodott egypár fazsindelyes köztök. Kényelmes urasági lakházak a róm. kath. templom körül. Határterület: $3965^{997}/_{1600}$ h. Ebből $2526^{1352}/_{1600}$ h. szántó, $324^{512}/_{1600}$ hold kaszáló rét, $716^{107}/_{1600}$ hold legelő, de melynek fele feltörtetett, $116^{326}/_{1600}$ h. szőlő, 64 belső telek, 218 utak, vízállás, stb. terméketlen. A nagyobb rész hullámos dombos, halmos fensík, a többi lapály. Van agyagos tiszta buzatermő föld is, de kevés; a nagyobb rész rozstermő fekete homok, néhol ritka könnyű homok. 1840-ben ment végbe az elkülönzés a földesur és lakosság közt: de akkor tagosítás nem történt, erre nézve most folynak a tárgyalások. Bél idejében még sok erdőség szaggatta a határt. Az elkülönzés után az utolsó erdő is kiirtott. Később a nép legelőjének felét is felosztotta és feltörte. Most még 358 hold legelő van közösben. E mellett divatozik a tarlószabadulás. Szabály, hogy egy egész telek után 12 nagymarha, fele tehén, fele ló és 8 sertés járhat a legelőre, kisebb telek rész után ehhez aránylag; házas zsellér 1 darab tehenet, 1 öregsertést s 1 malacot tarthat. A ki illetőségénél többet tart, az szájbér cím alatt egy nagy darab marhától 4, sertéstől 2 frtot tartozik fizetni. Juhtartása csak a mészárosnak van 40 darabra. A tehenek igen válogatott jó tejelők, vegyes magyar, svajeci és hollandi fajuk. Bikát a község tart kettőt; a legközelebbi vétel 1875-ben történt 200 frttal. A csordában járó tehenek száma 200—250. Ezeket a nép gondosan szecskázza és burgundi répával táplálja. A lótenyésztés eddig csekély volt. 1876-ban rendeztetett be állammén állomás három fedező csődörre, melyhez a körülfekvő szomszéd községek is járulnak. A sertésenyésztés elég jó, 2 nagy mangalicza faj községi kannal. — Főtermék a rozs. Vetett takarmányul muhar, luczerna, burgundi répa divatozik. Kerti vetemény, e közt a dinnyetermesztés is folyik. A föld megmunkálása gondosan kezeletik. Általában vasekék használ-

tatnak. Némelyeknél fogas borona, s szóró rosta is van. Trágyázás rendszeres; ez öt évben fordul egyszer. Az uraság 1863-tól kezdve 30 h. futóhomokot kötött meg ákác és kanadai nyár ültetvényekkel. A lakosság 1869-ben 40 hold új szőlőt telepített Bikahegy név alatt. Ez a határ délkeleti legdombosabb részén fekszik; jó szőlőföld s kemény bort terem. Ezen új hegyen szorgalommal viszi a nép a szőlőmivelést, szép gyümölcsfákat nevel ott. A régi hegy el van hanyagolva.

Napszámos és cseléd dolgában szükség van; a pesti kőbánya, az ottani téglagyárak, sörházak, és a vasut nagyon elvonják a munkaerőt. A mezőrendőrség elég jókarban. Iparoskép van 3 molnár 5 segéddel, 2 kovács 2 segéddel, 2 asztalos, 2 mészárszék, 3 csizmadia, 2 hentes. Kereskedő 5 szatócs; azután vannak marha kupeczek és sertés kupeczek is, a kik messze vásárookra eljárnak. A lakosság Pestre és Kőbányára piacoz, hord oda tejet, kertészeti terményt és gabonát. — Közintézetkép van a ref. egyháznak egy kölesönző magtára. Ez 1857-ben keletkezett önkéntes adakozás útján.

Birtok adás-vevés elég gyakori. 700—800 □ öles belső telek házzal 800—1000 frt, $\frac{1}{4}$ kültelek, mely $7\frac{1}{2}$ h. szántó, 1 h. rét, 2 h. legelő, összesen $10\frac{1}{2}$ kat. holdból áll, közép áron 900—1000 frt. Vevő nem mindig akad helyből s keresztsuriai és maglódiak is vásárolnak. Nagy birtokos csak b. Laffert Antal. Ez ezelőtt néhány évvel új háztelkeket akart kiosztani: de eddig ezek nem keltek el. A báró bérletileg gazdálkodik. A föld bér 6—13 frt holdanként.

Pécel, magyar község, a Rákosvölgy közép táján, vasut, posta és vasuti távirdaállomás. Igen régi hely, a török világ után is lakottkép iratott össze, 1695-ben $1\frac{1}{4}$ portával. A Fáy család régi birtoka. Nősülés jogán lett benne birtokos még a török idő alatt a Ráday család. E helyről mind a régi, mind az új korban több jeles tisztviselője került a megyének. Maga a község a Rákospaták balpartján, emelkedett domboldalon és dombtetőn, igen kies helyen fekszik. A sok uri lak a vasutrol nézve, egész városias kinézetet kölcsönöz neki. Utszái meglehetősen szabályosok s többnyire szélesek; a házak eleje csaknem mindenütt fákkal kiültetett. Szépítő bizottsága van. Ékességére szolgál a régi gróf Rádayféle emeletes kastély. Ez már Bél Mátyás idejében meg volt, a ki szintén különösen kiemeli Pécel szép fekvését. Most Kelecsényi Ráfáel ur bírja, 11 holdas kastélykerttel s sok gazdasági épülettel. E mellett említendő a negyvenes években épült, Kovács Zsigmondféle diszlak, szintén nagy terjedelmű kerttel, melyet most Korányi Frigyes ur birtokol. — Lakosság 2296. Ebből 657 r. kath., 205 ágost.,

1329 ref., 105 zsidó. A reformátusoknak régi anyaegyházuk van, mely 1649 előtt már fenállott, anyakönyvei 1719-en kezdődnek. Orgonával ellátott temploma tornyatlan, fen a hegytetőn, a Ráday-féle kastély mellett, annak környezetével, mintegy öszhangzatos kiegészítést képezvén. A róm. katolikusoknak is van templomuk: de csak leányegyházuk, mely Rákos-Úsabárhoz tartozik. Az ágostaiak leányegyházával Maglódhoz vannak csatolva. Végre a zsidóknak is rendes zsinagógájuk van. — Határa 5642 kat. hold. Ebből 3287 szántó, 392 rét és kert, 848 legelő, 661 erdő, 94 szőlő, 35 nádas, a többi beltelek és terméketlen. A tagosztály munkálata még 1836-ban megkezdett: de a nép közt maig se vitetett keresztül. A határ nagy része hegyes és halmos, a kisebb lapályos. Vannak fekete agyagos és vizenyős földei is: de a nagyobb rész homokos. Van közlegelő s tarlószabadulás is. A legeltetési jogban arányosítás nincs. A szarvasmarha tulnyomólag magyar faj; kevés hollandi és svajczi. 1 magyar s 1 svajczi bikát s 2 kant a község tart. A lótenyésztés az uraságoknál figyelmet érdemel. Földtermékek a közönséges gabonafélék. Luczerna és bükköny szintén divatozik kicsiben. A káposzta termesztés szép terjedelemben megy. Az uraságoknak különböző gépekkel szerelt gazdaságaik vannak. A nép csak a vasék alkalmazására szorítkozik. A szőlő kellemes asztali bort terem: de egész területe kevés. A gyümölcstermelés, kivéve némely urasági kerteket, jelentéktelen. Községi faiskola nincs.

Napszámosban s cselédben nincs hiány. Kaszás napi bére 80—100 kr, kapásé és szőlőmunkásé, 40-től 60 krig koszt nélkül, mert koszt adás nem divatozik. Cselédbér igen különböző. — Van 52 különböző iparos: szabók, cipész, csizmadiák, sütő, könyvkötő, mészárosok, hentesek, molnárok, kovácsok, szijgyártó, cserepező, asztalosok. Van jó téglagyár. Vannak fűszer s vegyes kereskedők, szatócsok. Van egy gyógyszerár, két kisebb rendű fogadó. A lakosság Pestre piacoz: de helyben is van minden héten csütörtökön hetivásár, melyet nyáron át a szomszéd csabaiak és maglódiak is látogatnak. Országos vásár még nincs. A Rákospatak négy vizimalmot forgat; a falu alatt épen a vasuti indóháznál nádas tavat képez. Társadalmi térről van egy olvasókör. Itt született Fáy András, nevezetes író s az első hazai takarékpénztár alapítója; azután Szemere Pál szintén író és magyar tud. akadémiai rendes tag.

Birtok adás-vevés gyakran történik. Belső telkek holdja 700 frt körül; közönséges házak ára 500—2000 frt, szántóföld holdja 100—130, szőlőké 300—400 frt. Többnyire találkozik eladó; vevő nincs

mindig helyből. Házakat pestiek is kezdenek vásárolni. Nagyobb zsidó birtokos is van már kettő.

Szemközt a községgel a vasut felett s közvetlen az indóház mellett emelkedő szőlőhegyet, melyről a Rákos hosszan nyuló völgyére és az átellenes Sukoró-hegyre szép kilátás nyílik, nyári lakok kezdik elfoglalni. Megemlítendő végre a falun kívül a maglódi oldalon gróf Crui laka, a ki 1848 táján telepedett itt meg s az Árpád-háztól állítja leszármazását. Ezt most özvegye bírja.

Forró-Locsod, puszta Péczeltől keletre, hegyes és völgyes, többnyire fekete földű, mintegy 600 holdnyi területtel, s majorsággal.

Issaszegh, magyarral vegyes tót község, ugyancsak a Rákos völgyön, Péczelen fölül 1 mf. vasut, posta és vasuti távirda-állomással. Igen régi hely. A legrégebbi okmányokban Irsaszegh név alatt jő elő. Istvánfy történész már Issaszegnek nevezi. A török világ kezdetén még annyira fontos és nevezetes hely volt, hogy egy török basának lakhelyül szolgált; később elpusztult; de mint az 1690-diki összeírás mondja, azután mindjárt némely német lakosok által kezdett megülni. Azonban porta még 1695-ben sem vettetett reá. Később tót lakosokkal népesült. A község hegyoldalban és a Rákosra kinyúló lapályon fekszik. Lakosszáma 1661; közte 27 ág., 39 zsidó, 3 ref., a többi róm. kath., kiknek régi anyaegyházuk van, mely 1621-ben már fenállott, anyakönyvei 1735-ben kezdődnek, Tápió-Sz.-György és Szarka-Berek puszták is fiókkép hozzá tartoznak. Közönséges házai közt, néhány cserepes is van. Van kényelmes fogadója. Határkiterjedés, az adószorozatilag idecsatolt *Nyíregyháza*, *Oszencicza* és *Tápió-Sz.-György* pusztákkal együtt, 8952 kat. hold. A gödöllői urodalomhoz tartozván, a tagosítás, illetőleg elkülönzés 1864-ben ment végbe. Volt itt 35 $\frac{1}{2}$ urbér telek. A határ keleti és nyugoti része homokos, a déli agyagos. Szántóföldei hegyes és oldalas helyeken fekvén, a záporok által nagyon rongáltatnak. Szőlőhegye 200 holdat halad, s közönséges asztali fehér borral szolgál. A Rákos laposán szép kaszálói vannak, s az ottani iszapos talaju területeken a kerti veteménytermelés is gyakoroltatik. Ugyane patakon 4 vizi malma van.

Nevezetessé teszi e helyet az 1848/9-diki forradalom idejéről az itt 1849-dik ápril 6-án vívott, a magyar sereg részére győzelmes csata, melyről e munka I. része 55. §-ban van körülményesen emlékezet. De a régi időben is történt már itt nagy ütközet. Az ugynevezett Katona-Parlagi hegyen számtalan domboeska van, tele embercsonttal. Fehér György Codex Diplomaticusa szerint 1259-ben IV.

Béla uralkodása alatt István ifjabb királynak volt itt Henrik nádor ellen győztes nagy ütközete (Codex Dipl. Tom. IV. Vol. III. 468 l.).

Gödöllő, kevés némettel vegyült magyar mezőváros, Pesttől északkeletre 4 mf, igen kies, regényes erdős vidéken. Keresztülmegy rajta a pest-kassai államut, alatta a magyar északi államvasut; van vasut, posta és vasuti távirdaállomása. Igen régi hely; a török járom alól is lakottan került ki, 1691-ben 1, — 1695-ben pedig $1\frac{1}{4}$ nemesi portával iratván össze. Neve azt hiszem leghelyesebben hozatik kapcsolatba a Vác és Duna-Keszi közt fekvő *Göd* pusztával, s eredeti hangzása Göd-elő levén, ez Göd-vidék, birtok eleje. Hajdani és új történelmét terjedelmesen megírta Odrobenyák Nep. János egyházkerületi jegyző s gödöllői helyettes plebános 1875-ben »Gödöllő hajdan és most« című munkájában, a melyből a következőket kivonatozok:

Gödöllő története a XIV. század első felében kezdődik. Legelső nyoma Nagy Lajos király egy adománylevelében található, melylyel ezt, mint örökös nélkül maradt jószágot Pohárnok Péternek adományozza, a kinek azonban testvérének Pohárnok Dénesnek fia György, a váci káptalannál letéteményezve volt oklevél alapján 1335-ben ellene szól, bebizonyítván, hogy Gödöllő fele őt illeti, minek folytán csakugyan ketten lettek birtokosai. A Pohárnok család kihalásával királyi kézre kerülván, Zsigmond király 1405-ben nejének Cilley Borbálának adta; 1439-ben már Tamásy Henrik birtokában találjuk, a ki előbb ebben Borbála királyné bérelője volt. De ettől csakhamar hűtlenség miatt elvételén, Ulászló király által Rozgonyi Jánosnak és testvéreinek adományoztatott. Ez idő tájon mind csak igen kis község volt ez. Sokkal nagyobbnak mutatkozik a szomszéd Besnyő, a mely akkor külön birtokos tulajdona volt s azután elpusztulván, mint pusztá, a tizenhetedik század első felében került Gödöllővel össze, a mikor Kürthi Vámosy István volt ennek birtokosa, a kinek részére a török háboru zavaraiiban elveszett adománylevelek s okmányok III. Ferdinándnak 1655. mart. 24-én Posonyban kelt új adománylevele által megújíttatnak Ezen adománylevéllel a király Vámosy Istvánnak és nővérének Erzsébetnek Gödöllőt, Besnyőt, Babath, Egerszegh és Ecser pusztákkal, nem különben Nagy-Hatvannal együtt adományozza fele részben, a másik felében a Moesáry család levén birtokos. Vámosy Erzsébet Hamvay Istvánhoz menvén nőül, ezen uton a Hamvay család is —, majd Vámosy István meghalván, s özvegye Moesáry Judith, Bossányi másképp Bosnyák Lászlóhoz menvén ismét férjhez, így a Bossányi család is birtokba jött. A Bossányi birtok egy részét a török világi zavarok közt, Verlain budai kamarafelügyelő elfoglalta s leányá-

nak báró Lew-nének adta, mint ez egy 1670-ben Bossányi Krisztina által megnyert perből kitetszik. A török hatalom alól kiszabaduláskor, különböző jogon Bossányi Krisztina látszik egyedüli birtokosnak. De bizonyos részre a gróf Stahrembergék és a gr. Forgáchok is jogot tartottak; minélfogva az 1722-ben elrendelt neoacquistikai tárgyalásokból kifolyólag e részt Bossányi Kristina elsőbb Tilmann Nándorral, mint a gr. Stahremberg rész zálogtartójával 1726 tájon eladta 6812 frtéért Grassalkovich Antalnak, mely eladásba később peres egyesség útján gr. Stahremberg is belenyugodott. Grassalkovich Antal, a ki a neoacquistica bizottság elnöke volt, Bossányi Kristina halála után csakhamar a többi részt is annak örököseitől megszerzte, s így a helynek a hozzátartozott pusztákkal együtt egyedüli földes urává lett. Erre nézve az utolsó adásvevési szerződés 1748 január 15-ről szól. Már ezt megelőzőleg ugyancsak szerzés útján birtokában volt Grassalkovichnak Kerepes, Issaszegh, Csik-Tarcsa, Zsidó, Csömör, Ecsér és Soroksár. Itt kezdődik Gödölő újabb emelkedése, miután Grassalkovich Antal ezt választotta lakhelyévé, s ezt tette összealakított nagy urodalma fejévé.

Grassalkovich Antal 1693-ban Nyitra megyében Ürményben szegény szüléktől született, Pécssett a szent Ferencz-rendű szerzet kegyelemkenyerén végezte a jogi tudományokat s képezte magát ügyvéddé, azután tudományával magas állami hivatalokban gyorsan haladt, királyi személynökké, koronaőrre stb. lett, különösen Mária Terézia királyné kegyelméből báróságra, majd grófságra, fia II. Grassalkovich Antal pedig herczegségre emelkedett; harmadik ivadékaiban azonban, a harmadik Antalban az általa alapított fényes főrendi család kihalt, s összeszerzett roppant urodalmaival csőd alá jutott. Mégis Gödölő és a gödölői urodalom 1851-ig megmaradt a hg Grassalkovich néven. Akkor örökösödés s abból fejlett megvétel útján, gróf Viczay Károly birtokába ment; a ki azonban még ugyanazon 1851-ik évben báró Sina Györgynek adta el. Ennek és fiának b. Sina Simonnak kezén volt 1864-ig. Báró Sina Simon 1864 ápril 28-án kiállított adás-vevési szerződéssel eladta a belga banknak, mely ismét az urodalom több részét részletekre osztva, egyeseknek adta el; a fő urodalmi testet pedig, mely a Gödölő mezőváros, Kerepes, Dány és Issaszegh helységek határaitban fekvő majorsági birtokokból s ezek tartozmányaiból, továbbá az egerszeghi, besnyői, babathi, szentgyörgyi, nyíregyházai, szentkirályi és kis-baghi pusztákból áll, a magyar állam vette meg s az 1868: V. törvényezikk által a fenálló hazai törvények értelmében, az elidegeníthetlen magyar kir. koronájának állományaiba iktatván be, az itt levő kastély most királyi nyári lakot képez.

Maga a község alacsony erdős és szőlőhegyek által körített részint fensíkon, részint a Rákos laposán fekszik. Fekvése jellemzetes különösen azért, mert a tenger színe felett a piacon 662 láb levén, oly szerű, hogy a Duna és Tisza folyam vidéke közt vízválasztó magaslatot képez. A felette a szadai határral ütközésnél eredő Rákospatak még közvetlen a Dunába vezeti le a magába összeszedett vizeket; ellenben a keleti oldalon a vadasházon alól eredő forrás a besnyői és babathi völgyön át a Galgába, azzal a Tiszába siet. Utszái szabályosak s elég szélesek. De az udvarok néhol keskenyek, s olyan helyeken a házak sűrűn állanak. A tulnyomó rész közönséges paraszt ház. Hanem az államut mente, különösen a kastély kert környéke, a német sor, melyen a ref. templom s előtte a nagy tér van, a váci utsza, az ujsor, erdősor s ezen kívül is a városnak több része kis városiasan épült számos csinos zsindeyes és cserépes házat mutathat. A királyi kastély és kert közepén kétfelé osztja a községet. A nagyobb rész a kastélykert északi, a kisebb a déli részén esik; a két rész közt a közlekedés a kastélykerten keresztül. Az utszasorok mindenfelé élőfákkal kiültetvék. A templom előtt, a német sor és a kastélykert közt terülő nagy tér és hosszan felnyúló egész rész parkirozottan beültetett szabad sétatérre van alakítva. E téren van egy emeletes nagy fogadó, kávéházzal s közelében az urodalmi tisztség számos laka. A kert alsó részétől a vasúthoz tisztán tartott fasoros sétaut vezet, a közepén is befásított széles utszán végig. — A kastély egyemeletes régi épület. Ezt első Grassalkovich Antal építtette 1744/47-ben. Egy kiszögellő közép testből és két kettős törésű hoszsú szárnyból áll, hét kupolás toronnyal. 100-nál több szobát foglalt. Már a Grassalkovichok idejében gyakran fogadott királyi vendégeket. Mária Terézia is volt vendége. Több más élvezeti s kényelmi helyiségek közt, nagyszerű és minden kelléssel felszerelt színházi terem is volt benne. 1849-ben tábori kórház volt. 1867-ben egész külseje, belseje megújított, a királyi család számára ujonnan rendeztetett be és szereltetett fel. A javítási költség ekkor a butorok beszerzésével együtt 81,969 frtba került. A kastélyt 107 holdnyi s különböző osztályzatú park és diszkert veszi körül, hattyus s halastóval is ellátva, mely czélra a keresztül folyó Rákos szolgáltatja a vizet. Ugyanennek vize által a kálvária alatt levő 1200 akós nagy vízmedence segítségével az egész felső kert vízvezetékes öntözéssel van ellátva. A szép kálvária az erdősoron, közvetlen a város felett nyugotra terülő »Haraszt« erdő alatt fekszik. 1771/75-ben építtetett. Az alatta levő nagy öntöző márvány vízmedence elsőbb a szadai határszélben buzgó Pazsak forrásból kapta a vizet cserép csöve-

ken: de a vízvezeték eliszaposodván, most a hattyuházban felállított gőzgép a Rákosbol hajtja azt fel.

Népessége a községnek az 1875-diki püspökmegyei kimutatás szerint, 3397 lélek. E közt 1540 r.kath., 1592 helvét ref., 128 ágost., és 147 zsidó. E népesség azonban most jelentékenyen több, különösen a szaporodó nyári lakások következtében. A régi törzs lakosságot a reformátusok képezik, a kiknek anyaegyházuk itt már 1646-ban fenállott, anyakönyveik 1722-ben kezdődnek. Csinos templomuk a nagy téren. Ez 1746/50-ben építettett első Grassalkovich Antal segítségével. A régi kis templom a várkastélyi templom helyén állott, mely a kastély építtetésekor cseréltetett ki a mostani helylyel. A r. katolikusoknak szintén anyaegyházuk van. Ezek temploma a várkastélyban a ref. régi kis templom helyén áll, s a várkastély kiépülése után mindjárt, a reformátusok templomával együtt 1746/50-ben épült; plébániai templommá az 1838-diki július 4-én kötött canonica visitationalis egyesség által tétetett. Az anyakönyvek 1769-ben kezdődnek. Hívei száma akkor kezdettek szaporodni, midőn első Grassalkovich Antal 1750 tájon a németsoron, kálvária és ujsoron saját költségén egész sor házakat építtetvén, azokba iparos gyarmatosokat telepített. A templom, melynek belső hossza 15° 4', szélessége 7° 3', most már kicsiny a népességhez, képest. De fejedelmileg igen szépen ékesített. Van benne öt, csinnal és izléssel kiállított oltár, melyhez a képek Olaszországban készültek. Nevezetességei: a főoltáron egy csinos tabernaculum, a királynénak IX-dik Pius által Mária Valeria főherczegasszony születésekor ajándékozott Jézuska, Sz.-Defendens vértanu ereklyéje; a jeruzsálemi szent sir templomának mintája, melyet I. Ferencz József király hozott 1869-ben keleti útjából, egy bronz feszület, mely az 1870. évi porosz-francia háboru alatt leégett strasburgi templom éreztöredékeiből öntetett, s ő felsége a király ajándéka útján jutott a templom birtokába. A főoltárral szemközt van az elővezetett oratorium a királyi család tagok számára, mely a kastély termeivel van kapcsolatban. A templomból az oratoriumba felvezető veres márványajtó fölé van illesztve az alapító gróf mozaik arcképe. A szertartási szerelvények közt is sok értékes diszruha van, melyek régibb időről a Grassalkovich gróf és herczegasszonyoktól épen saját készítés útján, az újabb időből királyné ő felségétől származnak. Nevezetességei közé tartozik végre az is, hogy benne soha perzselypénz nem szedetik, mert az alapítók által minden kellékkel el van látva. A paplak kívülről külön bejáratall szintén a kastélyban, a templommal kapcsolatos szárnyépület emeletén van. — Az izraelitáknak is van imaházuk. — Mindenféle sok iparos lakja a várost.

Vannak fűszeres, vasáros, s rőfös kereskedések. Van gyógyszerár, takarékpénztár, és kaszinó. Járásbirósági és közjegyzőségi székhely, s több megyehivatalnok szintén itt tartja lakását. Végre a fővárosi közönség nyári lakásul évről évre szaporodó számmal kezdi e helyet igénybe venni. Sokan saját nyári lakásokat bírnak már, azonképen nyugalomra lépett egyének szintén szeretik nyughelyökül választani. A gyógyszerár elsőbb Besnyőn a zárdában állott szerzetesi kezelés alatt. 1814-ben hozatott onnan be a városba, s adatott szakképzett gyógyszerész kezelése alá.

Határkiterjedés, az adósorozatilag ide csatolt *Babath, Besnyő*, és *Száritó* pusztákkal együtt 10,749¹⁷⁹/₁₆₀₀ hold, ebből 2617⁹⁸⁷/₁₆₀₀ h. szántó, 516¹⁰⁸/₁₆₀₀ h. rét és kert, 468¹⁰⁴/₁₆₀₀ h. szőlő, 3459⁹⁷¹/₁₆₀₀ h. legelő, 2915¹⁴⁶/₁₆₀₀ h. erdő, 6 h. nádas; a többi belsőtelek, ut, utsza és terméketlen. A legelő egy nagy része erdős legelő. A tagosítás 1856-ban ment végbe. Volt 51 egész telek és 253 zsellér. Ezeknek összes illetékképp kiadatott 3799 kat. hold. Tagosztály után különösen az erdős legelőből sok feltöretett s többnyire szőlővé alakított, úgy hogy ennek folytán most a különféle szőlőterület 800 hold körül tesz. A határ általában homokos; fekvése dombos és szelid hajlatos; de a tengerszin felett mindenütt magasan álló. A szántóföldművelés nem bir kitűnő jelentőséggel. Gabonatermése a lakosság számára képest nem elég. A kerti vetemények termesztése szorgalommal gyakoroltatik a Rákos mentén levő kertekben. De ennél sokkal nagyobb jelentőségű a szőlőművelés és gyümölcstermelés. A szőlők általában kellemes szép fekvésűek, sok szép présházzal s nyári lakkal ékesítvék. Talaj a felsőbb részeken homokos lösz, az alsóbbakon ritka homok. A dézmarvátság ügyét illetőleg utalok a II. Rész 21. §-ra, a 145 lapra. A nép jó szőlőmunkás, érti a faemesítést is. A bor izl-tes közép asztali fehér és siller. A szőlők aljában és külön gyümölcsösökben is, elkezdve a cseresznyén, mindenféle gyümölcs bőven termeltetik. Van 4 hold községi faiskola is rendes kertészszel. Azonban újabb időben mind a szőlő, mind a gyümölcstermelést a kései fagyok gyakran károsítják, mely veszély különösen azóta mutatkozik, mióta a szőlők felett és körül volt erdőségek nagyon megritkítottak, sőt néhol egészen is kiirtottak. — A község 1763-ban kapott országos vásárjogot, baromvásárok tarthatásával együtt, ekkor emelkedett a mezővárosok sorába. Mostanában hetivásárokat is tartana csütörtökön: de ezek igen jelentéktelenek, leginkább csak az igen forgalmas államuton a budapesti piacra menők közül itt megállók által látogattnak. A vasárnapi piacok nyáron gyümölcsre és baromfira nézve élénkebbek. Az Issaszegh felé lefolyó Rákos a határban két malmot bajt, melyek mindenike

felett egy-egy halastó van. E malmok már a török idejében fenállottak. — Ezelőtt bekerített fáczános és vadaskertek is tartoztak a gödölői urodalomhoz. A fáczánoskert a kastélykerten kívül az államut mentében Besnyő felé, a vadaskert pedig a besnyői zárdától kezdve egész Bagh alá terjedt. Ezt az utolsó Grassalkovich alapította 1827-ben. A vadakat belőle a forradalmi harci viszontagságok zavarták széjjel; a kőkerítések végre annak folytán romboltattak le, mert az egészet az itt épült vasut szelte át. Különben a terjedt urodalmi erdőségek, most is a királyi vadász területet képezik.

Mária-Besnyő, Gödölőhöz tartozó pusztá, hozzá keletre $\frac{1}{2}$ mf., keresztül vágja a vasut és államut. Erdőt, szőlőt, rétséget és legelőt foglal. Regényes szép helyen, a vasut nagy kanyarulatában van rajta egy kapuczinus szerzeti zárda, tornyos templommal; ez alatt a herczeg Grassalkovich család sirboltja. A zárda körül néhány ház. Népes bucsujáró hely. Nyáron át a vasut itt állomást tart s a fővárosiak, s gödölői nyaralók mulatni is járnak ide. Közelében van egy királyi vadászlak és a *babathi* nagy major. — Besnyő hajdan népes község és a horvátországi Iván család birtoka volt. Ettől Zsigmond király 1387-ben pártoskodás miatt elvette s Ilsva Leustách királyi udvarmesternek adta. 1430-ban Hatvani Mátyásé volt, mint ez egy Veregyháza, Szada és Besnyő közt tartott határjárásból kitetszik. Majd elpusztult: de hogy az Erzsébet királyné által Giskra vezérlete alatt behívott s e vidéken rombolt cseh hussziták, vagy később a törökök pusztították-e el, az bizonytalan. Róla a XV-dik század második felétől kezdve mint községről többé említés nem tétetik. A 17-dik század elején már mint Gödölőhöz tartozó pusztá fordul elő. 1726. tájon Gödölővel együtt Grassalkovich Antal birtokába jött Ez építettett itt zárdát és loretoi kápolnát 1759-61-ben. A kápolna a régi Besnyő község századon keresztül romban állott templomának helyén van. Mikor ezt építeni s a romokat kitisztítani kezdték, 1759. ápril 1-én egy csontbol készült ép Mária szobor találtatott a romok alatt. Ez tette e helyet nevezetes bucsujáró helylyé. E szobor most is üveg burék alatt van elhelyezve a templomban, egy másik, az olaszthoni loretti Mária-szobor mintájára készült szoborral. Innen a hely *Mária-Besnyő* neve. A zárdába 1763. dec. 7-kén vezettettek be a szerzetesek ünnepélyesen. De a bucsujárók nagy számához képest csakhamar mind a kápolna, mind a zárda kicsinynek bizonyulván, mind a kettő 1769/71-ben nagyobbított a mostani alakúvá s előző alapítványi levele is 1772-ben meg bővítettett. Feszler híres történész huzamos ideig volt, mint szerzetes e zárda lakója. 1771-ben lett az első Grassalkovich az itteni sirboltba eltemetve. A másik kettő

előbb Pozsonmegyében az Ivanka községben levő másik sirboltban nyugodott; azok tetemeit az utolsó Grassalkovich özvegye hg Eszterházy Leopoldina hozatta ide, s tetette le 1863. sept. 6-án nagy pompájú gyászmenettel, s azokat maga is ugyanazon év dec. 24-én oda követte s most a kihalt fényes hercegi család összes tagjai itt nyugszanak. (Lásd bővebben: Gödölő hajdan és most.) Most a pusztának a zárdával együtt 164 lélek, 11 reformátuson kívül, róm. kath. lakosa van.

Babath szintén Gödölőhöz tartozó puszta, Besnyő és Zsidó közt szép erdőséggel, az alatta elvonuló állam- és vasut közelében nagy svájci tehenészettel, majossal s 66 lakossal.

Domony, magyarral vegyes tót község Gödölőtől kelet-éjszakra $1\frac{1}{2}$ mfd, a Galga völgy jobb oldalán, u. p. Aszódtól $\frac{1}{2}$ mfd. Ikladdal képez egy körjegyzőséget, melynek székhelye Domony. 1690-ben elhagyott helykép iratott össze. A multszázad első negyedében települt újra. Bél Mátyás idejében már magyarok és tótok által vegyesen lakott hely volt. A község maga a Galga laposán fekszik. Elég szabályos utszasoru. Házai közt a számos közbirtokosság sok uri laka, nagy terjedelmű szép gyümölcsös kertekkel. Lakosszám 1170. Ezek közt 753 ágost., 301 r. kath., 20 ref., 96 zsidó. Az ágostaiaknak helyt van templomuk és anyaegyházuk, melyhez a zsidói ágostaiak is leányegyházkép tartoznak. A r. katolikusok leányegyházkép Mácsához csatolvák. Van zsidó zsinagóga is. Határ kiterjedés az ide tartozó *Ancs* és *Fekete-Erdő* pusztával, mely a közbirtokosság majorsági földéit foglalja, 3912 katastr. hold. A tagosítás 1864-ben fejeztetett be. Volt $17\frac{1}{3}$ urbér telke. A határ dombos, fensík és partoldal. A Galga laposán szép rétségei vannak. A szántóföldek talaja nagyobb részben fekete homok, mintegy huszadrész sárga homok, néhol, ott a hol a szadai és veresegyházi homokhegyekről a szélfuvás járja, ritka homok, egy kevés rész sárgás agyag. Szép fekvésű szőlőhegye van. De ezt, valamint az oldalas fekvésű szántóföldeket is az esőmosás több helyen szaggatja. *Fekete-Erdőt* a Bottyán felől jövő Egres patak szeli, mely ott több malmot hajt.

Iklad, német kis község, a Galga baloldalán, Domonytól, melylyel egy körjegyzőséget képez, csak ennek laposa választja el; — u. p. Aszódtól $\frac{1}{2}$ mfd. A török világ alatt történt elpusztulás után, 1757 tájon Ráday Pál telepítette újra Stajerországból behívott ágostai németekkel. Most is gróf Ráday Gedeon bírja. Felette keletről emelkedő szőlőhegye alatt szép helyen fekszik. Szabályosan s csinosan épült község. Mindjárt a falu keleti végén van gróf Ráday kényelmes laka. Lakosszám 602 lélek, kik 23 r. kath. és 10 reformá-

tust kivéve, ágostaiak, helybeli templommal, és Aszódhoz tartozó leányegyházzal. Határa az ide tartozó Hernád urasági majorsággal együtt, 2700 katastr. hold. A tagosítás még 1837-ben megtörtént. Volt 15 első osztályu urbér telke. A nép igen szorgalmasan miveli földet, borsót s lencsét is természet eladásra. A szőlőművelést szintén gondosan kezeli.

Aszód, magyarral s némettel vegyes tót mezőváros, Pesttől észak-keletre 6, Vácztól keletre 4 mfd, a Galga völgyön, posta, vasut és távirda-állomással. Régi nevezetes hely. A török iga alól is lakottkép került ki. Bél Mátyás szerint e helyet Zsigmond király adományozta, birtokos nemességgel együtt, a Pochuk családnak. Akkor Osztmach, később Aszu volt neve. A török világ után Podmaniczky János lett birtokosa, a ki Osztroluczky örökösödés útján kapta. Ennek már Bél idejében derék és minden kényelemmel felszerelt kastélya volt itt, mely fontos összejöveteleknek s nagyszerű vendégségeknek szolgált tanyájául. Hozzá a körülfekvő vidéken több községben elterjedt s több pusztából álló urodalom tartozott. Az aszódi uroalmat csakugyan a kastélyal együtt egész a mult évtizedig, a báró Podmaniczky család birta. Most több Podmaniczky örökös része eladatván, a kastélyt a város községháznak vette meg. A birtokok egy része meg van még a családtagok kezén, más része különböző kézbe került. — A város északról és keletről felette emelkedő s szőlőkkel és szántóföldekkel fedett alacsony hegyvonal oldalában, a Galga völgye felett kies helyen fekszik. Főutzája a partoldalban keletől nyugotnak, mely irányt több mellék-utza is követ, egy fő kereszt-utza pedig, s több mellék-utza a völgyből fel a hegynek keresztben vág. A fő kereszt-utszán és a fő-utza alsó részén vonul végig a pestkassai államut, a felső részen pedig az aszód-váczi megyeut. A város alatt délen a magyar államvasut-állomás. Az utzák nem mindenütt egyenesek: de többnyire, kivéve a keresztközöket, elég szélesek; fákkal kiültetvék. A házak közt a sok uraságin kívül is, számos városiasan rendezett, zsindelyes és cserepes épület. És az egész, kivált az alatta elfutó vasutrol, jól épült kis városias tekintetet mutat. Középen az országutak találkozásánál, épen a kastély előtt, egyrészen ugyanazon oldalon fasorokkal kiültetett négyszegű tér, melyet kereskedő boltok vesznek körül, s piaczul szolgál, egyik sarkán emeletes fogadóval s kávéházzal. — 1858-ban történt az urasággal a határrendezés és legelő elkülönítés. Ugyanekkor a közterek és utzák iránt is egyezkedtetett, és szépítő bizottság alakult. Ennek alapszabályai maig sincsenek ugyan megerősítve: de azért működik, és az előjárósággal közösen gyakorolja az építkezések ellenőrzését. Senkinek

új építkezést, vagy régi épületén nagyobb változást tenni, előleges engedély nélkül, valamint 1863 óta új házat szalmatetővel fedni nem szabad; ennek folytán a város $\frac{2}{3}$ -da már cserép vagy zsidely tető alatt van, s mivel a földmives nép a város szélére vonult, a belső részekben szalma s széna rakomány sincs. — Lakosszám 2640. E közt 1044 r. kath., 1148 ágostai, 58 ref., 390 zsidó. Az ágostaiknak régi anyaegyházuk van, a kastély megett a hegyen magasan álló templommal. Ugyanehez leányegyházkép az ikladi s héviz-györki ágostai hívek, valamint fiókkép a körülfekvő községekben és pusztákon lakó ágostaiak is tartoznak; úgy hogy ezekkel az anyaegyház népessége 2400-ra felmegyen. Azonban fényessé teszi ezen egyházat különösen az, hogy 1820 óta algymnasiuma van, mely most jeles tanárok vezetése alatt, IV osztályu, s nemcsak a tudomány, hanem a különben is magyárosodó lakosság közt, a magyar nyelv terjesztésére is igen jótékonyan hat. A róm. katolikusoknak szintén anyaegyházuk s a város felső részén, a hegy lábánál tornyos templomuk van. Ez előbb leányegyházkép tartozott Baghoz, 1874-ben alakítottatott curatiává. Végre a nagyszámu zsidóságnak is van zsinagógája. — A község már a régi idők óta a megye legiparosabb helyeinek egyike, és a lakosság közt mindenféle számos iparos, azután fűszer, vásáros, vegyes, rőfös, kisebb-nagyobb kereskedő van. Még czukrászat is van itt. Azután van takarékpénztár, Casino, régi gyógyszerház, 3 fogadó, kávéház, söresarnok stb. Vasárnap hetivásárok esnek, melyeket a vidéki népség gabonával, kerti veteménynyel, apró marhával elég élénken látogat; sőt a piac a Galga völgyről és Hevesmegyéből zöldségfélével, dinnyével, baromfival, a pesti piacokat látogató népségnek egyébkor is, az átvonulás közben megálló és eladó helye. Volt itt egy czukor-gyár, mely a vidéken a czukorrépa termesztésnek is szép lendületet adott: de az 1874-ben beszüntette üzemét, felszerelése eladatott, s derék épületei most a vasut-állomás közvetlen szomszédságában üresen pusztulnak. Van egy kisebbszerű gőzmalom, mely mikor lehet, a Galga vizét is használja hajtó erőnek; — több gyenge üzletű téglavető-telep. Országos vásár évenként három esik: áldozó csütörtökön, sz. István és sz. Márton napján.

Határ kiterjedés 2517 kat. hold. Ebből az adószorozat szerint 1119 szántó, 283 kaszáló, 364 legelő, 441 erdő, 156 szőlő, 151 belső telek, utak stb. Ebben benne van Örmö-völgy nevű rész, mely külön urasági majorságot képez. Azonban a mívelési ágakra oszlás épen az utóbbi időben igen sokat változott s folyvást változik. Már az 1858-diki elkülönködés után a nép a részére jutott legelő és erdő illetőség egy részét felosztotta s szőlőkkel ültette be; az akkor elmu-

lasztott tagosítást végre 1874-ben létesítvén, ez által is változások állottak s folyvást állanak elő. Különben a határ hegyes, völgyes, legnagyobb részben fensík s partoldalakon terül. Talajminőség tulajdonképpen sárga agyagos lösz, majd ezzel vegyült homokos, néhol kavicsos és veres nyirok. A Galga völgyön televényes iszap vegyületű jó rétek, a magasabb laposokon hasonló vegyületű kövér szántó és veteményföldek terülnek. — A nép földet szorgalommal miveli, s három szőlőhegyén az asztali bortermelésre is gondot fordít, melyet a kemény lösz partokba vájt száraz pinczék is kedvezményeznek.

Örömvölgy, az aszódi határhoz tartozó urasági majorság, a határnak Iklad felé dülő felső részén, egy szép völgyben.

Nagy-Kartal, magyar község, Aszódtól, mely utolsó postája, kelet-északra $\frac{1}{2}$ mf., domborokkal váltakozó fensíkon. A török világ alatt elpusztult hely; a gödölői urodalomhoz tartozott, még a M. Terézia urbariumkor se volt népes, s csak a folyó század elején kezdett népesülni. Most lakosainak száma 1319, kik 18 ágost., 4 ref., és 35 zsidót kivéve r. katolikusok, helybeli anyaegyházzal, a mely előbb leányegyházkép Baghoz tartozván, 1868-ban lett anyává, honnan anyakönyvei is kezdődnek. Határkiterjedése a hozzá tartozó *Emsevölgy* majorsággal 4443 kat. hold, miután az erdők kiirtattak, s a legelők felszántattak, nagy részben fekete s lösz agyagos és gazdag termékenységgű szántóföld. A belga-bank útján eladatyán, Schossberger Henrik s mások birtokába került. Volt 46 urbér telke.

Versegh, magyar község, Aszódtól, mely utolsó postája, kelet-északra $1\frac{1}{2}$ mdd. N.-Kartalon tul, Nógrádmegye határán, fensíku halmok után, a Zagya folyóra terülő lapos térségen. Régi hely; a török világ alól is lakottkép került ki. 1695-ben $1\frac{1}{4}$ porta vette-tett reá. B. Podmaniczkyval együtt, több közbirtokos birta. M. Terézia urbariumakor 1770-ben, 38 másod osztály u urbér telek talál-tott benne. Most is a régiek közül főbirtokosok Majthényi Ignác s több Majthényi ágbeliek, b. Podmaniczky Géza és Levente; az ujak közül a Karpeles testvérek, kik Podmaniczky részt vettek meg. Lakosszám 1196, kik 28 ágostait, 7 ref., és 32 zsidót kivéve, r. kato-likusok, régi anyaegyházzal, mely már 1673-ban fenállott, s anya-könyvei 1714-en kezdődnek. Határa, az adósorozatilag ide csatolt *Fenyő-Haraszt*, *Kerek-Haraszt* pusztákkal, melyek csakugyan egy részben az idevaló erdőirtásokból kerültek, azután Kis-Kartal, Mind-szent és Varsány pusztával együtt 5550 kat. hold. Fekvése többnyire fensík; **K ö r t e s z ő r** nevű ér mellett, mely a nógrádmegyei Kálló községtől jöve, a falu felett siet el a határon keresztül a Zagyába, lapály; talaja csaknem általában fekete agyagos, s gondos mivélés

mellett, gazdag termékenységu. Több szép majorság lepi, jól és ok-szerűleg szerelt urasági gazdaságokkal.

*Fenyő-Harasz*t b. Podmaniczky Levente birtoka 70-, *Kerek-Harasz*t 92-, *Varsány* nagy majorral s 177 többnyire róm. kath. lakossal. Mindhárom keletre fekszik Versegtől, ott a hol Pestmegye Nógrád- és Hevesmegye határaival ütközik. A r. kath. lakosok a nógrádmegyei Heréd község anyaegyházihoz tartoznak. *Mindszent* keskenyen nyulik el Versegh és Nagy-Kartal határa közt, 75, öt ágostain kívül r. kath. lakossal, kik Verseghez tartoznak. *Kis-Kartal*, b. Podmaniczky Géza majorjával s rendes lakával, 116 leginkább r. kath. lakossal, kik a nagy-kartali anyaegyházhoz sorozvák.

Bagh, magyar község, u. postája Aszódtól délre $\frac{1}{2}$ mfd, az Egres völgygyel szélesedett Galga völgy közepén. Hajdan ezen járt keresztül a pest-kassai országut. Régi hely, 1695-ben $\frac{3}{4}$ portával iratott össze. Bél szerint gr. Stahremberg és gr. Eszterházy birtok volt. Igen szép erdőségekkel birt. Később a gödöllői urodalomhoz került. Az erdős részek, jelesen a kis-baghi pusztá, most is ahoz tartozik; más részeket a belga banktól vásárlás utján Schossberger Henrik birtokol. A község maga a Galga lapályán fekszik. Utszái rendese, szélesek: de nagyon sárosak; a házak eleje fákkal kiültetett. Az építkezés sárfalra s szalmatetőre egészen paraszti, egyedül a paplak cserepes. Van némi felügyelet a rendesebb építkezésre. Lakosszám 1539, kik 23 ágostait s 20 zsidót kivéve, mind r. katholikuskok, régi anyaegyházzal, melynek anyakönyve 1700 óta folyik, maga pedig már 1673 előtt fenállott. Előbb Aszód és Nagy-Kartal is ehez tartozott leányegyházkép; most csak a héviz-györki r. kath. hívek tartoznak ilyenkép ide, s főökkép a határbeli malmok, csárdák s pusztai lakok. A határ összes területe az adószorozat szerint 4369 kat. hold. Az urbéri elkülönzés és tagosítás 1862-ben, báró Sina Simonnal, mint az akkori földes urral kötött egyesség szerint ment végbe. Volt pedig 51 egész urbér telek és 125 házas zsellér. Minden egész telek után kiadatott szántóföldben 26, rétben 8, legelő illetőségben $8\frac{1}{2}$, erdő illetőségben $4\frac{1}{2}$ hold, a rétek 900, a többi 1200 □ ölével számítva. A zsellérek közül a legelő és erdőből nyolcznak adatott egy egész telek illetőség. A község mint testület, ugy a lelkesz, tanító és jegyző addigi birtokaikban meghagyattak; azon kívül a lelkesznek egy egész, a jegyzőnek és tanítónak egy fél telek legelő és erdő illetőség felüladatott. A beltelkek hiánya vagy feleslege réttől pótoltatott vagy tudatott be. A maradék földek felét az uraság váltáság nélkül a volt urbéresek kezén hagyta, másik fele visszaesett az uraságnak. A nép kezén volt káposztás kertek szántóföldül tudattak

be. Ez uton $16^{205}/_{1000}$ h. szántó, és $67^{171}/_{1000}$ h. rétingyen átengedett területtel együtt $1266^{61}/_{1200}$ h. szántóföld, $76^{144}/_{1200}$ h. káposztás kerti föld, $475^{171}/_{900}$ h. rét, $583^{312}/_{1200}$ h. legelő, $299^{812}/_{1200}$ h. erdő maradt a nép kezén. A község régi birtoka 36 hold hivatalnoki földdel együtt 130 hold. Egyéb szabadosok régi birtokának területe, valamint a belső telkek kiegyenlítési ügye nem közöltetett velem. A határ fekvése hegyes, völgyes, dombos, a Galga mentin kiterült sík lapály. Talajminőségre nézve, azon megjegyzéssel, hogy tagosítás után a legelő nagyobb része feltöretett és csak 55 hold van még közösben, a szántóföldből 675 hold fekete, majd ritkább homokos, 547 hold fekete agyagos, az árokalja dülő mintegy 120, a galgavölgyi dülő pedig közel 800 hold iszapolt korhanyos földü rétséget foglal, melyből a magasabb szélek szintén szántás alá is szolgálnak. A rendes vágásokra osztott szép erdőség 2000 kat. hold körül. Tagosítás óta a nép földseit két vetőforgással használja előnyösen; s a mennyire kaszáló rétek mennyisége engedi, igyekeztve az állattenyésztést is emelni, annak folytán a trágyázás legnagyobb szorgalommal gyakoroltatik. A hol csak megfelel neki a föld, fötermény a tisztabúza. A szőlőterület mintegy 100 holdat tesz. Ennek dézmaavltsága 6697 frt 57 kr volt, melyet 1870 és 1871-ben két részletben fizetett ki a község. A szőlőmivelés azonban itt keveset számít. — Napszámosban nincs hiány. Kaszás napszámbér tartással 80, a nélkül 100—120, kapásbér tartással 40, a nélkül 70—80 kr. Aratás 10—12-dén. Cselelőben nincs bővség: de mégis akad helyből; munkatehető fiatal férfiscseléd évi bére 60—70, nőcselede 30—40 frt bentartással. Iparoskép csak 2 kovács, 1 mészáros, 1 kerékgyártó, 3 szabó, 2 csizmadia van a községben. Piacozás itt közelben Aszódra: de főkép Pestre történik. Birtok adás-vevés nem gyakori. Közönséges paraszt ház ára 300—400 frt, $\frac{1}{4}$ telek külsőségé 900—1000 frt. Éven át 2—3 ilyen részlet kerül eladásra. Vevők rendszeren helybeliek.

Egerszegh és Kis-Bagh, adószorozatilag Baghoz tartoznak. K.-Bagh tulajdonképen csak egy csárda a pest-kassai államut mellett, közel hozzá egy malom s tanyaház, melyekhez 85 h. erdő, 36 h. rét és 8 h. legelő tartozik, együtt 21 lakossal. Egerszegh 1500 holdas erdős pusztá, mely Bagh, Babath és Domony közt a vasuton keresztül hosszan nyulik fel az Egres patak két oldalán. Mindkettő kiegészítő részét képezte az 1827-ben alakított gödöllői bekerített vadaskertnek, melynek kerítései azonban most már lerontva vannak.

Hévíz-Györk, tóttal vegyes magyar község, Aszódon alol, mely utolsó postája $\frac{1}{2}$, Baghoz $\frac{1}{4}$ mf. ugyancsak a Galga-völgyön. A török alatt elhagyatott. A mult század első negyediben népesült

ujra. Bél Mátyás idejében már népes s egy részben a hatvani, másban a bujái urodalomhoz tartozó volt. Most lakosainak száma 1349; — e közt 602 r. kath. templommal s Baghoz tartozó leányegyházzal. 503 ágostai, szintén templommal s Aszódhoz tartozó leányegyházzal, 202 református, kiknek hasonlóképp templomuk s régi anyaegyházuk van, mely már 1600-ban fenállott. Szerencsétlen egyház; népességének megfogyása miatt többször kénytelen volt már leányegyházzá válni. Határa 4195 kat. hold. Nagyobb részben dombos, részint agyagos, részint homokos szántóföld. A Galga mentén kővér rétjei vannak; erdeje kevés. 151 hold szőlője is van. Volt a M. Terézia urbárium szerint $67\frac{16}{32}$ urbér telke, akkor egészen gr. Grassalkovich Antal gödöllői urodalmához tartozott. A tagosítás 1863-ban ment végbe. Már több év óta sok törvényes végrehajtási árverelés fordul e községben elő, a nép kezén levő birtokok körül.

Tófalu majorság a hévízgyörki határon 17 r. kat. lakossal.

Hévíz, magyar község, ugyancsak a Galgavölgyön, H.-Györkön alol $\frac{1}{2}$, Turán fölül, mely utolsó postája, szintén $\frac{1}{2}$ mf. Régi hely. A török világ alol is lakottan került ki; és pedig oly népességgel, hogy a járásban Vác után, Zsámbókkal együtt ennek adatott legtöbb porta, az 1695-diki kiigazítás szerint $2\frac{1}{4}$ -re szabotván ennek száma. Most lakosszáma 1547. E közt 25 zsidó, 12 ágost., 6 ref., a többi róm. kath., helybeli anyaegyházzal, mely 1697-ben már fenállott, anyakönyvei 1710-en kezdődnek. Határkiterjedése az adósorozatilag hozzátartozó *Monostor* pusztával, 5309 kat. hold. Ebből 2500 h. szántóföld, azután főképp a monostori részen 1200 h. erdő. Fekvés dombos, völgyes. A szántók többnyire fekete agyagosak, s minden gabonát jól termenek. A Galgavölgyön jó rétjei vannak. Van közel 200 hold szőlője is. Volt $57\frac{3}{4}$ urbértelke. 1863-ban rendezte s különözte határát. Több lágyemeleg forrás buzog fel körülte. Nevét is az ezekből bőven kiömlő hévviztől vette. De ezek alkotó részeikre nézve még megvizsgálva nincsenek s figyelembe se vetetnek. A Szent-Andráshegyen egy régi kolostor maradványai vannak.

Tura, magyar község, a Galgavölgy alsó részén, Aszódtól $1\frac{1}{2}$ mfré, vasut, posta s vasuti távirda állomással. Van a községnek egy régi pecsége. Ezen a czímer: husvétí bárány zászlóval, felette csillag, körirata: Tura anno 1510. Ez a község régisége mellett bizonyít. A török világ alol is lakottképp szabadult fel. 1691-ben $\frac{1}{4}$, — 1695-ben $1\frac{3}{4}$ porta rovatott rá. Bél is jelentékeny népességű községnek mondja. Most népessége 3255. Ebből 79 zsidó, 14 ágost., 2 ref., a többi r. kath., régi anyaegyházzal, mely 1702-ben már fenállott, anyakönyvei is onnan kezdődnek. Fekete és Haraszt

majorokból, azután a vasuti állomástól hozzátartozik még 131 lakos. A község délről emelkedő széles partok lábánál, a Galga jobb partján fekszik, ott hol ennek völgye partok közt a Zagyvavölgybe nyílik át. Herczeg Eszterházy birtoka s másod feje volt egy szép urodalomnak t. i. a bujákinak, melyhez e megyében Héviz, Valkó, V.-Szent-László, Szecső több pusztákkal tartozott. A mult évtizedben eladatván, e birtokokat Schossberger Zsigmond vette meg, az e községet ékesítő nagy terjedelmű kastélylyal együtt. Határa 8651 kat. hold, ebből 3418 szántó, 1366 rét és kert, 2456 legelő, 241 erdő, 497 szőlő, 185 nádas, 488 belsőség, utak s terméketlen. Volt 93 egész urbér telke. A tagosítás 1864-ben történt. Határfekvése nagyobb részben róna, kisebbben dombos. Szántóföldei többnyire agyagosak, majd fekete homokosak; a rétek völgyes iszapföldűek, a legelő egy része posványos, másik homokos. Tagosítás óta némely magán birtokokon homok ültetések történtek.

Valkó-Szent-László, a török világ előtről való régi magyar község, utolsó postája Turától, délre emelkedő partokon tul 1 mf., Valkó tőszomszédjában. Épen e szomszédságtól van előneve, s a megyei régi iratokban csakugyan több helyen egészen kiírva Valkó-Sz.-Lászlónak neveztetik. A negyvenes években közönségesen *Vác-Sz.-Lászlónak* kezdett neveztetni, a rövidségből használt V. előbetű, azon okon, mert csakugyan a vácsi járásban fekszik, Vácznak magyaráztatván, s most a megye s maga a község is így használja az előnevet. A török világban ennek népessége is nagyon megfogyott; mert 1691-ben még csak $\frac{1}{8}$ portával iratott össze: de gyorsan szaporodott s 1695-ben már 2 egész portája lett. Most lakosszáma 1147, kik 12 zsidó, 3 ágost., 2 ref. kivételével, r. katolikusok, régi anyaegyházzal, mely 1675-ben már fenállott, anyakönyvei 1740-ben kezdődnek, hozzá Valkó leányegyházképe tartozik, s népességét Rudolfvölgy és Ujtárs major puszták is szaporitják.

A község maga két kis parton fekszik, melyet egy kis ér választ, mely a mocsáros Hajta patak első erének egyikét képezi. Utszái elég szabályosak és közép szélesek. Építkezésében nincs kiemelhető. Házsorait faültetvények igen gyéren ékesítik. Határkiterjedése 5282 kat. hold. A tagosítás 1863-ban történt. Volt $43\frac{1}{2}$ egész urbértelek és 58 zsellér. Egy egész telekre 1 h. belsőség, 28 h. szántó, 12 h. kaszáló, 9 h. legelő, 4 h. erdő, összesen 54 hold illetőség méretett ki. A község és soronkívüliek birtokai meghagyattak, sőt, a legelő és erdőilletőségen kívül is pótolattak. A belső telkek hiánya kaszálással pótoltatott, feleslege szántóföldül tudatott be. Ekkép ment a nép kezére 1218 h. szántó, 522 h. kaszáló, $474\frac{3}{4}$ h. legelő, 203 h. erdő.

A maradék földek váltság mellett birtok aránylag osztattak ki. Agyag gödröknek 2 h., községi faiskolának $\frac{1}{2}$, temető nagyobbitásra $\frac{1}{2}$ h. beszámítás nélkül adatott. A határ halmos, sok helyen agyagos, másutt sűrűbbféle fekete homok. 24 különböző név alatt oszlik dűlőkre, melyekből kettő erdő, háromnak nagyobb része rét, egynek kis részeszőlő, a többi mind szántó. Azután tartozik ide és a fennebbi területbe már beszámítva van 3 pusztá, jelesen *Liget*, mely szántóföldből, legelőből és erdőből áll, $\frac{2}{3}$ részben fekete, $\frac{1}{3}$ -ban homokos sárga agyag, *Gyu pusztá*, egészen erdő s homokos agyag, hajdan a körül fekvő többi erdőségekkel együtt, oly rengeteg erdőség volt, hogy a tatár, török és kurucz hadjáratok idejében sok községnek menedékkül szolgált, kapcsolatos volt a gödöllői vadaskerttel; — *Társmajor*, pusztá, *Haraszt* dűlővel egészen szántóföld, s fekete homok, kevés ritka homokkal. A tagosítás részben egy, más részben három tagra történt. A közlegelő és tarlófelszabadulás megszűnt. A mit csak lehetett, szántás alá töretett fel. Főtermék a rozs és kukorica. Tagosztály óta a földmivelés előre ment: de az állattenyésztés nagyon csökkent. A község egy bikát és 2 kant tart. Ellenben az urasági majorokban szép gazdaság folyik, s jeles juhászatra is kiterjed. Erdejét a lakosság rendes vágásra együtt kezeli. Ebből 5 hold szokott évenként fáizásra kiosztatni, s ez ismét befásittatik. Napszámosban nincs hiány. Kaszásbér kosztal 80, a nélkül 100, kapás kosztal 30, a nélkül 50 kr körül. Őseléd szintén kerül helyből s nem drága, a szegődményes béres bére, minden illetőséget pénzre vive 130—150 frt körül rug. A község Pestre s Jászberénybe piacoz. Birtok adás-vevés elég gyakori. Egy 1200 □ öles beltelek ház nélkül 3—400, házzal 600—700 frt, föld, holdanként 80—100 frt. Szőlőmivelés igen csekély levén, a körül nincs is forgalom. Jelenleg a mi elkél, helybeliek veszik. Tagosítás körül más falubeliek sokat megvettek s így 51 negyed telek került idegenek kezére. A határon mintegy 2 öl szélességben végig vonul a Csörsz árka.

Valkó, magyar f. V.-Szent-László tőszomszédjában. A kettő közt fekvő hosszas kis domb déli oldalán; mégis ennek utolsó postája Issaszegh, melytől északkeletre $1\frac{1}{4}$ mf. Igen régi, már az Árpádházi királyok idejéből több okmányban előforduló hely; 1382-ben Nagy-Lajos király Valkón vadászott; a török világ alol szintén lakottkép került ki: de sokkal kevesebb népességgel, mint Sz.-László, mert 1695-ben is még csak $\frac{2}{4}$ portája volt. Most lakosszáma 1517, kik 25 zsidó, 11 ref., és 3 ágost. kivételével, r. katolikusok. Eszerint a népszám meghaladta Sz.-Lászlóét. Van r. kath. templom, Mihály főangyal tiszteletére, mely leányegyházkép Sz.-Lászlóhoz tartozik. Buda-

pestről igen sok gyermek szokott ide dajkaságra kiadatni s a népesség látszó számát egy részben ez neveli: másrésről aránytalanná szaporítja a halottakét; mert a dajkaságban forgó sok gyermek tulnyomólag csak temető töltelék. Határa 6682 kat. hold. Ennek több felénél szép erdőség. Az egész halmokkal s völgyekkel változó dombos, fekete és sárgás agyagos. Volt $38\frac{1}{2}$ egész urbértelke, mely 156 telkes gazda közt oszlott meg, azután 40 házas, 28 házatlan zsellér. Az elkülönködés és tagosítás itt is 1863-ban ment végbe. A határban számos halmoeskák vannak, melyeket a nép tatárhányásoknak nevez.

Dány, magyar f., Valkótól délre, Kókától, mely utolsó postája, északra mindeniktől $\frac{5}{8}$, Issaszeghtől keletre $1\frac{1}{2}$ mfd. A török világ alól lakottan került ki, 1695-ben $1\frac{1}{4}$ portával. Most népessége 1983 l., 23 zsidót, 4 ágostait kivéve, mind r. kath., anyaegyházzal, mely 1673-ban már fenállott, de azután leányegyházzá válván, Zsámbókhöz tartozott, 1749-ben szerveztetett ujra, honnan anyakönyvei kezdődnek. A község maga két lassan emelkedő domb alatt fekszik, közepén a falu felső végén fakadó pataktól átmetszve. Most azonban már harmadik helye van, régi fekvésének nyomai most is láthatók. Dombos határa, az adósorozatilag hozzá csatolt *Szent-Király* pusztával együtt 6894 kat. hold, melyből 2421 szántó, 2000 erdő, 1300 erdős legelő. Van 135 hold szőlője is. Szántóföldei barna agyagosak, mindennemű gabonát jól teremnek. Bora kellemes, közép-rendű asztali. A dinnyetermesztés is gyakorlatban van. Erdejének egy része s erdős legelője homokos. Most a község az 1868: V. t. cz. szerint, a gödöllői urodalomhoz tartozik.

Zsámbók, magyar f. a Jászság szélén, a legrégibb helyek egyike a megyében; a török világ alól is lakottan került ki, és pedig bár ennek népe is megoszlott, úgy hogy 1691-ben még csak $\frac{1}{4}$, de csakhamar úgy kiépült, hogy 1695-ben már $2\frac{1}{4}$ porta rovathatott reá, s így akkor a járásnak Vác után, Hévízzel együtt legnépesebb helye volt. A község Dánytól északkeletre, Turától délre, Kókától északra, mindeniktől 1 mfdre, részben partos, részben lapos helyen fekszik, s a Sz -Lászlótól lefolyó ér metszi. Építkezése egészen közönséges: de több közbirtokossági jobb épülete is van. A Beniczky család régi birtoka. Hajdan megyegyűlések is tartattak benne. Most népessége 1744, és pedig 48 zsidó, 14 ágostai, 12 ref., a többi mind r. kath., 1673-ban már fenállott anyaegyházzal, melynek anyakönyvei 1723-ban kezdődnek. Határa részint róna, részint dombos, 4352 kat. hold, legnagyobb részben szántóföld; talaja agyaggal vegyes fekete homok, első osztálybeli, mely szép búzát, rozsot, árpát, zabot, kukoriczát terem. Kevés szőlőt is mivel. A tagosítás még 1844-ben meg-

történt. Azonban akkor csak a birtokosok tagosítottak s az urbéri szabályozás ment végbe; az urbéresekkkel fenállott közösség, különösen a legelő elkülönzése elintézetlenül maradt s ez 1856-ban eszközöltetett. Volt itt 53 másod osztályu egész urbér telek, melyet 87 telkes gazda birtokolt, azután 60 házas és 24 házatlan zsellér. Van itt igen jó téglá és tető cserép-agyag, melyet vegyítésre ez előtt még az aszódi téglá-égetőkhöz is hordottak. Tura felé a közlekedési út ákáczfával szegélyezett.

Boldogh, magyar f., ott, a hol Pestmegye Hevesmegyével és a Jászsággal ütközik. Zsámbóktól északra, Turától keletre, Hatvantól délre, mindeniktől 1 mfd, u. p. Tura. Régi nevezetes hely. A török világ alol is lakottan került ki. 1707-ben megye köz- és tisztújító gyűlés is tartatott itt. Most népessége 1273 l., kik 11 ágostain, 15 zsidón kívül, mind római katolikusok, 1673-ban már fenállott anyaegyházzal, melynek anyakönyvei 1719-ben kezdődnek. Határa, az adószorozatilag hozzá csatolt *Telek* pusztával, 4582 katast. hold. Ebből 2200 szántó, 1300 többnyire kaszáló rétség. A határ a Zagyva és Galga összefolyása közt fekvén, egy részben lapos s áradások által rongált, különösen a sok rétség itt terül. Más rész alacsony partos, róma s igen termékeny fekete agyag. 1770-ben a Mária Terézia urbárium behozatalakor 76 egész urbértelek iratott benne össze. Ekkor, az akkor még gr. Grassalkovich Antal urodalmaihoz tartozott. Ezen urodalmak feloszlásakor a belga bank utján eladátván, most Karpeles Albert és Vilmos testvérek főbirtokosai, kik különösen Telek pusztán jól felszerelt, szarvasmarha- és lótenyésztésre nézve is jeles gazdaságot folytatnak. A lakosság a kerti vetemények, különösen gyökér, káposztafélék termesztését is dicsérettel gyakorolja. Sok ludat s baromfit tenyészt. A kántor-tanító kezelése alatt 1200 □ öles községi faiskolája jó karban van. A vasuti közlekedés kifejlése előtt a nagy fuvarosságot nagy terjedelemben gyakorolta.

V. Kecskeméti felső-járás.

Nagy-Káta, magy. m. v., Budapesttől keletre 7 mf., a Jászság szélén. Igen régi, de a török világ alatt elpusztult hely. Hajdan hét Káta volt itt. Igazolja ezt a nagy-kátai urodalom régi birtokosának, a férfi ágban kihalt nemes Kátay családnak, nemesi előneve: »Kátay de septem Katis.« Hat Káta részint község, részint pusztakép ma is megvan; a hetedik, — hajdan a legnagyobb — hiányzik. Ugyanis: a vácsi püspöki megye 1675. évi májusban, tehát még a török világ alatt, b. Pongrácz György püspök által, a Garam mellett, Sz.-Benedeken tartott zsinatának, melynek Szécsényi Ferencz, cseke-

kátai plebánus is részese volt, a helybeli parochialis levéltárban meglevő s Szécsényi Ferencz, mint a zsinat tagja által is aláírott okmányában, tisztán katholikus falvakképen fel vannak jegyezve: Cseke-, Márton-, Lőrincz-, Boldogasszony- és Tamás-Káta, — reformátuskép pedig Nagy-Káta; e szerint hat. Egres-Káta, mely most meglevő pusztá s a hetediket képezné, nem emlittetik, mert valószínűleg már akkor is pusztá volt. Most ellenben Cseke-Káta neve hiányzik; — a többinek neve is, helye is megvan. Azonban a szájhagyomány egy Káta helyéül a mostani Sőreg pusztát tartja. Annyi bizonyos, hogy Sőreg még a most élő nemzedék emlékezete szerint is, királyi dézma alatt állott, a váczí káptalan élvezvén e jogot, mely körülmény oda mutat, hogy lakosai hajdan jobbágyok voltak; és valószínűleg ez volt a hajdani Nagy-Káta, mely az idők viszontagsága által elpusztulván, neve a mostani Nagy-Kátára, mely hajdan Cseke-Káta volt, mint a fenlevő Káták legnagyobbikára átszállott. Azt, hogy Sőreg viselte-e valaha a Káta nevet, nem vitatom; annyi bizonyos, hogy neve a török hatalom után eszközlött összeírásokban sem a lakott, sem az elhagyott helyek közt nem fordul elő; de oly nagy határa van a hat Kátának, köztök Nagy-Kátának ma is, hogy elérhető rajta a hetedik is. A két Káta egyesülésére pedig világos következtetést enged azon körülmény, hogy Odoli János, a ki a török-idők után első plebánus volt itt, magát hol nagy-kátai, hol cseke-kátai plebánusnak írja; ezt gyaníttatja az egyház eddig is fenlevő s használt harangja, mely 1715-ről ily felírást visel: Campana ecclesiae Cseke-Katensis, a mi világosan mutatja, hogy a község új neve még vegyesen használtatott; végre van az egyháznak egy régi oltár-köve ily felírással: Bssmus Mathias Tarnóczy Eppus Varadiensis donavit Ecclesiae Cseke-Katensi 1653. A török járom alól felszabadulás után 1690-ben eszközlött első megye összeírás a lakott helyek közt egy Kátát sem foglal; hanem az elhagyottak közt van összeírva három, következőleg: Sz.-Lőrincz-Káta többeké, Boldogasszony-Káta özv. Bódynéé és gr. Keglevich Miklóssé, Tamás-Káta fele gr. Kegleviché, $\frac{1}{4}$ -de a gyöngyösi közbirtokosoké, másik $\frac{1}{4}$ -de a fiskusé. De az ugyancsak 1690. nov. 20-diki katona élelmezési kivetésben már ott szerepel Szent-Márton-Káta 25 mérő buza és 1 vágómarha, továbbá a 1691. mart. 11-diki új kivetésben $\frac{1}{4}$ porta után 125 frtnyi, az 1695. sept. 13-diki porta igazításnál pedig Nagy-Káta $\frac{2}{4}$, Sz.-Márton-Káta 2 porta kirovással. — Bél Mátyás 1737-ben már három Kátát említ a lakott helyek közt, Sz.-Lőrincz-, Sz.-Márton- és Nagy-Kátát, és kettőt a puszták közt: Boldog- és Tamás-Kátát, mindenik helyét ott jelelvén, a hol ma is fekszenek, és Nagy-Kátát mondván legnagyobbnak.

Ez adatokból az következtethető, hogy azon hat Káta közül, a mely a török világ utóján 1675-ben még lakottképen meg volt, kettő, és pedig Sz.-Márton- s valószínűleg Cseke-Káta nem pusztult el, csak lakosai riadtak széljél az utolsó küzdelmek közt. Legelőször gyülekeztek össze a sz.-márton-kátaiak, a hová az elpusztult régi Nagy-Káta református lakosai is vonultak. Így lett egy községben két vallásfelekezeti egyház, a mint most van, s a mi Szécsényi Ferencz 1675-diki fenebbi előadása szerint nem volt, a miről Sz.-M.-Káta leírásánál is mutatók fel némi nyomokat. Később gyülekeztek a cseke-kátaiak, magukhoz foglalván az elhagyott Nagy-Káta határát, mit annyival inkább tehetek, mert a hatalmas gr. Keglevich Miklós volt urok, minnek folytán a Nagy-Káta nevet is felfogták, melyet a megye csakugyan azonnal használt s utóbb a község is, miután határnagysága mellett, az elpusztult helyekről folyvást gyülekező népségből, lakossága is megszorodott, egyedüli nevekép megtartott, a minthogy Bélnél a Cseke-Káta név már nem is fordul elő, valamint az a helyszinéről is eltűnt. Bél szerint hajdan Nagy-Káta egészen Kátay birtok volt. Az utolsó Kátayrol, Kátay Ferenczről 1663-ban ment gróf Keglevich Miklósról. — Kátay Ferencz II. Rákóczy György hive volt.

Most a lakosok száma 4718, melyhez járul az ide tartozó göböljárás majorban 81, a nagy-kátai vízi malomban 6, összeg 4805 l. Ebből r. kath. 4662, ágost. 27, helvét 21, zsidó 95. — Az 1857-iki országos összeírás szerint volt a lélekszám 4559, az 1870-iki szerint 4746; tehát szaporodóban van. A r. kath. anyaegyház már 1693-ban fenállott, anyakönyvei 1698-on kezdődnek; derék temploma Szent György vértanu, a temetőben egy kápolna a kereszt felmagasztaltatása tiszteletére. Az egyház keletkezési évszáma is igazolásul szolgál a fennebb mondottakhoz. — A község utszái nem minden részben szabályosak: de általában szélesek. A házak eleje fákkal beültetett. Az építkezési mód kezd a korrallal baladni, csinosodik, bár cserepes házak, egy-kettőt kivéve, még nincsenek. Megemlíthető a gr. Keglevich-féle régi egyemeletes kastély.

A határ összes területe az adó-kataster szerint 10256 kat. hold. Ebben volt a M. Terézia urbarium szerint 105²¹/₃₂ egész urbértelek. Az egésznek tagosítása az 1839. sept. 19-én gr. Keglevich Gáborral kötött egyesség szerint, 1840. april 15-én fogantatott. Az egyesség főbb pontjai: 1. Az uraság és a lakosság birtoka egészen elkülönítetik; azért a város által eddig birt feketeerdői és malomi kaszáló a földes uraság részére marad. 2. A plebános és a város földjei, az urasági tábla mellett hasítottatnak ki. 3. A többi szántóföld és kaszáló javából 106 egész telki járandóság fog, minden gazdának a most birt

telek részlete arányában kiadatni, a szántóföld egyuttal a megállapított osztályzat szerint egy-egy tagban osztatván ki. 4. A mivel a lakosság akár szántóföldben, akár rétben tetteleg többet bir, mint az urbér mértéke szerint megilletné, az ráadásul továbbra is a lakosság birtokában marad, az ily földek az egyesek közt igazságosan elosztatván. A kaszáló nem osztatik fel; hanem az eddigi szokás szerint, kihatván abból a város évenként saját szükségére egy darabot, a többi ugyancsak a város által birtokarány szerint, nyilhuzás utján osztatik ki a jogosítottak közt. 5. A közlegelő az alsó jobb részen egy tagban adatik ki, minden egész telek után 14, és 8 zsellér után szintén 14 holdat számítva. Az ekkép egy tagban kimért összes legelő illetőség közt eső homokos részeket, buczkákat, a földes uraság minden beszámítás nélkül adja a városnak, oly feltétellel, hogy azt saját szüksége pótlására befásítsa, az eddig a város és lakosság által történt befásításokra nézve a fenálló egyesség továbbra is érvényben maradván. 6. Hogy a községi és urasági marha mindenfelé könnyen kijárhasson illető legelőjére, a város körül egy nagy térség közös csapásnak hagyatik, úgy a pesti ut mellett levő hosszú legelő is; azután mindenfelé elegendő széles utak méretnek ki minden beszámítás nélkül: de a vásárállásnak kimért hely, mint eddig, úgy ezután is az uraság tulajdonát képezi. Az ezen egyesség 4-dik pontjában érintett maradék földek után különben köteles heted dézmát, az uraság 1842-ben szintén elengedte. Ezen egyesség utján következő földmennyiség jutott a lakosság birtokába: minden urbéri belső telek 232 h. 1118 □ öl, urbéri szántó, kender, káposztaföld, zsellér káposztaföld, városi, papi, kántor s jegyzői szántóföld 3385 $\frac{1}{2}$, urbéri kaszáló, a városéval és az urbéri szántóföldek közt levő laposokkal együtt 2374 $\frac{1}{2}$, jobbágyi legelő, közte levő utakkal és homok buczkákkal együtt 2484 $\frac{1}{2}$, város és jobbágyok erdeje 655 h. 871 □ öl, összesen 9133 hold 1200 □ ölével számítva és 189 □ öl. — A többi urasági birtoknak maradt. — Ekkor, mint mondtam, szántóföldje minden jogosítottnak egy tagban adatott ki, a rét évenkénti kiosztásra, a közlegelő közösben hagyatott. Azóta a rétre az a gyakorlat állapított meg, hogy minden ötödik évben osztatik újra, s ekkor mindenki illetősége ebből is egy tagban adatik ki: a legelő ellenben 1864-ben egészen felosztattott, és csak 159 hold hagyatott közösben. Ehez a réteken tarló szabadulás van; minélfogva azokon a legeltetés miatt sarjut kaszálni soha sem lehet. Egy egész telek után 8 db marhalegeltetési jog van megállapítva. A szántóföldi tagbirtokokon tanyás gazdaság folyik.

Fekvést s talajt illetőleg a határ keleti fele általában sík, némely helyen lapályos és jó fekete föld, de rétjei és szántóföldei sok

helyen szikések; — nyugoti fele homok halmokkal váltakozó, néhol egészen sivár könnyű homok, másutt sűrűbb fekete homok vegyületű. Főtermék: a tiszta buza, rozs, árpa, kevés zab, tengeri, kevés köles, burgonya; a takarmányfélék közül kevés luczerna és még kevesebb búkköny. Az iparnövények közül a dohánymivelés gyakoroltatik. Régenten nevezetes szarvasmarha, ló-, sőt sertésenyésztése is volt e határnak. Utóbbi időben a sok szárazság s gyakori marhavész, már a legelő felosztás előtt nagyon megcsökkentette ezt; mióta pedig a közlegelő felosztatott, azóta minden állattenyésztés egyaránt alol áll a középszerűn; juhtenyésztés épen nincs. Bikák és kanok még közséگیleg tartatnak. A szarvasmarha magyar faj, s csak egykettő kerül közte külföldi. Csödört 1874-ig szintén maga tartott a község, akkor eladta. Azóta 2 állammént szokott beállítani.

Ez idő szerint a különféle gazdasági ágak közt a szőlőmivelés és gyümölcstenyésztés áll itt legdicséretesebben, mely mindenik a jóvellemi források közt is kitűnő helyet foglal. Már előbb is szorgalmat fordított a nép a szőlőmivelésre, mióta pedig a homokos közlegelő felosztatott, abbol mintegy 800—900 hold terület új szőlővel ültetvén be, a legtöbb gonddal üzőtt foglalkozássá fejlett ki, mely ugyan nem erős hegyi, hanem igen kellemes italu és a vidék által általában kedvelt, elég jól is fizetett homoki borral jóveldelmez. A közép termés 15—20,000 akó. A gyümölcstenyésztés hasonlóképen a legszebb virágzásnak indult; különösen a finom almákra fordul a figyelem: termeltetnek a calville, reinette almák különféle fajai, török-bálint, masánszky, pogácsa alma stb. bővségben. És mig a mezőgazdaságban és állattenyésztésben különösen kitűnő népgazdát alig mutathatna fel a község, a szőlőmivelésben és gyümölcstermelésben már valóban több van felmutatható; jelesen a több szintén jelesek közt kitűnnek Gyüre Gábor és Juhász Antal, kiknek 100—125 akó boruk, s ezen kívül mikor jó ideje van, 100—200 véka gyümölcsök megterem tőkéről-tőkére oltott szőlőjökben, és nemesített fáikon egy 1200 □ öles holdon. Ezekhez sorakozik Csordás József, ki ezelőtt 8 évvel alapított szőlőjét a legválogatottabb fajokkal ültette ki.

Napszámos van bőven, az idő s munka különfélesége szerint, 40—100 krig terjedő napibér mellett, koszt nélkül. Aratni és nyomtatni az idevaló nép más helyekre is eljár. Cseléd is akad helyből is, vidékről is. Csak jobbak volnának. Kézpénzbér 30—70 frt közt, t. i. a nőcseléd kisebb, a férfi nagyobb bérrel szegődik: de a kézpénzhez még némi ruhaneműt is szokott kapni. Ezek bentartósak. — A mezei rendőrségben a kor igényeinek megfelelő törvény hiánya érzik.

Az ipar terén mindenféle mesterség, a mi egy ily kisebb helyen

igényelhető, képviselve van. Van összesen 65 különböző iparos. Ezek egy ipartársulatba vannak alakulva, melynek alapszabályai 1874-ben hagyattak jóvá. 1874 october végén keletkezett egy gőzmalom, a mely a mostoha időkhöz képest eddig elég sikerrel működik, egy vízi malom is van a Tápión, mely Bicske felől foly, de száraz nyáron sokszor egészen kiszárad; tavában azonban mindig van víz, s ott hal is található. — A kereskedést néhány vegyes, vas- és kelmekereskedő képviseli. — Előbb Pestre piacozott a község, 1874 óta nagy részben felhagyott ezzel, és gabonaneműit Jászberénybe hordja, minthogy ott jobban kél: a baromfikereskedők azonban most is Pestre járnak, s oda nemcsak helyből sok baromfit hordanak, hanem a vidékről is összeszedik. Különben helyben is van hetivásár hétfőn és csütörtökön: de ez igen gyenge. Országos vásár évenként: január 25, ápril 24, és sept. 14 hetében. Ezeknél legtöbb figyelmet érdemelnek a marhavásárok, melyek bár a régiekhez nem is hasonlíthatók, a vidéki vásárok közt még mindig a legnevezetesebbek közé tartoznak.

Birtok adás-vevés nem sok. A közönséges gazdák csak a legnagyobb szükség esetén válnak meg birtokaiktól. Ára egy közönségesen épült háznak 200—300 frt, jobban épülté 900—1000 frt, belső telek s kert holdanként 200 frt, $\frac{1}{4}$ telek külső föld 1100—1300, jól mivelt szőlő 1200 □ öles holdja 600—800 frt: de gyengén miveltet 80—120 frtért is lehet kapni. 1874-ben $\frac{1}{8}$ telek, mely a legelő illetőséggel együtt 7 holdat tesz 1200 □ ölivel, 700 frton ment el. Gróf Keglevich Béla birtokát csödtömegi eladás folytán 1871-ben egy társaság vette meg, mely helybeliekből, jászberényi, mihálytelki, tarna-örsi és szentmárton-kátai lakosokból állott össze; 3400 holdat 275,000 frton. — Vannak kisebb-nagyobb bérletek is. Egres-Káta, mely gróf Keglevich Gyula örököseinek birtoka s 5200 hold körül tesz, izraelita bérletben van 26,000 frtért. Egy régi urbértelek bérlete 250—300 frt s így holdanként 6—7 frt szokott lenni. — A feles mivelés szintén gyakorlott, azok részéről, a kik gazdasági igát nem tartanak. Ézakként divatozik, hogy a földtulajdonos és feles közösen adják a magot, a munkát egészen a feles teszi, azonkívül a feles a ház körül előforduló igás munkát szolgál. A dohánytermesztésnél pedig a gazda megszántatja a földet, egyéb munkát mindent a feles tesz, a kié a fele termés: de e mellett kap a feles még egy hold földet vetemény alá, azután a hány holdat dohánynyal beültet, annyi véka buzát. Az itt termett dohány a jobb minőségűek közé tartozik, csak kár, hogy legfőbb munkáját, a simítást ritka feles végzi türelemmel, mely sokat levon értékéből. Postahivatal, járásbiróság, gyógyszerár helyben; a járási hiva-

talnokok is többnyire itt laknak. A községhez közigazgatási tekintetben Egres-Káta és Sőreg pusztája van sorolva.

Egres-Káta: pusztája Nagy-Kátától keletészakra $\frac{3}{4}$ mf. a Jász-ság szélén, a Hajta mellett. Gróf Keglevich Gyula örökösének birtoka, 3859, a nagy-kátai határból vele kapcsolatos részzel pedig mintegy 5200 kat. hold. Felében homokos, másik felében fekete buzatermő föld; de sok szik és mocsár is van benne. A vetés táblák többnyire ákác fasorokkal szegélyezték. Bérletileg kezeltetik majoros gazdasága. Van 193 r. kath. lakosa, kik a sz.-márton-kátai egyházhoz tartoznak. A N.-Káta felé dülő oldalon ezelőtt még 30—40 évvel némely, valószínűleg templomromok látszottak, ma már egészen elmosódtak.

Sőreg terjedelmes szép pusztája Nagy-Kátától délre 1 mf. Gróf Károlyi György birtoka. Területe 6782 kat. hold. Egy része fekete agyagos, más nagyobb része homokos, több helyt épen futóhomok és buczkás, majd szikes és mocsáros. Az egyesült Tápió és Hajta nedvesíti. Az uraság igen szép majoros gazdaságot folytat. Kiemelendő a sok homok erdősítés és a sok szegély ültetvényezés, mely itt huzamos idő óta történt és folyvást történik. Lakosok száma a majorokban 308 lélek, kik a tápió-sz.-mártoni róm. kath. anyaegyházhoz tartoznak: de az uraság által pusztai iskola tartatik fen helyben.

Szent-Márton-Káta, magyar község, u. postája, N.-Kátától nyugotra $\frac{1}{2}$ mf. Lakosainak száma 2279. Ezek közt 1500 helvét ref., 682 róm. kath., 47 ágost., 50 zsidó. A reformátusok anyaegyháza iránt a dunamelléki egyház kerület 1848-diki névkönyve azt tartalmazza: hogy régi, gyülekezet, papjai névsora 1684-től kimutatható, mely évben papja volt Börei Mihály, 1719-ben imaházától, s a vallás szabad gyakorlásától megfosztatván, papja Kecskeméti Pál, a ki 27 évig hirdette itt az Isten igéjét, Fülöpszállására ment; ekkor 63 évi szünet állott be, s a vallás szabad gyakorolhatásának helyreállása után 1782-ben kezdette ismét a nyilvános istenitisztélet tartást, s ugyanezen évben kezdődnek anyakönyvei. — A róm. kath. anyaegyház, a váci püspökségi névkönyv szerint szintén régi, 1710-ben már fenállott; anyakönyvei 1722 óta folynak. — A megyei régi összeírások s Bél Mátyás szerint is egy részben gr. Keglevich, másban a Prónay és Batta család volt a község birtokosa. Vonatkozva ezek kapcsában a régi történelmet illetőleg a Nagy-Kátánál elmondottakra, itt derül ki, azon feltevés alapossága, hogy a sz.-márton-kátai reformátusok a török világ végén a régi Nagy-Kátáról jöttek át. Nincs okunk Szécsényi Ferencz előadásán kételkedni, hogy 1675-ben N.-Kátán volt a reformátusok egyháza. Milyen vallásu volt Kátay Ferencz, kinek birtokához Nagy-Káta tartozott, nincs okmányolva: de gróf Keglevich Miklós, akire 1663-ban a Kátay birtok szállott, a róm. kath. vallás híve volt. Az is tudva van, hogy a Prónay és Batta család a régi időben is a protestans egyházhoz tartozott, melyhez ma is tartozik, valamint,

hogy a kérdéses időtájon a protestansok, különféle vallási üldöztetéseket szenvedtek. Nagyon kézzel fogható tehát az ok, hogy a török idők végküzdelmek között fészkekből szétrebbent nagy-kátai reformátusok újra összegyülekezéskor a protestans Prónay és Batta földesurak szárnyai alá vonultak, sőt e vonulás, mikép Börei Mihály papsági évszáma igazolja, nem a török világ után, hanem már annak vége előtt történt s így az új gyülekezéskor könnyen egyesült Nagy- és Cseke-Káta határa, mely üresen maradva, ugys egy birtokoshoz tartozott. Az utolsó Rákóczy forradalomban többször volt itt s a vidéken táborozás.

A község emelkedett szép róna s egymással szemközt álló két tornyos templomával, szőlőktől, azután a határ déli részében területölgy és homok erdőkkel környezett igen kellemes helyen fekszik. Belrendezettségre nézve utszái elég szélesek és szabályosak. A főutczák két sorban, a mellék utszák egy sorban fákkal beültetvék. Az építkezésekre egy szépitő bizottság van felállítva. Minden építkező tartozik ehhez tervét beadni, s ez felügyel, hogy az építkezés az egészségi, tűzmentességi és csinosági tekintetnek megfeleljen. De az újonnan épült házak tetőzete azért még mindig csak náddal és faszindelyllyel készül.

Határkiterjedés 6476 katast. hold. Ebből 2387 h. szántó, 409 rét, 1532 legelő, 266 szőlő, 448 erdő, 1434 h. belsőség, utak, s terméketlen. A fekvés általában sík és nagy részt lapályos. A szántóföldek, melyek az északi, nyugoti és keleti részeken terülnek, kevés kivétellel fekete talajuak; a déli rész, a hol a közös urbéri legelők és szőlőskertek fekszenek, homokos, néhol épen futóhomok. Ez a rész körülbelől 2200 katast. hold. A futóhomok, különösen a majorsági részen fákkal van beültetve. — A tagosítás még 1847-ben megtörtént: de nem egészen megfelelőleg, a mennyiben a szántóföldek s rétek egyeseknek 2—4 darabban adattak ki. A nép három forgós ugartalan gazdaságot folytat, mely szerint két évben egymásután őszi, a harmadikban tavaszi vettetik, s ezáltal a földerő rendkívül zsarolva van. A majorsági birtokokon jobb gazdaság folyik. Ott $\frac{1}{4}$ rész minden évben ugar. — Közlegelő van, s a tarlószabadulás is, a legeltetési jogranézve birtokszerinti arányosítással fenáll. A népgazdaságokban az állattenyésztés általában gyenge. Az urasági birtokon a juh- és sertésenyésztés emelkedik ki. Az alsóbb néposztálynál mind a mellett, hogy a község bikákat, kanokat, sőt eddig csődöröket is maga tart, a szaporúság nem kielégető, a miatt, mert a tenyész jószág silány. A földtermékek közül első helyen áll a buza, a mellett egyéb kalászosok s kapás növények is illő terjedelemben. A nép földet szorgalommal jól meg-

munkálja, általában vasekéket használ: de a folytonos vetésnek s nagyon tulnyomó kalászos termesztésnek megfelelőleg trágyázni nem győz. Vetett takarmánytermesztés a nép közt nincs, a természetes kaszáló kevés. A takarmánytököket kezdik némelyek nagyban termesztetni. A majorsági birtokokban a búkköny és muhartermesztés divatozik, de csak kis mértékben. Ezekben a különféle gazdasági gépek, cséplők s szelelő rosták használata szép terjedtségnek örvend. Ipar-növénykép a dohánytermelés van felkarolva. A nép a kinstár részére termeszt tavaszi alá kerülő földjén, csak oly kisebb terjedelemben, a mennyit saját háznépével, idegen segítség nélkül meggyőz. Egy birtokos külföldi kiszállításra szokott néhány év óta évenként 150 hold körül felesek által miveltetni. A szőlő és gyümölcsstenyészítés körül nincs kiemelhető. Községi faiskola mind a két vallásfelekezeti iskola mellett van s a ref. tanító szorgalommal használja azt az iskolás gyermekeknek a fanemesítésben oktatására.

Napszámosban nincs bővség. A birtokosok az aratókkal s a kukorica s krumpli alá feléből kiosztott földek után kikötött napszámmal segítnek magukon. Különben a szokott napszámbér kapálásnál kosztal 40—50, koszt nélkül 60—70 kr. Cseléd helyből is kapható, vidékről is. Nagy-Kátáról, Kókáról, Tó-Almásról, Szecsőrről kerül. Férfi cseléd évi bére 120—140, a nőé 35—50 frt körül. Iparos a szükség-lethez elegendő: legtöbb a csizmadia, azután van több kovács, takács, szabó, asztalos, bogsnár, molnár, van egy ács s egy szijgyártó, összesen 29 önálló mester, kik alapszabálylyal ellátott iparos társulatban egyesülvők. Van több kis boltos s házaló. A határon keresztül folyó Tápión 3 köre forgó vizimalom. Gabona termését a nép a jászberényi piacra hordja, gyümölcsöt, tejet, vaját turót a nagy-kátai hetivásárra visz.

Birtok adás-vevés nagyobb terjedelemben ritka. Apró részletek gyakrabban kerülnek. A kert földnek különösen nagy ára van. 1600 □ öles holdja 500—600 frtig felmegyen. Az apró birtokra mindig akad helybeli vevő. Nagyobb birtokok vásárlásánál társaságba szövetkezik a nép s úgy igyekszik örökjét szaporítani. Így eladásra került majorsági birtokokból több jutott már a nép kezére. Legnagyobb birtok eladás volt mostanában a Prónay és Keglevich részről, mely a határbeli majorsági földek és a kir. kisebb haszonvételi jog $\frac{5}{6}$ részére terjedt. Ezt Dessewffy János ur vette meg s ez a tamás-kátai résszel együtt 4400 hold. — Közigazgatásilag ide van esatolva T.-Káta pusztja.

Tamás-Káta, pusztja Sz.-M.-Kátától nyugotra $\frac{1}{2}$ mf. A pest-jászberényi megye-ut szeli át. Területe 1964 kat. hold. Többnyire szántó, nagyobb részben agyagos fekete, kisebbben homokos. Van lapos, mocsáros s kevés szikes része is. Rajta majoros gazdaság folyik. Van 81 r. kath. lakosa, kik a sz.-m.-kátai anyaegyházhoz tartoznak. A tö-

rök világ előtt falu volt. Egy dülője most is templom dülő nevet visel. Ott ma is eserepeket, tégladarabokat forgat fel az eke. A régi templom romjai a század elején még meg voltak. Ma helye se ismerzik többé.

Szent-Lőrincz-Káta, magyar f. Nagy- és Sz.-M.-Kátától keletészakra, az elsőől, mely utolsó postája, $1\frac{1}{2}$, emettől 1 mf., a Jászságban fekvő Fényszaru és Felső-Sz.-György határai közé beékelve. Lakosainak száma 1122 l., kik 18 zsidón és 3 ágostain kívül mind róm. katolikusok, helybeli anyaegyházzal, mely 1727 óta áll fen, a mely évtől anyakönyvei is kezdődnek. Templom Sz.-Lőrincz vértanu tiszteletére. A község lapályos térségen, a Zagyva mellett fekszik. Belrendezettsége igen kevés; utzásai nem szabályosak, hanem egészen egyenetlenek: de azért tűrhetővé, sőt kellemessé teszi belterületét a sok fásítás. A házak környéke, és az azok tözsomszédjában levő kertek annyira befásítvák, hogy a község távolról egész erdőnek látszik. De nagyon kellemetlen, hogy csak kissé esős időben is, az utszákon a sár feneketlen. Az épületek vertfalbol, nádtetőre készülnek. A csinosabb és jobb építkezés iránt községi intézkedés nincs. A tűzmentes eserepes házak nem szaporodnak. De a község épen a sok fásítás által védve, nem is tűzfészek. A számos közbirtokosság részéről jobb építkezések is láthatók. Ezelőtt a báró Bedekovich családnak egy régi modoru diszes kastélya is ékesítette a községet. Ezt a helybeli lakosok 1871-ben elpusztították, miután a hozzátartozó birtokokkal együtt megvevén, szükségök arra nem volt, árosa nem akadt, fentartására se költhezhettek, tehát az anyagot értékesítették. — A határ 3585 katas. holdat foglal. Ebből 1689 h. szántó, 289 h. rét, 975 h. legelő, 46 h. szőlő, 99 h. nádas, 487 h. beltelek, utak stb. terméketlen. A M. Terézia urbariumkor $52\frac{16}{32}$ urbértelek iratott itt össze. Akkor földes urak voltak Péterfy János, Laczkovich Imre, Beniczky Teréz, és a Sötér kisasszonyok. Később a b. Péterfy család kihalván, annak része a b. Bedekovich családra ment átal. A Sötér s más jogon kerültek ide a Ziska, Nagy, Szilávy stb. családok. Szentkirályi Mór Pest-megyének a negyvenes években jeles alispánja is birtokos volt itt. — Tagosítás a határban még nem történt. Ezt előbb sem a volt földes urak, sem a volt urbéresek nem kérték. Most azonban már folyamatban van. Különben a határ lapályos, $\frac{1}{4}$ része fekete, $\frac{2}{4}$ -de homokos, $\frac{1}{4}$ -de, mely többnyire legelő, szikes. Különös megemlítést érdemel az ugynevezett tatár-hányási dülő; ez a nép hite szerint a tatárjárás idejéből veszi elnevezését; e hely csakugyan régi csatahely lehetett; mert ezelőtt gyakrabban, de néha még most is találatnak itt szántás közben emberesontok, nyilvessző végére való három élő vasak, régi

pénzek s egyebek. — Főtermék a buza, rozs, árpa, zab, kukorica. Repce egyáltalában nem, kender csupán a legszorosabb házi szükségére termesztetik. Vetett takarmány s a trágyázás divatos. A közlegelő használatra nézve nincs arányosítás. A szarvasmarha, ló, sertés s juhtenyésztés jó karban áll, ez a birtokosok s a lakosság fő jövedelemforrása. Bikákat, csöddöröket, kanokat a község tart. A szőlőmivelés és gyümölcsstermelés elhanyagolt csekély: de községi faiskola van, a kántor-tanító kezelése alatt. A mezei rendőrség jó karban. Napszámos a különböző gazdasági munkához elég. Bér kosztal az időszak szerint 20—80 kr. Cseléd szintén elég akad helyből. A bentartások évi bére, férfiaké 40—80, nőké 20—40 frt, az uraságok bentartás nélküli szegődséges férficselédeket is tartanak. Iparos csak két kovács, 2 asztalos, 1 csizmadia, 2 kerékgyártó. Kereskedő 3 szatócs. A lakosság Pestre és Jászberénybe piacoz. A birtokosok maguk gazdálkodnak. Bérletek a határban nincsenek. Feléből a kukorica és krumpli termelés divatozik. Eladó birtok van gyakran, a holdankénti ár jelenleg 60 frt, $\frac{1}{4}$ telek külsőség ára, mely a tagosítás útján nyerhető szaporulattal 10—12 holdra rug, 5—600 frt. A mi elkél, többnyire helybeliek veszik: de ily uton zsidó birtokosok is kerültek már a községbe; a legnagyobb birtók is izraelita kézen van.

A község keletkezésére nézve utalok a Nagy-Kátánál elmondottakra. A lakosság szájhagyomány után azt hiszi, hogy a tatárjárás idejében, a szomszéd Boldog- és Tamás-Káta elpusztult falvak lakosaiból települt a község. Lehet, hogy a tatárjárás alkalmával is történt itt valami, sőt az bizonyos. De a mostani szájhagyomány mégis a török világ idejére visszaviendő. Mert mint Nagy-Kátánál láttuk: 1675-ben Lőrincz-, Boldog és Tamás-Káta még mind együtt község volt. Minthogy ezek közül csak L.-Káta települt falukép újra, az már valószínű, hogy ama kettő régi lakosai is legalább egy részben ide gyülekeztek. Az összegyülekezés 1695 és 1716 közt esik; mert az 1695-diki portaigazítás sorjegyzékébe még nincs e község lakottkép felvéve, a megyei jegyzőkönyvek szerint pedig 1716 előtt itt egyszer megyegyűlés is tartott, csak az évszám ki nem található, hogy mikor. Mint szintén történelmi érdekességet megemlítem, hogy ide való birtokos volt Sötér Ferencz a megyének közvetlen a török világ végén és után hatalmas alispánja, ki testvérével Tamással, II. Rákóczy Ferencz buzgó hive s vezéreinek egyike volt, mely oknál fogva azon zivatarok alkalmával a Rákóczy hadak e vidéken gyakran tanyáztak. Itt született azután az ismeretes Martinovich-féle összeesküvés miatt lenyakazottak legnevezetesebbjeinek egyike, Laczkovich János, s testvére az ugyanazon perben szintén elítélt Laczkovich László.

Tó-Almás, magyar község, Budapesttől keletre $5\frac{3}{4}$, utolsó postája Kókától északkeletre 1 mf. Régi iratokban, s a múlt század-ból származó könyvekben Tót-Almásnak nevezetik, valószínűleg öszszetévesztve egy más Tót-Almással, a mely a váci járásban Tót-Györk közelében elpusztult. Ez egyike a török hatalom alol tisztes-séges épségben kikerült régi falvaknak. 1690-ben lakottkép iratott össze, 1691-ben $\frac{1}{4}$, a portaigazításkor 1695-ben 2 portával rovatott meg, épen úgy mint Sz.-Márton-Káta és Czegléd. Most van 1773 la-kosa. Közülök 1688 r. kath., 34 ágost., 12 helvét, 39 zsidó. A r. ka-tholikusoknak régi anyaegyházuk van, mely 1673-ban, tehát a török világ alatt már fenállott. Anyakönyvei 1709-en kezdődnek. Temploma sz. András apostol tiszteletére. — Ferenczy, Enzsel táblabíró után, 1699-ben Vay, Fáy, Aszalay, Pédery birtoknak mondja a községet, azután azt mondja, hogy 1702-ben mint pusztá vétetett fel a megyei hatóság által. Ez gyaníttatja az imént jegyzett tévedést. Már Bél ide-jében Prónay Gábor egyedüli birtoka volt, most is a báró Prónay esa-lád birja. — A falu éjszakrol és nyugotrol partos, keletről és délről nyílt lapály vidék közt emelkedett kellemes helyen fekszik, hosszan kinyulva. Belrendezettsége szabályos. Utszái szélesek. A házak eleje többnyire fakkal beültetve. A csinos, illetőleg rendszeres építkezésre nézve szabályzat áll fen. De maga az építkezés többnyire a régi mód szerint nád és zsup-tetőre történik. A köznéposztály lakai közt csere-pes épen nincs; fazsindelyes is csak egy-kettő. De nagy ékességére szolgál a községnek az urasági kastély és diszkert, mely most b. Pró-nay Elek birtokában van. Már Bél Mátyás 140 évvel ezelőtt megdi-eséri a szép kastélyt és a szilárdan épült urasági és gazdasági épüle-teket. Boldogult b. Prónay. Albertnek kedves lakhelye volt ez, és ő igen sokat tett ennek szépítésére. Az angol kert 60 holdat foglal, igen szép platán sorokkal ékeskedik, van benne halas-tó stb. A határ ösz-szes kiterjedése, az idecsatolva levő Boldog-Káta pusztával együtt, 7501 kat. hold. Ez a legelő elkülönzési felvételkor következő részle-tekre oszlott: 4440 szántó, 871 rét, 1426 legelő, 63 erdő, 152 szőlő, 35 nádas, 514 belsőség, utak és terméketlen; azonban most már nem így áll s folyvást változik. Jelesen az urbér szerint volt itt 75 egész másodosztályu urbértelek és 108 zsellér. A legelő elkülönzés az ura-ság és a volt jobbágyság közt még 1867-ben megtörtént s ugyanak-kor a legelő egy része felosztatott, csak egy rész tartatván meg kö-zösben. 1871-ben pedig a földes gazdák földjeiket ismét tagosították. A feltört legelőből s a határ homokosabb részeiből, némely területek, szőlővel és erdővel ültetettek be. Különösen az uraság sok fásítást vitt és folyvást visz végbe. A fekvés fele részben sík s ezen a talaj

többnyire fekete homokos vagy agyagos, s csak kisebbben könnyű homok, ellenben a másik fele dombos és inkább ritka homokos talaju. Főtermék a tiszta buza és rozs. Kapás-növények kevésé termeltetnek, takarmány-növény szintén kevés. A fentartott közlegelőn minden negyed telkesnek legfeljebb 4 db marhát szabad tartani. Az állattenyésztésre gondot fordít a nép, s a szarvasmarha-, ló- és sertés-tenyésztés jó karban van. 2 bikát, 1 mént és 2 kant maga tart a község. Ezek jó fajuk, a mén m. kir. méntől származó. Szőlőmivelés és gyümölcstenyésztés nem üzetik kitünő szorgalommal, de faiskola van 680 □ öl a tanító kezelése alatt. Napszámos mindenkor elég kapható, nyáron többnyire kosztal 50—60, koszt nélkül, a mi ritka, 80—100 krral fizettetik. Cselédre nem sokra van szükség. Elég kerül helyből. Férfi cselédnek 50—80, nőnek 30—40 frt az évi bére. A mező-rendőrség elég jó. Van 3 csizmadia, 2 szabó, 1 kerék-gyártó, 2 kovács, 1 bognár, összesen 9 mesterember, azután egy pár szatócs. Vizi malom a Hajtán. A lakosság Budapestre és Jászberénybe piacoz, többnyire csak gabonával. — Eladó birtok a nép közt, van gyakran, de vevő kevés. Egy negyed kültelek ára, mely 1200 □ ölével 8—9 hold, ez előtt néhány évvel 1000—1100 forint volt, mostanában a sok szűk termés, csapás és a pénztelenség miatt 600—700 frtra lement, és a nép el levén adósodva, mind-mind több kerül eladásra. Itt már 26 negyed telket szedtek össze a zsidók. — A mik elmondattak, azok természetesen leginkább a népgazdaságról értendők. Az uraságok maguk gazdálkodván, nagy bérletek itt nincsenek. Kitüntetendő b. Prónay Elek gazdasága, mely Boldog-Kátára is kiterjedvén, cséplőgéppel s egyéb gazdasági gépekkel kellőleg felszerelve van, s jeles lőtenyésztést és juhászatot mutathat.

Boldog-Káta pusztá, Tó-Almástól keletre $\frac{1}{2}$ mfd, a sz.-m.-kátai és lőrincz-kátai határ közt. Talajminősége egyenlő a tó-almásival. Majorjaiban 70 r. kath. lakost számlál, kik a sz.-márton-kátai anyaegyházhoz tartoznak. 1675-ben még falu volt. Régen rajta báró Prónay Albertnek selyemtenyésztése sok eperfa ültetvénye volt. Ez előtt 30—40 évvel még a községekben is nagyon divatozott e vidéken az eperfa ültetés.

Kóka, magy. község, Budapesttől keletre 5 mf., közel a pest-jászberényi megyeüthoz, saját postával. Már a török világból lakott helykép került ki, és pedig 1690-ben katona kitartási segítségképp 32 mérő buza és 1 vágómarha, 1691-ben $\frac{5}{16}$, 1695-ben $2\frac{1}{8}$ porta vetetvén reá, a népesebb helyek közül való volt. A község régi pecsété: kerek paizs lapon, három halom felett álló öt águ koronán emelkedő kettős (apostoli) kereszt. Körirat: Kókai Signum 1718. Most népessége, az ide tartozó Várak pusztával 2956 r. kath., 12 ágost., 5 hel-

vét, 67 zsidó, összesen 3040 l. Az 1857-ki országos összeíráskor volt 2366, az 1870-dikikor 2857, tehát a szám szaporodóban van. És Kóka csakugyan a régi elmaradtság után, most egyike a megyének az újabb időben legtöbb fejlődést mutató községei közül, csak népének némi eladósodottsága ismét vissza ne nyomja. A római kath. anyaegyház igen régi, már 1573-ban fenállott, anyakönyvei 1695-től kezdődnek. 1819-ben épített, az alaptól kezdve derék új templomot, s a régi temetőben is van egy kápolnája. A község néhány utszát, nevezetesen a tabán és cigány-városiakat kivéve, szabályos; utszái szélesek, a házak eleje fákkal kiültetett, az új házak egyenes vonalban építtetnek; általában a nép házai közt is vannak vagyonszágra mutató csinosak, ámbár csak náddal és szalmával fedvék s cserepes házak nincsenek. A határ összes kiterjedése az ide tartozó Várak pusztával együtt 7889 kat. hold. Ebből 2995 szántó, 763 rét, 2315 legelő, 983 erdő, 419 szőlő, 28 nádas, 386 belső telek, utak s terméketlen. A fekvés általában dombos. Talaj $\frac{1}{3}$ homok, $\frac{2}{3}$ rész fekete agyagos. Nedvesítik: a nagy-völgyi, az úszói patak, azután a Dánysár- és a Nagy-Tápió vize. A hegyeknek nevezett dombok közül nevezetes: a Margit-hegy a régi temető helyén, a lakosság által épített Sz. Margit kápolnával, Vargahegy, mely hajdan egy szegény örült lakosrol vette nevét, ki ott futkosott, — Vár-hegy, a határ éjszak-keleti részén, a tó-almási határ mellett, hajdan várac volt tetején, melynek romjai ugyan ma már nem léteznek, de még élő emberek vannak a községben, a kik annak szétszedésében résztvettek. A völgyek közt nevezetes a tüszői völgy; ebben van a berek kut, mely jeles nemesak azért, mivel e vidéken, a hol kő nem terem, terméskővel van kirakva, hanem mert felső részén csatornával levén ellátva, folytonosan bocsátja a vizet; vize igen jó, s a községnek ivó vizül szolgál. A szájhagyomány azt tartja, hogy itt hajdan kolostor volt s a kut annak maradványa. A *Vecski* dűlőben egy régi templom romjai ma is megvannak. De legnevezetesebb határrész a *hosszu*, máskép *peres-dűlő*. Ez a határ északi részén a dányi és zsámbóki határ közt egész a valkói és sz. lászlói határig keskenyen felnyúló földrész, melyen a valkói patak lefolyik. Itt a török világban ütközet levén, ekkor temérdek török maradt halva, kiknek holt tetemei a völgyoldalt hosszan ellepték. A helylyel határos községek közt az hirdettetett ki, hogy a melyik a holttesteket eltemeti, fizessen 30 darab aranyat vérbírsággép, s az egész terület annak fog örök használatra adományoztatni. A szomszéd Dány és Zsámbók, melyek határát a keskeny földrész épen elválasztja egymástól, s melyekhez ekkép az legjobban illett volna, nem vállalkoztak; hanem Kóka lakosai teljesítették a holttestek eltemetését s le is fizették a vérdíjt.

Igy jutottak ezen terület birtokába, melyet ma is birnak; sőt az átadáskor erről adománylevelet is kaptak, mely egész az 1836. évig meg volt a községi levéltárban, és annak erejénél fogva egész 1830-ig dézmamentesen szabad tulajdonul használta a lakosság e birtokot. Ekkor az uraság dézma alá vette, előbb 2 évig heted, azután ötöd dézmát fizettetvén tőle. E terheltetés ellen per útján kívánt a lakosság orvoslást szerezni. Azonban ebben benne sült; mert a jogalapot képező okmány, mely 1836-ig a levéltárban megvolt, állítólag Leleszre vitetvén (valószínűleg a leleszi convent hiteles levéltárában őrzött eredetivel összehasonlítás végett) elveszett, s azt az akkori előjárásnak Leleszre utánna ment tagjai, Geday Pál, Alsó-Varró György és Dóczy János sem tudták megkeríteni. És a dézma-fizetés ekkép az 1848-diki urbér felszabadulással szűnt meg.

Régi urbéres birtok a határban a M. Terézia urbarium szerint 98 egész telek. Ennek behozatalakor birtokosok voltak gróf Károlyi Antal, Laczkovich Imre, Prónay László, Beniczky Teréz. A legnagyobb részt most is gr. Károlyi István birja; a többi rész vétel útján is változtatott birtokost. Tagosítás még nem történt, ámbár azt a lakosság régen óhajtja, s már 1857/8-ban igyekezett iránta egyezkedni. Most a lakosság kezdeményezése folytán ismét napirenden áll a dolog, s remélhetőleg sikerül. A határ legjelesebb terméke a kender és dohány; legnagyobb mértékben természetik pedig a buza és bor. A tormatermelés, mely édeses, jóságáról a budapesti piacon régi idők-től fogva igen híres, nem üzetik oly nagyban, mint a milyenben megérdemlené, hogy jóságával a sok külföldi tormát a pesti piaczrol kiszorítani képes lenne. Pedig már még 1816-ban megirta Fehér György s utánna 1844-ben Ferenczy, hogy Pesten híres és kapós a kókai torna. És ezért a pesti sörkecsmárosok ma kétannyit adnak ki, mint 50 évvel ezelőtt. Földeit a nép elég jól miveli; általában vas-ekéket használ: de a trágyázást elhanyagolja, a tagosítás küszöbön léte miatt, melynek hosszan huzódása épen ezért is nagy kárára válik. A földjavítási műveletek közül megemlítendő a sok homok beültetés, melyet valamint az uraság, úgy a lakosság is egész szorgalommal tesz; különösen sok, mintegy 200 holdra terjedő fásítás történt a váraki pusztán, a közbirtokossági társaság által, mely által ugyanitt mocsárszáritás is eszközöltetett és folyó-szabályozás a Tápío vizén.

Állattenyésztéssel a lakosság gyengén foglalkozik. Bikákat, kanokat a község maga tart; évenként 2 fedező mén a nagy-kőrösi állam méntelepből szokott hozatni. Még a szép csikók nevelésében az állattenyésztés körül legtöbb szorgalmat fejt ki a nép. A szőlőmive-

lés nagy terjedelemben s elég szorgalommal van üzve. Jó középrendű asztali bor terem. Már a gyümölcstenyésztés ismét gyenge.

Napszámos elég s talán legolesóbb a megyében. Napi bér nyári munkán is koszt nélkül 50, kosztal 30 kr. körül. Aratók tizedén. Cselédek a szomszéd községekből Szecsőről, Tó-Almásról járnak; férfi cseléd közép bére 80, nő 50 frt.

Iparos a helyi szükséghez képest illő számban, valamint rőfös és szatócs kereskedő is van. Van itt egy két kőre járó gőzmalom, vendégfogadó, több vizimalom. — A lakosság leginkább Budapestre piacoz: de helyben is tartatnak hetivásárok, minden héten szerdán; ezeket a helybelieken kívül, a szomszéd dányiak, szecsőiek és sülyiek látogatják folyvást élénkülő számmal. Országos vásár éven át négy szokott tartatni: február 22, június 22, sept. 22 és nov. 22-dik napján. Ezek eléggé látogatottak, s a baromvásárokra nézve nevezetesek: de a közel vidék a kirakó vásárt is eléggé megkeresi.

Eladó birtok ez idő szerint bőven fordul elő; sokan el vannak adósodva a nép közül. A birtok ár lement. Belsőtelkek, házak a minőség szerint különböző árúak. $\frac{1}{4}$ telek külsőség 800 frt, egy hold szőlő 80—100 frt körül. Az 1876-dik év folytán 21 negyed telek adatott el többnyire bírói árverés útján, melynek nagyobb része zsidó kézre került. — Földbér kicsiben évi 5 frt körül. A feliből mivélés csak kukoricza és krumpli, azután a dohánytermesztés körül divatozik.

Mínthogy valamint a török világ, majd a Rákóczy forradalom idejében, azonkép az 1848/9-diki magyar forradalom alatt is e vidéken esaták folytak, mint ez utóbbiakra vonatkozó történelmi emléket feljegyezzük, hogy 1849-ben Kossuth Lajos és Görgey Arthur itt a fennebb említett Margithegyről nézte a hatvani esatát, mely alkalommal Kossuth a berek kut vizéből, Varró Jánosné korsójából ivott.

Várak, pusztá, Kókától, melyhez tartozik, délre $\frac{1}{2}$ mf. 48 r. kath. lakossal. 1690-ben a török világ alatt elpusztult helykép, de gr. Keglevich Miklós tulajdonául iratott össze; 1871-ben gr. Keglevich Béla csödtömegi birtokai közt eladatván, a vételre egyesült közbirtokossági társaság vette meg. Területe 950 kat. hold, egy részben homok partos, másban lapály sík. A Nagy-Tápió hasítja, mely a közbirtokossági társaság által szabályoztatott. Ugyanitt sok homok erdősítés és mocsárszáritás is történt.

Tápió-Szecső, magyar község, Budapesttől keletre közel 6, utolsó postája Kókától délre $\frac{1}{2}$ mf. ott, a hol a cserhádi dombsor kisebb ága a két Tápió folyó völgyoldalán lefelé fordul, homokos halmos vidéken. Igen régi község. A török járom alol e vidék községei közül legépebben szabadult ki, mire bizonyíték az, hogy 1690-ben katona élélmezésül 50 mérő buza s $1\frac{1}{2}$ vágó marha, 1691-ben pedig

$\frac{1}{2}$ porta után 250 frt, tehát a most ezen járáshoz számított, s azonkívül is a körülte fekvő helyek közt, legtöbb vettettet reá: de az 1695-diki porta igazításnál már több megelőzte, ennek porta száma ekkor $1\frac{1}{2}$ -re állapittatván meg. Azóta sem haladt erősen. Lakosainak mostani száma 1556 lélek. A hátramaradás oka, egy részben abban van, hogy ámbár a határ hold számra s a szomszéd községek határterjedelméhez képest is elég nagy, de a Mária Terézia urbarium szabályozása szerint csak $37\frac{24}{32}$ urbértelek volt benne, ezenkívül a határ a szomszéd sokkal jobb határok kapesában azokkal egyenlőleg a második urbér osztályba soroztatott, s ennek folytán egyenlőtlenül kellett a terheket viselnie. — A lakosok közt 1514 r. kath., 19 ágost., 23 zsidó. A róm. katolikusoknak anyaegyházuk van, mely igen régi, mert a török világ alatt, 1673-ban már fenállott, mit a váci püspöki névkönyv szerint is az azon évről meglevő anyakönyv igazol. Bizonyos tehát, hogy maga az egyház és község már annál sokkal régebből való. Maga a község északról emelkedő homokos partok alatt s a Nagy-Tápió lapályán fekszik, mely a falu alatt folyik el. Két főutszája szabályos és eléggé széles; mellékutszái keskenyebbek, de ezek is a lehetőségig szabályosak. A házak eleje egy sor fával beültetett. Az építkezésmód: 8—9 láb magas vertfal, nád és zsuptetőre. Szépítő bizottság áll fen, mely minden lehetőt megtesz az építkezés csinosítására: de a nép növekedő elszegényedése gátolja a sikert. Cserepes ház a lakosság részéről még egy sincs. — A határ kiterjedése 6647 katast. hold és 790 □ öl; általában szelid hullámos, $\frac{3}{4}$ részben sivány homok, $\frac{1}{4}$ -ben fekete agyagos homok. Több felénél szántás által műveltetik, de tagositva lévén, a művelési megosztás folyvást változik s szabatosan ki nem tehető. Nevezetesebb részek: a szilási, bényei uti és fekete dülői agyagos szántóföldek, melyek a határ javát képezik. A tagosítási egyesség még 1857-ben létrejött hg Eszterházy Pál urodalmával s 1860-ban foganatosított. Azóta a nép szabadon használja földét, a régi háromnyomásos gazdálkodás szerint. Tagosítás óta sok rét s legelő szántatott fel; a nép is legelőjének nagy részét felosztotta, 56 holdat szőlővé, 15 hold rétet szántófölddé alakított. A hg. Eszterházy birtokot $4182\frac{147}{1600}$ hold területtel Tornyai Schossberger Zsigmond vette meg, a ki 525 hold futóhomokot topolyafákkal erdősített. Kár, hogy az utak nem fásítatnak. A lakosságnak van még 201 h. 127 □ öl közlegelője. Ezen minden jogositottnak birtokaránylag szabad jószágot járatni, és pedig $\frac{1}{4}$ telek után 4 darabra szabott kulcs szerint. A kinek illetőségéhez elegendő jószágja nincs, az fogadhat mástól, ilykép a legeőbér darabonként 2 frt. — A szarvasmarha, ló- és sertésenyésztés közép karban áll. Juhot csak az uraság s annak

bérlője tart. Ez részben nemesített, részben csak közönséges. A lovak közönséges magyar fajnak. A szarvasmarha svajcziaval kevert; a sertés mangalicza. Községi bika van kettő, mindenik svajczi, kan szintén kettő. Csődört a község nem tart, hanem kanczáit a lakosság Kókán szokta fedeztetni, a hol állammén van. Az állattenyésztés közt a szarvasmarha képezi a fő jövedelemforrást. — Szántóföldeit a nép elég jól miveli; általában vasekéket használ: de nem trágyáz rendszeren. Főtermék a rozs, kisebb területen a buza. Kender igen jó terem: de csak a legszorosabb házi szükségre. A vetett takarmánytermesztés csekély mennyiségű luczernára és bükkönyre szorítkozik. A bor oly pénzhozó cikk, melyért idegen vevők is megszokták keresni a községet, és a régen is 220 kat. holdat tett szőlőterület már új ültetésekkel szaporodott és apránként szaporodik, mert még mindig van ez alá alkalmas föld: azonban a szőlőművelés tulnyomólag csak a régi kerékvágásban mozog; csupán néhány szőlőbirtokos kivétel, kik igyekeznek mind a szőlőművelés, mind a borkezelés körül a szaktudomány újabb vívmányait értékesíteni. A gyümölcsenyésztésre ugyanez mondható. Községes gyümölcsfa van elég; elég jól is diszlik; a terméketlenség ellen sincs panasz: de nemesített gyümölcs kevés. Községi faiskolául 1860-ban adományozott az uraság egy hold földet: de fa maig sem tenyésztetik, annál kevésbbé nemesítettik benne.

Napszámos elég s ép oly olcsóért kapható, mint Kókán. Napszámbér tavasztól ősz végéig férfinak élelmezés nélkül 50—60, élelmezéssel 20—30 kr, nőknek élelmezéssel ugyanily formán, élelmezés nélkül 30—40 kr. Az aratás 11-dén szokott menni. Őselédben szintén nincs szükség. — Iparoskép van: 1 mészáros, 2 kovács, 1 molnár, 1 csizmadia. Kereskedő nincs. A lakosság főkép Budapestre piacoz; a szomszéd kókai hetivásárokat látogatja még kisebb mértékben. Országos vásárra is leginkább e két helyre jár. Birtok adás-vevés folytonosan fordul elő kicsiben, $\frac{1}{8}$, $\frac{2}{8}$ telkenként. Közép ár $\frac{1}{8}$ telektől 500 frt. Eddig két izraelita telek birtokos van, az egyik $1\frac{1}{8}$, a másik $\frac{6}{8}$ telket bir. Nagy birtok eladás, mióta Schossberger Zsigmond a hg Eszterházy birtokot megvette, nem történt. Ő itt vetőgéppel, gőzcseplő géppel, egyéb modern gazdasági eszközökkel s a négy fő állatnemben jeles baromállományyal felszerelt gazdaságot folytat.

Történelmi szempontból: a határban az ugynevezett felső tápióréten, mely hajdan erdő volt, van egy kerek, mintegy 12—15 öl átmérőjű, sánczal körülvett domb, melyen ásátás folytán fal czément, s fal kődarabok vetődnek fel; ezelőtt 12—15 évvel ennek közelében találtatott egy bronz csákány, mely azonnal a nemzeti muzeumba küldetett be; ily nagy körded alakban mi lehetett ez, bizonytalan; —

továbbá a futóhomok buczkák közt többször találtattak babszemnagyságu sárga, kék és zöldes színű gyöngyök s ugyanitt régi vastag cserépedény darabok most is fordulnak elő.

Tápió-Ság, magyar f. Budapesthez keletre 6, u. p. Tápió-Bicskétől nyugotra 1 mf., a Kis-Tápió völgyén, az azt kísérő cserhát dombsor keleti oldalán. 1690-ben a török világ alatt elpusztult helykép iratott össze. Akkor birtokosa volt gróf Koháry István, gr. Koháry György és Eszterházy Farkas. Később 1710—28 közt népesült újra. A róm. katolikusoknak már 1728-ban anyaegyházuk állott fen. Bél Mátyás idejében, mint lakott hely, gr. Eszterházy Antal birtoka volt, neje után. A M. Terézia urbarium behozatalakor 1770-ben gr. Koháry János, Stymon Károly és Amália birták. Később a gróf Keglevich családra ment átal. Most lakja: 1440 lélek; köztök 1374 r. kath., 3 ágost., 35 helvét, 28 zsidó. A r. kath. anyaegyház anyakönyvei 1787-en kezdődnek. 1825-ben csinos új templomot építtetett. A község partoldalban kellemes helyen fekszik; alatta foly a Kis-Tápió, melyen vizimalma van. Ékességére szolgál a régi gr. Keglevich Gáborféle kastély. Határkiterjedése 4192 katast. hold. Ennek nagyobb része dombos, löszös-vegyületű. A Tápió völgyén jó rétei vannak. A M. T. urbarium szerint volt $39\frac{2}{32}$ urbértelek. A tagosítás 1862-ben ment végbe. Van 110 katast. hold szőlője. A birtokosság 1875-ben kezdeményezte a dohánytermelést, dohányosokat hozatván ide, mely uton egyszerre 10 dohányos családdal szaporodott a község népessége.

Pánd, magyar f. Budapesthez keletre 6, Sághtól délre a cserhát dombok közt $\frac{1}{2}$, utolsó postája Pilistől, mely egyszersmind vasút állomása, 1 mfre. — 1690-ben a török iga után elpusztult helykép a Fáy család birtokául iratott össze. Azonban, hogy már előbb község volt, igazolja, hogy itt a reformátusok már 1645-ben anyaegyházzal birtak, melynek akkor papja Halasi Gergely volt. Az 1695-diki portaigazításkor már ismét lakott hely volt, ekkor $\frac{1}{4}$ portával rovatoltatván meg. 1713-ban Csótai Istvánnal újra kezdődik ref. papjainak névsora. A M. Terézia urbarium behozatalakor 1770-ben Egry Zsuzsanna, Szilassy László, János, Sándor, György és Gyürky Pál voltak birtokosai, $32\frac{21}{32}$ urbértelekkel. A község partoldalban, délre nyíló völgyhajlaton, szép, kellemes helyen fekszik, hová a dombtetőn Gyömrőről, Gombárol Bicskére menő közlekedési utrol szép fásoros ut vezet. Belrendezettsége kevés szabályossággal bír. Végig foly rajta egy kis csermely, mely az ugynevezett szópókási tanyán oly gazdag vizű forrásból ered, hogy a legnagyobb aszály idején se szárad ki. Utszái egyenetlenek és keskenyek; e miatt a házak elejét fák nem is

ékesítik: de annál kellemesebben meglepő az udvartereken diszlő gyümölcsfák szép száma. Építkezés mód sárból rakott fal, zsup és nádtetőre. A régi épületek alkotásában kevés csin: de az újabbakban napról-napra több mutatkozik. Legnagyobb ékessége Szilassy Kálmán ur kényelmes kastélya a partoldalban, szép kilátással a völgybe, melyet néhai Szilassy György ur által parkkal együtt nagy gonddal rendezett régi gyümölcsös vesz körül. Lakosok száma 1536, köztök 1410 helvét ref., 90 róm. kath., 16 ágost., 20 zsidó. A róm. kath. a tápió-bicskei anyaegyházhoz kapcsolvák. A reformátusoknak helyben van, mint fennebb jeleztetett, régi anyaegyházuk, melyhez az Irsán, Albertin, Pilisen, Káván, T.-Sághon, és T.-Sz.-Mártonban lakó ref. hívek is tartoznak. A társadalmi és műveltségi előre törekvés szempontjából most éppen egy olvasóköri van alakulóban. A határ hegyes, halmos, összes kiterjedése 3850 kath. hold; ennek $\frac{1}{4}$ része sűrű agyagos, a többi ritkább fekete föld; homokos és szikes részek a határban nincsenek. A határ részek közt jellemzetes elnevezésüknél fogva kiemelendők a d o b o s h e g y és ő r h e g y, amaz délre, emez keletre a községtől; honnan vették nevöket, bizonytalan, de bizonyosan valami harezi emlék csatlakozik hozzájuk. A tagosítás már 1846-ban, az 1847-ben kihirdetett ítélet előtt foganatosított. A művelési ágak szerint megoszlás sokszor változik, s ki sem tehető. A legnagyobb rész szántóföld. Az urasági birtok szép táblákra van osztva, s több helyt fásorokkal körül fogva. A volt urbéresség 4 vetőre osztotta földet, és ugaros rendszerrel műveli; megmunkálásához általában vasekéket használ s a lehetőségig szorgalmasan trágyáz. A legelő tagosításkor elkülönítetvén az uraságitól, a nép részére közösen hagyatott; azóta azonban a zsellérek is kikülönítették a magukét, minden zsellér állomány után egy holdat, s annak felét feltörték, másik felét külön közösen használják. Ily uton a szarvasmarha, ló- és sertésenyésztés nagyon megszorított: de a faj jóságra legalább figyelem van. Eddig bikák, kanok és csöddörök közséigileg tartattak. A bikák svajezi fajuk. Most csöddör nincs s jövőre állammén tartása határozottatott. Szántóföldi főtermék a tiszta buza, kukoricza és zab. Árpa nem természetetik, mert az nem szokott itt sikerülni. Ezelőtt házi szükségre bőven termeltetett a kender, a község alatt Alberti felé csergedező érparton hozszan nyult kenderföldeken; most ez is megfogyott, más iparnövény pedig éppen nincs. Ezelőtt szőlőművelése is volt a községnek: de a régi szőlők már elöregedvén, elvesztették termékenységöket, azért kivágtattak s földjök egyébire használtatik; ujakat a bicskei legelőből vásárlott részekben kezd a nép ültetni. Az udvarokon és házi kerteken

kivül gyümölcstenyésztés sines. Tagosztálykor hasítottatott ki faiskolának való hely, azt a tanítók maguk költségére és javára kezelik.

Napszámosban s cselédben nincs hiány. Koszt nélkül a kapás napszám bére 40—50, a kaszása 80—100 kr, szakmánya munka csak az aratásnál foly s az 11-dén megyen. Cselédre a nép közt, nagyon kevés a szükség. A mezőrendőrségi kihágásoktól a nép tartózkodó. Iparoskép vannak kovácsok, csizmadiaik, szélmalommal bíró molnárrok, s egy bognár; kis fűszerkereskedő és szatócs van egy. A piacozás Monorra és Budapestre. Birtok adás-vevés ritka. Ha kerül eladó, akad reá helybeli vevő. Egy katast. hold szántóföld ára a minőség szerint 100—150 ft. Végre megemlítendő Szilassy Kálmán urnak okszerűen üzött gazdasága, mely különféle czélszerű gazdasági gépekkel felszerelve van; a cséplést gőzgéppel végzi, s mintegy 1200 darabból álló juhászatot is tart.

Tápió-Bicske, közbirtokossági magyar község, Budapesttől keletre 7, Pándtól délre $\frac{1}{2}$, N.-Kátától északra 1 mf., saját postával. Régi hely, az itt most is virágzó Bicskey családnak még az Árpád-királyok alatt nyert ősbirtoka. A török iga alol elpusztultkép került ki; 1690-ben mint ilyen, többek birtokául iratott össze. 1695-ben sem jött porta kivetés alá, tehát még népetlen volt. De róm. kath. anyagyháza 1719-ben már fenállott, s így ezelőtt kell újra települését keresni. Bél Mátyás idejében csak igen kis község volt még. Azonban 1770-ben a M. Terézia urbariumkor már 51^{21}_{32} urbértelek találatt benne. Ekkor b. Hellebach János és Beleznay Mihály birtokának mondatik: de valószínűleg csak a jobbágy telkekre nézve, mert különben mint mondtam, a Bicskey család ősbirtoka, melynek tagjai akkor is laktak itt. A község, mely a felette elvonult különböző viszonyságok közt már háromszor változtatta telephelyét, a Kis-Tápió jobb oldalán szélesen emelkedett partos, de csakhamar egész körül lapálylává terülő helyen fekszik; a partközépről a két Tápió egyesült völgye hosszán messze kilátszó derék templommal. Belrendezettsége nem szabályos. Utszái, kivéve az egy főutját, rendetlenek és keskenyek, sőt néhol kerítetlen házak közt csavargók: de egyszerű, többnyire vertfalú és nád s zsuptetős házai közt, számos urilak mutatossá teszi különösen a templomdomb környékét és a Budapest felé vezető közlekedési ut szép majorokkal diszló sorát. Ezek közt néhány zsinde-lyes és cserepes is fordul elő; e mellett szépítő bizottság állván fen, a rend és csinosság most már apránként előhalad. A házak eleje, a hol csak lehet, fákkal kiültetett. Mind a két Tápió erén egy-egy derék fahíd, a két ár közt levő rétes s nádas laponon pedig töltés vezet keresztül N.-Káta stb. felé. Lakosszám: 2247. E közt 2057 r. kath.,

7 ágost., 7 helvét, 176 zsidó. A r. katolikusoknak anyaegyházuk van, melyhez leányegyházkép Káva, fiókkép Pánd is tartozik. Anya-könyvei 1719-en kezdődnek. Sinagóga is van helyben: derabbi ritkán. Az 1857-diki országos összeíráskor 2439, az 1870-dikikor 2653 volt a lakosság; tehát az utóbbi időszakban apadt. Gyógyszertár helyben. Van egy olvasóköri, már mintegy 200 kötetet foglaló könyvtárral.

Határkiterjedés 8462 kat. hold. Ennek nyugoti és déli része, mely a határ nagyobb felét teszi, emelkedett dombos, közben völgyes. Az egészben 5284 kat. hold fekete agyagos, 2210 h. könnyebb homokos; az északi és keleti részen a Tápió laposán szép rétségek terülnek, köztük tiszta magas növésű nádas. A tagosítás s különösen a volt urbérésekkel a határrendezés a Bicskey és Bárdy családdal kötött egyeség alapján 1860/62-ben ment végbe. A gazdálkodás háromnyomáson folyik, őszi, azután tavaszi nyomás, — a harmadik mindig ugar. Főtermék a tiszta buza; s ez oly nagy mennyiségben, és oly jó minőségben, miszerint megérdemlené, hogy a kereskedők érte helyben látogassák meg a községet. Iparterménykép a dohánymivelés divatozik szép terjedelemben. Vetett takarmányul lóhere van mintegy 100 holdon. Tagosítás óta a földmivelés előhalad; a nép telhetőleg trágyáz, vasekéket használ; az uraságok lóerejű cséplőkkel dolgoznak. Ugyancsak tagosítás óta a szőlőmivelés és gyümölcsstermelés is virágzásnak indult; mintegy 200 hold homok legelő ültetett be szőlővel. Van községi faiskola is szakkertész kezelése alatt. Van még közlegelő, valamint a tarlószabadulás is fenáll, azon szabályzattal, hogy minden $\frac{1}{4}$ telek után egy darab marha és egypár sertés hajtható a közlegelőre: de az állattenyésztés egészen elhanyaglott. 2 bikát, s 2 kant a község tart s azokért a telkes gazdák nem fizetnek; másoktól a használati díj bika után 1 frt, kantol 50 kr. Mén nincs.

Munkaerőben nincs hiány. Napszámbér koszt nélkül nyáron 80—120, téli időszakban 30—50 kr. Az aratók 10-dén, a nyomtatók lóval 11-dén, gép mellett 22—23-dán dolgoznak; ezenkívül ezen részes munkások egy láncz feles kukoriczaföldet szoktak kapni, melyért 20 napot tartoznak szolgálni. Cselédben sincs szükség, bentartós férfit cseléd évi bére 50—70 frt, szegődményesé 60—70 véka gabona, 20—25 frt készpénz, egy láncz kukoriczaföld. — Iparosul: legtöbb a takács, 30—40 mester, azután van 2—3 szabó, csizmadia, asztalos, kovács; — egypár apró boltos kereskedő. A lakosság leginkább Czeglédre és Monorra piacoz; mindenik helyre gabona-féléket hord. Helyben is volna betivásár tartási jog: de nem gyakoroltatik. Országos vásár éven át három esik, mindenik két napig tart u. m. febr. 4—5, május 6—7, és sept. 6—7-én.

Birtok adás-vevés nem gyakori. Az árak, a fekvéshez és talajhoz képest nagyon különbözők. Közönséges ház 500—600 frt, beltetek s kert 200—300, szántóföld fekete 140—200, homok 60—120, kiültetett szőlő 400 frt holdanként. 1876-ban némely kis birtok részletek ezen árakon adtak el. Vevők rendszeren helybeliek. A homok legelő egy részét pándiak vették meg s szőlővel ültették be. Nagyobb zsidó birtokos van már öt, kik közül a legnagyobb 500, a legkisebb 70 holdat bir. A tulajdonosok tulnyomólag maguk gazdálkodnak: de kisebb-nagyobb haszonbérletek is vannak. Szántóföldi évi bér holdanként fekete földtől 8—10, homoktól 4—5 frt. A feles mivélés a kukoricánál és dohánynál szokásos. A feles dohányosok szabad lakáson, tüzelőn kívül, egy láncz kukoricza földet szoktak kapni. Ezek többnyire nagy-kátaiak, jászkisériek és t.-szeleiek. Helyből kevés dohányos kerül.

Történelmi nevezetességet kölcsönzött e helynek az 1849-ben április 4-én itt vívott kemény csata, melyben előbb az osztrákok nyertek és egész N.-Kátáig visszaverték Klapka támadó seregét: de végre Görgey és Damjanich nemcsak Bicskének Jellašics csapataitól egészen megtisztításával, hanem az ellenségnek Ságbon tul kergetésével hódították meg a győzelmet.

Szele-Farmos, kevés egészen elmagyarosodott tóttal vegyült magyar f. T.-Bicskétől s N.-Kátától keletre egyaránt $1\frac{1}{2}$. Szelétől, mely utolsó postája, északra $\frac{1}{2}$ mf. a Jászság szélén. A török világ alatt elhagyott helykép lett 1690-ben összeírva. Ekkor az összeírás szerint, a Gyapay örökösök birtoka volt. Még 1737-ben Bél Mátyás idejében is pusztta volt. Ő pusztaképen Jeszenák János birtokának mondja. Egy vallásfelekezetnek sincs benne ma se anyaegyháza; tehát ebből se lehet utánkutatni új megtelepítésének. A Mária Terézia-féle urbéri összeírások közt 1770-ben még nem fordul elő. Azonban van a községnek egy régi pecsétnyomója, eke, felette korona, ezen körirattal: Possessio Farnos 1791; tehát annyi bizonyos, hogy új telep, s már 1791-ben megvolt. Most népessége 1320 l. Ebből 246 ágostait, néhány reformátust és 8 zsidót kivéve, a többi mind római kath.; ezeknek, valamint az ágostaiaknak is helyben van templomuk és leányegyházuk, melyek a tápió-szelei anyaegyházakhoz tartoznak. A falu az épen alatta elcsavargó, és a Nagy-Tápióval a határon egyesülő Hajta mocsáros laposán homokos partos vidéken fekszik. Utszái rendetlenek ugyan, de az utóbbi időben történt módosítások által elég szélesek. A házak eleje nagy részt fákkal kiültetett. A szokott építkezés: vertfal, nádtetőre. Cserepes házak nincsenek. A határ nagyobb részben halmos és homokos: de a laposabb sík részeken sűrűbb fekete

földek is vannak ; kiterjedése 6901 kat. hold, melyből az adószorozat szerint 2313 szántó, 870 rét, 2646 legelő, 29 erdő, 269 szőlő, 152 nádas, 622 beltelek, utak s terméketlen. Azonban tagosítva lévén, a mívelési ág folyvást változik. Urbéres telek volt $19\frac{3}{4}$. A tagosítás 1858-ban ment végbe : ekkor a volt urbéres legelője a földesuraké-
 tol elkülönítettén, egy rész felosztatott, más részt mind a volt urbé-
 res gazdák, mind a zsellérek közös legelőnek hagytak, s oly arányosi-
 tással használják, hogy minden volt $\frac{1}{4}$ telek után 3, zsellérség után
 1 db szarvasmarhát vagy lovat szabad arra kihajtani. A kinek több
 jószágá van, az másoktól válthatja meg a legeltetési jogot. Megvane
 mellett a tarlószabadulás is, a mikor az urasági birtokokat kivéve,
 szabad a tarlólegeltetés. Régen juhokat is tartott a lakosság ; ma az
 állattenyésztés csak a szarvasmarhára és sertésre szorítkozik. Ez minde-
 nik a jövedelmi források egyikét képezi. Lovat csak kocsi előtt tartá-
 nak némelyek. 2 bikát és 2 kant a gazdaközönség tart. Ménre nincs
 szükség. A szántóföldi termékek közt a közönséges gabonaféléken kívül
 a dohánytermesztés gyakoroltatik. Vetett takarmány csak az urasági
 birtokokon van : lucerna, búkköny, muhar és csalamádé. Trágyázás az
 osztályzat szerint rendes. Eddig mintegy 150 hold lett akácczal be-
 fásva. A szőlőmívelés és gyümölcsenyésztés gyenge. Mindeniket a
 gyakori fagyok nagyon rongálják. 2 hold községi faiskola van : de
 ennek csemetéi is a gyakori fagyok miatt jóformán kivesztek. Nap-
 számos elég. Nyári napszámber élelmezéssel 40, a nélkül 80 kr. Ara-
 tás 11-dén. Cselédből sincs szükség ; a férfi cselédek többnyire maguk
 kosztján szegődményesek. Iparos 3 kovács, 1 bognár (e vidéken több
 helyen kollárnak nevezik), 3 szatócs. Főpiacz Czegléd. Országos vásá-
 rokul a nagy-kátai, czeglédi és jászberényi vásárok különösen a ba-
 romvásár kedvéért látogattnak. Az előző években nagy birtokváltó-
 zások történtek a határban, új izraelita földbirtokosok váltván fel a
 régiek nagyobb részét : b. Prónay Albert birtokát megvette Taffler
 Adolf, b. Kaas Ede részbirtokát Klein Jakab, Bárczay Oszkárét Lö-
 winger testvérek, Ivánka Zsigmondét Hoffer Ignác. Kicsiben nem
 gyakori az adás-vevés ; házak 200—300, kertek, szőlők s a legjobb
 szántóföldek katast. holdja 120—140 frtjával kél s efféléket a hely-
 beli lakosság igyekszik vásárolni. A nagyobb birtokosok többnyire
 házilag kezelik gazdaságaikat, s az új földesurak gépekkel s állatállo-
 mányval kellőleg felszerelt gazdaságok kifejtésére törekszenek. Ivánka
 Petronella urhölgy birtoka képez nagyobb bérletet, melyet Pfeffer
 Soma izraelita bérel holdanként átlag 5 frtjával. A lakosság közt a
 bérlés nem divik. A feles mívelés a kukoricza-, burgonyatermesztés

körül van; valamint a dohánytermesztést szintén feles dohánykertészek végzik.

Tápió-Sz.-Márton, kevés tóttal vegyült erős közbirtokossági magyar község, T.-Bicskén alol, mely utolsó postája $\frac{1}{2}$, a pilisi és irsa-albertii vasútállomástól egyaránt 2 mfre. A török világ alatt elpusztult. Az 1690-diki összeírás szerint, mint elhagyott népetlen hely: a Máriássy, Steknyi, Gosztonyi és Mocsáry családé volt. Ujra települése 1700 tájon indult meg: de lassan ment. Pedig mindig számos birtokosa volt. 1727-ben birták Grassalkovich Antal, Beniczky Mátyás, Földváry Mihály, Radványi Ferencz, Dvornikovich Miklós, Ujlaki Pál, Mészáros János. Bél idejében még igen szerény falu volt. 1770-ben a M. Terézia urbér behozatalakor $24\frac{8}{32}$ urbértelek iratott benne össze. Ekkor birták: Daczó Anna, Kubinyi Sándor és Antal, Beniczky Farkas, Daczó Apollónia, Ambrózy György. Most a legtöbb adófizetők sorozata szerint főbirtokosok: Blaskovich Ernő, Blaskovich László, Kubinyi Géza és Szentkirályi Kálmán: de ezeken kívül is számos régi nemes közbirtokosság lakja.

A község a Cserhát nagyobb ága dombosának keletre ellapuló fordulatán az épen alatta elfolyó Kis-Tápió lapályán fekszik. Utszái szabálytalanok, csak néhol kellő szélesek, másutt szűkek és görbék; e miatt nincsenek ugyan kiültetve fákkal: de a házak többnyire kertek közt, egy részben az udvarok belső részein fekszenek s elejök s környékek legtöbbnél befásított. A közlakosság építkezés módja vertfal, nád és szalmatető, a csínosságra nincs kitűnő gond: azonban a számos közbirtokossági épület mégis az egészet elég tetszetőssé teszi. Népeség 2385 l. E közt 1500 r. kath. 740 ágost., 120 helvét, 5 görög óhitű, 20 zsidó. A róm. kath. és az ágostaiaknak anyaegyházuk van. A róm. kath. előbb leányegyház volt s T.-Bicskéhez tartozott. 1870-ben emeltetett curatiává, azután 1874-ben anyaegyházzá. Ennek két temploma van, az egyik uj, Sz.-Márton püspök, a másik régi, a boldogságos szüz tiszteletére. Pusztasőreg 300 lélek r. kath. lakosa is ide tartozik. A reformátusok fiókegyházkép Pándhoz tartoznak. — A határnak délre és nyugotra Irsa és T.-Bicske felé terjedő egy része halmos: de a nagyobb rész sik s fekete földű; a keletre Nagy-Káta határára dülő rész, melyet a Tápió szegélyez, homokos. Az egész az adószorozat szerint 11,077 katast. hold s ebből 2000 h. számítható a homokosra, a többi ritkább, majd sűrűbb fekete agyagos föld, mely közt ugyan helylyel-közzel vadszikek is fordulnak elő, de nem nagy mértékben. Mikép oszlik meg e terület mívelési ágak szerint, az hitelesen ki nem mutatható. Az adószorozat szerint van: 6629 h. szántó, 1138 h. rét és kert, 2083 legelő, 134 erdő, 46 szőlő, 52 nádas, 995

hold terméketlen, mely utóbbiban a bel udvartelkek, utak stb. befoglalvák. Ez tájékozásul felvehető: de nem tényleges; mert a határ tagosítva, s a mívelési ág változtatása legtöbb helyen szabad akaratlól függő lévén, ez gyakran változik. Nevezetesebb völgyek a Bere k és a Hárs s a völgy. A halmoknak elnevezéseik nincsenek. A tagosítás 1857-ben ment végbe és 1869-ben hitelesített.

Tagosítás óta a gazdálkodás a hárm as ugaros rendszer szerint folyik, azon előny nyel, hogy rendesen trágyáztatván és az ugar alatt pihentettetvén, a föld, termő erejében kellő visszapótlást nyer, és ha jó idő jár, tisztességesen terem. Főtermék a tiszta buza; ezen kívül nagyban termesztetik a zab, árpa és kukoricza; kevésbé a rozs. Az első k mind oly nagyban termesztetnek, miszerint valóban megérdemelné, hogy a vásárló kereskedő osztály ezekért itt helyt keresné meg a községet. Ez nem történik, hanem innen is, mint általában ország szerte, a termelőnek kell piacra vinnie azt, a mi je van. Nem az a baj, hogy piacra vinnie, illetőleg eladásra kínálnia kell: hanem az ezzel, a különben is fenforgó viszonyok közt összekötve levő hátrány, mely abban áll, hogy a gazda ritkán tudja maga részére kihasználni az alkalmat akkor is, mikor valaminek ára van, mert a nem helyben felkeresett, hanem a kereskedés gyupontjára tömegesen vitt kínálat, az illetők kezében még a jó forgalom mellett is eszközül szolgál az árák nyomva tartására; mely tekintetben ország szerte, és ped ig minden nyerstermékünk re nézve azon sajátságos viszonyban szenvedünk, hogy a kereskedő többnyire szemben áll a termelővel. A termelő ritkán adhatja el termékét akkor, mikor valaminek ára van; hanem kénytelen kínálni és adni, mikor pénzre van szüksége. Azt pedig a vevő legjobban tudja, hogy ez, a fenforgó viszonyok közt mindig, különösen ha valamit kínál, bizonyosan van. Módot kell találnunk, hogy a termelőhöz, legalább az érdekközösséghez szoktassuk a vevőt. Csak ez lehet alapja az egészséges fejlesz nek; a kereskedésnek természetes rendeltetése különben is csak az lévén, hogy a termelő és fogyasztó közt közvetítőül szolgáljon. — A gabonafélék mellett, a vetett takarmánytermelésnek is szépen terjeszkedő gyakorlata van itt; termesztetik pedig luczerna és búkköny szembetűnő, muhar kisebb mennyiségben. — Földjavítási miveletkép: a futó homoknak erdővé és szőlővé beültetése érdemel megemlítést. Az ujonnan ültetett szőlők területe $63^{783}/_{1600}$, az erdőké $98^{229}/_{1600}$ hold, mely a régi ezen ági adósorozati területet szaporítja. Az új ültetésű szőlők még alig 2—3 évesek: de az ugyanazokban kiültetve levő nemes gyümölcscesemetékek egyútt, kezdetét teszik a szőlőmivelés és gyümölcsenyésztés felvirágoztatása után törekvésnek.

A föld megmivelés mind a népgazdák, mind az uraságok részéről, kik szintén általában házilag, nem bérletileg, gazdálkodnak, dicsérhető szorgalommal történik. Faeke a községben már még népgazda kezén sincs. Azon kívül leginkább a birtokosok által használtatnak: Garrett, azután legujabbféle amerikai sorvetők, arató-gépek, gőz- és lőerőre alkalmazott cséplők, kukorica-morzsolók, répa- és szecskavágók, szelelő s tisztító, konkolyválasztó stb. rosták, egyes, kettős és kilenczvasu ekék stb.

Tagosztály óta a régi közlegelőnek több mint $\frac{1}{3}$ -da különféle használatra feltörött s átalakított. Ekkép a régi községi gulyák stb. megszűntek, s az állattenyésztés összebb szorult. Azonban van még most is közlegelő, valamint divatozik a tarlószabadulás; és szerényebb mértékben bár, az állattenyésztés szintén népgazdasági jövedelemforrást is képez. A lakosság közt, közlegelő használati szabályzat, hogy: minden volt $\frac{1}{4}$ urbértelek mértéke után 4 darab barmot szabad a közlegelőre hajtani. Ez uton a szarvasmarha-tenyésztés is tűrhető jó karban volna a népgazdák kezén: de nagy hátrány, hogy a borjuk legnagyobb részben még gyenge korukban eladatnak, s ekkép szaporítás és nevelés egyáltalában nincs: holott van ugyan gazdasági értelme a borjuk gyenge korán eladásának ott, a hol nagy tej-gazdaság folyik, s a vágóra adott gyenge borju jó ára mellett, a borjutáplálástól felmentett anyák tejbővsége adja a főjövedelmet: de ott, a hol a friss tejnek közel jó piacza nincs, csak úgy lehetne ez gazdaságos és helybenhagyható, ha egyszersmind jó tejelő anyák nevelésére s azoknak, mihelyt borjaiktól elválasztatnak, nagy fejlődékre eladására fektettetnék a súly, szóval a tehénnevelési gazdaság ily irányban fejlesztetnék. Ez azonban itt még ide nem fejlett. De a szarvasmarhatenyésztés e vizsássa mellett annál inkább kitünik a lótenyésztés; mert a községi lakosok e körül épen a szép csikók nevelésére törekszenek. A gazdaközönség kezén levő lószám $\frac{9}{10}$ részben kanczákból áll; fajra arabs-keverék; mert a község Blaskovich László helybeli birtokos istállójából vett félvér arabs méneket tart és használ fedezetre. A sz.-mártoni csikók és lovak a megyei verseny kiállításokon ki is szoktak tűnni. — A nemes lótenyésztés a közbirtokosság részéről is kitünő gondozásnak örvend. Blaskovich László félvér arabs, Szentkirályi Kálmán $\frac{3}{4}$ vér angol lovakat, Blaskovich Ernő pedig telivér angol futó lovakat nevel. Ugyancsak a közbirtokosok némelyikénél a birka- és sertésenyésztésre is gond van fordítva.

Munkaerőben nincs hiány, kivévén az aratást, melyre ugyan helyből nem telik elég kéz: de a szomszéd Alberti, Irsa, T.-Bicske, Nagy-Káta, Pilis községek ebben is kielégítést nyújtanak. Napszám-

bér a tavaszi faültetésnél 30, kukoricza kapálásnál 40—60, kaszálásnál 80—100 kr. koszt nélkül. Kosztra fogadni napszámost nincs szokásban. Az aratás ősziből 11, tavasziból 10-dén szokott lenni. Gőzcséplőgépnél minden 100-ból 3, lóerőre alkalmazottnál minden 100-ból 4 rész adatik.

Iparos van: 2 asztalos, 1 lakatos, 5 kovács, 5 bognár, 4 kőmives, 5 takács, 3 eszmadia, 3 szabó, 2 gépész, 1 ács, összesen 31 önálló vállalkozó. Ezek egy ipartársulatban vannak egyesülve. A boltos kereskedést 1 vegyes kereskedő és 4 szatócs képviseli. A lakosság csak Budapestre és Czeplédre piacoz: de az országos vásárokat a körülfekvő vásáros helyeken általában megszokta látogatni, különösen a ló- és marhavásárok kedvéért.

Birtok adás-vevés ritkán, évenként alig 1—2 kisebb rendű fordul elő; ha kerül eladó, akkor rendszeren van rá helybeli vevő. $\frac{1}{8}$ telek föld 1200—1400, egy hold jó szántóföld 200—250 frt. Zsidó földbirtokos s bérlő a határban még nincs. De a birtokosok általában maguk gazdálkodván, bérletek különben sincsenek. Feléből mivélésre is csak kukoricza földek szoktak adatni olykép, hogy a feles mivelő a földtulajdonosnak minden 1000 □ öl föld után 4 kaszás és 4 gyűjtő napot tartozik dolgozni; így nemcsak t.-szentmártoni, hanem t.-bieskei, t.-sághi, nagy-kátai, alberti-irsei lakosok is szoktak feles kukoriczamivélésre vállalkozni.

Czepléd-Berczel, csinos magyar és német község az osztrák államvasut baloldalán Írsa és Czepléd közt, Budapesttől keletre $7\frac{1}{2}$, utolsó postája Irsától $\frac{1}{2}$ mfd, a Cserhát felette kellemesen emelkedő végnyulványának déli parthajlatán. A török világ alatt nem volt még lakott hely. Nevére sem akadtam az előttről. Sőt neve nemcsak 1737-ről Bél Mátyásnál, hanem az 1770-diki M. Terézia urbariumnál sem fordul elő. Nevét legelsőbb Korabinszky geographiai névtárában találom, melyben az utolsó idézetek 1785 tájrol szólanak. Ezen időben még nem volt falu. Korabinszky mezei jószágnak (Landgut) és a szent Klára szerzetesnők birtokának mondja. A községi előljárástól kapott értesítés szerint, a falu nincs még egy százados telep, és már két megtelepítésen ment keresztül. Az első megtelepítés II-ik József császár idejében s annak rendeletéből történt. Melyik évben, nem tudatik; mert nincs okmány róla. Ekkor hannoverai németek hozattak be a telepítésre; a kik a községet szép szabályosan, a mint most van, ki is építették. Azonban ezek a csakhamar kiűtött nagy cholera-ban nagy részben elpusztultak, a megmaradtak rémülten siettek vissza régi hazájukba, és üresen maradt a község. A cholera lecsendesedése után új vegyes magyar és német telepések szereztek

össze, már magából az országból. A németek Soroksárról, Adonyról, Solmárról stb., a magyarok Uribol és Czeglédről jöttek; elfoglalták az ott talált kész házakat; és a mostani lakosok ezek ivadékai, valamint a mostani házak nevezetes része még azon régiek közül való. Ez történt 1804 előtt. 1804-ben alakult meg tényleg a község. Ezen időből származik a község pecsétje és a meglevő községi jegyzőkönyvek. A szabadság, illetőleg telepítési levél és egyéb okmányok azonban hiányzanak; mert valószínűleg a legelő elkülönzéskor eljárt és e közben elhalt ügyvédnél elvesztek.

Ezen előadás teljesen megfelel azon tényálladéknak, melyre további adataim is következtetést huzni engednek. Jelesen: a váci püspökségi névkönyv szerint: a czepléd-berczeli anyaegyház az Irsához tartozó leányegyházból 1787-ben helybeli káplánsággá, ebből pedig 1806-ban anyaegyházzá emeltetett, anyakönyvei 1797-ben kezdődnek; továbbá Pestmegye főmérnöke, Balla Antal által 1793-ban a megyéről készített nagy térképen Berczelt mostani helyén már, mint kifejtett községet találom. E szerint történelmi bizonyossággal kimondható, hogy e hely 1785-ben még pusztá volt, először 1787-ben települt, a mikor német újtelepeseinek német káplánt kellett adni; a mostani község alakulása pedig 1804-ben történt.

A község teljesen szabályosan van építve; az utszák szélesek, egyenesek és négy sor ákáczfával kiültetvék. A házak falazata csak vertfal ugyan vagy vályog, a tetőzet pedig tulnyomólag zsup és nád: de az egyszerű hajlékok csinosak és tiszták. Az udvar belszélesség szabályosan 8 öl, belől benyuló kertek; azok s az udvarok is gyümölcsfákkal diszítve. E szabályosság s csinosaságnál fogva Berczel a megyének e vidéken a legszebb falvát képezi, mit a felette északra emelkedő dombos háttér még a vidék kilátási kellemességével is emel. Újabb időben a fazzindelyes házak szaporodnak.

Határkiterjedés 3617 kat. hold. Ebből 1544 szántó, 367 rét, 1151 legelő, 92 erdő, 131 szőlő, 42 nádas, 290 beltelek s terméketlen. Felszín hegyes, halmos, sík és lapályos. Az ördög-alja nevű dűlő 31 kat. hold agyagos és hegyen fekszik, a cserői nagy dűlő 248 kat. hold lapályos fekete; a többi határ fele része termő homok, a másik fele futó homok; teljesen használatlan most már nincs, mert a mi gulya-járás nevezet alatt volt, az ákáczfákkal beültetettvén, most már erdőt képez. A határhoz tartozik az ugynevezett »Cserői József laka«. Ez a kir. közalapítvány tulajdona s 1054 holdat tesz. Talaja részint fekete homok, részint futóhomok. Ide tartozik a község déli oldalán fekvő 39 holdnyi nádastó, mely a községet vízzel látja el s malmot

hajt, van ezen kívül még egy 20 holdas másik nádas és kákás ugyane részen távolabb.

Tagosítás még nem történt s a nép a határ egyenetlensége miatt nem is kívánja azt. De a legelő elkülönítés folyamatban van. Most a még meglevő közlegelő azon kulcs szerint használtatik, hogy egy 44 holdat tevő egész telek után 12 db barmot lehet a közlegelőre hajtani; résztelektől ehez aránylag. A szarvasmarha-, ló- és sertésenyésztés jó karban van, s fő jövedelemforrást képez. Juhtenyésztés nincs. A szarvasmarha néhány svájczit kivéve, magyar faj. A község tart 4 bikát, 1 csődört s több kant. — Legelső földtermék a káposzta. Ez oly nagyban termeltetik, hogy vele az egész vidékre kiterjedő kereskedés foly. Nagyban termeltetik a rozs, kukorica és krumpli. Ugy szintén terjedelmes a lóheretermesztés. Kender házi szükségre. A trágyázás erős gyakorlatban van. Homok területek szőlővel s ákáczzal ültetettek be. A szőlőművelés csak házi szükségre: de a gyümölcstermelés jövedelmi forráskép is foly. Szép almát s egyéb gyümölcsöt hord a község Budapestre, Czeeglédre, Irsára.

Minden gazdasági munkához kapható elég napszámos. Közép-bér kosztal 40, a nélkül 80—100 kr. Aratni a szomszéd határookra is eljár a nép s 11-dén vállalkozik. Cseléd szintén kerül helyből; nő-cseléd évi bére 30—60, férfié 50—80 frt bentartással. Mintegy 45 iparos lakja a községet: de ezek csak télen iparosok; nyáron többnyire aratni s vasut munkára járnak. Szatócs van egy pár. A piacozás főképp Czeeglédre s gyérebbe Irsára.

Eladó kisbirtok kerül néha, egy 11 holdból álló negyed telek 1600—1700, egy parasztház 1000—1800, egy 700 □ ölnyi szőlő 600—800 frt. Nagy birtok nincs. Vevők helybeliek. Zsidó földbirtokos eddig nincs. Ellenkezőleg a berezeli nép szerez a szomszéd határokból örök birtokot valamikor csak lehet, és nagy bérleteket bír. A czeeglédi, mike-budai, irsai és t.-sz.-mártoni határban már sokan birtokolnak. A kir. alapítvány helybeli birtokát 16900 frtéért helybeliek bérlik, azonkép egyéb határokból is vannak bérleteik.

VI. Kecskeméti közép-járás.

A) Czeegléd rendezett tanácsu város.

Czeegléd, derék magyar, rendezett tanácsu város, Budapesttől keletre 10 mf. ott, a hol az osztr. államvaspálya a tiszáival csatlakozik s Nagy-Körösön át Szeged felé eltér.

Igen régi telep. A történelmi nyomok azt gyaníttatják, hogy itt már a magyarok kijövedelekor lakott, és pedig a hunnok maradé-

kai által lakott hely volt. Bél Mátyás idevonatkozólag ezeket mondja : »A hely nevezetességét illetőleg megemlítendő, hogy a sicambriai (Ó-Buda classicus földén) ütközet után ez első telephelyök volt az erdélyi székelyeknek. Oláh Miklós szerint : „A sicambriai mezőn történt ütközet után, Chaba seregén kívül, a mely Görögországba vonult, a csatából megmenekült 3000 hunu, Czepléd-mezőjén, ott a hol most ugyanazon nevű város áll, telepedett meg . . .“ . Valjon, nincs-e nyoma a Siculusnak a *Czepléd* névben, mert a Siculus-t (a székelyek latin neve) magyarul székely-nek mondjuk, a honnan a *Szék-léd*, a mai kiejtés szerint *Csekléd*. Thuróczi *Czigla-mező*, azaz *Campus Cygle*-nek mondja«. — Azonban a székely történelem azt vitatja, hogy a Czepléd-mezőt nem itt, hanem a székelyföldön, Aranyosszéken kell keresni. Orbán Balázs »A székelyföld leírása«-ban (Aranyósszék 28 l.) ezeket közli : »Történetnyomozóink közül többen vannak, kik azt állítják, hogy Aranyósszékek már ősidőktől fogva (a székelyek letelepedésekor) voltak székely, vagy jobban mondva, hunn eredetű lakói, — maradványai a gepidák által Czigla-mezőjén (állítólag *Csegez-mező* Aranyósszéken) szétvert azon 22,000 hunnak, kik odébb húzódva Erdély keleti havasai közé, a székely népet alkották : de miként vélik, nem mentek mind el, hanem többen az aranyosmenti hegyek, nevezetesen a *Székelykő* rejtett völgyületeiben meghúzódva, fentartották magukat a magyarok bejöveteléig.« — Horváth Mihály Magyarország történelme I. kötet 29. lapján ezek vannak : »Itt történetelt, hogy a székelyek, kikről Kézai Kronikája mondja, hogy Etele urodalmának széteszlása után Chigle földén, az erdélyi havasok közt kerestek menedéket, s kik rabonbánjaik vagyis rovóbánjaik igazgatása alatt függetlenségek s ezzel együtt nemzetiségeket mindedig fentartották, hírét vevén, hogy a rokon magyar nép, Árpád vezér alatt Etele birodalmának visszafoglalására utnak indult, s már a Havas-hegyeknél tanyázik : követeket küldének Árpád üdvözlésére s őt Zandirhám főrovóban s valamennyi nemzetiségeik nevében szintén vezérökké, fejedelmökké fogadták.« — Ekkép csakugyan nem bizonyos, hogy Czepléd helye-e az, a mely a történelemben Cygle-mező név alatt székely telepkép emlegettetik. Ki is tudna, több mint ezer év, s az az alatt e helyen lezajlott sok viszontagság után bizonyosat mondani. De épen a történelmi adatok alapján nincs kizárva annak lehetősége, hogy mikor Árpád népe a Duna-Tisza közön megtelepült, a hozzá csatlakozott székelyek közül adatott itt telephely azoknak, a kik vele az aranyosi Cygle földéről jöttek s ezek adták e helynek is régi helyökről a Czepléd nevet. Annyi bizonyos, hogy itt már Árpád alatt telephely volt. Fehér György Codex Dipl.

(Tom. IX, Vol. IV. pag. 123 és 132) helységkép említvén, azt okmányolja róla, hogy Nagy Lajos király 1368-ban adományozta a budai sz. Klára apácáznak. Csakugyan a török hatalom után is ezek bírták, kiknek II. József császár alatt történt eltöröltetésök után a vallásalapítványi kincstárra szállott, melyhez az urbériség megszüntetése után is az urodalmi jog ma is tartozik. A török világ utáni történelem adatait a városi levéltár adatainak kapcsában, hátrább fogom ismertetni; így tehát még csak annyit említek meg, hogy Czegléd a török hatalom alól lakott, de nagyon elpusztult és előző nagyságához képest népességében nagyon megfogyatkozott helykép került ki, s azután is nehezen szedte össze magát. Hogy előzőleg mily nevezetes, tekintélyes és népes hely volt, igazolja az, miszerint 1690. nov. 20-án a katonai első segély kirovásakor, az egész megyében harmadikkép 200 mérő buza és 6 vágómarha (csak Kecskemét volt előtte 1000 m. buza, 30 vágómarha, és Nagy-Kőrös 500 m. b., 15 vágómarha kirovással), 1691-ben pedig 2 porta után 1000 frt vettettet ki reá; újra erősödésének nehézségeit pedig mutatja, miszerint az 1695-iki portaignazításkor sem emeltetett portaszáma, hanem meghagyatott 2-nek, midőn Szent-Márton-Káta, Tó-Almás, Süly stb. szintén 2-tővel rovatatt meg, Kecskemété pedig 14, N.-Kőrösé 9, Kókáé $2\frac{1}{8}$, Zsámbóké $2\frac{1}{4}$, Dömsödé $2\frac{3}{4}$ stb. számra emeltetett. Bél Mátyás idején már újra elfoglalta sorozatát; a M. Terézia urbariumkor pedig 1770-ben benne legtöbb urbértelek találtatott, $375^{12/32}$ levén azok száma.

Jelenleg Czegléd a legnépesebb helye a megyének. Lakosszáma 22,193 lélek. E közt 11,919 helvét református, 9114 róm. kath., 681 ágostai, 468 zsidó, 11 keleti ó-hitű. Az 1857-diki országos összeíráskor a népesség 19,008, az 1870-dikor 22,216 volt. Ekkép a gyors f-jlés után épen most állapotodást mutat. A négy nagyobb számú vallásfelekezetnek, értve a zsidókat is, helyben van anyaegyházuk. Mikor keletkezett a róm. kath. és a reformátusoké, évszám szerint meg nem mondható: de mindenik igen régi s az egyházi névtárak szerint 1530-ban már mind a kettő fenállott, a róm. katolikusoké azután különféle viszontagságok után, 1746-ban ujtitatott, anyakönyvei 1744-ben kezdődvén. A ref. egyház anyakönyve ezt megelőzi s 1723-ban kezdődik. Ezen egyház papja volt 1547-től 1562-ig Bakonyi Albert, kit az egyházi névkönyvek a dunamelléki egyházkerület első superintendenséül jegyeznek. Egyébiránt ez ügyre alább még visszatérek.

Maga a város, észak-nyugotrol a Cserhát ellaposodó végnyulványát lepő magas erdővel s ezen belől szőlőkkel körített, egyéb felől pedig messze kiterjedőleg nyitott térségen fekszik. Hajdan csak

a szokott szabálytalanul girbe-gurba utszákkal sűrűn építkezett hely volt. Ennek nyoma most is többfelé látszik. De utszáinak szabályozása az alapítványi urodalom, mint földes uraság által, már még a harminczas évek végén megkezdett s azóta következetesen folyik. Ennek első alkalmánul szolgált az 1836. május 29-én épen ur napján itt dühöngött nagy tűz, melyben a város déli fele, a reformátusok templomával együtt leégett. E tűz után a városnak Nagy-Kőrös felé eső részén több utszasorra terjedő új háztelkek is osztattak ki; az elégett részen volt házak nagy sűrűségének ritkítása tekintetéből, és a most ott levő egészen szabályos városrész ennek következtében épült. Ezen kívül az urodalom 1841-ben az egész városról egy rendszeres szabályozási tervet készítettett, és ez szolgál ma is a városi tanácsnak alapul az előforduló új építkezések rendben tartásának vezetése körül, mely már eddig is szép eredményt mutat, s a város utszái nagyobb részben egyenesek s tetszetősek. Minden utsza, a hol csak a közlekedési tekintet megengedi, a házak előtt $1\frac{1}{2}$ ölnyre sorfákkal van beültetve. 1867 óta az építkezés tulajdonképeni kivitelére nézve is szabályrendelet áll fen. Ennek főbb elvei szerint: a) bejelentés nélkül semmiféle építkezést megkezdeni nem szabad; — b) a falaknak, ablakoknak, ajtóknak legkisebb magassága az épület minősége szerint előírva van; — c) ki vannak jelelve a város azon részei, a melyeken csak cserép- vagy zsindely-tetőre szabad építkezni; — d) meg van szabva, hogy csak oly telekre engedtetik építkezés, a mely legalább 150 □ öl megvan; de az utsza szélességnek minden esetben legalább 7 ölnek meg kell lenni. — Ezen intézkedés folytán a cserepes házak száma évről-évre jelentékenyen szaporodik. A házak többnyire magas, tiszta falazattal, nagy, szabályos ablakokra, oszloppozatos folyosóval épülnek s tetszetősek. Kivált a főbb utszák és a város közepe csinos derék házakat mutatnak, tágas udvarokkal s kertekkel. A ref. templom kettős tornyával olasz izlésre oszloppozatos előtornácczal, a nagy tűz után épült diszes épület. A r. kath. templom magas őrtornyával tűnik ki a piacon; szemközt vele a nagy udvaru városház; e mellett igen középrendű fogadó. — A köztisztaság érdekében is van szabályrendelet, mely szerint: az udvarok, utszák és térek tisztán tartandók, — a házi szükségre vagy iparos czélokra elhasznált víznek és mosadéknak az utszákra kiöntése tilos; — a trágya bizonyos idő alatt kibordandó, a juh- és marha-vágás a városban meg nem engedtetik, hanem a mészárosok, a város által épített közvágóhidon tartoznak vágni.

Az összes határterület $73,042\frac{1}{2}$ kat. hold. Ez egészen róna; csupán a berezel-tápió-sz.-mártoni határ felé emelkedik úgy, hogy a

határ ezen nyugot-északi része mintegy 10 öllel magasabban fekszik, mint a város és általában a többi irányban terjedő határrészek. Itt-ott ugyan dombok és lapályok is fordulnak elő: de ezek nem oly mértékűek, hogy jellemzőleg változtatnák a sík fekvést; és a határ, melynek nyugot-északi részén végződnek a cserhádi dombok, egészen az egyenes sík alföld kezdetének vehető, miután innen egész az aradi és bihari hegységig többé semmi hegy elő nem fordul. — A talaj különféle. Jelesen az a tagosztálykor eszközlött osztályzat szerint a volt urbérések kezén maradt részen következő megoszlást mutatott: agyaggal kevert fekete homokos szántóföld 27,283 $\frac{1}{2}$ hold, szikes szántóföld 92 $\frac{1}{2}$, homokos szántóföld 328, jó kaszáló 5936, vízenyős kaszáló 614, szikes, korongos kaszáló 4516, homokos kaszáló 452, vizes szikes kaszáló 505, vakszik 859, vizállás 144, beltelkek 1245, kenderföldi jó szántó 106 $\frac{1}{2}$, legelőföld —, mely 1864-ben felosztatván, ma már homokos szántót, kaszálót és legelőt képez —, 21,285, szőlő, homokos 3154, erdő szintén homokos 499 hold. Ehez járul az urasági birtok 6023 hold vegyes minőségű talajjal. — A tagosítás a volt urbéri birtokokra nézve még 1818–1820-ban keresztül vitetett. Egy egész telek után, a legelőn kívül, a mely akkor közönsben maradt, adott 1100 ölével 93 hold. A 374 egész telek tulajdonosai, legnagyobb részben egy tagban kívánták illetőségüket s az ugy adatván ki, már akkor tanyás gazdaság indult meg a határon. De volt egy kisebb rész, a mely akkor 3 nyomásban osztozott. 1864-ben felosztatott az előbb közönsben maradt legelő is. Most már ezen is szerte-széjjel tanyák épültek és az egész határon mindenfelé, kivéven a fennebb mondottak szerint a tagosításkor 3 nyomásra osztozkoztak részét, tanyás gazdaság folyik.

Hogy maga a tagosítás micsoda hatást gyakorlott a népgazdaság fejlődésére, arról az idő régiségénél s egyéb közbejött mozzanatoknak is befolyásánál fogva, ma ítéletet mondani nehéz volna. Ellenben a legelő felosztásnak következő hatása észlelhető: a) a marhaállomány a felosztás óta, átlagosan véve, csökkent. Igen nagy a csökkenés a birkaállományban, mert míg a legelő kiosztás előtt 30—40,000 db birka tenyészett a határon, ma csak néhány gazda tart birkát. s az összes szám alig 4—5000. — A szarvasmarha létszámban szintén jelentékeny: de már sokkal kisebb mértékű csökkenés van. Mindenik csökkenés a tavaszi és nyári legelő hiányából ered. Tekintve pedig, hogy a felosztás által a természeti kaszálók nem szaporodtak azon arányban, a mely a szántóföldek szaporodásának megfelelő, és továbbá, hogy különösen a szarvasmarhánál a legelőhiány, a feltört régi legelő egy részének takarmánytermesztésre fordításával is volna

pótolható, ennél a csökkenés oka abban is mutatkozik, hogy a takarmánytermelés egészen elhanyagolva van. Sertés az előtt sem volt sok, most méginkább csak a szoros házi szükségre szorítkozik. Ellenben a lovak száma a legelő felosztás óta szaporodott. És valóban ez is behat a szarvasmarha létszám csökkenésére; mert a mely takarmányt előbb a legelőn a szarvasmarha evett meg, most az annak fejében begyűjtöttet is a ló emésztí fel az istálón. De ugyane tény igazolja, hogy a szarvasmarha-állomány csökkenése sem szükségessé képen folyó és elkerülhetlen következménye a legelő felosztásnak, mert ha a ló-állomány szaporodhatott, akkor a szarvasmarha-állomány a mellett legalább a régi mértékben fenmaradhatott volna, ha t. i. a takarmánytermesztés a megszűnt legelő pótlásának arányában kifejtetik. —

b) Másik következményül az mutatkozik, hogy a felosztott legelő nagy része, mint szántóföld értékesítettvén, az a birtokosoknak, mint új törésű föld, most igen szép hasznót hoz, valóban többet, mint míg legelőkép közösen hevert; különösen nagy előnyt nyújt az a házas zsellérek részére, a kik közt ez által a régi telkesek mellett egy különálló kisebb gazdaosztály keletkezett. Azonban ennek is megvan a maga háttéré; mert félő, hogy a különben is homokos s így könnyen kimeríthető földek, rövid időn teljesen kizsákmányoltatnak, annyi val inkább, mert az efféle 4—5 holdas birtokokon a marhanevelés még nagyobb nehézséggel levén összekötve, mint a nagyobbakon, itt a mulhatlanul szükséges trágyázás alig eszközölhető; minélfogva e birtokok mielőbb elvesztik haszonhajtságukat. — Szóval az észlelhető, hogy a legelő felosztás csak úgy lehet hasznos, ha arra az okszerű előhaladásnak megfelelő további kezelés következik.

Fel levén osztva, ekkép tulajdonképeni közlegelő a határban nines. Azonban azon telkesek, a kik, mint mondatott, földeiket tagosztálykor három dülőben vették ki, tarlószabadulást tartanak maguk közt, s a tarlókat közösen legeltetik. Ezen kívül a gazdák közt, a határ különböző részein, több ugynevezett gazdaság alakult, melyek legelőt hagytak és tartanak közösen, azután bikákat s kanokat is együtt tartanak, melyek nemesak a jogosultak által használtatnak, hanem másoknak is használatra engedtetnek mérséklett díjért. — A lótenyésztésnek emelkedését, mely az imént jeleztetett, különösen azon körülmény mozdította elő, hogy a régibb időben általában használt ökör-fogatok, a marhatenyésztés csökkenése folytán most már csak a nagyobb gazdák által tartatnak, a kisebbek ellenben lovasigát használnak. De nemesak számban, hanem minőségben is emelkedett a lótenyésztés, mely első sorban az államnének használatának tulajdonítható, minthogy még most is évenként 3—4 kincstári mén álló-

másoztatik Czeeglédén a hágtatási idény alatt, melyet a lakosság előző években igen szorgalmasan vett igénybe kanczái fedeztetésére; most kevésbé, minthogy már egyes tulajdonosok is jó és szép fedező méneket tartanak. — Ezen ismertetett viszonyok közt az állattenyésztés nem képez egyik ágában sem főjövedelmi forrást: de aránylag sok jó ló kerül innen vásárra s viszonylag a lótenyésztés eléggé jövedelmez.

Nagyban mivelt földtermékek: tisztabuza, kétszeres, rozs, árpa, kukorica, zab, krumpli. Iparnövénykép csak a dohány, azután kis mértékben, azaz a házi szükségre a kender miveltetik. Repcze nincs. Vetett takarmány kevés luczerna és répa. Trágyázás egyedül az istáló trágyára van szorítva. A trágya érlelésre ritka gazda fordít gondot. A többnyire könnyű miveletű földben, a föld megmunkálás csak közönséges. Sok őszi jön kukorica tarlóba csak egy szántással. De általában vaskék használatnak. Ezek mellett sok gazdának van szelelő rostája. Lóerőre alkalmazott cséplő több példányban, gőzerőre 4.

Földjavításképp már a folyó század elején mind az urodalom, mind a város és lakosság részéről részint erdő, részint szőlőültetés által sok homokkötés történt itt. Különösen a Gerjei erdő és az ugynevezett új Ugyer szőlők mind ezen régi miveletek szüleménye. Ma megkötést igénylő nagyobb futóhomok terület nincs többé a határban. Két szabályozást igénylő ér nedvesíti a határt: a Gerje és a Perje. Az első a berczeli és mikebudai határtól kezdve épen a városon keresztül metszi a határt; s ez előtt, mikor vize volt, több patak malmot hajtott, melyek már elpusztultak, de sebes vizkor sok kárt is tesz. Ezek szabályozására az érdekllett czeeglédi, abonyi, nagy-körösi és tószegi birtokosok társulatba egyesültek. Az ártér felmértetett. Czeegléd város a legelőn összegyűlt belvizei levezetésére 2400 folyó öl csatornát ásott.

Boráról Czeeglédet Bél Mátyás már 140 évvel ezelőtt kitüntette. Losonczy István Kis-Tükörnek czimzett verses földleírásában a század első negyedéről éneklí: Itt van Czeegléd is Körös, Kecskeméttel, Gazdag három város veres bor szürettel. E régi jó hirt Czeegléd most is tartja bortermésének nemcsak mennyiségére, hanem minőségére nézve is. 3000 holdat haladó szőlője általában homokkerti ugyan: de bora nemcsak kellemes ízére, hanem erejére nézve is a közönséges hegyi borokkal vetekszik, s a körülfekvő egész vidék által keresett cikket képez, sőt nem ritkán hegyi pincékbe is vándorol belőle. Legjobban dicsértetik a cserei hegy termése, mely a Cserhát végnyulványának emelkedésén fekszik. Ujabb időben különösen némi mely gazdák a szőlőmivelés és borkezelés javítására is nagy gondot fordítanak. E mellett az asztali csemege szőlőtermeléssel együtt, a gyümölcstenyésztés és nemesítés még a néposztály közt is kitünő

emelkedést nyert és buzdíttatva a közel Nagy-Kőrös és Kecskemét sikeres példája által, a lakosság mindent elkövet, hogy e két mivélési ágban valamint a termelést, úgy a kereskedést is napról-napra tökéletesebbé fejlessze. Ennek elősegítésére a városi hatóság 23 hold községi faiskolát rendeztetett be, városilag fizetett szakértő kertész alatt, a ki az iskolás gyermekeket is oktatja a fanemesítésben. Azonban az kezd kiderülni, hogy a faiskolának talán nagyon is jó föld lett adva, mert az itt nevelt nemesített csemeték, a szőlőkbe kiültetve nem fogamzanak biztosan, sőt sok közülök megfogamzás után is kivész; mi annak tulajdoníttatik, hogy a szőlők homokos földje sokkal silányabb, mint a kerté. Annálfogva egy más faiskola alakítása van czélba véve, melynek földje ne nagyon jó, hanem a szőlőkéhez hasonló homokos s kövéritetlen legyen.

Mint a határban egyedüli ásványtermék, megemlítendő a legelő némely vadvizes helyein ásható kő, mely építési anyagul alkalmas.

Czegléd szorgalmatos népe nemcsak saját roppant határának megmivéléséhez képes elég munkaerőt kiállítani, sőt a nép kaszálásra és aratásra még az alföldre is eljár. A mennyiben ezen máshová eljárás által itthon talán a napszámosban szükség állana be, kipótolják azok, a kik ismét a szomszéd falvakból s távolabbrol is ide jönnek munkára, egyaránt az elmenőket s jövőket is, a jobb kereset vágya hajtván. A férfi napszámbér 80—120, a nő napszámbér 40—80 kr. közt változik koszt nélkül. Aratás és nyomtatás 10—12-dén szokott menni. Cseléd ritkán jó s ritkán fogadtatik Czeglédre vidékről. Helyből rendes gazdának akad rendszeren. Egy öreg béres évi bére természetményekkel együtt készpénzre vive 180, fiatalabbé 140. kocsisé szintén 180 frt. Nőcselédé 36—48 frt. Ez utóbbi bentartással.

A mezőrendőrséget a városi kapitányság kezeli. E körül az észlelhető, hogy a közvetlen jó ügyelet mindinkább szoktatja a népet a rendhez, s kevesebb kártételek fordulnak elő, mint a régi időben, a mire a határ tagosítottága is kedvező hatással van. A szőlőkben esik némileg gyakoribb, de itt se tulságos mennyiségű kihágás. Ezt azzal kívánta volna az előljáróság orvosolni, hogy szabályrendeletet alkotott a minden kárért felelős csőszök alkalmazására nézve: azonban ez mindeddig nem volt életbe léptethető; mert oly csőszök nem találkoztak, a kik a felelősséget a kártérítéssel együtt elvállalták volna. De a szabályrendelet egyéb része, jelesen: a szőlőkben rendes kintakás, illetőleg ott megtelepedés korlátozása, a szőlőkben csatangolásnak, a szőlőutak átjárokul használásának eltiltása stb. csakugyan érvényesítettett, s már is üdvös hatást mutat, mert a rendőrség szigorubb gyakorlása a kártételek ritkulását eredményezte.

Ipar tekintetében találhatik itt: építészeti ipar 8, segédmunkás 38, fém, kő, faiparos 171, segédmunkás 168, vegyészeti, élelmezési és dohányezikkel foglalkozó iparos 65, segéd 46, bőr, papir iparos 200, segéd 172, szövő és szövet iparos 201, segéd 271, nem termelő iparos 46, segéd 24. — Ezen iparnemek közt legfontosabb a csizmadia és szabó ipar, e kettővel foglalkoznak legtöbben; ezek készítményeikkel nemcsak a helyi és vidéki szükségletet fedezik, de távolabb vidékek vásárjait is látogatják. Az asztalos, kerékgyártó, kovács-ipar — ez utóbbi kettő közvetlen a mezőgazdaság szolgálatában állván, szintén számos egyént foglalkoztat. Általában azonban az ipar terén leginkább a közönséges czikkek készíttetnek és bírnak kelendőséggel, mely viszony a közel főváros fejlettebb és követelőbb igényeket is kielégítő ipara által eredményeztetik, minthogy a város és vidéke finomabb iparcikkeit a fővárosból szerzi. És e körülmény a helyi ipar fejlődését nem jelentéktelenül nyomja. 1875-ben 127 új iparjegy adatott ki. Az iparosok egy ipartársulatot alakítottak maguk közt, ennek alapszabályai fel is terjesztettek: de eddig még nem jutottak megerősítésre; pedig az ily társulás annyival inkább kívánatos, mivel az összetartás nagy meglazulása akadályára van az okszerű fejlődésnek. Nagyobb iparvállalként van itt egy részvényekre alakult gőzmalom, 160,000 frt alaptőkével. 13 pár kőre és 2 hengerre dolgozik. Ebből 6 pár kő közönséges lisztet őröl $\frac{1}{10}$ rész, vagyis vám mellett, 7 pár kő pedig és 2 henger, a megkívántató szitáló és egyéb készülékekkel, mint műmalom finom gyártmányt szolgáltat s rendes körülmények közt versenyez a fővárosi malmokkal, legfőbb eladási piacza azonban Kecskemét, Nagy-Kőrös és Czegléd. E malom 1876-ra 20,000 frt nyereseményt mutatott ki; de sok rossz időt állott már ki.

Kereskedők száma 92, segédmunkás 39. Szállító vállalkozó 8 fuvaros, 7 bérkoecsis. A kereskedők legnagyobb része vas, fűszer és kelmekereskedő, a helyi és a közel falvak szükségletéhez berendezve. Van 7—8 gabonakereskedő is: de ezek nem annyira saját számlára dolgoznak, mint inkább budapesti, bécsi, sőt külföldi nagyobb kereskedők számára. A határ gabonatermése egyébiránt az őszi idényben megjeleni szokott nagy kereskedők és megbízottjaik által szokott összevásároltatni.

Legnagyobb fontosságú kereskedés üzetik hizott sertéssel. Ezen czikk egyrészt a gazdák által nagyobb mennyiségben történő hizalás, másrészt kizárólag hizalással foglalkozó üzerek által állittatik elő. Tisztán sertéskereskedéssel foglalkozó van mintegy 15, a kik évenként 10,000 darabnál több hizott sertést szállítanak Kőbányára. A czeglédi hizlalókban átlag táplált sertések száma megüti a 3000-ret.

Helyben kedden és pénteken szoktak hetivásárok tartatni. Ezek a gabonát és egyéb terméket illetőleg nemcsak a határ termékeinek, hanem a körül fekvő egész vidék: T.-Györgye, T.-Szele, Törtel, Far-mos, T.-Sz.-Márton, Rékas, Ujszász, Mizse-jász puszta, sőt N.-Kőrös város némely pusztáira nézve is eladó helyül szolgálnak. Legkelen-dőbb ezikk itt a kukoricza, a nagy sertéshizlalás folytán, azután a tiszta buza, meiyet a gőzmalom fogyaszt. A nagymérvű apró jószág, baromfi nevelés, melyet a lakosság az udvarokon is, de különösen a tanyákon nagyban gyakorol, és az ebből kifejlő élénk kereskedés, valamint a gyümölcskereskedés is Budapesten leli piaczat. Országos vásár éven át 4 szokott esni: január 15, ápril 19, júl. 22 és nov. 1-én. Ezek eléggé látogattatnak ugyan még a körülfekvő vidék által; de jelentőségöket a régihez képest mindinkább vesztik s a hetivásárok emelkednek inkább mellettök.

A város fentart egy szegény ápodát, melyben 30—32 elagottt és munkaképtelen egyén ápoltatik, — egy városi kórházat 16 ágy-gyal, melyben ugy helybeliek, mint itt tartózkodó vidékiek, a kik máskép kellő ápolásban nem részesülhetnek, gyógyittatnak. Van gyógyszer-tár. Továbbá van itt egy casinó, és egy népkör, mindkettő szép számú könyvtárral, azután 4 olvasó kör. 1869 évtől fogva fen-áll egy 50.000 frt alaptőkével alakított takarékpénztár, mely elfogad betéteket 5—6% kamatozásra s ad kölcsönt fekvő birtok, kézi zalog és váltófedezet mellett 8—10% kamatra. 1876-dik évi bevételi fő-összege 2.066,157 frt 17 kr; betétek összege 375,127 frt 50 kr; tartaléktőke 32,051 frt 02 kr, évi tiszta jövedelem 11,246 frt 24 kr. Az 50 frtos részvény folyó ára 80—85 frt. Birtok adás-vevés csak a kis birtokok körül gyakori. A külső föld és belső telek ár a város nagy-ságához, a határ terjedelméhez és a talaj sokféleségéhez stb. képest igen különböző. Egyes háztelkek ára □ ölenként 1 frt 50 kr — 2 frt, közönséges parasztházé, (1 szoba, konyha, kisebb gazdasági épület) 150—200 □ öles telekkel 4—500 frt. Jobb házak ára azután a hely-hez s épület minőségéhez képest ezrekre felmegyen. A felosztott le-gelő földek 2½ holdas részletenként, bár homokosak 350—450 frtig kelnek. ¼ teleknek, mely 23 hold 1100 □ ölével, 4000 frt a rendes ára. Ezelőtt sokkal magasabb is volt. Egész telkenként véve is a kö-zelebb levő jobb földeknek holdra számított átlagban 150—200 frt az ára. Eladó van mindig. Vevő is találkozik kívált a kisebb részle-tekre, melyekre volt mesteremberek törekszenek. Az ötvenes években a szomszéd berezeli németek vettek meg a határjukhoz közel eső föl-dekből valami 700 holdat jó drágán s most is bírják. Ennek ellené-ben azonban a czeplédiek 3000 holdat birnak tulajdonul Mikebudán.

A zsidók itt nem szedik a birtokot —; mind össze háromnak van egynek $2\frac{1}{2}$ telke, másinak $\frac{5}{4}$, harmadiknak $\frac{3}{4}$ telke. — A gazdálkodást a birtokosok többnyire maguk folytatják. Az urodalom földjei vannak bérbe adva, azután a községi, lelkészi, tanítói javadalmazást képezők. Ezeken kívül a kiskoruakét kivéve, aránylag kevés bérlet fordul elő. Évi bérár 3 frt 50 kr — 12 frt holdanként. Felesek által leginkább csak kukoricza és dohány szokott termesztetni.

Czegléd városnak, mint erkölcsi testületnek tőke vagyona az 1875-dik évi leltár szerint 225,963 frt 57 krt tett, melyhez egy újonnan épített kaszánya értéke járulván 62,000 frt értékkel, ezzel összesen 287,963 frt 57 krt képvisel, mely egészen ingatlan vagyonban fekszik. Ennek ellenében tartozása 129,109 frt 56 kr. Községi pótdóója 1876-ra minden egyenes államadó forint után $22\frac{30}{100}$ kr volt. — 1875-ben megvásárolta az alapítványi urodalomtól a vásártartási jogot 34,568 frt, 1874-ben pedig egy lovassági laktanyát építtetett 62,000 frtéért. Ezen összegek befoglaltatnak az adósságban.

A nevelésügy következő iskolák által van képviselve: 1 kisdedovó, 4 vallásfelekezet elemi iskolája, 27 taunteremmel, polgári iskola 4 fi- és 2 leány osztálylyal, melynek épületét a város a megyétől szerezte 3500 frton, — 2 felekezet nélküli tanyai iskola. A reformátusok és r. katolikusok elemi iskoláinak némely osztálya igen tömött, benne 100-nál több levén a tanulók száma. A segédtanítók szabadlakás vagy szálláspénz mellett 300—400 frttal, a rendes tanítók 400—600 frttal díjaztatnak, ezenfelül ez utóbbiak fejenként 52 hold föld hasznátnélvezik. A polgári iskola tanítók fizetése 800 frt és szabadszállás, a segédeké 500 frt. Hajdan a reformátusoknak bölesészetre s hittanra kiterjedő nagy iskolájuk volt. 1846 50-ben a határban Szőkehalmán egy majoros gazdákat képző tanintézet állott fen.

Államut Czeglédváros területén nincs. A megyei utak közül a kecskemét-gyöngyösi, vagyis jászberényi, és a debreczeni vagyis pestszolnoki országut egész hosszában és keresztben átszeli a határt, minde-
nik egyszersmind a városon is keresztülmenyén. A megyei közmunkával készitendő ut hossza 34,412 kilometer, melynek helyreállítása 11,691 gyalog és 3258 ígás napot igényel. A kecskemét-jászberényi ut a nagy-kőrösi határtól szépen diszló fákkal van kiültetve. Közlekedési utak: Czegléd-Nagy-Káta, Czegléd-Mízse, — Czegléd-Mikebuda, Czegléd-Törtel-Czibakháza.

Helyben van járásbíróság, telekkönyvvezetésre felhatalmazással, adóhivatal, a soreszredi lovas laktanyában egy ezred törzskara, melyen kívül a város egy 12,000 frton szerzett ezredesi szállást tart. Van közjegyzőség. A vasutállomás, melyben az osztrák államvasut, mint csat-

lakozási ponton, a tiszáival egyesül, a vonalon a díszesebbek s nagyobb szerűek egyike, fedezett megállóval, különféle műhelylyel, jó étkezővel stb. ellátva. Távirda benn a városon teljes nappali szolgálattal, kinn a vasutnál magán sürgönyök felvételére is felhatalmazottsággal.

Régi történelemre vonatkozó okmány a városi levéltárban kevés, a mi van, az is, egy párt kivéve, a török hatalom alól kikerülés utánról szól. A ref. egyház levéltára több régiséget tartalmaz, melyből a történelem némely részletei fejthetők. A megyelevéltárban található III. Károly király által a vásárjog megújításáról szóló szabadalom levél. Ennek szövegéből az tűnik ki, hogy már Hunyady János kormányzó vásárjogot adott, tehát Czepléd Hunyady János idejében, ezelőtt több mint 400 évvel már vásártartásra jogosított mezőváros volt. A reformáta egyház levéltárában levő feljegyzés szerint a város lakossága már a reformáció kezdetén felvette az új vallást; azt ide Balázs nevű pap hozta be, s az terjesztette itt el; mely évben? az évszám nem mondatik. Horváth Mihály történelmi könyvének bizonyossága szerint (Magy. orsz. történelme II. köt. 619 l.) 1514-ben a Dózsa forradalomban, a vezérek egyikéül szerepelt Mészáros Lőrincz czeplédi pap volt, és pedig, hogy mily szerepet vitt, kitetszik a történész szavaiból, mely szerint őt Dózsa főtanácsosának nevezi. kinek lelkében a pörség felszabadításának eszméje fölvillant. — Fennebb a Codex diplomaticus alapján mondatott, hogy Nagy Lajos király a budai Klára apáczáknak ajándékozta a várost. Ugyanescak a ref. egyház levéltárában találtató jegyzés szerint 1526-ban mégis Enyingyi Török Bálint, a híres vitéz volt ennek tulajdonosa. Miképen jutott ennek birtokába, nem mondatik. Legvalószínűbb, hogy mint Szapolyai János király pártjához tartozott református főúr, úgy foglalta el. Török Bálint 1541-ben török fogságra kerülván, ezután ismét az apáczák birtokába jutott. Bécsben 1559 január 4-ről kelteve van meg a városi levéltárban I. Miksa, akkor még mint főherczegnek, védelevele latin nyelven, Veranez Antal püspökhöz, melyben ennek az ó-budai apáczákat, mint Czepléd birtokosait, védelmébe ajánlja. Az apáczák birtoka ellen a város az 1610 febr. 2-ről Szilassy István és Korláth István (a szendrői várkapitány) részére kiadott meghatalmazó levél szerint, melyben a fenforgó perben közbenjárásra megbizatnak, pert folytatott, hogy mily eredménnyel? az abból látszik, miszerint Czepléd végre is az apáczák kezén maradt, de a megyei jegyzőkönyv szerint 1710-ben Rákóczy Ferencz ismét elvette tőlök s azt rendelte, hogy a lakosok azoknak többé ne fizessenek. Majd 1727-ben ismét azok birtokába kerül vissza mindaddig, míg II. József alatt, a szerzet eltörlése után a vallásalapítványi birtokokhoz csatoltatott.

A török hódoltság alatt, mely Budavárnak 1541 aug. 29-dikén történt elfoglaltatásával vette kezdetét s Török Bálint fogságra kerülésével össze esik, Czepléd felváltva hol a szolnoki, hol a budai, majd egri basák parancsnoksága alatt állott, a császári vezérek által időnként kivivott előnyök szerint is változván sorsa. Ez időről azonban, melyről a szomszéd és egyenlő sorsban részesült Kőrös és Kecskemét, sok érdekes okmányt rendben megőrzött: itt okmányok nincsenek.

Ugyanazért különösen az igazságszolgáltatásra nézve, mely a három szomszéd — Kecskemét, Kőrös, Czegléd város közt sokban közös volt, utalok N.-Kőrös leírására. De hogy a kezdet nem tette egyszerre tönkre s hogy mily erővel ment a város a bekövetkezett hosszú szenvedésnek, igazolja, miszerint itt ez időtájon a reformátusoknak nevezetes iskolájuk volt. Hogy mikor keletkezett az, s már első időben micsoda tudományokra terjedt ki, az egyházi levéltári adatok sem mondják meg: de 1546-ban igazgató tanára Szegedi Kis István volt, a ki is a külföldi egyetemekről hazajövéen, ebben a theológiát tanította. Ugyanazon időben volt ez, midőn a fennebbiek szerint Bakonyi János superintendenskedett itt. Midőn a török világ alatt 1626 tájon a váci ref. iskola feloszlott, annak egy része is ide származott át. Hogy a török világ alatt később sem pusztult el ezen iskola, bár jelentőségében természetesen nagyon megesökkent, ugyancsak az egyházi adatok abban adnak tájékoztatást miszerint, a török világ után 1753-ban, a helytartótanács rendeletére a reformátusoktól a templom, paplak és iskola elvetetvén, s a katolikusoknak adatván átál, egyszersmind az iskola is bezáratni rendeltetett. (Ugyanez átadásról a megyei levéltárban is van okmány. l. I. R. 18 lap.) 1760-ban engedtetett meg újra, hogy ezen tanodában grammatikai tanfolyam tartathassék; ellenben a theologiai tanszék végkép megszüntetett, és (mikép azt az egyházi jegyzőkönyv írója, felsóhajtással megjegyzi) ezen iskola, a mely régebben Debreczennek rectorokat adott, grammaticai iskolává süllyesztett.

A török világ után a város a csakhamar kiűtött II. Rákóczy Ferencz-féle belforradalom zászlójához csatlakozott. Ez időről mált van néhány okmány a városi levéltárban; u. m. 1704 jun. 9. Solt alatti tábor, aláírva Rákóczy Ferencz és Pápay János, rendelet, melyben utasíttatnak a czeglédiek, hogy a haza megmentéséhez tehetségek szerint járuljanak és Darvas Ferencz főcommissárius rendeleteit teljesítsék; — 1704 aug. 12-én kelt és Pápay János által aláírt körrendelet másolata, melyben meghagyatik a megyének, hogy a templomok és iskolák azon felekezeti kezében maradjanak, a mely azt jelenleg bírja; 1706 nov. 9-én a kátai táborból kelt menedék levél a czeglédiek részére, kik az ellenség elől futni kényszerítették, hogy jószágaikkal együtt bántatlanul hazamehessenek, aláírva: Rákóczy Ferencz fejedelem, Ráday Pál, Pongrácz György; 1707 nov. 16-án Sáros-Patakon kelt s Rákóczy és Aszalay Ferencz által aláírt végzés, a melyben a kecskeméti, nagy-kőrösi és czeglédi lakosok, azon folyamodásuk folytán, melyben kéri Rákóczy fejedelmet, hogy a ráczok ellen teendő megvédés végett 5 század gyalogság rendeltessék a három városba, oda utasíttatnak folyamodók, hogy Bercsényi Miklós főgenerálishoz forduljanak megvédetésök iránt. 1708 jun. 6-án az Eger alatti táborban kelt és Rákóczy Ferencz s Krucsay István által aláírt végzés, melyben kimondatik, hogy miután Czegléd saját maga által felszerelt és ellátott lovasokat tart a táborban, a megye által újra kiállíttatni rendelt 20 hajdu állíttásától felmentetik; — 1708 jun. 25-én vadmertői tábor. aláírva Rákóczy és Aszalay Ferencz, a fegyverviselő czeglédi lakosok részére adóelengedés rendeltetik; — 1709, a czeglédiek panaszfolyamodványa, melyben panaszolják, hogy 1709 mart. 21-én a ráczok által meg-

rohantatván, a város elpusztított, 63 egyén megöletett, 40 megsebesült, 18 pedig rabságra elhurczoltatott. Ezen folyamodványra Rákóczy fejedelem és Ráday Pál aláírásával Czeglédnek az adóhátralék elengedtetik, az új kivetésnél leendő figyelembe vétel végett utasítatnak majd folyamodni, egyszersmind ígéret tétetik, hogy a rabok kiváltása iránt intézkedés fog tétetni; — (Ugyanez esetről az egyházi jegyzőkönyvben is van jegyzés, a mely azt tartalmazza, hogy a református rector Félégyházy, a templom védelme alkalmával megöletett; mind ez, mind az elesettek és megsebesültek száma azt igazolja, hogy a város csak erős védelem után adta meg magát) 1710 febr. 6-án a szent-márton-kátai táborban kelt okmány szerint Rákóczy és Aszalay Ferencz elismerik, hogy Czegléd hadi adóban 1000 rénes forintot lefizetett; — 1710 jun. 6-án ugyanazok aláírásával a város részére 100 rénes forint tartozás elengedtetik; — 1716 aug. 2-ről kelt folyamodványa a városnak savoyai Eugen Ferencz herceghez, melyben megköszöntetvén a dézsma elengedés, a régi sánczok kijavítására engedély s egyszersmind katonaság kéréti.

A városi számadások és jegyzőkönyvek 1750-től veszik kezdetüket. Ugyanekkor adatott ki a megyei levéltárban meglevő első urbárium. 1757-ben nagy tűz volt; 1836 máj. 29-dikén ismét csaknem egész $\frac{1}{3}$ -da leégett. — 1841-ben alakított elsőbb rendezett tanácsu várossá. Ekkor népessége 14.000. ebből a reformátusok száma 8200, a r. katholikuské 5000 volt. 1848-ban a képviselői választási törvény alapján önálló országgyűlési képvisellel látott el, egy képviselő választási jog adatván neki. Ekkor 1810 gyalog és 90 lovas nemzetőr iratott itt össze. Az összeírás után csakhamar 2000 népfelkelőt küldött az ozorai táborba Rott és Philippovics benyomuló horvát csapatai ellen. Majd 500-nál több czeglédi fiatal mint honvéd sorakozott a szabadságharcosok közé, kik közül 300-at a város látott el ruházattal. 1849 január havától kezdve gyakran volt hol a magyarok, hol az osztrákok részére táborozó hely. Január 26-án a magyarok részére győzelmes csatahely volt; végre 1849 május 29-dikén, a kormánynak Debreczenből visszatérése alkalmával a megye tartotta itt közgyűlését.

B) A járás községei.

Tápió-Szele, magyar község, Czegléd-től északkeletre $2\frac{1}{2}$, Nagy-Kátától délkeletre 2 mf. saját postával. A török világ előtt nevezetes hely volt; az alatt elpusztult. 1690-ben Szále néven az elhagyott helyek közt azon megjegyzéssel iratott össze, hogy Batik György és Mocsáry Balázsé. A Mocsáry és Batik család a régi időkben sok előkelő tisztviselőt adott a megyének. Az alispánoknak felkutathatott névsorában Ráday András után, ki 1630-ban volt alispán, a második s harmadik 1638—1640 közt Mocsáry Balázs és Batik Gergely volt. A múlt század első negyedében gyülekeztek a község lakosai vissza, s tényleges új megülése 1723-tól adatolható, a mikor a megye az 1722-dik évi jegyzőkönyv 1812-dik lapján olvasható határozata szerint éppen ezen okon 2 évi köztehermentességet engedett neki. Bél

Mátyás még csekély kis községnek mondja, azt jegyezvén meg, hogy Dubraviczky örökségen Batik, Ráday, Mocsáry, s több más leszármazó család a birtokosa. Most is nagyszámu közbirtokossága van, kiknek egy részök itt is lakik. A község egy nádas tó parton dombos helyen fekszik. Alatta délre folyik az egyesült Tápió, mely itt már a Hajtát is magához fogadta. Közönséges nád és sárfal kerítéses házai közt számos szép kényelmű urilak. Lakosszám 2884. E közt 1928 r. kath., 532 ref., 233 ágostai, 191 zsidó. A róm. kath. és ágostaiaknak templomok s anyaegyházuk van. A reformátusok segédlelkészszel ellátott leányegyháza Czeglédhez tartozik. Mind a róm. kath. mind az ágostai anyaegyházhoz leányegyházkép tartozik az ide csak $\frac{1}{2}$ mfre eső Szele-Farmos; azután a róm. kath. népességet a határhoz tartozó puszták népessége is tetemesen szaporítja. Ezek: *Birincsek* 339, *Kis-Félegyháza* 471, *Külső-Mező* 165 r. kath. lakossal. A határ tagosítás még 1845-ben végrehajtatván, ugyane puszták akkor a határral is összetagosítottak. Így összetagosítva a határ az adószorozat szerint 15479 kat. h., melyből 7052 szántó, 1342 rét, 4374 legelő, 420 erdő, 324 szőlő, 245 nádas, 1722 belsőség, utak, vizállás stb. terméketlen, e közt nem jelentéktelen futóhomok is. Az egész határ kevés domborzati változattal sik. Az északi és keleti oldalon jó tiszta buza termő fekete agyagos, néhol szikkel is vegyült földek vannak: a déli és nyugoti oldal inkább homokos, néhol ritka és futóhomok. Számos nagyobb és kisebb major lepi. A homokokon jelentékeny puha fa erdősitések történtek. A közlekedési utak, valamint az urasági tagok többfelé ákác fasorokkal szegélyezvők.

Tápió-Györgye, magy. község, Szelétől keletre $\frac{1}{2}$ mf. a megyének a Jászsággal határos szélén, vasut és postaállomással. 1690-ben az elhagyott, helyek közt azon megjegyzéssel íratott össze, hogy a jászberényieké. Bél Mátyás sem emlíkszik még lakott helykép róla, sőt térképén a hely is, a hol ez most fekszik, névtelen nagy pusztaságkép fordul elő. Ferenczy szerint a megye jegyzőkönyvekben 1727-ről még szintén pusztakép említetik; akkor a most ide kapcsolt Füzes-Megyer pusztával együtt Huszár István és Bencsik Mihály birta. 1770-ben a Mária Terézia urbarium behozatalakor már lakott volt és 55 egész urbértelek iratván benne össze, Prónay Gáborné szül. Róth Éva és Bencsik József voltak birtokosai. Tehát új telep s megszállása az 1737-ik évtől t. i. Bél Mátyás idejétől, 1770-dik évi időközre esik. 1780-ban már annyira népesedett, hogy a róm. katolikusok, a kik előbb Szeléhez tartoztak, anyaegyházat szerveztek itt. Most egyike a vidék legjobban előhaladó községeinek. Lakosszáma 2836, kik 117 zsidót, 6 ref. és 2 ágostait kivéve, mind róm. katho-

likusok derék anyaegyházzal, melynek népességét még az ide tartozó Megyer és Szöröshalom puszták lakossága is szaporítja, melyek az országos összeírásban is a község lakosságával össze vannak véve. Lakik pedig Megyeren 346 r. kath., 30 ref., Szöröshalmon 122 r. kath., 112 ref., a reformátusok a szelei leányegyház lélekszámába lévén betudva. A község az alatta elfolyó egyesült Tápió sik lapályán fekszik. Jó módú népe építkezései körül kezd csinoskodni. Erre nézve némi szabályrendelet is van. Határa a kataster szerint ide csatolt *Füzes-Megyer* és *Szöröshalom* két pusztával együtt, 12,151 kat. hold. Ebből 6396 szántó, 2164 rét, 2403 hold legelő. Van 105 hold kerti szőlője is. Gazdag televényű fekete agyagos föld, mely magában hordja még a víz alól kikerülés után megérlelt őstermő erőt, s a legjobb hirben álló aczelas búzát s a repezt is bőven termi. Földmivelés s állattenyésztés jókarban áll. A nép a libanevelést szorgalmasan gyakorolja. Nagybirtokos b. Prónay Alberttől vásárlás útján Tafler Ad.

Ujszász, magy. község, Györgyén alol keletre 1 mf. Jász-Nagy-Kun-Szolnok megye szélén, a Tápió jobb oldalán, a hol ez a Zagyvával egyesül, vasut- és postaállomással. 1690-ben, mint elpusztult hely, a Bullik család tulajdonakép iratott össze. Ferenczy szerint 1727-ben Orczy István, számos közbirtokossal birta. Bél Mátyás idejében se volt még község. 1770-ben a Mária Terézia urbarium behozatalakor már 11 urbértelekkel község és b. Orczy Lőrincz birtoka volt. Most szintén ennek utódja, b. Orczy Andor bírja, kinek itt épen a Zagyva vize mellett tágas angol és gyümölcsös kerttel diszlő jeles régi kastélya s több szép majorra oszló jól szerelt gazdasága van. Lakossága 2264, köztök 15 zsidó, 6 ref., 3 ágost, a többi r. kath., kiknek előbb az urasági kastélyban volt kápolnájuk és káplánnal ellátott egyházuk, melynél az anyakönyvek 1787 óta vezettettek; a káplánságból 1807-ben emeltetett az egyház anyává, Sz.-István király tiszteletére szentelt templommal, hozzá a határhoz csatolt *Nagy-Göböljárás*, *Tápió-Szászberek*, és *Rózsás* puszták és majorok r. kath. lakossága is tartozik. Van pedig Göböljáráson 194 r. kath., 95 ref., T.-Szászberken 40 r. kath., 60 ref., Rozsáson 62 r. kath. lakos. Határkiterjedés a pusztákkal együtt 9909 kat. hold. Ebből: 4269 szántó, 1910 kaszáló, 3131 legelő. Gazdag termékenységu fekete föld. Még 1844-ben végbe ment a tagosítás és urbér rendezés. Földmivelés s állattenyésztés jókarban. Az uraságnak a Zagyván 10 kőre épült műmalma, a községnek iskolai felügyelet alatt 2700 □ öl jól s hasznos eredménynyel kezelt faiskolája van.

Rékas, magyar község, Ujszászon alol 1 mf., szintén Jász-Nagy-Kun-Szolnok megye határánál, a Zagyva jobb partján, u. p.

Abonytól keletre $1\frac{1}{2}$ mf. 1690-ben elhagyott hely és a vácsi püspök birtokakép iratott össze. A mult század első negyedében népesült. A vácsi püspökmegyei névtár szerint a róm. katolikusoknak 1674-ben már anyaegyházuk volt itt, mi a török világ előtti fenállást jelöli. A mostani anyaegyház anyakönyvei 1724-ben kezdődnek. Ez az új népesülés idejére vet világot. Bél Mátyás, mint középszerű községről szól már róla. 1770-ben 51 egész urbértelek iratott itt össze s akkor a vácsi püspökség és káptalan birtokolták, melyekhez most is, a földesuri jogra nézve tartozik. Lakosszáma 3222, kik 73 zsidót és 4 protestantst kivéve r. katolikusok, Szent Imre tiszteletére anyatemplommal. A község szabályos. Építkezési rendtartás áll fen. A jobb gazdák cserépre és zsidólyra építkeznek. Az utszasorok be vannak fásítva, nemcsak, hanem a határbeli utakon is divatozik a befásítás. Van itt 4800 □ ölnyi községi faiskola fogadott kertész kezelése alatt. Határa 4965 kat. hold. Ebből 3403 szántó, 861 rét, 225 legelő, a többi belsőség stb. Gazdag fekete földé szép buzát, árpát, kukoriczát terem; rétjei kövérek: de a Zagyva által sokszor rongáltatnak. Szarvasmarha s lótenyésztése virágzó, melyet a lakosok által a szomszéd pusztai határokon gyakorlott legelő s egyéb bérletek is elősegítenek. 1858-ban tagosított.

Szolnok-Nagy-Abony, népes magyar mezőváros, Czeglédén alól 2 mf. vasut, posta és vasuti távirda állomással. A török világ után 1690-ben az elhagyott helyek közt Abonyi István birtokakép iratott össze. Még 1695-ben nincs a portával terhelt községek közt, tehát nem volt újra népesülve. De a ref. anyaegyházi névkönyv szerint az van feljegyezve, hogy Gyömrei István 1626-ban kezdve 1652-ig, tehát 26 évig volt itt lelkész, s azt ugyanezen évben Tolnai János követve, nem tudatik, hogy meddig volt pap; 1700-tól Császkai János sal újra kezdődik a ref. papok névsora, a ki 15 évig volt itt. Ebből, valamint a török világ előtt létele, ugy az is kiderül, hogy 1700 tájon települt újra. A reformátusok mellett r. katolikusok is voltak itt. Ezt igazolja az, hogy Pestmegye 1733-ról szóló jegyzőkönyvének 690-dik lapján foglalt bejegyzés szerint akkor adták vissza azok a reformátusok templomát, melyet azelőtt elvettek, kik aztán mig maguknak építettek, a szomszéd Rékasra jártak templomba. Ferenczy szerint 1727-ben Balogh István özvegye, Ányos Terézia még egyedül volt birtokosa. Bél Mátyás még csak igen röviden emlékszik róla, nagy népességéről nem szól s szintén Balogh birtoknak mondja. 1770-ben a Mária Terézia urbarium már $207\frac{9}{32}$ urbérteleket és különböző családból egy nagyszámu közbirtokosságot talált benne, mint azt e munka I. részének 24. §-ban feljegyeztem, és a hely egy terjedelmes

urodalomnak volt feje, s még most is az, melyhez magán e városon kívül, Tószeg, Ó- és Uj-Kécske községek, Paládics, Ó- és Ujbög s Kerektódomb puszták is tartoztak. Most lakosszám 9745. Ebből 7250 r. kath., 1550 ref., 785 zsidó, 160 ágostai. A róm. kath. anyaegyház 1737-ben keletkezett, a honnan anyakönyvei is kezdődnek. Leányegyházkép tartozik hozzá a szomszéd Paládics és Tetétlen pusztá. A reformátusoknak szintén anyaegyházuk s régi templomuk van még meg. Van zsidó zsinagóga is. Az ágostaiak főkkép tartoznak Czeglédhez. A város egészen sík területen, és szélesen kiterjedt sík vidéken fekszik. Utszái nem mindenütt elég szélesek, nem szabályosak, sőt sok helyen nagyon is girbe-gurbák. Házai a belső részen különösen nagyon összeépültek és néhol tömkeleges zugokat is képeznek. Azonban kivált a széleken, sok kényelmes és csinos urilak van, melyek egyzersmind tágas gazdasági udvarokkal, nagy, többnyire szép gyümölcsösökkel is diszljó kertekkel környezettek. Mint közttestület a megye jó belsőszervezetű s legvagyonosabb nagy községei közé tartozik. Utalok e részben a II. rész 44. §. b) pontjára. Társadalmi tekintetben is számot tevő előhaladottsága van. Van itt takarékpénztár, Casinó, városi kórház, gyógyszerfár, emeletes fogadó. Nagyszámu uri rend, hivatalnok, tisztessbb rendű lakja, orvos, ügyvéd stb. Van élelmes kereskedő és iparos osztálya. Országos és hetivásárokat tart. Határkiterjedése az adószorozat szerint: 22,252 kat. hold. Ebből szántó 15,111, rét 2430, legelő 2917, erdő 110, szőlő 95, nádas 12, a többi a város fekvése, utak stb. terméketlen. Az egész átalában sík róna. Vannak ritkás homok földel is, különösen a határ északkeleti ésalsó déli részén; azután imitt-amott némely szik laposok is fordulnak elő, kivált a legelőkön és az azokból feltört részeken: de a nagyobb rész tiszta buza termő agyagos és gazdag televényű fekete homok. A tagosztály 1857-ben ment végbe. Nemcsak a közbirtokosság, hanem a nép is lehetőleg összetagosított és tanyás gazdaságot folytat. Az egész határt mindenfelé szép majorok s tiszta tanya épületek lepik. A nép kezén levő birtok a különböző urbéri rendezések folytán 288 egész telekre száporodott fel. Magának a községnek, mint testületnek is 373 hold, nagyobb részben kaszáló birtoka van. A földmivelést és állattenyésztést a nép szorgalommal gyakorolja. Dohánytermelés is foly. Saját nagy határán kívül, még a körül fekvő pusztákon is bérel, sőt a nagyszámu napszámos nép egy része különösen takarásra más határookra is tömegesen eljár. A gyümölcsstenyésztést némelyek, különösen a közbirtokosság közül, de a nép közül is szintén kedvvel gyakorolják. 300 frttal fizetett községi kertész kezelése alatt, községi faiskola van.

Nemcsak a közlekedési utak többfelé kiültetettek, hanem a tagbirtokok is sok részben fasorokkal szegélyezettek.

Tószegh, magyar f. Abonytól kelet-délre 2 mf., a Tisza laposának partvonalán, a Szolnokmegye közé besarkaló határacsucson. Az 1851-től 1861-ig folyt ideiglenességi közigazgatás alatt csakugyanis Heves-Szolnok megyéhez tartozott. Utolsó postája Tisza-Várkonytól $\frac{1}{2}$ mf. Nevét a falu alatt elterülő tótol vette. 1690-ben elhagyott helykép iratott össze s az Ányos család birtoka volt. A falun kívül az Abonyra és Szolnokra vezető ut mellett, a majorok sora előtt, a tóparton van egy »Laposhalom« nevű széles domb. Ebben régi pincze, verem, abban összeszenesedett buza, s több izben történvén itt ásatások és pedig az utóbbi időben Rómer Flóris kanonok és régész vezetése alatt, több rendbeli régiségek is találtattak. Ez a helynek régi települtsége mellett bizonyít. Az egyházi névtár szerint 1600 körül már anyaegyházuk volt itt a reformátusoknak. Ugyanazok pap-név-sora a török világ után Szőlősy Istvánnal 1700 körül kezdődik. A község régi pecsété mocsáros helyet ábrázol »Tószeg falu pecsétí anno 1700« körirattal. Tehát az újra település ideje 1700-ra esik. Bél idejében még szélyelszórt házakkal épült kis falu és Balogh János s István birtoka volt. Most lakosszáma 2170, és pedig 1700 r. kath. 450 ref., 20 zsidó. Van r. kath. anyaegyháza, mely 1727-ben keletkezett, a honnan anyakönyvei folynak. A régi ref. anyaegyháznak 1730-tól vannak anyakönyvei. A község egy terjedelmes nádas tó mellett körül emelkedett partos helyen fekszik, mely alatt az innen kis félóránnyira fekvő Tiszáig széles lapos terület. E lapos a tó és Tisza közt közlekedő több vizes érrel szaggatott árteret képez. A falu területét az ár nem járja: de e közt és a temetővel együtt külön csoportban fekvő aklok közt levő völgyön nagy áradás alkalmával átesap a víz. A falu közepét szélesen vonuló mocsáros hely lepi. Az utcák rendetlenek és keskenyek. A házak sűrűn összeépültek, többnyire kerítetlen udvarokkal. De a rakományos kertek szélről a falu körül és az említett dombon a házaktól külön bekerítetten állanak, a benők levő istálókkkal. A falu szélén kényelmes s nagy telkű urasági belmajorok fognak helyet. Határa, az adósorozatilag ide csatolt *Paládics* pusztával együtt, 14,591 kat. hold. Ebből Paládicsra 4883, Tószeghre 9708 hold esik. Ennek $\frac{2}{3}$ -da fensik, csak néhány Kun-halom által habozva, $\frac{1}{3}$ -da tiszai lapos rétség és nádas. Talaja nagyobb részben tiszta buza termő agyagos; vannak közte szikes foltok is; kisebbben fekete homokos, s kevés ritka homok. A rétség emelkedettebb részei márgás agyagosak s jó füvet teremnek; az eres laposok kórhyanos földűek s savanyu sásos szénával fizetnek. A tagosztály még 1846-ban

megtörtént. Volt 64 egész urbértelek, s a nép is lehetőleg egy tagban vevén ki illetőségét, a nagyobb birtokosok azóta tanyás gazdaságot folytatnak. Az állattenyésztés elég jókarban; — a gazdasszonyok sok ludat s baromfit nevelnek. Szőlőt némelyek a szomszéd várkonyi szőlőhegyen tartanak. Iparos egypár molnár, kovács, eszmadia, bognár (itt kollárnak hívják). Van azután több korsós, kik fekete cserépedényvel látják el a vidéket. Jó tetőcserepet éget.

Paládics, 4883 kat. hold derék pusztja. Tószegh és Szolnok közt, a Tisza laposára kidülőleg, sík területen, tiszta buzatermő fekete agyagos, néhol kevés szikkel vegyült gazdag talajjal; laposabb helyein jó kaszáló rétekkel. Majorok és tanyák lepik. Az abonyi közbirtokossághoz tartozik. Van két jó mezei csárdája. Lakosa 468 r. kath., 380 ref., 10 ágost. Régóta nagy dobánytermelő hely. A megyei levéltárban 1767-ről van meg Balog Jánosnak a paládicsi dohányosokkal kötött szerződése.

Törtely, magyar község, Tószeghtől nyugotra $2\frac{1}{2}$, Czegléd-től keletre $1\frac{1}{2}$, Abonytól délre $1\frac{1}{4}$ mf., saját postaállomással. Régi kun hely volt. Nevét Turtul vagy Törtel kun vezértől vette. 1690-ben a kun puszták közt iratott össze. A község közleménye szerint még ezelőtt 100—120 évvel is kun pusztja s a Kun-Szentmiklósiak birtoka volt. Azoktól akkor tájon jött át csere útján Bábonyi Balogh Antal birtokába; és pedig, mint a szájhagyomány beszéli, olyformán, hogy Balogh Antalnak közvetlen Kun-Szent-Miklós alatt volt egy pusztája Bábony, melyen a szentmiklósiaknak, mikor saját pusztáikra akartak menni, keresztül kellett járniok; Balogh Antal azonban kegyetlen kényur volt, tiltotta az átjárást s nemcsak üldözte e miatt őket, hanem el is fogdosta, megverette, sőt volt reá eset, mikor le is lőtte az átmenőt. Minthogy pedig Balogh Antal, Ányos-féle nő jogon, Törtely mellett Abonyban is nagy birtokos volt, az izetlenkedés megszüntetése tekintetéből így jött létre a csere, Törtely helyett Bábonyt adván a szentmiklósiaknak, mely csakugyan most a kunszentmiklósi belső határhoz tartozik. Ez volt a mult század közepe táján. Ezután kezdett a pusztja népesülni pusztai községkép s valószínűleg a feloszlott kun tanyákról, az azok helyébe állott nagyobb urasági majorban ott maradt munkás nép lett rajta az első telepes, s később a mint a közbirtokosság szaporodott, szaporodott apránként a népség is. Korabinszky idejében 1784 tájon már falu, s a Balogh családon kívül, több birtokosa volt. Urbéri szervezet alá soha sem jutott a község, most is közbirtokosság, cselédség s napszámos zsellérség lakja. Lakosszáma, a határon, melynek egy része *Ludas* nevet visel, szerteszélyel levő majorokban és tanyákon lakó népséggel együtt 1816, melyből 1728 r. kath., 47 ágost., 34 ref., 7 zsidó. Van r. kath. anyaegyháza, derék

templommal, mely káplánságból 1807-ben emeltetett anyaegyházzá: de anyakönyvei már 1788-rol, tehát Korabinszky munkájának írása körül kezdődnek. Házai téres nagy telkeken épülvél, s köztök kényelmes közbirtokossági lakok is vannak. Itt volt hírlapirodalmunk vétéranjának, 1848 előtt a gróf Széchényi István irodalmi közreműködéséről nevezetes »Jelenkor« szerkesztőjének, Helmezy Mihálynak is birtoka s diszes háza. A határ 9650 $\frac{1}{2}$ kat. holdat foglal. Ezt az Alberti-Irsa felől jövő Gerje-ér mintegy közepén metszi át, és minőségre nézve is egészen kétfelé osztja. Mig ugyanis az ér baloldala, a határ északkeleti része jó fekete homok, néhol szikkal vegyűlve, addig a jobb felől eső déli oldal többnyire silány homok és buczka, altalaja pedig csapó föld, vagy durva likacsos mészkő, mely felett fentebb vagy mélyebben ismét fehér föld vagy homok réteg terűl. A tagosítás a birtokosok közt már 1845-ben megtörtént. Ekkor minden birtok belső és külső tagra osztatott. A belsőségek a határ nyugoti szélén hasítottak ki, a hol már előbb is volt néhány urilak, és a r. kath. templom, szóval pusztai község, melyen a Czeglédről Czibakfelé a Tiszához, és a Nagy-Kőrösről Abonyba vezető két ut keresztezi egymást. Az új osztások különösen a czibaki ut vonalán történtek. Egyes szép széles utszák hasítottak ki. Egy-egy tulajdonos részére több holdra terjedő belső telkek adtak, a birtokjoghhoz arányosítva. Ezek legtöbb birtokos kezén most is megvannak; mások házhelyeket osztottak s adogattak el azokból a letelepült munkások és cselédek részére. A népesség legutóbbi megszaporodása innen indul ki. A számos urasági lakot szép kertek veszik körül. A homokos részen az utszasorok is meglehetősen befásítvák: de épen a falu közepén nagyon szikes folt terűl, a mely nem állja a fát. Még az a hátránya is van a falunak, sőt az egész határnak, hogy jó ivó vize ritka helyen kerűl. A víz legtöbb helyen sós és keserű.

A fő foglalkozás a mezőgazdaság. Ennek rendszere a fekete föld-részen: őszi buza, kevés tavaszi-féle kalászos, több kukoricza, és a megtrágyázott terület kivételével, negyedrészugar. A homokon egyik évben ugar járás, másikon rozs; kisebb javított vagy jobb helyeken: kevés tavaszi kalászos, és burgonya. A belső kövér földeken és kinn a javított részekén dohány és répa termeltetik. Luczerna is termeltetik: de ez alá ritka helyen elég mély a termő föld rétege. A legeltetést mindenki külön használja; miután tagosításkor közlegelőkép közösen semmi sem hagyatott. Tagosztály előtt az állattenyésztés minden neme nagy terjedelmű volt a határon. A gulyákon kívül, mintegy 20,000 darab birka élt rajta. Most alig van 2000 darab s egyéb állattenyésztés is csak a szoros házi szükségére szorítkozik. Megemli-

tendő mégis Vajkó Antal 100 darabból álló s nemesítés alatt levő gu-lyája és Policzer Mór kitűnő sertésenyésztése. — A homokos vidékek ákác és nyárfákkal szoktak kiültettetni, úgy a mesgyének fákkal sze-gélyzése is divatos; csakhogy sok helyen sohogy se sikerül. Szőlő a belsőségek mellett mintegy 75 hold volt ezelőtt, ez apránként mind elpusztult, azon okon, mert tagosztálykor új birtokosok kezébe került, némelyek által házhelyekké osztatott ki, vagy szántókká töretett fel. Máskülönbben több birtokos gépekkel is kellőleg felszerelt okszerű gazdaságot folytat.

Kézi munka erő az elszaporodott házhelyesekből elég kerül; ugyanezek kapásnövények feléből mivélésére s apró bérletekre is szoktak vállalkozni. Iparos a népességhez képest is kevés; kereskedő csak két szatócs. A lakosság Czeplédre és Abonyba piacoz. Birtok adás-vevés a külső telkeknél ritkán fordul elő, a belső házhelyeknél és szőlőföldeknél elég gyakori. Házhely □ öle 40 kr, jobbféle szántóföld 1200 □ öles holdja kicsiben 150, rosszabbé 100 frt körül szokott lenni. Zsidó földbirtokos eddig csak egy van a határban, Policzer Mór, a ki azonban egyuttal a legnagyobb birtokos. A gazdálkodást a nagyobb birtokosok, kivéve Szirmay-Buday Mária és özv. Fehérváry Józsefné urhölgyeket, a kik egyenként 2000 hold körül birnak, maguk kezelik. Nagy bérlet csak e kettő van. Apró bérletek azonban fordulnak elő. Évi haszonbér a jobb részen 10, a rosszabbon, vagyis homokoson 6—7 frt 1200 öles holdanként, adó nélkül.

A község 1850-ben került az önálló adószorozati községek sorába. Történelmi emlékkép 3 kunhalom van a határon.

VII. Kecskeméti alsó járás.

A) Nagy-Kőrös rendezett tanácsu város.

Nagy-Kőrös népes magyar rendezett tanácsu, régi szabadalmas város, Budapesttől délkeletre 10 mf. az osztrák államvasut mentén, Czepléd és Kecskemét közt, mindeniktől 2 mf., posta, vasut és távirda-állomással.

1856-ban »Nagy-kőrösi krónika, irta Balla Gergely, jegyzetek-kiel s oklevéltárral ellátva, kiadták Szabó Károly és Szilágyi Sándor« czim alatt jelent meg egy maga nemében érdekes mű. Ennek írója 1710—1772 közt élt s elsőbb mint jegyző, később mint főbíró huzamos ideig viselt hivatalt a városnál, hasonnevű atyja pedig, a ki 1743 tájon halt meg, s kinek előadása után irta egy részét krónikájának, szintén nagy-kőrösi lakos volt s a török világ utóján s az azt követett II. Rákóczy Ferenczféle s a rácz lázadásban köztök élt az események-nek, sőt azok némelyikének tetteleg részese volt. E mű 1758-ig esce-

teli a város régi történetét. A kézirat a városi levéltárban maradt meg, hová 1813-ban a szerző unokájától, az irodalmi téren is ismeretes Balla Károlytól került. A műben hivatolt török okmányok többnyire eredetiben a városi levéltárban vannak. A kiadókban ismert jeles történetbuvárainkat tiszteljük. Ily sok, mellette szóló körülménynél fogva, különösen a török járom alá kerülés idejétől fogva teljesen hitelt érdemlő és becses anyagot tartalmazván a mű, azt röviden kivonatozom.

Ugyanez egész regényt beszél el a város legelső keletkezéséről, egyenesen Árpádnak tulajdonítván a megalkotást. Azonban valamint a választékos kiadók nem követték szerzőt, azonkép e térre már én sem követem.

Mikor települt meg legelőször épen azon hely, melyen ma Kőrös fekszik, adatok hiányában meghatározni nem lehet. De a mennyire multja megközelíthető, általában úgy mutatkozik, hogy ez igen régi, 500 évesnél minden esetre idősebb; a legrégibb időben királyi, illetőleg királynői birtok »villa regina« volt, s már legalább 300 évvel ez előtt tekintélyes helyzetbe jutott. Mégis a nyomok összevetéséből az gyanítható, hogy keletkezése és kifejlése későbbre, vagyis azutánra esik, mikor a körülte fekvő vidék már előbb jelentékenyen lakott hely volt. Hogy a vidék, mindjárt a magyarok bejövetele után jelentékenyen lakott hely lett: annak sok bizonyítékával és emlékével találkozunk. A történelmi Alpár, azután Várkony közvetlen közelben a honfoglalás idejére s az első Árpád korra, — Kürth, Czibak, Kara, Jenő, Törtel, Árboz, szintén közelben ismét mind megannyian az Árpád korra visszaemlékeztető s ma is meglevő helynevek. Most körül nagy pusztaság: de a melyet sok lakott hely népesített; — melyek templomromjai részben ma is megvannak, részben helyeik hagyomány útján még az élők által ismertek. Magán ott, hol a város belbelki területe van, a Kőrös néven kívül, két község nevét tartja fen a hagyomány s ismeri az élő nemzedék most is. Az egyik Encs, az Alszeg közepe a kőhid mellett, melynek emléke az encsi kutban a népművelvén is él, a másik Váncsod, az Alszeg külső része. Közel a városhoz, a határban Hangács, Esed, Árboza hagyományszerint is falvak, s határaik, melyek most a belhatárhoz kapcsolvák, még az élők emlékére is külön határu puszták voltak. Távolság még több is volna nevezhető. Hogy e régi lakott helyek nem a török világban pusztultak el, a hagyományon kívül, igazolja elsőben is a krónika, mely a török világi eseményeket elég részletesen adja elő, s e helyek elpusztulásáról nem szól: de igazolja a megye-összeírás is, melyben ugyanezek a török alatt elpusztultak közt szintén nem fordulnak elő; holott egyéb körülfekvők, mint Nyárs-Apáth, Kara, Jenő, Kocsér, más oldalról Mizse, Lajos, Bene stb., melyek a török világ alatt pusztultak el, fölemlitetnek. Teljes alappal bír tehát azon bár nagyon elmosódott hagyományi emlékből,

de a nép közt még folyvást élő vélemény, hogy itt már a legelső honfoglalás idején lakott, s számos népes telep által körül vett hely volt, és hogy a vidék legelőször a tatárjáráskor dulatott fel, mely időben a körülfeküdt falvak megmaradt lakosai itt e helyen, a hol most Kőrös áll, kerestek és találtak menhelyet. Azonban a nevekről ítélve, az első tatár dúlás után nemcsak ez, hanem több község is települt itt újra: de később ezek különböző viszontagságok közt ismét elpusztultak, s e város népessége apránként azokból is folyvást szaporodott, úgy hogy ez már a török világ előtt igen jelentékeny népességűvé fejlett. — Hogy e hely menhelyre igen alkalmas volt, s ez által vonta magához a vidéknek különböző veszedelem által zaklatott népét, azt bizonyítja a környezet, melyhez a helynevek okmányolása is csatlakozik. Közvetlen a város keleti és északi oldalán még a most élők emlékére is nagy tó terült, melynek bozótos és mocsáros laposa messze felnyúlt a város alá, a hol most ennek vizállási része van; a mocsárt pedig erdőség vette körül; közvetlen Váncsod falu alatt nagy erdő volt; ennek nevét ott most is a Vadas név tartja fen; a másik oldalon vonult a Bokros, a felett a Táz erdő stb. A még feljebb eső részt most is sok régi erdő lepi. Ugyanott ismét bozótok, turjánok voltak, s e l s ő g á t név alatt sok vizállás. Ezek mellett Földvár, Csipvár stb. nevek is fordulnak ott elő, mely várnevek szintén a török világ előttről valók. — A nép hite az, hogy a város mostani helyén hajdan rengeteg kőrös erdő volt; ez adta a főmenedéket; azután a főmenedékhelynek a nevet. A város ma is egy kőrös fát visel czimerében. Hogy pedig a fanemről vett elnevezés, már a régi korban divatos volt e vidéken, bizonyítja több helynév; ilyen: Nyárs — jobban mondva Nyáras-Apáthi, Barátzilos, Fűzes, Bántőse, jobban: Bántölgyese stb.

A krónika kiadónak igazolt közlése szerint legrégibb okmány, a mely a város multjára idézhető, Zsigmond királynak 1423-ban kelt védlevele, némely Kőrös és Kecskemét körül fekvő kun helységek részére, a melyben a király Ilosvai György zólyomi főispánnak és Györkei Lőkös, László és Jánosnak, valamint az általuk birt Kőrös helységben levő tisztjeiknek és vámszedőiknek megparancsolja, hogy a kunokat háborgatni, letartóztatni s Kőrös helységben és Kecskemét városban, mint a kunokra nézve idegen bíróság előtt, elítélni ne merjék. Ezen oklevél eredetije a Jászkun kerületi levéltárban van. Másik okmány ugyancsak Zsigmondtól 1435-ről való. Ennek tartalma szerint Kőrös ekkor, mint királyi birtok, több más jószágokkal együtt, Zsigmond által Özdögei Besenyő Miklósnak volt elzálogosítva. (Lásd Fejér Codex Dipl. X. d. VII. köt. 653 l.). E két okmányból legelőször is az tűnik ki, hogy Kőrös ekkor még falu volt; mert Kecskemét—Oppidum mellett, megkülönböztetve és öszhangzólag emlittetik Possessio — azaz falunak; továbbá hogy királyi birtok volt. Ez a második oklevélben világosan ki van mondva, abban határozottan possessio nostra cím-

mel jeleltetvén; tekintve pedig hogy 1423-tól 1435-ig csak 12 év folyt le s eme határozott kifejezés az utóbbi; tehát alig szenvedhet kétséget, hogy ámbár Ilosvainak és a Györkeieknek tisztjeik is neveztetnek itt, ez ezek kezén is, csak mint Özdögei kezén, zálog birtok volt; a mi azon időben gyakran megtörtént. Ugy tartja a századokon át maradt városi emlék is, hogy a város egyedüli ura az ősidőkben is a király volt, különösen jobbágyi szervezetet a város soha nem ismert. Azonban a török világ alatt történt, hogy némelyek földesuri jogot kezdetek követelni s így csakugyan bele zavarodott a város, mint látandjuk, később az e nemű terheltetési viszonyba; de jobbágyi szervezetet még akkor se viselt soha. Krónikánk első ily követelőkép 1649-ről Kátay Ferenczet említi, 1650-ről pedig ugyancsak Kátayt, Vámosy Istvánt és több megnevezetlent.

Zsigmond két okmánya után egész I. Ferdinánd és Szapolyai János király idejéig eltűnik előlünk a biztosan kísérhető történelmi fonál. Krónikánk beszél ugyan a közben eső időről is némelyeket, de leghitelesebb azon mondása, hogy midőn 1541-ben a török elfoglalta Budavárát, akkor N.-Körös is, az ország alsó felével török hódoltság alá került; a megrémült lakosság elfutott, s ennek többször ismétlődése közben a régi okmányok, a melyekből az előző helyi történet volna fejthető, elvesztek, elpusztultak s azok később se voltak visszaszerezhetők.

Város volt-e ekkor már e hely, határozottan nem mondható, de mint mindjárt kifejleni fog, olyszerű szervezete volt, hogy ez igen valószínű.

I. Ferdinánd és Szapolyai János közt a magyar korona birtokáért folyt háboruskodások közben indult meg és fejelett Magyarországon a reformatio. Pestmegye területén 1525 tájon Kálmáncsehi Márton kezdte hirdetni Calvin új vallását. Krónikánk szerint az új hit Nagy-Körösi csakhamar gyökeret vert. A lakosság nagyobb része az új hitre tért, s hogy mindenik félnek legyen helye az isteni tisztelet tartatására, a templom kétfelé osztatott. Ez nem ment perpatvar, erőszak s versengés nélkül. Pedig különben a nép igen jó erkölcsű s felebarát szerető volt. Bíró s tanácsbeliek állottak a nép élén. A tanácsbeliek jó, éretelmű öreg emberek voltak. Midőn a tanácsházban begyűltek, szokásban volt náluk, hogy mind fehér ruhában, mind köpönyeg formában mentenek a gyülekezet eleibe. Mikor valaki a lakosok közül büntetésre méltónak ítéltetett, azt ponyvába betakarták és mindenik tanácsbeli személy a bíró után egyet-egyet csapott a bűnösön. A templom követés szintén divatos büntetés volt. — Ruházatjuk a lakosoknak nem volt sokféle színű, hanem csak hamuszínű és fehér abából való; gombokat azokon nem igen viseltek, hanem csak kapesokat. Fekete süveget, és sarkantyú nélkül való csizmákat hordoztanak. Földesurat nem ismertének, hanem a budai királyi házhoz való jobbágyoknak tartották, s még attól is esztendőnként megváltani szokták ma gukat. Az asszonyok majd mindnyájan füles gerezna nevű mentéket (lombos, fürtös ruha), kivált hideg időben viseltek, fejükön fehér patyolatot hordoztanak, azokat kétfelől a füleik körül gombos gyöngyvel fűzött ezüst tűkben tartották ékességnak okáért. Ingvállaikon aranyos formákban kétfelől varrott himeket egyeltvén, az időnek

akkori alkalmaztatásához képest becsesnek ítélték; a kiknek pedig jobb módjuk volt, ezüsből készített párta öveket is viseltek, hanem mesterségesen egybefűzött csipkéket kötöttek. Mind asszonyok, mind leányok csizmában jártak. A szüzességnek megtartásában állhatatosak voltak elannyira, hogy ha a leány valamikor paráznának találtatott volna, minden ingó és ingatlan, jog szerint a szülékről reá maradandó jószágból kirekesztetett, akkori bevett szokás és törvény szerint. A lakosok általában szántásban, vetésben, marhának, juhoknak, lovaknak és több élelmőkre megkívántató barmoknak tenyésztésében voltak foglalatosok.

A közigazgatásban és törvénykezésben valahányszor fontos és nagy dolgok adták elő magukat, a három szomszéd város: Nagy-Kőrös, Kecskemét és Czegléd tanácsai együtt végezték ügyeiket. Két vagy három esküdt ember hivatott meg mindenik városból, azok elé adattak az ügyek, azok ítélték, és a peres feleknek úgy adattak ki az ítéletek. Ez három város törvényszékének neveztetett. A kiadás formája következő szokott lenni. »Mi n.-kőrösi főbíró Tollas János, az én esküdt polgártársaimmal egyetemben, városunk szükségesség dolgainak vége vitelére, Kecskemét szomszéd városából és Czegléd városából hoztunk mindenik városból két-két becsületes tanácsbeli urainkat, Kecskemétről Barkó Lőrinczet, Császár Pétert, Czeglédre Szabó Pétert, Monos Pált, több igazításaink között jövének törvényszékünk eleibe városunkban lakos T. T. — « Hogy ezen szervezet megvolt-e már a török világ előtt, krónikásunk nem mondja. A városi jegyzőkönyvek csak 1636-ban kezdődnek s azóta vannak meg a levéltárban. Ezen idő után számos nevezetes példái vannak azokban a három város törvényszéki eljárásának, mely mindenféle poigári, osztogatási büntetési ügyekre, sőt még az élet halál feletti ítéletre is kiterjedt. E szervezet maga indokolja a város akkori, és a szomszéd két várossal egyen fokot tartó fejlettségét. Itt már csakugyan mindenütt is városnak van Kőrös nevezve.

A török elfoglalása után az ellenségnek tömeges felszálláshoz, zsarolása és zaklatása folytán a községek és városok nagyon sokat szenvedtek, megpusztultak a népességekben megfogytak. Nagy-Kőrös 1552-ben összeírást tartván, ekkor nem találtatott benne több 52 sessionál. Azonban mihelyt a háborus zaklatások szüntek és bátorságot meríteni tudott; védelemlevelet igyekezett a város magának szerezni, mit kapott is legelsőbb Ali budai basától, mely szerint: »hogya az országból akármely emberek, jobbágyok Kőrösre lakni menendének, onnan őket senki ki ne űzhesse, hanem a város hadd maradjon mint császár számára való város s hadd épüljön jobban-jobban.« 1608 előtről elveszték a török levelek: de 1608 utánról egész a végkiűzésig mintegy 300 török levél van a városi levéltárban, melyek néhai Repiczky János tudós török nyelvész által fordítottattak le. Ezek közt sok vonatkozik hasonló védelemre. 1560 pünköst havában írtóztató fagy pusztította el a határt, nemcsak itt, hanem országszerte, a mire nyár folytán roppant felbőszakadások következvén, nagy éhhalál állott be, mely hasonlóképp megtizedelte a népet. Miskolcz táján emberfőnyi meteor kövek hullottak. Kőrös egészen, míg a török világ tartott, foly-

vást török hatalom alatt volt; de változva hol a budai, hol a szolnoki, majd az egri basák urkodtak felette. Jóllehet sok változást szenvedett, de lassanként mindig rendbe igyekezett jönni. Ez legtöbbször sikerült is neki, mert adóját stb. rárótt kötelességét teljesítette, melyről nyugtái vannak. — 1614-ben Tollas István bírósága alatt mégis ismét nagyon elpusztult. Ekkor Tóth György hozott védlevelet, melyben Sefer basa tett rendelést Imri basa ellen. 1624-ben Csortány István bíróságában új védlevél szereztetett. Ezt mutatványkép itt közlöm. »IV. Murad. Birák és ítélők példánya, jelességnek és beszédnek bányája, Budának bírāja (növekedjék jelessége) Császári magas jegynek érkezével tudva legyen, hogy a császári kamara jószágimhoz tartozó Kőrös városának lakosai és e rendeletnek előmutatói ide embert küldvén, felterjeszték, miszerint a városbeliek ennek előtte háboru idejében a sereg kibágásától menekülve elszéledtek, a körül fekvő helységek lakosai szinte mind egyig elfutván a helységekből, kibujdostak. Erre ezen keresztyén földre távozott jobbágyok, édesgetve és biztató levelekkel felruházva, visszatelepítették. A fenirt városba is jöven néhányan, ott megtelepültek, s azóta már 20 év folyt le. Most azonban némely hűbértelkesek magas rendelettel és jegyzőkönyv után készült másolattal lépnek elő, s azt mondván, hogy azok beirt jobbágyaik és jobbágyaiknak fiai volnának, őket a helyből kimozdítani akarják s akként üldözik. Holott az tény, hogy a keresztyén földről jövő jobbágyokat, kik senkinek be nem irt jobbágyai, bármely városban telepedjenek is meg, másbóvá szállítani nem szabad. Így tehát, nehogy a fenirt városba telepedett jobbágyok bántassanak és tova szállíttassanak, magas tekintélyű rendeletem folyt ki s parancsoltam, hogy az e tekintetben kibocsátott főhatalmu rendeletem szerint cselekedvén, tudd, hogy a leirt módon keresztyén földről városukra lakni jövő s ott megtelepedő jobbágyokat tova szállítani polgári törvénnyel ellenkezik. Ha pedig régi városukra hűbértelkesek jönnének, és őket elszállítani akarnák, őket ezentul másbóvá telepítéssel sanyargatni ne engedd. A keresztyén földről jövők bármely helyen telepednek is meg, ott bagyd lakni. Azt is felterjeszték, hogy a fenirt város lakosaitól buza és bárány tizedet is szoktak követelni, tehát azt is meggátold. Az egyházi törvény ellenére, valamint a kittinő polgári rendszer és császári rendeletemen kívül se engedj valamit elkövetni. A makacsokat s e szerint cselekedni nem szándékozókat, kiknek felterjesztése szükségessé válik, feljegyezd, s rólok értesítvén, okává ne légy, hogy ez ügyben újra panasz emeltessék. Így tudd, és megtekintése után e császári parancsomat a fenirt város lakosainak kezében hagyván, a magos jegynek higgy. Kelt 1624 május 20—30-ig.«

1628-ban a város ismét pusztulni kezdett, ekkor új császári védlevelet kértek; »mely császári levelet megerősített Murteván basa, Fruttus Demeter ur bíróságában. Azt kívánta a császár, hogy mivel a kőrösi föld igen salétromos, azért éjjel nappal számára salétromot főzzenek, melyet megis cselekedtek, mely salétromnak főzéséről die 5-a Juli 1638 újabb levelet hozott Szabó István Fehérvárról Mehemet basa ur ő nagyságától a két városnak, Kőrös és Czepléd városainak, hogy ennek utánna császár számára semmit ne munkálkodjanak egye-

bet, hanem a hatalmas császár számára éjjel nappal salétrommal munkálkodjanak. » Tehát ekkor nagy mértékben foglalkoztak a körösiek salétrom főzéssel, a háborus időben nagy szükség levén e czikkre a puskaapor készítéshez; ez által eszközölték maguk részére sok figyelmet. — Ebben az esztendőben Oláh Mihály főbiróságában öntetett a nagy toronyban való második harang a város költségén Eperjesen; akkori lelkész volt Tyukodi Márton. 1639. Körös város magistratusa Pesten levő házat török mesteremberek által megsindeleztette. (Tehát ekkor már háza volt a városnak Pesten. Később kettő is volt. A régi a nyár-utszában, a másik ott a hol most a városi főreáltanoda áll a szép-utszával szemközt, a reáltanoda és czukor-utczában.) » 1649 Oláh Mihály biróságában és Fruttus Márton második bíró létében a városnak törvénye volt Füleken viceispán Batik János ur előtt die 18-a nov. a czeglédiekkal a Csemő felől, mely Körös városához tartozott, de a czeglédiek azért akarták magokénak állítani, hogy a közönséges uton, mely Czeglédről Körösre megyen, valamely törököt megöltek, és annak a budai török basának ők adták volna meg, azért ha ennek előtte Köröshöz tartozó volt is, már annak utánna őket illetné, melyre nézve a Csemőnek erdejét, tövisét vágták egynémely czeglédi lakosok, kiknek fejszéiket a körösiek elvették, marháikat is a czeglédieknek behajtották, teljességgel nem akarták, hogy birtokába menjenek; ebből a két város közt nagy villongás és veszekedés lett. Akkori földesur Kátai Ferencz ur is rajta volt, hogy a Csemő a város határától el ne szakittassék. » Ez időben birták a körösiek hartyányi pusztát Batik Jánostul husz forintban, csévi pusztát Ráday András urtól, az árendája volt 24 forint. » 1650. Körös városa a maga templomát némely elavultságból ujítani akarván, azért is deszkákat és sindelt épén Szeredből hozatott (Posonmegye). Ebben az esztendőben t. Rádai András nemes Pest vármegye viceispánja előtt ad instantiam Generosi ac nobilis viri Dm. Francisci Kátai et Stephani Vámosi, relinquurumque Dnorum oppidi Körös 25 et 26 juli, novem decem testes, quoad metas inter oppidum Körös et Czegléd sunt adjurati. » Az imént mondott templomjavítás 1652-ben ment végbe Siros János főbiróságában ö győri kőműves által, kiknek bántatlan hazamehetésök 1652 nov. 21-ről Budán kelt török védlevél mellett eszközöltetett. » Anno 1662 Vas András ur biróságában szerzették Körös városában levő timárok czéhes privilegiumát az ó-budai, esztergami és váczai czéhektől, mely privilegiummal és articulusokkal is éltenek. Ezen körösi timároknak articulusait a török Ismaili pasa, Tihaja Begler Hassan Aga, mint Budavárának commendánsa meg is erősítette sub dato 19-a Novemb. Anno 1662. » 1670-ben Fruttus Márton főbiróságában építettett egy strázsatorony a piacon egészen fából, melyben szokás volt, hogy éjjel nappal vigyázzanak, és akármely kicsiny dolgot is a vigyázók a tanácsnak s város birájának bejelentsenek. » (Mikor ez a fatorony megavult 1752-ben ns Borotvás János főbiróságában építettek helyette másikat, melynek alsó része kőből, felső pedig fából volt, s esztendő s bérre fogadott őrt tartottak benne. Ez a torony szolgált addig, míg a mostani tornyos városháza 1811-ben felváltotta.) 1670 után következett az első Rákóczi forradalom, s a közben a protestansok üldöztetése, a kik a

lázongás okaiul és vezetőiül tartattak. Kőrös ekkor még folyvást török alattság alatt volt s e vallás-üldözés kevésbbé hatott ki reá. Ezen időben már diákságra kiterjedő derék nagy iskolájuk volt a reformátusoknak. Mikor s mikép kezdődött az, nincsenek reá hiteles adatok. De 1638-tól fogva megvannak az iskola levéltárában a régi jegyzőkönyvek, melyekből az iskolai törvényeknek magukat aláírt ifjak névsora, rectoraik és senioraik neveinek feljegyzése mellett, kitétszik, hogy itt már a XVII-dik század első felében virágzó nagy iskola volt. Mint Vácznál láttuk, a váci ref. főiskola növendékeinek egy része is ez időtájon ide jött átal.

A hadi szerencse fordulván és I. Leopold seregének kedvezvén, 1684-ben a palatinustól szintén menlevelet eszközölt a város: de folyvást török ortalom alatt is maradt, míg Budavár visszafoglalásával a teljes felmentés bekövetkezett. Kalocsát elhagyván a Budavár eselével megrémült törökök, azt 1686 sept. 5-én a császáriak szállották meg. Ekkor Muslai György és Tergenyei Mihály bíróságában Kőrös városa a maga tornyát és templomát megerősítette. A nép pedig, mely a pogányság miatt lakhelyeiről elfutott, Czeglédre, Vásárhelyre, Szentestől és több helységekből és mezővárosokból, ide Kőrösre nagy számban vonult. A német sereg is félvén attól, hogy a török Arad és Szeged alól visszafordul, Kőrösön és Keckskeméten ütött tábort. Hogy ha ez megtörténék, az ellenállás annál sikeresebb lehessen, annak okáért az parancsoltatott, hogy mind Keckskemét, mind Kőrös a templom körül egy darabon nagy, mély árokkal sánczforma kerítést csinálna magának, melyet a két város igen kevés idő alatt elkészített. A kőrösiek maguknak napkeletről és napnyugotrol felvonó kaput csináltattak; délről pedig és északrol pallók voltak; nem különben az egész városnak kerülete erősen kitövisezett partu más árokkal is köröskörül volt véve és négy kaput tartottanak: u. m. napkeletről szolnoki, délről keckskeméti, nyugotrol budai, északrol czeglédi kapu. Akkori időben mindenik kapunál őr állott. A kapuk elnevezései ma is megvannak. Az után való két esztendőben, midőn a német Budát elfoglalta, 15,000 rénes forint volt a város adója. Ezen kívül két évig még a töröknek is fizette az adót, mely volt 1250 tallér, és ajándék pénz 460 oroszlanos, mit azon félelemből teljesített, nehogy ha esetlegesen viszszerátérnek a törökök, elpusztíttassék. Ekkor ugy kipusztították a várost az itt tábort ütött németek, hogy az egész városbeli nép vagy lakosok keze alatt nem maradt több egy fekete tehénnél, mely az ekklesia pinczéjében mentetett meg.

1692. sept. 25-én Mokesai család adományozta azon telket, melyen most a templom mellett az iskola épületei vannak. 1693. május 14. hozott Sánta Ferenc tanácsnok Bécsből toronyórát, mely azelőtt nem volt. — 1697. jan. 25-én adta I. Leopold a vásárjogot mart. 5. jun. 27., oct. 26-ra; de nem a földesurak, hanem a város szerezte, azért másnak joga se volt hozzá soha. — Az egész török idő alatt temérdek pusztta volt a város népe kezén: Kara, Kocsér, Törtel, Lajos, Mise, Mike-Buda, Ujszász, Tetétlen, Nyársapát, Örkény, Vátya, Pótharasztya, Kakucs, Ináres, Besnyő, Jenő és több. Ezek többnyire a 145 évig tartott török uralom alatt elpusztult falvak voltak. Tulajdo-

nosaik elfutottak, katonáskodtak, lakosik elszéledtek. Ezeket a körösiek bérben birták, 20—25 frtot fizettek értök, mikor lehetett. Fizették azontul a magyar és török adót is. A magyart titkon hordták sokszor gyalog emberek bot üregében. A birtokokban sok változás is jött elő. A királyok tettek adományozásokat. De a birtokba vezetés nem a helyszínén történt; hanem a megye székhelyén, mely akkor a török alattságon kívül, Füleken volt. A magyar nemesek, kik többnyire a török ellen véghez vitt vitézségökért jutalmaztattak, nem mertek azon földre jöni, a melyen a török uralkodott, habár nekik is adatott az. Innen állott elő a sok birtokzavar.

1700-ban Körös város főbirája Erdős János, második bíró pedig Tollas János korában, a czeplédi bírákkal együtt Bécsben az udvari kinestártol a dézmát három évre bérbe vette a város olykép, hogy a körösiek 400, a czeplédiek pedig 200 kila kétszer buzát tartojztak évenként a budai katona-sütőházhoz szállítani, melyről 1702 május 10-ről pecsétés levele van a városnak. A városház telke 1702-ben szereztett zálogolás után gr. Keglevich Zsigmondtól.

Következett a II. Rákóczy Ferencz-féle forradalom. Ez alatt sok táborozásnak, csapatátvonulásnak volt Körös kitéve, melyben a császáriak vették különösen gyakran igénybe. Csak egyet említek például a sok közül: 1705 sept. Herbeville tábora 8 napig tanyáztván itt, ennek részére kiszolgáltattott a város: 2914 mérő buzát, 4885 m. árpát, 1502 m. zabot, 681 m. kölest, 4192 cseber bort, 184 kósót, 192 darab vonó, 17 hizott ökröt, 227 fejős, 175 gulyabeli tehenet, 203 borjut, 77 hámos lovat, 968 juhot, 157 hizott sertést, 95 magló sertést, 476 szekér szénát. Ezen kívül volt, a mit erőszakkal elvittek, mely 6465 frtra becsültetett, melyhez temérdek készpénz is járult. Ezekről némi részben akkor nyugták is adattak, a megfizetés ígéretével: de soha se fizettettek meg, a követelést az 1715-diki országgyűlés is elutasítván. — A körösfákat, melyek a Felső-Gáton belől a Csikosnál voltak, ott a hol Jó Gergely tanácsbeli vizimalma állott, a Herbe-Ville tábora pusztította el a malommal együtt. Ezután többnyire a Rákóczi katonák forgottak itt, s a város is annnyival inkább a Rákóczi pártra állott, mert megindulván a rácz lázadás is, az ellen annál keresett és talált segedelmet. A legnagyobb veszedelem 1708 sept. 11-dikén következett a városra, a mikor a Szegedről feljött rácz tábor által dula-tott fel. Elő volt a város készülve mindenképen az ellenállásra. A várost egészen körül fogó sánczokon kívül, különösen a templom körül levő belső résznek erős kerítései és bástyái voltak földből, azonfelül kasokban, hordókban és font sövényekben földdel megterhelt töltései köröskörül alkalmas magasságban. Segítségül itthon volt Kállai Miklós hadnagy a Rákóczi seregéből egy lovas csapattal, azután Vágó András czeplédi alhadnagy a maga csapatával; hajnalra Sötér Tamás ezredes is megérkezett 300 lovas kuruczczal. A városi nép szintén teljes erővel és bátorsággal megfeszítette magát a védelmezésben. Volt egypár ágyu is az őrtoronyba felhuzva. A körül sánczolt belső város a kora hajnaltól késő éjjig folyt ostrom daczára csakugyan vitézül megis oltalmaztatott, melyben különösen kitűnő része volt Veres Takács János városi pattantyusnak, a ki az őrtoronyból jól célzott ágyu-

jával lődözte el a rácz ütegek tűzéireit. De a külső részeket, különösen a nagy területhez képest csekély lovasság nem volt képes megvédni, s azokat csakugyan feldulta, kipusztította és sok helyen felgyújtotta a dühöngő vad rácz sokaság. — Krónikairónk atyja, idősb Balla Gergely szintén részese volt e veszedelemnek, mint a város oltalmazására felállított lovas katona, s üldözés közben a gógáni homokok közt leesvén lováról, ott maradt félholtan, összevagdalt kézzel és hasán keresztül szurva, mely szurásból Kecskeméten gyógyított ki: de kezei holtig felsugorodva maradtak. — 1716-ban a váczzi püspök természetben akarván itt szedni a papi dézmát, a város az alol julius 23-dikrol kelt királyi rendelettel mentetett fel, bérfizetésre egyezvén ki. — 1735-ben a Pero-féle rácz lázadás legyőzésében vett a város jeles részt. — 1739-ben nagy cholera pusztított. — 1744 jun. 15-én nagy tűz volt, a mely a budai kaputól a kecskeméti kapuig 92 házat hamvasztott el. — 1758-ban építtetett a torony sugár magas fedele.

Eddig terjed krónikánk kivonata. Adtam annyival inkább, mert megyénk területéről a török világ viszontagságait máshonnan ily részletességgel adhatni nem volt anyagom s ez más községek azon idejü viszontagságaira is tájékoztatást nyujt. A török alattságból kikerülés után 1690-ben 500 mérő buza s 15 vágó marha, 1691-ben 5 porta után 2500 frt vettetvén reá, 1695-ben pedig portája 9-re emeltetvén, a Pestmegyéhez most tartozó helyek közt legtöbbször rovatott meg.

Most a város népessége, a hozzá tartozó és a városi anyaegyházakhoz vallási tekintetben is csatolt pusztákon tanyai kertészekkép stb. lakókkal együtt 20,956. Ebből 16,319 helvét ref., 3920 r. kath., 94 ágost., 611 zsidó, 12 keleti óhitű. Az 1857-diki országos összeírás szerint a népesség 19,954, az 1870-diki szerint 20,091 volt. Tehát lassu emelkedésben van. Van néhány nazarénus család is. A reformátusok anyaegyháza még a reformatió kezdetéről való. Anyakönyvei a házassultaké 1681, a születteké 1715, a holtaké 1736-an kezdődnek. Papjai névsorát egész 1626-ig képes felvezetni. Köztök több superintendenst számlál. Temploma csak egy van: de ez a többszöri nagyobbitás folytán, roppant nagy, régi ódonszerű, hegyes, igen magas toronynyal. Falai az 1856-dik évben emeltettek feljebb, a mikor orgonával is elláttatott. Most épen szintén az egész átigazitás alatt van. A török világ idejében e templom bástyafallal volt körül kerítve s erősségül szolgált. Az egyháznak 1700-ig egy papja volt; akkor Kecskeméti Szabó János papsága alatt állíttatott második papság, s azóta kevés kivétellel kettő szokott lenni, segédlelkészekkel is ellátva. Van még a temetőben is egy igen régi ima-szin, hol régebben, míg a praedicatiós halott-temetés ki nem ment divatból, a halottas isteni tiszteletek szoktak tartatni. Különös megjegyzést érdemel, hogy a város birtokos lakossága csaknem átalában református levén, a városi

előjáróság pedig csak másfél évtized előtt is kizárólag ref. egyénekből állván, az egyházi előjáróság jóformán a városival közös volt, melynek folytán a vagyonos város által készséggel támogatott erős egyház, mind a vallás, mind különösen a nevelésügy érdekében kezdettől fogva igen sokat tett. A róm. kath. anyaegyház 1778-ban ujítottatott meg, anyakönyvei is ettől kezdődnek. Uj izlés szerinti diszes derék temploma van. A hivek száma a városon aránylag kevés, hanem a körül fekvő pusztai lakosság erősíti, a városhoz tartozó határrészekén kívül még a népes kocséri leányegyház is hozzá tartozván. A zsidóknak szintén derék zsinagógájuk s ritka esetet kivéve, rabbijok is van. Van azután itt egy kis görög óhitű templom is: de hivei száma elfogyott.

Belrendezettség tekintetében nem áll ugyan a város az ujabbkori haladás teljes színvonalán, mert egészen szabályos ujabb részei, azután többnyire elégszées főutcsái mellett, sok helyen még sűrűn összeépített nagyon zugos részei is vannak és utszáin ezen kívül is többfelé meglátszik az őskori rendetlenség. Egészen szabályos az Alszeg, mely az 1826-ban dühöngött nagy tűz alkalmával leégett, a városnak közel egyharmadát teszi, és a régi Encset s Váncsodot is magába foglalja. Azután szépen épült az ugynevezett *Vásárállási* városrész egy része. Legzugosabb a Tabánnak a vasut-utsza felől eső külső része, — a görög templom környéke, — és a kecskeméti-utsza s a temetősor belső szögében eső házesoport. Az építkezésre nézve egyébiránt felsőbb hatóságilag megerősített szabályrendelet áll fen, melynek minden egyes uj építkezésnél pontos megtartására az előjáróság szigoruan felügyel; minek folytán a felső város utszái is évről-évre rendesebb alakot nyernek. Kiemelendő különösen, hogy pár évtized előtt még közvetlen a város közepén, épen a vasuthoz vezető főutcsa mellékén, egy sűrű zugos házesoport állott; — ez eltávolittatván, általa a különben sem jelentéktelen piac csaknem kétszeressé nagyobbittatott, hosszan nyitott kilátással a vasut-utszán végig. — Házaikat a lakosok több év óta téglá alapra, vályog fallal, cserép, ritkábban zsindeleytőre építik s ekkép a tűzmentes cserepes házak jelentékenyen szaporodnak. Az Alszeg belső, ugy a Vásárállás mondott része csaknem kizárólag cserepes. Azután szerteszéljel, mindenfelé sok, helylyelközzel egész csoportokban diszes cserepes épület látható. De egy sajátlagosság mégis megjegyzendő: az t. i. hogy a falazatmagasság s ajtók s ablakok, szóval a részek aránya nem mindig látszik a magasabb izlés kívánalmait követni. — A házaik eleit fákkal beültetni s udvarait kis virágos kertekkel ékesíteni mostanában kedves teendője a lakosságnak. A városháza és a ref. templom előtti téren, valamint a főbb utszák némelyikén ákác fasorok diszlenek. A magas tornyu két templomon kívül kitünőbb épületek: az egyemeletes és örtoronnyal ellátott városház, mely a piacon, tornyával a két templomtorony közt fog helyet; — a ref. lyceum, a nagy templom mellett, sarokra fordított hosszú homlokzatu és szárnyu emeletes épület, mely 1830/31-ben épült; — az ugynevezett szolgabirói hivatal, most járásbiróság szintén emeletre. Van ezeken kívül is néhány emeletes ház,

részint a piacon, részint másutt a városon. De mindenek közt legnevezetesebb a városon kívül, az ugynevezett Bokroson, a czeplédi országot mellett levő nagyszerű lovaskaszárnya, mely most állam méntelepül szolgál. Ez 1837-ben városi közkölségen építtetett s 9000 □ ölön négy hosszú épületet foglal.

Területet illetőleg: maga a város $846^{106/1200}$ holdon fekszik. Belhatára a pusztákon kívül $68,331\frac{1}{2}$ h.; külön határt, de a várossal egy adóközséget képező s többnyire a belhatárral össze is függő puszták $19,671\frac{1}{2}$ h. összes határ a beltelkekkel: 88,855 hold 1200 □ ölével és 406 □ öl. Ehez járul a külön adóközséget képező *Pótharasztya* puszta Budapesten alol 5 mf., Monor és Új-Hartján közt $9848^{726/1600}$ kat. hold területtel, mely a város tulajdona. Továbbá a körösiek birják a szomszéd törtélti ludasi, azután kécskei és kocseri határnak is egy részét, felül 4000 holdon, örök áron, s másfelé, jelesen tul a Tiszán Báboczka pusztán is több birtokuk van: de mindez nem tartozik a határhoz. Az egész határ fekvése hegypélküli sík; talaja többnyire homokos, különféle vegyülettel, a legjobb termő barna, homokos agyagtól, a legsvínabb futó homokig: de van sűrű agyagos föld is. Egy része alatt építéshez használható terméskő van. A Csík o s nevű mocsárban tüzelésre alkalmas turfa találtatik, mely már gőzmalomnál fűtésre is jó sikerrel használtatott. A belső határ saját néven ismert s megkülönböztetett részei: Nyársapáthi koplaló, Csemő (ez a két leghomokosabb rész), Ereklés, Hantháza, Felsőjárás, Szénástelek, Nyárkutrét, Halastó, Gógány, Ludas, Árboz, Alsó-Füzes, Gát, Felső-Füzes, Szurdok, Csipvár, Nagyerdő, Kereszt-erdő, Csókás, Lajosi-oldal, Homojtája, Barátszilos, Fekete (e két utóbbi a belhatár legegyszerűbb fekete földű része), Hangács, Esed. E kettő a mellettök levő Árbozzal, hajdani faluhelynek tartatik. Ezen egész terület $\frac{1}{3}$ -da agyagosnak, $\frac{2}{3}$ -da homokosnak vehető. — Puszta *Pótharasztya* szép birtokát Nagy-Körös város közönsége elsőb árendába, azután zálogképen, végre örökös egyesség mellett szerezte s annak birtokában az 1642 és 1644-ik évben III. Ferdinándtól, utóbb I. Leopoldtól nyert kiváltsággal is megerősített. Szintén $\frac{1}{3}$ agyagos, $\frac{2}{3}$ homokos. Van türethető karban levő tölgy és nyáras erdeje. *Nyárs-Apáth* és *Nyilas* puszta egészen homokos sűrűb és ritkább terület. *Besnyő* kötött fekete föld, *Tetétlen* puszta végre a legjobb vegyületű fekete földek egyike, de némileg szomjas. — A határ különböző részén több kunhalom látható. Ezek ismert névvel bíró nevezetesebbjei: Kappanhalom, Nyulfűl halma, e kettő Nyárs-Apáthon, Pengyom, Tetétlen közepe táján, Strázsahegy a Nagyerdőben, Sashegy a czeplédi határ szélén, Vashalma, a város közelében északraletre a szolnoki ut mellett, Szörhalom, Boldogasszonyhalma, a Zsiroshegy alatt, templomladékkal, Lukashalom, Hármashalom, Sajtós, Tűzköves halom, Vastaghegy, Zsigrai halom. Nagyobb terjedelműek: Csipvár sánczokkal és falmaradványokkal, Földvár óssánczok nyomaival, mindenik a Nagyerdő felé.

Vizek: Gerje, a czeplédi határral jöven a Nyilason és Tetétlenen megy keresztül. Körösér (régén Nagyér) csatorna a Nagyerdő alatti forrásos helyekről kiindulva szedvén össze a vizeket a város alatt el a Tiszáig; különösen a kiszáritott *Gát* tó vizének levezetésére ásatott.

Ennek felső részén, a Szurdokban két ásványos forrás van, mely ként is tartalmaz: de a nép nem igen ismeri.

Utak: osztr. államvasut, czeplédi, kécskei, kecskeméti megyei utak, az abonyi, szolnoki, csongrádi, szabadszállási, pesti, alberti szomszéd közlekedési ut. A főközlekedési utak egy része szép kanadai nyárfákkal van kiültetve. Különösen igen szép fasorokat mutat a czeplédi ut a várostól a szőlőlig.

Nagy-Kőrösön, mint többször feltüntetett, szoros értelemben vett urbéri viszony soha sem volt; ha voltak is földesurai, azok itt követelt birtokaikat ténylegesen és közvetlen nem használták; hanem a város azoknak bizonyos földesuri adót (censust) fizetett, még pedig a király által megerősített szerződések mellett, vagy pedig a földesuri családnak adott tetemes beruházási összegek fejében birta a földesuri jogokat, úgy mindazáltal, hogy mindenféle királyi kisebb s urodalmi javadalmat is csak maga a városi közönség használt, a nélkül, hogy azokért valamelyik földesuraságnak különös haszonbért fizetett volna. Már a legrégibb királyi adomány és birtokba iktatás is Kőrösre nézve, mely I. Mária királynétól Dezső részére 1390-ről szól, nyilván mutatja ezt. Mert Dezsőnek birtokba iktatása arra történik, hogy szedhesse az itt fizettetni szokott bizonyos földesuri adót, vagy tributumot. Máskülönb a város eleitől fogva szabad községkép állott saját területén; polgárai földbirtokaikat szabadon és megszorítás nélkül adhatták, vehették. Említésre méltó, hogy a földesuri családok egyike, a Keglevich grófi család, látván a város ilyen helyzetését, hogy mégis a szorosabb földesuri hatóság alá vehetésre utat készíthessen, vagyis hogy az arányosítás behozattassék, 1758-ban a város ellen »Ex usu proportionali« jogczim alatt kezdett pert. Ez alól azonban a város feloldoztatott, s azután ugyanazon grófi család másik arányosítási pert kezdett »ex jure proportionali« 1804-ben. Ezen per folyama alatt, más földesuri családok is törekedvén a város által fizettetni szokott »census« állapotját megváltoztatni, előre látta a város, hogy az arányosítás netaláni behozatala, az ő állapotjára nézve káros következtetéseket szülhetne: ugyanazért a földesuri családokkal, melyek a per kétes kimenetele miatt szintén hajlottak, kiegyezett, s birtokát mind-egyiktől örök áron megszerzte. Jelesen, miután a gróf Sztáray családdal már azelőtt régebben örök szerződést kötött s a Sipos és Bay családokkal is kiegyezett: 1818-ban Nyársapáth és Tetétlen pusztákat a Forgách és Aspermont grófi családtól, majd 1820-ban a Keglevich és Forgách grófoktól és más tulajdonosoktól a város határának legnagyobb részét örök áron megszerzte, meggyőződén a közönség hogy bár nagy terheltetésére esnek e kiegyezések, de azok által magának hasznot tesz, s a baza és közügy szolgálatára alkalmasabbá lesz.

Mint láttuk, a városnak közigazgatási és igazságszolgálati tekintetben is már a régi időben nevezetes önállósága volt. Úri szék itt nem volt soha. A közigazgatást a város saját rendezett tanácsa által, melynek feje a főbíró volt, egészen önállólag kezelte. Az igazságszolgáltatás hasonlóképp a főbíró és tanács alatt állott, ettől a felbbrzés közvetlen a megyei szolgabíróhoz történvén. Az ötvenes években választatott külön a közigazgatás a törvénykezéstől: ez utóbbi

előbb megmaradt a főbirák alatt, később a járásbirák kezére ment át; a közigazgatásra pedig polgármesteri elnökség szervezetet. De rendezett tanácsát a város mai napig megtartotta.

A lakosság főfoglalkozása a mezőgazdaság. — Legfőbb terméke a rozs, azután a tiszta buza, árpa, zab, köles, kukoricza, krumpli, répa. Kendert a gazdasszonyok természetnek, de csak házi szükségre; repce kevés, a dohánytermesztés szintén nem nagy terjedelmű, koránt se mérkőzik a hajdanival. Vetett takarmánykép a luczerna természetik meglehetősen terjedelemben. Legnagyobban forgó piaci czikket ezek közt a rozs képez, mely megérdemlené, hogy érte a piacz vidéki nagykereskedők által is látogatassék; azonban ennek is a helybeli fogyasztáson kívül, kizárólagos vásárlói a helybeli zsidók. Szántóföldeit a nép elég szorgalommal, türethetőleg jól is miveli. Régen őszi, tavaszi egyaránt többnyire egy szántásba vettetett. Ujabban mindinkább divatba jő ősziek alá az ugarlás. A repeze természetesen, de többnyire a tiszta buza is most már ugart kap. Vannak, a kik egyéb őszi alá is rendszeren kétszer szántanak; azután a földmivelésben egészen a haladó rendszert követik: de a kukoricza tarló még buza alá is sokszor elcsuszlik egy szántással; egyéb alá pedig rendszeren úgy szolgál. Az első Vidacs-ekét a határra 1849-ben én hoztam be, mint gazdasági intézeti tanár, az intézet gazdaságába, azután saját bérleti gazdaságomba. Én előttem az intézetnek egy Zugmayer-féle ekéje volt. Az 8 év alatt nem volt képes terjedtségre jutni. A Vidacs-ekék megismertetése után pedig csakhamar úgy elszaporodtak a vas ekék, hogy ma egyebet látni ritkaság. Vashorona, irtó, mélyítő eke, henger, szecska-, répavágó, szelelő rosta, vetőgép szintén a jobb-gazdáknál divatos, azután a nagyobb gazdák ló- és gőzerejű cséplőgépeket is szép számban használnak. A trágyázás telhetőleg divatozik: de ezt a legjobb gazda is nagyon kevésse győzi; azért az őszi és tavaszi szokott trágya kihordáson és leszántáson kívül, divatos gyakorlatnak indult a sovány vetéseknek felül meghintése, vagyis utántrágyázása; azután sovány földeken a nagyra vágott tarló s a jószággal megtapostatott őszi szalma által javítás is használtatik. Említést érdemlő földjavítási műveletkép első helyet foglal a határon a homokerdősítés, a melyet mind maga a város, mind egyesek igen dicséretes szorgalommal gyakorolnak. Az első nagyobbserű ily mivelet a város részéről 1842-ben s azt követő években történt. Ekkor a czeplédi határoldalon ültettetett ki 65 hold nyáras, mely most már 6—7 öl magas nagy fákkal diszló erdő. Neve az ültetést vezetett akkori másodbiró Somodi Istvánról, Somogy. 1846-ban a réteket fenyegető homok elfolytására folytattatván a nyárfäültetések, ekkor 42 hold erdősített. 1848—49-ben s azután néhai Szépe Lajos másodbirósága alatt ment legnagyobb erélylyel a homok erdősítés. Az ez időtájon különböző helyeken kisebb-nagyobb táblákban tett erdősítés most már 1600 □ ölével számított 2350 holdat tesz, s ennek legnagyobb része ákác erdő. Számos holdra terjedő táblákban vettetett és neveltetett Szépe Lajos idejében az ákác csemete. Ugyancsak általa a főbb utak nagyobb része kanadai nyárfákkal szegélyeztetett. Az ültetések egy része most az ő nevére *Szépe* erdő nevet visel. A többi részek: Méneskut, Kürti, Hantháza stb. néven jeletetnek. Leg-

szébb köztők a Kanász erdő a Kürti lapos parton, s a Rókalyukas a mikebudai oldalon. A mizsei oldalon levőnek még nincs neve.

Ezen új erdősitéseken kívül a városnak régi nagy erdősegei is vannak, melyek a belső határ északnyugati részén a várostól órányi távolságra, patkó alakban terülnek el, szántóföldek, rétek szomszédságában széleikkel néhol szőlőskerteket is érintve. Ezek összege kisebb nagyobb zárt tömegekben 5000 hold körül foglal, nem számítva a köztők eső nagyobb szántóföld és kaszáló térségeket. Többnyire tölgyesek, néhol puhafával vegyítve. Rendes fordákra osztva, külön erdőfelügyelő kezelése alatt 20 éves fordulással sarjuvágásra műveltetnek. Nevezetesebb részek: A Nagyerdő, Kereszterdő, a Csókás, Pálfája és a Bántós. Bennök élvezetes vadászatok esnek, mert nyul, róka, fogoly kipusztíthatlan mennyiségben van; — borz és farkas is mutatkozik néha. Ezen erdősegből a jogosított lakosság »quota« címen arányosított failletőségi jogot élvez.

Az erdősitésen kívül nevezetes vízlecsapolások is történtek itt. Fennebb említettett, hogy Felső- és Alsó-Gát név alatt két nagy tó, s e körül sok mocsár volt a határban. A Felső-Gát, a távol fölötté, forrásainál volt erdősegek fogyása, környezetének az idő haladásával mindinkább mivélés alá kerülése folytán, rég csekélyre szorult, s az ugynevezett Földvár, Világos és Lencsés közt volt tó sik vize régen kiszáradt: de közvetlen a város felső része alatt az ugynevezett vízálláson, még most élő középkori emberek is világosan emlékeznek a nagy területű vizekre és nádasokra, s az azokon keresztül vezető, több hiddal ellátott töltésre. A város alsó részén pedig a Vadas és Vánasod, azután az Alsófüzes és Bokros közt még fiatalabb emlékezetben van az alsó nagy »Gát«, melynek sik vizén csak ezelőtt 30—40 évvel is még ladikok is jártak, s magas növési nádas bozótjában napszámra el lehetett szárazítani és kacsázni. Apránként ez mind s végre az ötvenes években az alsó *Gát* is kiszáraitott. Területekről most ázott csatorna vezeti az összegyűlekező vizet egész a Tiszáig. A televényes gazdag terület felosztott, s a régi posványok a körülöttök volt vízállásos gyeplegelővel együtt, közvetlen a város alatt igen becses kerteknek, távolabb termékeny szántóföldeknek adnak helyet. Az alsó *Gát*-ból a legelső két holdat, melyet a város még a nagy Gát kiszáraitása és felosztása előtt a ref. egyháznak adott, én saját kezeimmel szántottam és törtem fel legelőször 1851-ben, mikor az egyház alsófüzésének bérlője voltam, felárkolván csatolván azt az egyház ezen birtokához.

Hajdan roppant legelő térségek lepték a határt mindenfelé. Összes területök 40,000 holdat haladott. Ez némely szűkebb, keskeny részek, csücsökök felfogásával, felosztásával, közczélokra fordításával, befásítással stb. már előbb is fogyasztott; jelesen: szép és nagy gyeplegelő terület osztott fel a város alatt a gát és vízállás oldalon kertekül, küljebb a Bokros és szőlők közt, a Hangács, Zsiros és Fás-kert alatt stb. Ide sorakozik azon rész is, melylyel a város a harminczas évek utóján a volt gazdasági intézetet megalapította s azután a melyet kísérleti telkül ezen intézetnek adományozott. Végre 1873-ban a jogosultak többségének régóta élénken sürgetett kívánságára a rop-

pant közlegelő teljesen felosztatott. Ekkép a határban ez idő szerint közlegelő nincs. Mindenki az arányosítási kulcs és osztályzat szerint egy tagban kikapott illetőségét szabadon használja. A legelőfelosztás fiatalabb idejű még, mintsem az állattenyésztésnek a változott körülményekhez leendő alkalmazása iránt most már szabatos ítéletet hozni lehetne. A határnak a legelőfelosztás előtt a roppant legelőterületen nagy terjedelmű állattenyésztése volt. Gulyák, csordák, ménesek, juh és sertésnyájak nagyszámu állománynyal szaporították a gazda jövedelmét. Ma természetesen e régi viszony megszűnt. Az állattenyésztés általában nagyon megesökkent. A felosztott legelő legnagyobb részben szántás alá került. A természetes kaszáló kevés mértékben szaporodott. A vetett takarmánytermelés még egészen a legelső kezdetlegesség korát éli. Minden attól függ tehát, az állattenyésztés jövőjét illetőleg, hogy mily irányban indul meg a fejlődés. A határon már régi időtől fogva tanyás gazdaság folyik, mely a takarmány termesztés és különösen féléstálózás mellett, az állattenyésztés kifejtésére, még a nevelés vezetése tekintetében sem kedvezőtlen. Az egyes tanyák területe ugyan tulnyomólag apró, a többség 15—60 hold közt váltakozik: de vannak 100-tól feljebb terjedő birtoktestek is. A mellett a korlátlan szabad adás-vevés és cserélés, az egyes tulajdonosok kezén gyakran szét szórt birtokok egyesítésére a legjobb alkalmul szolgál. A lakosság különben azon irányban is felfogta gazdasága jövőjének érdekét, hogy számosan egyesültek egymással közlegelő tartásra s ilykép sok kisebb-nagyobb gazda-társaság alakult. — Részletbe menve legnagyobb csökkenés mutatkozik ez idő szerint még a szarvasmarha és juh számban. Ez fajra nézve előbb is jó közép volt, most is az. A lótenyésztés kevésbé ment vissza s ebben különösen a jobb gazdák a faj-nemesítésre törekvésben is kitűnnek. A sertés némelyeknél gondosan megválasztott, kitűnő faj. Jövedelmezőség tekintetében a sertés és szarvasmarha állanak első sorban. A ló a szegény embernél keményen van igázva s gyengén tartva; azért a nevelés útján nem jövedelmez: a nemesebb faj tenyésztése az itteni mostani viszonyok közt, nagyon sokba kerül. Him állatokat általában az egyes gazdák, azután a közlegeltetésre egyesült gazda-csoportok tartanak. Ménlovak ezen kívül a helybeli állammén-telepből is vannak felállitva, melyeket a lakosság egész készséggel használ, s ez uton a nép gondosabb része közt, a nemes lótenyésztés emelkedik. — A anyás gazdaságokon csirke, liba, pulyka s általában a baromfi tenyésztés szép fejlettségnek örvend.

A nagy-kőrösi állammén-telep a városi lovas-kaszárnyában van elhelyezve s ennek kőrösi osztálya ez idő szerint 180 fedező mént számlál, köre: Pest-, Hont-, Heves- és Csongrádmegyére terjedvén. Különösen megtekintésre méltó a közép istálló, mely mikor a községi állomás helyekre kiosztott fedező ménnek bekerülnek, egy roppant hosszú ürben 150 ménnek képes levén helyt adni, nagyszerűleg szép látványt nyújt.

Nagy-Kőrös várost jóformán minden oldalról bizonyos távolságban szőlők fogják körül. Ugy hogy csupán Kecskemét és Szolnok felől lehet egy bele menni, hogy a szőlők az uttol néhány száz ölnyire

essenek. Egyébüttl többnyire szőlőközök vezetnek be. Az egész terület 3972 hold. Elnevezések: Hosszuhát keletre, melyet az abonyi közvág, mellette északra fordulva Bokrosi középső, azután Tázerdő, a kettő közt a czeplédi közszőlővel, tovább Földvár, Pöczöki bánom, Világos, Lencsés épen a város alatt, ugyancsak a Tormás, kijebb a Bán-tósi és Pálfai bánom; majd a kecskeméti-ut baloldalán közvetlen a város alatt Temető-hegy, Alsó-Középső, a kettő közt a csongrádi-utal, az Alsó-középsőn belül az Aranyág, kívül a Kálmán-hegy, mellette keletről a Zsiros. Hajdan igen virágzó bortermelése volt a városnak: de most már egyrészen a szőlőket ért sok veszedelem, fagy, jég, másrészen a munkás kéz drágasága, e kettő ellenében pedig, mikor bő termés kerül, a bornak aránytalan olcsósága miatt sok szőlőkipusztított, s veteményes földdé fordított, sőt a lakosság a meglevő szőlőkben is, melyek azelőtt is már egyszersmind gyümölcsösök voltak, sokkal több gondot kezd fordítani a gyümölcsenyésztésre, mint a borra; mert a gyümölcs gyakrabban sikerül és biztosabban jövedelmez. Egyébiránt a szőlőművelés egyenközü sorokban, sűrű tőkézettel, karó nélkül történik. Metszés egy-két szemre; csap gyéren. Legjobban elterjedt szőlőfajok: a fekete- és fehér kadarka, nyíló kadarka, ráczfekete, tötfekete, veres, fehér és zöld dinka, fekete tőkészőlő, fekete és fehér bajor, szegedi fehér, juhfark, sárfehér, fekete mézes, aranka, fehér hosszú nyelű, melyekhez kecskececsű, makkszőlő stb. számos asztali fajok kisebb mértékben járulnak. A fajok egyes gazdák keze alatt is még nagyon vegyesek. Csak némelyek fordítanak figyelmet a fajok tisztázására. A nemesebb új fajok: riesling, burgundi, bakar, som stb. és ezek után a faj-bortermesztés még nem fejlődött ki. A nemesebb asztali szőlőtermelést megkezdtek némelyek, vannak finom egyes tőkéket felmutatható művelők: de meghonosultsága még ennek sincs. A helybeli fajok közül legjobbaknak mutatkoznak a bortermelésre nézve: a 3 kadarka-faj, ráczfekete, veres dinka, fekete mézes, aranka és sárfehér. A legújabb ültetésű, ugynevezett bánomokban, többnyire e fajok uralkodnak s ugyanazért az ottani szőlős kertek termése is legjobban dicsértetik. Itt a fa is sokkal kevesebb a szőlők közt, mint az öreg hegyeken, vagyis inkább kertekben, a hol a gyümölcsfák sokasága egész erdőt képez. Régenten csaknem kizárólag veres bort szürtek itt, a fehér szőlőt is veres bornak szedvén össze, és cseberben megcsomiszolász után törkölyön forratván. Már Bél Mátyás veres boráról dicséri meg, igen kedves s egészséges italnak emlegetvén azt. Most ellenkezőleg áll a dolog. Sokan a fehér szőlőt egészen külön szedik, arany színű bort készítvén abból. Mások a feketével vegyesen, sillert szürnek, s ezóta a zsákban taposás a divatos. 1200 □ öles holdnyi jókarbeli szőlőre közép termés idején 25—30 akó számíttatik. Így az évi összes termés még most is, mikor sok szőlő kiirtatott, közép összeggel 30—35,000 akót képvisel; mely bár közönségesen csak 4—5 foku, könnyű italu gyenge, de igen tiszta ízű, jó esztendőkhöz pedig a jobbféle hegyi boroknak is versenyképesen melléjük áll s ekkor ereje is megvan. 1834-ben nem ritkaság volt a 8—10 foku bor, sőt azon felül is. Ez évről, dacára a jó pinceszék teljes hiányának, még 20 év múlva is voltak itt

eredeti jó borok. Igen kedvező s emlegetett jó borév volt az 1841-ki, midőn különösen a nyíló kadarka bő termése némely szőlőben, a hol t. i. azon faj nagyobb mennyiségben találtatott, addig alig ismert kedves zamatot fejtett ki a borban, olyat, a milyen a leghiresebb borvidékeknek is becsületökre válnék. Legnagyobb hátrányára van azonban az itteni bortermelésnek a jó pinczék teljes hiánya. A város lapos, vizenyős és nagyon salétromos helyen fekszik, a mily helyen száraz, a bornak egészséges pinczét építeni igen bajos, és a bor tulajdonképpen csak földszinti kamrákban kezeltetik; a szőlő kertekben pedig, a hol száraz, homokos volna a talaj, nemhogy pinczék, de még szüretelő borházak sem igen, hanem csak az eső elől oltalmat adó egyszerű, bár falra épült, gyakran pedig csupán venyigéből készült úgynevezett bogár hátú kunyhók vannak. Igen hihető, hogy ha jó pinczék, jó borkezelő és érlelő helyiségek volnának: akkor ereje is jobban kifejlenék, tartóssága is teljesen meg volna a kőrösi bornak. A mely bor a földszintes kamrákban tartás mellett is sokszor annyi becsületet vall: arról kétségtelenül feltehető, hogy megfelelő helyen állandó becsületet is szerezne és tartana. A sárga gödör körül s a Bokros és Hosszuhát közt terülő mély agyagos talaj jó pinczékre alkalmas helyül mutatkozik.

A gyümölcsstenyésztes régenten is szépen virágzott, különösen mennyiségre nézve; újabb időben kitünő emelkedésnek indult még minőségre nézve is. Kedvező időjárással sok szép gyümölcs terem: cseresznye, spanyol-meggy, kék szilva, sárga barack, az őszi és téli alma több faja. A körtvék kevésbé. A gyümölcstermelés mellé méltán csatlakozik a különféle kerti vetemény, a szőlőbeli veteményes földeken, a régi akol s különösen az új osztású kertekben. A káposzta s más zöldségfélék mellett, mindenek felett kitünik az uborka. Gyümölcs és uborka annyira kifejlett termelési czikke a város lakosságának, hogy azzal nemcsak Budapest piacát látja el feltünőleg nagy mennyiségben: hanem Bécs, Berlin, Hamburg, München és Sz.-Pétervár piacaira is jelentékeny szállításokat tesz. Közép szerencsés évben az évi bevétel a gyümölcsből 50,000, az uborkából 100,000 forintba becsültetik.

A gyümölcsészetre és a gyümölcsnemesítésre a nép hajlama mellett a legjótékonyabb hatást gyakorolja a fenálló mintakert. Ez 12 $\frac{1}{2}$ hold területen fekszik. A minta-kertész 4 holdon mezei oktatógazdaságot folytat saját hasznára, 3 holdat oltványosnak foglal el, és magról növesztve a csemetéket, különféle nemű nemes oltványokká neveli s e területről évenként 3000 darab oltványt szolgáltat díj nélkül a közönség részére, 1 holdon erdei vad és eperfákat tenyészt, és évenként szintén díj nélkül 500 szál eperfát, s 500 szál különféle erdei fát ad át a közönség részére. Az átadott csemeték felett a felügyelőség intézkedik, s azok pénzért szoktak eladatni. A kert utai anyaggyümölcsfákkal vannak kiültetve; a gyümölcs a kertészt illeti. Van egy hold gyümölcsös is, melynek termése hasonlóképpen a kertészé; 3 holdon konyhaveteményest folytat. Joga van maga részére őszi barack-oltványost is tartani, és oltványait saját hasznára eladni. Ezen kívül van a tanító-képezde minta-gazdasági kertje s szőlő-isko-

lája, 2 hold területtel, a hol egy külön tanár ad kertész-gazdasági oktatást a képezde növendékeinek.

Napszámos a különféle gazdasági munkához eléggé kapható. Ezek rendszeren élelmezéssel fogadtatnak. Napszámbér 50 krtól 2 frtig; jelesen kaszálásnál 1—2 frt, kapálásnál 50 kr.—1 frt. Régenten palócok jártak ide Salgó-Tarján vidékéről; mióta ott a köszénbányászat, vasgyártás stb. kifejlett, azóta nem jönnek; a körül fekvő pusztákról kevés kerül, mert azokon is elkél. Kécskéről jönnek néha: de leginkább magának a városi népségnek kell kiállítani a napszámost, s ez okból ha megtolul a munka, mind a kapálásnál, mind kivált a kaszálásnál drága; hanem rendszeren kapható. Aratók 9, 10—11-dén szoktak vállalkozni; ha jó a gabona, jó gazdához 12-dén is kerül. Ezek újabb időben buzát szoktak kapni élelem fejében előre kimérve. Nyomatók 9—11-dén, minden második mérésnél ebéd véka, ha nem a gazda kosztján vannak. Aratók és nyomatók a szomszéd községek-ből is járnak. Férfi cseléd mind a városiakból, mind a tanyákon lakók közül kerül elég; — nő cseléd sokkal nehezebben.

Mezei rendőrségi szervezet: 1 rendőr-kapitány, 1 jegyző, 1 mezei biztos, 7 mezei rendőr-hadnagy, 13 gyalog rendőr-szolga. A mezei rendőrség az 1868: 54. t. cz. alkotása, vagyis a polg. törv. rendtartás életbe léptetése előtt, a városi r. kapitány által gyakoroltatott. A kir. járásbíróságok felállításakor ezek vették át a mező-rendőrségi ügyeket, különösen azokat, a melyek törvényes megbecsülés folytán keletkeznek, — a r. kapitányi hivatal körébe csupán a behajtott jószágok kezelése, az azokra felügyelés, a becslés nélkül követelt hajtópénz megállapítása s beszedése tartozik. E körülmény által különösen az apró birtokok elszaporodása folytán is, melyek sokféle népségnek kártételre alkalmat nyújtó járásával kelésével kapcsolatosak, nagyon lazítva van a mező-rendőrség.

Az ipar igyekszik a korral haladni s legyőzni azon általános akadályt, a melyet a szabad ipar és a régi czéhek között fölmerült forrongás idézett elő. Van 87 csizmadia, 28 kőmives, 18 szücs, 25 ács, 9 lakatos, 18 timár, 32 takács, 19 asztalos, 25 szabó, 2 festő, 23 bognár, 4 sütő, 10 molnár, 3 órás, 2 fésűs, 12 kaskótó, 10 szijgyártó, 5 szappanos, 12 cipész, 4 kádár, 4 szűrszabó, 29 kovács, 3 mézesbábos, 2 nyerges, 1 kárpitos, 1 késes, 4 kalapos, 4 köteles, 1 rézműves, 2 bádogos, 2 rostás, 2 könyvkötő, 2 enyvfőző, 2 üveges, 2 szobafestő, 1 járomkészítő, 2 aranyműves, 2 gyógyszerész, 1 czukrász, 1 esztergályos, 3 borbély, összesen 419 önálló vállalkozó. — Gözmalom van 2. — 1875-ben kiadatott 34 iparjegy; bognár, vegyes kereskedés, könyvkötő, cipész, sóárulás, szappanárulás, ács, kovács, asztalos, késes, köszörűs, csizmadia, szabó, edény-kereskedés, gyümölcs-, kása-kereskedés és szücs-ipar számára. A régi czéhek közül átalakult: *a*) a magyar timár, szücs, szijgyártó, szűrszabó, cipész, kalapos és köteles czéhek helyébe a hasonló egyesült ipartestület; — *b*) a csizmadia ipartársulat; — *c*) a szabó, könyvkötő egyesült ipartársulat; — *d*) a kőmives, asztalos, ács egyesült ipartársulat; — *e*) ugyanezeknek egy második ipartestülete; — *f*) a kovácsok, bog-

nárok, kocsi-gyártók egyesült ipartestülete. Mindezek alapszabályai felsőbbleg megerősítvék.

Rőfös és vegyeskereskedővel eléggé el van a város látva, valamint vaskereskedéssel és fűszerkereskedéssel is. Apró szatócsok mindenfelé szerteszéljel vannak. Marhával kereskedő is van néhány, azután gabona-alkusz. A néposztály a gyümölcs, ugorka, zöldség és baromfi kereskedést gyakorolja nagy mértékben. A helybeli gyümölcsköfák s a gyümölcsérés idején a heti vásárokon megjelenő vidéki, sőt külföldi vevők az itt termett cseresznyét, spanyol meggyet, kék szilvát és uborkát Budapestre, Bécsbe és külföldre is szállítják. Másikülönben a község lakosai főkép Budapestre, Kecskemétre és Szolnokra piacoznak. Az apró marhát, azaz baromfit s kerti veteményt e helyeken árusítják el.

Heti vásár hetenként kétszer esik: kedden és pénteken. Ezek Kocsérrol, Karárol, egyéb körül fekvő pusztákról, azután Kecskemétről és Czeglédről látogattnak. Kocsérrol és Karárol különösen apró jószággal. — Országos vásár négy szokott tartatni; mart. 5, april 27, jun. 27. és oct. 26. napokat megelőzőleg mindig vasárnap és hétfőn. A juniusi és octoberi vásárok különösen messze vidékről is látogatottak, főleg az alföldről hajtott szarvasmarha, sertés és nagyszámu lókiállításal; gabona, szalonna, kézműczikk szintén sok hozatik ezekre.

Tanintézetekkel kitűnőleg el van látva e város. A reformátusoknak régi főiskolájuk van. Ez most lyceum czímen nyilvános főgymnasiumi szervezettel bir, 1876-ban 11 rendes és 2 segéd-tanár alatt, összesen 233 tanulóval. Van terjedelmes könyvtára. — 1850-ig három éves bölcsészeti tanfolyama volt, 1840 óta kapcsolatban egy most már önálló ref. tanító-képezdével. Megérdemli, hogy elmondjak röviden egy kis töredéket, a mostanit közvetlen megelőzőtt idő történetéből. Ugyanis: a nagy Széchenyi István által a folyó század második tizedének utóbbi felében megindított nemzeti mozgalmak, melyeknek a magyar tudományos akademián kezdve, a tudományos és társadalmi téren sok üdvös eredmény köszönhető, egyebek közt a tanintézetek szaporítása és javítása iránt is mindenfelé vágyat költvén, minthogy a magyarországi négy református egyház-kerület közül háromnak már volt »Collegium« czímen a juridicumokkal együtt theologicumokat is magában foglaló főiskolája, és csak a pesti, vagyis dunamelléki egyház-kerület volt e nélkül; tehát egy ilyennek felállítása egyház-kerületileg elhatározatván, e határozat a főiskola székhelye felett, az egyház-kerület két előkelő hitközségét, az egymással szomszéd Nagy-Köröst és Kecskemétet, éles versenyre költötte. A verseny eredménye az lett, hogy az 1832. május 7-dikén tartott egyház-kerületi közgyűlés a nagy-körösi egyház nagy áldozat-ajánlatai daczára is, Kecskemétre határozta a főiskolát. De e legyőztetés N.-Köröst nemcsak el nem csüggesztette, sőt még nagyobb önerőfeszítésre adott nékie ösztönt. Legelőször is az előbb a nagy-körösi iskolában csak egy tanár alatt állott bölcsészeti osztályt 1833-ban egy második tanszék felállításával szaporította, mely mellett 1836-ban s már ekkor az egyház-kerület kiváló pártfogása folytán tanító-képezde fejelett. Az egyház-kerület ekkor különösen annak elhatározá-

sával nyilvánította pártfogását, hogy az egyház-kerületben szükséges néptanítók ezután az ezen intézetben tanmódszeresen képzett növények közül fognak első sorban alkalmaztatni. E méltánylásra Nagy-Kőrös ismét azzal felelt, hogy 1840-ben egy harmadik tanszéket szervezett, főképp kiegészítésül a módszeres tanítóképzésnek olyképen, hogy a cél minél tökéletesebb elérhetése tekintéből ugyane tanszékhez, a didactica mellé, az állami viszonyaink közt országunk anyagi jólétének első alapját képező mező-gazdasági tudományok rendszeres tanítása is csatoltatott azon célból, hogy az ezen intézetből kikerülő néptanítók, vagy tovább papságra menendő egyének, itt nyert szakképzetetésöknél fogva, a nagy közönségnek legterjedtebb foglalkozásában, a mezőgazdaság különböző ágaiban is, barátságos tanácsadói és vezérei lehessenek. Ezen tanszéket N.-Kőrös város a közlegelőből kiszakított 200 holdnyi földnek bérleti használatra adományozásával alapította meg; ezen kívül pedig egy 25 holdas kísérleti s gyakorlati telket is csatolt, a tanár vezetése alatt, a gazdasági intézethez. Azonban 1850-ben, midőn a lyceum, az akkori kormány rendeletéhez képest, az új szervezetben megszabott 12 tanárral nyilvános főgymnasiummá alakítottatott, akkor megfosztott a gazdasági tanszéktől, a kísérleti telek a gymnasialis tanárok fizetési alapjára egyuttal el is adatván. — A lyceum keblében keletkezett, s a főgymnasiummal, a gazdasági tanfolyamtól s kísérleti telektől megfosztatás után is tovább fejlett tanító-képezde 1853-ban lett önállóvá, s 1876-ban 4 rendes, 5 segéd-tanár vezetése alatt négy osztályban összesen 57 tanulótl számlált. Időközben a városi hatóság adományából felszereltetett az imént említett mintakerttel. De különösen megerősödött boldog emlékü Patay Sámuel és Beretvás Éva gyermektelen közbirtokos házastársaknak azon kegyes adományával, hogy a Dán-Szentmiklós pusztán feküdt 135 holdnyi birtokukat, halálukkal a képezdének hagyományozták. A főgymnasiumban számos ösztöndíj áll fen, melyet részint a város, az egyház község, részint egyes lakosok alapítottak. — E két főtanintézetten kívül van itt a ref. hitfelekezet részéről 23 fi- és leány népiskola a város különböző részeire elosztva, azután a róm. kath. és izraelitáknak saját felekezeti iskolájuk, egy nő-növelde, egy kisdudóv, végre egy tan-utastitásszerű polgári leányiskola, melynek osztályaiból az első évfolyam 1876-ban nyilott meg. — A ref. felekezeti tanintézetek az országos közigazgatással csupán a rendészet tekintetében vannak viszonyban, a tanfelügyelői örködés helyett, a dunamelléki egyház-kerület főtanhatósága alatt állanak. A város a ref. és r. kath. elemi iskolák fentartásához évenként 12,000 frttal járul.

Jóteköny intézetkép fenáll egy városi szegény ápolda kórházi osztálylyal 48 ágyra, 8 szobával, 2 konyhával szervezve. Szegény-alap 7000 frt, ezen kívül a Patay alapítvány évenként 80 frt jövedelemmel. Van egy nő-egylet.

Van két pénzintézet; egyik a »Nagy-Kőrös városi takarékpénztár«, mely alaptőke helyett, a községi vagyon lekötése, illetőleg a város jóállása s az üzlet tiszta hasznának községi tulajdonul tekintése mellett, 1859-ben alapítottatott; — másik a »Nagy-kőrösi nép-

bank«, mely 1873-ban alapítottott, 1000 db 100 frtos részvényt, melyre azonban egyelőre eddig 40 frtjával, 40,000 frt fizettetett be. Az elsőnek alapszabályai épen most állanak, a községi törvény ide vonatkozó §§-nak megfelelő átdolgozás alatt.

Társalgási s művelődési egyletkép fenáll: egy »Városi casino«, egy »Polgári olvasó-kör«, egy »Egyenlőségi kör«, végre 15 olvasó-kör a város különböző részén. A három elsőnek az egyenlőségi kör alapszabályainak fejezete szerint: »Célja olvasás, társalgás és eszmecsere által az időt kedélyesen és hasznosan tölteni, melyre nézve híres szaklapokat járát, s az irodalom becsesebb termékeit beszerzi, dalárdát s műkedvelői előadásokat szervezend. Ezen kívül a közművelődés előmozdítása s az ipar, gazdaság és kertészet emelése tekintetéből értekezéseket, felolvasásokat, ipar- és termény-kiállításokat szervezend.« Csakugyan szerveztetett is már ezen egyletek közreműködésével 1873-ban egy gazdasági kiállítás. A 15 olvasó-kör egyöntetű alapszabályainak fejezete így szól: »Ezen olvasó-kör célja: ismeretterjesztő hasznos könyvek, hazai hírlapok olvasása, írás, olvasás, számolás, mint az életben nélkülözhetlen kellékek gyakorlása, esetleg elsajátítása, társulati eszmecsere, s ezen városrészen lakó polgároknak a gazdaság és ipar terén tett tapasztalatainak egymással közlése és megvitatása.«

Mulató és sétahelyül szolgál egy kis óranegyednyire a városhoz a nagy kaszárnán kívül, a czeplédi országút közelében levő »Széchenyi kert«, mely árnyas sétányokkal, melegített vizű fürdőintézettel, jó vendéglővel és egy nyári szinkörrel is el van látva. A várostól ide árnyas fasorok közt deszkapadlós járda vezet, közben érintve a nagy laktanya fő homlokzat épülete előtt, diszesen tartott, szintén több holdra terjedő sétányt. — Igen kedvelt és látogatott sétány e mellett a város déli oldalán, a kecskeméti-ut mellett még benn a városon, három oldalról házsorokkal szomszédolt nagy temető. Ez az egész egy szilos, akáczos erdőt képez; terjedelme 50 hold; a belső része több évtized óta fel van mentve a temetkezés alól, s a temetkezés egészen a külső részen van már rendezve. Az útakra osztott sugár, magas erdő hűsében századot, talán több századot előző idők óta ott pihennek az elhunytak hamvai, s a homályos árnyék közül régi elmosódott fejfák s itt-ott ódon kősziremlékek tűnnek elő. Ott pihen 1845 óta az én jó anyám is. A külső rész, szabályosan rendezett új temető, sok csinos kősziremlékekkel diszítve. Jó atyámat, szabályszerint a felmentett régi temetőn kívül, 1875. jan. 20-án 89 éves korában ide temettem. Még két temetője van a városnak: egyik a róm. kath. temető a vásárállás északi oldalán; másik a sirató, melyet a vasut épen az indóháznál keresztül vágott. Ezek egyszerűek, s kevéssé is használtak.

Van itt járásbiróság, telekkönyvvezetési felhatalmazottsággal, — közjegyzőség, — két gyógyszerár, — középrendű fogadó.

Roppant nagy levén a határ, különböző művelési ágra, s kiscsiny és középrendű birtokra egyaránt nagy számban oszolva, ennél fogva a birtok adás-vevési forgalom általában nagy s mindig van kisebb-nagyobb mértékben eladó: de a külső birtokra, méltányos

áron, akad többnyire helyből vevő is. Ezelőtt valóban igen drága volt itt a birtok. Sokszor ha szomszédjában, vagy alkalmas helyen feküdt, kivált a jó szántóföldnél, nem azt nézte a körösi ember, hogy megéri-e az árt, a minél olcsóbban nem akarják adni, hanem hogy megtud-e érte annyit adni; és ha nem kellett mindjárt fizetni, akkor úgy is bele ment, bármily terhére esett a későbbi fizetés. Mostanában megváltozott e viszony, részint a rosz, terméketlen időjárás, részint a miatt, hogy a legelőfelosztás óta megszaporodott a föld. Mind a mellett az ár mégis magasan áll. Közel levő jó szántóföld katastr. holdja 200—300, egyes kis tagokban fel 400 frtig, csekélyebb minőségű 100 frt. Távol földek s nagy tagokban olcsóbbak. Kertföld holdja 300—500 frt; szőlőé vagy szőlőben levő jobbféle veteményföldé 400 frt. Beltelek □ öle a jobb helyeken 5—8 frt. Ház első rendű 5—10,000 frt, csekély 4—500 frt. Ezek kelnek legkevéssbbé, meg a nem gyümölcsös szőlő. Zsidó birtokos a határban kevés van, mindössze 15—20, s az általuk örök áron birt terület alig megy összesen 600 holdra. A rosz birtok nekik nem kell, a jó, részökre nagyon drága. A lakosság közül is, a ki olcsóért akar venni, a szomszéd községi határokra, Kécskére, Törtelyre s a jász pusztákra megyen. A birtokosok nemcsak saját földeiken maguk gazdálkodnak, valaki csak teheti; hanem bérleteket is vesznek, a hol és a mikor illő áron kapnak. A bérlet aránylag sokkal olcsóbb, mint az örökbirtok. Évi bér holdanként a belső határon a jó helyeken 8—10 frt, hitvány helyen és távol 2 frtért is lehet kapni. Uborka alá való kerti földért 40 frtot is megadnak. — Pótharaszttját a város hosszu bérletileg kezeli s ott a hartányiak, kakucsiaak sokat birnak. A körösi nép pedig Kocséron és Mízsén szokott bérleni. — A feliből mívelés gabonára, kukoriczára, krumplira nézve egyaránt divatozik. Régen a dohánymívelés is feles kertészek útján nagyban ment. Most, bár sok helyen nagyon alkalmas a föld erre, felhagytak vele s kevés dohánytermelés és kevés dohány-kertész van.

A város tőke-vagyona: a) Pótharaszttja pusztja s egyéb ingatlanai 524,560 frt, b) ingóság 10,702 frt 76 kr., c) tőkepénz követelés 56,468 frt 82 kr., összes érték 591,731 frt 58 kr.; — betáblázott adósság 220,000 frt. be nem táblázott 63,929 frt 55 kr.; — tehát tiszta vagyon 283,929 frt 55 kr. az 1875. évi hivatalos adatok szerint. — Tulajdonképeni községi pót-adót nem szokott a város lakosaira kivetni, mert a közigazgatási költségek fedezésére egyéb jövedelmeivel beéri. Községi iskola-pótlékul szokott vettetni az állami egyenes adó minden forintja után 5 kr., közbátorsági pótlékkép pedig 2 krajczár.

B) A járás községel.

Kara-Jenő, magyar község, N.-Kőröstől keletre 3, u. p. Tisza-Várkonytól nyugotra 1 mf. Kara a jász-alsó-szentgyörgyiek, Jenő pedig az osztatlan Földváry nemzetség pusztája volt s az utóbbi Czibakházához tartozott, a mely alá bekanyarodó Tisza hajlatában fekszik. Mint pusztja, most is e birtokosokhoz tartozik mindkettő. Azonban az ötvenes években a két pusztja érintkezésénél falu kezdett ala-

kulni, a mely adóközségkép a két pusztát s Karának a jász-fényszaru-siak által birt másik felét is magához vonta s hirtelen népes pusztai községgé fejlett. Pestmegyéhez az 1876: XXXIII. t. cz.-ben foglalt új rendezés folytán csatoltatott. Most népessége a pusztai lakossággal együtt 3525, köztök 3000 r. kath., 480 ref., 25 ágost., 14 zsidó, 6 óhitű. Van r. kath. anyaegyháza, Boldogasszony felmagasztaltatására szentelt kápolnával, mely az előbbi káplánságból, 1863-ban emeltetett curatiává. Van itt a pusztaiakkal együtt 328 tanulót számláló iskola. A szintén szép számú reformátusok többnyire a tanyákon kerteszek és cselédekkép lakván széljel, nincsenek még leányegyházkép beosztva. A község a folyó 1877-dik évben szerdán tartható hetivásár engedélyt szerzett magának. Határa a kétféle Karának 9531, Jenőnek 7463, a kettőnek együtt 16,994 kat. hold. Mikép oszlott ez meg a telep gyarapodása óta, nem közöltetett velem. Előbb fele körül legelő volt. Ebből most már sok feltöretett. A földminőség tulnyomólag fekete homok; futóhomok aránylag kevés. Rajta tanyás és majoros gazdaság folyik.

Kocsér népes pusztá, N.-Köröstől, mely utolsó postája, keletre 2 mf. A jász-apátiak régi birtoka volt: de mintegy 20 év óta, különböző részletekben sok eladatván belőle, nevezetes része a szomszéd községek, különösen a nagykőrösiek birtokába került. Tanyákra osztott gazdaság folyik rajta. De 10–12 év óta zárt község is kezdett itt alakulni, mely jobban-jobban fejlődik. Az 1876: XXXIII. t. cz. értelmében csatoltatott a Jászságtól át Pestmegyéhez. Lakosszáma, a pusztai tanyákon széljel lakókkal együtt 1252, kik 16 reformátust kivéve, mind r. katolikusok; van iskolájuk, sabbán kápolnájuk Nep. Sz.-János tiszteletére s leányegyházkép a n.-kőrösi r. kath. anyaegyházhoz tartoznak. A pusztá területe 11,567 kat. hold, mely a régi roppant közlegelő nagyobb részének felosztása és feltörése óta többnyire sűrűbb, majd ritkább homokos szántóföld: de jó agyagos részei, azután kaszáloi is vannak, végre mintegy 1000 hold buczkás, hitvány homok s terméketlen. Mint oáz a nagy pusztaságban, van egy kis régi erdeje is.

Ó-Kécske, magyar község, Kara-Jenőn alól $1\frac{1}{2}$ mf., N.-Köröstől délre $3\frac{1}{2}$ mf., a Tisza jobb partján, u. p. a tőszomszéd Uj-Kécske. — Igen régi hely. A reformátusoknak 1631 körül már anyaegyházuk volt itt. Jelesen most is használatban van egy ezüst urvacsorai poharuk, a melyen az 1631-dik évszám olvasható. Az egyházi névtár azonban 1641-re teszi a keletkezést. Ugyancsak az egyházi névtár szerint papjaik névsorát 1658-ig tudják felvinni, a mely éven kezdve Deesi Péter 14 évig volt lelkeszők. A török világ alatt a község elpusztult, népe elszéledt; 1690-ben mint elhagyott hely, az Ányos család birtokakép iratott össze. Régi lakosai csak apránként szállinkóztak vissza. 1695-ben, a porták igazításakor még nem volt felvéve alakott helyek közé; hanem újra népesedése a múlt század első éveire esik. A községnek most is használatban levő pecsétje: pajzsban 2 uszkáló hals 2 csillag »Kécske falu pecsétje 1704« körirással. A község a Tisza

laposa közé benyuló emelkedett parton fekszik. Utszái, két főútszáján kívül keskenyek és rendetlenek. A házak eleje ritka helyen kiültetett. Építkezés tulnyomólag sárfal és szalma vagy nádtető. De a középületek mind cserepesek és csinosak; azokon kívül is az újabb időben több cserepes ház épült már. Lakosszám 2215, köztők 2187 ref., 8 r. kath., 20 zsidó. A reformátusok anyakönyve az ujra megnépesedés után 1753-tól foly.

A határt az adószorozat 21,576 kat. holdban mutatja ki. De ebben benne van Uj-Kécske is, a mely a régi ó-kécskei majorsági földön települt, azután Ó- és Uj-Bög, s Kerektódomb puszták, melyek adószorozatilag szintén ide csatolva. A tagosítás még 1843-ban történt. Ekkor a tulajdonképeni ó-kécskei határ 10,651 osztályzott holdnak vetetett fel, melyből kihasított a telkes gazdák részére $60\frac{1}{2}$ egész telek, a hivatalosokéra $3\frac{1}{2}$ telek, azután 211 zsellér állomány illetősége fejében 5197 hold, 5454 pedig majorsági birtoknak maradt. — Az egésznek mintegy $\frac{2}{3}$ -da fekete és sárga homok, a többinek ismét $\frac{2}{3}$ -da jobbféle fekete agyagos, $\frac{1}{3}$ -da szikes agyagos föld. A nagyobb tagokon tanyák épültek s tanyás gazdaság folyik, egészen szabad rendszerrel. A közlegelő megszűnt. Főtermék a rozs: de képviselve vannak e mellett egyéb gabonanemek is tekintélyes mennyiségben, ugy a kerti vetemény s főzelékfélék. A repczetermesztés az utóbbi időkben szintén nagy lendületet nyert. A luczerni lóhere terjed, s ez már mintegy 100 holdon terem évenként. A homokok folyvást javíttatnak: 15—20 év óta mintegy 100 hold ültetett be új szőlőkkel, 200—300 hold pedig fásíttatott. A Tisza folyam szintén szabályoztatott volna, roppant hosszú gát huzatván annak laposán: de az eddig, a reáfordított nagy költséghez képest, kívánt eredményt nem mutat; — különösen a belvizek megbiúsítanak minden eredményt. A szőlőmivelés és gyümölcstermesztés kitűnő jókarban van. A szőlőskertek területe az új ültetésekkel együtt 500 holdat halad. E téren a lakosok messzevidéken elismert jó hirt vityak ki maguknak. És oly jövedelemforrás ez, mely a jó évek hasznából még a mostoha évekre is kisegítést nyújt. Szőlő, gyümölcs, vetemény s egyéb termékét a lakosság maga szokta elhordani Szolnokra, tul a Tiszára, s a hová csak kocsin szállítani lehet. Bor ritkán terem valami kitűnő, mert a javát anép zsendüléstől kezdve friss szőlőkép szedi le s hordja széljel eiadásra késő őszig: de a megmaradt rész bora mégis jó zamatu és szintén elég kapós. 1874-ben szakíttatott a ref. iskolához 2400 □ öl községi faiskola a gyümölcsnemesítés előmozdítása tekintetéből és most van alakítás alatt. Igen sokat köszönhet a község e téren Tar János nyugalomra lépett néptanítónak, a ki szőlőjének jeles kezelése s a szőlőnemesítés, a méhésztés és a dinnyetermesztés behozatala s szakadatlan kísérletei által iparkodik az ok-szerű haladást terjeszteni. — Az utak és meszgyék befásítása a magános birtokosoknál is előhaladást tesz. — Közlegelő és juhászat nincs; egyéb állattenyésztés nagyon közép karban. — Napszámos, kivált aratáskor, sokszor szük. Férfi napszámos kosztal 40—100, a nélkül 50—120 kr., nőknek $\frac{1}{3}$ -dal, gyermekeknek ismét $\frac{1}{3}$ -dal kevesebb. Takarók s nyomtatókul a helybeliek nem igen vállalkoznak:

de vidékre 100—150 pár évenként rendszeren eljár. Cseléd sincs bőven; a tapasztalt idősebbek városra mennek, a hol jobban kielégíthetik igényeiket; helyben a gyengébb fiatalok szegődnek; férfi cseléd évi bére 40—80, nőé 20—50 frt bentartással. — Az ily kis helyre szükséges különféle mesteremberrel el van a község látva kis mértékben: aránylag legtöbb a molnár, mert száraz, vízi és szélmalom is van bőven, sőt 2 pár kővel ellátott gőzmalom is működik. Apró kereskedők is vannak. Edény- és fakereskedés nem rég keletkezett. A nép Pesttől Turkeviig, Jászberénytől Szentesisig kereskedik s mindenféle terményfeleslegét maga hordja széljel. — 1863 óta van olvasó-egylet 35—40 taggal, s ennek mintegy 200 kötetnyi könyvtára s háztételre 400 frt tőkéje. Takarékpénztár alakítására most folynak a tárgyalások. A birtok adás-vevés nem gyakori. Üres belső telek 40—100, ház 200—1500. — $\frac{1}{4}$ telek, mely 12—13 hold, 1200—1400, szántóföldek egyes holdja 50—200, szőlőké 200—1200 frt. Vevők akadnak helyből. Nagy bérletek nincsenek, a kicsinyeknél évi bér holdanként 4—10 frt. A községnek 1770 óta van némi levéltára.

Uj-Kécske, magyar község, Ó-Kécske tőzomszédjában, nyugotra, saját postával. Bél Mátyás még nem emlékszik róla. Ő a másikat se nevezi még Ó-nak. Ez a mult század második negyedének utóbbi felén keletkezett az ó-kécskei határ majorsági részén. Legrégibb okmánya 1741-ről való, a mikor kötemplomot épített. Róm. kath. anyae gyházát 1743-ban szervezte, melynek anyakönyvei is ezen évről kezdődnek. Most is használt pecsétje 1774-ről való; rövidített betűkkel körirata: »A kécskei nemes pusztá anno 1774«. Mostanában igen gyors fejlődésnek indult. Lakosszáma 3180. Közte 2900 r. kath., anyae gyházzal, 120 ref., kik Ó-Kécskéhez tartoznak, 115 zsidó, 45 ágostai. A r. kath. anyae gyházhoz tartozik Kerekdomb és Bögh pusztá, azután a körülfekvő tanyák r. kath. lakossága, melylyel az egyház népessége majd 4000-re telik. A község rendezettsége elég szabályos, jól épült nádtetős paraszt házai vannak. Az építkezésre szépítő bizottság ügyel fel. Lakosai közt számos tisztosb rendű, orvos, birtokos stb. Van a közönséges-félék közül jelentékeny mennyiségű iparosa; több apró kereskedése. Minden pénteken hetivásárt, éven át pedig négy országos vásárt tart, u. m. febr. 20, máj. 19, júl. 31, nov. 3-án. Már gyógyszer-tára is van. Határa a régi ó-kécskei majorsági föld, melyen a lakosok előbb csak bérleteket gyakoroltak; a közbirtokosság megosztzkodása óta azonban sok részlet eladatván, most már a bérletek mellett sokan örök birtokot is szereztek. A birtokosok a faültetéseket kedvelik. 1875-ben a közlekedési utak fákkal szegélyeztettek. Ugyane tájon magán birtokon mintegy 10 hold zárt tömegű faültetés is történt. 3 hold faiskola csak most kezdetett. A szőlőkben a gyümölcstenyésztsé virágzik. Bögh és Kerekdomb puszták is adósorozatilag ide csatolvák.

Ó-Bögh és Uj-Bögh pusztá Jenő és Kécske közt, ki a Tiszára, Nagy-Révvél átellenben, hová rév jár átal, mintegy 2000 hold, mely hozzá van véve a kécskei határhoz. Kevés ritka homok mellett, lapos fekvésű jó fekete homok s agyagos földjei vannak. Van 300 r. kath. lakosa, kik kertész községi leányegyházkép Uj-Kécskéhez tartoznak, a kerti vetemények és dohány termesztését gyakorolják.

Kerekdomb, régebben Kerektódomb, kertész községi pusztá Uj-Kécske és Alpár közt, dombos, homokos határral, mely szintén a kécskei határhoz van véve. Lakosai már hajdan jó dohánytermesztők voltak; most is azok; e mellett sok jó görögdinnyét, kevesebb sárgát természetnek. Számuk 351, kik 6 reformátuson kívül, r. katolikusok, Uj-Kécskéhez tartozó leányegyházzal.

Alpár, magyar f., közel a Tiszához, Uj-Kécskétől délnyugotra $1\frac{3}{4}$, N.-Kőröstől keletdélre 4 mf., saját postával. Igen régi nevezetes hely. Béla király névtelen jegyzője szerint Zalán bolgár fejedelem vára és lakhelye itt volt, a kitől Árpád a tiszavidéket elfoglalta. Neve első Geiza idejében is előfordul, midőn ő 1075-ben e helyet a váci püspökségnek adományozta. (Fehér Codex dipl. Tom. I. pag. 434). A török világ alatt elpusztult. A mult század elején apránként népesült újra. Az előtt is, most is a váci püspökség birtoka. Né pessége most 1957 l., 31 zsidót, 6 reformátust kivéve, mind r. kath., 1760 óta fenálló anyaegyházzal, mely előbb leányegyházkép Uj-Kécskéhez tartozott, anyakönyvei 1740-en kezdődnek. Leányegyházkép tartozik hozzá a szomszéd Ujfalu, a kecskemétiak által birt Felső-Alpár pusztá és egyéb körülfekvő majorok s tanyák lakossága, melylyel az anyaegyház népessége 3137-re telik. Maga a község széles hátú homokos parton fekszik. Utszái többnyire elég szélesek: de nem egyenesek. Közönséges házai közt a téglakéményesek szaporodnak. Határkiterjedése 5089 kat. hold. Szántóföldei fekete, majd ritka homokosak, van sok tiszai rétsége, melyet az árviz gyakran jár, sőt ez néha a szántóföldek egy részét is meglátogatja. Van kevés puhafa erdeje. 235 hold homok szőlője. Volt 40 egész urbértelke. Tagosztálya 1859-ben történt. Községi faiskolája 2 hold a népiskola tanító kezelése alatt fanemesítéssel. Dohánytermesztést is gyakorol.

Ujfalu pusztai község, u. p. Alpártól keletdélre $\frac{3}{8}$, Kis-Kun-Félegyházától északkeletre $1\frac{1}{2}$ mf. dohány kertésszeggel, a Csongrád megyével érintkező határon. 8099 kat. hold. Gróf Károlyi István birtoka. Kiterjed a Tiszáig. A pest-aradi, vagyis Kecskemétről Csongrádra menő és Alpár-félegyházi megyeut hasítja. Van nagy urasági majorja, szép gazdasága; derék fogadója a megyeutak összejövetelénél. Né pessége: a kertész községnek 304, a majornak és csárdának 158 többnyire r. kath. lélek, kik leányegyházkép Alpárhoz tartoznak.

VIII. Kis-kun járás.

Ezen járás, mely az 1876: XXXIII. t. cz. alapján csatoltatott a megyéhez, nem képez rendes alakzatossan összefüggő testet, hanem egymástól is elszakított három tagban szélesen elterülve, majd keskenyen elnyulva fog helyet a kecskeméti, solti és pesti járások közt. A három tag közt legnagyobb az alsó, melyen Félegyháza, Halas, Majsa város, Péteri, Szentlászló, Szank község s az ezek körül levő puszták fekszenek; — a középső tag csak a kecskeméti és izsáki határ egy része és az ágasegyházi pusztá által, alig egy mér föld szélességben választatik el az alsótól, s Kun-Sz.-Miklós, Szabadszállás, Füllöpszál-

lás városokat, Kerekegyháza s Lajos-Mizse községet, az ezek körül fekvő pusztákkal foglalja magában; — a harmadik legkisebb felső tag két, egymástól ismét elszakított részt képez, melyek egyikében Laczháza maga, másikában két pusztája fekszik.

A) Rendezett tanácsu városok.

Kis-Kun-Félegyháza, legnépesebb helye a Kiskunságnak, Pesthez keletdélre 15, Kecskeméthez ugyanazon irányban 4 mf., a keleti hosszúság 37° 31' 59" és az északi szélesség 46° 43' 4" fokai közt, vasút, posta és távirda állomással. A török világ alatt elpusztult helykép iratott össze. Milyen község volt azelőtt, homály fedi. Új megszállása 1743-ban Podraczky György jászkun-kerületi főkapitánysága alatt történt, a mikor leginkább Jász-Fényszaru községi 219 családfő szállotta meg. 1745-ben az új telep határát felsőbb engedély mellett, a többi jász-kun községekkel közös 500,000 frt váltságdíjbol reá esett összeggel megváltván, annak folytán illetőségét minden családfő birtokba vette. Majd a népesség gyorsan szaporodván, a községi birtok Csólyos és Galambos puszták megváltásával gyarapítottatott. Ez uton oly fejlődés állott elő, hogy Félegyháza a jász-kun testvér községek közt csakhamar legnépesebbé lett; minek folytán a Kiskunság kerületháza 1754-ben Halasról ide tétetvén át, a kerület székhelyévé emelkedett. 1774-ben vásárjogot nyert, 1777-ben pedig a mezővárosok közé soroztatott. Most népessége 20,413. E közt 20,004 r. kath., 6 ágost., 11 ref., 392 zsidó. Az 1857-diki országos összeírás szerint lakosszáma 19,390, az 1870-diki szerint 21,313 volt. Azonban akkor mindkétszer Csólyos, Pálos, Kis-szállás, Ferenczszállás, sőt valószínűleg Páka, végre Jakabszállás pusztája egy részének népessége is, mely adószorozatilag s egyházilag ide tartozik, hozzá számítottatott, mely számítás szerint az összeg most is 22,000 körül van. A r. katolikusoknak 1743 óta van anyaegyházuk, a mely évtől anyakönyveik is kezdődnek. Derék nagy templomuk Sárlos-Boldogasszony tiszteletére, azután több kápolnájuk. 1874-ben kezdetett egy második r. kath. templom épülni, mely két toronynyal igen díszes minta szerint van épülőben. Az anyaegyházhoz az épen nevezett pusztákon kívül Monostor pusztája lakossága is tartozik. Van zsidó zsinagóga is.

A város belrendezettségét illetőleg utzásai csak a 2-ik és 3-ik tized egy részében szabálytalanok, egyébütt egészen rendesek. Van téres nagy piacza. Az építkezés tíz év óta nagyon előhaladt; arra szépítő bizottság ügyel fel; — a cserepes épületek szaporodnak; — nádtetőre építkezni nem szabad; — már egy pár emeletes ház is látható. Van itt derék kerületház, benne a kerületi levéltár; róm. kath. IV osztályu algymnasium, fitanító-képezde, mely 1876-ban jött át Csongrádról, ennek 8 holdas mintakertje; — van továbbá járásbíróság, közjegyzőség, állami dohányraktár, két gyógyszerház. Mint népes város iparos és kereskedő osztálylyal is kellőleg el van látva. Van takarékpénztára, casinója, népköre, gazdasági gőzmalom részvénytársulata, sok szélmalma, másik gazdasági gőzmalma, mulató kertje eprekert név alatt közel a városhoz. Lakosai közt sok tisztesb rendű,

— a megyei képviselőben a Kis-Kunság összes községei közt a legtöbb adót fizető czímen legtöbb bizottsági tag. Keresztül megy rajta a pest-kecskemét-szegedi megyeút, mely a városon kőalapra épült. Fogadója csak egy egyszerű van.

Határkiterjedése, a hozzá tartozó pusztákkal (*Galambos, Ferenccsallás, Csólyos* egészen, Kisszállásnak, Jakabszállásnak egy része) együtt 60,880 kat. hold. Ezen kívül Harka s Kötöny pusztát is a félegyháziak birják vásárlás útján. A határ tulnyomólag homokos: de vannak igen sikeres tiszta búzát termő földei is, különösen a Csongrád felől eső részen. Általában tanyás gazdaságot üz. — Homokon fekvő szőlőskertjei 1239 kat. holdat foglalnak s közönséges kerti boron kívül, sok közönséges és nemes gyümölcsöt teremnek. A tanyákon a baromfi, csirke, liba, kacsza, azután a pulykatenyésztés is nagyban foly. A sertéshizlalásnak szintén terjedt üzletszerű divatja van. Vize a Pétertő s több apróbb mocsár. — Hetivásárokat kedden és pénteken, országos vásárt éven át négyet tart; napjai: január 20, május 27, auguszt 20 és október 4-én, mindig az ezen napokat megelőző vasárnap és hétfőn. Szarvasmarha és lóvásárai nevezeteseek.

Ferenccsallás, Félegyházához tartozó pusztá, attól keletre $1\frac{1}{2}$ mf. Van 710 r. kath. lakosa. Van rajta egy régi templom omladék, Bánbidy Károly ur majorja közelében egy szentkutinak nevezett kápolna, melyhez pünköszt napján nagy bucsujárások történnek. — *Kisszállás* felében szintén Félegyházához tartozó pusztá, attól északkeletre 1 mf 67 lakossal, régi templom omladékkal. Másik fele Jász Alsó-Szt.-Györgyhez tartozik.

Páka pusztá Kecskemét és Félegyháza közt, amattól $1\frac{1}{2}$, ettől 1 mf., vasút, posta és vasuti távirdaállomással. 11,528 kat. hold, homokos, néhol laposokkal szaggatott sík terület. Ez előtt a Jász-Kun hármaskerület közös birtoka volt s a közös anyaménesnek szolgált leginkább legelőül. Most a három kerület közt felosztott egy részben magánosoknak el is adatott. A vasuti indóházal együtt mindössze 58 lélek lakja, kik Félegyházához tartoznak.

Kis-Kun-Halas, régi nevezetes szabadalmas város, Pesttől délre $16\frac{1}{2}$, Félegyházától nyugotdélre 6 mf., saját postával. Mikor települt a város legelőszőr, homály fedí: de a legrégebb kuntelepek közül való. Rendezett levéltárában meglevő adatok szerint 1451-ben már kunkapitánysági és törvényszéki székváros volt, melyhez a jakabszállási kapitányság, több pusztával, mint Cholyosszállás, Fehértő, Majosszállás (a mai Majsa), Kempeczsallás stb. tartozott. Az ezen idő utánról szóló történelmi adatait Tóth János városi tanácsnok szedte össze rövid sorozattal 1828—9-ben. 1475-ben nagy dőghalál dühöngvén benne, lakosszáma, a hozzá tartozó szállásokéval együtt nagyon megfogyott, minélfogva Mátyás király az akkori Tóth László és Domokos nevű kunkapitányoknak megengedte, hogy akárhonnán új lakosokat hívhassanak ide. 1643-ban török járom alá került, mely alól 1696-ban szabadult ki. E közben 1647-ben Pestmegye hatósága alá jutott s ugyanakkor 4 portával rovatott meg. A török hatalom alól kiszabadulás után, 1690-ben is elszakasztva a többi kun helyektől, mint lakott hely, a solti járás községei közt iratott össze. Utalok az

I. Rész 21. §-a c) pontjában »Halas város sajátságos esete« czim alatt közlötték, mely szerint Halas városra nézve ekkor a Paksy család követelt földesuri jogot s az csak többbizbeli protestatio és reprotestatio után soroltatott 1693-ban ismét a kun helyek közé 1702-ben a Jász-Kunkerület. s azzal Halas város is, pusztáival együtt, I Leopold király által a német vitézi-rendnek eladatott. 1703—1705-ben a ráczoktól szenvedett nagyon sokat. Ekkor ezek 1400 ökröt, 800 lovat, 5000 tehenet és 14,000 juhot hajtottak innen el, az azokat őrző 24 gazdát pedig leölték. Ezen károk megtérítése a kormálynál ismételen szorgalmaztatván, ennek fejében az 1703. évi adóból 750 frt engedtetett el. 1706-ban Rabutin császári tábornok katonái pusztították úgy ki, hogy semmi igás marha nem maradván, az embereknek maguknak kellett huzni a malmot és szekeret. Ekkor Farkas János fő- és Tegzes János alhadnagy vezérlete alatt Rákóczy pártjára állott a város. 1708-ban Virmond cs. ezredes s szegedi várparancsnok által a pozsonyi országgyűlésre követeket küldeni kinszerítettetett. Ugyanekkor a II. Rákóczy Ferencz által Tályára összehívott országgyűlésre, mely később Ónodra tétetett át, is küldött követet Váczi Halász István jegyzőszemélyében. 1709-ben ismét nagy dőghalál pusztított. 1711-ben a Rákóczy forradalom által okozott kár hatóságilag 108,100 frtra számittatott fel. — 1702-től 1712-ig a város a német vitéz-rendnek jobbágyi adó fejében 5347 rénes frtot és 96 dénárt, — 1712-től 1745-ig pedig részint a német vitéz-rendnek, részint utóbb a pesti rokkantak kórházának 45,459 rfrtot fizetett. 1721-ben nyert jogot 3 vásár tarthatására b. Kyan Kristóftól, a német-rend felhatalmazottjától. E kiváltság-levéleért III. Károly királynak 130 frtot fizetett. 1723-ban Albert János főbirósága alatt kezdett rendes jegyzőkönyvet vezetetni Váczi Halász István jegyző által. 1731-ben ment a pesti rokkantak kórházának birtokába, hol egész 1745-ig volt. Ekkor a Jász-Kunkerületekre 500,000 frt váltsági összeg rovatott ki, a melyből Halas város és lakosai 50,900 frt tőkét és 7396 frt 74¹/₂ denár kamatot fizettek. — 1730-ban épült Halason a kiskun-kerületi börtön. 1739-ben ismét nagy cholera volt. 1753. július 18-án tétetett innen át Félegyházára a kis-kun-kerületi bünfenyítő törvényszék. 1783-ban a városhoz tartozó balotai pusztá egy részét sáskák lepték el. 1787—1790-ben a török háboru folytán a város deperditája 30,063 frt 33¹/₂ krt tett. 1789-ben létesített a Budáról Zimonyba vezető posta-vonal s ekkor lett Halason is posta-állomás.

Népessége most. magában a városban 11,336 l., ebből 9072 helvét ref., 1863 r. kath., 237 zsidó, 164 ágostai. Azonban e népességet az ide tartozó és körülfekvő puszták népessége tetemesen szaporítja. Ezek: Balota 279 r. kath., 36 ref., Bodoglár 443 r. kath., 111 ref., — Eresztő 262 r. kath., 24 ref., — Fehértó 63 r. kath., 138 ref., — Füzes 69 r. kath., 156 ref., — Göböljárás 30 r. kath., 102 ref., — Kis-Telek 21 r. kath., 17 ref., — Pirtó 26 r. kath., 44 ref., — Rekettyés 72 r. kath., 130 ref., — Alsó-Felső-Szállás 145 r. kath., 116 ref., — Tajó 667 r. kath., 8 ref. lakossal. E szerint összes népesség 14,295, és pedig 9954 ref., 3940 r. kath., 237 zsidó, 164 ágostai. Nyelv általában a magyar. Törzs lakosok a reformátusok.

Ezeknek 1566-ban már anyaegyházuk állott itt fen. Anyakönyveik 1678-ban kezdődnek. 1592-ben diák iskolát állítottak fel, mely 1715-ben tovább fejelett; most VIII osztályu főgymnasium. A róm. katolikusok 1769-ben nyertek itt M. Terézia királyné rendeletére lakhatási engedélyt; ekkor engedtetett részökre templomhely s építetett a reformátusok segítségével templom. szervezetett anyaegyházuk, anyakönyveik is ezen évtől kezdődnek. Laktak ugyan itt már előbb is e vallást követők: de leányegyházuk Majsához tartoztak.

A város egy »Halas«-nak nevezett nagy tó mellett fekszik, melytől nevét is vette. Ezen kívül, több apró tón kívül, vannak határában a »Fehértó«, »Sóstó«, »Pirtó« nagyobb tavak. A »Halastóban« van egy sziget, mely a lakosoknak a tatár és török dúlások alkalmával menhelyül szolgált. A város körül több domb emelkedik, melyek nagyobb része csatában elesettek tetemeit rejtí. Ilyenek a »Zöldhalom« a Sóstó mellett, a »Piarczhegy« a város végén. Ezek a szájhagyomány szerint a Kinizsi által megvert csehek holt testein emelkedtek, — a város keleti részén levő »Feketehegy« és ugyanott a »Kuruczhalom«, az első a fekete seregről vette nevét, a mely Ulászló alatt tanyázott itt, a másik a rácz-futás alkalmával 1703-ban a városnak, Kiba kapitány vezetése alatt segítségére jött kuruczokrol vette nevét, kiknek nagy ütközetök levén itt a ráczokkal, közülök 234 el-esett s azok temették el e halom alá.

Határterület 123,815 kat hold; ebben az ide tartozó és körülfekvő puszták területe is befoglaltatik. Ezek, a mint a várostól sorba terülnek, a következők: *Pirtó*, északra a pesti megye-utban 1 mf., *Kistelek*, az előző mellett délre 1 mf., *Rekettyés* lejebb szintén délre 1³/₄, mellette *Füzes* 1²/₄, azon túl Bács megye szélén *Fehértó* 1³/₄, a várostól dél-keletre *Balota* 2 mf., a szegedi határszálen keletre *Eresztő* 1³/₄, azon fölül *Zana*, ezen *Göböljárás* és *Alsó-Felső-Szállás* 1³/₄, ismét feljebb észak-keletre, a pusztá-harkai és a majsai határ közé benyulva *Bodoglár* 2²/₄ mf. — A birtokrendezés és tagosztály 1855/6-ban történt. A pusztákkal együtt a határ négy részre osztatván, minden gazdának szántóföldje és rétje két-két helyen adatott ki. Ezeken tanyás gazdaság üzetik szabad vetésforgással. Az így felosztott terület 31,000 kat. hold körül tesz. A talaj tulnyomólag homokos, sok helyen épen ritka homok: de a nagy területen van azután tiszta buzatermő sűrűbb föld is, csakhogy aránylag kevés. — A felosztott rész mellett roppant területű közlegelő is áll itt még fen: de sok a terméketlen futóhomok és buczka is. Jelesen az adó-sorozat szerint a jó és silány közlegelő 44,452 kat. holdat foglal. Azután van mintegy 3000 hold szerteséljel fekvő ritkás homok erdő s bokros hely. A homoki szőlő 2000 hold körül, s ez folyvást szaporodik. A kákát, nádat termő s tiszta vizállás is egy pár ezer hold. A többi terméketlen futóhomok és buczka.

A mivélés alatti földek homokos minőségéhez képest főtermék a rozs és kukoricza. A nagyobb birtokosok három nyomásos ugaros rendszer szerint gazdálkodnak. A burgonya termelés elég nagyban, a kender és len csak házi szükségre kicsiben divatos. A föld nagyon megkivánná a trágyát: de azt a tőzegkészítés s annak, valamint a

szalma nagy részének is eltüzelése nagyon fogyasztja. A szarvasmarha és lótenyésztés elég terjedelemben s a nevelésre nézve is kedvező eredménnyel folyik. A juhtenyésztés szintén fenáll. A sertés-tenyésztés mind mennyiségre, mind minőségre nézve csekély. Lud, pulyka sok növekszik a tanyákon, melyet a kecskeméti és szegedi kofák szoktak összevásárolni. — A szőlőmivelés terjed és javul. De különösen kitűnik a gyümölcstermelés. A városnak okleveles kertész alatt jól kezelt, nagy terjedelmű községi kertészete van, gondosan vezetett gyümölcs-nemesítéssel. Ezen kívül a lakosság közt is sokan kitűnő szorgalommal és előszeretettel gyakorolják a gyümölcs-nemesítést, és az összes kis-kun helyek közt Halasnak van legtöbb nemes gyümölcse.

Különféle iparosok és kereskedők száma mintegy 260 önálló vállalkozó. Van itt egy önszegélyző-egylet, egy takarékpénztár, telekkönyvvizetésre is felhatalmazott járásbiróság és közjegyzőség; gyógyszerár. Heti vásár hetenként kétszer, hétfőn és szombaton esik. Országos vásárai az 1721-ki szabadság-levél szerint febr. 28, júl. 29. és nov. 19-én esnek. Ezeken kívül 1804. nov. 30-án kelt kiváltságnál fogva, negyedik vásárt is tart sept. 15-én.

B) A járás községei.

Majsa, népes mezőváros, Halastól észak-keletre 3, Fegyverházától délre 4, a kis-teleki vasutállomástól nyugatra $2\frac{3}{4}$ mf., saját postával. Elsőbb 1741-ben a Dorosmához tartozó »Ülés« nevű pusztán települt a Jászságból, azután Heves- és Pestmegyéből gyülekezett lakosokkal. Innen 1745-ben, midőn a Jász-Kunkezületek váltakozása fogantatott, felsőbb rendeletnél fogva »Majsa« nevű pusztára tétetett át, a hol most a »Széktő« partján fekszik. $\frac{1}{4}$ órányira a várostól van az ugynevezett »templom halma«, ott állott hajdan a régi Majsa, mely a török világ alatt egészen elpusztult, s régi templomának romjai ugyanott most is láthatók. — 1753-ig csak a gazdálkodásra vonatkozó némely jegyzetei vannak a községnek; ettől kezdődnek a birtok felvallásokra és osztályokra vonatkozó, azután tanácsijegyzőkönyvek. 1836-ban dec. 9-ről kelt kiváltság-levél szerint V. Ferdinándtól vásári szabadságot nyervén, a mezővárosok sorába emelkedett. Most népessége 7517 lélek, és pedig 7350 r. kath., 18 ref., 149 zsidó. Van r. kath. anyaegyháza, mely 1741-ben, az első településkor alakított, a honnan anyakönyvei is kezdődnek. Most leány és fiókegyházakkép hozzá tartoznak: Kömpöcz, Mérges, Móriczgátja, Pálos-Csőlyos, Szank és Szent-László, melyek r. kath. lakosaival az egyház népessége 9470-re telik. A zsidóknak szintén van zsinagógájuk. Határa, a hozzá tartozó egész *Kigyós* pusztával és Jakabszállásnak ide tartozó részével együtt 31,931 katast. hold. Ebből 12,000 b. szántó, 3000 rét, 9200 legelő, 1200 homokerdő, 536 szőlő; a többi belsőség, utak, vízállás, homokbuczka és terméketlen. A belső határ többnyire ritka homok, a jobbféle fekete föld benne kevés; — a jakabszállási pusztán tisztabuza termő, jó fekete agyagos földjei is vannak. Kigyós homokos legelő. Mindenik részen szikes földek is

fordulnak elő s némely helyen néha szikso is seperhető. A város közelében építéshez alkalmas darázskő találtatik, a mely mészégetésre is fordítható. Kedden, pénteken heti vásárokat tart. Négy országos vásárjának napjai: febr. 9, Szentháromság vasárnap utáni hétfő, aug. 27. és nov. 11. Kigyós pusztán 1816-ban egy juhász sok arany csattot és boglárt talált, melyeket tudatlanul elvesztegetett. 1831-ben volt még nála egy arany csatt és 4 boglár, mely akkor a nemzeti muzeumnak adatván be, a csatt 16, a 4 boglár $8\frac{1}{2}$, magyar aranyat nyomott; a mű a XV-dik századra mutat, s néhai Jerney János tudós nyomozásai szerint, Kinizsinek a rabló csehekkel történt csatájában elesett valamely vitéz tulajdona lehetett.

Mérges puszta, Halastól keletre, Majsától délre, mindeniktől $2\frac{1}{4}$ mf., a szegedi határszélen. Előbb a hármás Jászkun-kerület közös birtoka volt, 5000 hold homokos területtel; most fel van osztva; 20 r. kath. lakossal, a kik Majsához tartoznak.

Pálos puszta, Majsától dél-keletre 2 mf.; egyenlő viszonyu Mérges pusztával, 18 lakossal.

Kömpöcz p., Maja és Kistelek közt, 5050 kat. hold homokos sík terület. Van 496 r. kath. lakosa, a kik a 2 mfre eső majsai anyaegyházhoz tartoznak.

Szent-László, pusztai község, Maja és Félégyháza közt, amattól $1\frac{3}{4}$, ettől $2\frac{1}{4}$ mf., u. p. Maja. 10,446 kat. hold sík homokos terület. A jászok birták. Van 1000 r. kath. lakosa, kik leányegyházkép Majsához tartoznak, népes iskolával. A puszta felső részén a török világ alatt elpusztult templomának romjai látszanak.

Szank, pusztai község, u. p. Majsától nyugotra $1\frac{1}{2}$ mfd, 12,740 kat. holdat foglal. A kun-szent-miklósiak birtoka, kiktől 9 mfre esik; legelőt s tanyás gazdaságot foglal. Van 452 r. kath., 285 ref. lakosa; az első Majsához tartoznak, az utóbbiaknak helyt van templomuk, s helyettes lelkészszel ellátott leányegyházuk, mely a kun-szentmiklósi anyaegyházhoz tartozik.

Pusztá-Péteri, magyar község. Félégyháza és Kis-Telek közt, mindeniktől 2 mf., vasut, posta- és távirda-állomással. 1830-ban kezdett dohány-kertészségkép népesülni. Népesülése a vasut megindulása és nagy bérleti majorja útján felett. Most népessége 1708 l., 7 zsidót kivéve, r. kath., kiknek 1838-ban állíttatott fel curatiájok, anyakönyveik ugyanazon évtől kezdődnek; — van kápolnájuk. A határ 9390 kat. hold, melyből 6200 szántó, 586 rét, 170 szőlő, 1700 legelő; — a többi nádas, vizállás és terméketlen.

Kerekegyháza, vegyes magyar, német, szláv község, u. p. Kecskeméttől délre 2 mf., az innen Izsákra vezető posta- és megye-utban. A kerekegyházi pusztán 1860-ban kezdett telepítettetni dohányszerűességekkel s mindenféle napszámmossal. Az egész puszta 20.619 kat. hold. Ennek felét Jász-Árokszállás birta; $\frac{2}{6}$ -da Kis-Kun-Fülöpszállás, $\frac{1}{6}$ -da Kun-Sz.-Miklós városhoz tartozik. A község az árokszállási részen települt. Most ennek népessége 1452 l. E közt 1270 r. kath., 130 ref., 45 ágost., 7 zsidó. A r. katolikusok előbb leányegyházkép Kecskeméthez tartoztak, 1873-ban alakíttatott részökre curátia, kápolnával az iskola-épületben, a melyhez Kőncsög, Matkó, azután a

kecskeméti Szentkirály és Szentlőrincz puszták r. kath. lakossága is tartozik. A reformátusoknak és evangélikusoknak Kecskeméthez csatolt egyesült leányegyházuk van. Ezen kívül lakik a szentmiklósi részen 315 róm. kath., 94 ref., 36 ágostai, 5 zsidó, kik vallásilag is Szent-Miklóshoz tartoznak. Az egész pusztta tulnyomólag homokos földű, sőt rajta nagy területeket épen futóhomok és több csoportban felmerülő buczkás sivatag foglal el. Vannak azután nagy sziksós tavai, kákát, nádat, sást termő mocsárjai, székes laposai: de vannak jó fekete homok s néhol aczélos tisztabuzát termő sűrűbb agyagos szántóföldei s jó kaszálói is. A buczkák egy része sokfelé puhafa erdő-csoportokkal van betelepülve. Van egy igen nagy s több kisebb szikes tava. Ezek körül hajdan sok sziksót sepertek, sőt nem rég szoda-gyár is dolgozott itt. Sík ritka homokos területei s szikes laposai térs legelőül szolgálnak. Jobb részeit mindenfelé tanyák lepik. A török világ előtt is község volt itt, melynek templomromjai közel a mostani községhez még látszanak.

Köncsög, 9766 kat. holdas derék pusztta, u. p. Kecskeméttől kelet-délre 2¹/₄ mf., a Kis-Körös felé vezető utban. Közbirtokosság birja, 250 r. kath., 20 ágost., 75 ref., 3 zsidó lakossal. Kerekegyházától, a hová a róm. katolikusok leányegyházkép tartoznak, keletre 2 mértföld.

Matkó, 5000 kat. holdas pusztta; Köncsöggel keletről határos, 506 r. kath., 14 ágost., 54 ref. lakossal, pusztai iskolával, Kerekegyházához tartozó r. kath. leányegyházzal. Az egri káptalan birtoka.

Lajos-Mizse, pusztai község, Kerekegyházától kelet-északra 2, Kecskemét és Örkény közt, mindeniktől szintén 2 mf. — Mizse északi részét teszi az egy adóközségkép egyesített pusztának. Hajdan nevezetes kun-székhely volt, mely székhöz Kun-Szent-Miklós is tartozott. A török alatt elpusztult. A határ közép táján, az erdő alatt most is látszanak régi templomának romjai. — Lajos a kecskeméti és nagy-körösi határokkal szomszédos déli részt foglalja, átszelve a Kecskemétről Pestre vezető megyeut által. E mellett esik a régi nevezetes füldeáki nagy csárda. Ugyanitt ezelőtt posta-állomás is volt, váltással Kecskemét és Örkény közt. Szintén régi falu volt. A füldeáki csárdához közel vannak régi templomának romjai. A török világ után mindkét pusztta a jászberényiek birtokába került. A mostani községet szintén Jászberény város kezdette telepíteni a hatvanas évek elején, házhelyeket osztván ott ki, a hová azután némely jászberényi birtokosok is kiköltöztek, és ugyancsak a jászberényiektől mások birtokokat is vásárlottak. Ide tartozik a szomszéd *Bene* pusztta fele is, mely szintén a jászberényiek birtoka. — Összes terület 29,764 kat. bold. Ennek ¹/₄-de ritkás, majd sűrűbb fekete homok, néhol tisztabuzát is jól termő agyagos szántóföld, fele ritka homok. Van sok sivatag buczkája is. Van mintegy 3000 hold puhafa és tölgyes erdeje több szakaszban; — többfelé vizes laposa, apró tava s azok körül mintegy 1500 hold szénatermő rétsége. A község népessége 2019, néhányat kivéve. mind r. kath., melyet a mizsei pusztai részen még 190, a benein 60 széljel levő lakosság is szaporit. A r. kath. egyház curatiává van alakítva. Van sz. Lajos tiszteletére egy kápolnája. Az

isteni szolgálatot egy a kecskeméti szerzetes házhoz tartozó ferencz-rendi szerzetes atya végzi, a ki egyszersmind a körülfekvő puszták r. kath. lakosságára nézve kecskemét-kerületi missionarius. Utolsó posta Orkény.

Jászladányi-Bene, 6997 katast. holdat foglaló pusztá, Bene pusztának a kecskeméti és kerekegyházi oldalra dülő felét képezi. A jászladányiak birtoka. Sík egyenes, többnyire fekete homok terület. A kecskeméti nyírré dülő részén és a kerekegyházi határszállón vannak nem nagy terjedelmű buczkái. Van 60 r. kath. lakosa, kik Lajos-Mizséhez tartoznak.

Kun-Szent-Miklós, magyar m. v., Pesthez délre 7 mf., a pest-zimonyi megyeútban, posta és távirda állomással, a szalki dunagőzhajó állomástól $1\frac{1}{2}$ mf. Első telepítése felől nincsenek adatok. Zsigmond királynak a jász-kunok részére adott kiváltság-levelében Czegléd, Körös és Tatár-Sz.-Miklós is említették. A XIII, XIV. és XV. századból több okmányban, melyekből kiderül, hogy a kunok már akkor székekre voltak osztva, mint a mizsei székhöz tartozó község szintén ezen néven nevezetik. Így régi neve Tatár-Sz.-Miklós volt. Az innen keletre $2\frac{1}{2}$ mfre fekvő Szent-György község ma is viseli a »Tatár« előnevet. A török világ kezdetén körül sánczolt és földvárallal megerősített hely volt. 1595 ben a törökök bevették, sánczeit szétrombolták és a községet felégették: de Miksa főherczeg csakhamar visszafoglalta, ismét felépíttette és megerősíttette. 1631-ben lipóti Keczer András kunkapitány jelentvén II. Ferdinánd királynak, hogy Eger városnak a török által történt elfoglaltatásakor a tatár-szent-miklósi kunok szabadság-leveleiket (melyek az egri káptalannál őriztettek) elvesztették, ezeknek megújítását kéri, mit megis nyert. 1685-ben Mers császári tábornok kiűzvén a törököket Szent-Miklósroli, azt ismét régi lakosai szállották meg. 1690-ben e helyet Pestmegye a lakott kun községek közt írta össze.

A város lapály által környezett emelkedett helyen fekszik. Keresztül foly rajta a Dunának Bakér nevű szakadéka. Utszái elég szélesek: de nem egyenesek, sőt sok helyen épen tömkelegesen csavargók. Az építkezésben előhaladó paraszt városok közé tartozik. Vert falu nádas házai közt, a kényelmesebb cserepes és zsindeles házak is szaporodnak. Az udvartelkek körül sok helyen tágas kertek terülnek. Népeisége 6626 l. Ebből 4785 helvét ref., 1198 r. kath., 340 ágostai, 290 zsidó, 13 görög ó-hitű. A reformátusoknak derék templomuk s még a reformatió kezdetéről való régi anyaegyházuk van. Ez papjai névsorát egész 1626-ig képes felvinni; anyakönyvei 1713 és 1735-től kezdődnek. Van VI osztályu jól vezetett gymnasiuma. Hozzá tartoznak az ugyancsak a szent-miklósiak által birt Kerekegyháza, Orgovány és Szank pusztán levő leányegyházak, melyek közül a két utóbbin lelkészhelyettesek foglalkoznak. A r. katolikusoknak valószínűleg a török világ előtt volt itt már anyaegyházuk s azoknak szent Miklós tiszteletére szentelt templomuktól származott a község neve is. Azonban a régi lakosok, a vidék népességének nagy részével együtt, mindjárt a reformatió kezdetén Calvin hitkövetőivé lettek. De a török világ után is maradtak a r. kat. vallásnak is hívei. Ezek

előbb leányegyházkép Pereghez tartoztak. 1780-ban szerveztettek anyaegyházzá, honnan anyakönyveik is kezdődnek; templomuk szent Miklós püspök tiszteletére. Leányegyházkép ide tartoznak: Tass és a szentmiklósi Kerekegyháza, fiókkép pedig Szalk-Sz.-Márton s a körülfekvő puszták, u. m. Adaes, Apaj, Bábonny, Homok, Nagy-Állás és Szent-Tamás r. kath. lakosai, kikkel az egyház népessége 3005-re telik. A zsidóknak szintén van zsinagógájuk. Az ágostaiak mostanában kezdenek szaporodni és a gyón-dabasi anyaegyházhoz tartoznak.

Belső határkiterjedése, melyhez a város birtokához hajdan tartozott Törtely helyett cserélt *Bábonny* puszta egészen, azután *Bösz-tör* puszta régi területének fele is csatolva van, 27,578 katast. hold. Ennek vannak homokos és buczkás részei is, azután keresztül vonulván rajta a Turján, sok vizjárta mocsáros, nádas rétségei, lapos szikes területei: de vegyesen nagy területű, aczélos fekete agyagos szántóföldek és jó kaszáló rétségek is foglaltatnak benne. Általában az egész határ nagyon sűrűn változó talaju. A régi téres közlegelőik nagy része felosztatott, s most azok helyét is mindenfelé tanyák, szántóföldek és rétségek lepik. Van 245 kat. hold kerti szőlője is. Faültetés a város belterületén kívül, még a homokon is igen kevés. A belhatáron kívül, ide tartozik *Kerekegyháznak* $\frac{1}{6}$ ~~da~~ 3394 kat. hold területtel, azután *Orgovány* és *Szank* puszta egészen, melyeken a lakosok pusztai birtokai vannak. Ezekkel együttvéve a kun-szent-miklósi birtok 60,000 kat. holdat tesz.

A város a társadalmilag legfejlettebb kun városok egyike. Van nagyszámu tisztessé rendű osztálya. Községes iparossággal és kis-kereskedő osztálylyal is eléggé ellátott. Van takarékpénztára, gyógyszer-tára, több társadalmi egylete, földszintes bár, de tiszta, csinos és derék fogadója, kávéházal. Négy országos vásárra I. Ferencz király alatt 1794-ben kapott szabadalmat; ezek napjai: febr. 3, május 16, august. 22, dec. 29. Baromvásárai különösen látogatottak és nevezeteseek; lakosai közt is többen kereskednek marhával. Heti vásárokat kedden és pénteken tart.

Orgovány, Kun-Szent-Miklóstól, melynek birtokához tartozik, délre 6 mfre, Izsákon alol, Kecskemét és Kis-Kőrös közt, 16,550 kat. hold területtel. Sok buczkát s ritka homokos legelőt foglal: de vannak jobbféle szántóföldei és rétségei is. Tanyás gazdaságokra oszlik. Van 507 ref., 330 r. kath. lakosa. A reformátusoknak helyettes lelkészszel s iskolával ellátott és Szent-Miklóshoz tartozó leányegyházuk van; a r. katolikusok Izsákhöz csatolva.

Laczháza, magyar m. v. Pesttől délre $4\frac{1}{2}$, Kun-Sz.-Miklóson felül nyugot-északra $2\frac{1}{2}$ mf., közel a Kis-Dunához, a pestbajai államutban, posta-állomással. — Horváth Péter jász-kun történet író szerint, nevét IV. (Kun) László királytól vette, a ki itt kéjlakot tartott, a mely azon időben Laczkóháznak neveztetett. Most is meg van a városnak egy régi pecsétje, melyen 3 csillagot és egy égő fáklját ábrázoló ezimer körül ez áll: »Laczk. házi falu pecséti 1651.« A török világból is lakottkép került ki. De akkor még nem a mostani helyén, hanem közelebb állott a Dunához. Ennek igazolásul szolgál azon körülmény is, hogy 1851-ben a laczházi molnárok

egy elsüllyedt malom-hajót szedvén ki a Kis-Dunából, annak közepén egy kámvás kutra akadtak. Szájhagyomány után még a mai öregek is beszélik, hogy a laczháziak által birt *Jakabháza* keskeny pusztá, hajdan sokkal szélesebb volt. Azt 1741-ben hordta el a nagy árvíz. Akkor seprette az el a régi községet is, még pedig nyom nélkül egészen. A mostani helyre költözés 1742-ben történt. Az épen említett régi pecsét-nyomón kívül, egy kis harang is megmaradt a régi templom tornyából, mely egész 1844-ig megvolt a reformátusoknál: de miután meg volt repedve, akkor becseréltetett. A mostani telephely oly magasan fekszik, hogy a város belső részét, még eddig a legnagyobb árvizek se érintették, bár a külső részekben az 1876-diki árvíz is pusztított. Új helyén csakhamar oda fejlett e hely, hogy 1747-ben már rendezett tanácsú község volt. Emlékezetes történelmében az 1838 és 1876-diki nagy árvíz, melyek roppant pusztításokat vittek véghez a határon, — azonkép az 1840. május 1-én történt nagy tűz, a mely, néhány házat kivéve, az egész várost elhamvasztotta. 1839-ben emelkedett a mezővárosok sorába, a mikor vásár szabadalmat kapott. — Lakosszám 3753, ebből 3657 ref., 66 r. kath., 30 zsidó. A reformátusoknak igen régi anyae gyházuk van, mely 1652-ben már fenállott; anyakönyvei 1739-ben kezdődnek. — Határa, mely közvetlen a város körül a Dunapárton terjed, az ettől csak a szentkirályi és bankházi pusztá által keskenyen elválasztott *Csóka* és *Kató* pusztákkal együtt, 9912 kat. holdat tesz. Ez vegyesen fekete homok és agyag; van közte kevés ritka homok és szikes is, úgy némely vízállásos vizes rész. Az adószorozat szerint belőle 6190 hold szántó, 984 kaszáló, 1823 legelő, 199 erdő, 299 szőlő, 417 belsőség és terméketlen. Külső határkép hozzá tartozik Mőriczgátja pusztá. Országos vásárai évenként: febr. 28, május 25, aug. 3, october 15-én, — heti vásárai hétfőn és csütörtökön esnek.

Mőriczgátja, Laczházához tartozó pusztá, a várostól délre jó 10 mf., Főlegyházán alol, Szank és Szent-László mellett, 5684 kat. hold; közepét ingoványos turján szeli; a körül kevés, de jó kaszáló rétsége; két széle homokos, buczkás. Van egy kis szántófölde is. Nagyobb része könnyű földű legelő. Lakja 220, felében r. kath., felében református lélek.

Szabadszállás, magyar m. v. Kun-Sz.-Miklóson alol 2½ mf., a pest-zimonyi megyeútban, saját postával. Régi hely. A török világ alol is lakottan került ki. Régi történelmét azonban egészen homály fedi. A városjegyzőkönyvei 1741-en kezdődnek. Ezek első kötete 144-ik lapján levő feljegyzés szerint, midőn a reformátusok mostani temploma 1733-tól 1741-ig megnagyobbított és igazított, akkor az annak nyugoti végében volt templomkar alsó gerendáján ilyen felirat találtatott: »Hoc opus ædificatum est a Judice primario Stephano Hintókh anno 1628, mestere Sarkadi Mihály.« Tehát a község 1628-ban itt már oly fejlett volt, hogy az emlék szövegét latinul író főbírája volt neki. Ugyanazon jegyzőkönyv tábláján az van feljegyezve szintén latin szöveggel, hogy 1738 auguszt. 1-én a Bőstör pusztá felől jövő nyugoti szélzivatar ledöntötte a templomot. 1703-ból a levéltárban őrzött egy okiratban 30 lakos neve van feljegyezve, a kiket az akkor a vidéken

pusztított ráczok legyilkoltak. 1746-ban nagy cholera uralkodott. 1763 junius 28-án reggeli 6 óra tájban itt is »alkalmas erőben« tapasztaltatt azon földrengés, a mely Komárom városban iszonyu pusztulást okozott, 1763 jul. 1., 1771 és 1772 máj. 26-án nagy jég pusztított a bösztöri határon. 1770, 1771, 1772. 1773. 1775 és 1776-ban egymás után nagy marhadög uralkodott. 1775, 1776-ban ezen kívül még a Duna is elöntötte a határt. 1796-ban, aratók gondatlansága miatt, a már letakarított gabona a tarlón levő keresztekben meggyuladván, 10605 keresztes még sok lábon levő gabona lett a lángok martaléka. 1812 és 1851-ben ismét nagy marhadög. 1831-ben nagy cholera. 1838 és 1850-ben ismét nagy árvíz, mely még a város beltelkeire is kiterjedt. Végre a viszontagságok közt 1844-ről oly iszonyu szelek vannak feljegyezve, melyek ezen év folytán a házak tetejét is gyakran lehányták. Fülöpszálláson a torony tetejét is levetette ekkor a szél. — A város előmenetelét illetőleg következők jegyeztetnek fel: 1789-ben állított itt királyi postahivatal. A jobb gazdálkodhatás tekintetéből már 1812-ben megkezdette a lakosság a tagosítást; a belső határi tanyás földek akkor tagosittatván először. 1829—1830-ban a szék-kaszálók osztálya fogatosított. 1840-ben a jakabszállási pusztai birtokok egy része osztatott fel tagosítva; végre 1851-ben a balázi pusztá, azután az aranyegyházi pusztának egy része, megszüntetvén az azon előbb divatozott közös gazdálkodás, a város fekvő javaival együtt tagosítva osztatott fel. — Vásárjogot 1819-ben kapott a község s akkor emelkedett a mezővárosok közé. 1848-ban szerveztetett az egészségügy rendes orvosi állomás és gyógyszertár felállításával.

A város népessége most 5466 l. Ez alig 100 r. kath. és zsidó kivételével, mind helyéte református, már 1628 előtről fenálló anyagyegyházzal, melynek anyakönyvei 1739-en kezdődnek. Bel épültsége nem nagyon rendes és szabályos ugyan: de házai közt sok cserepes, zsindeyes és derék épületet mutathat. — Belső határa, melyhez *Aranyegyháza* pusztá egészen, azután *Bösztör* és *Kis-Balázs* puszták régi határának fele is összefüggőleg csatlakozik, 28,173 kat. hold; ebből 10,403 h. szántó, 5295 kaszáló, 7345 legelő, 66 erdő, 575 szőlő, 395 nádas, 4094 hold belsőség, utak stb. terméketlen. Ez azonban mióta az ezen összeállításban alapul szolgáló tagosítások és rendezések történtek, sokat változott és folyvást változik; a kaszálók, legelők egy része szántás alá feltöretett; a terméketlennek felvett homok buczkák egy része puhafa erdővel befásítva van, más része homokkötő bokrosokból áll; a homoki szőlők s azokban a gyümölcsösök ültetése is szaporodik. Különben a mivélés alatti határ nagyobb része rozstermő szürke-, majd fekete homok; buzatermő agyagos nehéz, aczelos szikes rész kevesebb van. Épen a város körül Szent-Miklóstól Fülöpszállásának lefelé, azután keletre a Kis-balázi részen két vonalon turjános laposok és erek, jelesen a *Kigyós* és *Kisér*, ezek mellékén pedig kaszáló rétségek húzódnak; ezek közt a *czintovai* nagy rétség, mely a szentmiklósi határra is áttérjed — A külső határt Jakabszállás pusztá ide tartozó fele képezi 11,247 kat. hold területtel. Három országos vásárt tart: márcz. 31, július 7- és október 20-án. Baromvásárai jelentékenyek és nevezetesek. Hetivásárai hétfőn és csütörtökön esnek.

Jakabszállás. puszta Szabadszállástól keletre $5\frac{1}{2}$ mf., Izsákon belől, a kis-kunsági alsó nagy tag felső szélén, Félégyháza felett; attól 2 mf. Összes területe 18,881 kat. hold; ebből 11,247 holdat a szabadszállásiai, 4001-t a fülöpszállásiai, 3633-t a majsaiak birnak. Sik terület az egész. Vannak igazi kövér jó buzatermő földjei is, azután jó fekete homokjai, melyeken tanyás gazdaságok folynak: de kivált a szabadszállási részen, a Bugac és Monostor puszták határával érintkező oldalon buczkája is sok. Van 797 r. kath. lakosa, a kik pusztai iskolával, leányegyházakép Félégyházához tartoznak. Ezenkívül a szabadszállási és fülöpszállási részen ref. lakosok is vannak, de ezek nincsenek egyháziilag szervezve és külön összeszámítva, hanem részünt saját városaik egyházához, részünt az orgoványi leányegyházhoz sorozvák.

Fülöpszállás, magyar m. v. Szabadszálláson alol délre 1, Izsáktól nyugotra $1\frac{1}{2}$, a Duna felől Solttól keletre 2 mf. saját postával. A legrégibb kiskun községek egyike. Telepítése már 1124-től számíttatik, midőn II. István király uralkodása alatt a kiskunok a mostani Kiskunságban megtelepítettek. Nevét állítólag Fülöp püspöktől vette, a kit III. Miklós pápa Kun László király alatt 1279-ben küldött a még akkor pogány vallásu kunok megtérítésére, s a ki a térítés közben főszállását itt e helyen tartotta. A török alattság nagyon megviselte e helyet is; de azért az alol szintén lakottkép került ki. Azonban az erre a mult század első éveiben következett rácz rablófutás alatt sok kárt és pusztulást szenvedett mind népében, mind vagyonában. Ennek emlékét ma is fentartja a várostól $\frac{1}{2}$ órányira eső »Nyakvágó ér«. hol 1700-ban 23 lakos esett a rácz rablókkal volt viadal áldozatául, midőn azok a község marháját ésdordástul elhajtván, azon ér mellett érte őket a fegyverre kelt lakosság utol, s levágván a rablókat, marháit viaszszabadította. A rácz pusztítás után idegen települők szaporították a város népességét. Azonban 1749-ben csakhamar nagy cholera tizedelte meg azt ismét. Ugyanekkor nagy marhadög is uralkodott. Emlékezetes a folyó századból az 1831-diki cholera, és az 1835-diki nagy marhavész után, az 1838-diki nagy dunaár, mely e város belső telkeire is becsapott. 1844 július 3-án oly nagy orkán volt, hogy a reformátusok tornyának a környékben legjobb izléssel épült s már 32 év óta fenállott rézfede-lű tetéjét levetette, a templomtetőt összetörte, s a toronytetővel kapcsolatban állott kövek a tetővel együtt lesodortatván, a boltozatot beütötték. Ugyanez a betakart gabonában és rakományokban is irtóztató kárt tett. 1850-ben a határt az 1838-dikival csaknem egyenlő dunaár borította el. — A város a Kigyós érbe szakadó Kis-ér fok mellett a keleti hosszúság $36^{\circ} 35'$ és az északi szélesség $46^{\circ} 49'$ alatt fekszik, szikes talaju lapos helyen. Belrendezettsége nem mindenfelé szabályos, udvarai, kivált a belső részen, keskenyek; házai sűrűn építvék: de köztük számos kisvárosias izletességgel épült, cserepesek is láthatók. Népeisége 4070 l., és pedig 3856 helvét ref., 160 r. kath, 36 ágost, 18 zsidó. A róm. katolikusok Izsákhöz tartoznak. A reformátusoknak anyaegyházuk van, melynek fenállása 1622-ig vihető vissza, anyakönyvei 1738-on kezdődnek. Tulajdonképeni belső határán kívül, birja Kis-Balás pusztának felét, Kerekegyházának $\frac{2}{6}$ -dát és Jakabszállásnak mintegy ne-

gyedét. A két első közvetlen összefüggvén a belső határral, adósorozatilag ezzel vetetett fel s így ez együtt 23,963 kat. holdat tesz. Ebből 5902 h. szántó, 6414 kaszáló, 5812 legelő, 25 erdő, 343 szőlő, 56 nádas, 5411 belsőség, utak, vizállás, mocsár, buczka és terméketlen. A belső határon sok szék és turjános lapos, úgy a kerekegyházi részen is, hol különösen nagy szikes tavak terülnek. Kis-Baláson van leg-egyenlőbb kövér tiszta buzatermő földje: de a ritkább homokos területek és rétségek közt, Kerekegyházán is akadnak aczelos agyagos részek is; valamint sok buczka és sivány homok mindenfelé. A külső határt képező Jakabszállás 4001 holdat foglal és keletre $4\frac{1}{2}$ mfre fekszik a várostól. Ennek is egy része tanyákra fel van osztva, s némelyek a homokokon szőlőket is ültettek. A nagyobb rész azonban legelő. Országos vásár éven át 3 szokott itt esni, ápril 8, június 17 és dec. 6-dikán. Erre 1825-ben jul. 22-kén kelt kiváltságlevéllel kapott a város szabadalmat. Hetirásárok kedden és pénteken tartatnak.

Kis-Balás szép és jó pusztá, Fülöpszállás, Szabadszállás és Kerekegyháza közt. Mintegy 10,000 kat. hold. Felét a fülöpszállásiaiak, másik felét a szabadszállásiaiak birják. A Kerekegyháza felől eső külső része homok buczkás; — közepe tiszta buzatermő agyagos, és gazdag rozstermő fekete homokos, igen szép fekvésű, — a belső része sok turjános rétséggel szagatott föld.

IX. Solti alsó járás.

Izsák, magyar m. v. Fülöpszállásától keletre $1\frac{1}{2}$, Kecskemét-től délre 4, Kis-Kőröstől északra 3 mf., saját postaállomással. Régi község. A török idők után 1690-ben is lakott helykép iratott össze. 1691-ben 1 egész, 1695-ben $1\frac{1}{2}$ porta rovatott reá. Most népessége 4940 l., és pedig 2000 r. kath., 1790 ref., 130 zsidó, 20 ágostai. A r. kath. anyaegyház régi, 1749-ben ujtitatott, anyakönyvei 1738-on kezdődnek; fiókegyházakkép tartoznak hozzá: Fülöpszállás, Szabadszállás, Ágasegyháza, Bugacz, Orgovány és Páhi. — A ref. anyaegyház 1600 körül állott fel. A zsidóknak is van zsinagógájuk. A város épülsége régi szabálytalan: de házai közt számos jól épült közbirtokossági ház foglaltatik. A városháza is cseréppel fedett derék épület. Van középrendű fogadója a pest-zimonyi és kecskemét-kalocsai megyeuthan, gyógyszer-tár helyben.

Összes határkiterjedés, az adósorozati adatok szerint 19,427 kat. hold; ebből 3985 szántó, 3260 rét, 4608 legelő, 70 erdő, 433 szőlő, 1312 nádas; — azután 423 h. belsőség, 2262 hold a Kolontó sik vize; a többi utak, kisebb sik vizek, futóhomok s egyéb terméketlenre esik. — A fekvés általában sik, csak homok halmokkal váltakozó. A talaj egy részben jó fekete föld; a nagyobb részen azonban homokos. A fekete a tiszta búzát is jól termi; a homokos főterméke a rozs. Közel a városhoz fekszik a nagy terjedelmű *Kolontó*, mely jóízű baláról és igen szép vékony és tartós nádjáról nevezetes. Mocsárjainak kiszáritása s vizei egy részének lecsapolása régóta tervben áll. Van itt egy másik álló víz is *Csiraszék* név alatt. Ennek szikes vize juhusztatásra igen alkalmas. A *Kis-Fános rétje* csekély hasznu zombékos mocsár.

A tagosítás 1858-ban foganatosított. Sok közbirtokosság lakván a községet és birván a határt, azok többnyire családonként különkódtek el és tagosítottak. Birt pedig ekkor az összesből Reviczky Imre $^{40}_{120}$, az Uzovich család $^{30}_{120}$, báró Mednyánszkyné $^{12\frac{1}{2}}_{120}$, Zlinszky György $^6_{120}$, Reviczky Menyhért $^{7\frac{1}{2}}_{120}$, a Csernyus örökösök $^{7\frac{3}{8}}_{120}$, a Csemiczky örökösök ugyanannyit, Szili Ádám $^5\frac{3}{8}_{120}$ -ad részt. Ezen kívül volt a Strecska, Nagy és Grünhut zálogos rész $^{1\frac{3}{8}}_{120}$ -ad. Urbériség volt $54\frac{1}{2}$ egész telek és 392 zsellér. Ezek közül 24 gazda egy tagban kívánta ki minden illetőségét, 84 pedig két tagban vette azt ki. Ugyanekkor községi faiskolának 2 hold adatott.

A nép főfoglalkozása a földmivelés és állattenyésztés: e részben azonban semmi sincs különösen kiemelendő. Kitüntetést érdemel a gyümölcsenyésztés, mely igen szép virágzásnak örvend. Ebben a lakosok a szomszéd kecskemétiakkal versenyeznek, bár a gyümölcskezeskedés még itt önállóságra nem fejlett; hanem az itt termelt gyümölcsnek is nevezetes részben Kecskemét szolgál piacul.

A község 1817-ben emeltetett mezővárossá, akkor kapván vásárljogot. Három országos vásárt tart, u. m. mart. 24, jul. 2 és október 1-én. Ezek mindig hétfőn esnek azon héten, a mely hétre a vásárnapok esnek, és a kirakó s baromvásár egy napon tartatik. Hetivásár szintén van hetenként kétszer, kedden és pénteken.

Akasztó, magyar f., az őrjei mocsár felső végénél, Izsáktól nyugatdélre $2\frac{1}{2}$, Pesttől délre $11\frac{1}{2}$, Kis-Hartánál a Dunától keletre 2 mf., agyagos sík területen. Fehér György Codex Dipl. szerint Okoztoup név alatt 1291-ről már mint helység említetik. (Tom. VI. Volum. I, lap 143.) — 1690-ben, mint a török alatt elpusztult hely iratott össze. Ferenczy szerint 1719 táján kezdték ujra megülni. A kalocsai érseki névtár szerint 1735-ben már anyaegyházuk volt itt a róm. katolikusoknak, melynek anyakönyvei még előbb, 1727-ről kezdődnek. Bél Mátyás szerint ezen új telepítésű lakosai tótok voltak; ekkor a Bosnyák család volt a község birtokosa. Most az egyházi névjegyzék szerint is magyarság lakja. Sőt Korabinszky szerint már 1780 tájon magyar volt a lakosság. Földesurak gr. Batthányi József örökösei. Összes lakosság: 2270. E közt 2226 r. kath., 2 ágostai, 14 ref., 28 zsidó. A r. katolikusoknak anyaegyházuk van, mely mint mondám, 1735-ben keletkezett. Temploma 1744-ben épült: de aztán megrongcsolódván, a mostani 1829-ben építettett. Fiókegyházakkép tartoznak hozzá a körülfekvő puszták, u. m. Döbrögecz, Ács, Szent-Imre, Ökördi és Felső pusztá. — A község maga nyugotra hajló, messzé nyílt sikon fekszik; alatta mindjárt nyugot-délre az Őrjeg mocsár; — utszái elég szabályosak: de nagyon sárosak. Határa a katasteri adatok szerint: 8537 kat. hold. Ebből 1909 szántó, 1155 rét, 3783 legelő, 15 erdő, 76 szőlő, 176 nádas, 1423 beltelek és terméketlen. A Mária Terézia urbárium szerint volt itt $25\frac{1}{2}$ harmad osztályu urbértelek. Ennek behozatalakor már épen gr. Batthányi József volt a földesur. A legelő elkülönzés és urbérszabályozás 1858-ban ment végbe. Utolsó posta Kis-Hartáról helyben.

Ács, Ökördi, és Döbrögecz, 3550 kat. hold terjedelmű pusztá az Őrjeg mocsár mellett, Akasztó és Kis-Kőrös közt. Hajdan nagyobb

volt: de egy része az akasztói határhoz esatoltatott. Ökördi tavas és rétes részét képezi a pusztának. Döbrögecz csárda Akasztó és Kis-Körös közt a kis-körös-fehérvári megyeútban.

Kis-Körös magyarral vegyes tót m. v., Pesthez délre 13, Vadkerthez nyugatra 1 mf. saját postaállomással. 1690-ben az elhagyott helyek közt Vattay Iván tulajdonakép iratott össze. Ujratelepítése 1718-ban Vattay János és Vattay István által eszközöltetett, a mint ezt az ezen év május 19-dikéről kelt és a városi levéltárban meglevő telepítési okmány igazolja. A telephely már azelőtt Kis-Körös pusztá nevet viselt. De ugyanazon helyen, a mely az új megtelepítéskor e nevezet alá foglaltatott, a török világ előtt valószínűleg több falú volt, a mi onnan gyanítható, mert több domb van a határban, a mely templomdombnak neveztetik, s a hol ma is valóban épületrom maradványok, tégladarabok stb. nagy mennyiségben találtnak. Ilyen domb van különösen egy a város délkeleti, másik északnyugoti oldalán.

Most lakosainak száma 8444. Ebből 7613 ágostai, 454 r. kath., 346 zsidó, 30 református, 1 keleti óhitű. Az eredeti törzs lakosságot az ágostaiak teszik. Ezek ősei Nógrád, Hont, Nyitra, Turóc megyékből és Pestmegye váci járásának felső részéből összegyülekezett szlávajkuak voltak. 1720-ban már anyaegyházuk volt itt, Bartholomeidesz Adám levén lelkészök. Azonban csakhamar szomorú akadály gördült vallás-gyakorlatuk elé; mert 1730-ban eltiltatott a lakosság a nyilvános isteni tisztelettől, a lelkész és tanító hivatalától elmozdított, s az 1723/4-ben épített templom éjszakának idején földig leromboltatott. E tilalom 1783-ig, 53 éven át tartott. Ez idő alatt három kézműves tanította a gyermekeket; közimák s isteni tiszteletek részint szabad ég alatt, részint nádból készített színekben tartattak, urvacsorára pedig a hívők, az innen 5 mfre eső Apostagra és Dunaegyházára jártak. Ezen szorongattatásnak II. József császár 1781-ben kiadott vallástürelmi parancsa vetett véget, mely után 1783-ban alakult újra az anyaegyház, 1784-ben építette templomát, előbb torony nélkül; tornyot 1792-ben akart hozzá ragasztani, azonban az mikor már csaknem egészen készen volt, 1792 júl. 12-én összerogyott, a szerencsétlenség mellett szerencsére épen délben, mikor a munkás nép ebéden volt, hogy emberélet miatta áldozatul nem esett; így 1793-ban folytatott a toronyépítés, s 1794 sept. 5-dikére fejeztetett be, három jó összhangzású haranggal is elláttatván; végre a torony 1820-ban bádogtető alá vetetett. — A r. katolikusoknak is anyaegyházuk van helyben. Ezek 1773-ban kezdtek elsőbb ide szálítkozni. Templomukat a kalocsai érsekség építtette 1826-ban, azelőtt az isteni tiszteletet a plebániához egy szobakápolnájában tartották. Most fiók egyházképz tartozik hozzá Csengőd, Czebe, Kaskantyú és Tabdi pusztá, hol a r. kath. lélekszám 208. Ugyan-e pusztákon ágostaiak is hasonló számmal laknak. — A zsidóknak szintén van itt zsinagógájuk.

E város, daczára a vallási nyomatásnak, mindjárt telepítése után igen szép és gyors fejlődésnek indult. Ezt egy részben a kedvező tele-

pítési szerződés, másban a nép szorgalma és ügyessége eszközlötte. Vattay János és István földbirtokosoknak 1718 mart. 19-én kelt első telepítési okmánya szerint jobbág্যakkép történt ugyan a telepítés, de a lakosok tényleges urbéri szolgálat alatt soha sem voltak. Az okmány értelmében az első három évre, minden terheltetés alól fel lettek mentve. Csak az erdő használatért tartoztak évenként 20 rhénes forintot adni, és az uraságnak konyhára való fát szolgáltatni. Eltelve pedig a három év, a tartozási összeg évenként 150 rhénes forintban, és két veres karmazsin olyan bőrben, melyből négy pár csizma kiteljük, állapított meg, olykép, hogy e pénzösszegeből mindenek előtt a Halasi Tegzes Jánosnak (ki ugylátszik a pusztának előbbi használata fejében hitelezője volt a Vattay családnak), tartozott pénz törlesztessék. Ezen összegért korcsma, mészárszék, malom vám, serház jog, és a gabonabeli kilenczed is a lakosok haszonélvezetére bocsátott. Hogy mennyi volt az ekkép használatra bocsátott határterület: az az okmányból nem tűnik ki. — A Mária Terézia urbárium behozatalakor 1770-ben 33²⁸/₃₂ harmadosztályu urbértelek s 262 házasszellér-állomány alakított itt, sőt 43 házatlan szellér is felvétellett az urbérbe. — 1785-ben már 500 házszáma, és 5000 lakosa volt a községnek, s a földesuraság vásárjogot nyervén, mezővárossá emeltetett. Ugyanekkor 746⁵⁸⁹/₁₂₀₀ hold homok buczkás terület esatoltatott a szücsi pusztából a határhoz, mely heted dézmás szőlőkkel ültetett ki. Ekkor készült a város első hivatalos nagy pecsétje, következő jellemzetes jelentésű címerrel: középen egy szarvas, nyíllal keresztül löve, alatta két oldalról két fa, e közt egy méhkas, ezen 6-tos szám kivágva. A szarvas azt jelenti, hogy Kis-Körösön oly erdők voltak, melyekben őzek és szarvasok tanyáztak; a két fa az uraság szücsi és tabdi pusztai két erdőjének körisfáit jelzi; a méhkas a rajta levő hatos számmal, hat pusztát jelent, melyet a lakosság akkor bérelt, s benne méhszorgalommal foglalkozott; — e puszták: Tabdi, Csengőd, Kaskantyú, Kis-Bócsa, Szücsi és Tázlár. — E puszták bérletét illetőleg 1801 május 27-ről már újított szerződés van meg a városi levéltárban, mely szerint a 6 pusztá bérlete fejében évi 12,000 frt összeget fizetett a város a Vattay családnak s hozzátartozóinak. Különös érdességgü e szerződésben az, a mint a sok futóhomok apránként befásításáról előrelátólag gondoskodva van.

A város tulajdonképeni határának összes területe ez idő szerint: 12,640 katast. hold. Az egész sík és homokos, és a lakosságnak különböző mód és szerződés által megörökített tulajdonát képezi. Jelesen 1815-ben az ezen év nov. 27-kén kelt egyesség szerint urbéri szabályzás vitetvén a földesuri család és a lakosság közt keresztül, ekkor a M. Terézia urbárium szerint volt telek-szám, a nép megszaporodásához képest, 70 egész telekre emeltetett. 1842-ben 24 egész telek és 356 szellér az urbéri terhek alól, melyeket, mint mondám, természetben soha se viselt, örökáron megváltakozott, 50,000 frtban szabadván meg az örök váltság összege. 1846 mart. 19-dikén Szirmay Ádámmal s érdektársaival kötött adás-vevési szerződés szerint, Ozebe pusztának felét, 2191 hold területtel megvette örökáron 74,000 frtért. 1855 nov. 16-án pedig ugyanazon pusztá $\frac{1}{5}$ -dét, melyet előbb Dar-

vas Ferencztől és érdektársaitól zálogban birt, s mely 708^{119/1200} holdat tesz, örökitette meg 29,028 frtért. Az 1862-dik évi auguszt 29-dikén kötött egység szerint végrehajtatván a volt földesurak és urbéresek közt a legelő elkülönzés, ez uton a városnak adományozottal és a szabadosokéval együtt, jelesen 70 egész volt urbéri telek, a szabadosok stb. részére 12^{1/2} telek, 1032 igazolt urbéres zsellér részére nyolczával számítva egybe, 129, és így összesen 211^{3/4} telek után, telkenként 16 holdjával, 3376 hold jött a lakosság birtokába. A régi közös legelőből pedig az elkülönzés után 2500 hold a földesurak részére megmaradván, ezt a város az 1863 sept. 17-én kötött egység szerint, 50,000 frtért ismét megvette. Végre az 1866 jan. 15-dikén kötött egység szerint a szőlőket, kerteket, kenderföldeket stb. váltotta meg a lakosság, a királyi kisebb haszonvételekkel és a vásárljoggal együtt ezekért kikötött összesen 79,560 frt 22 kr. árban. — Mind e területek befoglalatnak az imént mondott összes határterületben, s rólok a szerződések s egységglevelek a városi levél-tárban őriztetnek.

Ezen összes területből 6518 hold szántóföld, és pedig a déli részen mintegy 2000 hold fekete homok; a többi 4518 hold a keleti részen gyengébb homok föld; — kaszálók 2657^{1/2} hold; ezek az észak-nyugoti oldalon terülnek, s jó minőségű szénát, sőt sarjút is elég bőven teremnek; — vannak itt-ott szikes területek is, melyek az urbéri szabályozás alkalmával, mint hasznavehetlenek hagyattak ki, ma azonban már ezek is vétel útján többnyire a lakosság kezére kerültek; homokos szőlő 585, legelő 1434, nádas 37^{1/2}, erdő 396, terméketlen vizenyős és futóhomok 1012 hold. Különösen ez utóbbinak egy részét teszi egy 802 holdra terjedő *Csukástó* nevű rét, melyben vizes esztendőkből valóban csuka terem, még pedig nagy mennyiségben, azután két kisebb rétség, kis és nagy rét nevezet alatt. Mindezen rétségek azonban a legelő elkülönzés alkalmával szétdaraboltatván, egy részben már némi hasznót hajtának, nagyobb részben még most is terméketlenül hevernek.

A határ területén több halom van; jelesül: Pandur, Csont, Rác, Meleg, Agár, Fekete, Templom, Kigyó, Tepse halom; és a dülők nagy részben e halmoktól veszik elnevezésüket. Van pedig 22 dülő, u. m.: 1. belső telek, — 2. város alatti, — 3. halasi uti, — 4. pandurhalmi, — 5. vinyicskai, — 6. Pohibuj-maczkói, — 7. csonthalmi, — 8. ráczkúti, — 9. csukástói, — 10. sivány, — 11. agárhalmi, — 12. város feletti, — 13. meleghalmi, — 14. szücsi, — 15. szőlők melletti, — 16. öreg szőlőhegyi, — 17. feketehalmi, — 18. felső-czebei, — 19. zálogos-czebei, — 20. kigyóhalmi, — 21. tepsehalmi, — 22. pacsirtatói dülő. — A Rác halomról megemlítendő, hogy néhány évvel ezelőtt a kis-körös-kalocsai megyeai csinálása alkalmával ezen domb keresztül vágatván, benne sok csontváz, kard s egyéb fegyverdarab találtatott; róla az a vélemény, hogy 1763-ban a rácz lázadás alkalmával, a ráczokkal történt itt ütközet, s az ekkor elesett ráczok lettek itt eltemetve.

Tagosítás a határban nem történt, és pedig a talaj nagy különbözősége miatt nem: de azért nincsenek nagyon széljel aprózva az

egyes birtok-testek. Jelesen minden egy vagy két negyed telkes szántóföldje 6, kaszálója 3 darabban van, és pedig úgy, hogy a szántóföldek ismét két vetőre oszlanak.

A fennebb említett hat pusztá, melyet a lakosok száz évnél tovább tartottak bérleti használatukban, most már többnyire kikerült azok keze alól; mert az urbérrendezés és legelő elkülönítés folytán is tisztáztatván az ügyek, a birtokos család különböző ágai is megosztzkodtak egymás közt, s egyes tagjai részint maguk kezdtek önállólag gazdálkodni, részint az egyesek másoknak adták bérletbe. Az utolsó egyedüli birtokos e terjedt birtokon Vattay György volt. Ennek 4 leánya volt, s a törzsbirtok legelőször is ezek szerint ment 4 ágra: jelesen a gróf Teleki, az Okolicsányi, a Kubinyi és a Soós családágra, melyeket a leányok férjeik után alkottak, majd ezeknél a tovább oszlás ismét különböző ágakra folytatattván. A közelebbi szoros viszony e puszták és Kis-Kőrös közt ekkép megszűnván, azok adósorozati tekintetben is elszakítottak Kis-Kőröstől, s 1848 óta Páhiával képeznek egy adósorozati községet.

Kis-Kőrös mostani belső rendezettségét illetőleg, miután az első lakosok a vallás üldözés miatt fedett helyre, nádas közé, erdő szélbe menekülvén, első házaikat rendetlenül, össze-vissza csoportosítva építették, így az első község utszái rendetlenek, szűkek, az udvarok kicsinyek. Később a lakosok szaporodásával szabályosabb utszák keletkeztek, s a város piaczából meglehetősen négy egyenes utsa indul ki; és pedig keletnek az izsáki ország-ut, vagyis kecskeméti-utsza, délnek a vadkerti ország-ut, a halasi nagy-utsza, nyugotnak a solti ország-ut, vagyis solti-utsza, és északnak a pesti-utsza. A városnak talaja közepén székes természetű; ott semminemű fa diszteni nem akar; — ellenben a város külső részei ákáczfával vannak kiültetve s messziről egész erdőt mutatnak. Az építkezés mód vert, sár vagy vályogfal, nádas tetőre. A város belső részében van már számos cserép és zsindely tetőzet is.

Fő terméke a határnak a rozs, mely kiviteli czikket is képez. Burgonya szintén bőven és eladásra is terem. A tisztabuza, árpa és kukorica inkább csak a helyi szükség terméke. A vetett takarmány természetesen csekély. A trágyázás annyiban divatos, a mennyiben az állattartás hulladékából telik. Legelő elkülönítés óta a homok-buczkás földek egy része felosztatott, más része erdővel és szőlővel ültetett be, melynek a lakosság már is szép hasznát veszi.

Legelő elkülönítéskor a telkes gazdák — 70 egész telek levén — összes legelőjüket továbbra is közös legelőnek hagyták. A zsellérek közül, kik összesen 1033 számmal vannak, 630, saját illetményét kiosztotta, két 1200 □ öles hold jutván egy zsellérségre, 403 pedig ismét közösen hagyta. Az ekkép hagyott közös legelőjőket a telkesek, valamint a zsellérek is 1873-ig külön használták. Ekkor egyesültek, s 1874 óta telkesek és zsellérek együtt tartanak pásztort. Egy negyed telekre 4, egy zsellér telekre 2 hold levén a legelő illetőség, amaz után 3, ez után 1½ nagy darab marhát szabad a legelőre hajtani. Sertést mindenki megszorítás nélkül tarthat. Bikákat a legelőhöz jogos gazdák közösen tartanak, kanokat a város tart; hágó ménnek

az államtól szoktak lenni. Az állattenyésztés egyébiránt csak a nélkülözhetlen szükségletre szorítkozik. A juhtartás egészen összeesett; alig van összesen 1000 birka.

A szőlőművelés jó karban van. A lakosok a páhii határon is művelnek szőlőt. Ezelőtt tulnyomólag veres, ujabban fehér bor termeltetik; könnyű, de izletes asztali bor, évenként 20—30,000 akó középter-méssel. A gyümölcstermelés szintén kezd fejlődni. Sok alma, körtvély, szilva, meggy, őszi és kajszin barackfa lepi a szőlőket. Van 10 hold községi faiskola, rendesen fizetett szakértő kertész kezelése alatt, s a nemesített csemete dbja a lakosoknak 10 kr-ával adatik.

Napszámosban csak a szénakaszálásnál van néha szükség akkor, mikor az időjárás miatt megkésvén a munka, a gabona takarással összevág; különben a napszámbér rossz termés idején olcsó, jó termő évben drágább. Első esetben a tavaszi és őszi munkánál férfi napszámbér 40—50, női 25—30 kr., kaszásbér 60—80, legfeljebb 100, aratóbér 100—120 kr.; — a második esetben tavaszi és őszi 50—80, kaszálás 100—150, aratás 150—200 kr., a női munka tavaszi s őszi 30—40, nyári 50—80 kr., mind élelmezés nélkül, mert élelemdadás csak a legkisebb földművelőknél van szokásban, a kinnél ez okon 10—30 krral olcsóbb a bér. Az aratás 10—12-dén megyen. — Cselédben nincs szükség. Szegődményes béres bére, a ki maga élelmezi magát: 24 frt készpénz, 26—30 pozsonyi mérő rozs, 2 p. m. buza, 1 p. m. kása, 25—30 font szalonna, 50 font só, 1—2 drb marhatartás, $\frac{1}{2}$ hold krumpli föld, 1 hold kukoricza vagy őszi vetés alá való, végre lakás. Ha bentartós a férfi cseléd, akkor bére 60—80 frt készpénz, egy pár csizma, 2—4 p. m. rozs, 1—2 db marhatartás, 1 hold kukoricaföld, 1—2 kocsi fűteni való. Nőcseléd 40—60 frt készpénz, egy pár csizma, kendő, kötény.

Iparos van 229, és pedig 22 ács, 8 asztalos, 4 bognár, 1 bádogos, 42 csizmadia, 8 cipész, 2 festő, 4 kalapos, 3 kötélverő, 1 könyvkötő, 4 kőműves, 9 kovács, 8 lakatos, 1 mézes-kalácsos, 2 kádár, 17 szabó, 8 szűcs, 2 szijgyártó, 2 tabakos, 1 timár, 45 takács, 2 esztergályos, 2 sütő, 1 üveges, 3 mészáros, 1 szűrszabó. Ezekből két ipartársulat van alakulva. Vegyes-áru, vas, só, liszt és rőfös boltos kereskedőkön kívül van 5 gabona és gyapju kereskedő. — Heti vásár egyszer tartatik, szerdán. Ez egész Kalocsáig és Kecskemétig terjedő vidékről elég élénken látogattatik. Országos vásár 4 esik, és pedig: Mátyásnap (febr. 24), Fülöp-jakabi (május 1), Vasas szent péteri (aug. 1), Lukácsnap (oct. 18), úgy azonban, hogy e napok bármely napjára essenek a hétnek, a vásár mindig ezen napok előtt, és pedig hétfőn barom, kedden kirakó vásár tartatik, sőt újabb időben a baromvásár már vasárnap megindul. Ezek különösen szarvasmarhára nevezetese: eladók Szeged, Szabadka, Csongrád, Kecskemét vidékéről, vevők tul a Dunáról jönnek.

Megemlítésre méltó közintézménykép van itt: takarékpénztár »első duna-vidéki« czim alatt, mely az apostagi takarékpénztár fiókja: de 34,000 frt alaptőkével önállólag működik, 1873-ban alakult; — önszegélyző-egylet, mely »Kis-kőrösi olvasó-egylet« czim alatt 1872-ben alakult, heti 25 kros betéttel; most 1000 tagja van.

Van két társalgó és mivelődési egyesület; az egyik a »Kis-körösi olvasó-kör«, ennek tagszáma most 121. évi tagság-díj helybeliektől 4, vidékiektől, vagy a pusztákon lakóktól 3 frt, — »48-as olvasó-kör« 56 tagszámmal, s 1 frt évi tagságdíjjal. Végre van egy: közmagtár. Ez Tepliczky János jegyző indítványára keletkezett 1856-ban 61½ pozs. mérő gabona-alappal, jelenleg 1067 mérőre van szaporodva.

Van itt járásbiróság, gyógyszer-tár, a járási szolgabíró is többnyire itt lakik.

A város népes, a határ terjedelmes, a különféle birtok sok kézbe elaprózott lévén, a birtok adás-vevési változás gyakori. Az árak igen különbözök: belső telek 300 □ ölrig 150—300 frt, közönséges parasztház a belvároson 500—900 frt, a piacon csinosabb ház 2000—6000 frt, külvárosi ház 100—500 frt; belső kertek holdja 120—200 frtig. Egy negyed telek külbirtok, mely 4^{800/1200} hold szántó, 2^{100/1200} h. kaszáló, 4 h. legelő, összesen 10 holdat tesz, 1000—1200 frt; a legelő elkülönítéskor a zselléreknek kiosztott legelő, most már feltört föld holdja 60—125 frt; — szőlő holdja 200—400 frt. Nagy birtokok a határban nincsenek. Apró mindig van eladó. Vevők helyből kerülnek. Azonban a városon a körül fekvő pusztákról számos birtokos lakik. Ugyanezekben a lakosság is terjedelmes birtokot szerzett már össze. Jeleken Sárkány János és József testvérek Kaskantyú pusztából 1200 holdat vettek meg, melyen kitűnőleg vezetett gazdaságot folytattak. Ugyanebből egy másik 1200 holdas részt több lakos társaságban vett meg, hasonlóképp vett meg a Tabdi pusztából 745 holdat egy gazdákból alakult társaság, másik 2034 holdasat Straszburger Samu izraelita birtokos. A gazdálkodást a birtokosok többnyire maguk viszik. Bérletek a határban leginkább csak az árva birtokok körül fordulnak elő. A feléből művelésnek minden földtermékre nézve dívatja van s így a szomszéd pusztákon is szokott a lakosság vállalkozni.

Záróképp történelmi emlékképp feljegyzem, hogy elsőrangú népköltőnk Petőfi Sándor itt született 1822. évi dec. 31-én, szülőháza fenn áll még, melyen a falba illesztett s a születési évet jelölő márványtábla, — a piacon, az evang. iskolák előtt pedig a város és vidék lakossága által állított szobor tartja fenn emlékét. 1849. jun. és jul. hónapokban Pest, Fehér és Tolnamegye tartott itt megyegyűlést.

Kaskantyú, pusztája Kis-Köröstől kelet-északra 5534 kat. hold, sok homok és buczka van rajta. Van 119 r. kath. és 58 ágost. lakosa.

Páli, nagy pusztája s pusztái község, Izsák és Kis-Körös közt, mindeniktől 1^{1/2} mf. Ide tartoznak *Csengőd*, *Czebe*, *Szücsi* és *Tabdi* puszták is, illetőleg ezek régi területének azon részei, melyek nem vonattak be a kis-körösi határba. Ezek 1848 előtt általában Kis-Köröshöz tartoztak az adózásra nézve. Azonban 1848 után Páli pusztával csatlakozván, azóta azzal képeznek egy adósorozati községet s most az 1871. XVIII. t. cz. értelmében egy nagy községkép vannak szervezve. Az egész határterület 25,295 kat. hold. Ebből 9459 Pálhira, 5216 *Csengődre*, 4142 *Czebére*, 1747 *Szücsire*, 4731 *Tabdira* esik. Az összes lakosság 500 lélek körül van, melynek fele róm. kath., másik felének nagyobb része ágostai, kisebb református. De

egyházilag még nincs a község szervezve, mert a r. katolikusokra nézve is Páhi lzsákhöz és a váci püspöki megyéhez, a többi Kis-Körösőhöz s a kalocsai érseki megyéhez tartozik fiókképen.

Tázlár, nagy pusztá s pusztai község, mely 1872. aug. 30-án lépett nagyközségi szervezettel az önálló községek sorába, s a Kis-Körösőtől és Vadkerttől keletre terülő következő pusztákból van alakulva: *Tázlár*, Vadkerttől keletre 1 mf., 10,506, — *Kötöny* attól ugyanazon irányban ismét 1 mf., 6755, — *Harka* még tovább benyulva a Kis-Kunság közé, 5097. *Nagy-Bócsa* Tázláron fölül Vadkerttől és Kis-Körösőtől egyaránt 1¹/₂ mf. 17,463, *Kis-Bócsa* ugyan a mellett 6747, összesen 46,568 kat. hold területtel. A község együttesen 45,124²⁹/₁₆₀₀ holdban mutatja ki az összes területet. E területen lakosszám az utolsó népszámlálás szerint 1398, kik vallási tekintetben fiókegyházkép Vadkerthez tartoznak. A lakosszámon a gyakori ki s beköltözés sűrűn változtat. 1875-ben 62 család költözött be 155 lélekszámmal, Keczelről, Kis-Körösről és Ósengrádmegyéből dohányos kertészek, azután különböző helyről eselédesség. Az összes terület halmos, majd sík és lapály. Az északi részek egészen homokosak s azokon sok futóhomok és buczka is van. A déli részen első osztályú fekete földek is bőven találkoznak. Sok kisebb-nagyobb közbirtokos van. Számos major, köztök felszerelt csinosak is, s azután kisebb-nagyobb tanya. A gazdálkodás az ugaros rendszer szerint folyik s a naponként jobban-jobban elterjedő jobbféle gazdasági gépek, eszközök használata által emelkedik: valamint az állattenyésztés három fő ága, t. i. szarvasmarha, ló és juhtenyésztés szép fejlődésnek örvend. Fő földtermékek: a buza és rozs: — azután a repce, mely nagy terjedelmű műveléssel bír; hasonlóképen nagyban termesztetik a dohány, melynek számára — a föld ehez igen alkalmas lévén — nagy szárítók állanak fenn. Földjavítási miveletkép kitüntetendő a sok homokkötés, melyre nézve különösen az újabb időkből mutatható fel igen szép eredmény. Néhány év alatt 5000-nél több ákácza ültetett itt el egyes birtokosok által. Községi iskola 1874-ben alakított. A különböző gazdasági munkához elég kézi erő kapható, valamint eselédnek való is van, mely leginkább Kis-Körösről és Vadkertről kerül. A mezei rendőrség körül sok a panasza. A gazdasághoz szükséges különféle mesteremberek egyes nagyobb majorokban vannak. A lakosság Vadkertra, Kis-Körösre, Halasra és Kecskemétre piacoz. Községi utolsó porta Vadkert.

Vadkert, vegyes magyar, német, tót község. Kis-Körösön alól 1 mf., a pest-zimanyi-utban; saját posta-állomással. 1690-ben a török világ alatt elhagyott helykép íratott össze. Bél Mátyás 1737-ről még nem emlékszik róla. De hogy már ekkor község volt, onnan bizonyos, mert a kalocsai érseki névtár szerint a római katolikusoknak 1721-ben itt már anyaegyházuk keletkezett. A török világ után és 1721 tájon is a Tegzes család birta. Halasi Tegzes Jánosról Kis-Körös leírásánál emlékeztem. Az új megtelepítést tehát a Kis-Körös telepítése ideje körül 1719—20 tájon kell keresnünk s ezt valószínűleg a Tegzes család eszközölte. De mint a különböző nemzetiség és vallásfelekezet mutatja, ez többször és különböző időben történt. A Teg-

zes családról 1727 tájon báró Orczy István birtokába ment, most is a b. Orczy család bírja. Népesége ez idő szerint: 962 r. kath., 2200 ágostai. 735 helvét ref., 130 zsidó, összesen 4027 lélek. Az 1857-iki országos összeírás szerint 3656, az 1870-iki szerint 3647 volt a lakosság: tehát újabb időben emelkedőben van. Ezt főképp a ki s beköltözési mozgalom eredményezi. Kiköltözni innen ritkán szoktak. A beköltözés elég gyakori. 1875-ben 20 család költözött be 80 tag-számmal, köztök 16 család Hartáról. A r. kath. anyaegyház, melynek hívei kizárólag magyarok, 1721-ben keletkezett; anyakönyvei 1767-től kezdődnek. Mostani temploma 1809-ben épült, 1855-ben újítottott. Hozzá tartoznak a körül fekvő puszták, különösen Tázlár és Nagy-Bócsa r. kath. lakossága. Az ágostaiak vegyes, tót, német és magyar nyelvűek derék templommal bíró anyaegyházzal, melyhez a szomszéd puszták ágost. népe is 176 lélekszámmal tartozik. A reformátusok 1745-ben alakították legelőször anyaegyházukat; de ez a bekövetkezett vallási üldöztetések miatt, csakhamar megszűnt, 1785-ben kezdett itt újra ref. egyház alakulni. Hivatkozom az I. Rész 8. §-ban a megyei levéltári anyag közt a helvét hitvallásuaknak a szomszéd bócsai pusztán 1782-ben történt összejöveteléről tett jelentésre. Az ekkor összehozott egyház azonban 1797-ig leányegyházkép Halashoz tartozott, csak akkor lett ismét anyává. Hívei vegyesen magyarok és németek. De a különböző nyelvű lakosok a magyar nyelvet is mind beszélik a községben:

A község épültsége már eredetileg elég rendszeres. Ezen kívül az építkezés körül szabályrendelet és felügyelet van. Az utszások és házak eleje fákkal kiültetett. Több vagyonomosságra mutató csinos épület van. Szép tekintetet nyújt a három templom.

Határkiterjedés a katasteri adatok szerint 10.125 katas. hold. Ebből 1677 szántó, 1118 kaszáló, 3241 legelő, 539 erdő, 64 szőlő, 23 nádas, 3463 belső telek és terméketlen. Ebben tulajdonképeni urbériség csak 15 egész telek volt. Ide tartozik ezen kívül *Bócsér* és *Csábor* név alatt két nagy pusztá, melynek együttes területe 9449 kat. hold, s ebből 2892 szántó, 830 rét, 3703 legelő, 340 erdő, 1684 terméketlen, vizállás és homokbuczka. A talaj általában homokos; sokfelé épen futóhomok és buczka. E területek nagy részét sek ideig Lukács Antal ur tartotta a b. Orczy családtól zálogban, a ki itt már a folyó század negyvenes éve elejétől fogva igen okoszerűleg felszerelt és vezetett gazdaságot folytatott. Másik részt a lakosok hasznóbéreltek. 1871-ben ment végbe a tagosítás. Ekkor a lakosság a földesuri családnak jutott összes részt, mintegy 19.000 holdat, 960.000 frtért megvásárolta. Azóta, sőt már azelőtt is a földnek a régi kataszterben különböző művelési ágakra felvett megoszlása nagyon megváltozott. Jelesen a fennebbi terület közt az országos statisztikai hivatalnak már 1873-ról szóló kimutatása szerint 1050 hold szőlő is van. A község 1875-iki kimutatása szerint pedig 200 hold rét és legelő feltörített, 150 hold homok magán tulajdonosok által erdősített. Tagosításkor községi fiskolának 4800 □ öl szakított ki, ez 1876-ban ment a három vallásfelekezet tanítóinak kezelése alá.

Keczel, derék magyar község, Kis-Kőrösön alol $1\frac{1}{3}$ mf., az innen Bajára vezető megyeútban; saját postaállomással. Ferenczy szerint már 1639-ben pusztá volt. Mi volt azelőtt, homály fedi. Mostani megtelepítését Zajczdai gróf Patachich Gábor kalocsai érseknek köszöni, a ki 1734. ápril 22-dikén kelt okmányával adott legelőször engedélyt az ide 2 $\frac{1}{2}$ mérföldre, az Örjegen túl fekvő Miske községbeli jobbágyainak, az itt megtelepülésre. Ezen engedélyokmány rövidsége, s a miatt, hogy annak tartalmát a települők félremagyarázták, összeütközések származván, azt a telepítő gróf 1745. ápril 9-ről egy másik okmánynyal cserélte fel, mely ma is, mint első alapokmány a községi levéltárban őriztetik. E szerint a tulajdonképeni határon kívül *Bánegyháza*, *Csöngöd* és *Demeter* puszták is ide csatoltattak, s egészen átadatván a lakosságnak, az új telep részére a közönséges jobbágyi viszonynál sokkal kedvezőbb szerződéses viszonyt állapított meg; melyet a vármegye is még 1734. nov. 8-rol, tehát az első okmány idejéről kelt azon végzésével kedvezményezett, hogy az új telepet az adó alá összeírás és közmunka alól 3 évre felmentette. Így csakhamar gyarapodásnak indult a község. Már 1737-ben r. kath. anyaegyház alakítottott itt, melynek anyakönyvei 1741-től folynak. Ennek első temploma 1738-ban épült ki. Ez azonban elavulván a helyett 1802-ben nagyobb új építtetett, s most ez áll fenn. Lakosszám ez időszert 4061. E közt 3954 r. kath., 23 helvét ref. és 84 zsidó. Az anyaegyházhoz fiókkép tartozik Polgárdi pusztá, hol 131 r. kath. s 4 ref. lakos van.

A község belrendezettsége meglehetősen szabályos, a mennyiben az utszák elég szélesek és egyenesek, csak egypárt kivéve, melyek keletkezéskor szabálytalanul épültek; azonban most már apránként ezek is szabályoztatnak s a szűkebb beltelkek egyesíttetnek. A szabályos építkezésre szepítő bizottság ügyel fel. Az építkezés leginkább vertfalra és nádtetővel történik ugyan, de elég csinos. A nyilvános épületek az utóbbi időben szilárdabb anyagnak. Cserép alatt is van már egy iskolaépület két osztálylyal és tanítólakkal. Az utszák és házak eleje akáczezal, több helyen szil- és hársfákkal vannak kiültetve.

A határ legnagyobb részben sárga homokos, hullámzó felülettel, itt-ott dombos, a mi azonban a volt buczkának mivelés alá vétele folytán mindinkább kiegyenlítettik. Vannak lapályos és vízállásos helyek is, miután az ugynevezett Örjeg, mely Izsáktól, illetőleg Akasztótól Bajáig nyulik, a község határát is érinti, hol nedves években nád terem, száraz években pedig jó kaszálók diszlenek. Szikes talaj csak apró részletekben fordul elő, s mennyisége említést sem érdemel. Fekete homok terület különösen a határ keleti részén van, a hol a kukoricza és tiszta buza is megterem.

Az összes terület, az első telepítési szerződés szerint ide csatoltaknak mondott pusztákkal együtt 20.221 kat. h. vagy 1200 □ ölével 26,961 holdat 533 □ ölet foglal. A tagosítás 1857-ben ment végbe az 1856. aug. 18-án kötött egység szerint. Ezen egység a kalocsai főegyházi káptalannal kötött s egyszersmind örök váltásági szerződést is képez. Mert ezt megelőzőleg azon esemény jött közbe, hogy a folyó század negyvenes éveiben az érsekség megosztván a kápta-

lannal, Keczel a káptalan birtokába jutott s az érsekséggel volt szerződés megszűnven, ekkor mindenféle jobbágyi tartozás alá került. A főkáptalannal kötött egyesség első kiindulási pontja az, hogy kihasítatván a határban a Mária Terézia urbarium szerint felvett $77\frac{1}{2}$ egész telek és 284 házas zsellér, azután a szabadcsok, a község sat. illetősége, a maradék kijelölt részeit a lakosság megváltja; a megválthatásból kihagyott rész a főkáptalan kizárólagos tulajdonául marad. Találtatott pedig a község birtokában szántó és kaszáló földekben, a szőlők közt levő szántóföldeket is ide értve: 12,144 hold. Ebből leszámítottat 77¹/₂ telek illetősége fejében 42 holdjával 3255, a község közbirtoka fejében 830³⁰/₁₀₀, plébánia föld 102³³/₁₀₀, urodalmi szántó és kaszáló 33¹⁰⁵⁵/₁₀₀₀ összesen 4221²²²/₁₀₀₀ ... hold. Maradt tehát megváltandó feleslegül 7923 hold, melyhez a község kívánságára még a sövényes kuti legelő is 834 holddal hozzá adatván, ez összegért a váltásdíj 111854 forintba szabattott ezüstben, ötös kamattal 15 évi törlesztés mellett. A közlegelő 7913 holdat tévén, ebből 77¹/₂ telek, 284 zsellér, azután a lelkész, két tanító és jegyző részére fél-fél, ekkép összesen 115¹/₂ telek után 22 holdjával levonatott 2541 hold, ezenfelül az urodalom egy felállítandó harmadik tanítói állomás részére 11, faiskolának 6, temető helyre 6, közös rakodónak 6, a jegyzőnek az eddigi féltelki illetőséghez még 21, az orvosi állomás részére 11, összesen 61 holdat ajándékozván, azután ez a sövényes kuti legelő fejében, annak 834 holdnyi összegével megszorítottatván, ekkép a község részére összesen 3436 hold legelő szakítottatott ki egy tagban ott, a hol azt a község választotta. A fennmaradt 4477 holdnyi legelőrész az uraság kizárólagos tulajdonába ment át. Megengedett-tt, hogy az egyes lakosok az urasági legelőrész közé esett erdőterületeik fáját kivághassák. Ellenben a csengődi és rózsá-berki urodalmi erdőterület, mely a lakosság kaszálói közé esett, a községnek minden beszámítás nélkül átengedett-tt, csak a rajta volt fát vágatta ki az uraság. A *Berek* nevű csukástói szilos erdő földé szintén minden beszámítás nélkül a község birtokában maradt. A terméketlenül felvett földek annak birtokába mentek át, a kinek birtoka közt feküdtek. 1305 hold levén a szőlő terület. ennek dézsmaváltsága 40,000 frtban szabattott meg, ötös kamattal, 15 évi törlesztés mel'ett.

E rendezés óta a földmívelésben előmenetel mutatkozik. A homok megkötése folytán mindig több-több föld válik mívelhetővé. Az Órjeg lecsapolása is munkába vetetett, mely ha sikerül, 1000 hold jó föld válik száanthatóvá. Földeit a nép gondosan miveli; vasekéket, vasboronákat használ, két gazdának 3 lőerejű cséplőgépe is van. Fő mezőgazdasági termék a rozs és krumpli. Vetett takarmányul a luczerni lőhere dívatozik kis mértékben.

Az állattenyésztés a legelő megszűkitése miatt hanyatlott. Tagosítás-előtt 2—3000 gulyabeli marha, 600—800 darab méneses ló, mintegy 20,000 db birka legelt a határon. Most ez mind megcsökkent s csak a legszükségesebbre szorítkozik. Birka különösen alig van 1000. A tehénecsorda a község tulajdonát tevő ugar földekre jár 2 frt fűbér mellett. Sertésekért fűbér nem fizettetik. Arányosítás a közlegelő hasz-

nálhatására nézve nincs. Tarló felszabadulás szintén nincs, mert a lakosság tagosított földjein tanyás gazdaságot folytat. — A jövedelmet adó főfoglalkozások egyike a szőlőművelés. A szőlő terület 1300 holdat halad, s új homok ültetésekkel folyvást szaporodik. 1873-ban is 49 hold tetetett így hasznot hajtóvá a község által történt kiosztás folytán. Közép évi termés összege 20—25,000 akó, mely általában 4—7 fok közt változik, s jóságát mutatja azon körülmény, hogy jó pinczék nem levén, többnyire kamrákban áll, még sem romlik meg. Új fogások a szőlő megmunkálás és borkézelés körül nincsenek; az oltás által nemesítés sem divatozik. A gyümölcstermelés gyenge lábon áll. Községi faiskola 8 hold, mely 1875 óta okleveles kertész kezelése alatt van.

Napszámosokban nincsen hiány. Élelmezés mellett kapálásra 40—50, kaszálásra 80—100 kr, a napbér; — az aratás 11—12-dén. Cseléd is elég kapható; sőt a néceselédnek valók még Bajára is nagy számmal mennek. Béres vagy kocsis évibére 100, gyengébbé 50—60, néceselédé 30—60 frt, bentartáson.

Két ipartársulatban van: 27 takács, 13 molnár, 2 köteles, 6 szabó, 7 ács, 7 bogsnár, 6 eszmadia, 4 asztalos, 1 kalapos, 11 kovács, 3 lakatos, 2 kádár, 2 szűcs, 2 mészáros, 2 szűrszabó. Nagyobb ipar nincs. Apró vegyes szatócs van 18, kik közt többen gyapju, gabona, gyöckér stb. kereskedéssel is foglalkoznak. 1869-ben kapott a község vásáros hetivásár jogot. A hetivásár esütőrtökön esik: de mindeddig jelentéktelen. A lakosság gabonafélét Kis-Kőrösrre, gyümölcsöt, krumplit, bort pedig Kalocsára hord a piacra. Országos vásár kettő esik évenként, egyik husvét utánni, másik Dömötör nap (oct. 26) előtti vásárnap. Ezek mint kezdetlegesekek, még gyengék: de különösen a baromvásárok jókká fejlődést mutatnak, azokat a közel vidéken kívül, a dunántúliak is élénken látogatván.

Két olvasóegylet van; egyik: »polgári olvasókör«, a másik »katholikus olvasókör« czím alatt.

A birtok változás meglehetősen gyakori. Beltelkek ára holdanként 150—200 frt, házak 300—500 frt, szántóföld s kaszáló holdja 50—100 frt, szőlőké 150—300 frt. A telekeladások leginkább $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{8}$ telek részekben történnek. Vevők többnyire helybeliek. Szőlőket vidékiek is vesznek. Zsidó birtokok is több van $\frac{1}{2}$ és egész telekkel. — Bérlet kevés. A káptalan *Tűskös* nevű pusztája van bérbe adva helybeli zsidónak. A kik nem saját erejükkel mivelik földeiket, azok leginkább feles mivelésre szokták adni.

Polgárdi. pusztá Keczeltől délre $3\frac{1}{4}$ mf. Ezzel van adósorozatilag összeesatolva. Összes területe 7700 hold. Talajára nézve Keczeléhez hasonló. Van rajta 300 hold termő szőlő. Ezen kívül fekete homok része mivelés alatt áll, a többi legelőül szolgál. Homok területei többfelé erdőkkel befásítottak. Új birtokosa Windisch József ur maga gazdálkodván, a homokkötésre általában kitünő gondot fordít, s erdő és szőlőültetéssel sok előbb terméketlen földet hasznosít. Majorjában s általában a pusztán van 131 r. kath. s 4 ref. lakos. A r. katholikusok a keczeli anyaegyházhoz tartoznak.

Császártöltés, vegyes magyar-német község, Keczeltől délnek, a bajai megyeent vonalban, Keczel és Nádudvar közt, ettől 2,

amattól $1\frac{1}{2}$, Hajóstól, mely utolsó postája, keletre 1 mf. A mult század első felében keletkezett egészen új telep. A török világ előtt helyneve sem fordul elő. A községi levéltárban nincs okmány telepítése iránt. Bél Mátyás 1737-ről még nem szól róla. Azonban a hagyomány azt tartja, hogy I. Lipót király idejében (1703—1705. év) telepített meg. Jelesen, hogy itt utazván, a császár utazása alkalmával készítette itt az Orjeg mocsárjain keresztül töltés, melynek készítéséhez Meklenburgból hoztak ahhoz értő német munkásokat, a kik azután itt maradtak s a töltésről nevezték telepjöket Császártöltésnek.

Most lakosainak száma 1810. Ezek törzse csakugyan meklenburgi eredetű sváb: de magyarság is keveredett már közéjük s köztük is elmagyarosodtak s nyelvök most már vegyes magyar-német. V. lásra nézve 37 zsidót és 3 reformátust kivéve, mind róm. katolikuskok, a kiknek már a mult század közepén volt itt anyaegyházuk, mert anyakönyvök 1763-tól kezdődik, 1780-ban Simon Jüda tiszteletere már új templomot építettek, a régi elavult helyett. — Határki-terjedés az adószorozat szerint 8514 kat. hold, melyből 1925 szántó, 1461 kaszáló, 1348 legelő, 642 erdő, 509 szőlő, 2629 beltelek és terméketlen, az Orjeg vizállásával együtt. A Mária Terézia urbárium szerint volt itt $44\frac{1}{32}$ jobbágy telek. Urbéri szabályozás és elkülönzés 1857-ben történt. 1832-ig a kalocsai érsekség volt a földesur, azóta a kalocsai főkapitány. Tagosítás nem történt s nem is vágyik erre a lakosság először a földminőség nagy változatossága, azután a miatt, mert most virágzó baromtenyésztését, melyre a főszulyt fekteti, nem akarja a tagosítás által (mint hibásan biszi) megzavarni.

A község maga az ugynevezett Sárközt a homokos vidéktől elválasztó dombor és az Orjeg mentében két domb között benyúló völgyben fekszik. Utszái rendetlenek: de 12—20 öl szélesek. A házak eleje fákkal beültetett. Az építkezés vertfal és vályog, nádtetőre. Szépitő bizottság nincs. A tűzmentes cserepes házak lassan szaporodnak. — A határ halmos, völgyes és örjeges; örjége székes, vadszénát termő, s legnagyobb részben mocsáros; — általában a talajminőség $\frac{1}{10}$ részen fekete homok, a többi könnyű homok. A szántóföldi főtermék rozs és kukorica, takarmánynak lóhere és répa kis mértékben.

A legnagyobb szuly az állattenyésztésre van fektetve: de inkább csak a szaporítás, mint a nemesítés tekintetében. Az együtt levő községi közlegelőre nézve az az arány van szabva, hogy egy egész telek után 24, egy házass zsellér állomány után 3 darab szarvasmarhát s ugyanannyi sertést lehet arra kihajtani. A szarvasmarha csak közönséges magyar faj, télen át kivált a széna rosszassága miatt rosszul táplált sovány; a lovak vegyesek 12 maroktól 16-ig, a sertés legnagyobb részben hosszúorrú szőke erdélyi faj; közönséges raczka birkatenyésztés is van. — E mellett jelentékeny jóvedelemforrást képez a szőlőmívelés, melyet a nép gondosan folytat, a bort tisztán kezeli. A gyümöstenyésztés igen csekély. Van 4 hold községi faiskola, melynek csak egy részében vannak gyümölcsfák, a nagyobb a homokkötéshez szükséges ákác csemeték nevelésére szolgál. A homokkötés és befásítás halad apránként előre, de elkülönzéskor 80 hold erdőt a lakosok ki is irtottak.

Napszámosra nézve itt sajátságos viszony van. Azokkal egész évre van az egyesség, s azok mintegy a gazdához vannak kötve. Ily módon tavasszal és őszkor 30, télen 20 kr. nyáron $\frac{1}{4}$ pesti mérő rozs szokott napszámberkép fizettetni, és mindig koszt, mert e nélkül napszámost kapni nem lehet. Ezenkívül a gazda a napszámos szükséges fuvarozását is teljesíti. Férficselések Keczelről és Jankováczról járnak. A mezei rendőrség öt felelős csász által szigorulag gyakoroltatik. — Iparoskép van: eszmadia, szabó, asztalos, lakatos, kovács, kádár, molnár, takács, mindenik féléből 1—2; a kereskedést csak apró szatócsok üzik. Főpiacz Baja, a hová a lakosság rozsot és kukoriczát hord.

Birtok adás-vevés nem gyakori. Egy telek ára 8000—10,000 frt, ház 200—2000, szántóföld holdja vagy szőlő 10—200 frt. Ha eladó kerül, általában helybeliek veszik. A telkes gazdák maguk mívelik földjeiket; sőt a községhez tartozó Csala pusztát egészen, és még a szomszéd Jankováczon és Borotán is bérelnék földeket.

Csala, a kalocsai főkáptalan pusztája Császártöltés mellett, melyhez adósorozatilag tartozik. Kiterjedése 5408 kat. hold, mely fekvésre s minőségre megegyez a császártöltési határral. Közel fele víz-állásos és buczkás terméketlen, egy negyede legelő, a másik egy negyednél valamivel több megoszolva erdő és szántó. Az egészet a császártöltési lakosok bérlik, holdját egyremásra 60 krajczárjával. 19 r. kath. lakosa van.

Hajós német m. v. Kalocsától kelet-délre $2\frac{1}{4}$, Császártöltéstől délnyugotra 1 mf., az Örjeg régi nagy tavának alsó végénél, saját postaállomással. E hely 1690-ben a lakatlanul elhagyottak közt iratott össze, mostani német lakosaival a mult század első negyedében települt. 1723-ban már anyaegyházuk volt itt a r. katolikusoknak, az anyakönyvek ettől kezdődvé. Templomuk 1728-ban épült s 1730-ban szenteltetett fel Sz.-Imre tiszteletére. Most lakosainak száma 3402, a kik 97 zsidót kivéve, mind róm. katolikusok.

A község főutczái szabályosok s szélesek; a mellék utczák rendetlenek és keskenyek. A házak eleje s udvarok szépen be vannak fával ültetve. Az építkezés mód sárral tapasztott, vagy vályogbol készült fal s nádtető. A cserepes házakat a nép nem szereti, mert padlásai kevésbbé használhatók, mint a nádasok. Összes határterület $10,742^{\frac{989}{1600}}$ hold. Ebből $4177^{\frac{821}{1600}}$ h. szántó, $2142^{\frac{181}{1600}}$ rét és kert, $805^{\frac{1010}{1600}}$ h. szőlő, $1797^{\frac{334}{1600}}$ h. legelő, $903^{\frac{182}{1600}}$ erdő, $242^{\frac{1466}{1600}}$ h. nádas, $673^{\frac{1192}{1600}}$ terméketlen. A határ egyharmad része halmos és homokos, másik sík, agyagos és részben fekete földű, a harmadik harmad a Sárközben lapályon fekvő, agyagos és szikes. Különösen így oszlanak meg a szántóföldek. A rétek kivétel nélkül lapályon fekszenek s csádás szénát teremnek. A szőlők homokosak és csak $\frac{1}{10}$ részben van agyagos vegyületök. A legelő $\frac{2}{3}$ része sivár homok, $\frac{1}{3}$ -da vizkiöntéses lapályos. Az erdők homok kötésre ültetett csoportozatokból állanak. A dülők közt megemlitendő a *Csákány* dülő, melyről az a nép monda, hogy ezta lakosok a mult század második tizedében egy aranyozott csákányfokosért vették a császártöltéseiktől.

A hajósi határra nézve tagosítás még nem történt; hanem a kalocsai érseki urodalom mint földes uraság és a lakosság közt elkü-

lönzés ment végbe az 1856-ban kötött egyesség szerint. Volt itt a Mária Terézia urbárium alapján $65\frac{16}{32}$ negyedik osztályu urbértelek. A szabályozás folytán előállott maradék földek iránt 15,000 frt váltásdíjban egyezett meg az urodalom a lakossággal. Az urbéri szőlők dézsmaváltása ugyanekkor 48,000 frtban állapítottatott meg. Ekétféle összegnek eddig, már 18 év óta csak kamatját fizette a nép, a tőkéből még nem törlesztett. A telkek általában nyolczadokra oszlanak s egy nyolczad telek illetősége 30—40 darabban széljel fekszik, az okszerű gazdálkodhatás roppant kárára; a népnek a tagosítás iránt még sincs érzéke. A földmívelésben csak annyiban mutatkozik előhaladás, a mennyiben a régi faekéket általában vasekék váltották fel. Az 1797³³¹ ₁₆₀₀ hold legelő terület együtt használtatik közlegelőkép; ezen kívül a tarlószabadulás is divatozik. A használatra nézve van némi arányosítási kulcs a birtok szerint, és a ki illetőségénél többet tart, megszabott díjt fizet a közös pénztárba, a melyből a kevesebbet tartók kárpótoltatnak. Különben a szarvasmarha, ló- és sertésenyésztés általában gyenge, juh nincs; him állatokat, csődöröket is a község maga tart.

Legtöbb gondot fordít a lakosság a szőlőmívelésre, s ez képezi egyszersmind fő jövedelemforrását. Rendes évi közép termésről az eredmény 30,000 akó körül van. Jóízű közönséges asztali bor. A gyümölcsenyésztés ismét gyengén áll.

Napszámosban nincs szükség. Tavaszon a szőlőkapálásnál koszt nélkül 40—50, kosztal 30 kr a napszámbér, kaszáláskor koszt nélkül 60—80, kosztal 40—60 kr. Az aratás őszire 12-dén, tavaszra 10-dén szokott lenni. Cselédeknek a helybeliek nem szegődnek el itt helyben, ha valaki cselédkép akar elállni, inkább a bácsmegyei községekbe szegődik: ide a körülfekvő, leginkább magyar községekből járnak. Ezek bentartásra fogadtatván, évi bérök férficselédé 80—100, nőcselédé 40—60 frt. A mezőrendőrség felelős csőszök által szigoruan van kezelve. A belrendőrségre szintén felelős éjörök vannak.

Iparoskép van 5 asztalos, 3 bognár, 2 ruhafestő, 2 mézesbábos, 11 molnár, 1 sütő, 9 cipész és csizmadia, 8 szabó, 5 kovács, 2 kőmives, 2 köteles, 2 szücs, 20 takács. Ezek azonban csak akkor dolgoznak, ha munkájok akad; egyébkor mezőgazdasággal is foglalkoznak. A kereskedést 8 szatócs képviseli, azután van 3 vegyes kereskedő, kik bajai és kalocsai megbízók részére gabona és borvásárlással is foglalkoznak. — Itt helyben pénteken szoktak hetivásárok lenni: de ezek gyengék; a helybeli nép maga is inkább Bajára és Kalocsára piacoz. Kalocsára hord: csirkét, tyukot, libát, tojást s egyéb élelmiczikket, e közt kiválóan szőlőt és bort. Bajára szintén visz bort, azután krumplit, s némi eladható gabonafélét. Országos vásár három tartatik helyben: mart. 25, június 29 és sept. 29-dikét követő vasárnap, és hétfőn. E vásárok Bács és Tolnamegyéből is eléggé látogattatnak: de különös nevezetességek nincsen.

Birtok adás-vevés elég gyakori. Csak $\frac{1}{4}$ vagy $\frac{1}{2}$ telkek levén, a külső birtokok így adatnak, $\frac{1}{4}$ telek ára 1200—1500 frt. 1874-ben így adatott el 8 nyolczad és 5 negyed telek. Szőlők ára 20—100 frtig holdanként, ugyancsak 1874-ben így adatott el mintegy 50 hold.

Ugyanez idő alatt eladatott mintegy 30 lakóház; ezek ára az épület minőségéhez és hol fekvéséhez képest nagyon különböző, legolcsóbb 100, legdrágább 1000 frt. Rendesen helybeliek a vevők. Zsidó föld-birtokos is van már 3.

Nagybirtokos egyedül a kalocsai érseki urodalom levén, annak gazdasága házilag kezeltetik. A részben mivelés csak a kukoriczá-nál divik.

A városon két patak folyik keresztül. Ezek egyike két kerekü malmot hajt. A két patak közt van egy régi érsek-urodalmi kastély, mely hajdan a kalocsai érsekeknek kedves nyári lakó és mulatóhelyök volt, a kastélyt körülövező vadas-kerttel. Ebben egész 1872-ig däm-vadak, özek, vaddisznók tanyáztak. Most már ez megszűnt. Most a kastélynak csak alsó része népesül néha meg, a mennyiben Hajós a csodatevő szűz Máriáról ismeretes bucsujáró hely levén, évenként május hóban szent János napján tartatni szokott bucsu napján a leg-távolabbrol ide seregülő bucsulátogatóknak gyónáshelyéül szolgál, mely alkalommal ott misék is szoktak szolgáltatni.

Nádudvar, magyar, német község, Hajóstól nyugot-délre 1 $\frac{1}{4}$, Kalocsától délre 3, u. p. Sükösdötől északra 1 mf., közel a fölötté elmenő pest-bajai megyeuthoz. 1690-ben elpusztult helykép iratott össze. Még 1695-ben sem került a lakottak közé. De a múlt század első éveiben már ismét lakott lett, s ugyanakkor népessége új német települőkkel szaporított. Már a török világ előtt a kalocsai érsek-ség birtoka volt. Most népessége 20571. Ebből 2029 r. kath., 1 ágost., 27 zsidó. A r. katolikusoknak anyaegyházuk van. Ez 1739. július 16-án különítettett el egyházilag Hajóstól, a hová előbb leányegyház-kép tartozott, de anyakönyvei már előbből, 1724-ről kezdődnek. 1807-ben építettett új templom Boldogasszony tiszteletére. Ez 1850. június 13-án, mikor csaknem az egész községet tűz hamvasztotta el, leégett s azután épült újra. Az anyaegyházhoz fiókkép tartoznak a körül fekvő majorok és puszták, jelesen Ersekhalma 65, Hild 96, Káll 24, Józsefháza 110, Józsefvölgy 18, összesen 309 r. kath. lakossal.

A község maga közvetlen a régi Dunapart alatt, de annak ár-tere felett, emelkedett helyen fekszik. A régi község nem itt volt, s az első új telepítés sem itt történt, hanem a lapályon, a mostani köz-ség és az ugynevezett Halasitzka mocár közt: miután azonban ott az árvizek által rongáltatott, a török világ alatt pedig egészen elpusztult, úgy került ismételt új telepedéssel és többszöri helyváltoztatás után a mostani helyre, melyet a partoldalban ázott pinczék e czélra legalkalmasabbnak mutattak. Utszái rendesek és szélesek, kivéve a Duzsnok felé vezető utszát, mely keskeny és görbe. A házak eleje akác és eper (itt szedernek hívják) fákkal van kiültetve. Az új épít-kezésekre bizottság ügyel fel, mind az egyenes utszavonal megtar-tása, mind a csinosabb, jobb építkezés tekintetében. Cserépes ház eddig kevés van, miután azonban megindult a községben a tető-cserép égetés is, remélhető, hogy ezután ez is szaporodik.

Határterület 7059 kat. hold. Ez kétfelé oszlik. Az egyik fele lenn fekszik a part alatt, az ugynevezett Sárközben, a másik fele a part felett magas dombon. A part alatti földnek talaja nagyobb részt

fekete televényes agyag, néhol homokos, de sok az ingoványos, zombékos, mocsáros rész is. A keleti részen elhúzódó dombláncz földje általában homokos. Legtermékenyebb az ugynevezett hajósi-ut melletti dülő, legsoványabb a határ felső része, a hol sok futóhomok is van. A tagosítás 1857-ben történt volna: de miután a lakosság azt nagyon kedvetlenül fogadta, csak 1864-ben fejeztetett be. Már a M. Terézia urbarium szerint volt itt $81\frac{1}{4}$, egész urbértelek. Tagosítás után és az óta a nép legelőjének és kaszálójának nagy részét felszántotta. Most a községi közlegelő csak 457 holdat tesz. Mivel pedig a szántóföldek gabonatermeléssel vannak elfoglalva, s a vetett takarmánytermelés igen csekély, úgy hogy a muharral, bükköny keverékkel és lóherével bevetett összes terület alig megy 100 holdra; ennek folytán az állattenyésztés a régihez képest nagyon összeszorult. A közlegelőn minden $\frac{1}{4}$ telek aránya szerint négy darab marha — szarvasmarha vagy ló — legeltetési jog van engedve. 4 bika s 5 kan közséگیleg tartatik. Ménlovuk csak magánosoknak van; a hatvanas években gyakorlott állammén tartással felhagyott a község. A régi terjedt juhtenyésztés megszűnt; azt a szomszéd határokon bérelt legelőn gyakorolják még némelyek. A gazdálkodás a három nyomásos ugaros rendszer szerint folyik. Az ugar rendesen trágyát kap. Átalában vas-ekék vannak használatban. Egyéb gazdasági gépeknek nincs terjedtségök. Legfőbb jövedelemforrás a bor, mely 1447 holdon miveltetik. A szőlő emelkedett parton fekszik; a bor a környékben termő homoki borok közt az első helyet foglalja; azelőtt kizárólag veresnek szüretett, most egyenlő részben veres és siller; a bácskai lakosok közt van jó kelendősege, kik helyből vásárolják. Van itt egy 4 holdas községi faiskola, szakértő lakos kezelése alatt: de a gyümölcsenyésztés és nemesítés a lakosság közt még nagyon csekély fejlettséggel bír. — Földjavítási mivelet már több sivány homok területnek fákka beültetése és mocsárok kiszáritása által eszközöltetett és folytonosan eszközöltetik.

Munkás erőben nincs hiány. Szőlőkapás kosztal 30—40, a nélkül 50—60, kukoriczakapás kosztal 40—50, a nélkül 70—80, kaszás kosztal 80—100, koszt nélkül 140—160 kr. Aratók s nyomtatók 11—12-dén dolgoznak. Cselédek többnyire Hajósról járnak, férfi cseléd évi bére 70—80, nőcselédé 50—60 frt, általában bentartósak. — A rendőrség felelős örök által gyakoroltatik. Ilyen ör van 8. Ezek minden akár a község belterületén, akár kinn a határon történt kárt megtéríteni tartoznak; azután a tettesen ők hajtják be. Ezért kapnak évenként a községi pénztárból készpénzben 1000 frtot, azután minden negyed telek után 9 itcze és minden kapa szőlő után 1 meszely gabonát. — Van összesen 46 iparos, és pedig 5 szabó, 4 kovács, 1 lakatos, 2 kádár, 3 kerékgyártó, 1 köteles, 3 asztalos, 3 cipész, 2 molnár, 22 takács. Kis vegyeskereskedő van 5. — A piacozás leginkább a $2\frac{3}{4}$ mfdre eső Bajára történik, hová a lakosság gabonaféléket hord.

Természeti nevezetesség ugyan a határban nincs: de mégis megemlítést érdemelnek a nyugoti részen a partoldalokban serkedező

források, melyek közül egy, különösen a vadászok figyelmét felkeltötte az által, mert még 18 fokos nagy hidegben sem szokott befagyni.

Éven át 40—50 kisebb-nagyobb birtok adás-vevés fordul elő. Egy 12—13 holdból álló negyed telek ára 1200—1800 frt, lakház 300—1000 frt, 150—200 □ öles házi kert 100—150 frt, egy 1200 □ öles szőlő 160—300 frt. A birtokokat csak helybeliek szokták venni, kivéve a szőlőket, melyekre bogyiszlói, fajszi és duzsnoki lakosok is kerülnek vevőkül. A határban kevés föld kerül haszonbér alá. Különben szántóföldi birtok évi bére holdanként kicsiben 11—13 frt. A feléből művelésre különösen a kalocsai érsekség szomszéd Izsák és Farkas-sziget pusztáján nyílik alkalom, melyet a lakosság egy része, saját határának megművelése mellett szorgalmasan is igénybe vesz.

Hild, Káll, Sipsa-Szölös, Farkas-sziget, Szántó pusztá, mindenik a kalocsai érsekség birtoka, s adószorozati és közigazgatási tekintetben a hild-káli felső major s Sipsa-Szölös Hajóshoz, a hild-káli alsó pusztá, Farkas-sziget és Szántó Nádudvarhoz tartoznak. Hild és Káll Hajóstól keletre Nádudvar fölött partos fensíkon, Sipsa-Szölös Hajóstól délre Bogyiszló irányában, a sárközi lapályon fekszik. A háromnak összes területe : zon 800 holddal, a mely a bogyiszlói 1874-iki egység folytán csatoltatott ide, összesen 8000 kat. hold, melyből 2800 h. lapályos fekete földű, 5200 h. homokos. Szántó szintén a Sárközben Nádudvar és Bogyiszló közt a Vajásfok mellett 4782 kat. hold; annak közelében Farkas-sziget. Különös kitüntetést érdemel azon szorgalom, melyet a mostani kalocsai érsek, Haynald Lajos ő nagyméltósága a futóhomok erdősítések körül uradalmaiban többfelé, de kiválólag a hajósi urod. kerületben s itt első sorban a hildi pusztán kifejt.

Sükösd, régen dalmát, most magyar község, Nádudvaron alol 1 mf., a pest-bajai-utban, Bajától 2 mf., saját posta-állomással. A török világ alatt nem pusztult el egészen: de nagyon megromlott. 1690-ben 3 mérő gabona, és Csanáddal s Karával közösen 1 vágómarha katona-élelmezési segítség, az 1695-iki porta-igazitáskor pedig $\frac{1}{4}$ porta rovatott reá. Azonban akkor bentebb feküdt a Vajásfok mellett, közel a Nagy-Dunához, a hol most Ó-Sükösd nevű hely van. A mult század elején népesült uj dalmát települőkkel, s régi helyéről, a gyakori árvizek miatt, akkor kezdett mostani helyére, a régi Dunaparra átköltözni. Régi dalmát lakosai, a régi magyar lakosok közt egészen elmagyarosodtak. Most lakosság 3489, köztök 81 zsidó, 4 ágost., 4 ref., a többi r. kath., kikhez a határban levő Ó-Sükösdről még 41, *Vajastorok*ról 4 r. kath. lakos is tartozik. A r. katolikusoknak anyagyázuk van, mely 1719-ben keletkezett, anyakönyvei 1720-tól vannak meg, mostani temploma 1821-ben épült Minden Szentek tiszteletére. Van azután egy 1747-ben épült 1847-ben javított kápolnája is. A község vizár-mentes parton elég szabályosan van épülve. A szépen előre törekvő és népességében emelkedő községek egyike. Heti vásárokat tart pénteken. Összes határa az adószorozat szerint 11,142 hold; melyből szántó 3726, kaszáló rétség 2846, legelő 2505, erdő 602, szőlő 501, nádas 476, község beltelke s ter-

méketlen 486. Szántóföldei részint az ártér fölött homok dombokon és partokon vannak, melyek csak rozst teremnek, részint lapályon fekete televényesek: de ezeket a Duna árja gyakran rongálja. A legelő s rétság általában az ártéri lapon fekszik, s közte több tavas és vízállásos hely. Több fok szagatja: a Vajas, Hajdúfok, Korpádi és Kerülőfok, melyek főképen az Örjegről kapják vizöket s szokszor kárt tesznek. Jelesen e belvizek 1875-ben is 2000 holdat öntöttek el, miután a szomszéd csanádiak az Örjeg folyását eltöltötték. — Volt itt $65\frac{1}{2}$ egész urbértelek. A határrendezés és elkülönítés a kalocsai érsekséggel, mint földesurral 1864-ben ment végbe. Ezután egyes lakosok jelentékeny területű réteket és legelőket törtek fel. A község által 60 hold futóhomok ültetettet be ákác erdővel. A Csanádra és Nádudvarra vezető utak szintén ki vannak ültetve. Volna itt 5202 □ ölnyi községi faiskola is, felfogadott kertész kezelése alatt: de ennek eddig ugyszólván semmi eredménye nincs.

Gemencz, kétfelé, minorra és majorra oszló nagy dunasziget Sükösd alatt, melynek lakosai hajdan csakugyan a csanádiakkal együtt haszonélvezetében voltak. Az egész 1380 hold erdőség; a kalocsai érsekség birja.

Csanád, magyar község, Sükösdön alol, mely utolsó postája, $\frac{1}{2}$, a bajai utban, Bajától $1\frac{1}{2}$ mf. A török világ alol szintén nagyon elpusztultan, de mégis lakottan került ki. 1695-ben $\frac{1}{4}$ porta rovatott reá. Akkor bentebb feküdt, közel a Nagy-Dunához: de ott az árvizek nagyon rongálván, mostani helyére, az ártér fölött a régi Dunaparra 1806-ban költözött át. Egyike azon helyeknek, a hová a török világ után a vidék magyarsága főképen gyülekezett. Már a török világ alatt népes anyaegyházuk volt itt a reformátusoknak. A most is fenálló ref. anyaegyház 1650-ig képes felvezetni papjai névsorát, a mely időtől Erdélyi Dézsi Márton 22 évig volt itt pap. Az egyház sok viszonagság közt a török világon is átszarmazott. Anyakönyvei 1760 óta vannak meg. Most a község lakosszáma 2244. E közt 1890 helyét ref., 315 r. kath., 39 zsidó. A r. katolikuskoknak is anyaegyházuk van. Ezek előbb Sükösdhez tartoztak leányegyházképen. A kalocsai érsekség kegyurasága alatt, melyhez a község is, már a török világ előttről földesurilag tartozott, 1836-ban épült templomuk, paplajuk és iskolájuk; — 1839-ben szerveztetett anyaegyházuk; anyakönyveik azonban már sokkal előbből, 1799-ről kezdődnek. A község belrendezettsége egészen szabályos, széles, egyenes utszákkal, téres udvarokkal. Ugyanez közigazgatásilag is a járás legjobban vezetett, legtöbb s legrendezettebb közvagyonu községeinek egyike. Azonban a szükséges monographiai adatokat velem többszöri felkérésre sem közlöt. Határkiterjedése az adószorozat szerint 11,172 kat. hold, s ebből 2257 szántó, 2071 kaszáló rétság, 3570 legelő, 840 erdő, 389 szőlő, 442 nádas; a többi belső telek, utak és természetlen. Nagyobb része a lapályon ártéren fekszik. A M. Terézia urbarium szerint $50\frac{3}{4}$ urbértele volt.

Szent-István, magyar-horvát, vagyis inkább dalmát község, a megye alsó szélén, Csanádon alol $\frac{3}{4}$, Baján fölül, mely utolsó postája, $\frac{1}{4}$ mfre, a megyeutban. Két régi községből van alakulva, melyek

azonban állítólag ismét ebből származtak. Jelesen a török világ után eszközlött 1690-diki első megyei összeírásban, az elpusztult helyek jegyzékében, azon helynevek közt, a melyek Kalocsán alol ma is ismeretesek; névszerint Nádudvar, Hajós, Halom, Izsák stb. találunk egy Szent-Istvánt is. A lakott helyek közt pedig fel van jegyezve Pandur és Kákony. A községi előljárásának a régi történelemre vonatkozólag 1877. május 3-rol kelt közlése szerint: Szent-István őslakosai, a kik a községet legelőször létrehozták, horvátok voltak, kik, a mint a nép tartja, a tatár-futás után IV. Béla király alatt telepedtek ide. A régi község azon a helyen állott, a hol most a határban a szent-istváni dülő szántóföldek terülnek. Csakugyan újabb időben ezen földrésznek szántás alá lett feltörésekor nagyobb kődarabok, s esontmaradványok találtattak, a melyek hihetőleg a rombadőlt s elpusztult épületek és a régi temetkezési hely maradványait teszik. Egész a mohácsi gyásznapiokig itt állott a község. Csakhamar a mohácsi vész után a törökök által kiraboltatván és elpusztítatván, a megmaradt lakosok a Duna folyam közt volt erdőségekbe menekültek, s rejtékekben két részre oszolva, akkor alapítottak ott két községet, a nagyobb rész a kalocsai érsekség birtokához tartozott Koppán nevű pusztán Kákonyt, a kisebb rész alább a Bajával csaknem szemközt volt s sok erekek által körülvett szigeten Pandurt. E rejték helyen maradt meg a két község a török világ alatt, s 1691-ben Pandurra $\frac{1}{4}$, Kákonyra $\frac{1}{8}$ porta rovatott, mely a porták igazításánál 1695-ben is megtartatott. 1770-ben a Mária Terézia urbarium behozatalakor még mind a két község meg volt. Ekkor Panduron 13 negyed osztályu, Kákonyon pedig 33 szintén negyed osztályu urbértelek iratott össze, a kalocsai érsekség földesurasága alatt. Szent-István még ekkor nem volt meg. Azonban a két község az ártérben fekvő helyen az ugyanezen időtájon igen gyakori és nagy Duna-árvizek által felette sokat szenvedett. Az I. Rész 8. §-ában a levéltári anyagok közt különösen Pandurt illetőleg 1740, 1775, 1780 és 1782-ről több hivatkozást feljegyeztem. Hogy e község lakosai az árvizek gyakori pusztításától megmentessenek, zajesdi báró Patachich Adám kalocsai érsek mint földesur 1782-ben telepítette át a községet a mostani helyre, a hol azelőtt a lakosoknak szőlők voltak, melynek közelében a régi Szent-István templomának romjai még állottak. Ugyane romok maradványai a mostani község közelében keletre 1844-ben, mikor Ferenczy a megye többször hivatolt leírását írta, szintén láthatók voltak még. (Ferenczy Pest, Pilis és Solt politikai földleírása 123. l.) A vármegye pedig 1782. dec. 19-én tartott közgyűlésének határozata szerint, az ujonnan telepített község lakosait, az adófizetés és a közszolgálati teher alól 3 évig felmentette. — A megyének Balla Antal által 1793-ban készített nagy térképén csakugyan Szent-István már mostani helyére van kitéve, Pandur ellenben hiányzik. Ugyanezen Kákony még meg van régi helyén. Ez ugyan csak az árvizek folytonos pusztításai elől, 1805-ben gr. Kolonits László kalocsai érsek rendeletére települt át Szent-Istvánra. Így egyesült a két község. A község levéltárában maig megvan a Mária Terézia

királyné-féle urbárium alapjául 1769-ben készült összeírás, a melyből kitetszik, hogy mely családok költöztek át Pandurrol, melyek Kákonyrol. Mindkét községből a nevek tulnyomólag horvát hangzásuak: de vannak magyarok is, mint Pandurrol Keszthelyi, Horváth, Szűcs, Sulok, Késmárki, Varga, Kovács, — Kákonyrol Szendrei, Molnár, Beniczki; — bizonyáságul, hogy már a régi két község lakossága magyarral vegyes volt. De annak bizonyítékát, hogy a török világ előtt a két község lakossága egy községi lett volna, a horvát nevek egyenlő hangzásában sem találom, mert mindössze a Bertits és Bozsits név fordul elő, a mely mind a két községből került. Később egyes német családok is származtak be a pest- és bács megyei szomszéd német községekből.

Most a lakosság 3349 lélek. E közt 1644 dalmát eredetű, 1640 magyar, 82 német eredetű: de a dalmát eredetűek is, a kik a népség vagyonszámba vételét képezik, csaknem mind jól beszélnek a magyar nyelvet. Vallásra nézve 27 zsidót, 2 reformátust, mintegy 80 nazarenot kivéve, a többi mind r. katolikus. Ezeknek anyaegyházuk és templomuk van. Az anyaegyház 1809-ben szerveztetett, a templom is, mely 1806-ban kezdett építtetni, ekkorra épült fel, Szent István király tiszteletére. Az anyakönyvek szintén 1809 óta vannak meg. Papjai lettek 1809—15 Rác N., 1815—30, Koplányi Elek, 1830—43 Tej-fölösy István, 1843—71 Vandrák Ferencz, kinek halála után következett a mostani Sándor Illés. Az első iskola 1818-ban épült. 1863 július 2-án a templom 67 házzal, a plébániaépülettel, s község házzal leégett: de ugyanazon év nov. 1-re ismét díszesen felépült. Fiókkép tartozik ide *Szentgyörgy* major 14 lakossal, s az érseki erdőségekben széljel lakó 29 r. kath. lélek.

A község utszái egészen szabályosak, a kívánatnak megfelelő szélesek; a házak eleje akáczfákkal kiültetett. Építkezési szabályzat áll fen. A házak többnyire cserépre építtetnek, az istalók, félszerek a lakóházaktól elkülönítve. Különösen a főutczán, melyen a pest-bajai megye ut vonul végig, egypár kivételével, mind cserépes ház van, csinos építészeti modorral. — A kényelmes községi iskola három tanító alatt három tantermet foglal. Tankötelesek száma volt 1876-ban 470. Tan nyelv az első osztályban magyar, dalmát és német, a másodikban magyar és dalmát.

Határkiterjedés $9259^{136}_{/1200}$ hold. Ebből $6606^{551}_{/1200}$ h. szántó, $192^{666}_{/1200}$ kert, $866^{982}_{/1200}$ rét és kaszáló, $456^{1063}_{/1200}$ legelő, $82^{817}_{/1200}$ nádas, $511^{210}_{/1200}$ szőlő, $542^{314}_{/1200}$ h. terméketlen, mely közt az udvarterek, utszák s utak is foglaltatnak. Ebben azonban a községhez közigazgatásilag tartozó kalocsai érsekurodalmi birtok nincs benne, mely szántóföldben, kaszáló és nádas rétségeken s erdőben kerek számban 9000 holdat tesz. — 1876-ban a község adókiírása összesen 13,991 frt 62 krt tett, ebből a földadó 6884 frt 22 kr, az általános jövedelmi pótdadó 1693 frt 99 kr volt, a többi a különböző adónemek közt oszlott meg. Ezen kívül volt az érsekség adója a jelzett birtoka után 8066 frt 26 kr. — Nagy birtokos a határon csak a kalocsai érsekség. Ezután következik maga a község, melynek mint erkölcsi testületnek birtoka 969 holdat tesz. Továbbá Szűcs Sándor 214, Reiser Antal 170, a r. kath. plébános 159, Agatits Máttyás 127, Vuits Meny-

hért 120, Sámán Simon 112 hold birtokkal. Van még 15—16, a ki 50—80, ismét többen, a kik 30—40 hold közt birtokolnak, az 1—2 holdasokkal együtt pedig az összes birtokosok száma közel hatszáz, vagyis alig van családfő, a kinek valami kis fekvősege ne volna.

Földminőségét illetőleg: a határ egy része vizenyős, s az ugynevezett sárközi birtokát teszi a községnek; ez fekete homokos agyag, s a Dunamentén fekvén, a gyakori áradásoktól már régibb idő előtt a lakosság saját erejével épített védtöltéssel van oltalmazva. Ezen töltés a községnek már eddig 23,000 frtjába került. A védett tér mintegy 2000 holdat tesz. Másik része a határnak homokos, s ez keletre fekvén, mintegy 4000 hold, melyből 400 sivány ritka futóhomok. Legjobb minőségű részét képezik a határnak az ugynevezett sumári földek, ezek fekete homokosok, s mintegy 1060 holdra terjednek; csak-hogy nagyon messzi fekszenek. A domborzat, a sárközi részen kívül mindenütt igen változó halmos. Magasabb halom azonban csak kettő van; egyik a *Határhalom* a csanádi és szentisváni határ közt; másik a *Gólyahalom*.

Közigazgatásilag a községhez tartozik a kalocsai érsekség *Koppány* és *Aligvárd*a pusztája. Koppány a dunai részen fekszik, ott a hol hajdan Kákony község volt; talaja fekete agyagos; de az árvíz gyakran járja. Van itt egy rész szép lágy és keményfa erdő is. Aligvárd magaslaton fekszik, s kevés ritka homokos rész kivételével, igen jó fekete homok szántóföld. Ugyancsak ide s az érsekség birtokához tartozik még *Rezét* és *Pörbölly* sziget. Ezek a Duna által választatnak el az anyaközség határától. Ezekben sok jó kaszáló, fekete agyagos szántóföld, azután igen szép kemény és lágyfa erdőség van. *Pandur* sziget az ugynevezett *Sugovicza* dunaágon túl fekszik; keresztül fut rajta az ujonnan készített Deák Ferencz csatorna; van sok rétje, fekete agyagos szántóföldje, jól gondozott kemény és lágyfa erdeje. Végre *Kis-Rezét* sziget, a Nagy-Rezét mellett sűrű kemény és lágyfa vegyes erdővel.

A lakosok birtokát képező részen vannak: Csikostó, Vincsága, Határfok nevű vizek, melyek kevésbé halászhatók is; de leginkább nádasokul szolgálnak. A határon foly keresztül a Duna. A bajainak nevezett *dunagözhajó állomás* is a szentistváni határon van, épen azon tájon, a hol hajdan Pandur feküdt; azután Koppány és Kis-Rezét közt kigyózik egy dunaág, a mely Holt-Dunának neveztetik, miután régen a Nagy-Duna folyása volt. E vizek mind halászhatók.

A tagosítás 1856/7-ben ment végbe. Azóta a lakosok földeiket szabad tetszés szerint használják. Sok kaszáló és legelő feltörtetett. A földmivelés előre ment: de az állattenyésztés, mivel csak 456 hold legelő maradt közösen, s a vetett takarmánytermesztés se gyakoroltatik kellőleg, nagyon visszaesett. Azonban a tagosítás folytán némely földjavítások is történtek. Némely közlegelő részen ákáczfával kötött meg a homok, másutt mintegy 60 holdon eperfa ültetett, hogy annál jobb sertéslegelőt adjon; a községi utak élőfákkal szegélyeztettek; egyes lakosok 1869-ben 70 holdnyi vizenyős tért fásítottak. — A nép közt is általában vasekék vannak használatban. Főtermékek: a rozs, zab és kukorica; sokkal kevesebb a tiszta buza, árpa és köles.

Repcze, len, kender szintén divatos, valamint kis mértékben a lóhere termesztés is. — A közlegelőre nézve arányosítás áll fen : egy negyed telek után 2 nagy marhát, lovat, szarvasmarhát és 2 sertést, egy zsellérség után felényt lehet a közlegelőre a rendes legelődj mellett hajtani. Bikák közséigleg tartatnak ; kanok tartására a kanász van kötelezve ; a lovak hágtatására a bajai állammén állomás használtatik. Birkát csak a jobb módu gazdák tartanak még egy pár ezeret. Minden állattenyésztés csak kismértékű és nagyon középszerű.

Máris 511 magyar holdat tesz a szőlő s ez folyvást szaporodván az ujonnan felfogott homok ültetésekkel, a bortermelés nem jelentéktelen jövedelmi forrást képez. A gyümölcstenyésztés és nemesítés szintén emelkedik. Erre a közel bajai piac, a gyümölcsnek könnyű értékesíthetése által igen jótékony hatással van. A község községi faiskolául 3 h. földet szakítván ki, ez közkertész kezelése alatt áll, hol a tanítók felügyelete alatt az iskolás gyermekek is gyakoroltatnak a csemete ápolásban és nemesítésben ; a csemeték eladásából bevett összeg iskolai taneszközök szerzésére, s a szegény gyermekeknek iskolai könyvekkel s ruházattal ellátására szolgál.

Napszámosban nincs hiány. Legolcsóbb férfi napszám 50 kr, legdrágább az aratási szorgos időben 1 frt 40 kr, vagy egy véka rozs. Cseléd is könnyen kerül. Évibér 50—100 frt élelmezés mellett ; még vidékre is sokan szegődnek innen. — Van itt 7 szatócs bolt, továbbá van 5 szabó, 4 kovács, 3 takács, azután 3 szárazmalom. A nők általában foglalkoznak a szövással fonással ; nagyobb iparvállalatkép van két téglatelep, egyik a kalocsai érseki urodalomé, a másik magán vállalkozóé, mindenik elég erősen foglalkozik és tetőcserepet is éget ; végre van egy mészégető telep. — Vásár és főpiaczos helye a lakoságnak a tőszomszédban fekvő Baja.

Birtok adás-vevési változás aránylag elég gyakori. Szántóföldek ára, a minőség és fekvés szerint igen változó, holdanként 20 frttól egész 150 frtig. Legdrágábbak a sumári és sárközi földek ; házak ára, melyek nagy része cseréptető alatt áll, 200 frttól 2000 frtig. Vevők helyből s a szomszéd Bajáról kerülnek. A kalocsai érsekség birtokai leginkább nagybérletileg kezeltetnek. Ezen nagy bérletek bérlői többnyire bajaiak, keresztyének és zsidók. Helyből nagybérelő egy sincs. Vannak azután kisebb bérletek is, melyekben már a helybeliek is részt vesznek. Évi közép bérár holdanként 10 frt körül. Nagyobb gyakorlata van a helybeli lakosok közt a feléből mivélésnek, melyre az urodalmi földeken is szoktak vállalkozni.

Szeremle, régi magyar község, a megye legvégső csucsán, a Duna kanyargásai közt, Baján is alol fekszik, Szent Istvántól s Bajától is, mely utolsó postája, délre 1 mf. A török világ alol lakottan és oly népességgel került ki, hogy 1690-ben 38 mérő gabona, 1 vágómarha katonatartási segély, 1691-ben $\frac{3}{8}$ porta, 1695-ben pedig 1 egész porta rovatott reá. De akkor nem ott állott a község, a hol most ; hanem a *Gogány sziget* déli alsó végén, tul az ezt képező dunaágon, annak jobb partján Pandur átellenében, azon mégis alol. Mostani helyére azon időtájon költözött, mikor Pandur Szent-Istvánra át települt. A Mária Terézia-féle urbarium szabályozáskor még régi helyén volt, a

mint kitetszik a szabályozó okiratból, mely 1770 április 10-én Panduron tárgyalatott és iratott alá, miután a megyei küldöttség a nagy vizek és mocsárok miatt nem mehetvén a helyszínére, a szeremlei előljáróságot tárgyalás végett Pandurra rendelte ki. A falu régi helyét a pörbolyi duna-átvágás folytán már egészen elmosta a víz. Most a község elég védett helyen fekszik: alatta a Duna közép vízállása a tenger felett 253, partmagassága 279 láb, ezen kívül védtöltései is vannak: mind a mellett nem ment egészen a víztől. 1876-ban is behatolt belterületére az árvíz, a Ferencz-esatorna tápszilipjének megromlása folytán; határát pedig az árak nagyon járók. — Most népessége 2231 l. Ebből 2157 helvét ref., 34 r. kath., 19 óhitű, 21 zsidó. A reformátusoknak régi anyaegyházuk van, mely még a török világ közepéig 1629-ig képes felvinni papjai névsorát, a mikor Jakabfalvi Imre volt itt pap s utánna Patai János 30 évig következett. Ugyanezen egyháznak 3 tanító alatt igen jól rendezett iskolája van. Belrendezettsége a községnek szabályos. Az építkezésekre szoros hatósági ügyelet van. Új építkezés csupán tűzmentes cseréptetőre engedtetik, melynek következtében a cseréptetőzetek szaporodnak. Az épületek közt széna, szalma stb., efféle rakomány tartása tilos. Van cseréppel fedett díszes temploma, magas bádogos toronnyal. Határa 5688 kat. hold. Ennek legnagyobb része ezelőtt kaszáló és legelő volt. Szántóföld alig volt 800 hold. Azonban a kalocsai érseki urodalommal 1869-ben kötött határszabályozási egyesség szerint 600 hold erdő kiirtatott s mintegy 1000 hold legelő feltörtetett. A föld fekete televényes iszap s gazdag termő, mikor a víz nem rongálja. A nép szorgalmatos munkás s az állattenyésztésre is gondot fordít. Van 501 hold szőlője is. A gyümölcsenyésztés szintén virágzik. Van 3 hold 900 ööl községi faiskola rendes kertész kezelése alatt, melyből évenként nagyszámu nemesített csemete adatik el. A közlekedési utak az előljáróság által eper- és diófákkal ültetettek ki. Dicséretére szolgál a népnek, hogy az elaprózott kisbirtokokat összevásárlás útján folyvást egyesíteni törekszik.

Gogány sziget és Bali sziget, Szeremle fölött a Duna csavargó ágai közt, kalocsai érseki urodalmi erdőségek.

X. Solti közép járás.

Kalocsa, magyar érseki város, Budapesttől délre 15, a Duna balpartjától $\frac{1}{2}$ mf., az ugynevezett Sárközben, a melyet a Duna, a Sárviz és Vajas fokokkal alakít; posta, távirtda és Uszodnál gőzhajó állomással. Igen régi hely. Létezését a történészek a magyarok honfoglalása ideje előttre teszik. Nevét némelyek a rómaiaknak itt állott colossalis emléksobrától, mások Alsó-Pannoniának Colossus nevű praefektusától, ismét mások a hajdan ezen vidéken lakott koleti néptörzstől származtatják. A magyarok megtelepedése után is mindjárt nevezetes lett e hely. Már Szent István püspökséget alapított itt. Ennek idejét a kalocsai érsekmegyei évkönyvek az 1000-dik évre teszik, s az első püspököt Astricus, másképp Anastasiusnak mondják. E püs-

pökség Bács, Bodrog megyéken kívül, Solt, Csongrád és Szeremmegyékre is kiterjedt. — 1094-ben Sz. László király alatt a bácsi érsekség szakított ki belőle; de 1135-ben II. Béla alatt azzal ismét egyesítettett. Végre II. Endre alatt megnagyobbított területéből alakítottatott a szerémi püspökség. — Kalocsa most is székhelye az érsekségnek. A jelenlegi főpásztor Dr. Haynald Lajos, 88-dik azok sorában, a kik a kalocsai püspökség alapítása óta majd mint kalocsai püspökök, majd mint bácsi érsekek, később e kettő egyesítése után, mint kalocsai és bácsi érsekek az egyházmegye kormányzását vezették. A mohácsi vészig 58 volt ezek száma. Ekkor épen Tomori Pál viselte az érsekséget, a ki csakugyan Mohácsnál el is esett. A vész után mai napig ismét 30 az érsekek száma s így telik az összeg 88-ra. Van ezen érseki megyében 10 rendes kanonokság, 8 apátság és 10 prépostság. Kerületéhez tartozik: a nagyvárad latin szertartású, a csanádi, az erdélyi megyés, és a tinniniai címzetes püspökség. — Kalocsa a török világ előtt kövezett utszákkal ellátott, kerített fényes város volt. A török világban, valamint az egész vidék, úgy e város is nagyon elpusztult: de az alol mégis lakottkép került ki; mert az 1690-diki megrovás szerint, 100 mérő gabona és 3 vágómarha katona élelmezési segítség, — 1695-ben pedig $1\frac{1}{4}$ portaszám vettetett reá. Különben nemcsak a törökök pusztítottak rajta igen sokat; hanem 1602-ben a bellázadások közt nagyon szerepelt hajdu csapatok is fölégették. A török járom alol felszabadulás után újra épülésére nézve Keresztszeghi gróf Csáky Imre érseknek köszön igen sokat, a ki 1710-től 1732-ig viselte az érsekséget. Utánna valamint az érsekség újra szervezésére, úgy az elpusztult vidék újra telepítésére nézve gróf Patachich Gábor, a ki 1733-tól 1745-ig ült az érseki székhelyen, tett igen sokat. Különösen a káptalant ez szervezte újra; annak III. Károly királytól hivatalos pecsétet s hiteles levéltári jogot szerzett. Végre a kanonokok számát a mostani 10-re b. Patachich Ádám 1776-ban emelte fel.

Most az 1877-dik évi érsekmegyei évkönyv szerint a lakosság magában Kalocsában 7620 r. kath., 37 evang., 60 helvét, 475 zsidó összeg 8192. Az idetartozó pusztákon pedig van együttvéve 4195 r. kath., 5 helvét, 45 zsidó, összesen 4245; tehát főösszeg 12,437 lélek, A nép nyelve általában magyar. — A város épültsége rendes. Utszái többnyire egyenesek és szélesek. A szentháromság-utsza, a mely a város főutszája s északnyugotrol délfelé egyenesen húzódik, szabályszerű kettős fasorral van beültetve. A házak mellett legtöbb helyen 3 öl széles járdák; — a mellék utszák házai előtt szintén nagyobb részt akácza-ültetések és többnyire mindenfelé téglából készült gyalogjárdák vannak. Az építkezési mód a különböző viszonyokhoz

mért; azonban általában csinos. A tisztessé rendűek és iparosok házai többnyire eszerép és zsindeletetűre épűltek. Vannak vas lemezzel fedett házak is. A földmívelők leginkább a város külső részein laknak, s azok házai náddal fedvők ugyan, de szintén elég csinosak és tiszták. Szép tekintetet nyujtanak a közönséges épűleteknek is, a ház végeken az utsza felől levő fehérre meszelt magas tűzfalak, a tűzfalra építkezés levén általában divat. Különben 1857 óta szabályrendelettel ellátott szűpítő bizottság áll fen, a mely az e célra készűlt térkép szerint ügyel fel a rendszeres, csinos és tűzmentes építkezésre, a belvároson csakis tűzmentes tetűzetek építése levén megengedve, mely szabály még a nagyobb igazításoknál is szigoruan figyelemben tartatik.

Kitűnőbb épűletei között első helyen említendő az érseki székesegyház. Ez a város dunaoldali szűlén fekszik s harmadik már e helyen, mint azt Dr. Haynald Lajos érsek ő exja költségén, dr. Henszlmann Imre tudós régészűnk által 1869-ben eszkűzlött ásátások igazolják. Henszlmann ugyanis az ásátások alkalmával két templom nyomaira akadt; az elsőre, melyet Szent István építettett; — ez négy tornyu volt s maradványai minden tekintetben az ősz magyar építésmód jellegét viselik; — egy másodikra, mely az első helyén körülbelől a XIII-dik század elején a gallica iskola modora szerint épűlt; ezt, a mely két tornyos igen terjedelmes épűlet volt, a belháboruk alatt a hajdu csapatok égették fel és rombolták le földig 1602-ben, kik ugyanakkor az egész várost is elpusztították. (Lásd bővebben az 1870-dik évi érsekmegyei évkönyvet.) A mostani főtemplom nem oly nagyszerű ugyan, mint a milyennek a második mutatkozik: de szintén két tornyos diszes épűlet s méltó azon főpapok nevéhez, a kik azt építették. Ezt a török világ után gr. Csáky Imre érsek kezdette építettetni, annak kerűletét bástyaszerű falazattal is elláttatván; azután építették rajta az utánna következett érsekek közül többen; gróf Batthányi József pedig, ki 1760-tól 1776-ig érsekkeskedett itt, befejeztette az építést, s a diszes kettős tornyot őszhangzatos harangesorporttal, a templomot különféle oltári ékességekkel és orgonával látattatta el. A főoltárt igen disziti a Kupelwieser, néhai bécsi hirneves festő által készített gyönyörű oltárkép, mely Mária menybemenetelét ábrázolja. A szentély feljárata előtt két oldalrol Sz. István és Sz. László magyar királyok s az egyházmegye védszentjeinek carrarai márványbol faragott colossalis emlékszobrai állanak, melyek Kunszt József érsek költségén készűltek. Legujabb benne az Angszter József bécsi jeles orgonaművész által készített kitűnő szerkezetű, 36 változatu orgona. Kivűl a homlokzaton, a két torony közötti átjáró előtt három óriási szobor diszlik, a közűpső Máriát ábrázolja, midőn menybe vite-

tik. Ez Haynald érsek költségén készült. Ugyancsak Haynald érsek a templomra villámháritót tetetett, és az 1873-dik évi bécsi világkiállításról egy 3000 frtos órát szerzett a régi toronyóra helyett.

A székesegyház közvetlen közelében van az érseki kastély, szép s kitünően gondozott kerttel, mely az itteni intelligentiának sétahelyül szolgál. A kastélyt gr. Patachich Gábor érsek építtette román stylben. Ennek keleti oldalán van elhelyezve egy 30000 önálló művet, összesen 60—63000 kötetben tartalmazó gazdag könyvtár, melynek alapját gr. Batthányi József érsek vetette meg, azután többen szaporították. Különösen a gróf Klobusiczky Ferencz, gr. Nádasdy Ferencz és Lonovics József érsekek által hagyományozott könyvek külön termeket töltenek meg. Nevezetes e kastélyban Dr. Haynald Lajos érseknek, a kitünő botanikusnak nagy terjedelmű és jeles hirű növénygyűjteménye (Herbarium), nagy kincset képviselő növényszaki könyvtárral, melyben több, a szakban teljesen unicum műpéldányok is találhatók. A kastélyban még különös figyelmet érdemel az érseki kis házi kápolna, melyben, egyéb értékes tárgyak mellett, kitűnik egy gyémántokkal diszitett oltárkép. — A kastélytól keletre emelkedik a Mi asszonyunkról nevezett szegény iskolanénéneknek román stylben épült csinos temploma, — tövében az egyemeletes nagyterjedelmű lakházzal, melyben a külső elemi iskolák osztályain kívül, a bennlakó növendékek számára külön nőnövelde, polgári leányiskolával, tanítónőképződe, ovoda és árvaház vannak elhelyezve, úgy hogy a ház oly rendes lakói, a kik élelmezésöket is benn nyerik, a 200-at meghaladják. A csin és izlés, a melylyel ezen intézetnek mind lakó, mind iskola helyiségei berendezve vannak; a példányszerű rend és tisztaság, mely ott honol; s főleg a kitünő nevelés és szeretettel párosult bánásmód, melyben az intézet növendékei részesülnek, hazaszerte ismert. Ezen intézetet is b. e. Kunszt érsek alapította, Haynald érsek kibővítette s folytonos gondozásával nagyobó és nagyobb kifejlésre emeli. — A városnak keleti végén áll a kalvária, ennek közvetlen szomszédságában a Sz. Vinczéről nevezett szüzek vezetése alatti kóroda, melyet szintén Haynald érsek rendezett be újra, hozzá az aggok házát töldván, melyben a munkaképtelen s talán koldulásra kinszerített öreg férfiak és nők találnak biztos menhelyet. — A jezsuiták collegiuma két utszára szolgáló nagyszerű épület, gymnasiumi helyiségekkel, s mellette ugyanezek góth izlésű templomával. A collegium keleti részén van a tágas akadémiai terem, melyben évenként szellemi vitatkozások, előadások, szavalati és zene-ünnepélyek szoktak a hallgató közönség nagy részvéte mellett tartatni. — Ezen épületeken kívül megemlíthetők még a két emeletes papnövelde, a kanonokok egyemeletes

épületei félkörben az érseki kastély körül, a szintén egyemeletes urodalmi épületek, a fíképezde, az elemi tanoda, két pénztintézet egy-egy emeletes helyisége, végre a magyar királyhoz czimzett szintén egyemeletes vendégfogadó.

A r. kath. anyaegyház 1702-ben szerveztetett újra; anyakönyvei 1712-ben kezdődnek. Ez a török világ alól oly szerény állapotban került ki, hogy alig volt 600—700 lélekszáma; rendes plebánusa nem volt; hanem benne a kecskeméti ferenczrendi szerzetesek végezték a lelkészi teendőket, mely időről a kiküldött ferenczrendi szerzetesnek a plebániái levéltárban mai napig őrzött anyakönyvi jegyzetei tesznek bizonyosságot. A székes főegyházon kívül, van a Boldogságos szüz fogantatására szentelt egyház 1710-ről; azonkép a jezsuiták, és a Mi asszonyunkrol nevezett szerzetesnők templomában is tartatnak istenitiszteletek. Van végre különböző helyen hat kápolna. Az anyaegyházhoz leány- és fiók egyházakkép tartoznak: Alsó-Mégy 432, Bakód 150, Drágszél 546, Halom 278, Hillye 417, Homokmégy 681, Kis-Csertő 390, Kis-Drágszél 90, Mácsaiszállás 94, Negyven és Vörösszállás 303, Öreg-Csertő 816 r. kath. lakossal.

Tan- és nevelő intézetekké vannak itt: *a)* Az érseki főgymnasium, melyet b. e. Kunszt érsek alapított s a Jézus-társasági szerzetesek vezetése alá rendelt. A gymnasiumi épület a tanárok lakásától külön, vele mégis összeköttetésben álló, czélszerűen rendezett és izléses épület. Emeli ezen intézet értékét a gazdag természetjár, mely a jelenlegi főpásztor bőkezűségéből, a szükséges eszközöknek bőven lévén birtokában, a haladó korral lépést tart. Nem csekély értéket fog kölcsönözni az intézetnek ugyancsak a mostani érsek nemes elhatározásából emelendő csillagda, melyben a tanoncok a csillagászat gyakorlati elemeivel is meg fognak ismerkedhetni. A gymnasiummal egybekötve van az érseki Stephanaeum, vagyis finővelde (convictus), melyben évenként mintegy 100 tanuló nyer a jezsuita atyák vezetése alatt nevelést. A főgymnasiumot évenként 400-nál több tanuló szokta látogatni. — *b)* Az érseki papnővelde, melyben 1876-ban 19 hittanuló növendék nyert négy tanár által oktatást; más 22 növendék pedig a gymn. VII. és VIII-ik osztályaiban nyerte képeztetését. — *c)* Az érseki férfi- és nő tanítóképezdek; mindenik az elemi tanosztályok számára; amaz részben egyházi, részben világi tanárok, emez a Miasszonyunkrol czimzett szegény iskolánének vezetése alatt. 1876-ban a fitanítóképezdének 60, a nőképezdének 74 tanulója volt. — *d)* Az iskolánének házában az elemi tanítónőképezde mellett, polgári osztály tanítónőképezde is van, mely 1876-ban alapittatván, következetesen egészített ki. Az iskolánének ügyes veze-

tése alatt levő convictus szintén b. e. Kunszt József érsek által alapított, s 1860 óta már számos derék honleányt nevelt. Volt alkotmányos magyar minister Klauzál Gábor ur leánya is itt neveltetvén, 1866 auguszt. elején tartott vizsgák alkalmával, midőn leánya vizsgája végett időzött itt, itt halt meg a jó atya, s holt teste innen szállított Szegedre. — *e*) Megemlítendő végre az ugyancsak a t. iskolánénék vezetése alatt álló 8 osztályu leánytanoda, a kisedovó, a Haynald érsek által emelt árvaház, melynek 40 árva növendéke van, és a főelemi fitanoda öt tanteremmel, melyek egy emeletes épületben kellő czélszerűséggel vannak berendezve.

Határkiterjedés $35,257^{1265}_{1600}$ kat. hold. Ez általában sík, több helyen lapályos s csak is öt helyen bir némi domborzatos emelkedéssel; jelesen: a belső szőlőknél, a hol a domborzat magassága, a közép magasságtól számítva, mintegy 10 méter, — a halomszállási szőlőknél 25, — a homokmégyi szállási szőlőknél 15, végre a hillyei és keserüteleki szőlőknél mintegy 7—8 meter magassággal. Némi emelkedés mutatkozik a szakmári szálláson is: de ez a közép magasság felett alig tesz 4—5 métert s csak is a környezet alacsonysága miatt tűnik fel. Külön elnevezésű határrészek s puszták, talajminőség és .nívelési ágak szerint: 1. *Város*, kőégetői és cigány, felső és középső, városerdei és szigléti kertek, kötött, fekete talaju, részben agyagos első minőségű szántóföldek; — árendás, czirokháti, szentháti, felső és alsó péterháti, árpás melléki, Szent-János, negyven alatti, városi dora-domb, csépán és bábos sarok dűlői, érsek urod. malomszög és telek pusztai földek, kaszálókat képező hajlatokkal, nagyobb részt kötött agyag, s fekete homokos talajuak; — 2. *Vörösszállás*: Kövecseg dűlői homokos, fekete szántófölddel, szarvassziget dűlő nagy kiterjedésű kaszálókkal; — 3. *Negyven*: szilfai, rókaajuki dűlő kötött agyagos talaju szántóföldek, — telekaljai s megyefoki dűlő részint szántóföld, részint kaszáló; — 4. *Papszállás*, érsek urod. *Nagy és Kis-Berke* puszták legnagyobb részben agyagos talajuak és kaszálóknak használatnak, azonban számos fokok veszik őket körül, melyek belvizekkel folyvást tele levén, a használhatást nagyon akadályozzák; — 5. *Gombolyag*: pirostelki, középső és csukás dűlői kötött fekete szántóföldekkel, sziget dűlő kaszálókkal; — 6. *Nagy-Tény* fekete agyagos, s részben szikes szántóföldekkel s a hajlatokon jó minőségű kaszálókkal; — 7. *Kis Tény* hasonló minőségű s használatu; — 8. *Keserü telek* egy részben fekete agyagos, másban fekete homokos szántóföld, s a hajlatokon jó minőségű kaszáló; — 9. *Résztelek*, nagy részben kötött fekete talaju, kisebbben szikes szántó és szikes kaszáló; — 10. *Alsó-Erek szállás*, legnagyobb részben kevert agyag talaju, kisebbben szikes, a hajlatokon vízállásos szántók és kaszálók; — 11. *Halom* fekete homok, majd kevert agyag, kevés szikes szántó, a halomi sziget kaszáló; — 12. *Szakmár*, kötött fekete talaju, majd szikes szántóföld, a fokok közt rosz minőségű rétség; — 13. *Kis és Új-Ülés* kötött agyagos szántóföldi talaj, szigeti kaszálókkal; — 14. *Mácsai szállás*, részben agyagos, részben szikes szántóföld, a szántók közt a

fokok mellett és hajlatokon szikes kaszálók; — 15. *Karczag* vagy *Kakonyszállás* szántóföldei fekete agyagos keverékek, kevés szikkel, melyek kiválóan nehéz búzát teremnek: de tavaszi kalászosok alá nem alkalmasok; szikes kaszálói kitűnő szénát adnak; — 16. *Kis és Öreg-Csertő*: középtermő képességű, buza talaj; kaszálói többnyire csirkákások, nem a legjobb fűvet termik; közösen hagyott legelője mocsáros és zsombékos, de elegendő emelkedett résszel is bír, melyen a barom kedvező legelőt talál; — 17. *Homokmégy*, talaja szerfelett változó, vannak pusztá homok részei: de vannak első minőségű fekete agyagos szántóföldei, majd jótermő kötött homokos, fekete könnyű agyagos, kevésbé vagy inkább szikes, végre vizenyős és zsombékos részei is; a Godapart dülő különösen árteres szántóföldeket és kaszálókat foglal; — 18. *Drágszél*, legnagyobb részben kötött fekete talaju szántóföldekkel, az árpás melléki és tálladi lapos kaszálókkal; — 19. *Hillye szállás*, tulnyomólag fekete kötött agyagos talaj; de vannak homokos s néhol szikes részei is; többnyire szántóföld; kaszálói belvizes ártereken fekszenek, zsombékosok, néhol ingoványosak, s savanyu szénát teremnek; — 20. *Alsó-Mégyszállás*, szántóföldei szikes agyagosak s kötött fekete földűek, kaszálói vízállásosak és mocsárosak.

A tagosítás 1860-ban kezdetett és 1869-ben végeztetett be. Ez alkalommal a birtok szabályozás, legelő elkülönzés, s részben a széljellel fekvő birtokok összesítése is eszközöltetett. Általában mégis csak két szállás lakossága tagosított egészen; a többi szállások birtokosai leginkább csak szabályoztak s csupán részben tagosítottak. De legelő illetőségeket még azok is, a kik tagosítottak, többnyire közösen hagyták. A szabályozás művelési ágak szerint elkülönítve történt, vagyis kiki lehetőleg annyi szántóföldet, kaszálót és rétet kapott, a mennyit azelőtt birt. Volt itt 179^{28/32} urbértelek. A szabályozás óta a háromnyomásos gazdálkodási rendszer van alkalmazva. Hatos vető forgással csak is a nagyobb birtoku és tetemes beruházásokkal gazdálkodó egyéneknek találkozzunk. Szabályozás alkalmával mind a pusztai telek birtokosok, mind a zsellérek hagytak közlegelőt. Ily legelő van a város délkeleti részein, a melyben minden volt zsellérház után 444 □ öl legelő illetőség foglaltatik. A szállás tulajdonosok, a mellett hogy a szállások közvetlen közelében is hagytak közlegelőt, egyszersmind a *csornai* ugynevezett őrjegi legelőt is közösen hagyták. Ezen őrjegi részek zsombékosok s ingoványosak. Rajtok nagy turfa rétegek, s a talaj alatt félméternyre csiga kövületek és porhanyó homokkő rétegek vannak. Ezen legelőn, valamint az ezzel összeköttetésben levő mocsárokon az ármentesítés már Glasz Márton m. kir. főmérnök által 1856-ban készített tervezet szerint társulati uton foganatba van véve, s ha e műveletnek kellő eredményre jutása sikerül: akkor a város területe 8—10,000 hold legjobb minőségű búzatermő földdel fog szaporodni. Most a legeltetésre nézve a különböző helyeken különböző birtokarányosítási szabályzat áll fen; ezen kívül, minthogy a háromnyomásos gazdálkodási rendszer szerint nagy területű tarlók és ugarok kerülnek, a tarlónak és ugar fordulóknak legeltetésre használása is divatozik.

Szarvasmarha, ló, sertés és juhtenyésztés az utóbbi évek alatt hanyatlott; de éppen nem a legelőfelosztás miatt, mely most sincs egészen kihasználva, s valóban több legelő barmot is elbirna; hanem inkább a miatt, hogy a gazdák a magtermés csekélyisége következtében, haszon marháikon voltak kénytelenek tuladni, hogy mellőzhetlen szükségleteiket azok árából teljesíthessék; és csakugyan a mint javult egy kissé a termés, mindjárt visszaállította baromállományát, a ki a mennyire tehetette, ámbár a legelőterülethez képest az még most is kevés. A kalocsai földmivelő nép a lótenyésztésre fektet legtöbb sulyt, s ebben a cél-érést kedvezményezi az, hogy a város évenként 6—7 állammént szokott tartani, és a kalocsai lovak már is annyira nemesítvék, hogy nemcsak katonai szolgálatra alkalmasak, hanem diszfogatokba is gyakran kerülnek közülök, melyek párja nem ritkán 1000 forinttal is fizettetik. A szarvasmarha közepszerű magyar faj; ennek tenyésztését gyakran hátrányolja azon körülmény, hogy a kaszáló rétek sokszor szenvedvén a belvizek és áradások miatt, tulnyomólag sáros, savanyu szénát szolgáltatnak, melyen a jószág soványon telel. A sertésenyésztést némelyek szintén kitűnő gonddal fizik s az angol Yorkchirei fajjal keresztezett keverék fajt tenyészteneik.

Legfőbb földtermék a buza, mely oly mennyiségben termesztetik, hogy a szántóföldek közel egyharmadát évenként rendszeren ez foglalja el. Minőségre ez az ország legjobb vidékeinek termékével kiállja a versenyt; sulya osztrák mérőnként 84—92 fontos szokott lenni; átlagos termése holdanként 8—9 posonyi mérő. Ezután legnagyobb mennyiségben termesztetik az árpa és kukoricza. Az árpa rendszeren buza tarlóba, a kukoricza a kapás fordulóba szokott vettetni; minde-nik többnyire kitűnő jó eredménynyel; és mivel helyben se szeszszőzde, se nagyobb sörgyár vagy hizlaló nincs, tehát a buza mellett e kettő a legerősebb kiviteli czikk. Rozs csakis a homokos keverékű szántóföldeken termeltetik aránylag kis mennyiségben, úgy hogy mint kiviteli czikk, számot nem tesz. Az iparnövények közül a repcével évenként történnek kísérletek: de ez a vízenyős időjárás miatt csak ritkán sikerül; úgyhogy ámbár ha egyszer sikerül, akkor jótermést ad: de éppen a sikerülés ritkasága miatt, erre első kereskedelmi czikkép számítani nem lehet. Nagyobb biztosságot nyújt a lentermelés, a mely valamint szálla, úgy magra nézve is leggyakrabban kitűnő eredményre vezet, s ez okból különösen megérdemli a figyelmet. Kár, hogy ez mégis a szövő ipar hiánya miatt, évről-évre inkább elhanyagol-tatik. — A vetett takarmányfélék közül leginkább elterjedt a luczerni lóhere, mely kedvező időjárás s az aláfordított földnek jó elkészítése mellett évenként ötször használható s egy vetés után 6 évig eltart. Annyira becsült termény ez itt, hogy egy kat. hold luczernás évi használatáért a város közelében 40—50 frt bérösszeg szokott fizet-tetni, a mi abban is leli magyarázatát, miszerint a határ nagy része árteres levén, luczernásnak alkalmas földdel, a város közelében keve-sen rendelkeznek. Nem kevésbbé divatos vetett takarmány a zabos búkköny, azután nagyobb gazdaságokban a sűrűn vetett kukoricza vagyis csalamádé. A zöldségfélék s kerti vetemények termelése, vala-mint az egész vidéken, úgy itt is dicséretes fejlettségnek örvend. A

trágyázás, némely csekély kivétellel, nagyon kezdetleges állapotban van; mert rendes körülmények közt csak is a kertek és zselléri tagok trágyáztatnak, melyeken kivált kerti vetemények természetnek. A jobb földek $\frac{1}{3}$ -ban ugarnak hagyatván, azok trágyázására nézve a nép semmi szabályt nem követ. A nagyobb birtokosok haszon marháik száma szerint igyekeznek trágyázni, a mit lehet, s ezeknél az ugartartás mellett, a trágyázási javítás évenként a szántóföldek egy huszadára számítható. A gazdasági eszközök közül a vasekék, vashorónák és rögtörők általános használatban állanak; gyűjtőgépek is elég bőven láthatók. A nagyobb gazdák és bérlők lőerejű s néhányan gőzeséplőgépeket is használnak.

Az összes határ, csekély részt kivéve, a Duna árjának levén kitéve, a lakosság folytonos árvédelmi intézkedésre van kinszerítve; minélfogva a szomszéd községekkel »Pestmegyei sárközi csatorna és védgát társulat« czim alatt levén egyesülve, ezek társaságában Ordastól kezdve Szent-Istvánig 24 védtöltést tart fen, melyek helylyelközzel 27 láb víz magasságnak felelnek meg. E töltések fentartására az előző beruházási költségeket nem számítva, ez időszertint 1200 öles holdanként 12 kr évi illeték fizettetik. Ugyanezen társaság közreműködésével, az akasztói határtól a kalocsai volt legelőkön keresztül Duzsnok község alatt a Dunáig egy Örjeg-vízleeresztő csatorna is létesített, mely ha tervszerűleg kivitetni fog, akkor e város nem sokára nemcsak a Duna vizétől, hanem a belvizek elárasztási károsításától is sikeresen megvédve lesz. Ezen belvizi ármentesítésért holdanként 2 frt 60 kr illeték van kivetve, a mely 25 krajczáros részletekben törlesztetik.

A szőlőmivelés és gyümölcsstermelés nem mondható kiváló gazdaságitényezőnek; mertamiatt, hogy a talajban az agyag réteg nagyon közel van a felszínhez, a gyümölcsfa nevelés ritkán sikerül; a szőlőtermelés pedig, jóllehet a város területén levő homok dombok szőlővel beültetvék, azért nem gyakoroltatik szorgalommal, mert a nép főerejét a gabonatermelésre fordítja. Van azonban a városnak jeles községi faiskolája, mely nemcsak a vidéken mintaszerű, hanem nemés csemetékért távol vidékekről is megszokott kerestetni. Ennek területe 6 hold, és az országos gazdasági egyesület budai szőlőiskolájában képzett kertész gondozása alatt áll, a ki 1872-ben a ministeriumtól jutalmat is nyert.

Munkaerőben nincs szükség. Közönséges férfi napbér kosztal 60—140 kr. Az aratás ősziből 12-dén, tavasziból 11-dén szokott menni. Szántóbér holdanként 2—3 frt. Cselédnek való szintén van elég. A férficselédek csaknem kizárólag helyből kerülnek. A nőcselédek közt számosan vannak a körülfekvő helybeli pusztákról; azután Keczelről és Kis-Kőrösről. Innen ismét kis számmal Budapestre járnak. A belső városi cselédek most már tulnyomólag havi bérré vannak. Nőcseléd havi bére 3—8, férfié 5—12 frt bentartással; külső szegődményes gazdasági férficseléd évi bére 50—70 frt készpénz, s e mellett különféle termény, ruhanemű és élelmiszer, mely szegődmény összege készpénzre vive 120—130 frtra rug. A havi fizetéses cselédeken kívül, a cselédfogadás évenként kétszer, Szent-György és Szent-Mihály nap-

kor, az úgynevezett leányvásáron szokott történni. Itt a nagy mennyiségű nőcselédelen kívül, férficselédék is számosan jelentkeznek. Az újévi cselédváltozás szintén divatos.

Az iparos osztály a lakosság közt elég jelentékenyen volna ugyan képviselve, mert a különféle önálló iparosok száma 600-nál többre megy. Ezek »kalocsai egyesült ipartársulat« cím alatt vannak egyesülve. Azonban kifejlett iparág, melynek termelése kiviteli cikket is képezne, még sincs egy se; s az iparosok többnyire csak fiatal korukban foglalkoznak az üzlet mellett; később a helyett hogy befektetésekkel iparukat terjesztenék és gyarapítanák, többnyire mihelyt szerit tehetik, kisföldbirtokot szereznek, s kisföldmivelőkké lesznek. Nagyobb iparvállalat egy sincs. Volt két gőzmalom; azok egyike leégett; a másika szintén szünetel. Van néhány rőfös, fűszer, vas, apró áru stb. vegyes kereskedő; azután gabonakereskedő, vagyis inkább megbízásból nagyobb kereskedők számára vásárló alkusz. Hetivásárok hetenként kétszer, szerdán és szombaton szoktak tartatni. Ezek igen élénken látogatottak. A hetivásárok forgalmát nevelik különösen az itt mindig találtató nagy mennyiségű gabonakészlet, azután a körülfekvő községekben, valamint helyben is nagy szorgalommal üzött kerti vetemény termelés áruczikkei. A piac az áruczikkék különféle-sége szerint rendszeresen van beosztva, gabona, zöldség, iparczikk, fa stb. piacra. Hátrányul szolgál az élénkség fejlődése tekintetében a közlekedési utak gyakori rosszasága, miután az utépítési anyag hiánya miatt, biztos jó ut az egész vidéken sehol sincs. — Ugyanez értendő az országos vásárokról is. Országos vásár a III. Károly királytól nyert szabadságlevél alapján évenként 4 szokott esni, József, Urnap, Nagybaldogasszony és András napján. Ezek ha jó idő van s az utak járható, nemcsak a szomszéd községek, hanem messze vidékek által is élénken látogattnak; különösen népesek szoktak lenni a baromvásárok, a melyek lóra, szarvasmarhára és sertésre nézve egyaránt nevezetesek.

Természeti kincsképen találtatik itt a fekete agyag egy neme, a mely gyurmakép igen jól levén alakítható és égethető, ennek segítségével itt a korsós és fazekas ipart sokan gyakorolják. Azután említést érdemelnek az Örjeg mocsáraiban nagy mennyiségben levő turfa telepek, a melyekben felhalmazott turfa anyag, szakértők szerint, mintegy tíz millió forintba becsültetik. Ennek kizsákmányolására legközelebb egy helybeli lakosokból álló társaság vállalkozott, mely a munkát a folyó 1877-dik év folytán meg is kezdette: de működése a mocsárok közt a közlekedés nehézsége miatt nagyon akadályozva van.

Kalocsa székhelye egy kir. törvényszéknek, járásbiróságnak, kir. adóhivatalnak, közjegyzőségnek. Több megyei hivatalnak lakhelye. Van itt gyógyszerház, két takarékpénztár, casino, polgári olvasókör, ipartársulat, temetkezési egyletek. A takarékpénztárak egyike »kalocsai takarékpénztár« cím alatt 1865-ben, másika »Sárközi takarékpénztár« cím alatt 1873-ban alakult s mindenik szép virágzásnak örvend. A casino 1854 óta áll fenn s most 300 tagot számlál; a Polgári olvasókör 1867-ben, az Ipartársulat 1872-ben szerveztetett.

Birtokadás-vevés gyakori. Az áraka körülmények szerint nagyon

különbözők. Kerti szántóföldek ára holdanként 3—400 frt; a zsellér tagok holdja 250—350, a szállások közelében levő szántóföldeké 200—300 frt, a távolabbiaké sokkal olcsóbb. Legkapósabbak a kerti és közel zsellérföldek. Az elmúlt években több külső telki birtok árvereztetett. Ezeknél az átlagos árverési ár 120 frt körül volt holdanként. Sokat a pénzkölcsönző s annak folytán árvereztető zsidók magok vettek meg. Mióta javult a termés, megszűntek az árverések. Itt már számos izraelita földbirtokos van. Az érsekség és káptalan birtokai bérletileg kezeltetnek. De mások részéről is annyira divatozik itt a bérbe adás, hogy a kinek 400—500 hold birtoka van, már bérbe adja, és pedig rendszeren a mezőgazdaság nagy kárára, mert a bérletek eredménye utóvégre is a sok legelőfeltörés, és föld kiszarolás. Tulnyomólag zsidó bérletek fordulnak elő. Jobb szántó és kaszáló földek évi bérlete 1200 □ öles holdanként 5—8, rosszabb minőségűeké 2—4 frt. A feléből mivélés, kisebb föld részleteknél, szintén mindenféle terményre nézve általában divatozik.

Kalocsán lakott, mint papnőveldei igazgató Katona István jeles történetíró s itt is halt meg 1811-ben. A házat, melyben lakott, saját költségén építtette fel. Itt működött Pálma Károly szintén jeles történetíró is. Itt született gr. Reviczky Ádám híres cancellár, kinek atyja itt kalocsai érseki urodalmi főtitkár volt. Ugyancsak itt születtek: b. Seeburger kir. udvari orvos, Körmöczy Imre híres szónok és nagy-váradi kanonok, Dr. Szabó József egyetemi tanár. Itt töltötte gyermekéveit Szalay László elsőrangú történészünk.

Foktű, magyar f., Kalocsától, mely utolsó postája, délnyugotra $\frac{1}{2}$, Uszod és Bátya közt, mindeniktől szintén $\frac{1}{2}$ mf., a Duna balpartján, a Vajas fok kiszakadásánál. Régi hely. A török világ alól is lakottkép került ki, 1691-ben $\frac{1}{4}$, — 1695-ben pedig 1 egész porta rovatván reá. Most lakosszáma 3326; ebből 1900 r. kath., 1365 ref., 61 zsidó. Mind a r. kath., mind a reformátusoknak templomuk s anyaegyházuk van. A r. kath. anyaegyház 1762-ben keletkezett, anyakönyvei is innen kezdődnek; mostani temploma 1792-ben épült. Van egy régi kápolnája is. Hajdan ez volt a parochiális templom. A reformátusoknak 1620-ban már anyaegyházuk volt, anyakönyveik 1756-ban kezdődnek. Ujizlésüderék templomuk van. 1836-ban csaknem az egész falu leégett, s ugyanakkor a községi levéltár is a lángok martaléka lett.

A község a Vajas fok két oldalára van építve. Utszái közép szélesek s elég szabályosak. Hajdan a Vajasfok itt szakadt ki a Dunából, s a duzsónoki határon folyt vissza. 1811 óta azonban a kiszakadás védtöltéssel van elrekesztve. Az építkezés maig is vályogra és vertfalra, azután nádtetőre szokott történni. A cserepes házak nem szaporodnak; mert az épületek alapját többnyire a Duna árja ellen feltöltött hely

képezvén, a nép azt tartja, hogy a feltöltött földü altalapat, a nehéz cseréptetőt meg sem bírná. A házak eleje fakkal beültetett.

A határ belsőre és külsőre oszlik. A belső határ a község körül $4328^{1505}/_{1600}$ hold. A külső határt Zásztó, Kecskemély, Mariháza és Körme régi urbéres puszták képezik. *Zásztó* a községtől $\frac{3}{4}$ mfre fekszik, Kalocsa fölött, a pest-bajai utban s a belső határtól az uszodi határ választja el. Területe $1046^{523}/_{1600}$ hold. *Kecskemély* és *Mariháza* a községtől $1\frac{1}{4}$, *Körme* $1\frac{3}{4}$ mfdre fekszik, mindenik közel egymáshoz Miskén fölül s területök együtt levén felmérve $2163^{346}/_{1600}$ holdat tesz. Ezek a belső határtól a kalocsai határ által választatnak el. A lakosság telki illetőségű szántóföldei ezen pusztákon vannak; mert a belső határ a dunai védgátak keletkezése előtt, nádas, mocsáros hely volt s csak nádtermelésre, kaszálókép és legelőnek használtatott; most azonban a határ nagy része, a pusztákkal együtt szántó és kaszáló föld. Az egész sik, duna-öntéses, kövér agyagos talaj. A dülők nagy része fekete fűzfával van körül ültetve.

Volt $42\frac{1}{8}$ urbértele. Az urbéri egyesség és szabályozás, a kalocsai érsekséggel, mint földes urral, 1856-ban kötött egyesség szerint, 1857-ben ment végbe, oly módon, hogy egy egész telek föld után 16 hold legelő illetőség adatott, a maradvány földek pedig 30.000 frt díj mellett bocsáttattak a lakosság birtokába, mely váltáság összeg 1848-tól öt százalékos kamattal volt fizetendő. Szántóföldi s kaszálói birtokán a nép tagosítást nem vitt végbe; hanem az egyes birtokosok a legelő illetőséget is felosztották, és azóta a mit csak lehetett, abból is szántás alá feltörték. E szerint közlegelő többé nincs a határban: hanem egyes tulajdonosok birtokában van még közösen hagyva mintegy 400 hold. Ez arányosítva használtatik úgy, hogy holdankint 2 darab jőszágot lehet azon legeltetni. Tarló felszabadulási legeltetés nem divatozik; mert tulajdon birtokát mindenki szabad tetszése szerint használhatván, a földek dülönként nem egynemű gabonával és veteménynyel vettetnek. E körülmény a régihez képest nagyon megszorította az állattenyésztést. Állatnevelés többé nincs. A szarvasmarha tartás leginkább csak fejős tehenek tartására szorítkozik. Bikákat a gazdaságok maguk tartanak. A szaporúság ez uton elegendő mértékű volna. De nevelés azért nincs; mert a borjuk még gyenge korukban elszoktak anyjuk alól adatni. A ló nevelés még szűkebbre van szorítva. Csak ígás lovak tartatnak. Azokat csak igen kevesen fedeztetik a kalocsai állammén-állomáson, fedező mén helyben nem levén.

E viszonyok közt a birtokrendezés a mezei gazdaságra nézve az előző idők mértékénél jobb előmenetelt nem eredményezett; és a közönséges gabnafélék termelése csak a régi módszer szerint folyik. Azonban régi fejlettsége van itt a kerti vetemények s zöldségfélék termesztésének, s a lakosság főfoglalkozását és főjövedelem forrását ez képezi. Különösen nagyban termeltetnek: a káposzta, salátafélék, a foghagyma, vöröshagyma, paprika, répa, azután mindenféle konyhai zöldség. E termékeket a lakosság maga hordja széljél csaknem az egész országba, s azok elárúsítása s az azokkal kereskedés képezi a

második jövedelmező foglalkozást. Budapestre e termékek hajószáma szállíttatnak. Sajátságos a művelési mód, melyet a nép e czikkek termelése körül követ. Nemcsak a zöldséges kertekben, hanem kin a szabad szántóföldeken is foly e művelés. E czélra kövér, nem új trágyás, hanem régi trágyaerőben levő föld szokott alkalmaztatni. Ezt ekével jól megművelik, s mikor elkészült: akkor a gazdasszony mindenféle zöldségmagvat, foghagyma, paprika, saláta, sárga répa, petrezselem, néha zeller magvat is összekever s elveti ugyanazonegy táblába. Legelőször megnő a saláta, és pedig ritkán állván, szépen megfejesedik, a nélkül, hogy ki kellene ültetni, s mielőtt valami akadályt tenne a többinek, már felszedetik. Augustusban a hagyma kerül fel. Ekkor elkezdi a gyökér és sárga répa vastagodni, és késő őszszel egészen jó testben hagyja el a földet. Egy hold kertileg jól megművelt földbe 10 itcze hagymamagot szoktak vetni, a mi a főmenynység s a többi járulékkép jó hozzá. Ilykép egy 1600 □ öles hold jól elvetett és jól megmunkált hagymaföld, középszerű jó esztendőben 3—400 ft áru terméket bead. Ez egy hold föld után ugyan igen tetemes haszon; hanem azután tetemes is belőle a művelési kiadás. A szántáson s a földnek a mag alá előleges elkészítésén kívül, számíttatik egy holdra 100 napszám. Ezentul ősszel hét számra tölti a termelő kocsiájával, lovával az eladásra fuvarozás körül az időt. Főpiacok: Budapest, Kalocsa, Tolna, Baja, Paks, Dunaföldvár, Vác, Moór, Székes-Fehérvár, Veszprém, Veszprém-Palota, Pécs, Mohács, Kecskemét, Nagy-Kőrös, Cegléd. Feléből is divatozik az efféle zöldség termesztés, a mi körül az a szokás, hogy a földtulajdonos megszántja a földet; a feles pedig azontul minden munkát végez és magot ad a földbe; azután felkerülván a termés, a gazda a földön megfélezi azt s haza szállítja a magáét: de a választás, t. i. a hagyma kiválogatása, osztályozása és felfonása még ezentul a feles kötelessége, mely munka alatt tartozik a gazda őt élelmezni.

Szőlőművelés nincs a határban. De a gyümölcsstermelés szép virágzásnak örvend. Vannak egyes gyümölcskertek is; a házi kertek pedig általában gyümölcsfákkal beültetvék. Van 4576 □ ölnyi községi faiskola, szakértő jó művelés alatt, mely a községi lakosság számára 10 krajczárjával bőven szolgáltatja a nemesített gyümölcsfa csemetét.

Napszámosban nincs hiány. Szorgosabb időben férfi napszám-bér kosztal 60—100, koszt nélkül 80—120 krajczár, nő s gyermek napszám természetesen olcsóbb. Cselédnek való szintén kerül elég. Férfi cseléd évi bére 70—110, nő cselédé 50—80 frt bentartással. Aratók s nyomtatók 11—12-dén dolgoznak. — A mezőrendőrség jó karban van, minden kárért felelős csőszök felügyelete alatt.

Van itt 38 mesterember: lakatos, kovács, bognár, asztalos, építő, takács, szabó, csizmadia, molnár. Virágzó üzlete azonban egynek sincs. Gyár s nagyobb iparvállalat szintén nincs; hanem van 11 dunai vízi malom. Van 5 vegyes kereskedő, kik a házhoz szükséges közönséges czikkeken kívül, vasárúságot is gyakorolnak. Van 8 itkezés koresmáros. A piacozást a lakosság Kalocsára, Tolnára, Bajára, Földvárra, Paksra és Budapestre gyakorolja, zöldséggel, hagymával, gyümölcs-

csel és baromfival. Országos vásárokra ezen kívül, különösen kerti terményeivel messzebb vidékekre is eljár.

Birtokadás-vevés nem gyakori. A jó kerti föld ára eléggé meg van. Községes pusztai szántóföld azonban, kivált szűk termés idején, olcsóért, 1200 □ öles holdanként 80—100 frtjával kapható. Az 1857-ben történt határrendezés óta nem szaporodott, hanem inkább fogyott a földbirtok a helybeli lakosság kezén, mert a szűktermésű években eladogatott apránként mintegy 1200 hold, a nélkül, hogy e helyett azóta is másutt szereztetett volna. Ezt többnyire kalocsai birtokosok, nagyobb tagokká egyesítve, vásárlották össze. A haszonbérbe adás és vétel itt nincs divatban.

Bátya, dalmat-magyar község, u. p. Kalocsától délre $1\frac{1}{2}$, Foktótól délkeletre szintén $1\frac{1}{2}$ mf. Régi hely; a török világ alol is lakottan került ki s 1691-ben $\frac{1}{8}$, a kiigazításkor 1695-ben pedig $\frac{3}{4}$ porta vetetett reá. A község lapályos helyen fekszik, a Vajásfok jobb oldalán. Egyik fele szabályosan rendezett; a másik rendetlen. Utszái közép szélesek. Az építkezés vert és sövény falazatu, csak községes; szabályzati szoros felügyelet nincs: de azért a cserepes házak apránként szaporodnak. A házak eleje, a rendezett részeken fákkal kiültetett. Lakosszám 3221. Ezek 5 ref. és 49 zsidó kivételével, mind r. katolikusok, helybeli anyaegyházzal, mely 1698-ban keletkezett, anyakönyvei 1715-ön kezdődnek. Temploma már kétszer leégett, különösen 1780-ban a község nagyobb részével együtt, legutóbb 1849-ben építettett újra. Fiókkép hozzá tartozik Kis-Nána pusztája, 19 r. kath. lakossal.

Határkiterjedés az adósorozat szerint 6762 kat. hold. Ez általában lapos fekvésű, öntéses, könnyű agyagos iszap föld. Az egész határt átszeli a Vajásfok, mely a dunavíz kiöntésekor az árvizet a Dunába vezeti vissza. Volt $20\frac{20}{32}$ egész urbértelke. Birtokosa a Jánosy család, s az abból származott közbirtokosság volt. Most is fő birtokos: Vigyázó Sándor. Tagosítása még nem volt; hanem birtokszabályozása és legelőelkülönítése történt 1867-ben. Ugyanekkor sokan legelőilletőségöket egyenként felosztották, azután a mely részét lehetett, apránként szántás alá feltörték. Csak egyes gazdák hagyták azt közös használatban, melyen most már birtok arány szerint legeltetnek. Ekkép a birtoknak miveltési ágak szerint megoszlása szabatosan meg sem mondható, mert gyakran is változik. Nevezetesebb dűlők: a Papberke, Puskasicza, Remenicze, Czirokhát és Tira. Adósorozatilag ide tartozik a kalocsai érsekség *Kerek*, és a főkáptalan *Orosz* nevű pusztája is, melyek talajminősége a községével egyenlő.

Legelőfelosztás és feltörés óta az állattenyésztés a réginek $\frac{1}{10}$ részére apadt. Ez csaknem kizárólag az igásbarom tartásra szorul. Mégis bika és kan községileg tartatik. Ménló nincs. Kanczáikat hágatásra némelyek Kalocsára viszik. A községes gabona félék mellett, főtermékek: a káposzta, hagyma, paprika és bab. Az utóbbi kétőért vidéki kereskedők helyben is meglátogatják a termelőket. Szőlő-

mivelés épen nincs. A gyümölcsstermelés most kezd emelkedni kicsiben. Van községi faiskola, a tanító kezelése alatt, aki fanemesítésben is oktatja az iskolás gyermekeket.

Napszámosban nincs hiány. Közép napszámbér koszt mellett 40, a nélkül 60 kr. Oselédek havi bére 4—8 frt. A mezőrendőrség jó karban van, felelős csőszök kezelése mellett. Iparoskép van 4 kovács, 14 takács, 2 eszmadia. A boltos kereskedést 4 kis szatócs űzi. Fő piacos hely a szomszéd Kalocsa. Országos vásárokkép a kalocsai, bajai, tolnai, szegszárdi és duna-pataji vásárok látogattatnak. Van itt egy »Olvasó kör«. Birtok adás-vevés egyes holdankint gyakori, minthogy a földrészletek igen aprók. Egy 1200 □ öles hold jobbféle szántóföld ára, olyané, amely kerti vetemény termesztésre is alkalmas, 200 frt körül van. Vevők csupán helybeliek. Zsidó birtokos csak egy van még 300 holddal. Az urasági birtokok, ugy az érsekség és főkapitány birtokai is bérletileg szoktak kezeltetni. Bérlok a lakosok közül kerülnek. Közép évi bér 1200 □ öles holdankint 10 frt. A felelőssel mivelés szintén nagyban divatozik.

Fajsz, magyar község, Kalocsától, mely utolsó postája, délre 2, Bátyától 1 mf., közel a Duna balpartjához. Igen régi hely. 1212-ről, Ince pápának a veszprémi püspökséghez intézett levelében, már mint község említettik. (Fejér Cod. Dipl. III. köt. 1. füzet. 136 l.) A török hatalom alól is lakottkép került ki s 1691-ben $\frac{1}{8}$, 1695-ben pedig $\frac{3}{4}$, nemesi porta vettetett reá. Most lakosainak száma 3433, mely 48 zsidót, s néhány protestánst kivéve, mind r. kath., kiknek 1720 óta van itt anyaegyházuk, a mely évtől anyakönyveik is kezdődnek. Templomuk 1750-ben épült Szent István király tiszteletére, az előbb volt ideiglenes templom helyett. Fiók egyházakkép tartoznak ide: Bogyiszló község, Belső-külső-Doromlás, Dokomlás, Góga, Hátfő, Karász, Taplós, Várszeg, mely helyeken 194 r. kath. lélek lakik.

Maga a község rétes, lapályos helyen fekszik. Régi mód szerint, sűrű rendetlen építkezésű: de már huzamos idő óta szépítő bizottság áll fen, mely az új építkezésekre és szabályzásra ügyel. E célra mérnöki tervezet is van készítve, melynek megtartására szigorú figyelem van. Határkiterjedés 3396 kat. hold, ebből 899 szántó, 543 kaszáló, 1147 legelő, 262 erdő; a többi belsőség, utcák, utak, vízállás és terméketlen. Birtok rendezés, elkülönítés és tagosítás nem történt; mert urbériség itt soha nem is volt. Hajdan a szegszárdi apátság volt a község birtokosa, arról a szegszárdi vallásalapítványi birtokba ment át, és a lakosok az egész határt már 1848 előtt majorasági zsellérékkép, egyesség szerint bírták. Az egész igen apró részletekben van az egyesek kezén megoszolva, úgyhogy az egyes birtokok csaknem csupán kertileg mivelhetők. Különben a föld termékeny, jó minőségű, s mikor az árvíz nem rongálja, bőven terem. A gabonafélék közül főtermék: a kukorica, árpa és buza. De fontosabb ennél a kerti vetemények termesztése, melyet a lakosság kitűnő szorgalommal űz. Termeszt pedig sok káposztát, paprikát és burgo-

nyát. Ezen kívül a len és kendertermesztésnek szintén szép divatja van. Ujabban a gyümölcsstermelésre is dicséretes gond fordítottatik. Van 2 hold 964 □ öl községi faiskolája, szakértő kertész kezelése alatt, s ugyanez a tanítóknak is az iskolás gyermekek oktatása körül rendelkezésökre áll. Ez a fanemesítésre általában jótékony hatással van, s belőle évenként több százra menő nemes csemete szokott eladatni.

Várszegh, 1327 kat. holdat foglaló pusztá, a Dunának Fajsznál átmetszett kanyarulatában. Legnagyobb része erdőség. Van 33 r. kath. 10 ref. lakosa.

Bogyiszló, magyar község, Kalocsán alól 3, Fajsztól 1, utolsó postája Tolnátol 1 $\frac{1}{2}$ mfré, a Dunának egy átmetszett kanyarulatában, mely szerint a község, a mely eddig a Duna nagy ágának baloldalán volt, most már annak jobb oldalára esett át. Igen régi hely. II. Gejza királynak egy adománylevelében 1145-ről már emlékezet van róla, mely szerint Tolnamegyében a Duna mellett fekvő madocsai urodalomhoz kötötett és Bikács főpohárnok mesternek adományoztatott. (Fejér Gy. Codex dipl. Tom. II, 124 l.) A török világ alól szintén lakottkép, és meglehetősen népességgel került ki; mert 1691-ben $\frac{5}{16}$, — 1695-ben pedig 1 $\frac{3}{4}$ porta vettetett reá. Fekvése lapályos, és a Duna árjának nemcsak határa, hanem a község belterülete maga is jelentékenyen ki van téve; mely ellen költséges töltésezésekkel védekedik. Az ár azonban a védő gátakat is sokszor elszaggatja, s akkor tetemes károkat tesz. Így történt ez legközelebb 1875-ben és 1876-ban is, a mikor az ár a határból 6000 holdnál többet előntött, azután különösen az 1876-diki a község beltelkeire is behatván, 206 házat rongált meg s e közül 66-tot épen láthatatlanná tett.

Lakosság 2158. E közt 2050 helvét ref., 81 r. kath., néhány nazarenus és ágostai, 15 zsidó. A reformátusoknak még a reformáció kezdetéről származó anyaegyházuk van; anyakönyveik 1750-től kezdődnek. Igen jelentékeny, jövedelmes papság; 3 tanító alatt jó népiskolák. — A határ belsøre és külsøre oszlik. A belsönek összes területe az adósorozat szerint 11908, a külsőé 8504 hold. A Mária Terézia urbárium szerint volt itt 58 $\frac{1}{3}$, egész urbértelek. Akkor a kalocsai érsekség volt már birtokosa, mely az urodalmi birtokokat most is bírja. Ezzel a birtokszabályozás, elkülönítés és tagosítás 1874/5-ben hajtott végre. Ennek adataiból csak annyi közölhetett velem, hogy az ekkor tett urbéri elkülönzés következtében az érseki urodalom által mintegy 3000 hold erdő és fás legelő kiirtatott. Ugyanekkor hasíttatott ki 2 hold terület községi faiskola számára, melyet a ref. egyház azonnal rendeltetési kezelés alá vett. A föld áradmányi gazdag talaj, s mikor az árvíz nem bántja, bő termékenységgű. Főfoglalkozása és jövedelemforrása a lakosságnak, mint a többi sárközi községeknek, a kerti vetemény és zöldség termelés.

Dusnok, magyar-dalmat község, u. p. Kalocsától délre 2, Fajsztól keletdélre $\frac{1}{2}$ mf., a Vajas fok jobb partján, közel annak a

Sárvízzel egyesüléséhez. Ferenczy szerint 1639-ben még pusztá volt s Miskey János és Veres István birták. Valószínűleg a török zaklatások alatt települt, a mikor némely bujdoklók kereshettek itt a turjános mocsárok és erdők közt menedéket; mert a török hatalom alól felszabadulás után 1690-ben Dosznak név alatt mint lakott hely, azon megjegyzéssel iratott össze, hogy 3 lakosa van, kiknek nincs semmijök. Az 1695-diki porta igazításnál már Dusnoknak neveztetik: de szintén az mondatik róla, hogy lakosainak semmijök sincs, ennél fogva porta nem is vettetett reá. Most lakosainak száma 2909, kik 59 zsidót kivéve, róm. katolikusok, anyaegyházzal, mely 1746-ban keletkezett, de anyakönyvei még előbből, 1738-rol kezdődnek; sőt a kalocsai érsekmegyei évkönyvek szerint 1734-ben már templomuk volt ezeknek itt, mely azonban 1780-ban a községgel együtt leégvén, azután építettett ujra. A török világ alól kiszabadulás után a kalocsai érsekség lett birtokosa. A M. Terézia urbárium behozatalakor, a mikor 59²⁸/₃₂ urbértelek iratott itt össze, ugyanez volt birtokos; később azonban, mikor az érsekség a főkáptalannal megosztzkodott, a főkáptalan birtokába ment átal, mely a földesuri jogokat ma is birtokolja. — Határkiterjedés az adószorozat szerint 8504 kat. hold, melyből 2912 szántó, 1889 kaszáló, 2113 legelő, 498 erdő, 909 nádas; — a többi beltelek, utak s terméketlen. Földje iszapos fekete agyag, s általában jótermékenységű: de mind a Duna árjaitól, mind az Örjegen lejövvő belső vizektől gyakran szenved. Fő jövedelemforrás a szarvasmarhatenyésztés. Van 7 hold községi faiskolája, jókarban.

Miske, magyar f., Kalocsától délkeletre 1¹/₂, Hajóstól, mely utolsó postája, délnyugotra 1 mf., a pest-bajai utban. 1690-ben elhagyott, lakatlan helykép iratott össze. A mult század első negyedében települt, Bél Mátyás szerint, vegyes vallású tót lakosokkal. Most népessége 2380 l., kik 40 zsidót, 8 ágostait és 2 reformátust kivéve, mind r. katolikusok egészen elmagyarosodottak. Ezeknek 1726-ban már anyaegyházuk volt itt; — anyakönyveik 1729-ben kezdődnek. 1738-ban már új templomot építettek Sz. Mihály főangyal tiszteletére. Ezt megelőzőtt régi templomuk romjai ma is meg vannak a temetőben. 1853-ban pedig templomukat fényesen kijavították. A község maga egyenes sikon fekszik, szabályosan, egyenes utcákkal, s csinosan épült. Építkezési szabályrendelet áll fen; annak megtartására gondos ügyelet van, az új épületek többnyire cseréptetőre készítettnek. Volt itt 91¹/₃₂ másod osztályu urbértelek. A birtok szabályozás, a kalocsai érseki urodalommal kötött egység szerint 1857-ben ment végbe. Határkiterjedés az adószorozat szerint 7866 hold, melyből 2948 szántó, ugyanannyi kaszáló rét, 1525 legelő, 170 szőlő, 6 nádas, a többi beltelek, utak stb. terméketlen. Fekvése igen szép egyenes sík, melyen néhány kun halom mutatkozik. A talajminőség kitünő fekete agyagos, néhol szikes: de általában gazdag termékenységű, csak hogy az áradásoknak több helyen ki van téve. Sőt ámbár némileg emelkedett helyen fekszik s maga a község jó egy mérföldnyire fekszik a Dunától, mindazáltal a belső telkek se mindig mentek a vizártól; hanem néha a mélyen fekvő Örjeg mocsáraiból is kapnak vizet. A nép tisztán, jól miveli földreit. Van itt 2 hold községi faiskola, rendesen

fizetett kertész kezelése alatt, s az innen kikerülő csemeték a lakosság közt birtokaránylag szokván kiosztatni, ez által a nemes gyümölcs-tenyésztés terjed.

Uszod, magyar falu, Kalocsán fölül, attol, mely utolsó postája, nyugotra 1 mf., Foktő és Sz. Benedek közt, mindeniktől $\frac{1}{2}$ mfre, a Duna balpartján, gőzhajóállomással, mely Kalocsára nézve is ez idősz szerint a gőzhajóállomást képezi. Régi hely. A török világ alol is lakottkép került ki, 1691-ben $\frac{1}{4}$, — 1695-ben $\frac{3}{4}$ porta vettetvén reá. Most népessége 2074 l., ebből 1564 helvét ref., 482 r. kath., 28 zsidó. A törzs lakosságot a reformátusok képezik. Ezeknek már 1659 előtt volt itt anyaegyházuk, a tájon Börvey György 27 évig levén lelkészök; anyakönyveik 1783-tol vannak meg. A r. katolikusok újabb időben szaporodnak. Ezek 1870-ben alakítottak anyaegyházát, templomuk is akkor épült ki, s szenteltetett fel Sz. Ferencz tiszteletére; — anyakönyveik 1871-től folynak. Maga a község régi mód szerint, szabálytalanul van épülve: utszái egyenetlenek és keskenyek: de 1874 óta szépítő bizottság van felállítva, mely a rendesebb építkezésre szigoruan felügyel. Cserepes házak még ritkán épülnek; hanem a házak elejének fákkal kiültetése, mindenütt, a hol lehet, divatos; valamint a házikertek is előfákkal diszlenek.

A határ sík, lapály, legnagyobb részben agyagos, fekete földü. Hozzá következő puszták tartoznak: *Hanyik, Pálfölde, Bányai-Nána és Bányasziget*; területe: 7101 kat. hold, melyből 2197 szántó, 1983 kaszáló, 1804 legelő, 111 erdő, 166 nádas, a többi beltelek, utak, vízállás és terméketlen. Mindjárt a török világ után a kalocsai érseki urodalomhoz tartozott a község. Volt benne $26\frac{2}{3}$ negyedik osztályu urbértelek. 1832-ben az érsekség és a főkáptalan közt történt megosztozás utján, a főkáptalan birtokába került. Az ezzel 1864-ben kötött szabad egyesség szerint mení végbe a határrendezés és elkülönzés. Ekkor legelő illetőségkép minden telek után 18 hold adatott 1200 □ ölével. Ezt már akkor többen felosztották; csak némelyek hagyták közösben; sőt ennek is legnagyobb része 1875-ben feltöretett. E körülmény a régi állattenyésztést nagyon megcsökkentette. Mind a mellett igyekszik a nép állattenyésztését legelő nélkül is lehető jókarban tartani, mely a lótenyésztés körül van leginkább megközelítve. A szántóföldi mivélés, szabályozás óta emelkedett és terjedt. Legnagyobb mértékben természetik a buza és kukoricza, azután a hagyma, paprika és zöldség. Vetett takarmánykép a lucerna és búkőnyös zab van divatban. A trágyázás telhetőleg gyakoroltatik, két gazdának van löerejű cséplőgépe; szelelő rostája soknak; kivétel nélkül minden gazdának vasekéje. — A gyümölcs-tenyésztés szintén jókarban van. A községi faiskolának kiszakított terület a ref., és r. kath. iskoláknak van átadva és fizetett szakértő kertész által kezeltetik.

Napszámos van elég. Napibér 30 krtol 120 krig változik, kosztal. Koszt nélküli napszámos nem igen szokásos. Cselédek vidékröl

járnak; nő eseléd évi bére 40—60, férfié 50—120 frt. — Van 3 kovács, 2 bognár, 2 asztalos, 1 kádár iparos; egy gabona és vegyes kis kereskedő. A piacozás Kalocsára és Paksra történik; oda gabonát, zöldséget és baromfit hord a lakosság; ezen kívül hagyományával és zöldséggel bejárja az ország egy nevezetes részének vásárait. — Birtok adás-vevési változás ritka, mert mindenki ragaszkodik birtokához. Különben az előző jobb időkben a belső telek 1200 □ öles holdja 300, a kerti földé hasonlóképp, külső szántó földé 200 frt körül volt. Most a csapásos évek miatt lement az ár. Nagy bérlet uinas; apró holdankint 6—10 ft.

Szent-Benedek, magyar f., Uszodon felül $\frac{1}{2}$, u. p. Kalocsától $1\frac{1}{2}$ mf., közel a Dunához, a hol alatta a biskói rév jár által a tolnamegyei oldalra. 1690-ben elhagyottképp iratott össze: de már 1695-ben csekély lélekszámmal lakott volt; mert az ekkor történt megyei összeírásban azt találom róla, hogy Sz.-Benedek lakosai Karához számíttattak. *Kara* már 1690-ben lakott községképp iratott össze, 1695-ben pedig Sz.-Benedekkel együtt $\frac{2}{4}$ porta vettetett reá; ma azonban ez nem létezik; sőt neve is eltűnt; s úgy látszik, hogy a Duna árja közt feküdt valahol, mely a víz veszedelme által rongáltatván, valószínűleg annak lakosai népesítették meg Szent-Benedeket; mert Karáról már Bél Mátyás se emlékszik, Sz.-Benedeket pedig a lakott helyek közt, s a kerti vetemények termesztésével és az azokkal kereskedéssel élénken foglalkozóképp írja le. Erre mutat az itt levő két vallásfelekezeti egyház rövid története is. Lakosságnak 1441 l., ebből 926 ref., 495 r. kath., 20 zsidó. A r. kath. és reformátusoknak anyaegyházuk van. A ref. anyaegyház a dunamelléki egyházkerület évkönyvei szerint 1708-ban keletkezett; anyakönyvei 1787 óta vannak meg. A r. kath. anyaegyház a kalocsai érsekség évkönyvei szerint 1737-ben állíttatott fel, anyakönyvei is ettől kezdődnek, temploma azonban egy régi templom romjaira már 1720-ban épült; hozzá fiókképp tartoznak Biskó és Zádor rév, Szilágy pusztája és Imsós sziget, összesen 54 r. kath. lakossal. Maga a község szintén régi építkezésű. Fekvése mély, s a tőle alig 200 ölnyire fekvő Duna ellen, másfél öl magas töltés által van védve; ezen kívül a többnyire sövény falra épített házak az utszátol mesterségesen fel emelt, illetőleg feltöltött partokra építvék. Az utszák egyenetlenek, többnyire szűkek, s nagyon sárosak. Régenten ez is a kalocsai érsekség birtokához tartozott, 1832-ben került a főkáptalanéba. Határ kiterjedése 2330 hold, melynek több felénél szántó, egynegyede kaszáló rétság, a többi belső telek, utak, terméketlen és bokros. Volt 30 egész urbértelke. Az elkülönzés és szabályozás 1864-ben ment végbe. A legelő nagyobb része feltöretett. Különben az egész határ áradmányi lapály, fekete agyagos, s mikor az árvíz nem bántja, gazdag termékenységű. Rajta a kerti vetemények és zöldségtermesztés nagyban foly. Mindkét vallás felekezetnek 2—2 hold faiskolája van, nemes csemete neveléssel. Más különben is a lakosság kedvelője a fának, s az utak melléke többnyire fákkal kiültetett.

Géder vagy Uj-Lak, magyar f., Szent-Benedeken felül $\frac{1}{4}$ mf., u. p. Kalocsától nyugotra $1\frac{1}{2}$, Patajtól délre 1, Pakstól a biskói

vagy zátori révén át nyugotra 1 mf.. jó $\frac{1}{4}$ órányira ben a Dunától. 1690-ben Kis-Lak név alatt elhagyott, lakatlan helykép iratott össze. Mikor szálítkóztak vissza lakosai, homály fedí. Bél Mátyás már lakott helykép emlékszik róla. 1770-ben a M.-Terézia urbarium behozatalakor $21\frac{20}{32}$ negyed osztályu urbértelek iratott benne össze. Ekkor a kalocsai érsekség urodalmához tartozott. De hajdan nem ott feküdt a község a hol most, hanem közelebb a Dunához, a zátori rév közelében, a zátori — régibb nevén pusztalaki erdő helyén, a hol Ferenczy idejében még régi temploma romjai is látszottak. Mostani helyére, a Géder dombra, az árvizek rongálása miatt 1770—75 körül költözött, a hol régen is község volt, s valamely puszta templom romjai még az átköltözéskor állottak. Innen nevezetik Géder vagy Uj-Laknak. Az érsekség és főkáptalan közt történt osztálykor ez is a főkáptalan birtokába jutott. Most lakosszáma 1361 l., kik 14 zsidót s 3 reformatust kivéve, r. katolikusok, anyaegyházzal, a mely 1814 óta áll fen, anyakönyvei 1815-től kezdődven; de temploma már 1808-ban épült. Hozzá főökkép tartozik *Tirhely* puszta 17 r. kath. lakossal. Határa az adószorozat szerint 4035 hold, melyből 1380 szántó, 1373 kaszáló rét, 834 legelő, 277 erdő, 55 nádas, többi beltelek s utak. Rendezése és elkülönítése 1858-ban történt. A közlekedési utak mellékei fával szegélyezvék. Van jó karban levő faiskolája.

XL. Solti felső járás.

Ordas, magyar f., Duna-Patajhoz, mely utolsó postája és Géder-Lakhoz egyaránt $\frac{1}{2}$ mf., közel a Dunához, lapályos, erdős helyen. Régi hely. A török világ alól is lakottkép került ki. 1691-ben $\frac{1}{8}$, 1695-ben pedig $\frac{3}{4}$ porta vettetett reá. Most lakosszáma 989, kik 8 r. kath., s 16 zsidó kivételével reformátusok, helybeli templommal s anyaegyházzal. Az anyaegyház már 1614 előtt fenállott, papjai névsorát 1644-ig tudja felvinni, a mely időben Kőrösy Mihály 12 évig volt itt lelkész; — anyakönyvei 1756-ban kezdődnek. A község erős töltéssel van a Duna árja ellen védve. Az utszák eléggé rendetlenek s keskenyek: de ugy ezek, mint a házak eleje, az udvarok és kertek legnagyobb részben befásítvák. A házak falazata többnyire sövényből fonott s betapasztott, azután sár és vályog; téglafalazat kevés. Tetőzet nád és szalma. Cserepes ház csak kettő van.

Határkiterjedés az adószorozat szerint 3842 kat. hold, ebből 586 szántó, 528 kaszáló, 725 legelő, 846 erdő, 41 szőlő, 90 duna-sziget, 270 zöldseges kertek, a többi beltelek, utak, vizállás és terméketlen. Mindössze $11\frac{9}{32}$ urbértelek volt. Földes ura volt a b. Rudnyánszki család, s azzal rokon közbirtokosság. Azonban attól még 1848 előtt megváltotta magát. Földje legnagyobb részben barna agyag, öntvényes, lapály fekvésű, a kerti veteményt; hagymát, zöldséget gazdagon termi. Mintegy $\frac{1}{5}$ rész homokos, a Géder-Lakra vezető közlekedési uttol a Duna felé. A községhez tartozik Zádor-Imsós puszta.

Tagosítás még nem történt; nincs is reá kilátás; mert a határ lapály részét a víz járván, tagosításra alig is alkalmas. Azonban a község nevén volt közlegelő felosztatott. Egyeseknek van még 270 hold közös legelőjük. Ezen az a szabály, hogy minden 800 □ öl terület után lehet rajta egy nagy darab szarvasmarhát legeltetni. Különben az állattenyésztés általában kevés. A közönséges gabonafélék mellett főtermék a hagyma, zöldség s egyéb kerti vetemény. Ennek természetét a lakosság főfoglalkozás és főjöveldelmi forráskép nagyban őrzi és messze vidékre terjedt kereskedést folytat vele, Budapestre is hajó terhenként szállítván azt. A gyümölcsstermelés szintén jelentékeny jöveldelmi ág, a mennyiben a sziget és kertek gyümölcsfákkal rakva levén, jó gyümölcs évekkben tetemes mennyiségű mindenféle gyümölcs adható piacra.

Napszámosban nincs bőség, s szorgos munka idején Géder-Lak és más szomszéd helyek nyújtanak segítséget: de a napi bér nem drága, tavasszal s nyáron 40—50, télen 20 kr. kosztal. Cselédek többnyire Kis-Kőrösről és G.-Lakról kerülnek. Ezek sem drágák. Van itt 2 kovács, 4 csizmadia, 1 asztalos, 2 kis vegyes kereskedő. Piacozás: D.-Patajra, Paksra és Kalocsára. Birtok adás-vevés ritka. Szántóföld közép ára holdankint 80—100 ft. — Különös megemlítést érdemel, hogy mivel a Duna árja nagyon szokta szaggatni a partot: tehát ennek védelmére 1876-ban a Duna-védgát társulat itt az állam segítségével 236 folyó öl partot kövel kirakott, melyhez a község maga részéről 1000 napszámmal járult.

Zádor, hajdan helység volt, 1690-ben a lakott helyek közt azon megjegyzéssel iratott össze, hogy 2 mólnár lakja: de többé nem épült fel. Most Paksra átjáró réve van. — *Imós* dunaszigeti erdőség. 1840-ben egy nagy kanyarulati átmetszés történnén itt a Dunán, miután az átmetszés medre már egészen kiképződött s a hajójárás azon van: tehát e sziget most már a nagy Duna jobb oldalára esett átal. Mindkettőt a kalocsai főkáptalan bírja.

Duna-Pataj, magyar mezőváros, Budapesttől délre 13, Kalocsán felül 2 mf., Ordas felett a Duna balpartjától egy kis óranyedre, saját postaállomással. Régi népes hely. Az 1639-diki megye gyűlésen, melyet Pest megye Füleken tartott, már mint város említetik. A török világ alol szintén lakottkép került ki, és 1691-ben ^{1/2}, — 1695-ben pedig már 2 egész porta vettetett reá. Régi hivatalos pecsétje: paizsban leveles ágat tartó vadállat »Patai város pecsétje Anno 1704« körirattal. Bél Mátyás igen jelentékeny helynek s szintén városnak mondja, Azt írja róla, hogy: »igen terjedelmes s nagy népességu. Báró Száraz György örököseinek birtoka. Határa Solténál nagyobb s annál több tekintetben jobb; de még sem elég a nagy népesség gazdálkodására; minélfogva a lakosok a szomszéd helyeken bérlenek is. Nagy alkalmatlanságára van, hogy a pest-bajai országutban fekszik, mert gyakran zaklattatik katonaszállításokkal. A nép békességszerető, s a bünt és vétket gyűlöli«.

Most a lakosság 5919; ebből 4775 helvét ref., 954 r. kath., 140 zsidó, 50 ágostai. Az 1870-diki országos összeírás szerint volt a lélekszám 5851, az 1857-diki szerint pedig 5571; tehát csendes emelkedésben van. A reformátusoknak már a reformáció kezdetéről származó régi anyaegyházuk van, mely az egész egyházkerületben a legjövendemesebb papságok egyike. Papjai névsorát egész 1576-ig képes felvinni, a mikor Tatár Mihály volt papja. Anyakönyvei 1736-on kezdődnek. A r. katolikusoknak szintén régi anyaegyházuk van, mert 1727-ben keletkezett, anyakönyvei 1756-tól vannak meg. Temploma 1761-ben épült. Hozzá Harta és Ordas község, azután Bojár, Nagy-Harta, Mikla, Szüle-Ölle, Szentkirály és Tetétlen pusztá r. kath. lakossága is tartozik, kikkel az anyaegyház népessége 1380-ra telik.

A város maga lapályos ugyan, de a Duna árjától eléggé védett helyen fekszik. Vannak szabályos és széles utcai is: de a tulnyomó rész még is rendetlen és keskeny. A házak, kivált a belső részeken sűrűn összeépültek. A falazat tulnyomólag vályog és sárfal; a tetőzet nád: de vannak zsindeyes és cserepes házak is. Van szépitő bizottság, s mióta ez működik, a tűzmentes cserepes házak szaporodnak. — A határ sík, lapályos; földje fekete agyagos, csak némely része szikes. Összes terület az adószorozat szerint 12,590 kat. hold. Mikép oszlik ez meg mívelési ágak szerint, megmondani nem lehet, mert folyvást változik. A régi legelők nagy része felosztatott, és szántókul feltőretett, más része kaszálókul fordittatott. Tájékozásul tehát csak annyi említhető, hogy az erdőség 400 holdnál többet nem tesz, a szőlő mintegy 300, belső kert 200 hold. Ide tartoznak *Sziliid*, *Szentkirály*, *Inám* és *Vejte* puszták. Ezek földje is többnyire fekete agyagos, csak kis részök szikes, homokos és vízállásos: de általában termékeny, főkép ha az árvíz el nem borítja, a melynek Vejte pusztá nagyon ki van téve. — A birtok viszonyokat illetőleg kiemelendő, hogy e városnak hajdan a Paksy-Száraz családból származott és sok ágra elszaporodott közbirtokosok voltak földesurai. Ezek azonban, miután itt 53 hold, ugynevezett Száraz-erdőn kívül semmi más majorsági birtokuk nem volt, e városban nem laktak; az itteni lakosok jobbagyökkép soha nem robotoztak, sem földesuri dézsmát s egyéb tartozmányokat természetben nem adtak; hanem örökös haszonbéres szerződéssel váltották meg magokat. A haszonbér évi összege az utóbbi időben 7000 frt volt, melyen az illetők 144 részre osztott arányosítási kulcs szerint osztottak. Később a közbirtokosok áruba bocsátották részleteiket s azokat a város 1838-tól kezdődőleg apránként egymásután örökáron megváltotta. Az utolsó $\frac{10}{144}$ -ed megváltása, melyet a b. Rudnyánszky család osztatlan állapotban birt, végre 1876-ban fejeztetett be. Az urbériségekkel együtt vett birtokoktól kapott a város 22,000 frt urbéri kárpótlást is. Ezen viszonyok közt urbéri elkülönzés és tagosztály itt soha nem történt; hanem 1836-ban a telekilletőségek szabályozása és kiosztása, — 1863-ban pedig a legelőilletőségek és a maradék földek felosztása ment végbe. A telkes gazdák urbéri földjei 1836-ban 4 darabban, a legelő és maradék földek pedig 1863-ban 9 darabban lettek kiosztva. Minél jobban fejlik azonban az okszerű gazdálkodás, annál inkább meggyőződik most már a nép, hogy

mennyre hibás volt a sok tagba osztozás, mily sok időpazarlással jár a sokfelé létel, s mennyi akadályt gördít az okszerű művelés elé: annál fogva a tényleges tagosítás vágya most már napról-napra emelkedik, s csak azon nagyobb birtokosokban találja még ellenzőjét, a kik pusztai birtokaikon tanyákat építettek.

A legelőfelosztás alkalmával a telkes gazdák még 1001 hold legelőt hagytak közösben. Ezen oly kulcs szerint gyakorolják a közös legeltetést, hogy minden 1 holdnyi legelőilletőség után 2 öreg marha, szarvasmarha vagy ló legeltetése engedtetik meg. A legelőnek ezen megszükitése folytán, a régihez képest az állattenyésztés is nagyon megcsökkent. Csak szarvasmarha és ló tartatik. Birkatenyésztése, mely hajdan terjedelmes volt, most csak két gazdának van, kik a szomszéd határokon bérlenek annak számára legelőt. A szarvasmarha és ló csak közönséges faj. Bikát és mént a gazdatársaságok tartanak. Két év óta állami fedező ménnek nem szoktak kéretni.

Fő szántóföldi termék a tiszta buza. Pénz-czikkül nagyban csakis ez termesztetik. Ipar növény nincs divatban; a vetett takarmánytermesztés is gyérén. A legnagyobb szorgalom a kerti földek művelése körül öszpontosul, melyekben hagyma, répa, petrezselyemgyökér, kender és dinnye termesztetik. Ezen veteményes kertek és földek jól műveltetnek és trágyáztatnak. A szántóföldi gazdaság az ugaros rendszer szerint folyik. Ott nagyon gyér a trágyázás, részint azért, mert azon pusztai földek nagyon távol vannak, részint mert hiányzik is a trágyakészítő heverő jóság, úgy hogy kis mértékben is csak azon gazdák trágyáznak, a kik tanyaépületekkel bírván földeiken, barmaikat kinn szokták teletetni. — A szőlőművelés szót sem érdemes. — A gyümölcstenyésztés sokkal több jelentőségű, és különösen alma nagy mennyiségben szokott teremni, mikor ideje van: de még ez is tovább fejlődést igényel, mert sokkal több is lehetne. Van 12 hold községi faiskola rendes kertész szakértő kezelése alatt, s a nemes gyümölcstenyésztés fejlődésének ez hivatott eszközeül szolgálni.

Napszámosban nincs bővség. A helybeli nép jobban szeret hajókra menni, hajós legénynek s matrónak, mint napszámban dolgozni, s a hajózáti időnyen át az egész Dunán végig hajósokkép sokan foglalkoznak. Különben a tavaszi és őszi napszámbőr 50—60, nyári 100—130 kr. középpár szerint kosztal. Cseléd sem bőven akad helyből: hanem Akasztórol, Kis-Kőrösről és Keczelről szoktak járni. Férfi cseléd évi bére 80—100, nőé 50—60 frt, bentartás mellett. — Van itt 20 takács, 6 kovács, 4 asztalos, 2 lakatos, 3 bogárnár, 2 esztergályos, 6 szabó, 5 csizmadia, 3 cipész, 12 molnár, 6 hentes, 6 építéssel foglalkozó, 1 szijgyártó, 1 kalapos, 1 bádigos, 1 sütő, 1 mézeskalácsos, 1 mészáros, 1 vendéglős. Van egy gőzmalom, ennek első tulajdonosai megbuktak, a mostani tulajdonos vétel útján jutott birtokába. 12 szatócsos és kiskereskedőn kívül van 2 rőfös, 2 vas, 2 épületfa és 3 gabonakereskedő. — A lakosság főképp gőzhajóval Budapestre piacoz, hová zöldséget, tojást és baromfit hord. E czikkekkal sokan kofáskodnak is. Hasonló czikkeket hordanak Kalocsára, Paksra, D.-Földvárra és Hartára. Helyben hétfőn és csütörtökön esnek a közel községek lakosai által látogatott hetivásárok. Az őszi hetivásárokat

kiskőrösiek és vadkertiek is szokták látogatni, kik ide bort hordanak eladásra. Országos vásár van éven át 5, u. m. Zsuzsánna napi (február 19), Tiborez napi (apr. 14), Péterpáli (jun. 29), Sz. Ferenczi (oct. 4) és Lúcza napi (dec. 13). Leglátogatottabbak a Péterpáli, Ferencz napi és Lúcza napiak: a két első a marha- és lóvásárokról, az utóbbi sok hizott sertésről nevezetes. Ezek a körülfekvő helyeken kívül: Tolna, Fehér, Veszprém, Zala, Somogy, Kiskunság, Bács, Temes és Torontálmegyékből is élénken látogattatnak.

Közüintézetkép van itt egy takarékmagtár és egy önszegélyző egyelet. Az elsőt a ref. egyház előjárósága kezeli; az utóbbi egy igazgató s mellé rendelt választmány vezetésé alatt áll, s heti 20 krajczáros betéttel, 600 részvényessel van alakulva. Van még egy r. kath. temetkezési egyelet, mely 150 tagot számlál, 50 kr alapbetéttel s minden halálesetnél 6 kr. utánfizetési kötelezettséggel, minek ellenében ha meghal a jogosított résztvevő, akkor annak családja 14 frt temetkezési költséget kap. Van gyógyszertár.

Sok részletre levén a határ oszolva, a birtok adás-vevés gyakori; különösen legelő és maradványföld részletek kerülnek sokszor eladásra, a rossz termések szaporitván az ebbeli forgalmat. A jobb időkben magas volt a birtok ára. Mióta az árvizek sűrűn járnak, és terméketlen időjárás uralkodik, nagyon lement az ár. Házak ára 40 frttól 1500 frtig változik. 1200 □ ölével kertiföld holdja ezelőtt 360—400 frt volt, most 150—200, szőlőé előbb 300—320, most 100—120, — szántóföldé előbb 100—120, most 65—70, — kaszálósé előbb 30—35, most 10—15, legelőé előbb 90—100, most 50—55 frt. A földeket leginkább helybeliek szokták venni, kivéve Vejte pusztát, mely Harta községhez közelebb esvén, hartai lakosok által vásároltatik. Nagy terjedelmű egyes birtokok nincsenek. — $\frac{1}{4}$ volt urbértelek ára, mely a legelő illetőséggel együtt 16 holdból áll, előbb 1500—1600 frt volt, most 800 frt. Zsidó birtokosok is többen vannak már, olyanok is, kik 50—100 holddal birnak. Különösen a legelőfelosztáskor, 1863 körül vásárlottak ezek. Azonban a jobb időkben maga a lakosság is tett társaságban nagyobb vásárlásokat. Így szereztetett meg Mikla és Bojár puszta egy része, melyek másikat a hartaiak vásárlották meg. Csak mióta a pénztelenség emelkedik, szaporodnak az egyes eladások. — A birtokosok maguk gazdálkodván, bérlet kevés fordul elő, leginkább a tisztessé rendűek használják távolabb fekvő birtokaikat így, és az árva birtokok adatnak bérbe.

Szilid p. legközelebb Duna-Patajhoz keletre, azontul *Szent-Király* Pataj és Kis-Körös közt, kívül az Örjegre. *Imám* délre a kalocsai utban Nána és Résztelek puszta közt, mind a patajiak birják. *Vejte* puszta Kis-Hartán fölül a Duna mellett. Sziliden és Szent-Királyon van egy-egy domb, a melyet várnak neveznek. Ezek és környékek arról nevezetes, hogy ott már sok régi pénzt, régi sarkantyut, kengyel, zablavasat, cserépedényt, s több effélet találtak, s találnak. Ásás és felforgatás közben folyvást.

Kis-Harta, igen csinos német-magyar község, Solt és Pataj közt, ettől bőven $\frac{3}{4}$, amattól $1\frac{2}{3}$ mfre, közel a Dunához, a pest-bajai országutban, saját postaállomással. 1690-ben épüszttult helykép ira-

tott össze. 1720-24-ben telepítettett Ráday Pál által Schvéviából behozott ágostai németekkel. Most a vidéknek legszebben épült, vagyonos s népes községe. Lakosszáma 2669, ebből 2080 ágostai, 516 ref., 38 r. kath., 35 zsidó. Az ágostaiaknak derék szép templomuk s a telepedés óta anyaegyházuk van. A reformátusok, kiknek törzsét magyarok teszik, előbb leányegyházkép Duna-Patajhoz tartoztak, 1831-ben nyertek papi helyettest, s még akkor csak az iskolaépületben, mely egyszersmind paplakul szolgált, volt templomuk, 1847-ben pedig anyagyülekezetté alakultak. A magyar és német lakosság most már házasodás útján is egészen össze van vegyülve. A férfiak régi svábos viseletöket régen elhagyták s egészen magyarosan öltözködnek; a nők régi viseletökhöz még szorosan ragaszkodnak. De a magyar nyelvet mindkét nem jól érti és beszéli.

A község maga lapályos sík helyen, rendes négyszeg alakzattal épült. Széles, egyenes főutszái hosszan nyulnak délnyugottól északkeletre, s két oldalt fasorokkal kiültetvék; a házsoroktól hosszan benyúló kert közök, szabályos keresztutszákkal szelvék. A házak jóllétre mutató csinosak, általában kőkéményesek, a téres udvarok tiszták. Az egészben kényelmet nyújtó lakályosság. A külön lakó s külön tiszta szoba közönségesen divatos. Csinos nagy ablakok, régebben kívül virágos, tulipános ablaktáblákkal, ujabban ezek helyett redőnyökkel ellátva; elég magas falazat, bár többnyire vályog és vertfal, kevés zsindeyes és cserepes, tulnyomólag nád és zsuptető. A Duna egy kis negyed órányira folyik a községtől. Az áradásoktól a belterületet a falu alatt elvonuló magas töltés védi, mely egyszersmind országutul szolgál. E mellett van a falu végén derék földszintes fogadó. A falu és Duna közt kies rétség és sűrű állabu magas erdőség. — Településkor a község nem rendeztetett urbérileg. Jobbágytelkek nem alakítottak; hanem csak zsellér házhelyek osztattak, minden házhely után egy 1200 □ öles hold külsőséggel. Így alakult apránként 372 házhely, mely után a nép kezére került összes birtok, alig ment 500 holdra. Ezen kívül volt a határbeli majorsági birtok 1948 hold, s ezt is a telepítéskor többnyire mocsár lepte s az árvizek rongálták. Valóban vas szorgalom kellett, hogy a lakosság e területen a mostani vagyonságra fejtsé állapotát. És ez e népnél csakugyan nem hiányzott. Már a régibb időben tömeges bérleteket gyakorlott a község a körülfekvő pusztákon; azokon terjedt szarvasmarha, ló- és juhtenyésztést üzött; nagyban üzte a földtermékek közt különösen a hüvelyes vetemény és a kendertermesztést. És ez uton oda jutott, hogy nemcsak a saját határában volt majorsági birtokokat teljesen megváltotta, hanem már 1846-tól kezdve a szomszéd pusztákon is terjedelmes örök vásárlásokat tett; jelesen legelsőben is 1846 nov. 2-án kötött szerződéssel megvett Bojár és Mikla pusztákból 3700 holdat 203,445 pfrtért, azután megszerezte Szüle-Ölle puszta egy részét, s lakosai Vejtén s egyéb helyeken most is szereznek folyvást.

A nép szorgalma azonban nem csupán az állattenyésztésre és

földmivelésre szorítkozik; hanem itt az iparnak is szép fejlettsége van. Számos különféle kézműves lakja a községet: kovács, lakatos, kerékgyártó, kádár, festő, kalapos, csizmadia, cipész, szabó stb. Különösen sok a takács, esztergályos és asztalos; a Dunán számos hajómalom; — azután több gazdának ugyanott vontatós hajója is van, melyet helybeli hajó-ácsok szoktak építeni; és a népség különféle termékét, a gőzhajói szállitmányon kívül, többnyire saját községi hajóin szállítja Budapestre s egyéb piacokra; sőt a hajótulajdonosok más helyekről is vállalnak szállítást. Az iparosok iparczikkeikkel nemcsak saját lakos társaikat, hanem a vidék lakosságát is jelentékeny mértékben ellátják. Országos vásárokat a község még nem tart; hanem hetenként szerdán a szomszéd községek által elég élénken látogatott heti vásárjai vannak, melyekre különösen az iparczikkek kedvéért, még tul a Dunáról a madocsaiak és bölcseiek is eljárnak. A gyümölcstermelést szintén kedveli és gyakorolja a népség. Szőlőt többen fejtei és bojárri birtokaikon mívelnek.

Bojár, puszta Solt és Kis-Harta közt, 2450 hold, többnyire fekete agyagos szántóföld. Egy ér hasítja, melynek laposán nádtermő s kaszáló rétjei is vannak. Régi birtokosai a Vigyázó, Muslay és Nagy család. De egy részét a d.-patajiak, másikat a kis-hartiak vásárlották meg. *Szüle-Ölle* p. Bojár és Kis-Harta közt, 2392 hold, vannak jó kaszáló rétjei, de nádat, kákát termő bozótjai s homokjai is. Az osztatlan Földváry nemzetség birtoka volt. Most nagyobb részét a kis-hartiak birják, a kik még 1865-ben kiirtottak itt mintegy 500 holdnyi erdőt és szántófölddé fordították. *Duna-Tetőtlen*, 11,400 holdas derék puszta, Kis-Harta, Solt és Fülöpszállás közt. A Földváry nemzetség birtoka volt; nagyobb részben még most is az: de a nemzetség megosztozván, sokan eladták birtokaikat, és a hartiaiak és soltiak vettek itt meg 2500 holdat, melyet felosztottak. Vannak tiszta buza termő agyagos szántóföldei is, de a mellett sok szikes legelője. Az új birtokosok nagymérvű határszéli és utmellei faültetéseket tettek. — *Mikla* p. K.-Harta és Akasztó közt, 5561 kat. holdat foglal. Partos, agyagos szántóföldeit sok mocsáros és szikes lapos szagatja; szomszédos nyugotrol Bojárral, s birtokosai is ugyanazok, keletről az Örjeggel érintkezik. — *Sz.-Imre* p. Tételtlentől keletre Akasztó és Fülöpszállás közt 11232 hold területtel, sok szikes legelővel, a Földvári nemzetség birtoka. — Duna-Vecse város szerzett meg belőle 1000 holdat. — *Nagy-Harta*, Kis-Hartától keletre, 5000 holdas puszta, a kalocsai érsekség birtoka, bérlelileg kezeltetik. 115 többnyire r. kath. lakossal.

Solt, régi nevezetes magyar mezőváros, Budapesttől délre $10\frac{1}{2}$, a pest-bajai államutban, a Dunától, D.-Földvárral, hová rév jár átal, átellenben $\frac{3}{4}$ mf., saját postahivatallal. Igen régi hely. Építését a történészek Árpád fiának, Zsolt fejedelemnek tulajdonítják, a kinek itt vára volt, mely Solt vármegyének is nevet adott. Utalok e részben e munka I. részének 4. §-ra. Ma a régi várnak semmi nyoma többé. De a város a török világ alól is lakottkép került ki. Az 1690-diki

megyei összeírás csak községnek mondja még. 1691-ben $\frac{1}{4}$ porta, 1695-ben pedig 2 egész vettetett reá. Hogy a török alatttság előtt is város volt már, abból véleményezhető; mert Bél Mátyás 1737-ben már városnak, Oppidumnak nevezi; lakosait szorgalomról és értelmességről dicséri meg, kik az állattenyésztést és földmívelést nagy terjedelemben űzték nemcsak saját határukon, hanem e célra a körül fekvő pusztákon is nagy területeket bérlettek, és szokásaikban s erkölcsükben a kecskemétiakat és nagy-kőrösieket igyekeztek követni. Ekkor a város a Bosnyák család birtoka volt. — Ezen család utódai-kép birtokosok lettek itt később a: b. Révay, gr. Berchtold, b. Renaút, gr. Nemes, gr. Vécsey, gr. Benyovszky, gr. Czebrían, gr. Pongrác családok és a város feje lett egy több pusztát összekapcsolt s vérhatalommal is birt uodalomnak.

Most lakosszám, az ide tartozó Vécseyfalván és a tanyákon lakókkal együtt 6026,- ebből 5694 helvét ref., 251 r. kath. és 91 zsidó. A reformátusoknak még a reformáció kezdetéről származó anyagyházuk van. Papjaik névsorát 1634-ig képesek felvinni, a mikor Medgyesi Bálint volt lelkészök. Anyakönyveik 1755-től kezdődnek. A római katolikusok leginkább Vécseyfalván s az a körül levő tanyai kertekben laknak, s leányegyházkép Apostaghoz tartoznak. Maga a község lapályos helyen fekszik s belterületét is épen a templom mellett a Dunáról jövő vizér metszi át, és árvizek által gyakran szenved. Lakházaiban az 1876-diki árvíz is sok kárt tett. Ez okból régóta, többször készült már a határhoz tartozó, emelkedett Tétel hegyre kiköltözni; de ez eddig még folyvást elmaradt. Utszái szabálytalanok, keskenyek. Csak a városház körül és a templomon alól van egy kevésse rendezettebb s szélesebb utszaterű része. Egyébütt a házak többnyire sűrűn, zugosan összeépítettek, sár és vályog falra, leginkább nádtetővel, igen sok helyen kerítetlen udvarokkal. Jobbféle épület a községi, egyházi s néhány urasági épületen kívül, aránylag kevés: de annál több még most is a nádkémény. Van egy földszintes téres fogadója, van gyógyszerháza. Szépítési és építészeti szabályzat ugyan nem áll fen, ezen kívül az is hátrányolja itt a jobbféle építkezésre törekvést, mert a város régen készül ármentesebb helyre áttelepülni, csak a derék templomot, s mégis elég tekintélyes és jó karban levő sok középületet lehetne költség nélkül áttenni. A tűz veszélyesség ellenőrzésére nézve azonban fenáll azon szabály, hogy szénát, szalmát stb. efféle nem szabad a házak közt tartani; hanem e célra a városon kívül jó $\frac{1}{4}$ órányira Vécseyfalva körül téres tanyás kertek vannak, melyek a szérüs kerteken kívül a jobb módú gazdáknál több holdakra terjedvén, egyszersmind kerti vetemény és gyümölcs termelésre is szolgálnak.

Határa, a hozzá tartozó Mindszent és Mariháza pusztákkal együtt 24,465 kat. hold. Ez általában sík és lapály. Csak két helyen van szembetűnőbben emelkedett része. Egyik a város felett nyugotnak emelkedő hegység, melyet szőlőhegy s erdőség, — déli végén a te-

mető foglal s mely a Dunát a jobb parton kísérő alacsony hegyek szakadékanak mutatkozik; másik a mindszeri részen magánosan emelkedő széles dombhát, melyet a lakosság Tétel hegynek nevez. A sikot több ér, nádas mocsár és tó szaggatja. Nevesebbek: a községben a Faluere, a Kopolyák, kívül a községen a Nagyér, Tétel alatt a Sós-ér. A talajminőség legnagyobb részben sűrűbb tiszta buza-termő, majd ritkább homokos agyag: de van sok szikes vegyületű is, azután ritka homok földek, sőt futó homokok is fordulnak elő. A mívelési ágak szerinti megoszlás igen változó. Volt 119 egész urbértelek. A határrendezés, elkülönzés és tagosítás 1865-ben ment végbe. Mindjárt ezután 1200 hold kaszáló rétség felszántatott. Szőlőhegye 690 kat. holdat foglal. Egyedüli hegyi szőlő a járásban, sőt az egész vidéken. Kajmár, Középső és Meleghegy név alatt jó veres és fehér bort szolgáltat. Ezen szintén 1865-ben ment végbe a dézma váltás. Itt a szomszéd duna-egyháziak is bírnak szőlőket. A gyümölcs-tenyésztés nemcsak a szőlőkben, hanem a házi kertekben, a kiknek vannak, és némelyeknél a tanyai kertekben is szép fejlettségnek örvend. Van 5 holdas községi faiskola. Ennek ügyét 1875-ben a város maga vette kiváló gondozása alá; abba kertészlatot építtetvén és okleveles kertészt fogadván. A fát a nép különben is szereti. A közlekedési utak ki vannak fával ültetve. A tanyai kertek környéke általában élőfákkal diszlik; sőt a magán birtokokat egészen is kezdik élőfával szegélyezni. A lakosok saját határukon kívül is kezdenek örök birtokot vásárolni, jelesen Tetétlen pusztá egy részét a megosztzott Földvári nemzetségtől megvették.

Vécseyfalva népes telep a solti határon, a várostól egy $\frac{1}{2}$ órányira, a Nagyér parton, a tanyakertek mellett. Gróf Vécsey Ágoston zsellér jobbágysai telepítették, a folyó század elején s földesurakról nevezték el. Lélekszámok most mintegy 200, többnyire r. katolikusok, van kápolnájuk az iskolaházban s az apostaghi r. kath. anyaegyházhoz tartoznak.

Mindszent a soltiak birtokához tartozó terjedelmes pusztá Solt és Fülöpszállás közt.

Mariháza derék pusztá, Solt és Szabadszállás közt, a solti közbirtokosság birja, keresztül folyja a Nagyér. Rajta nagy bérgazdaságok folynak. Van több majorja, 176 r. kath., 51 ágost., 109 ref., összesen 336 lakosa, kik közül vallási tekintetben a r. kath. és ágostaiak Apostaghoz, a reformátusok Solthoz tartoznak.

Révér és Kál, a solti határ és a Duna közt, a Duna parton keskenyen végig nyúló pusztá, $\frac{1}{2}$ mfe Solttól, 2737 kat. hold. Derék majorral. A gróf Teleky család birtoka. Van 73 r. kath., 42 ref., s 30 ágostai lakosa, nemes lötenyésztése. Innen" rév jár át a Dunán, mely Solt és Dunaföldvár közt közvetíti a közlekedést, s Dunaföldváról tartatik fen.

Duna-Egyháza, magyar-tót község, Solton felül $\frac{1}{2}$, u. p. Duna-Vecsén alól 1 mf. a Duna bal partján. 1702-ben keletkezett új telep. A hely a sok ágra kiterjedt Paksy örökösök tulajdona volt, s azok telepítették nem jobbágysai, hanem szerződéses szervezettel; minélfogva itt urbériség soha nem volt. Népessége most 2277 l., eb-

ből 2256 ágostai vallású, a telepítés óta fenálló anyaegyházzal, 18 zsidó és 3 r. kath. A község ármentes emelkedett helyen fekszik. Elég rendes: de különös építkezési szabályzata nincs. Határa mindössze 1601 kat. hold. Ezen kívül a Duna áttelienes oldalán a fehérmegyei részen birják a lakosok Kis-Apostag pusztát, mintegy 800 holddal, hová innen rév jár átal. A belső határ földminősége vegyes agyagos, szikes és homokos. Van kevés futóhomok része is; azután több mocsáros laposa. Van mintegy 100 hold szőlőnek használt emelkedett része is. A dunántuli rész többnyire sárga agyagos és homokos szántóföld. Urasági majorsági birtok a határban nem volt. A lakosság az előbb szerződésileg birt birtokokat még 1848 előtt megkezdette váltani, s most már egymásután mindent megváltott; nemcsak, sőt a királyi kisebb jogokat, a koresmáltatási és a révbér jogot is a község részére megszerezte, s szorgalom által jól rendezett, vagyonos községgé fejlődött ki. Van itt 3 hold községi faiskola, két tanító felügyelete alatt, melyből a lakosok nemes fákkal láttatnak el. E faiskola saját jövedelméből már egy kertészlakot és méhest épített, ezenkívül 700 forint tőkepénzt is szerzett. A határban 16 hold futóhomok eleven sövénynyel köttetett meg, és a közlekedési utak élőfákkal ki vannak ültetve.

Apostagh, magyar, német, tót község, Duna-Egyházán fölül $\frac{1}{2}$, Duna-Vecsén alól szintén $\frac{1}{2}$ mf., a Duna balpartján, saját postával. Van gőzhajóállomása, mely egyszersmind D.-Vecse részére is szolgál. Régi, de a török világ alatt nagyon elpusztult hely. 1690-ben a lakott helyek közt azon megjegyzéssel iratott össze, hogy csak 4 lakosa van, kik 8 szarvasmarhával birnak. 1691-ben semmi, 1695-ben $\frac{1}{8}$ porta rovatott reá. A Paksy családdal rokon nagyszámu közbirtokosság birta, mely közt elsők voltak a b. Száraz és b. Rudnyánszky családok. Később új telepésekkel népesült, s terjedt közbirtokossága is szaporította népességét. — Most lakosszáma, a községi előljáróságának 1877 jan. 28-rol kelt kimutatása szerint 2354; ebből 470 r. kath., 560 ref., 979 ágostai, 345 zsidó. Mind a négy vallásfelekezetnek van temploma s egyháza. A r. kath. anyaegyház régi: de a török világ után megfogyván népessége, egy ideig Pereghez volt leányegyházképp csatolva, és 1766-ban szerveztetett újra anyává, a mely időtől egyszersmind anyakönyvei folynak. A ref. anyaegyház szintén igen régi; papjai névsorát 1629-ig képes felvinni, a mikor Szentmiklós Albert volt lelkésze. Ezen egyház a török világ után se szakadt meg, a meny nyiben az 1686-diki felszabadulás után szakadatlanul évszám szerint folyik lelkészeinek névsora, minélfogva a mostani lakosok közt a református magyarok mutatkoznak a régi lakosok ivadékainak. Az ágostaiak anyaegyháza a szlávokkal még a mult század első harmadában történt új telepítéssel kezdődik, mi tekintetben utalok Kis-Körös történetére, mely szerint midőn ott az ágostaiak 1730-ban vallásgyakor-

latuktól eltoltattak, Apostaghra jártak urvacsorára. A zsidóság száma nagyon változó, majd megfogy, majd nagyon megszorodik.

A község elég emelkedett helyen fekszik ugyan, de beltelkei még sem mentek mindenkor az árviztől. Épültsége nagyon ódonszerű. Utszái szabálytalanok és nagyobb részt keskenyek, időszakonként igen sárosak, szárazság idején pedig igen porosak; fákkal csak kevés helyen vannak beültetve. A házak falazata rendszeren sár és vályog, úgy hogy alig van 20—30 szilárdabb épület. Szépitő vagy építészeti szabályzat nincs. A tűzmentes cserepes házak nem szaporodnak. — A határ általában lapályos; emelkedettebb hely benne kevés; halomnak mondható csak három; ellenben vizes völgyelet és teknő, a hol meggyülekszik az eső és hó-víz, áradások alkalmával pedig hosszan kimaradnak a bűzhödő mocsárok, sok. Különben van agyagos, fekete homokos, kisebb mérvben szikes, sőt szélhordta homok is. Ez utóbbiak befásítása, más részben szőlővel kiültetése, megkezdett s néhány év óta folyik. — A tagosítás, helyesebben csak szabályozás és elkülönködés 1866-ban ment végbe. A közbirtokosok, a kiknek illetősége a határnak mintegy felére terjed, egy-egy tagban, a volt urbéreszek 8—8 darabban vették ki járandóságukat. Összes határterület 5806^{188}_{1600} hold. Ebben a község alatt levő dunaszíziget is benne esik. A szabályozás itéletileg hajtattván végre, egy egész volt jobbágytelek belsőségi, azután szántóföld és rét illetősége 37 holdban állapított meg; legelő illetőségkép adatott 5 hold. Volt pedig $41\frac{3}{8}$ urbértelek és 177 urbéri zsellér. E szerint a legelő $41\frac{3}{8}$ urbértelek, 177 zsellér részére nyolczával $22\frac{1}{8}$ telek, három lelkész, u. m. r. kath., ref. és ágostai lelkész részére 3, ugyancsak három vallási tanítók részére $1\frac{1}{8}$, a községi jegyző részére $\frac{1}{8}$, összesen $68\frac{1}{8}$ telek után adatott ki. A marha-kijáró csapások, a közlekedési s egyéb utak, valamint a haszontalan területek, a volt urbéreszek illetményébe nem számítottak be. Felméretvén pedig a ténylegesen birtoklott területek, kiderült, hogy a volt urbértelek kezén belsőségben és külsőségben 1946^{265}_{1600} osztályozott hold volt, holott őket tulajdonkép 1530^{275}_{1600} osztályozott hold illette volna, minélfogva maradékföldkép 415^{390}_{1600} hold jutott. Ez a nép kezén hagyatott; váltása holdanként 17 frt 33 krban szabattván meg, 1848 május 1-től járó 5 százalékos kamat és 10 évi törlesztés mellett. E szabályozás folytán ugyanakkor a határ, mivel egyik illetőség a másikkal pótoltatott, különösen a legelők és kaszálók a szántóföldekhez osztattak be, mivelési ázak szerint következőleg osztott meg: szántóföld 3782^{1350}_{1600} , rét 608^{1597}_{1600} , szőlő 82^{1036}_{1600} , legelő 315^{197}_{1600} , erdő 145^{1137}_{1600} , beltelek stb. terméketlen 871^{671}_{1600} hold. Azóta természetesen e megoszlás már ismét változott és folyvást változik. Jelesen 1875-ben a közlegelő homokos része a lakosok közt felosztattván, egy része szőlővel, másik fával beültetett. Előző években Brachfeld Jakab birtokos ültette be buczkáit ákáczzal. Szabályozás óta a volt urbéreszek háromnyomásosan gazdálkodnak: őszi, tavaszi vető, és fekete ugar alkalmazásával. A földmívelésben csekély előmenetel tapasztalható, főképen a szakértelem hátramaradottsága miatt: de annyi mégis el van érve, hogy a trágyázás erélyesebben foly, mint az előtt. Azonban ezen előmenetelnek nagy akadályára van az állat-

tenyésztés megesökkenése. A volt urbéresek hagytak még magoknak némi közlegelőt; ezenkívül köztők a tarlószabadulási legeltetés is divatozik. E körül azon szabályzat áll fen, hogy minden $\frac{1}{4}$ telek után 6 darab nagy marhát — szarvasmarhát vagy lovat, és 3 darab sertést szabad a közös legelőn tartani. A kinek kevesebb állatja van, az legelőilletőségét hérbe adhatja másnak. Ily módon egy öregmarhától 5, egy sertéstől 1 frt évi legelőbér szokott fizettetni. De a legelő csekély, az istállózás és takarmánytermelés még nincs kifejlődve: minélfogva az állattenyésztés a nép kezén hanyatlott. A birtokos osztály s a bérlők kezén némileg jobban áll.

A szarvasmarha nagyobb részt magyar faj: de vannak ugynevezett schweiczi, sőt moldva-oláhországi példányok is, kivált a tehenek közt. Ez utóbbiak a legroszabbak; különösen mivel itt a tehenek leginkább némi tejnyerés, nem pedig nevelés végett tartatnak. Bikákat a gazdák közösen tartanak s azok szabadon járnak a csorda közt. De megválasztásukra kevés gond és figyelem. — A lovak nagyobb részben közönséges parlagi magyarfajuk. De kivételképen a jobb gazdák, a földbirtokosok és bérlők kezén nemesebb, jobb fajú lovakat is lehet látni. Csöddöröket a gazdaság nem tart; hanem 1875 óta az államtól tart a község két fedező mént: de eddig még nem kielégítő eredménnyel, a minek oka talán legvalószínűbben az anyakanczák nem kielégítő gondozásában rejlik. Legáltalánosabban jó állapotban levőnek mondható a sertésenyésztés. Ez nemcsak szaporúságra nézve elég terjedelmes, hanem közte a körülményekhez képest szép példányok is találhatók. Kanokat a gazdaság közösen tart. A gazdaság által tartott bikák és kanok használatára nézve az a szabály, hogy a telkes gazda, a kinek illetősége van a közös legelőben, bikabérkép, minden bika alá való darabtól 50 krt, a zsellér vagy a ki bérlő a legelőt, az pedig 1 frt, a kanok tartására a jogos 40, a bérlő 60 krt fizet. — Juhtartásuk csak a nagyobb urasági és bérlőgazdaságoknak van. Azonban ezek is sokszor idegen határon kénytelenek legelőt bérleni.

Jelesebb földtermékek: a buza, rozs, árpa, zab, kukoricza, köles. Iparnövény nem termesztetik. A buza, rozs, árpa helyben is eladható, és a kereskedők itt jótermés idején több ezer mázsa gabonát összeszednek. A Duna közelsége a szállítást könnyűvé teszi. Vetett takarmány csak a nagyobb uri birtokon bír némileg számot tevő terjedtséggel. Leginkább termesztetik a kukoricza-csalamádé, kisebb mértékben a luczerna és muhar. A volt urbéresek csupán a luczernára szoritkoznak, melyet belső kertjeikben természetnek kis mérvben. — A jobbféle gazdasági eszközök közül a vaseke és vasfogas borona használatát általános; némely gazdaságban vető és cséplőgépek is vannak; aratógép is van már egy.

Szőlőmivelés és gyümölcsenyésztés csekély. Községi faiskola van 8000 □ öl területtel, szakértő kertész kezelése alatt, a ki köteles volna a lakosságnak az oltványokat 15-től 30 krajczárig osztályozott árban szolgáltatni: de ezt kevesen veszik igénybe. A kert a tanítónak is, az iskolás gyermekek oktatása tekintetében rendelkezésre áll.

Napszámosban nincs hiány. Ezek ide Duna-Vecséről, D.-Egyházáról és Soltról is járnak. Férfi napszámbér télen 30—40, nyáron

60—80, ősszel 40—50 kr kosztal, a nélkül 20—30 krral drágább; legszorgosabb kaszálás idején, a kaszásbér 1 frt — 1 frt 50 krig felmegyen koszt nélkül. Aratók, nyomtatók maguk kosztján 10—11-dén dolgoznak. Nagyobb gazdaságokban őszi-tavaszi egyaránt rendszeren 11-dén szokott menni. De ilyen helyeken egy hold kukoriczaföldet is szoktak a takarók kapni, feléből művelésre; a szegődséggért azonban szolgálnak 4—6 kaszás napot, és saját kosztjukon segítenek a berakodásnál. — Cseléd helyből elég nem kerül, mert sok a közbirtokosság és zsidóság, mely cselédet igényel; hanem vidéki községekből járnak. Nőcselédnek havi bére 4—6 frt, éves bér 40—60 frt. Férfiaké a köteleesség különfélesége szerint igen különböző.

Van itt: 6 csizmadia, 4 cipész, 6 szabó, 2 szűcs, 4 kovács, 2 lakatos, 4 asztalos, 4 bognár, 1 bádogos, 2 üveges, 16 dunai hajómalom, 1 kosárfonó; — vegyes (fűszer, liszt, vas, rövid áru) kereskedő 4, posztó keresk. 1, rőfös keresk. 3, szatócs 2, heti vásárokra járó, de nyitott üzletet nem tartó rőfös kereskedő szintén 2; továbbá van 3—4 marhakereskedő, kik hetenként Budapestre 15—25 marhát felhajtának, végre 2—3 lókupecz. — Heti vásárok minden héten helyben szoktak tartatni csütörtökön. Ezek csekélyek, csak ősszel látogatottabbak, midőn Kalocsa vidékéről az ugynevezett sárköziek hordják ide tömegesen hagyma, káposzta, répa, zöldség s más efféle természetményeiket. Ugyanezek tavasszal is eljárnak néha salátával. Más különben a szomszéd dunaveseiek hordanak ide fekete vesszőből font kosarakat, tövis boronát, fát, gyümölcsöt, sajtot s más élelmi szert; — a duna-egyháziak ludat, baromfit, tojást, néha gabonát s más terményt, az akasztóiak halat. — Országos vásár éven át kettő esik, május 30 án és október 12-én. Mindenik jelentéktelen.

Közüintézetek közül van egy takarékpénztár »Első dunavidéki takarékpénztár« czim alatt, egy casinó, és egy kisszerű polgári olvasó-egylet. A Dunán a fehérvári oldalra rév jár átal. — Birtok adásvéves ezelőtt a régi birtokos osztály részéről is gyakori volt, most az megszűnt; hanem a volt urbéressek részéről még elég sűrűn fordul elő. Közönséges parasztház ára 300—600 frt; jó helyen levő-é és egy kevésbé alkalmasé, melyet a zsidóság keres, sokkal feljebb is; kerti föld 1200 □ öles holdja 150—200 frt, külső földeké 100—140 frt, volt eset, hogy a jobb minőségű-é 2—3 holdas apró darabban 200 frtig is felment. A szőlők legkeresetlenebbek, s holdanként 130—200 frtig mennek. Vevő többnyire akad helyből, különösen az izraeliták közül. Számos izraelita földbirtokos van már itt; köztük legtöbbet 300—800 holdat bírók is. A 8—10-re számítható nagyobb birtokok közül a gazdálkodást 4—5 maga viszi, a másikat 4—5 bérletileg kezeli. A bérlet közép ára holdankint 6—7 frt.

A Duna partjához közel van egy »Várdomb«-nak nevezett hely, 1876-ban találtatott a határban egy ódon felkötő sarkantyú és egy hosszú egyenes kard. Ezt a jegyzőhivatal a Nemzeti muzeumnak szánta.

Duna-Vecse, magyar mezőváros, Budapesttől délre 9 mf., a Duna balpartján, a pest-bajai államutban, saját postaállomással. 1866-ban osztozott meg rajta és a hozzá tartozott terjedelmes urodalmon a szélesen elágazott Földváry nemzetség, a mely századon

keresztül osztatlan állapotban birta. A Földvály nemzetség levéltárában levő iratokból látható, hogy e község 1400 körül, nagy terjedelmű urodalommal együtt, a gazdag Tetétleni család birtoka volt. A mohácsi vész előtt a »vecei urodalmat a várral együtt« Lasky Jeromos hirneves lengyel főúr birtokolta, aki a mohácsi vészben is részt vett; kiszabadulván pedig onnan, Szapolyai János király pártjára állott, s történelmünknek több rendbeli fontos küldetésekkel részese lett. A Földvály nemzetség a török világ alatt jött birtokba. A község a török világ alól is lakottan került ki. 1691-ben 1 egész porta után 500 frt katonaélelmezési segítség, – 1695-ben 4 egész porta, tehát az egész megyében, Kecskemét és Nagy-Kőrös után legtöbb vetetett reá. Ekkor még csak falu volt a község. 1761-ben emelkedett a mezővárosok sorába, a mikor az urodalom kérésére Mária Terézia királynénak, 1761. júl. 7-dikéről kelt szabadalomlevele folytán 4 országos vásár tartása engedtetett meg.

Lakosszám most 4352. Ebből 4112 helvét ref., 175 r. kath., 21 ágostai, 44 zsidó. Van néhány nazarenus is. A reformátusoknak derék templomuk s anyaegyházuk van. Az anyaegyház a legrégebbek egyike. Pecsétje 1626-ban metszetett, papjai névsorát is ezen időig képes felvezetni, a mikor itt Mórággyi Mátyás volt a lelkész. De hogy már előbb anyaegyház állott itt fen, világos onnan, mert 1610-ben Vecsén egyházi zsinat volt, a hol »Articuli XVII in sinodo D.-Vecse editi, Egopoli denuo confirmati« hozattak. A róm. kath., ágostai és zsidó vallásuak Apostaghoz tartoznak. Van itt 3 fi, és 3 leány elemi iskola, 6 tanító alatt községiékké vannak átalakítva.

A város a határ nyugoti szélén, a Duna balpartján, elég emelkedett, de az árviztől nem minden részében ment helyen fekszik. A ref. templomajtó küszöbe a Duna 0 pontja felett 27 láb körül van. Azonban a víz a partot nagyra rongálja; a templom felé is közelget s azt alámosással fenyegeti. A főútsza, melyen a pest-bájai államut megy végig, több megtöréssel, elég széles. A többi utszák sok görbülettel, rendetlenek, s a régiség jellegére mutatnak. Az államut mellett van egy 50 holdas nagy vásártér. A házak, néhány cserepest és fazsindelyest kivéve, mind nád fedelűek; — falazatuk többnyire sárfal és vályog; sok csak oszlopokra, sövény fonáson sárral tapasztott falra épült, a mely építésmód árvizek alkalmával több biztosítékot nyújt az összeomlás ellen. Néhány év óta szépítő bizottság működik, megyeileg megerősített s szigoruan figyelemben tartott szabályzattal, mely az utszakiszögellések eltávolítására törekszik, és a szilárdabb építkezést felügyeli. Az utzasoron a házak elejének befásítása el van rendelve: de még eddig csekély eredménnyel.

Tulajdonképeni határterület 5447 kat. hold. Ezenkívül ide tartozik Csanád és Fehéregyháza két pusztá, összesen 6270 kat. hold területtel. Az egész sík és lapály; többnyire szürke homokkal kevert fekete agyagos föld. De vannak homokos és szikes részletek is. Tagosítás nem történt, csak szabályozás, legelő felosztás és egyformá-

sítás 1866-ban, a mikor a Földváry nemzetség megosztozott. Itt csupán 38 egész urbértelek volt, az is 304 egyenyolczadra osztva; azután volt 575 zsellér. Minden $\frac{1}{8}$ telekre kiadatott a legelő illetőséggel együtt 11, minden zsellérhely után pedig 2 hold, 1200 □ ölével. A lakosság a legelő illetőséget is egészen felosztotta, mert $\frac{1}{8}$ -ra levén a telek birtokok elaprózva, kívánatosnak tartatott, hogy a mívelés alá használt föld szaporodjék. A Dunán van itt egy mintegy 150 holdas sziget. Ezt a volt földes urak a ref. anyaegyház erősítésére adományozták; ugy szintén ugyanannak adományoztak egy faiskola számára 17 holdat, ezenkívül 50 hold szántóföldet; — továbbá adományoztak a lelkésznek 100, öt tanítónak, valamint egy községi jegyzőnek, mindeniknek 18 – 18 holdat.

A határ leginkább megteremné a szép aczélas tiszta búzát, ha a föld termékenysége oly nagyon kicsigázva nem volna. Azonban a folytonos használat miatt, már annyira ki van merülve a föld, hogy csak gazos gabonát terem. Ugyanazért a nép értelmesebb része most azon működik, hogy közösen az ugaros gazdálkodási rendszer vetessék alkalmazásba. Termesztetik búzán kívül árpa és zab is, a helyel-közzel levő homokokon pedig rozs. A kukoricza jó mívelés mellett háládatos szokott lenni. Krumpli igen jóízú terem. Káposztának és répának nagyon alkalmas volna a Duna aljához közel eső rész: de alacsony fekvésénél fogva nem biztos az árviztől, sőt gyakran nyári árvizek által is látogatattik; mint 1853-ban, a mikor épen kaszálás-kor öntött ki a Duna, és 6 hétig folytonosan víz alatt állott a vetés. A határ többi része is töltésekkel van az árvíz ellen védve, s csak addig tekinthető ármentesnek, míg a védtöltések ellenállanak a víz behatásának. A védtöltések egyikét, a legfőbbjét, a pest-bajai államut képezi. Az ezen belől eső határrész a rendes ártérben fekszik. Kendertermesztésre, megfelelő mívelés mellett, szintén több rész igen alkalmas. — Széna azelőtt, míg töltésekkel eléggé védve nem volt a határ, és kisebb áradások alkalmával is kiöntött a Duna a kaszálókra, sok és jó termett. Most aszályosokká lettek a rétek, s kevés szénatermést adnak. Vetett takarmánytermesztés csak kis mértékű. A kukoricza-csalamádé van némileg divatban, s némelyek egy kis luczernást tartanak. Mindez azonban csak nyári takarmányul szolgál. — 1855-ben vaseke még egy se volt a lakosság kezén. Akkor kedveltette meg azokat az épen ide költözött urodalmi felügyelő. Azóta apránként ugy elszaporodtak, hogy alig lehet már régi modoru fákét látni. Némely lakosnak már kanalas vetőgépe is van. A körülfekvő pusztákon nagyobb területet bíró és bérlelő gazdák némelyike göcsészpló géppel dolgoztat.

A közlegelő felosztása és a takarmány szűk volta miatt, az állattenyésztés a régihez képest nagyon összeszorult. Szarvasmarha nevelés többé alig van. Ezt a közelebbi években többször uralkodott marhavész is okozza, melyben a marhaállomány csaknem egészen kipusztult. A sertésenyésztés szintén kismértékű. A lótenyésztés áll legkülönb lábon, amint ezt a katonaló-avatási bizottságnak itt volt működése igazolja, mely szerint az ez elé állított darabok közül aránylag nagy szám találtatott hadi szolgálatra alkalmasnak. — Az állat-

tenyésztés megcsökkenése nagyon megfogyasztotta a trágya erőt. Hozzájárul ehhez, hogy a termelt trágyamennyiség legnagyobb része, a fahiany pótlására, tőzegnek készítették és tüzre kerül. Minél fogva bármennyire kezdi átlátni a nép a földjavító trágyázásnak szükségét, trágyaanyaghiányában, ezt csak igen kis mértékben képes gyakorolni.

A szőlőnek nevezett terület 1118 holdat tesz. De e területen csak kevés tulajdonos gyakorolja már a szőlő- és bortermelést. A legnagyobb rész ki van irtva, s most ezen régi szőlőföld képezi a legbővebben s legbiztosabban termő szántóföldeket. A gyümölcstenyésztés mostanában emelkedik. A ref. egyháznak épen említett 17 holdas faiskolája már szép virágzásban és jóvedelmezőségben van s ebből évenként több ezer nemes oltvány kerül eladásra; ezenkívül a szabályozáskor közrakodó kertül hat hold terület hagyatván, ebből is egy rész községi faiskolának van alkalmazva. E két forrásból ennél fogva a nép kezére is jelentékeny mennyiségű nemes csemete kerül.

Gazdasági munkás helyből nem mindig kerül kielégítő számban; nem mintha kevés volna itt a munkás nép: hanem mert innen Budapestre s máshová, jelesen a dunántúli pusztákra jár a napszámos nép tömegesen dologra; ide pedig a szomszéd helyekről Duna-Egyházáról, Apostagrol, Szalk-Sz.-Mártonról s máshonnan kell gyakran napszámost szerezni. De takaróban és aratóban nincs hiány, mert arra még Budapestről is hazajön a munkás nép, az ott kapott napszámnál is jobbnak tartván ezt a keresetet.

Iparos nem sok van. Legtöbb a takács és csizmadia. Van egy pár kiskereskedő is. Különbön a lakosság saját eladni valójának értékesítésére a budapesti és duna-földvári piacot látogatván élénken, saját iparczikk s ruházati szükségletét, a mennyiben országos vásáron kívül volna szüksége, főkép e két helyről teljesíti. Helyben kedden és pénteken esnek hetivásárok. Országos vásár éven át négy van: febr. 14-én Bálint napi, május 6-án Rogaté, július 26-án Anna napi, és sept. 29-én Szent Mihály napi név alatt. A vásárok mindig azon héten vasárnap, hétfőn és kedden tartatnak, a mely héten e nevezett napok esnek; a két első nap baromvásár, mely még eddig a vidék legnevezetesebbjei közé tartozik, kivált lóra és szarvasmarhára, sok eladó és vevő gyülekezvén össze messze vidékről; — kedden kirakó vásár szokott lenni; ez nem nagy jelentőségű. Különbön a lakosok közt is vannak néhányan, a kik lóval és szarvasmarhával kereskednek s e célból a pesti hetivásárokat is látogatják. Van különösen egy társaság, mely a dunántúli, leginkább német községekből, összeszedni szokott fejős tehennel kereskedik a pesti piacra. — A Duna, Vecse és Pentele közt 600 öl szélességet halad. Ennek fele Vecsehez tartozik. Ez a halászati joggal évenként 100—150 frtot jóvedelmez. Ezen kívül a népnek merítő hálóval a partrol szabad halászati joga van.

Van itt járásbiróság, gyógyszerár, két olvasó egylet; benn a városon az államut mellett van egy elég kényelmes urasági vendégfogadó, másik kisebb a város alsó végén a vásártér mellett, mely czedulaháznak is használtatik.

Belsőtelki házak gyakran kerülnek eladásra: de ritkán akad vevőjük. Eladó szántóföld nem sűrűn kerül. Ára az előző években ma-

gas volt; — kat. holdanként 100—300 frtra felment. Most leszállott az ár. A Földváry család megosztásakor 1866-ban kerültek az ide tartozott puszták nagyobb birtokok eladásra. Ezekből több részt zsidók vettek meg. De helybeli gazdák is vettek néhányan. Az ár a csanádi pusztán holdanként 100 frt körül volt. Duna-Vecse város egyetemes községe ugyanakkor vett meg távolabb a szentimrei pusztán 1000 holdat. A keresztyén nagyobb birtokosok közül kevesen gazdálkodnak a határon házilag. Sokkal több a bérletileg kezelt birtok. Bérletre a lakosok is vállalkoznak. Évi bérletár holdanként 4—8 frt. Ezenkívül a nép a feles művelést is gyakorolja.

Csanád és Fehéregyháza két pusztá Duna-Vecse és Szabadszállás közt, együtt 6270 kat. hold. A Földváry nemzetség osztatlan birtoka volt, mely megosztván, birtokát több osztályos eladta. Belőle legtöbbet apostagi és szabadszállási izraeliták vettek meg. Csanádot 33, Fehéregyházát 55 lélek lakja.

Szalk-Szent-Márton, magyar m. v. Budapesttől délre 8, a Dunától $\frac{3}{4}$ mf., saját postaállomással. Régi hely. Van egy régi hivatalos pecsétje, vasnyomóra alkalmazott ezüst lemez; ezen a véset egy szívet ábrázol, mely két nyíllal van jobbról balról átütve; a szívből három oldalra nyíló rózsza, vagy inkább lilium emelkedik, lugas alá helyezve; felette 1624; körirata »Loni Szent-Márton pecsét.« A török világ alól is lakottan került ki. 1691-ben ugyan még csak $\frac{1}{8}$, de 1695-ben már $1\frac{3}{4}$ porta rovatott rá. Akkor, valamint a Mária Terézia urbarium behozatalakor is, a gróf Balassa és b. Amade család birta, több szomszéd pusztával együtt. Az utóbbi időben a gróf Festetics család birtokában volt. A M. Terézia urbariumkor csak $23\frac{15}{32}$ urbértelek találtatott benne: de később a nép szaporodása folytán Csabány pusztá is egyesítettén határával, telkeinek száma 100-ra emeltetett. — Most lakosság 2935 l.; ebből 2727 helvét ref., 100 r. kath. 40 ágostai, 54 zsidó, 14 óhitű. A reformátusoknak régi anyagyülekezetök van. Papjaik névsorát 1626-ig képesek felvinni, a mikor Nádudvari Mátyás volt lelkészök. Anyakönyveik 1740-en kezdődnek. Iskoláik községivé vannak alakítva. A község lapályon fekszik, és bár $\frac{3}{4}$ mfre van a Dunától, belterülete sem ment az árviztől, s védgatakkal kell védekeznie. Utszái régi modoru egyenetlenek. Építkezése szintén ódonszerű. Azonban ujabban a kemény tetőzetek szaporítására és jobbféle csinosabb építkezésre felügyelet és gond van. A község kívül esik a pest-bajai államut vonalán, a mely hozzá $\frac{1}{2}$ mfre Szalk és Vadas pusztán vonul keresztül: de azért van egy igen közönséges fogadója — Határa, az adószorozatilag hozzá csatolt pusztákkal együtt, melyek Csabány, Homok-Sz.-Lőrincz, Nagyállás és Szalk pusztának egy része, 15,174 kat. hold; ebből 7108 szántó, 2165 kaszáló, 3939 legelő, 429 erdő, 197 szőlő; a többi beltelek, utak stb. terméketlen. Talajminőség nagyobb részben fekete homok: de vannak tiszta búzárt termő sűrűbb agyagos szántóföldei is. A kisebb rész ritkább homok, s szerteszéljél sok helyen szikes. Van kevés buczka is, kivált a homok-szentlőrinczi részen; ugyanitt turjános rétság, az ezt keresztül metsző Kigyósér vonalán. Az elkülönzés és szabályozás 1857-ben egység útján ment végbe. Ez alkalommal adatott a községnek faiskola szá-

mára 12 hold terület. Ez most bizottsági felügyelet és rendes kertész kezelése alatt áll; belőle 5 hold állandó nemes anyafákkal van beültetve, 1 hold csemete nevelésre szolgál, 6 hold pedig a kertész fizetését képezi. Az utaknak fákkal szegélyezését a magános birtokokosok is nagy szorgalommal gyakorolják. Országos vásár négy esik, Nagy Károly napi (jan. 28), pünkösti, Illés napi (jul. 20) és Lukács napi (október 18) cím alatt, mindenkor azon hétnak hétfőjén és keddjén, a melyen e napok esnek. hétfőn barom, kedden kirakó vásár; de a pünkösti kedden és szerdán tartatik.

Szalk, 3672 holdas p., Szalk-Sz.-Mártontól $\frac{1}{2}$ mf., a Duna balpartján, D.-Pentelével szemközt. Gőzhajó állomása szokott lenni. Fele Szentmártonhoz, másik fele Tasshoz tartozik. Régen község volt. Közel a Dunához vannak egy pusztá templom nyomai. Szent-Márton tőle vette előnevét. Keresztül megy rajta a pest-bajai államut. — *Homok-Szent-Lőrincz*, derék nagy pusztá. Szalk-Sz.-Márton és Szabadszállás közt. Külön részei Nagyállás, Feketehalom és Farkasfiadzó. Több major van rajta. Nagyálláson mezei csárda, ugyanitt 101, egyebütt a pusztán 254, felében ref., felében r. kath. lakos, kik közül a reformátusok egyháziilag Szalk-Sz.-Mártonhoz, a r. katolikusok Kun-Sz.-Miklóshoz tartoznak, *Csabány* Szalkon alol, a Dunaparton nyulik a duna-vecsei határ felé. Hajdan királyi sóraktár állott itt a Dunaparton, mely közönségesen dunavecseinek neveztetett. Lakja 43 l.

Vadas, a Dunától Csabány p. által elválasztva, 3096 hold területtel, Jankovich Miklós tulajdona, derék majorral és gazdasággal. Keresztül megy rajta a pest-bajai államut. Van 72 r. kath., 20 ágostai, 26 ref. lakosa.

Tass, magyar f. Szalk-Sz.-Mártonon felül $\frac{1}{3}$, Dömsödön alol 1, a Dunától épen a Csepelsziget alsó vége irányában, szintén $\frac{1}{2}$ mf., saját postával, s a hozzátartozó Sz.-György pusztán tassinak nevezett gőzhajóállomással. Régi hely. 1690-ben a lakottak közt curialis nemesi helynek iratott össze. 1691-ben $\frac{5}{8}$, 1695-ben pedig $1\frac{1}{4}$ nemesi porta vettetett reá. Birtokosa a Sötér és Fáy család volt. 1770-ben a M. Terézia urbárium behozatalakor 107 $\frac{1}{32}$ urbértelek iratott benne össze. Ekkor is a Sötér és Fáy család, s annak rokonságában a Kandó, Bernáth és Szemere család birta. Most is nagy számú közbirtokossággal, e családok férfi és leányági ivadékai lakják, kik közt legszámbotabbann vannak a Földváry, Madarassy s Bernáth család tagjai. Házai közt sok derék urilak. Élénk s mivelt társadalmi község. Lakosság 2867. Ebből 2062 helvét ref., 465 r. kath., 280 zsidó, 60 ágostai. A reformátusoknak régi anyaegyházuk van, a mely 1625-ben már fenállott. A r. katolikusoknak templommal ellátott leányegyházuk az ide 1 mfre levő kunszentmiklósi anyaegyházhoz tartozik. Határterület 13,533 kat. hold, ebből 6721 szántó, 1731 kaszáló, 3181 legelő, 181 erdő, 108 szőlő, 222 nádas, a többi beltelek, utak és terméketlen. E területben Szent-György, Halásztelek, Egecse és Szalk pusztának ide tartozó része is befoglaltatik. A fekvés általában kevés hajlattal váltakozó sík. A talaj nagyobb részben tiszta buzatermő agyagos: de több helyen bő mértékű szik vegyülettel; egészen ritka homok kevés. Vannak azonban vizes teknős laposok, különösen a Bakér mentén,

mely a Dunából jöve, a határt Szentmiklós felé egy nagy kanyarulat-tal hosszában végig folyja. A birtokrendezés és szabályozás, a köz-birtokosok közt tagosítással együtt, 1862-ben eszközöltetett. A határt mindenfelé számos szép major és jól rendezett gazdaság lepi.

Halásztelek p. Tass és Dab közt, 1393 hold, — *Szent-György* p. azon alol 3487 hold, mindenik a Dunapartig kiterjedőleg, *Tassi-Szalk* ez utóbbinak folytatása. — *Egrecse*, Tass és Szalkszentmárton közt: mindössze 787 holdas, de kitünő jó földű kis pusztja.

Szent-Tamás p., Tass és Kun-Szent-Miklós közt, 6696 hold, nagyobb részben agyagos, tiszta buzatermő. néhol szikes szántóföl-dekkel, s jó rétekkel. Alsó részét metszi a Bakér, vizes laposokkal. A solti közbirtokosság közül többek birtoka, több majorral, különösen gróf Nemes Nándor lakával, derék majorjával és jól szerelt gazdasá-gával. Van 400 lakosa, kiknek $\frac{2}{3}$ -da r. kath., $\frac{1}{3}$ -da helvét. Vallási tekintetben Kun-Sz.-Miklóshoz, adósorozatilag Tasshoz tartozik.

Dab, magyar t. Tasson fölül 1 mf., u. p. Dömsödön alol, annak tőszomszédságában, úgy hogy attol csak egy keskeny utszaköz választja el. a soroksári dunaág mellett. Régi lakott hely. 1691-ben $\frac{1}{16}$, — 1695-ben $\frac{2}{4}$ porta rovatott reá. Van egy régi hivatalos pecsétje: eke, csoroszlyavas, s ezek közt buzakalász »Dabi falu pözetue 1686« kör-irattal. Most lakosszáma 756, köztök 712 helvét ref., 25 r. kath., 30 zsidó. A reformátusoknak régi anyaegyházuk van, papjaik névsorát 1652-ig képesek felvinni, melytől Peterdy János 16 évig volt lelké-szők; anyakönyveik 1753-tól folynak. Épültsége őszerű, keskeny, egyenetlen utszákkal, sár- és vertfallal, nád és zsuptetőre sűrűn épült, nevezetes részben még most is fakéményes, sok helyen kerítetlen udvaru házakkal. A pest-bajai államut végig vonul rajta. A Fáy esa-ládi közbirtokosok tulajdona volt: de már 1848 előtt huzamos ideig zálogban kezeltetett. Határa 1891 kat. hold. ebből 710 szántó, 443 kaszáló, 328 legelő, 136 erdő, 68 szőlő, 103 nádas, 103 belsőtelek, utak s terméketlen. Talaja nagyobb részben fekete és könnyebb ho-mok. Erdeje a dunaparton, mely közt öntvényes gazdag földű gyü-mölcsös kertjei vannak. Volt 19 urbértelke. Határszabályozása még 1842-ben ment végbe, a mikor birtokosai tagosítottak is. Említést érdemel Nagy István ur régi kitünő gyümölcsös kertje, melyet atyja néhai Nagy István ur Pestmegye főjegyzője s szenvedélyes gyümöl-csész alapított, a ki 1841-ben az országos gazdasági egyesület régi faiskolája kezdeményezőinek is egyike volt.

Dömsöd, derék magyar község, Budapesttől délre 6 mf., a soroksári dunaág mellett, saját postaállomással. Alsó végén Dabbal összeér, úgy hogy egy községnek látszik, mert csak egy utszaköz vá-lasztja el attol. — A legrégibb helyek egyike: keletkezéséről azon-ban nincsenek biztos adatok; mert ámbár a török alattság idejétől kezdve, a községnek, mint alább röviden érintendem, van különféle levéltári anyaga: de a keletkezés nyomai a közt sem találhatók fel. Ferenczy szerint, néhai Ensel Sándor pestmegyei táblabíró által ki-kutatott és összeszedett adatok nyomán, régenten a szemközt fekvő

Ráczevi szigettel együtt, a királynék birtoka volt; jelesen 1291-ről, a ráczevi-szigeti helységekkel együtt, a királynék menyasszonyi ajándékai közt említettik. Ugyanakkor hozzátartoztak Föveny, Dienes és Somlyó dunai szigetek is. Mindezeket III. András király felesége, Fenena királyné, a margitszigeti apácának ajándékozta. (Fejér Codex Dipl. VI kötet, V füzet 143 l.) Később azután Dömsöd maga, Soltvármegyével együtt Székes-Fehérvármegyéhez tartozott; majd a Bosnyák család birtoka lett, melyről leányágon a hg Koháry, arról a hg Koháry-Coburg családra szállott.

A török világ alól csakugyan mint Koháry birtok került ki a község. 1690-ben lakottkép iratott össze; régi hivatalos pecsétje is ez évről szól. Ez: paizsban egy kardot tartó kar, négy sarkán fenn csillogok »Dömsöd 1690« körirattal. Ugyanekkor épen úgy, mint Kalocsára és D.-Vecsére 100 mérő gabona és 3 db vágómarha, valamint 1691-ben is ugyanazokkal egyenlőleg, 1 egész porta után 500 frt katonaelelmezési segítség vettettet reá; 1695-ben pedig portaszáma 2½-re emeltetett. Később a birtokos családtól a Belezna család vette zálogba. A M. Terézia urbarium behozatalakor 1770-ben Belezna Miklós és Mihály zálogos birtoka volt. Ekkor 167 egész urbértelek iratott benne össze. Azután ugyancsak zálogkép a b. Podmaniczky családra ment át. Azonban Dömsöd sohasem állott urbéri szolgáltat alatt; hanem a lakosok a legrégebb időktől fogva bérletileg bírták maguk magukat; nemcsak, hanem a körülfekvő majorsági puszták közül is több, névszerint: Apaj és Szunyogh, azután Hugyének, Szentivánnak és Ürbőnek egy része is bérleti birtokukban állott.

Most a lakosság 3567, kik közt 171 r. kath., 3372 helvét ref., 24 zsidó. A r. katolikusok a pereghi anyaegyházhoz tartoznak. A reformátusoknak helyben van bádógtornyos, derék templomuk. Anyaegyházuk a legrégebbek egyike; papjaik névsorát 1626-ig képesek felvinni. Anyakönyveik 1721-en kezdődnek. — Valamint a község fekvése, azonkép a határ is sik; csak néhol változik lapos halom hullámmal. A Duna árjai ellen a határ, különösen a község belterülete erős töltésekkel van védve, úgy hogy a belterületre még az 1876-diki árvíz sem hatolt be. Utszái egyenetlenek és szabálytalanok; csak 3 elég széles; a többi nemcsak keskeny, hanem igen sok helyen kerítetlen udvarok közt csavargó. Az építkezés vert és sárfal, azután nád és zsuptető. Azonban néhány év óta szabályrendelettel ellátott szépitő bizottság áll fenn, melynek folytán a rendszeresebb, jobb építkezésre felügyelet van; a sövény kémények alkalmazása az új építkezéseknél el van tiltva; az utszák is szabályosodnak. Van már egy pár zsidóház és cserepes ház is. Széna, szalma stb. efféle rakományt a belrészeken a házak közt tartani nem szabad. Az utszákon s a házak körül a faültetvények szaporodnak. Legkitűnőbb épülete a községnek, a »Pesti első hazai takarékpénztár« igazgatójának. Hajós József urnak nyári laka, a főutszán, a melyen a pest-bajai államut meggy végig, ezen ut baloldalán, egy többnyire fenyőfával parkirozott, négy holdas diszkert közepén. De ugyanezen államut mentén több csinos urilak is van; azok közt egy pár még a Hajós családtagoké, mely

család egyedül volt itt lakó, régi birtokos család a hg Kohárytól nyert inscriptio útján; azután kitűnnek a községi iskola, a ref. paplak és a derék községház. Ugyancsak az államut mellett kisebbszertű fogadó.

Határkiterjedés kerekszámban 15,000 hold 1200 □ ölével, melynek $\frac{1}{5}$ -de 2500 h. homokos, $\frac{3}{5}$ -de 7500 h. agyagos, $\frac{2}{5}$ -de 5000 h. szikes és vizállásos. A Duna ágai közt fekvő sziget s a parton terülő gyümölcsös és erdős laposok mintegy 200 holdat tesznek. A tagosítás már 1863 ban végbe ment. Ekkor három tagban történt az osztakozás. Jelesen szántóföldi illetősége mindenkinek egy tagban, azután a kaszálók és gyeplegelők együtt másik, — a Duna árjának azelőtt nagyon kitett, ugynevezett h u g y e i lapos, a mely szintén kaszálókul szolgál, harmadik tagban lett kihasítva. Tagosítás óta a maga földjének kiki minden évszakban szabad ura. Tulajdonképeni közlegelő nincs; mert a ki akarta, legelőilletőségét is kihasíttathatta kaszálójához. Ugyanazért közös legelőjük csak azoknak van, a kik egyes csoportokba egyesülve, legelőilletőségek egy részét közösen együtt hagyták. Tarlószabadulás szintén nincs. A kik közösen hagytak legelőt, azok a hozzájárulás mértéke szerint megszabott arányosítással használják azt. Jelesen minden hold legelő után: 1 tehén vagy 2 borju, — vagy: 4 sertés vagy 8 malacz, — vagy: 1 ló vagy 2 csikó tarthatása engedtetik. Van kerekszámban 2000 db szarvasmarha, 500 ló, 400 sertés, 6000 db juh. A szarvasmarha fehér szép magyar faj, a ló csak parlagi, a sertés szőke erdélyi, a juh a német birkafaj. Régebben magyar juhot tartottak a gazdák; ma már az kipusztult. Him állatokat még maga tart a község: 5—7 bikát, 2 istálló csődört, 4 kant. Ezeket a lakosok fedeztetésre díj nélkül használhatják. — Legterjedtebben mivel szántóföldi földtermék: a rozs és zab; azután a kukorica. Különösen a zab oly mértékben termesztetik, hogy sohasem fogy ki a községből. Zabért és rozsért a kereskedők helyt keresik meg a termelőket. A vetett takarmánytermesztés újabb időben kitűnő terjedésnek indult. Különösen a luczerni lóhere és muhar termesztetik.

Határozottan az a tapasztalás, hogy tagosítás óta a földmivelés előre ment. A birtokosok kevesebb ugart hagynak, a földet folytonosabban vetik, mint azelőtt: de a trágyázás napról-napra jobban-jobban lábra kap, s így javítás után több hasznót ad a föld annak, a ki jól miveli. Nem is lehet most már 10—12 éves trágyadombokat látni a község utszáin és az udvarokban úgy, mint azelőtt. Csak egy az akadály, t. i. a szárazság; mert a föld szomjassá lett, mióta a vizek kiszorítottak s ez csökkenti a termékenységet; — különösen kihat a kaszáló rétek termékenységének megcsökkenésére. Az állattenyésztés számra nézve nagyon hátrament: de minőségre és eredményre nézve javult. A tartott jóság jobb, mint azelőtt. — Az állattenyésztésben fő jövedelemforrás az ökörnevelés, — a jókarban tartott jóságnak elárúsítása, — kisebb tinóféléknek beszerzése és ezeknek munkaközben felnevelése által; továbbá mustra juhoknak, valamint bárányoknak is husra nevelése és eladása, — télen a sertéshizlalás. Mióta a község 2 csődört istállón tart, azóta a csikó-nevelés is kezd lábra kapni. A gazdasági gépek használatának terjedésén is mutatkozik a földmivelés emelkedése. Van már a határban 4 gőzcséplőgép, egy

lóerejű cséplőgép, igen számos szóró és szelelő rosta; minden gazdának kivétel nélkül vasekéje, úgy hogy régi faeke többé egy sincs.

Két főtagban van 182 hold régi szőlő. Mindenik emelkedett homok területen, a község közvetlen közelében. Ezenkívül ez ugyan csak homok ültetésekkel apránként szaporodik is, úgy hogy az új ültetésekkel ma már a 200 holdat haladja. De a bortermelés itt jövedelmi ágat mégis kevésbé képez; mert a bor, az eddigi szőlőkezelés szerint legalább, csak gyenge és tartatlan; ugyanazért a termés inkább fűtül friss szőlőkép szokott a közel pesti piacra szállítva elárúsíttatni. Sokkal fontosabb a szőlőnél a gyümölcstermelés. Már Bél Mátyás kiemeli Dömsödről, hogy dunaszíigetén és dunalapályáin sok szép gyümölcsöse van. Ez a régi idő óta nem fogyott, hanem tetelesen szaporodott. És e tekintetben Dömsöd az egész környék, sőt az egész megye legelső gyümölcstermelő helyei közt foglal helyet. Nemcsak a sziget és a dunai lapályokon levő gyümölcsös, füves és veteményes kertek vannak tele gyümölcsfákkal; hanem a szőlőket is tömegesen lepi a fa. Van különösen sok alma és körte. azután szilva; de cseresznye, barack, meggy, dió szintén bőven. Ujabb időben a fanemesítés is kezd terjedni. Általában a nép kedveli a fát és szereti ápolni. Dicsérettel kiemelhető róla az is, hogy a gyümölcstolvajlás a tömeghez aránylag még a sűrűn befásított és a község közvetlen közelében levő gyümölcsösökben sem gyakori. De rokonszenvét és szorgalmát a gyümölcsfák körül, még sem követi gyakran kielégítő jutalom. Mert a kitünőleg kedvező talajon a fák rendesen minden évben gazdagon virágoznak ugyan: de alig csak minden 5—6-dik évben hoznak kielégítő termést. Közben vagy meddón marad a virág, vagy apró s éretlen korán hull le a gyümölcs. Hajós József urnak szintén szépen rendezett gyümölcsészsze a kertészete van itt. Ez 20—25 éves telepítés. Két főtagban 20 holdon fölül terjed, értve a gyümölcsösnek használt részt; és 700 anyafán fölül foglal. Az egyik főtag a Somlyó sziget legelső végén van, s az azt rekesztő keskeny dunaágon kívül, annak mellékére is, két osztálylyal, kiterjed. Ez a főtelep, kertézlakkal, s a tulajdonos idősb leánya nevééről *Erzsébeth* nevet visel. A másik fő de kisebb tag a »dömsödi somlyó« sziget rész közép-táján van, hol épen e tagnak a kis-Duna főága-felől eső részén, századot tul élt roppant nyár és tölgyfák nagyszámmal parkszerű csoportokban védik a gyümölcsösöt a Duna jege ellen. Ennek a tulajdonos ifjabb leányáról *Margitsziget*, vagyis inkább *park* a neve. E két telepben a legnemesebb alma és körte fajok vannak összegyűjtve, s a főszű e kettőre van fektetve. De azután a cseresznye, meggy, szilva, barack, dió, birs stb., — úgy a bokros bogyárok is kielégítő mértékben képviselvek. A hozzá csatolt kertészetnek a nemes dinnyetermesztésben van fénypontja. Hajós ur barátságos meghívása folytán f. é. szeptember havában meglátogattam a telepet; — különösen a tulajdonos vezetése mellett ezen gyümölcsös és a község gyümölcsészsze felett szemletartás tekintetéből. A folyó 1877-dik év országzszerre igen meddő gyümölcs év volt. Tudtam előre, hogy gyümölcsöt keveset találok. Azon kívül az Erzsébet szigeten az anyafákat az 1876-diki árvíz által, mely a telepet öles ma-

gasságban, és jég torlaszokkal is lepte, nagyon megrongálva, s ennek folytán közülök sokat megeseonkázva is találtam. A szemle hozott mégis eredményt. Alkalmam nyílt, az okszerű kezelés eredményével összehasonlításból kutatni, a község panasza tárgyának, a gyakori terméketlenségnek okát. Hajós ur gyümölcsösében gyakoribbak a kielégítő gyümölcs évek, mint a lakosságéiban. Abban minden fa megfelelő távolságban áll egymástól, élvezi a lég szabad járását, rendes metszés s művelés alatt, mohától tisztán tartatik, s lehetőleg védetik a hernyótol. Emezek fát erdőszerű sűrűségben, összenőtt sűrű galyazattal, kevés kivétellel csaknem egészen a természetre hagyva és igen mohosoknak találtam. A tisztaság tekintetében tagadhatlanul találtam némelyiknél kivételt: de a sűrűség és galyasság azoknál is többnyire tulságban állónak mutatkozott. Nincs-e az általában áradmányi, öntvényes ritka talaj sebeseen hajtó és tavasszal korán s gazdagon indító erejének, mely talajt még a mélyen ható vastag fűgőkerek is ritkítanak, és indító erejében fokoznak? nincs-e a télen s kora tavaszon át a nedves szigeti levegőben a fák galyain tulságos mértékű zuzmaraképzésnek, — kapcsolatban különösen a nagy levegő rekedtséget előidéző sűrűséggel stb. a helyi körülményből fejlődő különböző mozzanatnak befolyása arra, hogy a virágzás korábbi és kövérebb legyen, mint a melyet az egészséges gyümölcsképzés eltűr? stb. stb. effélére természetesen egy egyszerű szemléből észleletet tenni nem tudtam. De annyi bizonyos, hogy ha csak a már első tekintetre meglátható hiba orvosoltatik is a lakosság gyümölcsöseiben, t. i. eltávolíttatik az erdőszerű sűrűség, a fák okszerű metszés alá fogatnak, és mohától s egyébképen tisztán tartatnak; már akkor is bizonyosan szaporodni fognak a jó gyümölcs évek, mely célznak elérése valóban megérdemli a fáradságot, annnyival inkább, mert a miképenre nézve helyben szem előtt van az okszerűen vezetett, terjedt gyümölcsösben a legjobb gyakorlati példa. Hajós ur az ültetvényezésre szükséges nemes csemetéket eddig maga is bel- és külföldi faiskolákból szerezte. Most szándékozik önállóság nemesítő faiskolát rendezni; minélfogva valamint eddig nemes oltógalyakkal, úgy ez után, a község gyümölcsészete tovább fejlődésének, nemes csemetékkel is segítségére lesz. Egyébiránt a községnek magának is van egy 10 holdas faiskolája, nem ugyan műkertész, hanem mégis a faoltást is gyakorlatilag jól értő kertész kezelése alatt, a ki egy részben nemes oltványokat nevel és szolgáltat a lakosság számára, más részben tűzi és szegélyezésre alkalmas csemetéket tenyészt, a közlekedési utak, és a homokok befásítására.

Munkás erő minden időben és minden munkához kerül a helybeli gazdaság számára helyből. Férfi napszámbér nyáron át kosztal 40 krtól 1 frtig változik, télen át 20 krtól 40 krig; koszt nélkül 20 krajczárral több. Legmagasabb a kaszás és arató napszámbér, amely szorgos időben 1 frt 50 krig felmegyen. A részes aratás őszitől 12-én, néha 13-án is, tavaszitól 11-dén megyen, a gazda kosztján; — lovas nyomtatók hasonlókép. Az arató ezen kívül a részért 4—8 ingyenes napszámot szolgál előre. Nyomtatásnál a szabott bérre dolgozás is divatozik. Egy villásnak egy hétre koszt mellett $1\frac{1}{2}$ —2 véka

buza, két lóra ugyanannyi szokott adatni. Cselédnek való ezelőtt ritkán került elég számmal helyből; mostanában kerül annyi, hogy még vidékre is jut. Bentartós férfi cselédek évi bére 40—80 frt s 1 vagy 2 pár csizma, — szegődményes béresé pusztán, családja számára is lakás, azután mindenből 40, vagyis 40 frt készpénz, 40 véka gabona, 40 font só, 40 font szalonna, 40 font hus, 40 pint kása. — A mezei rendőrség elég jókarban van, s a kihágások ellen nem sok a panasz.

Az ipar fejletlen. Csak a szokott legközönségesebb iparosok vannak. Legtöbb a cipész, azután a vízi molnár, és csizmadia. Néhányan egyszer-másszor mészégetéssel foglalkoznak, miczélbol hajón szállítják ide a mészkövet a dunamelletti hegyes vidékekről. Apró boltos kereskedő van 10—12, s mellettök néhány, aki gabonakereskedést űz kicsiben. Némelyek sertés hizlalással, azután hizott sertés és hus kereskedéssel foglalkoznak, melyet Pestre szállítanak. Mások gyümölcsöt, fűrtös szőlőt, s baromfit szállítanak szintén Pestre s azzal kereskednek. Mindenre nézve főpiacza a községnek Pest. Oda az épen mondottak mellett, a földtermékek közül zabból történik legfigyelmet érdemlőbb szállítás. Régebben az könnyű volt, mert a viziszállítás akadálytalanul állott rendelkezésre. Mióta a soroksári dunaág elrekesztetett, megfosztatott a lakosság e kényelemtől; a mellett azon hátrány is állott elő, hogy a víz az elzárt meder ágba megposhad, és árt az egészségnek. Azonban mikor elég nagy a víz, akkor az, alólrol a szalki csavarulattal felszokott nyomolni Dömsöd alá, s ilyenkor mégis történhetnek azon kisebb hajórakodások, melyet a lakosság csakugyan fel is használ. De erre biztosan számítani még sem lehet; minél fogva a legkíváncsabb volna, hogy a soroksári dunaág mielőbb csatornáztassék. Hetivásárok helyben hetenként hétfőn és csütörtökön szoktak esni, mindig a pesti hetivásárokat megelőzőleg; de ezek nagy jelentőséggel nem bírnak.

Társadalmi intézetek közül van itt egy kaszinó, és egy társalgókör. Van gyógygyeztár.

Birtok adás-vevés gyakori. Ennek megszokottsága még a régi időből származik, minthogy miut nem urbéres, hanem haszonbéres községben a birtok szabad adás-vevés már a régi időben gyakorlatban volt. Leggyakrabban házak kerülnek eladásra. Egy közönséges háznak közép ára 300—600 frt; egy hold szántóföldé, a távolság és minőség szerint 30—100 frt; egy 200 □ öles kapa szőlőé 30—60 frt; a szigeti és gyümölcsös kerti földek a szőlőkkel egy árban kelnek. De a forgalom csak a kis birtok részletekben gyakori, mely aránylag sok kézben van megoszolva. 2—3 holdnál nagyobb birtok ritkán kerül eladásra. Vevők többnyire helybeliek. Régebben tagosított külbirtokot idegenek is vettek. Zsidó földbirtokos még nincs. A zsidóság bolt nyithatás végett házakat is csak újabb időben kezd venni. A birtokosok többnyire maguk gazdálkodnak. A felőlből termelés mind gabonánál, mind kukoricánál divatozik. Bérlet helyben kevés; a szomszéd pusztákon inkább akad; évi közép bérletár szántóföldi holdanként 6—10 frt, sőt pár év óta lejjebb ment. Egyesek bérletén kívül, van a gazdák közt két társaság is alakulva;

az egyik Szunyog pusztá egy részét, részint örökösen megvette, részint zálogban bírja, s szántóföldül, azután birkái számára legelőül használja; a másik Apajon bérel közösen legelőt marhái számára.

Történelmi nevezetesség Dömsödről, hogy mint már említett, soha se volt robot alatt. Régebben magát földesuraitól közös erővel adott munka, pénz, gabona és hal szolgáltatással váltotta meg; később haszonbéres szerződése volt; s hivatkozva elődei példájára, még törvényes uton is megátolta, hogy robotos munkára és dézmadásra hajtassék. Nevezetes továbbá, hogy fekvésénél fogva a háborus időkben többnyire mindig oly helyzete volt, miszerint két urnak, két ellenséges félnek kellett szolgálnia, mind annak, a ki a közel Budapesten és Budavárban uralkodott, mind annak, a ki kívül volt azon s annak elfoglalására törekedett. Valamint a török világban, ugy legközelebb az 1849-diki forradalomban is ez volt az eset. Egyszerre kapott a község Budáról is, s azután alólrol Kalocsáról vagy Kecskemétről is stb. egymással ellenkező parancsot. A község ezen helyzeténél fogva gyakran igen nagy sarcokat volt kénytelen kiállani. E miatt a lakosság egy ízben 1684-ben a községét tömegesen el is hagyta, és az alatta fekvő Somlyó szigetre menekült, mignem a veszedelem elvonult. Más különben a mennyire csak lehetett, igyekezett mindig ügyesen közvetíteni érdekét. Erre nézve a török időkben s későbből is több okmány nyúl bir a községi levéltár. Van ebben számos töröklevél, az ugynevezett 3 lófarkas pasák sajátos kézzel írt leveleivel, igen vastag erős papíron, és még most is igen fekete tintájú írással; többnyire védelmi levél; közülök egy eredeti magyar levél, — mellözve annak régi ir-modoru sajátos betű rakását, — így szól: »Sok jókkal áldjon Isten benneteket jámborok. Elvöttük leveletöket jámborok. Jó! értjük, mit akartok jámborok, mi tölünk. Adja Isten, hogy maradhattok jó gazdák. Jó! értjük, hogy őrző németöt hoztatok. De jámborok Isten ne adja, hogy mi háborgatnánk a ti őrzötöket; hanem tartsátok, magatok és jószágotok megőrzésére. Mi igaz uri török hitünkre adjuk e levelünket jámborok kezötökbe, egész sereggel együtt, hogy nem bántunk, sőt oltalmazunk; csak hogy azt parancsoljuk jámborok, hogy az őrzöt az árkon kívül ne eresszétök; mert sok fő féle ember jár, ki tudja? kívül mi találja. Azonban hajdu katonákat a város be ne eresszön, mert még az is velük együtt elvész. Ha valami embört, vagy seregöt láttok, az árokra elsőben paraszt embör jöjön. Ugy lássák meg micsoda emberek lesznek. — — Mi tölünk várjatok bizonyos hirt. Vagy levelünk, vagy emberünk által ezt jó szívvvel megcselekedesszük jámborok. Tovább való szolgálatokra tineztök is mi azt parancsoljuk jámborok, hogy Buda felől ha mi hirt hallotok, nekünk tudásunkra adjátok, vagy levél, vagy embörötök által. Ne szánjátok egy kevés fáradságotokat. Talán mi is gonosszal nem szolgáljuk meg nektök jámborok. Jó egészséget kívánunk polgárok, jámborok. Kalocsai Bezdán Aga, Hasszán Aga, Hasszán Tihája és egész sereg. Irtuk Kalocsán 1686 esztendőben.« — Egy Rákóczy Ferencz sajátkezű aláírásával és nagy pecsétjével ellátott levele így hangzik: »Providi, Agiles, Fideles, nobis Grati! Salutem et gratiam nostram. Így hozván az mostani nemes országh

szüksége magával, hogy proportionate több helyekhez képest hűség és hadaink számára hatvan jó köpönyegeket készítsenek és praestáljanak. Parancsoljuk azért, hogy azt annyi számban minden késedelem és minden mentség nélkül megszerezvén, tizenöt napok alatt minden okvetlenül ide táborunkba átküldeni el ne mulasszák. Másként kemény animadversiónkat el nem kerülük. Secus non facturi, bene valere desideramus. Datum ex castris nostris ad Tokaj positis, die 16-ma 9-bris Anno 1703. F. P. Rákóczy. « Alol: » Dömsödre kivűt: » Providis et Agilibus n. Judici, caeterisque Possionis Dömsödien. Incolis, Fidelibus, nobis Gratis. « Rajta nagy pecsét helye, e mellett írva: » Szolnoki kapitány Csiszár ur sietséggel küldje meg. « — A községi bírák névsora az 1678-dik év óta van meg a községi levéltárban; ugyanazon idő óta a jegyzők névsora is. Volt pedig azóta mai napig 196 bíró és 23 jegyző. — Záradékol, helyi érdekességül megemlíthető a határban egy *Leányvárnak* nevezett hely, a melyről az a monda, hogy hajdan egy leány lakott ebben, aki, hogy hozzá senki be ne mehessen, a várat, mely egy emelkedett helyen fekszik, a mellette most is elfolyó *Tekeresér* által a Duna vizével vetette körül.

Apaj derék p, Dömsödtől, melyhez adósorozatilag tartozik, keltre 1 $\frac{1}{2}$ mf. Kerekszámban 9000 kat. hold. Szász Coburg Agoston herczeg birtoka. Régen a dömsödiek birták bérletileg; most is azok bírák egy részét. Különben az egész nagy bérletet képez. Általában sík terület. Belőle mintegy 1500 hold tisztabuzát termő fekete agyagos, több helyen szikes, 1500 h. homokos szántó, ugyancsak 1500 h. szikes kaszáló, 4500 hold pedig vizes, nagyobb részben legelő, kisebbben szintén kaszáló; középen vonul végig a Turján, mely sok kákás s nádas mocsárt is képez. E hely hajdan falu volt. Van rajta egy halom, mely most is egyházhegyének neveztetik. Az 1690-diki megyei összeírásban az elhagyott helyek közt fordul elő. Rajta nagy bérleti majoros gazdaság folyik. Van 214 r. kath., 20 ágostai, 58 ref. lakosa, kik vallási tekintetben Kun-Szent-Miklóshoz tartoznak.

Szunyogh, alsó és felső, puszta Dömsöd, Apaj és Bugyi közt, 6117 hold, egészen sík területtel. A Turján erre is kiterjed. Különben fele részben agyagos, sok helyen szikes, másik felében homokos, néhol ritka homok talaj. A Szunyogh család hajdani birtoka. Egy részét most, részint örökáron, részint zálogban a dömsödiek bírák. Hajdan szintén falu volt. Épen középtáján vannak némely romok nyomai. Majorjaiban 30 r. kath. lakost számol, a kik egyházilag Bugyihoz vannak csatolva.

XII. Pesti alsó járás.

Peregh, magyar f., Dömsödön fölül 1, Budapesten alol 5, Laczházától, mely utolsó postája, $\frac{1}{8}$ mf., közel a Kis-Duna balpartjához, Ráczkevível csaknem átellenben. És csakugyan a török világ után 1690-ben a lakott helyek közt Ráczkevível együtt íratott össze ekkép: » Ráczkevi a peregiekkel. « Ebből világos, hogy a török hatalom alol lakottan került ki: de neve sem 1691-, sem 1695-ben a portákkal

terhelt községek közt nem találhatik. Ferenczy, Enzsel kutatásai után azt írja róla, hogy neve hajdan Virágos-Berek volt. Raznán Kronika hungarica-jának 37-dik fejezete szerint legelőször IV. Béla király idejében települt, a mikor 70 elpusztult község lakossága keresett itt menedéket. De ezen első telepet a tatárok később ismét felégették és elpusztították. 1668-ban még pusztta volt. 1675 táján kezdték újra megülni. 1677-ről Pestmegye jegyzőkönyvében a 254-dik lapon Virágos-Beregh név alatt Csúzy Mibáty és Haraszti Ezekias birtokakép, mint épen telepítés alatt levő hely fordul elő. 1702-ben már 23 jobbágy lakta. — Bél Mátyás a kecskeméti járáshoz tartozó falukép, Pereg név alatt irván le, szintén azt jegyzi meg róla, hogy: „az oklevelekben »Virágos-Berek«-nek nevezetik. — Lakosai tótok; földje kövér és termékeny, a Vattayaknak Grassalkovich-tól esérélt birtoka. — Csakugyan viseli és érti a község ma is a »Virágos« előnevet. Pecséte ma is: egy szőlőfürtöt ábrázol, körül virágokkal »*Virág-Pereg*« körirattal. Lakosai azonban nem tótok többé; hanem magyarok. Számuk 1524, — 7 zsidón kívül, mind r. kath., kiknek 1733-tól van itt anyaegyházuk, anyakönyveik is azon évtől folynak, templomuk Mihály főangyal tiszteletére. Hozzá tartoznak Áporka, Laczháza, Dab, Dömsöd, továbbá Bánkháza, Hugye, Szent-Iván, Szent-Király körül fekvő községek és puszták r. kath. lakosai, kikkel az anyaegyház lélekszáma 1989-re telik. A község víztől eléggé ment, emelkedett helyen fekszik. Közép utszája széles. Az újabb időben épült házak eséréppel fedetnek. Az istállók elkülönölvék a lakóházaktól. Az utszák és udvarok élőfákkal díszlenek. A széna-szalma-rakományok a házak közül kitiltvák. Határkiterjedése az adósorozat szerint 1831 kat. hold. Volt $18\frac{1}{8}$ urbértelek, és 109 urbéri zsellérje. Szorgalmas lakosai még 1848 előtt egyenként megkezdték az urbéri terhek alól váltakozni. Jelezen 1843-ban novemb 13-án kötött szerződés szerint megváltotta magát egyszerre hat telkesgazda. Ezek voltak az első váltakozók, s utánuk több is következett. Birtokosok a Péli Nagy család ágai: Pázmándy Dénes, Bernátfalvi Földváry Antal, azután Sósvári Soós Ferencz voltak egy-egy harmadban. Egy telekre adatott 24 hold szántóföld, 8 embervágó rét, 1 hold beltelek és 16 hold legelő; összesen 49 hold s ennek váltása 1100, egy zsellérség váltása 80 ezüst forintban szabattott meg. A véghatárrendezés és tagosítás 1859-ben ment végbe.

Szent-Iván, p. a dömsödi, pereghi és szunyoghi határ közt. 3069 kat. hold; többnyire fekete homokos, agyagos és ritkább homokos szántóföld; alsó részét az Agyagos ér szeli s ott kaszálói is vannak. Dömsödi, tassi s más közbirtokosok birtoka. Majorjaiban van 146, felében Pereghez tartozó r. kath., felében Dömsödhöz tartozó ref. lakosa. Adósorozatilag Pereghez tartozik: de épen most van munka alatt, hogy Dömsödhöz csatoltassék át, hol több birtokosa van.

Bánkháza, 1802 kat. holdas pusztta, Pereg és Szentiván, azután Laczháza belső és pusztai külső határa közt, a pest-bajai államtól Laczházánál kiágazó pest-zimonyi megyeútban. Számos birtokosa van.

Áporka, magyar falu s régi nemes község, Pereghen, s u. p. Laczházán fölül 1, Taksonyon alól 1³, mf., néhány száz öltre belől, a Dunafelé a pest-bajai államtól. A török világ után történt összeírás-

sokban sem a lakott, sem az elpusztult helyek közt nem fordul elő. Ferenczy azt mondja, hogy 1676-ban pusztta volt, 1697-ben említettnek lakosai: de azután ismét elpusztult. Bél Mátyás nem emlékszik róla. A község hivatalos régi pecsétje: egy nyargaló magyar vitézt ábrázol kivont karddal »Nemes Áporka helység 1761« körirattal. Tehát új települése 1761 körül esik. A Vattay családból számos közbirtokosa volt, azután lakosai nemések voltak, kik a közbirtokosoktól szerződésileg birták telkeiket, és a község, mint nemes hely, a régi tisztújításoknál nevezetes szerepet vitt. Majosházával egy körjegyzőséget képez. Lakosszáma most 805, köztök 769 helvét ref., 36 r. kath. A reformátusoknak anyaegyházuk van, mely 1761 óta áll fenn, anyakönyvei is attól kezdődnek. A községben szaporodnak a cserepes és zsidó házak. Határa 5172 kat. hold; kiterjed a Dunáig; belőle 3163 szántó, 427 rét, 929 legelő, 112 erdő, 79 szőlő, 17 nádas, 445 beltelek, ut és terméketlen. Fekvés szép sík; a talaj többnyire könnyű agyagos, azután fekete homok. Elég jól műveltetik. 40 hold legelő mostanában feltöretett, 6 hold magánosok birtokán befásított. A birtok igen sok kézben el van aprózva, mert a birtokosok száma negyed-félszáz körül jár; de mostanában vétel útján inkább egyesítettik.

Szent-Király p. Laczháza és Áporka közt, a Dunára dűl véggel 2300 hold. Szép sík terület, nagyobb részben fekete agyagos és fekete homokos, kisebbben ritkább homokos szántó. Nagy részben özv. Egressy Samuné és Kégl Sándor birtoka, jól szerelt gazdaságokkal és szép fasoros vetőtáblákkal. Majorjaiban 73 r. kath. s 16 ref. lakos.

Majosháza, majorsági régi nemes község, Áporkán fölül $\frac{1}{4}$, utolsó postája Laczházától $1\frac{1}{2}$ mf., Cséppel átellenben, épen a Duna mellett. Ferenczy szerint elsőben 1703-ban kezdték megülni: de akkor elpusztult, mert 1727-ben a Gellért és Halász nemzetség ismét mint pusztát birta. 1770-ben kezdték újra megülni. Szervezete megegyez Áporkáéval. Ez utóbb a Jeszenszky család közbirtokosi tulajdona volt; lakosai szintén szerződéses nemések voltak. Pecsét czimerök is Áporkáéval ugyanaz. A határterület mindössze 1150 kat. hold. Lakosság most 453 ref., 8 r. kath., és 6 zsidó. A reformátusoknak anyaegyházuk van; előbb Áporkához tartoztak leányegyházképen. Áporkával egy körjegyzőséget képez, melynek székhelye Áporka.

Bugyi, magyar község, Budapesttől keletdélre $4\frac{1}{2}$, Áporka irányában a Dunától $1\frac{1}{2}$, utolsó postája Laczházától keletészakra szintén $1\frac{1}{2}$ mf. 1690-ben a törökök alatt elpusztult helykép iratott össze. Bél Mátyás még nem említi a lakott helyek közt. Azonban a községnek van egy régi pecsétje: buzakalászkok közt, eke és kasza jelképpel »Síg. Bugyiense 1728« körirattal; — azután a dunamelléki ref. egyházkerület évkönyvei azt mondják, hogy Belezay János, a ki ezen helyet, mint földesur megtelepítette, 1730-ban állította fel a reformátusok anyagyülekezetét, s annak első papja ugyanakkor Monori Bakos András lett. Ezen adatból a telepítés ideje és körülménye világos. E munka I. részének 8. §-ban a 19-dik lapon, a levéltári anyag közt, idézve van egy hivatalos jelentés, mely szerint 1761-ben a bugyi reformátusoktól az imaház elvétel, és abba a katolikus plébános vezettetett be. Lakosság most 1973. E közt 1240 ref., 566 r. kath.,

165 zsidó, 2 ágostai. A reformátusok templomuk elvételése után 1782-ben kezdték ismét istenítiszteletüket nyilvánosan gyakorolni; anyakönyveik 1783-tól folynak. A r. katolikusoknak szintén anyae gyházuk van, mely a vácsi püspökmegyei évkönyvek szerint is csak-ugyan 1761-től kezdődik, s anyakönyveir szintén attól vannak meg. Hozzá tartozik: Csali, Csóka, Kató, Délegyháza, Móricztanya, Ráda, Sándorhalma, Szunyogh, Ürbő, Ványa, Borzashegy és Telek körül- fekvő puszták s majorok r. kath. lakossága, kikkel az anyae gyház népessége 945. — A község homokpartok közt, lapályos helyen fekszik. Utszái egyenetlenek és igen sárosak. Házaik közt számos urasági lak, egypár egészen kényelmes s elég csinos, befásított téres kertekkel és udvarokkal. Határa, az adósorozatilag hozzá csatolt Délegyháza, Ványa, Ráda, Ürbő pusztákkal együtt 25301 kat. hold. Ebből 6011 szántó, 6862 kaszáló, 10901 legelő, 150 erdő, 223 szőlő, 1154 beltelek; utak, homokbuczka, mocsáros vizállás stb. terméketlen. Fekvés homokos halmokkal, buczkákkal, azután mocsáros s eres laposokkal és turjánokkal váltakozó sík. Vannak jó agyagos, tiszta buzatermő és fekete homok szántóföldei és termékeny kaszálói is: de több a ritka homokos, azután szikes vegyületű, majd vizes lapos rész; futóhomok és buczka szintén bőven. Magának a községnek a gróf Beleznay, és a Majthényi családdal együtt számos közbirtokosa volt. Az összes határból magára a tulajdonképeni község határra 7898 kat. hold esik. Volt 59¹⁶/₃₂ urbértelke. A határszabályozás és elkülönzés 1847-ben ment végbe. Fő kincse a lakosságnak a sok kaszáló rétségben van, s Pestre sok szénát hord.

Alsó-Felső-Délegyháza p. Bugyitól nyugotra, a laczházi Csóka és Kató puszták mellett, 2576 kat. hold. sok könnyű homokos, néhol buczkás része van: de jobbféle területei is vannak. — *Ványa* p., Délegyházán fölül, Bugyi és Taksony közt, 3990 kat. hold, sok homokos buczkával s száraz homokos legelővel. — *Alsó-Felső-Ráda* p. Bugyitól kelet-északra, Bugyi, Alsó-Némedi és Ócsa közt, 3527 kat. hold. Vannak agyagos jó szántóföldei, termékeny rétjei; homokja kevés; több a vizes lapos, mert a Turján kezdeténél fekszik. Hajdan falu volt, középtájon vannak romjai. *Ürbő* p., derék nagy pusztá, Bugyin alól, keletdélre, Bugyi, Apaj és Kun-Szentmiklós közt, 7310 kat. hold. Van mindenféle földje. Vannak szép tiszta buzatermő agyagos földei, jó rétjei, azután fekete homok, ritka homok, sőt buczkás, majd nagyon és kevésbé szikes, végre vizes, mocsáros. sást és kákát termő részei is, mert a Turján egészen átvonul rajta. E pusztákat a gróf Vay, gr. Bánffy, gr. Teleki, gr. Beleznay, gr. Ráday stb. számos család bírta. Ujabb időben belőlök sok eladatott. Sokat új birtokosok, zsidók vettek meg; azután vásárlottak a szomszéd községbeli, taksonyi, harasztii stb. lakosok is; most már a régi birtokosok kezén aránylag csak kevés részök van. Különben számos kisebb-nagyobb major s tanya lepi őket s egy részökön bérgazdaságok folynak.

Taksony, német-magyar község. Budapesttől délre 2³/₄, u. p. Harasztitól ¹/₆ mf., közvetlen a soroksári dunaág partján. A török világ alatt elpusztult: de igen régi hely. A történészek Taksony fejedelemnek, Szent István király nagyapjának tulajdonitják építtetését, kinek

itt volt laka. Fejér György, codex diplomaticusának VIII-dik kötetében Taksonyrol és Harasztírol, az 1305-dik évről szintén mint községekről emlékszik. Ujra települése a mult század első negyedére esik, a mikor ausztriai, sivei és frankoniai németekkel ületett meg. Ekkor a budai Szent Klára apácák birtoka volt, azokról a vallásalapítványra szállott. Most népessége 1722 l. E közt 1710 r. kath., 2 ref., 10 zsidó. A r. katolikusoknak anyaegyházuk van, mely 1730-ban már fenállott, 1758-ban ujítottatott. anyakönyvei 1752-ben kezdődnek, hozzá fiókkép tartozik Duna-Varsány népes pusztá. s még egypár major, melyek r. kath. népességével az anyaegyház lélekszáma 1818-ra telik. A község emelkedett s az árviztől védett helyen fekszik. Építkezése elég szabályos és csinos. Utszái elég szélesek és rendesek; fákkal kiültetvék. Főutszáján a pest-bajai államut megy végig. Házai többnyire nád és szalmatetősök ugyan: de lakályosok, elég kényelemre mutatók és többnyire tiszták. Van egyszerű, de kényelmes fogadója. 1874-ben elhatároztatott, hogy könnyen gyulható nád és szalmatetőt többé építeni nem szabad, ennek folytán az uj építkezéseknél szaporodnak a cserepes házak. Rakományok tartása a házak közt tilos. De az istállók még a lakóházak folyásában állanak. — A tulajdonképeni határ 5276 kat. hold; azonban a lakosok a szomszéd Duna-Varsány pusztát megvették s a mellett Ordasháza pusztá is ide van adósorozatilag csatolva, és ezekkel az összes határ 9593 kat. hold, melyből az adósorozat szerint 4073 szántó, 1345 kaszáló, 3071 legelő, 376 erdő, 90 szőlő, 6 nádas, 632 beltelek, utak és terméketlen. A fekvés csak némely homok halmokkal és buczkákkal váltakozó sík; a talajminőség kis részben fekete agyagos, nagyobbban fekete és ritka homokos; vannak buczkás és futóhomok, ázután mocsáros részek is. Volt 46 urbértelke. Határrendezése és tagosítása 1857-ben ment végbe. Népe szorgalmas és jó földműves. A tejgazdaságot terjedt mértékben űzi, e nemű terményét Pestre szállítván. Szabályozás óta a legelőföldekből sok szántás alá feltöretett. Az uj szerzeményű Varsány pusztán futóhomok kötések és erdősítések történtek.

Duna-Varsány p. Taksonyon alól $\frac{3}{4}$ mf., 3217 kat. hold, ki-dül a Kis-Dunára, a taksonyiak uj szerzeményű birtoka, kik az uj osztásokat megtelepíteni kezdik; van 95 r. kat., s 20 ref. lakosa; a pest-bajai államut vonul rajta végig. — *Ordasháza* p. Varsány és Majosháza közt, 1100 kat. hold területtel.

Duna-Harasztí, német-magyar község, Soroksár és Taksony közt, ármentes emelkedett helyen, a Kis-Duna partján, Budapesttől $2\frac{1}{2}$ mf., saját postával. Igen régi hely; sőt már a magyarok megtelepedése előtt lakott hely volt itt. Marsiglius történész a rómaiak *Transaquincum* városát teszi ide, rövid kivonatban a következőket mondván: »Pars castrametationis, ut credibile est, Romanae, prope pagum Arasti, ad rami orientalis Danubii ripam ulteriorem, reperitur; utpote quae, si tertium quoque latus, a tempore, aut alio quopiam casu destructum, ad flumen usque continuatum intelligitur, vallum quadratum, areaeque capacissimae, efficit. — Ad rami occidentalis ripam citeriorem, adeoque, e regione Arasti, cavitates in terra multae, sive foramina reperiuntur, vallo, ut ex vestigiis adhuc adpa-

ret, circum munita.« — Ferenczy nyomán, Enzsel jegyzetei szerint, V. István király Harasztit 1270-ben a nyulak szigetei, vagyis margitszigeti apácáknak adta, Taksony faluval és Ráda pusztával együtt. Azelőtt *Loránd* birta, de a ki kibujdosván az országból, róla a királyra szállott (Fejér Cod. Dipl. Tom. V. Vol. I. pag. 49. és Tom. VIII. Vol. I. pag. 181.) A török világ alatt aközség elpusztult, 1690-ben az elhagyott lakatlanok közt iratott össze. De csakhamar ismét lakott lett, mert az 1695-diki portaigazításnál már mint lakott helyet, $\frac{1}{4}$ portával megróva találjuk. Enzsel szerint 1694-ben kezdett újra népesülni, a midőn Ráday Gáspár volt birtokosa, a ki $\frac{1}{6}$ részét Forster Kristófnak, másik $\frac{1}{6}$ -dát Semléki Ádámnak adta zálogba. Valószínűleg ekkor, vagy legfeljebb a mult század legelején szaporodott régi lakosai közt mostani német lakosaival. 1701-ben $\frac{1}{4}$ -dét Koronczay János, másik $\frac{1}{4}$ -dét Battik Péter birta. Bél Mátyás idejében már német lakosai voltak, s akkor a báró Laffert család birtoka volt, melynek kezéről eladás útján csak a legközelebbi időkben ment le.

Most a község népessége 1685, kik közt 1565 r. kath., 40 ref., 58 zsidó, 22 ágostai. A r. katolikusoknak 1695, tehát mindjárt az újra település óta van anyaegyházuk s anyakönyveik is onnan kezdődnek. A község emelkedett, ármentes helyen, a kis dunaparton hosszan nyulva rendszeresen épült; szokásos németes falusi házakkal, melyekben az istállók többnyire egy folyamban vannak a lakrészekkel s nád vagy zsuptetősök ugyan: de csinosak és tiszták. A házak eleje, a széles udvarok és az utszások fákkal kiültetvék. Házai közt két kisebbrendű kastély, s több csinos falusi urilak, melyek közül többet a pestiek nyári lakul birnak. Különösen csinos a főutza, mely a dunaparra nyíltan sétánysoros faültetvényekkel díszlik. Az utszásokat a házaktól hosszan benyúló gyümölcsös és veteményes kertek választják. — Határkiterjedés: 4788 kat. hold. Volt 51 másod osztályu egész urbértelke. Az elkülönzés és részben tagosítás még 1843-ban, barátságos egység útján ment végbe. A talaj többnyire fekete sűrűbb és ritkább homok; futóhomok s buczkás részei nincsenek. Az adószorozat szerint az összes határból 1955 h. szántó, 635 h. kaszáló, 1222 h. legelő, 163 h. erdő, 416 h. szőlő, 23 h. nádas, 374 h. beltelek, ut és terméketlen; azonban 1874-ben a volt urasági részből 1470 hold föld eladatott, s részint a helybeli, részint a szomszéd községi lakosok által vetetvén meg, szétaraboltatott, azután a kaszálóból és legelőből 1000 holdon felül feltörített; ennél fogva a miveltetés szerinti megoszlás nagyon megváltozott. A nép jól mivelt földet, szorgalmasan trágyáz, a tejgazdaságot terjedelmesen üzi, Pest számára ennek termékéből rendes szállítást gyakorol. A szőlőmiveltetés s gyümölcsstermelés szintén szép terjedtséggel bír. Van 1200 □ öl községi faiskolája, a tanító kezelése alatt, melyből a nép kezére évenként sok nemesített csemete kerül. A szőlődézmaváltság 1873-ban rendeztetett, a 416 ³⁰⁶/₁₆₀₀ hold szőlőterülettől a váltásdíj 66,500 frtban állapítatván meg, az állam közvetítése mellett 44 féléves részletben törlesztéssel, melynek törlesztése rendszeren folyik. — Innen rendes fársas kocszi közlekedik Soroksáron át Budapestre, és itt a fővárosiak közül nyáron át számos család lakik.

Soroksár, magyarral és kevés tóttal vegyült német m. v. Budapesttől délre $1\frac{1}{2}$ mf., ármentes, emelkedett helyen, a kis duna partján, postaállomással. A török világ alatt elpusztult. Ferenczy szerint hajdan a Vattay nemzetség birtoka, s Enzsel szerint 1668-ban már pusztá volt. 1724-ben kezdett mostani német lakosaival megtelepülni. Ekkor tájon már Grassalkovich Antal birta. Azonban települése kezdetben lassan ment; mert Grassalkovich Antal birtok jogát sokan megtámadták. 1690-ben a körülte fekvő helyekkel és pusztákkal, Taksony-nyal, Harasztival stb. Soroksár név alatt a solti járáshoz tartozókép iratott össze. Még a fölülrakta, Pest feől levő Gubacs pusztá is ide jegyeztetett. Ezen helyeket később, jelesen a M. Terézia urbárium behozatalakor 1770-ben is még a kecskeméti járásban találjuk, mindaddig, mig nem a pesti járás a megye ötödik járásául felállított. Bél Mátyás községkép még nem emlékszik róla: de munkája szövegében, jelesen az 588-dik lapon, midőn a közlekedési utakat közli, szintén a bácsodrogi és csongrádi országutban esőkép szól róla s mostani nevén és pedig megszakasztva így »Sorok—Sár« nevezi. Ellenben midőn azt jeleli meg, hogy a csepeli kis dunaág micsoda községeket érint, nem említi. De Enzsel azt mondja, hogy 1727-ben még csak Zsári volt neve; jelesen a Grassalkovich Antal birtokjogának ellenmondó perekben is így fordul elő. 1743—1751 közt lett faluvá. A r. kath. anyagyház 1762-ben állított itt fel: de anyakönyvei már előbből, 1743-rol kezdődnek. A község hivatalos pecsétje 1751-ről származik; kereszt, horgony és sziv jelképpel s »Sigil. Soroksáriense 1751« körirattal. Csakhamar, még M. Terézia uralkodása alatt vásárjogot kapott és mezővárossá lett. 1770-ben az urbéri szabályozáskor 70 egész telekkel már mezővároskép iratott össze.

Most a megye legszorgalmasabb népü, legvagyonosabb és legcsinosabb községeinek egyike. Az egész község hosszában és keresztben menő utzákkal rendszeres és szabályos alakzatú. Mind a hossz-, mind a keresztutak egyenesek és szélesek; azokon a házak, többnyire véggel az utszára, szintén egyenes sorozattal épülvök; széles, tiszta udvarok; az udvarokon belől, messze benyuló kertek. A házak többnyire vályogbol, újabban már téglával vegyülten, elég magas falazatúak, magas ablakokkal és ajtófelekkel. Nádas és zsupos tető is van ugyan még elég: de mióta a közelebb mult években többször terjedelmesebb tüzesetek pusztítottak, azóta szabályrendeletileg levén megszabva, hogy többé szalma és nádtetőre építkezni nem szabad, tulnyomólag a zindelyes, azután néha a cserepes házak is szaporodnak. A házak előtt sok helyen külön fedél alatt pinczék, az utszára menő, nagy vas reteszés ajtókkal. A házak belseje nemesak a mulhatlan szükségre, hanem a kényelemre is rendezett; a jobb módúaknál, a lakó szobák mellett, tisztaszobák stb., sőt számos egészen uri kényelmet nyújtó. A házak eleje és utszasorok többnyire akáczfával

beültetettek. — Lakosszám 5407, e közt 5193 r. kath., 146 zsidó, 51 ref., 17 ágostai. A lakosszámon a ki- és beköltözés gyakran változtat, vagy fogyaszt, vagy szaporít. 1875-ben 22 család költözött be, 75 taggal, és 101 család költözött ki 295 taggal, mesterember, korcsmáros és napszámos. A r. katolikusoknak a város közepén, emelkedett, tágas téren, magas tornyával messze kilátszó, igen diszes templomuk van; anyaegyházukhoz leányegyházak és fiókokkép Erzsébetfalva, Kossuthfalva, Gubacs, Kis-Pest, Péteri és Szentlőrincz is tartoznak, melyekkel: z anyaegyház népesség 7133-at tesz.

Tulajdonképeni határ a Soroksár és Haraszi közt fekvő régi *Szent-Dienes* pusztával együtt 5165 kat. hold. Azonban adószorozattilag Gubacs, Péteri és Gyál puszták is ide levén sorolva, ezekkel a terület 14802 kat. holdra megyen. Ez legnagyobb részben halmos és homokos; tisztabuza termő fekete agyagos rész csak kevés; többfelé buczkák és futóhomokok is vannak; a tulajdonképeni határnak magának is futóhomokja 120 hold, mely még befásítva nincs. Tagosítás nem történt; csupán a legelő elkülönzés ment végbe 1866-ban. Ez akkor a lakosok közt felosztott, s most a határon közlegelő nincs; azonkép a tarlószabadítás sem divatos; hanem a lovak és tehének egész nyáron át istállón tartatnak; a rideg-marhának pedig a szomszéd pusztákon szokott legelő béreltetni. Az állattenyésztésnél fő a tehéntartás, a lakosság Pestre a friss tej s más tejgazdasági termék szállítását erősen gyakorolván. Bikák közséگیleg tartatnak: de borjúnevelés nincs, mert azok még gyenge korukban mészárszékre adatnak. Csődörök az államméntelepből szoktak tartatni, s az egész állatnevelés a községben jóformán csak is az ezek után esett csikók nevelésére szorítkozik. Sertésnevelés szintén nincs. A szokott szántóföldi termékek közül csak rozs, burgonya és kukorica termesztetik a határban nagyobb terjedelemben. A mi más egyéb házi szükségre termesztetik, az említést alig érdemel. Legnagyobb területet foglal el a takarmánytermelés. Fő nyári takarmány, a sűrűn vetett kukorica, ugynevezett esalamadé, a fejős tehének számára. De a hol alkalmas föld kerül alá, divatozik a luczrna is. A földek igen erősen trágyáztatnak, és pedig nemcsak helyben termelt, hanem Budapestről kihordott trágyával is. A kerti vetemények termesztésének kinn a szántóföldeken is szintén erős terjedtsége van. Szőlőterület 655 kat. hold; ennek művelése nagy szorgalommal foly. A szőlődézná-váltáság 1869-ben rendeztetett. A lakosok Gyálon is művelnek szőlőket.

Napszámosbán nincs hiány. Nyáron 1 frt s koszt, télen 60 kr. s koszt a közép férfi napszámber. Jó eseléd szintén kapható kielégítő számban. — Van 130 különféle mesterember: kovács, bogsnár, asztalos, ács, kádár, lakatos, molnár, sütő, köteles, esztergályos, kőműves, kalapos s bádgos. Van egy gőzmalom 6 kőre, keményítő, festék- és téglagyár. Van néhány vegyes-kereskedő, szatócs és marha-kereskedő. Van itt takarékpénztár, fogadó, gyógyszerár. A lakosság kizárólag Budapestre piacoz, s főbb szükségleteit is onnan teljesíti. Hord pedig oda legnagyobb mennyiségben tejet, vaját, tejfelt, túrót, burgonyát, zsuppot s kerti veteményeket, a közt sok főzni való gyenge kukoriczát s tököt. Helyben hétfőn és csütörtökön vannak heti vásá-

rok : azokra főképp a szomszéd községek hordanak eladásra takarmányféléket és gabonát. Országos vásárok mart. 1, máj. 15, aug. 10, oct. 31-én esnek: de nem jelentékenyek.

Birtok adás-vevés a helybeli törzsbirtokok közt nem gyakori. Azonban a belga-bank a báró Sina Simontól megvett gubacsi és péteri pusztából 1865 tájon mintegy 5000 kat. holdat 5, 10, 20 holdas apró részletekre elosztva eladván, annak nagy részét a soroksáriak vették meg törlesztésre, kik most már a beállott nagy pénztelenség miatt, nem lévén képesek a törlesztéseket pontosan teljesíteni, így szerzett birtokaikat, vagy azok egy részét, gyakran bocsátják kénytelenségből ismét áruba; ezek közt tehát gyakori a birtokváltozás. Különben itt egy közönséges parasztház ára 1000—2000 frt, 1 hold belteleké 200—500, külső szántóföldé 100—200, szőlőé 200—500 frt. Mióta nagyon megszükkült a pénz, azóta nem mindig akad az eladóra helybeli vevő. A körül fekvő pusztákon számos kisebb-nagyobb bérlet van. A felől mivélés a lakosok közt kukoriczára és krumplira nézve terjedten divatozik.

Gubacs p. a soroksári és pesti határ közt, a dunai oldalon, végig szeli a pest-bajai államut, mellette régi nevezetes csárdával. 2465 kat. hold, homokos, néhol egészen ritka homok terület. 1865-ben a belga-bank által részletezetten eladatván, némely vállalkozók által házhelyek is osztattak itt ki két csoportban s ezeken települt *Erzsébetfalva* és *Kossuthfalva*, melyeken csakugyan egy pár száz ház már ki is épült. Azonban a beállott pénztelen idő miatt a továbbfejlés megakadt. Mind a mellett ez idő szerint Erzsébetfalvának népessége 288, Kossuthfalvái 162, Gubacson pedig széljel a majorkban, tanyákon és szőlőkben lakik 467 lélek. Ezek többnyire róm. katolikuskok és egyházilag Soroksárhoz vannak csatolva.

Péteri p. Gubacson alol, Soroksártól észak-keletre, 3062 kat. hold, elaprózva, többnyire a soroksáriak birják. Lakja 160, leginkább r. kath. lakos, kik szintén Soroksárhoz tartoznak.

Gyál p. Soroksár és Üllő közt. 4110 kat. hold. Homokos, néhol buczkás határ. Gróf Károlyi István birtoka, kinek itt nagy majorkja van. Egy részen homoki szőlők ültetvék, melyeket több szomszéd községbeliek birtokolnak.

Alsó-Némedi, magyar mezőváros, utolsó postája Soroksáron alol délkeietre $1\frac{1}{2}$ mérföld, közel a pest-aradi megyeüthoz. a mely fölötte vonul el. 1690-ben a török világ alatt elpusztult helykép, a kecskeméti járásban és a váci püspök birtokakép iratott össze. Azonban 1695-ben már ismét lakott hely volt, és akkor a porta igazításnál $\frac{2}{4}$ porta rovatott reá. Folyvást a váci püspökség birtoka maradt. A török világot előző időkről a váci püspökmegyei évkönyvek azt tartalmazzák róla, hogy itt már 1458-ban anyaegyházuk volt a r. katolikuskoknak. Mikor s mikép pusztult el a régi község, bizonytalan. De a községi előljáróság azt közli velem, hogy a községi róm. kath. plebánia irattárában az van feljegyezve, miszerint a mostani községet először 1606-ban Szőri István, Kis Jakab, Józan Mihály és

Garai Márton helvét vallású juhászok telepítették, a kik Ráczeviből valók voltak, s juhaiknak legelőt keresvén, e helyet alkalmasnak tállták e ezélra, s úgy szállottak itt meg. Itt több ideig török uralom alatt éltek. Mikor azonban Miksa király Budát ostromlotta, elriadtak innen s Esztergamon fölül Tatára és Szönyre vonultak. Később Buda bevétele s a török kiűzése után ugyanezek ivadéakai jöttek ismét vissza. időközben megszoródott számmal, s itt imaházat is építettek. Ezeknél ugyanakkor szolgálatban állottak Uri Mihály, Batus János és Végh Mihály r. katolikusok. Ezek képezik a később szintén elszaporodott r. kath. törzset, a kik azután 1720-ban elvették a reformátusok templomát s elűzvén Szőnyi György ref. lelkészt, helyébe Losonczy Dániel r. kath. plebánost helyezték. Végre II. József császár türelmi parancsa után 1783-ban újra templomot építettek a reformátusok s Szik Soma lett lelkészök.

Ugy észlelem, hogy van némi költemény e feljegyzésben: de igaz része is van annak. Az első juhász telepedés, a máshová költözés és ismét visszajövetel nyomozására nincs anyagom. A községnek ma is használt hivatalos pecsétje, mely alatt az adatok velem közöltettek: kerek paizs körül csillagos szegélyjel, közepén felállított buzakéve, felette megyezet alatt egy csillag, — alatta ótágu korona, nád buzogány közt korláttal körítve; — a körítésnek a menyezettel érintkezésénél jobbra K. balra N. betű; — a buzakéve négy sarkán 1693 évszám kimetszve, körirat »Alsó-Némedi falu pecsétje«. A dunamelléki ref. egyházkerület 1848 ki évkönyvében azt találom feljegyezve, hogy a ref. anyaegyház itt »1631 előtt már fenállott, 1730-ban temploma elvétetett és lerontatott, 1783-ban új templomot épített, anyakönyve 1784-ben kezdődött —; lelkipásztor volt »1783 óta Szili Sámuel 22 évig.« A váci püspökmegyei évkönyv szerint, az imént előbocsátott jegyzést folytatolag, a különböző viszontagságok közt elpusztult egyház 1720-ban állítottatott fel újra, anyakönyvei 1740-en kezdődnek. Tehát hogy 1693 tájon ületett meg újra a község a pecsétről s a porta kivetésről bizonyos, hogy azelőtt juhászok lettek volna telepítői, bizonytalan, mert ha igen, akkor a buzakéve mellett valószínűleg a juhászat jelvénye is felvétellett volna a pecsétbe.

A község északról és keletről emelkedő homokos domb hajlatán fekszik, mely a gyáli szőlőknél éri el fő magasságát. Belrendezése kielégítő. Utszái többnyire szabályosok és szélesek; a házak eleje fákkal kiültetett. Építkezési bizottság áll fen, mely a rendszeres és csinos építkezésre felügyel; s a község a vidék legjobban épült magyar községeinek egyike: a cserepes házak azonban nem igen szaporodnak. Lakosszám 3106, ebből 1873 helvét ref., 1092 r. kath., 38 zsidó, 3 ágostai. Mind a reformátusoknak, mind a r. katoliku-

soknak derék tornyos templomuk van, mely a községnek távolról is kitűnő tekintetet ad. A r. kath. anyaegyházhoz Ócsa község, Gyál, Alsó-Felső Pakony puszták és Székes major r. kath. lakossága is tartozik, melylyel népessége 1966-ra megy.

Határkiterjedés 7210 kat. hold, ennek fele szántóföld, egyharmada kaszáló. Talajminősége nagyobb részben szürke homokos, van azután kevés fekete homokos is. Sűrű agyagos és szikes jelentéktelen. Csak $\frac{1}{4}$ -de van még tagosítva, $\frac{3}{4}$ -de nincs: de a legelő elkülönzés és birtok szabályozás az egészre nézve megtörtént egyesség útján 1862-ben; hanem akkor a nagyobb rész nem tagosított. Volt pedig itt 100 egész jobbágytelek. Tagosítás óta a tagosított részen rendszeresebben folyván a gazdaság és az előmenetel tapasztaltatván, most már a tagosítatlanok nagyobb része is törekszik a tagosításra. A közlegelő nagyobb része felosztott és feltöretett: de azért van még közlegelő közösben, a melyen minden egynegyed telek után egy nagy marha tartható. Földjavításképp 200 kat. holdon futóhomok beültetés történt. A saját birtokon kívül, a földes uraságnak, a váci püspökségnek helybeli birtokát is bérlí a lakosság. Ez 1700 holdat tesz. E birtok a telkek száma szerint szintén 100 részre van osztva. A bérszerződés most 12 évre szól. Fő jövedelmi terméke a határnak a rozs, kukorica és a bor. Azután legnagyobb kincs a sok kaszálóban és szénatermelésben fekszik. Földeit a nép elég jól műveli. Általában vasekéket használ. A vasboronák és szelelő rosták el vannak terjedve: de a trágyázásnak gyenge divatja van. Oka ennek, mert az állattenyésztés is igen gyenge. Sem szarvasmarha, sem ló, sem sertésenyésztés nem gyakoroltatik kielégítő mértékben. Községi bikák tartatnak ugyan, s a tehének létszámához képest a szaporúság kielégítő volna: de a borjuk nem neveltetnek fel; hanem gyenge korukban mészárszékre adatnak. Kant szintén tart a község: de a sertésenyésztésre nincs gond. Ménlovak előbb az államtól tartattak. 1875 óta felhagyott azokkal, s most már a lovaknál szaporúság egyáltalában nincs. A lakosság szénatermését Budapestre hordja s ez a pénzthozó főpiaczi cikk. De ez csak a természetes kaszálókra szorítkozik. A vetett takarmánytermelésnek nincs divatja. Szőlőterület 294 kat. hold. Ennek művelése kitűnő jókarban van.

Legmagasabb napszámber kosztal 1 ft, koszt nélkül 1 ft 30 kr, legalacsonyabb kosztal 60, a nélkül 80 kr. szokott lenni. Napszámokban nincs bőség. Cseléd elég kerül helyből. Saját kosztján élő férfi cseléd évi bére pénzre vive 170—180 ft, bentartással 70—80 ft, nőcselédé 35—40 ft. A mezőrendőrségi kihágások nem gyakoriak. — Iparos mindössze 25—30 van. A boltos kereskedést egypár szatócs képviseli: de van azután szénakereskedő bőven. Fő piac Budapest, a hová főképp szénát hord a község. Helyben hetenként szerdán és szombaton vannak heti vásárok: de csak a helybeliek által látogattatnak. 1868 február 24-én négy országos vásár tarthatására nyert a község szabadalmat; ezek napjai: ápril 2, júl. 4, szept. 2, dec. 3. mindig vasárnap és hétfőn, a mely héten e napok esnek. Ezek a vidék által elég élénken látogattatnak.

Birtok adás-vevés nem gyakori; eladó birtokok nem kerülnek

tömegesen: de azért az árak, a pénztelenség miatt lementek; egy belsőtelek ezelőtt 3—4 évvel, 500 - 600 frt volt, most 300, ház ezelőtt 2000, most 800, egy hold kert ezelőtt 400, most 150. egy hold szántó ezelőtt 200, most 80, egy hold szőlő ezelőtt 800, most 200—300 frt. A birtokokat még eddig helybeliek szokták megvenni. Bérletár holdankint 5—6 frt. A lakosság Peszér pusztán is bérél. Adósorozatilag ide tartozik Felső-Pakony és Felső-Ráda.

Ócsa, magyar község, Alsó-Némedin alol $\frac{1}{2}$ inf., a pest-aradi megyeútban, postaállomással. Igen régi hely. A reformátusoknak van itt egy igen régi templomuk. Ez bizanczi modorban szépen négyszegletesre faragott kőből két toronyra van építve. Állítólag Brankovich György szerb fejedelem építtette még Zsigmond király alatt a 15-dik század elején. Igy mondja ezt Bél Mátyás is. Magyarországon egyházi építkezései legremekebbjének egyike ez, mely a föltötte dult különféle időviszontagságok közt is mai napig elég épen megmaradt. A község hivatalos pecsétje: öves vért, fenn kétágu virágos fával »Sigil. Civit. Um. Ócsa 1620« körirattal. Az egyházi évkönyvek szerint a reformátusok anyaegyháza itt már 1626 előtt fenállott, az 1626-dik évben Szokolyai Lőrincz volt lelkésze. A község a török világ alol is bár csekély népességgel, de lakottan került ki, 1691-ben $\frac{1}{16}$ porta vettetésén reá; de élénken népesült, mert 1695-ben már $1\frac{1}{4}$ -re emeltetett portaszáma.

Most lakosszáma 2452; e közt 1654 helvét ref., 648 r. kath., 120 zsidó, 30 ágostai. A ref. egyház anyakönyvei 1744-en kezdődnek. A r. katolikusoknak a Sz.-háromság tiszteletére szentelt templommal bíró leányegyházuk van, mely Alsó-Némedihez tartozik. — Bél Mátyás 1737-ről Ócsa névvel jelelvén a községet, báró Laffert birtokának, és lakosait tótoknak állítja, s azt mondja, hogy akkor a régi templom nagyon elpusztult állapotban volt, csak a szentély volt tető alatt, többi részét csupán szilárd anyaga védte az időviszontagságaitól. Egyéb meglehet: de az alig valószínű, hogy a lakosok ekkor tótok lettek volna; mert a ref. egyházi évkönyvek szerint a török világ után is folytonos volt itt a ref. anyaegyház fenállása, és épen Bél ideje körül Kecskeméti János, Gyöngyösi János és Földváry Gergely, hárman egyhuzamban 48 évig voltak lelkészei. — Az valószínű, hogy mikor Brankovich György a templomot építtette, akkor a lakosok szláveredetűek vagyis szerbek voltak: de azután, mire a reformatiót felvették, elmagyarosodtak, és Bél tévedése valószínűleg onnan származik, hogy a szomszéd Sári, mely szintén b. Laffert birtok volt, akkoriban szaporodott épen tótokkal.

A község téres lapályon fekszik, alatta délről kezdődnek a Turján mocsárjai. Házaik keskeny utcákkal, szabálytalanul, sűrűn épültek, tulnyomólag zsup, szalma és nádtetőre: de a főutczán, melyen a megyeút megy végig, néhány cserepes s jobb épület is látható. — Határa 10,384 kat. hold; ebből az adósorozat szerint 2113 h. szántó, 1718 kaszáló, 3034 legelő, 785 erdő, 423 szőlő, 220 nádas, 2091 h.

beltelek, utak, buczkák s terméketlen. A M.-Terézia urbarium szerint 1770-ben 80 másodosztályu egész urbértelek iratott itt össze. Akkor Beleznay Miklós és a Balog család volt a földbirtokos. Ezután a legujabb időig gr. Teleky és Ebeczki-Tihanyi birtok lett. Mostanában több rész eladatván, új birtokosok kezére került. Az urbéri elkülönzés és tagosztály még 1837-ben ment végbe. — A határ nagyobb részben homokos, kivált az északi és keleti oldalon, sok helyen épen ritka szélhordta homok és buczkás; a délin és nyugotin sok mocsáros turján terül. Sűrűbb vegyületű, fekete föld kevés. A turjánokat, fűzes, rekettyés, körös és égerfás fásítások kísérik. A homokok között sok régi erdősitéssel van megkötvé, mely közt fenyő erdősités is kerül. Újabb időben is történnék egyes birtokosok által befásítások. Közvetlen a falu közelében Némédi felül van a *Székestői* szép síkföldű urasági major. Fő földtermék a rozs és kukorica. Első piaci czikk a széna, melyet a laposokon terjedt rétségek bőven szolgáltatnak és a lakosság tengelyen Budapestre hord. — Van itt járásbíróság, az államut mentén több apró fogadó, több különféle iparos és kiskereskedő; azután az alább fekvő községek egész Kecskeméttől, sőt alábbról is tengelyen itt közlekedvén Pestre, a nagy forgalom által a községnek némi élénksége van; éven át négy országos vásárt tart; ezek napjai: jan. 21, mart. 21, jun. 24, nov. 11. — Adószorozatilag hozzá tartozik Alsó-Pakony pusztja.

Alsó-Felső-Pakony p. Gyálon alól, Ócsa és Üllő közt 5314 kat. hold. Régi gr. Teleky és Zeyk birtok. Homokos dombokkal váltakozó határ; egy harmadban aszályos legelő. Buczka is bőven van. Van két majorja, melyekben régi bérgazdaságok folynak. Buczka több felé új ákácztültetésekkel megkötvék. 81 r. kath. s 37 ref. lakost számlál.

Kakucs, magyar-tót f., utolsó postája Ócsától délkeletre $1\frac{1}{2}$ mf. A török világ alatt elpusztult, az összeíráskor birtokosa nem tudott. Bél Mátyás még nem emlékszik róla; sőt a M. Terézia-féle urbéri összeírásban sem fordul elő. Herczeg Grassalkovich Antal telepítette 1770—80 tájon, kinek birtoka volt, egy kisszerű majossal és ispánsággal. A belga bank utján adatott el. Most lakosszáma 944 lélek, kik közül 892 r. kath. Új-Hartyánhoz tartozó leányegyházzal, még templom nélkül. Főutja elég széles; alacsony házai általában zsúf és nádtetőre épülvők, az uraságin kívül, egy hosszú vonalban az istállókkal. Határkiterjedés 3695 kat. hold, legnagyobb részben homokos. Van a homokon régi tölgyes erdeje, épen a falu felett; azonkívül több felé új homokültetések láthatók. A legelő elkülönzés és urbéri határrendezés 1862-ben ment végbe. Ezután, mikor a belga bank eladogatta a határt, a lakosok 480 hold rétet megvettek s magok közt 46 egyenlő részben felosztották. Igen egyszerű, de munkás, igyekező népség, a szomszéd pusztákon is, különösen Pótharasztján apró bérletekben sok földet mivel. Adószorozatilag most ide tartozik Inárcs és Pótharasztja.

Alsó-Felső-Inárcs pusztja, Ócsa és Kakucs közt, 3902 kat. hold, homokos, néhol buczkás területtel. Van kevés jobbféle fekete homok és agyagos földje is. Van szép lábas erdeje. Gr. Keglevich, gr. Beleznay és az Inárcsi Farkas család birtoka volt. Alsó-Inárcs másképp Csikosnak is nevezetik a rajta keresztül folyó Csikos

érről; ezelőtt postaállomással birt Ócsa és Örkény közt a megyeútban. Több majorban, régi bérgazdaság folyik rajta. Van a kettőnek 277, kevés híján r. kath. lakosa, kik Uj-Hartyánhoz tartoznak.

Pótharasztya, terjedelmes szép pusztja, Uj-Hartyán, Kakucs és Monor közt, Nagy-Kőrös város, mint testület birtoka, melynek leírásánál említve is van. 9848 kat. hold, $\frac{1}{3}$ -da agyagos, $\frac{2}{3}$ -da homokos talaj. Van sok buczkás része is, de a mely nagy részben régi tölgyes erdővel van befásítva, más rész szőlővel ültetett be leginkább a monoriak által, »Halesz« név alatt. Az egész kisebb-nagyobb majorokra s tanyákra osztva, bérletileg kezeltetik, részint nagy-kőrösi lakosok, részint, s ujabban tulnyomólag a körülfekvő községek lakosai által. Van 224 r. kath., 85 ref. s 12 ágostai lakosa, a r. katolikusok Uj-Hartyánhoz tartoznak.

Sári, kevés magyarral vegyült tót falu, Alsó-Némedin alol 2, u. p. Dabason felül $\frac{1}{2}$ mf. Régi, de a török világ alatt elpusztult hely. 1690-ben a megyei összeírás az elhagyott helyek közt így jegyzi fel: Sári, Ráczkevi városé és Hajós Jánosé. 1695-ben sem volt még lakott. Később egy részben visszaszállott régi lakosaiból, másban új telepesekkel népesült újra. A községi előljáróság ide vonatkozólag a következőket közölte velem: Ezen falu nevét hihetőleg az itt nagyon elterjedt turján- vagy sárvirágtól vette. Egyházi történelme szerint már a középkorban fenállott: de a török és belháboruk ideje alatt annyira elpusztult, hogy akkori lakóiból alig 10 család él még. Lakosai hajdan, sőt még 1718-ban is magyar ajkuak voltak. Ezt bizonyítják a régi család nevek. Innen kihalt vagy elköltözött családok voltak: Kállai, Körmendi, Üllői, Juhász, Huszár, Szűcs, Hajós, Berczeli, Csabafi, Maszlag, Madocsányi, Sugár, Hosszai; még most is élők: Ország, Kis, Szabó, Rábai, Kurta, Virág, Balog, Petrányi, Keckés, Zsolnai, Ujvári, Laczkó, Bálint, Sikári, Gula, Varga, Gulyás, Tót, Horváth. — Valószínű, hogy a török világ után e község népessége, az itt közelében elpusztult Babád régi község lakosaival is szaporodott. A mostani tót lakosság elődeit Forster földesur a felvidékről és Sziléziából, a mult század elején telepítette ide. Ezután tótosodott el a község. Most azonban ismét magyarosodik, és a lakosság nagyobb része a tót nyelv mellett magyarul is beszél. — Hogy ezen falu mostani helyén egykor római telep volt, igazolja, miszerint a falu magasabb helyein most is találatnak római urnák egyenként és csoportosan 5—6 egymás mellett. A község pecsétje 1716-rol való; ugyanezen évről van az egyháznak egy ostya sütője; az egyik harang 1721, a községi levéltárban a legrégibb okmány 1749-ről való.

Most a község lakosszáma 1903 l.; e közt 1820 r. kath., 65 zsidó, 16 ref., 2 ágostai. Az anyaegyház 1719 előtt már fenállott, anyakönyvei ez évtől kezdődván; hozzá leányegyházakkép tartoznak

Alsó-Felső-Dabas és Gyón, azután fiókokkép Alsó-Felső-Babád, Besnyő, Buczkák, Mántekek és Czibak puszták, melyekkel az anyaegyház népessége 3771-re rug. — Belrendezettségre nézve az utszák legnagyobb része szabálytalan, s keskeny; a házak eleje fákkal nincs kiültetve; tűzmentes cseréptetős ház csak kettő van. Különben a községnek a csinosítás előmozdítására 1212 frt tőkéből álló alapítványa van. Ekesíti a régi b. Laffert-féle kastély, melyet most Madas Károly ur birtokol.

Határkiterjedés, az idecsatolt pusztákkal együtt összesen 11,436 kat. hold. Ebből a tulajdonképeni határ 3605. Mántekek 4996, Besnyő 1997, Czibak 838; ismét az összesből 3383 szántó, 3043 kaszáló rét, 63 szőlő, 2991 legelő, 212 erdő, 467 nádas, 1277 beltelek, ut és terméketlen. Az összes államadó 11229 frt, ebből földadó 8702, házádo 363, személyadó 1311, jövedelmi 853 frt. — Talajminőség nagyobb részt szikes homok és lapály; jelesen a nevezetesebb részek: olajoshegyi dülő, hullámos homok, — a keréktalpi dülő szintén egyrészen hullámzó, a nagyobbban lapályos és szikes, — a fehérhidi dülő fekete szikes homok és lapály. Volt 67²¹ ₃₂ urbértelek. Tagosítás, illetve urbéri elküönzés 1847-ben történt. Azóta két nyomós gazdaság foly, őszi és tavaszi vetővel. A földművelésben, valamint állattenyésztésben előmenetel tapasztalható. A közlegelő s tarlószabadulás még divik, oly formán, hogy egy egész telkesgazda 16 nagy darabot, lovat vagy szarvasmarhát és 4 sertést járathat a közlegelőre. Szarvasmarha, ló és sertésenyésztés jókarban. A község tart 3 bikát, 2 ménlovet és 2 kant, melyek a lakosok számára ingyen fedeznek. Főtermékek a szőna, rozs és kukoricza; ezekért a kereskedők a természetőket helyben megkeresik; azután nagyban termesztetik a kender és burgundi répa. Repeze nincs. Vetett takarmány szintén nem divik. A földek szorgalmasan trágyáztatnak. Sok gazda szikes földet homokkal meghordás által javítja nagy sikerrel. Általában vasekék használatnak; a pusztákon cséplő, vető, gyűjtő stb. egyéb gépek is.

Napszámos van elegendő és jó; napibér kosztal 30—60, koszt nélkül 40—120 kr; aratás, cséplés 10-dén. Cseléd szintén elegendő. Férfieseléd bére bentartáson 50—100, szegődségen 180—200 frtig. Mezőrendőrség jókarban. — Van 2 kőmives és ács, 3 eszmadia, 4 molnár, 1 bogárnár, 2 kovács, 1 szabó, 1 szűcs, 2 üveges, 2 mészáros; — van 5 vegyes kiskereskedő. A lakosság csak Budapestre piacoz. Van a határban egy név nélküli folyó, mely két malmot hajt; van továbbá kásaőrléshez használt kemény szürke agyag. Legnagyobb birtokos Madas Károly, a ki a régi b. Laffert-féle kastélyt s birtokot bírja, azután Halász Ede stb. A nagyobb birtokosok bérlet utján gazdálkodnak. Evibér szántóföldi holdanként 8—9 frt. A lakosság közt a feles művelés a kukoriczánál divatos; így a szomszéd pusztákon is mivel földeket, valamint bérleteket is tart. Birtok adás-vevés nem gyakori: 1 hold belsőség házzal 1200—1800, szántó s kaszáló 80—120, szőlő 400—600 frt. Mult években Besnyőn egy 1330 holdas birtok 150,000 frtéért lett eladva, egy 3330 holdas részt az alsónémedi gazdák holdanként 50 frtjával vettek meg. A kisebb eladó

birtokokat leginkább helybeliek vásárolják. Zsidó földbirtokos a határban még nincs; házzal bír már három.

Mántelek p. Sári, Bugyi, Ürbő s Dabas közt. 4996 kat. hold. Csak a tagosítás után vált pusztává. Nagy részben sík, lapályos és szikes homok. Van benne mintegy 3—4 száz hold vizállásos hely, és ugyanannyi szélhordta homok. Ez részint ki van ültetve már fákkal, részint kiültetése foly. Belőle 3330 holdat az alsó-némedi gazdák vettek meg; azon kívül van rajta egy pár tanya és major. Lakosszáma 70, leginkább r. kath.

Besnyő p. Sári és Inárcs közt, 1997 kat. hold, $\frac{1}{4}$ részben homokos és szikes szántó, $\frac{2}{4}$ -ben szikes kaszáló, $\frac{1}{4}$ -ben vizállásos turján; van benne még mintegy 150 hold vegyes kőrös és égerfa erdő is. Majorja s 36 lakosa.

Czibak, régi nevén *Czibakháza*, p. Sári, Besnyő, Inárcs, Ócsa és Babád közt, mindössze 838 h., $\frac{1}{4}$ -ben magasabban fekvő agyagos jó szántóföld, $\frac{2}{4}$ -ben jó minőségű kaszáló, $\frac{1}{4}$ -ben kőrös erdő. Majorral s 22 r. kath. lakossal.

Felső-Dabas, tóttal vegyes magyar község, Sárin alól $\frac{1}{2}$ mf. postaállomással. A török világ után 1690-ben csak egy Dabas iratott össze elhagyott lakatlan helyképen, azon megjegyzéssel, hogy ismeretleneké. Bél Mátyás se szól még lakottképen egyről se. Ferenczy azt mondja, hogy Felső-Dabas 1727 tájon a Gellért nemzetiség birtoka volt, attol többen birták zálogban még mint pusztát. — A M.-Terézia urbárium behozatalakor 1770-ben már $16\frac{1}{32}$ urbértelek iratott benne össze; ekkor Róth Éva (báró Prónay Gáborné) és Bene Pál birtoka volt. Utóbb nagyobb része gr. Beleznay birtok lett. — Most lakosság 874 és pedig 77 zsidót, 4 reformátust kivéve, r. kath., 1816-ban a szent háromság tiszteletére épült templommal és Sárihoz tartozó leányegyházzal.

A község utszája szabályos és elég széles; a házak eleje fákkal kiültetett; az építkezésmód nagyobb részt sárfal, nádtetőre; — zsindeyes kevés: de a csinosabb építkezésre szabályrendelet áll fen. — Határ 2174 kat. hold; ennek felénél több agyaggal kevert barna homokos, másik rész, a rétekekkel együtt szikes; van 100 hold buczkás dűlő is. A tagosítás most van folyamatban. Közlegelő volt mintegy 300 hold szikes rész. A szarvasmarha- és sertéstenyésztés eddig is csak a legszükségesebbre szorítkozott; ló és birka pedig nem volt. Fő termények a rozs, kukoricza, széna és a bor. A szőlőmivelés és gyümölcsenyésztés különösen szorgalommal foly, és pénzczikket képez. Napszámosban nincs hiány. Napibér 30 krtól 120-ig. A kaszálás többnyire harmadán megy. Cseléd szintén van elég s a környékből is jönnek; nőcseléd közép évibére 60 frt, férfi mindenesé 80, szegődményes béresé 160 frt. Iparos a népességhez aránylag van elég, szabók, bognárok, kovácsok; azután apró szatócsok. A lakosság Pestre és Soroksárra piacoz, s oda főkép szénát és rozsot hord. Hetivásár esik hetenként szerdán helyben: de ez gyenge; országos

vásárok febr. 18, aug. 3, november 18-dikát megelőző vasárnapokon és május első vasárnapján esnek, melyek különösen vidéki iparosok által élénken látogattnak; a marha, sertés s lóvásár szintén évről évre élénkül. — A birtok adás-vevési forgalom nem gyakori. Különben egy ház ára 400—4000 frt, egy hold belső teleké 200—600, szántóföldé 100—150, szőlőé 400—600 frt közt változik. — Szántóföldbér holdanként 4—8 frt.

Alsó-Dabas, kevés tóttal vegyült magyar nemesi község, u. p. Felső-Dabas tőszomszédjában, Budapesttől keletdélre $5\frac{1}{2}$ mf. A török hatalom alól felszabadulás után, mint pusztá és előbb Sáfár örökség, 1720-ban nádori adománykép lett a kiterjedt Dabasi Halász nemzetség birtoka. A török világ előtt azonban népes község volt. Fejér György Codex Dipl. szerint, az 1270-dik évről V. István király idejéből már mint népes hely emlittetik (Tom. V. vol. I. pag. 223.) A megyei levéltár legrégibb iratai közt foglaltatik 1644-ről Hartyáni János végrendelete, melylyel Pestmegyében fekvő Baracs, Dabas, Temerkény, (ez most Csongrádmegyében Fel-Győ és Pusztaszer közt) Harta birtokait Babay Istvánnak hagyományozza. Ujra megnépesülése a Halász nemzetség birtokába jutással kezdődik. Ugyancsak 1720-ban állott itt fel a ref. anyaegyház, melynek anyakönyvei is ezen évtől folynak; első lelkésze lett ekkor Tutaviszi György.

Most lakosszám 1861 l., ebből 1104 ref., 462 r. kath., 270 zsidó, 25 ágostai. A rom. katolikusok leányegyházkép Sárihoz tartoznak. A zsidóknak szintén helyt szokott lenni zsinagógájuk. A lakosszám ki- s beköltözés által gyakran változik. 1875-ben 18 család költözött be 58 taggal, mesteremberek, bérlők és napszámosok. Az utzák nem szabályosak ugyan: de többnyire szélesek és ákáczfákkal kiültetettek. Házaik közt sok urilak, tágas udvarokkal s több terjedelmes díszes kerttel. Határkiterjedés 3199 kat. hold. Ez mind majorsági birtok; urbériség itt nem volt. A birtokosok 1870-ben tagosítottak. A határ általában homok halmokkal hullámzatos, nagyobb részben szürke homok: de van kevés sűrűbb vegyületű agyagos föld is; sőt több helyen szikes is fordul elő. A tagosítás folytán a közlegelő felosztott s belőle sok feltöretett. Némely birtokos homokkötés végett befásítást eszközölt; a tagoknak előfával szegélyzése is divatos. Szőlő 155 hold. Mindenféle közönséges iparos és kiskereskedő kielégítő mértékben. Van gyógyszerár, Csinó s általában élénk társadalmi élet. A község főtelep-helye a Dabasi Halász családnak, mely a megyének valamint férfi, ugy leányági ivadékában már számos érdemes hivatalnokot adott, és a közügy kormányzatában jelentékeny szerepléssel bír. Megjegyzendő azonban, hogy a Halász családnak leányági részen is igen széles kiterjedése lévén, a közbirtokosságnak itt terjedt birtokai nincsenek; hanem a közel pusztákon s távolabb helyeken nagy birtokokat bíró családtagok is e helyet főkép csak kedélyes lakó és kényelmes otthonjoknak tartják. A község pecsété: vértben fészken ülő s vérével fiait tápláló pelikán, fe-

lette nemesi korona, azon daru, egyik lábával követ tartva, az örkődés jeléül »Aldabasi közbirtokosság« körirattal.

Alsó-Felső-Babád p. Dabastól északra $\frac{3}{4}$ mf., Sári, Bugyi, Ráda és Ocsa közt, 3413 kat. hold; a Turján vonalán esik, fekete agyagos, néhol öntvényes és szikes szántóföldekkel, a laposabb részekben hasonló kaszálókkel, több helyen vizes részekkel. Hajdan falu volt; felső részén most is látszanak alapjokban régi templomának romjai, s körültek a belsőtélki ház helyek.

Gyón, tóttal vegyült magyar község, Alsó-Dabason alol $\frac{1}{4}$ mf., u. p. Felső-Dabas. Nincs az 1690-ben összeírt helyek közt; tehát valószínűleg már előbb pusztá volt. Enzsel szerint 1702-ben mint pusztá, 2 telekszámban íratott össze; 1727-ben pedig mint szintén pusztát, Halász Péter és Beleznay János tulajdonosoktól, Kalocsa Ambrus, István és János birták zálogban. A dunamelléki ref. egyházkerület évkönyvei szerint Dabasi Halász Péter ezredes és neje Bottyán Katalin kezdték megtelepíteni református lakosokkal. Ez történt 1733-ban. Elsőbb kápolnában tartatott az isteni tisztelet; az első ref. templom 1751-ben, a mostani, mely már második, 1821-ben épült. Időközben r. katolikusok és ágostai tótok is települtek a lakosok közé; mikor és mikép? arról nincsenek adataim, s a községi előljáróság közlése szerint a helyszínén se találtatnak. A községi előljáróság arról értesít, hogy az egyházak tulajdonában levő földéken, szántás alkalmával most is találtatnak urnadarabok, tehát hajdan római telep is lehetett e helyen.

Most lakosság 2209; ebből 708 ref., 650 ágostai, 550 r. kath., 301 zsidó. A reformátusoknak és ágostaiaknak anya, a r. katolikusoknak leányegyházi templomuk, a zsidóknak zsinagógájuk van; a r. katolikusok a sárii anyaegyházhoz tartoznak; az ágostai anyaegyházban Gyón és a két Dabas vannak egyesülve, s főökkép az egész környék ágostai lakossága ide tartozik. — A község épültsége egészen szabályos, kivévén a délkeleti oldalt, a hol két utsa elég széles ugyan: de a házak szórványos építése miatt szabálytalan kanyarulatokkal bir. A többi utsa mind elég széles és egyenes. A főutsza különösen valóban szépnek is mondható. Az építkezés többnyire vályog és sárfal, azután nád, zsúp és kákatető; de ezek is csinosak és közben számos zsindeyes tető is van már. Cseréptetőzetű épületek az uraságok birtokában vannak. Van szépítő bizottság, a mely a rendes és csinos építkezést ellenőrzi. A házak eleje mindkét soron fákkal van beültetve. A házakhoz kertek vannak az épületekkel egy folyásban és a különböző utszak házsorait közben egymással összerugó széles kertközök választják el.

Határ 11,332 kat. hold. Ebből mindössze $24\frac{9}{32}$ urbértelek volt. A többi Halász, Vay, Zlinszky stb. rokon családok birtoka. E területbe bele van foglalva az idetartozó *Felső-* és *Alsó-Esső* pusztá is. A határ homok dombokkal hullámozó. Különösen nyugoti része

sivány homok, kevés jobb lapálylyal; az északkeleti, mely szántóföldül szolgál, egyenesebb ugyan: de ez is homokos; egy rész szikes talaju kaszáló; agyagos igen kevés. Az egész 18 dűlőre oszlik, beleértve a beltelki, az alsó-felső-essői, a két erdő alatti és az erdő fölötti dűlőket is. — A tagosítás 1862-ben a közbirtokossággal kötött egység útján történt. Így minden $\frac{1}{4}$ telkes $12\frac{1}{2}$ hold földet kapott. A legelőnek egy része feltöretett. Tagosítás óta a gazdálkodás szembetűnőleg előre haladt. A földek folyton trágyáztatnak, és aratás után vagy mihelyt a bennök állott növény fölkerül, azonnal ugaroltatnak. A köznép legelőilletőségének egy részét közösen hagyta, s közösen használja oly szabályzattal, hogy minden $\frac{1}{4}$ telek után két darab nagy marha hajtható a legelőre. Tarló szabadulás nincs. A szarvasmarha- és lótenyésztés a népnél is, de különösen a közbirtokosságnál előre ment és jókarban van. A sertés- és juhtenyésztés gyenge. A lovak a köznépénél magyar, a közbirtokosoknál arabs fajuk; ugyanezek arabsfajú csődöröket is tartanak. A községnek csődőre nincs: de a telkeseknek svajezi faj bikájuk van. Az állattenyésztésben a jövedelmi főszű a szarvasmarhatenyésztésen fekszik.

Szántóföldi főtermék a rozs, kukorica és burgonya. Vetett takarmány ritkán, s akkor is csak luczerna termeltetik. De széna terem bőven és jó; s ez képezi a lakosság legfőbb jövedelemforrását, melyet Pestre szokott szekérszámra hordani elárusítás végett. — A trágyázás szorgalmasan gyakoroltatik. Földjavításképp homok erdősitések magánosok által is szoktak történni; ezenkívül a lakosság a közlegelőn is tett már befásítást, még többre pedig az előkészületek meg vannak téve. A nép is általában vasekéket használ, azután a mődosabbaknál és közbirtokosoknál a cséplőgépek szerepelnek. — Szőlőterület 207 kat. hold. Ennek művelése jókarban van. A gyümölcs-termelés gyenge. Ugy látszik: a gyümölcsfa nem szereti a földet, mert hamar kivész. A reformáta és ágostai egyházaknak van egy-egy hold faiskolájuk: de csak vadfák tenyésztetnek bennök.

Munkáskéz egyébkor van kielégítő mértékben: de aratáskor igen szűk; mert aratni a helybeliek a szomszéd helyekre, Örkényre és Vacsra járnak. Egyébként napszámber, tavasszal, ősszel és télen 40—60, nyáron 100—150 kr koszt nélkül, — kosztal 20—25 krajczárral olcsóbb. Aratás 10-dén megy. Cseléd kerül elég helyből, sőt cseléddel a vidéket is Gyón látja el, s ez nem drága. — Iparosképp van 2 kovács, 3 takács, 3 szabó. Gőzmalom volt egy: de megbukott. Van egy rőfös és egy pár vegyes kereskedő. — A lakosság Pestre és Soroksárra piacoz, főképp szénával és rozszzsal; azután baromfit s minden egyéb eladni valót Pestre hord, s szükségét is főképp onnan teljesíti.

1871 óta gyakran történnek birtok elárusítások: $\frac{1}{4}$ telek ára házzal 1600—1800 frt, csupán parasztház 200—600 frt, $\frac{1}{4}$ telek ház nélkül most 1300 frtért is kapható; mert a nép el van adósodva. Az eladókat többnyire zsidók veszik, a kik már nagyobb birtokokat is szereztek. A nagyobb birtokosok nagyobb számban maguk viszik a gazdálkodást; s a határt szerteszéljel számos major, s kisebb-nagyobb tanya lepi: de vannak kisebb-nagyobb bérletek is. Így módon a nép-

gazdák társulatba egyesülve is szoktak bérleteket kivenni. Évi földbér holdanként, jó-rozsz egyremásra 5 frt, csak a java 10 — 12, rozsz minőségű 3 frttól le egész 1 frt 50 krig. A feléből mivélés szintén divatban van: de krumplinak, kukoricának harmadából mivélése is divatos, akkép, hogy a tulajdonos megszántja a földet és adja a magot, a munkás pedig azon túl minden munkát teljesít, és a gazda a termésnek két harmadát, a munkás pedig egyharmadát kapja.

Alsó-Felső-Esső, p. Gyón, Peszér, Tatár-Sz.-György és Örkény közt, $1\frac{1}{4}$ mfre Gyónhoz. 2648 kat. hold. Bele tagosítottátott a gyóni határba. Majorjaiban 64 r. kath. lakik, kik Tatár-Szent-Györgyhez tartoznak.

Peszér-Adacs, pusztai község, kis községi szervezettel, s körjegyzőségileg Tatár-Szent-Györgyhez tartozik, melyhez Peszér nyugotra $1\frac{1}{4}$, Adacs pedig délre 2 mfre esik, utolsó postája F.-Dabas-tól Peszér $1\frac{3}{4}$, Adacs pedig Kun-Szent-Miklóstól 2 mfre. Mind a kettő hajdan falu volt, mert régi templomainak romjai, még mikor Balla Antal Pestmegye nagy térképét készítette, megvoltak. Mikor pusztultak el, bizonytalan. A török világ alatt elhagyott helyek összeírásában Peszér nem fordul elő. Egy Adacs lett akkor összeírva: de nem itt, hanem a solti járásban, a Kalocsa körül levő helyek közt, hol csakugyan Duzsnokon alol volt egy másik Adacs. Tehát az sem ez. Így valószínűleg mindkettő régebben pusztult el. — Most Peszér-Adacs rendes kis községgé 1873-ban szerveztetett, azelőtt Peszér Gyónhoz volt csatolva, Adacs pedig külön községet képezett. Különben az ekkép összealakított község egymástól több órányi távolságra fekvő következő majorságokból áll: Felső-, Közép- és Alsó-Peszér, Frigyes major, és Peszéri erdő, Felső-, Közép-Adacs, azután Pereg-Adacs, Kis- és Dámány-Adacs, végre Alsó-Adacs. E majorok leszámítva a tartósabban, szebben és zsindeletetűre épült gazdasági lakokat, mind vályog és vertfallal, nádtetőre épült cselédlakokból állanak.

Peszér határterülete 18,544, Adacsé 16,096 kat. hold. Mindenik a királyi család birtoka. A fekvés legnagyobb részben sík, helylyelközzel hullámozó dombos. A sík terület részint fekete homok, részint szikesföld; a dombok s emelkedettebb helyek talaja terméketlen homok, buczka. Agyagos terület semmi sincs. Szántófölde aránylag kevés, több a kaszáló, s legtöbb a legelő; végig vonul mindeniken a turján, van sok vizes rész, azután buczka is elég. Van néhány száz hold erdeje is, szakértő erdész kezelése alatt. Két majorban az urodalom házi gazdaságot kezel; a többi, majorságok szerint haszonbérbe van adva. Haszonbérlők részben keresztyének, részben zsidók. Évi haszonbér hold számszerint egyre másra 1 frt 40 kr-ra üt. A haszonbérlők általában háromnyomásos gazdaságot visznek, a marhatenyésztést a legelő mennyisége és a bérlő tehetsége szerint gyakorolják. Legnagyobb mértékű és legjobban diszlik a juhtenyésztés; utánna következik a szarvasmarha, mely szintén jókarban van, miután téres

legelők vannak. A birka német, a szarvasmarha magyar faj. Többen nemes lótenyésztést is űznek. — Legjelentékenyebb és legnagyobb mértékű földtermék a rozs; utánna következik a széna, melyet a nagyterjedelmű kaszálók eladásra is bőven szolgáltatnak. Vetett takarmány kevés; említést se érdemel. A homokos területeknek befásítását az urodalom állandóan folytatja s ugyanez az összes haszonbérlokkal szerződösszerűleg is ki van kötve. A gazdasági gépek közül leginkább használatnak a cséplőgépek, csekélyebb mértékben a kaszáló, kapáló és vetőgépek. — Nyáron át a napszámber közép ára kosztal 1 frt, a nélkül 1 frt 20 — 1 frt 40 kr; aratás tizedén. Nincs bővségben a napszamos, mert az egész vidék, illetőleg e pusztai község közelében csak Tatár-Szent-György esik, mely napszámot közelebről adhat. Ugyanazért kukoricának, krumplinak feléből s harmadából miveltetése is divatos, melyre t.-szentgyörgyiek vállalkoznak; hasonlóképp a szénakaszálásnak feléből tetetése is, mely azonban már a sáriak is eljárnak. Cseléd nehezen kapható; ezek az ország különböző vidékeiről jönnek, egy embernyi férficseléd évi bére szegődség szerint pénzre vive 200 frtra felrug. Iparos az egész két pusztán csak 5 kovács és 3 bognár van, kik azonban szintén nem űznek szabad üzletet, hanem felfogadóknak éves bére dolgoznak. Nagyobb ipar, vagy gazdasági iparvállalat semmi sincs. A helyi örlemény szükségletet 3 száraz és 1 szélmalom fedezi. Az eladó gabona leginkább Kun-Szentmiklóstra és Kecskemétre szokott szállíttatni, a szénát helyben veszik meg a kereskedők. — Peszéért lakja 458 r. kath., 12 ágost., 16 ref., Adacsot 218 r. kath., 30 ágost., 43 ref. lélek. A pusztai lakosság gyermekeinek taníttatása tekintetéből mindenik helyen pusztai iskola áll fen; a r. katolikusok egyházi tekintetben Peszérről a tatár-szentgyörgyi, Adacsról a kun-szentmiklósi anyaegyházhoz tartoznak.

Tatár-Szent-György, tóttal vegyült magyar község, Dabason alol délre $1\frac{3}{4}$, u. p. Örkénytől délnyugotra 1 mf. A török világ után 1690-ben, mint elpusztult hely a Máriássy család birtokaképp iratott össze. Enszel kutatásai szerint 1650-től 1751-ig pusztta volt, 1702-ben a megyei összeírásnál 4 telek-számban vetetett fel; 1727-ben mint pusztát, a kecskemétiiek birták zálogban, azután Grassalkovich Antal kezére jött. A község közlése szerint a falut hg Grassalkovich Antal telepítette. Ettől van meg a községi levéltárban a telepítési szerződés 1784-ről. Azonban a község öregei azt állítják, hogy maga a telepítés az okmánynál legalább 10 évvel régiebb. Enszel 1751 tájra teszi a telepítés megkezdését. És igen valószínű, hogy ezt még az első gr. Grassalkovich Antal kezdeményezte, a ki 1771-ben halt meg, és a második fejezte be s adta ki róla a szerződést, a ki épen 1784-ben emeltetett herczegségre. Uj-Hartyán, Kakucs, Vecsés s Örkény szintén ennek köszönik megtelepítésöket. De jobbágyi szervezete e községnek is később kezdődött, mert valamint ezek, úgy T.-Sz.-György se fordul még elő a M. Terézia-féle urbéri összeírásban, holott Soroksár már meg van. — De hogy e helyen már azelőtt község volt, sőt hogy

e vidék, mely most itt az ország közepén, az ország legnépettelebb vidékeinek egyike, hajdan számos községgel rakott, népes volt, azt több tényleges adat bizonyítja. A határban egy dülönök neve ma is pusztatemplom dülő; nem áll ugyan ott már fenn semmi rom: de a régi templom helyén az eke ma is még téglá- és cserépdarabokat forgat fel; ezenkívül a községtől mintegy 3 mérföldnyi körben az élők is még 7 pusztá templomról emlékeznek, u. m. Peszér, Adacs, Baracs, Lajos, Mizse, Vacs, Esső; távolabb még több is van. Továbbá hogy hajdan különösen Szentgyörgy területén nagy csatáknak és vérontásoknak kellett lenni, abból véleményezhető, miszerint itt bárhol árok, vagy kissé mélyebb ásás alkalmával embercsontok találhatnának. E csaták valószínűleg már a tatárjárás alkalmával történtek; mert hogy a község már akkor fenállott, előnevéből gyanítható, valamint Kun-Szent-Miklós az akkori időből régen Tatár-Szentmiklósnak nevezetett, ez is akkor nyervén a Tatár-Szent-György nevet, mely előnevét az új telepítéskor is megtartotta.

Most a község lakosszáma 1034, kik 17 zsidón s 8 ágostain kívül, mind r. katolikusok. Ezeknek egyháza 1858-ban szervezetett curatiává, 1860-ban pedig anyává emeltetett, temploma Sz.-Vendel tiszteletére; leány és fiókegyházakként tartoznak hozzá Peszér, Baracs, Esső, Sarlósár és Szabadrét puszták, a melyek r. kath. lakosaival 1905-re telik az egyház lélekszáma. — A község belrendezettsége szabályos; két egymást keresztül metsző utszából áll; az utszák szélesek; a házak eleje ákáczfákkal beültetett; építési bizottság áll fenn, mely a szabályos építkezésre felügyel; cserépes ház még nincs. — A határhoz tartozik s ezzel egy telekkönyvet képez *Sarlósár* és *Szabadrét* pusztá; ezzel összes határterület 7613 kat. hold. Az egész általában sík és egyenes, s termő része is tulnyomólag sovány homok, mely csak erős trágyázás mellett ad középszerű termést. Van sok nyílt és egészen terméketlen buczkás terület is, melyen még az ákácza se él meg; jobb minőségű talaj igen kevés fekete homok; vannak azután vak szikek s azok közt feneketlen vízállásos mocsárok szintén bőven. Az említett pusztatemplomi dülő, a tulajdonképeni határ részét képezi; Sarlósár innen délre, Szabadrét pedig attól nyugotra esik, s most mindenik, neje jogán, b. Lipthay Béla majorsági birtokát képezi. Tagosítás még nem volt; csak urbéri s legelőelkülönzés történt 1859-ben. A nép közösen hagyta legelőjét. Két tag közlegelő van; egyik kisebb a tehéncsorda számára, másik nagyobb, a melyen a növendék marha és ménes legel; minden egész telek után 12 darab egy éven felüli marha tartható, szarvasmarha, vagy ló, a közlegelőn, egy évesen alól kettő számíttatik egy nagy darabban. A lótenyésztés a nép kezén csekély; a szarvasmarhatenyésztést szintén a nagy legelő rosszasága korlátozza, s bár ez volna a fő, ez is alant fokon áll; a sertés is kevés; az urasági pusztákon a juhtenyésztés mondható legkielégítőbbnek. — Legfőbb földtermék a burgonya; mert ez sikerül legbiztosabban; azért legnagyobb terjedelemben is termesztetik; csak ezután követ-

kezik a rozs, melynek termése nemcsak a szárazság és kései fagyok, hanem a nagyon könnyű talajban, a szélhordás miatt is sokszor szenved. A kaszálók nagy terjedelműek s elég vizes esztendőkhöz terem is rajtuk széna bőven: de csak közép minőségű, sok helyen savanyu, sásos. Vetett takarmánytermesztés nincs. A nép közt a vasekéken kívül, egyéb ujabbféle gazdasági gép nincs elterjedve. Az urasági majorokban: cséplőgépek, szénagyűjtők és kapálóékek is vannak. — Szőlőterület 131 kat. hold: de a szőlőmivelés gyenge lábon áll; mert a bor nagyon tartatlan és gyenge, minélfogva kereskedésre nem való s a nép csak maga fogyasztja. Gyümölcsenyésztés nincs. Van egy hold községi faiskola: de csak ákácza díszlik benne. Van itt mintegy 650 hold urasági erdő; a község a homokokból mintegy 15 holdat fásított már be, s folytatja a befásítást. B. Lipthay Béla birtokán a gazdasági táblákból s utakból eddig is jelentékeny mennyiség van már fasorokkal szegélyezve s a szegélyzések folytonosan szaporíttatnak, a melyek idővel nemcsak a földek hasznára, hanem a vidék szépítésére is fognak válni.

A község területéhez tartozó puszták nagyok, s azonkívül is a környéken sok pusztá levén, melyeken a napszámról hivatott nép nemcsak munkát, hanem feléből mivélésre is bőven kap földet, a mire örömelebb vállalkozik: annálfogva napszámosban szükség van; a napszámber nyáron kosztal 1 frt, koszt nélkül 1 frt 20 kr. közép árban; az aratás 10-dén megyen; nyomtatóra kevés szükség, mert a kis gazdák maguk erejével végzik a nyomtatást, az uraságok cséplőgéppel dolgoznak. Cseléd szintén nehezen kapható; ezek messze vidékről járnak; szegődséges férficseléd évibére 200 forint felmegyen. A nőcselédek itt is kezdenek már havi szegődségre szorítkozni, s 5 frt közép havi bért követelnek. — Jelentékenyebb iparos csak 2 kovács. A legnagyobb iparvállalat az egyetleneg szárazmalom. Azonban iparra mégis még e világól félreeső községnek is volna hivatottsága; jelesen a burgonyaszasz iparra, minthogy a burgonya minősége kitűnő jó, termelése pedig a most is már jelentékenynél még sokkal nagyobbra is levén terjeszthető, ez a vállalkozónak biztos jövedelmezőségre nyujt-hatna kilátást. A kereskedést egy pár izraelita szatócs képviseli. — Ide közel piacz semerre sincs. Szénáját a lakosság Budapestre hordja, mely 7 mérföldnél távolabb van; gabonáját leginkább a 6 mfre levő Soroksárra viszi, leggyakrabban jár azonban a 4 mfre levő kecskeméti piaczra.

Birtok adás-vevés ritka. Egy régi jobbágytelek ára, a mely itt 24 hold szántó, 8 h. kaszáló és 17 hold legelő, összesen 49 hold földből áll 2000, egy parasztházé egy hold belsőtelekkel, 500—600 frt körül van. Vevő e pénztelen időben most helyből ritkán akad, leginkább a körülfekvő pusztákon huzamosb ideig szolgáló cselédek közül kerül. Zsidó birtokos itt még nincs. Az itteni urasági majorokban házilag folyik a gazdaság; a körülfekvő pusztákon azonban kisebb nagyobb bérletek is vannak; jobbféle évi földbér egyre-másra 3—4 frt holdanként. A helybeli lakosság nem bérel, hanem feléből mivél, a mely módon ugy szólván többet kezel, mint saját birtoka. Különösen megemlítendő, hogy a község körül fekvő pusztákon a kaszálók igen

nagy terjedelműek levén, a birtokosok a kaszálókat rendszeren feléből vagy harmadából kaszáltatják s erre a helybeli nép tehetsége szerint készséggel szokott vállalkozni. A jó közlekedési ut az, a mely e vidéknek főképp hiányzik; jó utak mellett mostoha földje daczára is volna előmenetele.

Baracs, p. Tatár-Sz.-Györgyön alol délre, e közt, és Adaes, Kerekegyháza és Bene közt, 9712 kat. hold. Igen változó talaj. Van kevés fekete homokos és agyagos földje is a bene-oldali részen; de sokkal több a könnyű homok, azután van sok futóhomok, buczka; jó kaszáló rétek mellett turjánok; van néhány száz hold tölgyes és puhafa erdeje is. A török világ előtt falu volt. 1690-ben mint elpusztult hely a Ráday és Darvas család birtokakép iratott össze. Majd gr. Teleky birtok lett. Pár évvel ezelőtt Zeyk Józseftől, mint Teleky örököstől vette meg felét Gencsy Géza 120,000 frton. Ezelőtt még 5 évvel fenállottak Gencsy ur birtokán egy régi templom falai, két ölet haladó magasságban. Ennek anyagját a nép apránként szétzedte és széthordta s most már némi törmeléken kívül, csak emléke van fen. Két nagy major van a pusztán, egyik Földváry Gáboré, a másik Gencsy Gézáé. Adósorozatilag Tatár-Szent-Györgyhöz tartozik.

Örkény, magyar-tót község, Budapestől Dabason át 7, Kecskeméten felül 4 mf., saját postaállomással. 1690-ben elhagyott hely, és Szivos Mihály birtokakép iratott össze. Nagy-Kőrös város leírásánál említettem, hogy a török világ alatt a nagykőrösiek birták, mint pusztát, bérben. II. Grassalkovich Antal telepítette 1784 előtt. — Pest, Pilis és Soltmegye többször emlegetett »Névtára vagy Politicai földleirata« írója, Örkényi Ferenczy József, mint őt közelebb érdeklő községről, azt írja, hogy: Örkény régenten még a mohácsi veszedelem előtt, a Ferenczy nemzetségé volt, s innen van a czímnév is: »Örkényi Ferenczy«; hanem a pusztító török világban, mint sok más nemzetség, megfosztatott birtokától, sőt nemesi adománylevele is elsikkadt. Örkényi Ferenczy Péter ugyan nemességéről II. Ferdinánd királytól új nemeslevelet nyert s azon új nemeslevelben, a mely 1628-rol kelt, meghagyatott az »Örkényi« előnév is; de a jószágot nem kapta vissza; hanem az a Fáyak kezére ment, zálogban-e vagy másképen, bizonytalan; így veszett el a Ferenczyek *ozorai* s több birtoka is. Első Grassalkovich Antal, 1727 tájon szerzette maga részére e birtokot.

A község egészen szabályosan van épülve, egymást keresztező széles, egyenes utcákkal. Közönséges parasztházai többnyire zsúp és nádtetősök ugyan: de elég csinosak. A két utszaközöket a házak folyásában benyuló kertek választják. Lakosszám 1547 l., 32 zsidót, 17 reformátust kivéve, r. kath., kiknek anyaegyházuk, helybeli káplánságból 1807-ben szerveztetett, anyakönyveik pedig már 1791-ről kezdődnek. Új templomuk Sz. Lipót tiszteletére, 1847-ben épült. Hozzá leány- és fiókegyházakkép Vacs, Ladányi-Bene, Szentvendel,

Felső-Örkény, Göböljárás, Tinójárás puszták és mőjorok is tartoznak, melyekkel az anyaegyház népessége 2001 lélekre telik. A lakosságban a ki- s beköltözéssel gyakran történnek itt változások. 1875-ben 12 család költözött be 46 taggal, többnyire dohánykertész; kiköltözött 8 család 21 taggal, leginkább Pestre tehenészségre. A határ kerékszámában 15,000 hold. Ez általában homokos, sok helyen, és pedig nagy területeken épen sivatag, szélhordta buczkás; a laposabb tektonokban jobbféle fekete homok aránylag kevés. Legjobb földjei épen a község közelében terülő egyenes sík lapályon vannak. Homokjain már még a Grassalkovich hercegi urodalom idejében jelentékeny erdő ültetések történtek. A gödölői urodalom kapcsában, a belga bank birtokába került, mely részletekre osztva adta el. Egy nagy részt belőle a belga ezüst asztal társaság (Societas Mensae Argentariae Belgicae) vett meg, a mely az egyházi kegyuraságot is viszi. 1874-ben pedig a katonai kincstár vásárolt meg itt 1500 hold területet tűzérési gyakorló és ágyulótérnek. Az urbéri szabályzás és legelőelkülönzés a volt urodalom és urbéresek közt 1862-ben ment végbe. Azután több száz hold rét és legelő töretett fel szántás alá. De azért a legelő rész még folyvást sok. A homokkötések és fásítások az új birtokosok részéről is folynak: de a fásítást igénylő terület nagyságához képest még mindig kis mértékben. Dohánytermelés is foly. Van itt $145^{1110}/_{1600}$ hold szőlőterület is. A szőlődezmaváltság 1868-ban fejeztetett be, a váltságdíj választott bíróságilag 15,328 frt 8 krban, vagyis minden hold szőlő után 105 frtban állapittatott meg, 22 év alatt, 44 féléves részlet fizetéssel. Ez a legmagasabb szőlőváltság, a melyet a megyéből ismerek. Ez a szőlőművelés jókarban és nagy becsben állására mutat. — *Göböljárás, Tinójárás* a régi használatról elnevezett részeit képezik a határnak.

Uj-Hartján, magyar, német, tót község, Örkénytől északra $1^{1/2}$ utolsó postája F.-Dabastol északkeletre 1 mf. — 1690-ben, mint elpusztult, elhagyott hely, Beretvás János birtokául iratott össze. A Beretvás és az Örkénynél említett Szivos, a szomszéd Nagy-Kőrösön, az utóbbi Dabason is, még most is élő nemes családok. Enszel jegyzetei szerint 1727-ben, mint pusztát Ráday Pál birta. Azután ez is Grassalkovich Antal birtokába jutott. II-ik gróf Grassalkovich Antal telepítette újra 1772-ben, mikép arról ugyanezen évről a megyei levéltárban levő okmányok szólnak.

A község homok dombos síkságon fekszik; szabályos épüeltségű, egyenes és széles utszákkal. Házai kizárólag zsuposak ugyan: de köztök jó módra mutató csinosak is vannak. Kár, hogy az istállók a lakrészekkel többnyire egy fedél alatt állanak. Külön szérűskertek nincsenek. A rakományok a hosszú udvarok belső részén. A házfolyásban messze benyuló kertek. Az utszasorok többnyire befásítva. Azután szép tekintetet nyújt a község fekvésének e homokos pusztaságokkal egyhangu vidéken, a közvetlen felette északról kezdődő terjedelmes kakucsi és pótharaszti erdőség. — Lakosság 1149 l., ebből 1112 r. kath., 20 zsidó, 17 ref. A r. katolikusoknak Sz. Borbála tiszteletére

csinos templomuk és anyaegyházuk van. Ez 1779-ben lett anyává, elszakasztatván Sáritól, a hová előbb leányegyházkép tartozott, anyakönyvei is 1779-től kezdődnek; leányegyházak és fiókokkép tartozniak hozzá Kakucs, Pótharaszttja, Alsó-Felső-Inárcs, Alsó-Felső-Hernád és Vátya, melyek r. kath. lakosságával az anyaegyház népessége 2801 l. A tulajdonképeni határterület 3082 kat. hold; azonban adó-sorozatilag s telekkönyvileg idetartoznak Hernád és Vátya puszták is, amaz 5509, emez 4226 hold területtel; minélfogva az összes határ 12,817 kat. holdra megyen. Ez tulnyomólag ritka homokos, sok helyen homokdombokkal és buczkákka váltakozó; a hajlatos laposokon vannak jobbféle fekete homokterületek; de ugyanezek fenekén sok eres és turjános hely is fordul elő. Van egy kevés szőlő is, melyen a dézma-váltság 1869-ben eszközöltetett. A legelő és kaszáló rét területeket felosztotta és a hol csak lehetett, már régen felszántotta a lakosság, mely a földmívelést s állattenyésztést is egészen külterjesen ugyan, de nagy szorgalommal űzi; jó teheneket tart; a tejgazdasági termékeket a fővárosba messziről is szállítja; a körülfekvő pusztákon kisebb-nagyobb bérleteket s feléből mívelést gyakorol; sőt közűle sokan ugyanazokon már jelentékeny mennyiségű örök birtokot is szerettek. Némelyek a lótenyésztést sikerrel űzik, szép csikókat nevelnek; mások marhával üznek jelentékeny kereskedést. Itt lakik a megyében állítólag leggazdagabb paraszt, Cserna János, régi közneven Hartyáni Jancsi, a ki egyszerű földmívesből marhakereskedés útján lett gazdaggá, már sok nemesi birtokot összeszerzett, a közt Dabason is, hol a régi Hartyáni János, mikép Dabas leírásánál említettem, a megyei levéltár legrégibb okmányainak egyike szerint, 1644-ben végrendelkezett, a megye legnagyobb adózói közt az 1876-ki kiigazítások a 45-dik helyen 1761 frt 21 kr egyenes államadóval iratott össze.

Alsó-Felső-Hernád, p. Uj-Hartyán, Gyón, Örkény és Vacs közt. Hajdan falu volt. középtáján pusztá templom omladékkal. A török világ után elpusztult helykép, többek birtokául iratott össze. Később gr. Beleznay s többek birtoka volt. Volt két nagy majorja. Ujabbán több részre felosztva eladatott, számos birtokos kézre került; jelesen a dabasiak közül is többen vásároltak belőle. Területe 5509 kat hold; halmos, homokos az egész; vannak jó fekete homokjai is; buczkája aránylag nem sok; mert az többfelé már régen befásított. Van 170. egypár híján r. kath. lakosa, kik egyházzilag Uj-Hartyánhoz tartoznak.

Vátya, p. Pótharaszttja, Uj-Hartyán, Hernád és Vacs közt, szintén régi elpusztult község, a török világ alatt a nagy-kőrösiék haszonbéres birtoka volt; 1690-ben Bihary ur birtokakép iratott össze. Az utóbbi időben gróf Ráday és gróf Steinlein birtok volt. Területe 4226 kat. hold, általában homokos halmos; több helyen vizes erekkel és fenekekkel. Az ötvenes években részletezetten felosztott, s nagyobb részben az uj-hartyániak kezére került, a kik nagy terjedelmű legelőit feltörték Gubiestermő magas östölgyes régi kis erdeje disze volt a vidéknek.

Vacs, pusztai község, Vátya, Hernád, Örkény, Lajos-Mizse, a nagy-kőrösi határ s Mike-Buda közt; u. p. Irsától $1\frac{3}{4}$ mfre. Haj-

dan ez is falu volt. Most is meg vannak még pusztá templomának romjai. 1690-ben, mint elpusztult hely, a Koháry család birtokaképp iratott össze. Most is e jogon Szász-Kőburg Agoston góthai herezeg birja. Területe 13,334 kat. hold. Igen szép pusztá, több majorban kitünőleg felszerelt és vezetett urodalmi gazdasággal. Fekvése homok halmokkal váltakozó sík. Talaja legnagyobb részben homokos: de tiszta búzát s repeczét termő agyagos földjei is bőven vannak. Az egész szabályos táblákra osztott. A ritkább homokos táblák sűrűn ültetett széles ákáczszegezlyezettel vannak körülvéve. A kötöttebb földű táblák egyes fasorokkal szegélyezvők. A közlekedési utakat szintén mindenfelé fasorok kísérik. A régi buczkák általában régen befásítvák, vagy a táblák közé beillőleg másképen javítottak. Két tagban 700 hold zárt erdeje is van. Egyik különösen a legszebb régi törzserdő a vidéken, makk és gubicstermő tölgyekkel. Az erdőszet részint sarjura, részint magvetéssel, rendes forgásu, szakkezelés alatt áll. A gazdaság jókarban tartott czélszerű épületekkel, s mindenféle géppel felszerelve van. A több majorban s magánosan a pusztán széljél levő épületszám 118, többnyire cserép és zsindelytető alatt. Van itt gőzmalom és szeszgyár; a gabonafélék mellett, terjedelmes repecze s dohány-, a természetes kaszállók mellett, vetett takarmánytermelés. Ez utóbbinál a luczernán és burgondi répán fekszik a fősúly. Az állattenyésztésben: a szarvasmarha, juh, és a sertés általában nagyban, — a lótenyésztés kitünő régi nemes vér istállós ménessel van képviselve. Az urodalom egészben véve, az ország legjelesebb gazdaságainak egyike. A pusztá urodalmi költségen van községileg szervezve. Lakossága az urodalmi tisztségen, szegődményeseken s cselédségen kívül, munkás telepítvényesekből áll. Az egész egyházilag két részre oszlik: erdőn innenre és tulirai. A helyi fekvés szerint mondható amaz alsónak, emez felsőnek. Az erdőn innen alsó rész, értve a délkeletit 312, kevés kivétellel r. kath. lelket számlál, a kik leányegyházkép Örkényhez tartoznak; az erdőn tulinak, vagy északnyugoti felsőnek népessége 1104, e közt 951 r. kath., 112 ágostai, 41 ref.; a r. kath. s ágostai vallásuak Irsához tartoznak. Mindenik részen vannak pusztai iskolák.

— XIII. Pesti felső járás.

Irsa, magyar-tót község, Budapesttől délkeletre 7 mf., az osztrák államvasut mellett, Alberti-Irsa név alatt posta, vasut s távírdaállomással. 1690-ben a megyei összeírás a lakatlanul elhagyott helyek közt így jegyezte fel: Irsa, nem tudatik kié. Ferenczy szerint 1703-ban kezdett ujra települni. Bél Mátyás idejében már la-

kott hely és az Irsay család birtoka volt. Bél e család szülőhelyének mondja, s tisztán magyaroknak állítja lakosait. Csakugyan a legutóbbi időkig az Irsay család, a Tassy-Becz, Szabó, Zombory sat. családokból álló közbirtokossággal, volt földes ura.

A község a Cserhát domboráéhoz közel, annak déli aljában, homokos síkságon fekszik, a pest-szolnoki megyeútban, Albertivel csaknem összeragadva. Építkezése szabálytalan ódonyszerű: de házai közt több urilak van, terjedelmes befásított kertekkel. Lakosszám 3144; e közt 996 r. kath., 1178 ágostai, 950 zsidó, 20 ref. Van r. kath. és ágostai templom s anyaegyház és zsidó zsinagóga. A r. kath. anyaegyház régi, 1760-ban szerveztetett újra: de anyakönyvei már előbből, 1745-ről kezdődnek. Ehez leányegyházakkép tartoznak Alberti, Pilis, Alsó-Felső-Dánszentmiklós. Mike-Buda, Mizse, Alsó-Felső-Nyáregyháza és Felső-Vacs, melyekkel az anyaegyház népessége 3987-re rug. Sok tisztesb rendű s birtokos lakja. Számos mindenféle iparos, vegyes, rőfös stb. közönséges kereskedője van, s piacza a körülfekvő pusztai és szomszéd községi lakosság által látogatatik. Évenként 4 országos vásárt tart, napjai: febr. 14, jun. 15, sept. 1 és dec. 13.

Határa 8428 kath. hold, az egész homok dombokkal váltakozó sík. Legnagyobb része ritka homokos; a sűrűbb agyagos kevés; vannak szikes részei, azután eres mocsárai is; többfelé buczka-erdők, kis mértékben; szőlője 343 kat. hold. Népe a gyümölcstermelést kedveli. Volt $23\frac{2}{32}$ urbértelke. Az urbéri elkülönzés és tagosítás 1864-ben történt ítéletileg.

Mike-Buda, p. Irsas a nagy-kőrösi határ, azután Vacs és a czeg-lédi határ közt. 10,385 kat. hold. Homok halmokkal váltakozó határ. A széles laposokon kővér fekete homokos és sűrűbb agyagos földjei is vannak: de sokkal több a könnyű homok; azután a szélhordta, sivatag buczka bőven, melynek azonban egy része már szerteszéljel beerdősített. Van sok vizes lapos, kákás, nádas és zombékosfenék. Egy pár nagyobb major, s több apró tanya lepi, részint tulajdonos, részint haszonbéres gazdasággal. Van 374 lakosa, a kik 24 reformátust kivéve, r. katolikusok és Irsához tartoznak, pusztai iskolával.

Alberti, tót-magyar m. v. Irsán fölül, annak tőszomszédjában, az osztrák államvaspálya északkeleti oldalán, Alberti-Irsainak nevezett vasut, távirda és postaállomással. 1690-ben a lakatlanul elhagyott helyek közt iratott össze, többek birtokakép. Az itteni ágostai anyaegyház adatai szerint 1711-ben települt újra. Bél Mátyás idejében már jeles népességű hely volt. Ő különösen kitüntetőleg ezeket írja róla: Sok idejű pusztán állás után báró Szeleczky Márton tót lakosokkal telepítette meg, a kik szorgalmas földmivelők lévén, rövid idő alatt oly gyarapodást tettek, hogy már a jelesen kitűnő és vagyonos községek közé számíthatók. Az uraság serfőző házat, s jól-velkedelmes gazdaságot és majort is állított itt. A földmives lakosság közt már az iparosok is szaporodnak, különösen a bőrkészítéssel fog-

lalkozók. Az uraság kegyességének bizonyoságául van itt egy oly intézmény, a milyennel alig találkozunk másutt faluhelyen. Jelesen 12 elaggott öreget tart saját költségén, hogy miután munkaképtelenné váltak, imádsággal töltsék minden idejüket. — Már Bél idejében a szőlőmivelésben is kitűnő szorgalmat fejtettek ki a lakosok. — Ferenczy szerint a Szeleczkyek előtt a Sáfár család volt a község törzsbirtokosa; ennek jogán jutottak birtokba a Gellérték, Szeleczkyek és Irsayak. A Szeleczkyek pénzen vették, s új adományt nyertek reá, Irsaynak pedig Sáfár leány volt a felesége.

A község a cserháti dombor déli lábánál, sík téren fekszik. Végig megy rajta a pest-szolnoki megyeút. Utszái elég szabályosak és szélesek, bár nem mindenütt egyenesek. A lakházak többnyire sárfalra és szalmatetővel épültek ugyan: de újabb időben szépítő bizottság áll fen és a rendszeresebb, esinosabb építkezést felügyeli; a falazatok szabályosan, — a régieknél jelentékenyen magasabbra és az eddigi fonott kémények helyett, téglakémények építtetnek. A házak eleje fákkal van beültetve. — Ékesíti a községet, a most itt főbirtokos gróf Szapáry család — István és László — ősi kastélya, körülte terjedelmes angol kerttel, közelében remek kápolnával és az alatt családi sirbolttal. — Lakosság 2615, ebből 2039 ágostai, 470 r. kath., 14 ref., 92 zsidó. Az ágostaiaknak templomuk s anyagyházuk van; a r. katolikusok a gróf Szapáry-kastélybeli kápolnával leányegyházkép Irsához tartoznak.

Határkiterjedés 5696 kat. hold; ebből az adószorozat szerint 3301 szántó, 411 kaszáló, 1163 legelő, 376 erdő, 269 szőlő, 9 nádas, 169 beltelek és utak. Az északi és keleti rész a Cserhát nyulványaira kiterjedőleg dombos és völgyes, talaja a tetőkön lősz, az alsóbb hajlatokon és völgyeken fekete agyagos; — a déli és nyugoti rész homokos síkság, néhol vizes mocsárral s kevés szikkel szagztatva. Volt kevés buczka is, különösen a községtől nyugotra: de az be van fásítva. Volt itt $61\frac{21}{32}$ negyedosztályu urbértelek. A tagosítás és urbéri elkülönzés 1847 ápril 10-dikén, akkori földesur, Almásy János urral kötött egyesség szerint történt. Egy volt urbértelek illetősége lett 30 hold szántó, 12 h. kaszáló és 10 hold legelő, összesen 52 hold, s ezen felül 1 hold beltelek, mind 1200 ölével. Egyedüli nagy birtokos most a határban gróf Szapáry István, ez időszerint a megye főispánja, és László, kiknek birtoka együtt 2500 kat. hold körül van. Tagosítás óta a telkes gazdák váltórendszerrel gazdálkodnak, vagyis kis mértékben ugyan, mert erős mértékben nem telik, de folytonosan trágyázván és jól megmivélvén a földet, az egymásután következést termelnek. Átalában vasekéket használnak. Ez uton mind a földmivelésben, mind az állattenyésztésben előmenetel tapasztalható. A gróf Szapáry-féle birtokon haszonbéres gazdaság folyik, ugar rendszerrel. — A telkes gazdáknak közlegelőjük is van. Erre minden $\frac{1}{4}$ telek után kihajtható 3 nagy darab szarvasmarha vagy ló, és 2 kisebb, borju vagy sertés. Az állattenyésztésben a főjövédelmi helyet a szar-

vasmarha foglalja el; a ló és sertésenyésztés csekély. Az urasági birtokon a juhtenyésztés is jókarban van. Bikák és kanok közséگیleg tartatnak. Fedezőmént, a szomszéd helyeken, a hol állami ménék vannak, használ, a kinek szüksége van rá. — Fő földtermék a rozs, zab és kukorica. Újabb időben a tiszta buzatermesztés is kezd lendületet venni. Iparnövénykép a dohánytermesztés kezdeményezettett szintén mostanában. — A szőlőmívelés jókarban van. A gyümölcstermelés egészen meghonosodott. Van községi faiskola is, bár még csak kezdetleges állapotban. De a nép általában kedveli a fát; többfelé fordulnak homok ültetések elő; némely birtokokon szegélyzések is vannak, s a közutaknak élőfákkal szegélyzése divatos.

Napszámosban nincs szükség. A közép napszámbér tavasszal koszttal 40, a nélkül 50—60, nyáron koszttal 50—60, a nélkül 80—100 kr. Az aratók 10-dén dolgoznak. Cseléd nem kerül elegendő helyből; hanem vidékről jönnek. Szegődményes béres évibére, pénzre vive 180—200 frt. — Iparoskép van 11 eszmadia, 7 szabó, 3 kovács, 2 bognár, 3 ác, s még 14 különböző mesterember, összesen 41. Vegyes apró kereskedő és szatócs van 15. — A lakosság Budapestre, Monorra és Czeplédre piacoz; hord oda rozsot, zabot és kukoriczát. Helyben éven át május 16, júl. 13 és nov. 5-én tartatnak országos vásárok. Ezek a környékeliek által mind közönséges iparcikkék, mind háromvásár tekintetéből eléggé látogattnak. Február 4-dikére egy negyedik országos vásár, és csütörtökre hetivásár szabadalomnak kieszközlése, azután társadalmi téren egy temetkezési egyletnek és egy olvasó körnek alakítása most van munka alatt. — Birtok adás-vevés elég gyakori. Egy 300 □ öles beltelek közép ára 60 frt, 600 □ öles kerté 200, egy kisrendű parasztházé 300—400, egy hold szőlőé 800—900 frt. 1876-ban egy nagyobbszerű eladás történt, 180 kat. holdas birtok lakóházzal és gazdasági épületekkel 21,000 frton adatván el. A mi eladó volt, azt eddig mindig helybeliek vették; zsidó birtokos még nincs. Nagy bérlet helyben a gróf Szapáry-féle birtok, azután több kisebb-nagyobb bérlet a szomszéd pusztákon kerül; évibér ár holdankint 6—7 frt. A feléből mívelés csak kis mértékben divatozik; de a dohánytermelés általában feléből megyen.

Egyike e mezőváros a megye legrendezettebb közbvagyonu községeinek. A községi közbvagyon ugyan nem nagy; a földbirtok különösen csak 87 hold: azonban minden oly jövedelmesen kezeltetik, hogy a község, egyébkénti közjövödelmével a községi kiadásokra rendesen beéri, és lakosaitól községi pótdót ritkán szokott igényleni. Adószorozatilag hozzá tartozik Dán-Szent-Miklós puszta.

Alsó-Felső-Dán-Szentmiklós, közönséges néven *Dános*, népes puszta, Alberti, Irsa, Yacs, Vátya, Nyáregyháza és Pilis közt, 6566 kat. hold területtel. Átalában homokos; régenten sok buczkája is volt; ez most már aránylag nem sok; mert az 1835. év óta belőle egyes birtokosok által mindenfelé sok befásított, s most ha a befásítások s erdő közt szaggatja is néhol a szél a buczka partokat, nem terjed a homok tovább, és a széles sík laposokon jó fekete homok s

sűrűbb talaju földek is fordulnak elő. Néhány nagyobb majorra s számos apróbb tanyára oszlik az egész. Több majorban jeles gazdaságok folynak, melyek jobbféle gazdasági gépekkel, cséplőgéppel, vetőkkel kellőleg felszerelvek. Lakosság 817, a kik mintegy 100 reformátust és ágostait kivéve, mind r. katolikusok, s leányegyházkép Irsához tartoznak, pusztai iskolával.

Pilis, magyar-tót m. v., Albertin fölül 1, Monoron alól $1\frac{1}{2}$ mf., az osztrák államvasut észak-keleti baloldalán, posta-, vasut- és távirda-állomással. 1690-ben népetlenül elhagyott helykép, többek birtokául iratott össze. Ferenczy szerint 1725-ben kezdett újra népesülni; Beleznay János népesítette meg, kinek birtoka volt. Bé! Mátyás, már mint népes s előre törekvő helyről emlékszik róla. 1770-ben a M. Terézia urbariummal 100 egész, harmadosztályu telek iratott össze, s birtokosai Beleznay Miklós és Mihály voltak. A folyó század elején is főhelye volt a megyében a gr. Beleznay és br. Nyáry birtokos családnak.

Most lakosszáma 3405, ebből 3028 ágostai, vigyázó toronynyal ellátott derék templommal és anyaegyházzal, 312 r. kath., kik leányegyházkép Irsához tartoznak, 15 ref. és 50 zsidó. — Épültsége elég szabályos s utszái elég szélesek, befásítottak; házai csak közönséges falusiak, többnyire szalmatetőre: de a város szélén külön szérüs- és akolkertek levén, a házak közt rakományt tartani nem szabad. Ékes-ségére szolgál két urasági kastély, egyik a gróf Beleznay, másik a b. Nyáry-féle, mindenik terjedelmes kerttel. Van itt jó fogadó a községen keresztül menő pest-szolnoki megyeútban.

Határ 8179 kat. hold. Északi s keleti része felnyulik a cserhádi dombsorra, s az ott löszös, sárga, majd fekete agyagos, a déli és nyugoti síkon terül, s ez homokos: de itt is vannak jó fekete homokos, s könnyebb agyagos földel is; — imitt-amott szikes területek is kerülnek; — ritka futóhomok nem sok. Az urbéri elkülönzés és tagosítás 1847-ben ment végbe. Azóta némely gazdák nagyobb tagu birtokaikon tanyákat építettek és tanyás gazdaságot üznek. A tagosított urasági birtokok később ismét több részre elosztattak s most számos birtokos kezében vannak, majoros s tanyás gazdaságokkal. Már a régi időben sok buczka befásított itt. Az osztakozás után a lakosság is fásított. Különösen az újabb időben mintegy 70 hold került egyes lakosok magán birtokán befásítás alá, s ezzel együtt az erdő a határban 400 kat. holdat halad. Szőlő van 475 kat. hold. Ezt a nép gondnal miveli, közönséges jó asztali bort termeszt; — mostanában az asztali szőlő termelése is terjed. Ugyanevak a szőlőkben a gyümölcstermelés szintén szép terjedelemben és sikeres előmenetellel üzetik.

Alsó-Felső-Nyáregyháza, telepes pusztai két kis község, Pilistől, mely utolsó postája, nyugotra az alsó $\frac{1}{2}$, a felső $\frac{3}{4}$ mf. A kettőnek összes területe 2892 kat. hold. Több felénél szántó; szép sík fekvésű; többnyire ritka és fekete homokos talaj; de kevés agyagosabb vegyületű földje is van. Nyugoti és déli oldalán buczkája volt mintegy 600 hold: de az többnyire puhafa erdővel régen befásított. Szőlőültetése szintén van, 100 holdon fölül. Mind a két köz-

séget számos közbirtokos bírja. Alsó-Nyáregyháza törzshelye a Nyáregyházi Nyáry-családnak, s ide való volt Nyáry Pál is, a megyének sok éven kereszttől és fontos események közt sok érdemeket szerzett néhai alispánja, kinek emlékét a megye itt a családi sirboltnál, a mult évben ünnepelte. Az egymástól $\frac{1}{4}$ órányira eső két falu egymás körül telepített urasági majorokból és eseléd lakokból áll, némely majorsági zsellér iparossal, egy pár kecsmárossal s apró boltossal. Összes lélekszám: Alsó-Nyáregyházán 400. Felsőn 150; ebből $\frac{3}{6}$ r. kath., $\frac{2}{6}$ ágostai, $\frac{1}{6}$ ref., van 10—15 zsidó is. Mindenik helyen községi iskola. A r. katolikusok Irsához, az ágostaiak Pilshez, a reformátusok Monorhoz tartoznak. A két község együtt és Vasaddal képez egy körjegyzőséget, melyhez adósorozatilag Csév pusztája is tartozik.

Vasad, telepes pusztai kis község, Nyáregyházán fölül, Pótharasztya és Monor közt, u. p. Monortól $\frac{3}{4}$ mf. 1690-ben mint elpusztult hely, a Ráday-család birtokaként iratott össze. Most számös közbirtokosa van. Alsó- és Felsőre oszlik. Területe együtt 5817 kat. hold. Talaja részint agyagos, néhol szikes, részint homokos; buczkája s ritka homokja is bőven van: de vannak jó kaszáló rétségei is. Van több majorja s tanyája. A falu telep Alsó-Vasadon van. Ennek népessége az ide tartozó majorokéval és tanyákéval együtt. 405, ebből 285 ref., kiknek imaházzal s iskolával ellátott leányegyházuk van, a többi kevés híján r. kath., mindkét vallásfelekezetiék az illető monori anyaegyházakhoz tartoznak. Felső-Vasadon 36 lakos van, kik 4 zsidón kívül r. katolikusok s Üllőhöz sorozták. A község Nyáregyházával képez egy körjegyzőséget.

Csév pusztája Nyáregyháza és Vasad közt, a melyek körjegyzőségéhez adósorozatilag tartozik; 2997 kat. hold. Szép sík fekvésű fekete homokos, néhol agyagos s kevésé szikes szántóföldei vannak; kaszáló rétsége bőven, több helyen szintén szikes; vannak ritka homokos területei is: de buczka és futóhomok aránylag nem sok; ezek többfelé befásítvák. Hajdan falu volt. 1690-ben mint elhagyott hely a Ráday-család birtokaként iratott össze. Több közbirtokosa van a Szilassy, Puky, Fáy stb. családból. Majorjaiban s tanyáin van 110 felében r. kath., felében leginkább ref., azután ágostai lakosa.

Monor, igen előre törekvő, derék magyar mezőváros. Budapesttől dél-keletre $4\frac{1}{2}$ mf., az osztrák államvasut észak-keleti oldalán, vasut-, posta- és távirda-állomással. Régi hely: de a török világ után, 1690-ben, mint elhagyott hely, a kecskeméti és vácsi s így két járásban is, és pedig az elsőben az egri káptalan birtokaként iratott össze, mely a földesuri jogokat egész a legutóbbi időkig bírta. Lakott helyként még az 1695-diki porta igazítás se emlékszik róla. Mégis úgy látszik, hogy már ekkor újra települve volt; — és pedig valószínűleg régi lakosai szállottak bele vissza. Mert a dunamelléki ref. egyházkerület évkönyvei szerint, a reformátusoknak már 1630 előtt fenállott régi anyaegyházuk levén itt, ennek 1683-ban is volt itt ismét papja, Bogdányi Péter személyében, a mikor éppen Tályay

György váltotta fel; ezen időtől fogva pedig papjainak névsora egész a mai napig megszakadás nélkül folyik. Így hihető, hogy a lakottság a török végkiűzetése körül folyt küzdelmek közben esakis kis ideig szünetelt. Bél Mátyás már mint lakott helyet említi a váci járásban.

Most lakosszáma, az 1870-diki legutóbbi népszámlálás szerint, 5452; ebből 1674 r. kath., 3406 ref., 151 ágostai, 221 zsidó. Ezt az utóbbi egyházi összeírások a reformátusok emelkedésén kívül egyébben, azután egész összegében is apadólag 5164-ben mutatják ki, azon megjegyzést is tevén, hogy utóbbi időben a reformátusok közül 40 egyén a nazarenus vallásra tért át. A reformátusoknak és r. katolikusoknak derék templomuk s anyaegyházuk, a zsidóknak zsinagógájuk van. A nazarénusok szintén egy lakházat bérelnék imaházképen. — Mint mondtam, a ref. anyaegyház régi s a török világ után is folytonos. Anyakönyvei 1744-től vannak meg; leányegyházikép tartoznak hozzá Nyáregyháza és Vasad. A római kath. anyaegyház 1767-ben keletkezett; anyakönyvei azonban előbből, 1763-ról kezdődnek; hozzá Bénye, Alsó-Vasad, Csév és Zsigér tartoznak. A nép életre való szorgalmas; magaviseletében elég józan, öltözködésében csinos és tiszta. Néhány a szomszéd német községekből földműveskép, azután az iparosság útján ide került német faj is van közte. — A község szabályosan épült. Az utcák mindenütt elég, sok helyen 8—10 öl szélesek. A házak eleje fákkal kiültetett. Az épületek falazata többnyire sárfal és vályog: de a vagyonosabbak téglával vegyítve is építkeznek. Szabályrendelettel ellátott szépitészeti bizottság áll fen, a mely a rendszeres, jobb és tűzmentes építkezésre felügyel. A zsin-dely fedeles épületek nagyobb, a cserépések kisebb mártókben szaporodnak. De már is számos jó kinézésű, s belső rendezettségére nézve kényelmes lakályosságú házat mutathat a város, különösen a belső részeken, és a vasut közelében, a hol többen a budapestiek közül nyári lakokat is tartanak. Kitűnik az új városháza, mely egészen téglafallal s cserépfedélre van építve, s 12,000 frt körül került. A plébánia szintén cserépfedelű, igen csinos épület. Ezt mint kegyur, az egri káptalan építtette. A városon kívül délre néhány száz ölnyre a vasutal par-huzamban vonul el a pest-szolnoki megyeút, mellette a város alatt a fehértői csárda.

Határterület az adószorozat szerint 10,789 kat. hold. Ennek északi része a Cserhát magasabb dombsorain terülő löszös, és agyagos. Ennek $\frac{1}{3}$ -da szőlőkkel van kiültetve, $\frac{2}{3}$ -da szántó. A szőlőhegyek nevei: Mádi-, Lapos-, Strázsa-, Malom-, Forráshegy és Völgykut alatti. A keleti oldal részben dombos, részben lapályos: majd agyagos, majd homokos; $\frac{1}{3}$ -da szántó, szőlőhegy alatti névvel, $\frac{2}{3}$ -da

legelő. A déli és nyugoti rész lapályos, majd szikes és vizenyős, majd homokos, szántóföld és rét. A nyugoti rész kenderes alatti nevet is visel. — A kisebb, jelesen a dombosabb rész a tisztabuzát is megtermi; a nagyobb főképp csak rozsnak való. De általában az mondható, hogy jó művelés és javítás mellett, egyik se hagyja, bármilyen idő járjon is, minden reménység és jutalom nélkül a gazdát. — Az elkülönzés, urbériség szabályozás és tagosítás 1845-ben ment végbe. Jelesen:

Monor lakossága mindjárt az 1832³/₆-dik évi urbéri törvények kihirdetése után tagosztályt kért. Az uraság akkor mindjárt ígért minden egész telek után 15 hold legelőt. Tett pedig akkor a közösen volt összes legelő 5154 holdat 1200 □ ölével. És a lakosság az ígéretet nem fogadta el. Ennélfogva perre ment a dolog. Az uriszék 12 holdat ítélt, a mit a vármegyei törvényszék szintén helyben hagyott. De a nép ezzel még kevésbbé levén megelégedve, az akkori helytartó tanács elé vitte az ügyet. Ez még egyszer egységre küldvén vissza az ügyet; utóbb is 12 holdban csakugyan megtörtént az egység; minélfogva a lakosság a perlekedéssel három holdat veszített ahhoz képest, a mennyit az uraság elsőbb jószántából ajánlott. Ekkép 1845-ben következőleg történt a kimérés: volt tagosítás előtt 127¹/₄ egész urbértelek. Ez 2³/₄-del megszorítottatott s lett 129³/₄. Zsellér volt 432. Ez 3-mal szaporítottatott meg. Egy egész urbértelekre kiadott szántóföldben 26, kaszálóban 12, legelőben szintén 12 osztályozott hold. Fáizási jog azelőtt se levén, erdőilletőség nem adatott. A legelőből törvény szerint 8 zsellérnek járván egy egész telek illetősége, ebből ⁵/₆ részt az uraság szántóföldben, ¹/₆-dot legelőben adott ki. Ez utóbbit a zsellérség külön közösen hagyta, a szántóföldet egyenkint kiosztotta. A telkesek minden illetőségeket egy tagban vették ki, azon megjegyzéssel, hogy minden egész telek után a legelőből 4 holdat közösen hagytak, 100 □ ölet pedig külön helyen káposztás földnek hasítottak ki. A szántóföldek 1100, 1200, 1300 □ ölével osztályoztattak; a kaszálók egyenlőleg 1100, a legelő illetőségek 1200 □ ölével mérettek. Ezenfelül némelyek törvényes és szerződési javításokat is kaptak. Végre az uraság ugyanekkor a község, mint testület által előbb birt 2 telket. 3¹/₂-re, a szabadosok 2 telkét, 4¹/₂-re emelte ajándékkép. — E módosattal létesült tehát a tagosítás.

Mióta irodalmilag a közgazdasági téren foglalkozom, az idevonatkozó közügyeket folytonosan figyelemmel kísérni igyekezvén, azon kérdésemre, hogy tagosítás után mily eredménnyel fejlett a népgazdaság, 1858-ban illetékes helyről a következő választ kaptam: »A tagosítás a földművelési ipart tetemesen előmozdította. A földnek azelőtt váltóban volt ára pengőre emelkedett, — a termény kétszer — háromszor annyira szaporodott, mint volt tagosítás előtt, és a nép a tagosítással annyira megelégedett, hogy a régi nyomásos állapotra visszamenni semmi áron nem kívánna. Állattenyésztése ugyan fogy: de vagyonosodása gyarapszik. Tagosztály óta a város belső tekintete is emelkedett csinos, izletes házak által. Sokan a határon kívül is szereztek már birtokot. Soknak Pótharasztyán a *Halesz* nevű szőlőkben — soknak ismét Tetén van szőlője; többen pedig Tetén, Vasadon,

Löbön szereztek földbirtokot. Hogy a baromtenyésztés megfogyott, annak az az oka, mert a közlegeiő rossz és a határ terjedelméhez s a népszámhoz képest kevés: annál fogva nem képes elég számu marhát nevelni; az istállózás pedig még nem fejlett ki.»

Tagosítás óta tanyás gazdaság áll fen s a tisztán, jól mivelt földeket a határon mindenfelé tanyaépületek lepik. — Most az előző adatom után közel 20 év múlva is, igazolja ugyan a községi előljáróság az állattenyésztés csökkenését, de különben arról értesít, hogy tagosítás óta a gazdálkodás folyvást jó sikerrel fejlik, s a földmivelés előhaladásnak örvend.

Közlegeiők a telkeseknek 492, a zselléreknek 115 kat. hold, mindeniknek külön, s azon minden $\frac{1}{4}$ telek, s minden zsellér hely után egy-egy darab szarvasmarhát jogosított az illető tartani. A telkes gazdák és zsellérek tartanak 2 mént, 3 bikát és 4 kant. Juhtenyésztés nincs. Fő földtermék a rozs és zab. A határbeli szőlő 389 kat. hold. Ezenkívül vannak a más határon birt szőlőterületek. Ez szintén gondos művelésben részesül. A termelt bor, a vidék izletesebb és jobbféle asztali borai közé tartozik s szintén pénzt hozó czikk; e mellett pedig az asztali szőlő eladás is jelentékeny. A lakosság egy része a gyümölcsessel kereskedést is gyakorolja s ezelőtt a szőlőkben s némely házi kertekben sok szép gyümölcs termett. Azonban a régi gyümölcsfák elvénuívén, ezen iparág most hanyatlik. De van a községnek 6 hold faiskolája, a város által 310 frttal fizetett okleveles kertész kezelése alatt, melyben az iskolás gyermekek a gyümölcsfatenyésztésben, nemesítésben és a konyhakertészetben is oktatást nyernek, és ez uton, valamint az ebből kikerülő s a lakosság kezére olesón juttatott oltványok által ezen jövedelmi ág ujlagos felvirágoztatása ismét remélhető. — Az egri káptalannak van a határon mintegy 300 hold szabályszerűleg jól kezelt szép tölgyes s ákáczos erdeje. Ez a pilisi határoldalon van, és részét képezi a hajdani s a határba tagosításkor beolvasztott *Ujfalv* pusztának, a mely régenten falu volt, s 1690-ben, mint a török világ alatt elpusztult, elhagyott hely iratott össze. Itt 45 hold uj erdősitést vitt a főkáptalan végbe.

Napszámosban nincs hiány. Nyári közép napszámbér kosztal 80, a nélkül 120, téli, kosztal 30, a nélkül 50 kr. Aratás, nyomtatás 10-dén. Cseléd leginkább vidékről, Pilis, Bénye, Uri és Péteriről kerül. Egy béres évi bére 80—100, nőcselédé 36—60 frtra rug. Van sok különféle iparos, kielégítő számban: lakatosok, asztalosok, bognárok, kovácsok, ácsok, sütők, kádárok, eszmadiaák, szabók, cipészek, könyrkötő, takácsok, bádogos, szijgyártó, szücsök, szurszabó, kékfestő, mészárosok, hentesek, kőművesek, kéményseprő, 2 timár. Ezen iparosok közt több kitűnő, s jó üzletű is van, a kik kiállításokon megjeleneni s jutalmazásokban részesülni is szoktak. Van egy 8 kőre jól felszerelt gőzmalom. Vannak szatócsok, nagy számmal, vegyes kereskedők, rőfös kereskedők, van 2 fakereskedő. 1 fűszer, vas- és anyag-, 4 gabona, azután sókereskedő, sok marha- és lókereskedő. — Heti vásár helyben szerdán és szombaton tartatik s igen látogatott, különösen Pilis, Alberti, Irsa, Káva, Bénye, Pánd, Ság, Gomba, Uri. Süly és Sáp községek lakosai által, kiválólág gabonával. Országos vásár itt

éven át négy esik; napjai: márt. 12, jun. 1, aug. 18, dec. 8. — Maga a község lakossága főképp Budapestre piacoz, a hová minden eladni valóját hordja. Némelyek oda hízott sertéssel és sertéshussal üznek jelentékeny kereskedést.

Közüntézmények közül van itt járásbiróság, adóhivatal, közigazgatás, pénzügyi szakasz, posta, vasútállomás, táviró, van takarékpénztár, casino, polgári olvasóköri dalárda, négyelet, iparegyelet, mindnyája hatóságilag engedélyezve. Van gyógyszerár, fogadó.

Birtok adás-vevési forgalom gyakori. ¹/₄ telek ára, osztályozott illetőségeivel, fekvés és minőség szerint 1000—2000 frt, ház 300—6000 frt, egy lánca (1200 □ öl) szőlő 160—400 frt. Az eladóra rendszeren akad helyből vevő; ritka eset, hogy ezen uton idegen birtokosok kerüljenek a községbe és határra. Számos zsidó birtokos van már, a kik házat, s néhányan, a kik volt urbér telket is bírnak. A tulajdonosok többnyire magok gazdálkodnak. Kisebb-nagyobb bérlet nem sok. Egy ¹/₄ telek évi hasznobére 100—200 frt. A feléből művelés szintén dívatozik.

Zsigér, p. Monortól 1 ¹/₄ mf., a gombai és kávai határ mellett, 1565 kat. hold, melynek ²/₃-da a cserhádi dombosor fensíkjai és hajlatain löszös és agyagos szántó, ¹/₃-da a völgyeken jó kaszáló rétség. Az egri káptalan birtoka, melytől, mint földes uruktól igen sok ideig a monoriak tartották bérben. 1874-ben ment le kezökről s azóta mások bérlik.

Bénye, tótból elmagyarosodott falu, u. p. Monortól keletre 1 mf., a cserhádi dombok közt. Kávéval képez egy körjegyzőséget. Székhely: Bénye. 1690-ben Bene név alatt elhagyott helykép iratott össze. A megyei levéltári adatok szerint Fáy Mihály telepítette újra 1714-ben, mely évről szóló telepítési szerződése a levéltárban meg van. Bél Mátyás Binye névvel, mint tótokkal telepített új községről emlékszik róla. Most lakosszáma 899, ebből 844 ágostai, kiknek van templomuk és a telepítés óta anyaegyházuk, 34 r. kath., 6 ref., 15 zsidó. Ezelőtt sokkal népesebb lehetett, mert mind Fényes 1836-ról, mind Ferenczy 1844-ről 2800 körül teszik lakosságát. — Maga a község nyugotra és keletre nyílt, északról és délről pedig 60—70 láb magas domboktól zárt völgyben fekszik. Utszái szabályosak, 5—6 ölnyi szélesek. Házaí vert agyag, vagy ugynevezett fecskerakás falazatnak és zsuppal fedettek. Van két kényelmes urasági laka és udvara. A házak eleje csak itt-ott van fával beültetve. A falun keresztül egy csekély vizü csermely folydogál.

Határa 2966 kat. hold. Ez egy részben dombos, másban lapályos, többnyire fekete agyagos talaju; tiszta agyag és homok keves. A homokréssz szőlővel van kiültetve. Nevezetesebb dombozatok: a Káva felé eső »templomhegy«, melyen az 1600-ik év körül elpusztult régi templom alapja látható, — a »papberek« 25 évvel ezelőtt még gyönyörű bükkös és somfákkal ékeskedő hely, most pusztá kópár domb, — a »kishegy« a paplak átellenében, a melyen az ifjuság

vasárnaponként játék és dal közt szokta tölteni idejét. — Volt 16² urbértelek. A tagosítás 1860-ban egyességileg foganatosított. Ennek eszközlése előtt az egész határnak dombozatait a legszebb erdő-ség borította. Ez a tagosítást megelőzőleg végleg kiirtatott s azóta a különben haszonvehetlen kopár dombok befásítására csak annyi történt, hogy egy nagyobb birtokos utjait fával szegélyezte, és az 1873. év folytán a baltások, a mely névvel itt a zselléreket nevezik, 15 holdnyi homok eret ákáczos erdőnek fogtak fel. A közlegelő nagy része felosztatott és felszántatott. Azonban tagosítás óta mégis előre ment a nép gazdasága; mert földjeit jól míveli, ugarozza, mélyen szántja és trágyázza, miután átlátja ennek hasznát. A legkisebb gazda is vasekéket használ. Termeltetik: buza, rozs, kukoricza, árpa, zab, kender. Legelőt a domboldalakon hagytak külön a telkes gazdák, külön a zsellérek. A használatra nézve nincs arányosítási szabály. A nép részéről csak a sertésenyésztés bir számra nézve jelentőséggel, egyéb állattenyésztés csekély. Juhtenyésztésök Patay és Puky földes-uraknak van. — A szőlőmivelés nemcsak azért nem bir jelentőséggel, mert a szőlőterület alig 50 hold; hanem azért sem, mert e kicsi is rozslul miveltetik és termése rozslul kezeletik. A gyümölcsster-melés felette csekély. A népnek kevés hajlama van a fához. Pedig hogy mire volna itt képes a gyümölcsészet fejleni, bizonyítja a lelkeszi lak észak-nyugoti oldalán három körtefa, melyek a lelkeszi jegyzetek sze-rint már 167 évesek, a délkör irányában egymástól 3¹/₂ és 2 öltre le-vén ültetve, a délről legszélső körmérete törzsében 12 láb. Mégis a községi faiskolának kihatított helyen nemesített csemete helyett a harangozó krumplit termeszt.

Munkáskéz minden időszakban elég kapható. Napszámber az időszak szerint 40 krtól 80-ig változik kosztal. Cselédben sincs hiány. Nőcseléd évi bére 40—50, kocsisé 80—100 frt bentartás mel-lett; szegődményes béresé pénzre vive 200—270 frt közt. — Mező-rendőrségi panasz nem sok. Lopás gyéren fordul elő. Iparos mind-össze 6 ács, vagyis inkább faragó. Pedig iparra volna bizonyos hi-vatottsága e községnek. A dombok tiszta, finom, mészka-vics nélküli agyagot tartalmaznak, mely téglá és tető-cserép égetésre, azután egyéb agyag-iparra is igen alkalmasul kínálkozik. Erdő megalkotá-sára, mely az égetéshez szükséges fát szolgáltatassa, van hely bőven. E kettőben együtt nagy iparkincs rejlik. Van egy vegyes kiskeres-kező. A lakosság leginkább Monorra piacoz; a körül eső országos vásárok mindenikét járja. Vesz és elad sertést, tehenet, lovat. El-adásra visz házi vászonneműt, zsák- és ponyva-szővetet. — Birtok adás-vevés a lakosság részéről nem gyakran történik. Ha kerül el-adó, akad reá helyből vevő. A birtokosok részéről a közelebbi évek-ben több eladás történt. Jelesen eladatott a Hoffmann és Almássy-féle birtok. E kettőből a lakosok mintegy 600 holdat vettek meg, a Hoffmann-félének 98, az Almássy-félének 160 frtjával holdját.

Káva, tőtből elmagyarosodott kis község, a cserhádi dombok s Bénye és Pánd közt, mindeniktől ¹/₂, u. p. Pilistől keletre 1 mf. Bényével képez egy körjegyzőséget. — 1690-ben a török alatt el-

pusztult s elhagyott helykép iratott össze. Mikor települt újra, bizonytalan. Bél Mátyás nem említi még a lakott helyek közt: de valószínű, hogy Bényével egy időtájon, legfőljebb valamivel később települt, mert a török világ után ennek is a Fáy nemzetség volt birtokosa, s la kosai Bényével s az ugyanazon időtájon telepített Albertiével (s Pilisével egyenlőleg ágostai vallású tótok, tehát azokkal egy eredetűek. Az is megeshető, hogy a több urasági major körül előbb az urasági cselédségből keletkezett: de már a M. Terézia urbarium behozatalakor rendes urbéri község volt, 1770-ben 12 egész urbértelek iratván benne össze. — Egy tágas kies völgyben fekszik. Sorrend nélkül álló házainak nagy része, a hegyoldalban egymás felett két-három sorban sárbol rakott vagy földből vert fallal s zsuptetőre van építve. A falu közepén a házak előtt jó széles tér van a közlekedésre, az ott elnyúló, egy ölnyi széles, a közbirtokosoknak kiosztott kertek megmentésére s a faluba nagy esőzés alkalmával tóduló sebes víz elvezetésére ásott csatorna mentében. Ezen csatornán keresztül, jó karban tartott hidon történik a falu másik részével a közlekedés, a hol a falut kiegészítő többi házak vannak. Ezen hidon felül tér el az út jobbról Gombára, balról Pilisre, keresztül rajta pedig megy egyenesen Pándra. A csatorna észak-keleti oldalán vannak a közbirtokosok csinos lakházai, egy cserepes, a többi fazsindelyes tetővel. A községben eddig csak két cserepes épület van. Házsám mintegy 100. Népeség 593, ebből 330 r. kath., 250 ágostai, 9 ref., 4 zsidó. Az ágostaiak képezik az újtelepítésü törzslakosságot s ezeknek templomuk van, Bényéhez tartozó leányegyházzal. A r. katolikusok leányegyházkép az ide $1\frac{1}{4}$ mfre levő Tápió-Bicskéhez tartoznak. A népszelid természetű, józan életű, nem korcsmás; mostanában különösen korcsmai verekedések soha sem fordulnak elő; a különböző vallásfelekezettűek egymással a legszebb békében élnek. Ezelőtt 40—45 évvel egészen tót nyelvű volt a lakosság, csak kevesen tudtak közölte magyarul. Ma megfordítva áll a dolog; a nép nyelve határozottan a magyar, leginkább csak az öregek tudnak tótul, a nagyobb rész nemcsak nem beszél: de nem is érti a tót nyelvet. Ez nemcsak a helybeliek, hanem a vidékiek által is általánosan tisztelt, s jóteknony nagylelkűségeért közszeretettben állott néhai Puky Márton földbirtokos műve, a kire a nép halála után is folyvást a legnagyobb hálával és kegyelettel emlékszik. — De egyben még sem dicsérhető a nép erkölce, és ez a mező-rendőrségi kibágás; miután az apró mező-rendőrségi kibágásoktól, kártételektől és apró tolvajlásoktól, a félelem hiánya miatt nem tartózkodik.

Határkiterjedés 2603 hold 1200 ölével. Ez hegyes, völgyes,

szép laposokkal szaggatva. A lapos rész rétnek, a rétmelletti dombosabb szántóföldnek, a magasabb legelőnek, a tető pedig, a mely szép egyenes fensík s jó termő fekete föld, általában szántóföldnek használtatik. Némely dűlőben, nevezetesen a pándi határra dűlőben, a mogyorósi-, hársási-, az ugynevezett Czigány- s a pilisi-ut melletti dűlőben a szántóföldek egy része hajlatos és sárga agyag, vagyis lösz, de jól trágyázva ezek a legjobb buzatermő földek. — A tagosítás még 1846-ban megtörtént egység útján. Ez a közbirtokosokra nézve, a mennyiben részöket egy tagban vették ki, igen kedvező eredményű. A volt jobbágyságok kívánságuk szerint több darabban osztozkodtak. Jelezen szántóföldi, valamint rétbeli illetőséget is minden gazda négy-négy darabban vette ki; ezen kívül a legelőt közösen hagyta. A földnek ezen hibás, és a tagosítás eszméjével merőben ellenkező eldaraboltatásának káros voltát most látja már a nép, s tapasztalván a szerteszéljel-létből, az ez által okozott sok járás-keelési időpazarlásból, s a sok mesgye miatt a területben is előálló veszteségből stb. származó hátrányokat, újabb tagosítás eszméjével foglalkozik. — A népgazdák tagosítás óta is a régi három nyomásos gazdálkodási rendszert követik; — földjeik egy részét őszi vel, másikat tavaszi alá használják, a harmadikat ugarnak hagyják: de többben, szükségétől kinszerítve, ugart nem hagynak; hanem földjeiket folytonosan vetik. E miatt ugar-legelő nincs; mert azt még azok se használhatják, a kik fekete ugart tartanak, a közbeneső vetett területek miatt. A lakoságnak közösen hagyott, és most is közösen használt legelőjére nézve az a szabály, hogy azon minden $\frac{1}{4}$ telek után négy darab marha járatható.

A közbirtokosok külön-külön pásztor előtt szépfajta svájci teheneket járatnak; válogatott faju sertéseket tartanak és nevelnek, a nemes lótenyésztésre szintén nagy gondot fordítanak. Juhtenyésztése csak kettőnek van, finom szőrű nemes birkafajjal. — A népgazdák hasonlóképp meglehetősen állapotban levő teheneket tartanak és kielégítő számmal; van két szintén svájci bikájuk: de borjut nem nevelnek, hanem szopós korán eladják. A lótenyésztésre is gondot fordítanak; esődörök nem levén, Monorra hordják kanczaikat hágatas végett, a hol állammén-állomás van, s ez uton saját nevelésű csinos csikókat mutathatnak fel.

Nevezetesebb földtermékei a határnak: kitünő minőségű tiszta buza, jó rozs, szép zab, és kedvező években jól jövedelmező repce, a melyet a közbirtokosok nagyban szoktak termesztetni. Kukoricza, a határ nagyságához képest, sok vettetik. Krumplit a közbirtokosok eladásra is nagyban termesztetik: de a nép többnyire csak maga szükségét látja el ebből. A kendertermesztés szintén csak a házi szükségére szorítkozik. Dohány egypár közbirtokosnál van, hasonlóképp csak házi szükségére. — Vetett takarmányké a luczerna, bükköny és burgundi répa van használatban. Különösen a burgundi répát a közbirtokosok nagyban termesztik. A természetes kaszálók igen jók; egészséges, jó anya-szénát, s kedvező időben ugyanannyi, sőt néha több sarjut teremnek. A közlakosoknak, minthogy réptételekben szántóföldet kaptak, kevés szénájuk terem: de szintén vetett takarmány-

nyal pótolják szükségletöket. — Földeit a nép tisztán s jól műveli, általában vasekéket használ. A közbirtokosok cséplőgéppel szokták gabonáikat elcsépltetni; közülök Puky Györgynek és Puky Mártonnak vetőgépek. Puky Györgynek rögtörője, szénagyűjtője és rétgyaluja is van. Átalában Puky György gazdasága a megye legjobban felszerelt s legokoszerűbben vezetett közép gazdaságai közé tartozik, a mely a helybeli nép gazdaságára is igen sok tekintetben utmutatóul, szorgalomra ösztönül és példányképül szolgál.

Ezen új viszonyok közt, daczára a tagosításkor fennebb feltüntetett helytelen osztozkodásnak, a lakosság körül is folytonos gyarapodás észlelhető, melyet már háztája bizonyít. A régi, többnyire kukoriczaszárral fedett fakéményű házak, mind eltűntek, mindenütt, bár csak zsuppal: de jól fedett, téglakéményű, s közben több esinósan épült s tisztán tartott lakházat láthatni, — valamint a jobblét az öltözködésen is megmutatik.

A közbirtokosok földei többnyire mindenütt sűrűn körül vannak ültetve akáczfákkal, s ezen ültetvények több ezerre menő szármát, sok szőlőkarót s tűzelőfát is bőven szolgáltatnak. Erdéje is kisebb-nagyobb darabban, minden közbirtokosnak van. Az erdőrészek fiatal szil, tölgy, ihar, és kevés gyertyánfából állanak. Azért általánosan fiatalok; mert tagosításkor 1846-ban minden erdőrészt kivágatott: de a közbirtokosok közt azon egyesség történt, hogyha az, a kinek részébe esett az erdőföld, a tőkéket megkívánta tartani, akkor az erdő volt tulajdonosa, kivágathatta ugyan a fát: de a tuskókat tartozott meghagyni a földben s darabonként akkori 15 váltó krajczárért átengedni az új birtokosnak. Így mindenik közbirtokos megváltván a tőkéket, illetőleg a tuskót, most már a sarj-hajtásból szép fiatal erdő növekedett. — A szőlőművelés említést sem érdemel; mert a régi szőlők kiirtattak, s szántás alá fogatván, földeiken most gabona terem. Csak egy-két közbirtokos tart még fen néhány hold szőlőt, melyek kitűnő gyümölcsösökkel díszlenek.

Munkás erőben nincs bőség, a község kicsinyisége s a lakosság csekélyisége miatt: de az igen közel fekvő szomszéd községek: Pánd, Bénye, Ságk ebben is nyújtanak kisegítést. Aratók Pilisről is kerülnek. Tavaszi napszámber kapálásért 40—50, később 50—60 kr, kaszálásért, valamint a cséplőgép mellett is férfi napszám 1 frt, nőé 50 kr, mind koszt nélkül; mert itt koszt adás nincs szokásban. Megjegyzendő azonban, hogy itt sok kukorica-föld szokott kiadatni felelőből, s a feles művelők a földért napszámot is tartozván szolgálni, nagyrészen ezek teljesítik a szükségelt napszám munkát. Az aratás minden gabonanemre egyaránt 10-dén szokott menni: de az aratók szintén tartoznak páronként, azaz marok verőjökkel együtt, 6 napot szolgálni, azonkívül hordáskor a szekér mellett, vagy az asztagon lenni. Tartást az aratók sem aratáskor, sem hordáskor nem kapnak. A nyomtatás minden gabonanemből 11-dén, a kézzel cséplés 10-dén, bő termés idején sokszor 9-dén is szokott lenni, mindig ebéd véka nélkül. — Jó cséledben még kevésbé van bőség, mint napszámokban. Ezek közt különösen nagy a fegyelmetlenség. Különben egy szegődményes béres vagy kocsis évibére: 24—30 frt készpénz, 50—60 véka

gabona. 1000 □ öl kukoricaföld, egy darab kender- és krumpliföld, lakás, fűtővel. Szakácsné havibére 7—8, szorgáló évibére 30—40 frt.

Ipariüző van 1 kovács, 1 bognár, 1 szárazmalom molnár és 1 csizmadia, kereskedő csupán egy zsidó koreszmáros, a ki kis boltjában holmi aprólékkal is ellátja a lakosságot, egyuttal hust is mérvén. Azonban a határban tetőcserép és téglaegetésre igen alkalmas agyág találtatik, melyből ezelőtt csakugyan kapós cserép s téglá egettetett, mely Pestre is élénk keresettséggel birt. Ennek alapján itt a különféle agyagipar fejlesztésére megvolna az anyag. — Fő piaczos helye a lakosságnak Monor, ami eladni valója van, ennek mindinkább élénkülő hetivásárjaira hordja; országos vásároku szintén a monori, aztán a nagy-kátai, albertii és pilisi vásárokat szokta megkeresni, hol mind a kirakó, mind a baromvásárok élénkek: de a tiszta buza, kukoricza és a repceze levén különösen a közbirtokosságnak legnagyobb terjedelmű piaczi terméke, e czikkekért a kereskedők helyben is megkeresik a községet, s itt sokszor jelentékeny vásárlásokat tesznek, miután az ebbeli forgalmat azon körülmény kedvezményezi, hogy a csak 1 mfre levő Pilistől, tovább vasuton történhetik a szállítás.

Birtok adás-vevés nem gyakori. Több év óta csak 1874-ben történt egy zsellértelek eladása, mely 600 frton kelt el. Így a földár tulajdonkép meg sem állapítható. A gazdálkodást ugy a közbirtokosok, mint a népgazdák maguk viszik; bérletek ennél fogva helyben szintén nincsenek; némelyek a szomszéd Zsigér pusztán bérelnék kicsinyben. De a feléből mivelésnek a kukoriczával nagy terjedelme van. Ennél az a szokás, hogy a vállalkozó megszántva kapván a földet, egyéb munkát mindent megtesz, s fele termést a földtulajdonosnak adja; azonkívül minden 1000 □ öl földtől szolgál 8 gyalog napot, és köteles adni 6 iteze babot, 2 pár csirkét és 2 czirok seprűt.

Káva kedves mulató helye volt a »pesti első hazai takarékpénztár« örök emlékü alapítójának Fáy Andrásnak, hol néhai Puky Márton szép lelkű rokonánál heteket töltött. Az 1849-diki bicskei csata alkalmával a győztes magyar csapatoknak a futó horvátokkal itt is volt kisebb csatározásuk. Hajdan római telep lehetett e helyen, mert ezelőtt ásás közben gyakran találtattak itt régi sírok, urnák s más régiségek. Kevéssel 1848 előtt különösen egy izben Antonius Pius ezüst pénze találatott, mely akkori megyei főszolgabíró Batta Sámuelnek adatott átal.

Gomba, magyar község, Monortól északkeletre 1 mf., a cserhádi dombok közt, saját postával. Igen régi hely. A török világ alol is lakottkép került ki. 1691-ben $\frac{1}{8}$, 1695-ben $\frac{3}{4}$, porta vettetett reá. A Fáy család régi birtoka. Fekvése egy északrol nyílt kies völgyben, igen nevezetes helyen van. Épen a község mellett emelkedik az ugynevezett »Várhegy«, melyen most szőlők állnak. Ebben már sok római régiség, hamv-veder stb. találatott. De nem ebben, hanem a földtani tanulmányozásra kitűnő anyagot nyújtó földréteg képleteiben van a nevezetesség. Különös bizonyossága e hely annak, hogy ezen egész vidék hajdan víz alol és pedig apránként került ki; sőt a je-

lenségek körülbelül rámutatnak az időre is, a mikor ez történt, valamint a víz magasságra, melylyel az édes vizü tenger itt akkor tájon birhatott. Ezen »Várhegy« nem emelkedik a lösz fősík általános közép magassági szintje fölé s csak a körülötte levő kimosási völgyek talpához képest illeti meg a »hegy« nevezet. Földtanilag az helyesebben egy lösz domb, mely körül levén sánczolva, egykor védelmi hely lehetett. Itt a lösz, vagy a löszcsigákkal telt homok fölött, egy 1—2 láb vastagságú mostkori kórhanyos agyagiszap réteg terül. Ezen agyagiszap rétegben elszórva nagy mennyiségben találni azon kagylót, a mely folyóinkban és tavainkban most is otthonos, világos jeleül, hogy azon helyek egykor édes víz alatt voltak. Dr. Szabó József és Kubinyi Ferencz természet- és régésztudósok szakszerűleg megvizsgálták e helyet, s a kagylók körül az ősidők nyomait jelző különféle emberi készítményekre stb. is akadtak. Az ő tanulmányaikból meritett bővebb ismertetés tekintetéből utalok e munkám II. része 5-dik §-ában a 49-dik lapon ide vonatkozólag tett leírásomra.

A község épülsége régyszerű, szabálytalan: de házai közt a számos közbirtokosságnak több kényelmes uri laka van. tágas udvarokkal s dísz- és gyümölcsös kertekkel. Lakosszám 1976, melyből 1687 helvét ref., 224 r. kath., 17 ágostai, 48 zsidó. A reformátusoknak templomuk s régi nevezetes egyházuk van, mely 1600 előtt már fenállott s papjai névsorát 1642-ig képes felvinni, a midőn Bogdányi Mihály volt lelkésze. Orgonája már régi időtől van, a mikor még az ilyen kisebb népességű ref. templomokban a legnagyobb ritkaság volt az orgona. A r. kath. leányegyház Urihoz tartozik. Határkiterjedése 4597 kat. hold; ebből az adószorozat szerint 2650 szántó, 361 rétság, 1080 legelő, 45 erdő, 141 szőlő, 320 beltelek, utak és terméken. Fekvés hegyes völgyes, térs fensíkokkal s széles laposokkal. A talaj tulnyomólag lösz és agyagos, a jó mívelést és trágyázást nagyon megkívánja: de azzal elég termékeny és sikeres szemmel szolgál. Van kevés homokja is. A Duna és a Tisza folyam vidéke közt vízosztó vonalt képező dombsora alatt nyíló völgyén egy patakja foly végig a Kis-Tápióba, melynek mellékén jó kaszáló rétjei vannak. Volt 22^{21/32} urbértelke. Tagosítása és urbéri elkülönzése a megyében a legelső közt, még 1840-ben barátságos egyesség útján ment végbe. Ez időtájon itt érdemdus tudósunk, Fáy András is a közbirtokosok egyike volt. A nép jól míveli földéit; a közbirtokosok tagos birtokainak fával szegélyzése régi divat. A volt kevés futó-homok egyes birtokosok által befásított. Ugyancsak egyes birtokosok szép gyümölcs-ösökkel bírnak. — Adószorozatilag ide tartozik Farkasd és Tete pusztá.

Farkasd, p. Gomba és Mende közt, 1234 kat. hold, többnyire szántó. Egy része szőlő, melyet a körülfekvő községek bírnak. Erdeje kevés. Majorjában 27, többnyire r. kath. lakos. Birtokosa gr. Wartensleben s többen. Hajdan falu volt. 1690-ben, mint a török világ alatt elpusztult és lakatlanul maradt hely iratott össze.

Tete, p. Gomba és Monor közt, 1033 kat. hold területtel; több felénél szántó. Van 147 kat. hold szőlője, melyből a gombaiakon kívül, a monoriak is sokat birnak. Lakja 74, kevés híján r. kath. Az 1690-iki összeírásban ez is az elpusztult s lakatlanul elhagyott régi helyek közt szerepel.

Uri, magyar község, Gombától északra $\frac{1}{2}$; u. p. Monortól $1\frac{1}{2}$ mf. egy völgyben. Igen régi hely. Ferenczy szerint az 1353-ik évről már mint helység említették. A török világ alól is lakottan került ki. 1690-ben 32 mérő gabona, 1 vágómarha katona-élelmezési segítség, — 1691-ben $\frac{3}{16}$, — 1695-ben $1\frac{1}{4}$ porta vettettet reá Ekkor a Koháry nemzetség bírta. A M. Terézia urbariumkor 1770-ben 61 másod osztályu egész telek iratott benne össze; ekkor is gr. Koháry Jánosé volt. Később a Tahy-család birtokába ment át. — Most lakosszáma 1828, ebből 1780 r. kath., 43 zsidó, 5 ref. A r. katolikusoknak anyaegyházuk van. Ez 1673-ban már fenállott, anyakönyvei 1700-tól kezdődnek; tehát a török világból is elég épen jött át; temploma szt. Imre herczeg tiszteletére. Leányegyházakkép hozzá tartoznak Gomba, Mende községek, és Bille, Farkasd, Tete puszták r. kath. lakosai, kikkel az anyaegyház lélekszáma 2765-re telik. — Háza távol egymástól nagy közökben építvék; csak vertfaluak és szalmatetősek ugyan: de az istállók elkülönítvék a lakóházaktól, s a rakományok külön szérüs kertekben tartatnak. Határ 3853 katást. hold. Ennek felénél több szántó. Kevés szőlője is van. Az urbéri elkülönzés és tagosítás 1864-ben per útján ment végbe. Bél Mátyás nagy munkájában szintén megemlékezvén a községről, határát nagyon erdősnek állítja. Fényes Elek 1836—40-ben még szintén erdősnek mondja azt. Az 1865. évi adószorozat hasonlóképen még 281 kat. hold erdőt talált abban. Most arról tudósít a községi előjáróság, hogy a határban nemcsak semmi erdő sincs, de fatenyésztésre még alkalmas föld sem találtatik; mert a magasabb helyek igen kopárok, a lapályok pedig tulvizesek. Ime mi a következése, ha egyszer egészen kiirtatik az erdő! De valószínűleg még sem volna lehetetlen ott ismét erdőt teremteni, a hol egyszer s nem rég nagy erdők voltak, csak a szakértelem és kitartás nyuljon hozzá. Azonban dicséretül kiemelendő, miszerint a lakosság tagosztály óta oly szorgalommal viszi gazdasági ügyeit, hogy itt munkája és szorgalma után saját emberségéből megélni nem tudó lakos egy sincs, és a községben 1864 óta szegény-ápolási eset szüksége nem fordult elő.

Tápió-Süly, magyar f. Urin fölül $\frac{1}{2}$, Budapesttől keletre $5\frac{1}{2}$, Kókától délre 1, u. p. Monortól északra 2 mf., a Kis-Tápió jobb oldalán, a pest-jászberényi megyeentban. Igen régi hely, minek bizonyosságául szolgál a r. katolikusok használatában levő régi temploma, a mely építkezési módjára nézve még a XIII. századból való, s a megye hasonló régiségei legérdekesebbjeinek egyike. Azután van itt egy *Leányvárnak* nevezett régi sáncz és váromladék, egy hegybe beásott goth boltozatu üreggel. Ezek mind megannyian nemcsak a régi lakosságnak, hanem e hely hajdani nevezetes jelentőségének is jelei. A régi történelmet azonban homály fedi. A török világ alól szintén lakottan került ki e hely, és pedig nem épen jelentéktelen

népességgel, legalább az utolsó idő zaklatásai közt talán elszéledt népessége, hamar visszagyülekezett; mert 1690-ben 25 mérő gabona és 1 vágómarha katona-élelmezési segítség. — 1691-ben $1\frac{1}{2}$ porta u'an 125 frt. már 1695-ben pedig szintén 2 egész porta. tehát éppen annyi, mint Czeglédre s az e járáshoz most tartozó községek közt legtöbb vettettet reá. A felszabadulás után a Bosnyák és Sötér nemzetség volt birtokosa. A M. Terézia urbáriumkor 1770-ben a Sötér család még megvolt, a Bosnyák jogon gróf Koháry János jött birtokba. Ekkor $27\frac{8}{32}$ harmad osztályu urbértelek iratott itt össze. Később a Sötér jogon számos közbirtokos lett, a gr. Koháry jog gr. Eszterházy birtokba került, mely azonban a határ nagyobb részére terjedt. Ez zálog útján Kovásznai Kovács Zsigmond birtokába ment át, kinek utóda megörökítés folytán most is a főbirtokosok egyike.

Lakosszám most 867, ebből 830 r. kath., 33 zsidó, 4 ref. E szerint a lakosszám a régihez képest, ha számban meg nem is fogyott, talán akkor sem levén több: de valóban előre sem ment. A r. katolikuskoknak régi anyaegyházuk van. Ez már 1673-ban fenállott, anyakönyvei 1729-től kezdődnek. Hozzá fiókkép Szent-István pusztá és Sűrű major tartozik. — A község maga a Kis-Tápió völgyén, éppen ott, a hol ez a Nagy-Tápió völgyével összefordul, elég szép helyen fekszik. Épültsége régi szerű, nagyon közönséges. Házai közt kitűnik Kovásznai Kovács Ferencz urí laka. — Határterület 2873 kat. hold. Fekvése alacsony, hegyes völgyes. A tagosztály s legelőkülönzés 1863-ban ment végbe. Itt is az történt, a mi a körül fekvő határokon. t. i. hogy az erdő kiirtatott. Azóta ültetett némely magánbirtokos által a futóhomok részeken: de ez igen kevés. Sok legelőréz szántás alá feltöretett. Mintegy 80 hold szőlő is van. Van azután 1000 □ öl községi faiskola, mely a tanító által gazdasági fák nevelésére kezeltetik. A lakosság egy része mostanában a határon kívül, Oslár pusztán is szerzett örökbirtokot.

Tápio-Sáp, magyar-tót f., Sülytől nyugotra $\frac{1}{2}$, Budapesttől keletre 5, Kókától délre 1, u. p. Monortól északra 2 mf., a Kis-Tápió baloldalán, a pest-jászberényi megyeútban. 1690-ben, mint a török világ alatt elpusztult hely, azon megjegyzéssel iratott össze a lakatlanul elhagyott helyek közt, hogy fele a gyöngyösieké, másik fele Borhy Györgyé. Ujra települése a mult század első negyedére mutatkozik: de a községnél nincsenek iránta történelmi adatok. Bél Mátyás idejében már népes, s akkor a Sötér-család birtoka volt. A M. Terézia urbárium behozatalakor 1770-ben szintén a Sötér nemzetség birtokának mondatik, s akkor $34\frac{8}{32}$ másod osztályu urbértelek iratott benne össze. Most népessége 1326, ebből 1260 r. kath., 56 zsidó, 8 ágostai, 2 ref. A római katolikuskoknak anyaegyházuk van. Ez 1787-ben választatott el Tápió-Sülytől, mint anyaegyházától; anyakönyvei előbből, már 1754-ről kezdődnek. Szent István király tiszteletére szentelt templomán kívül van egy kápolnája is a temetőben.

Hozzá tartozik Jakabszállás, Locsod, Oszlár puszták r. kath. népessége, melylyel az anyaegyház lélekszáma 1449-re telik.

A község, belrendezettségére nézve, már a természeti akadályoknál fogva sem szabályos, mert dombok által környezett mély völgyben fekszik, s mivel ezen völgynek egy része vizenyős, tehát nem is csinos. Az utzák nem szélesek: de felette keskeny utza sincs egy se. A házak eleje — néhányat kivéve — nincs fákkal kiültetve. A házak többnyire sárból, vagy vert falazatra s zsuputőre építvék, Kő- illetőleg kőkémenyek csak a jobb módúaknál vannak. Azonban újabb időben egy 5 tagu szépítő bizottmány van felállítva, a mely a rendtartásra és jobb építkezésre felügyel; és csakugyan azóta több zsindeyes fedelű ház épült; az istállók a házaktól többnyire elkülönítetnek, és a rakományoknak a házak közt tartása tilos. A községet egy a hegyekből jövő kis patak is hasítja. Ennek mind két oldalán huzódnak az utzák; mellékén pedig füves és luczernás kertek vannak.

Tulajdonképeni határterület 3471 kat. hold. Fekvése hegyes, völgyes. Talajminősége $\frac{3}{5}$ -ben homokos, $\frac{2}{5}$ -ben agyagos. A homoktáj a község keleti és éjszaki oldalán van; a fekete agyagos a pesti országút körül a nyugoti és déli oldalnak egy részén terül. A tagosítás tárgyában a volt földes uraság és lakosság közt sok ideig per folyt; 1864-ben végre kiegyezés útján foganatosított az. Ez alkalmal az uraság a volt telkes gazdáknak négy urbértelek urbéri kárpótlását kamataival átengedte, továbbá a telkesek kapták a földes uraság tulajdonához tartozott szőlődézmá-váltásigot, a vizi- és szárazmalmot, molnárlakkal s hozzá tartozó belsőséggel, a mészárszéki rétet és fél koresmai regálé jogot. A zsellérek felosztották közlegelőjüket és feltörték. A telkesek közösen hagyták azt, s most is úgy használják. Ezen kívül a tarló szabadulás is fenáll még itt, dűlőkre levén a szántóföldek osztva. A közlegelőt és tarlót a telkesek arányosítás nélkül használják. A zsellérekre nézve az a szabály, hogy ha legeltetni akarnak a közlegelőn: akkor minden darab szarvasmarhától vagy lótol 2 frt, sertéstől 50 kr. legelőbért tartoznak a telkesek pénztárába fizetni. Egy közönséges csődört, egy magyar faj és egy másik svájcei bikát s két kant a telkesgazdák maguk tartanak: de a község állattenyésztésében semmi kiemelni való nincs. Főterméke a határnak a rozs és kukoricza; — tisztabuza igen kevés: de semmi sem termeltetik oly nagyban, hogy jelentékeny kereskedelmi cikket képezhetne. Tagosztály óta a gazdálkodásban az emelkedés általában csekély. Földjavítási művelet annyiban történt, a mennyiben a homokbuczkás közlegelőnek egy része erdővel és szőlővel beültetett. Csakhogy a nagy homokterület másik része még ott hever a szél játékául. — Volt itt 120 hold régi szőlő; ennek nagyobb része, a benne volt gyümölcsfákkal együtt kiirtatott és szántófölddé fordított. A homokon ültetett új szőlők még nincsenek kifejlődve: de ezekből idő folytán lehet valami; addig a bortermelés és gyümölcstenyésztés pang.

Munkáserőben nincs hiány; sőt a nép más községbe és határra is eljár dolgozni. Kaszás napszámber közép árban, kosztal 80 kr. koszt nélkül 1 frt; — könnyebb munkánál kosztal 50, a nélkül

70 kr. Az aratók 11—12-dén dolgoznak. E mellett az arató még 2 láncz kukoricaföldet szokott kapni, feléből mivélésre, melyért szolgál 6 ingyen napszámot. — Cselédnek való szintén van elég. Ezek is eljárnak más községekbe is: de ide is kerül a szomszéd helyekről. A szegődményes béresek évi bére, pénzre vive 200 frtban állapítható meg, a bentartósoké 70—80, nőcselédké 40—50 frt. Jellemzetes, hogy az innen vidékre került férfi cselédek számos éven keresztül elszolgálnak innen távol, mikor egy kevésbé szolgálatukból pénzhez jutottak, utó-végre is ide kerülnek vissza, s velők szaporodik a község népessége.

Van a községben 1 csizmadia, 2 szabó, 1 asztalos, 1 kerékgyártó, 3 kovács, 2 mézárós. Van néhány zsidó szatócs, kik egyszersmind pálinka butyikát is tartanak. A lakosság főképp Pestre és Monorra piacoz. Pestre leginkább gabonát, Monorra gabonát, burgonyát és tuskóból összevagdalt fát hord. A közel országos vásárokat mind járja.

Gyakori birtok adás-vevési forgalom nincs. A pénztelenség nagyon nyomja minden birtok árát. Egy közönséges beltelket 150, paraszt házat, 200, kertet 50 frtért lehet venni. Egynegyed telek külsőség közép ára 600 frt. Az előző években fordultak elő nagyobb terjedelmű eladások, szántóföldi kat. holdanként körülbelöl 100 frtjával. A zsidóság mostanában jelentékenyen kezd telekbirtokokat vásárlani. A lakosság feléből a szomszéd pusztákon is mivel földeket.

Oszlár, p. T.-Sáp és Mende közt, 1796 kat. hold. A török világ után mint elpusztult falu iratott össze. Hegyes völgyes határ. Ezelőtt a b. Prónay család birtoka, s akkor többnyire erdőség volt. Azután eladatott. Felét Haader György vette meg, a kinek özvegye azt most is bírja; a másik felét sápi, mendei, urii és sülyi lakosok vásárolván meg, szétosztották. A kiirtott erdőség talaja most gazdagon termő fekete agyagos szántóföld. Lakosszáma 105, néhányat kivéve r. kath., a kik Sápához tartoznak. — *Jakabszállás* p. Sáptól $\frac{1}{2}$ mf., 34 r. kath. lakossal.

Mende, kevés magyarral vegyes tót f., Sáp és Maglód közt, a pest-jászberényi megyeútban, u. p. Monortól északra $1\frac{1}{2}$ mf. 1690-ről sem a lakott, sem az elhagyott helyek közt nincs összeírva. Valószínűleg már a török világ előtt pusztá volt. Ferenczy még 1727-ről is pusztának mondja. Bél Mátyás már tótok által lakott falukép emlékszik róla, s azt mondja, hogy Bosnyák, illetőleg Koháry birtok volt, kastélyokkal, s a szomszéd falvakénál több erdővel. — 1770-ben a M.-Terézia urbariumkor $10\frac{16}{32}$ urbértelek iratott benne össze. Ekkor gr. Koháry János volt; — később a gr. Keglevich család lett birtokosa. Most lakosság 805 l., ebből 560 r. kath., 227 ágost., 8 ref., 10 zsidó. Mind a r. kath., mind az ágostaiaknak van templomuk: de csak leányegyházuk; a r. katolikusoké Urihoz, az ágostaiaké Péterihez tartozik. Tagosítási elkülönzése 1864-ben ment végbe. Közönséges jó asztali bort termő szőlőt mivel.

Szent-István, p. Oszlár mellett Mende és Sáp közt. 1690-ről a lakatlanul elhagyottan összeírt helyek közt foglaltatik. 1314 kat. hold, 78, kevés híján r. kath. lakossal, a kik Sülyhöz tartoznak. — *Bille* p., Mende és Péteri közt, 2221 kat. hold, felében többnyire jó agyagos

szántóföld, vannak jó rétjei s erdeje. Gr. Keglevich birtok, s nevezetes majoros bérgazdaság volt; most egy része el van aprózva. Keresztül megy rajta a pest-jászberényi megyeút. Van 127 többnyire r. kath. lakosa, kik vallásilag Urihoz csatolják.

Péteri, tót község Mendétől délre 1, Budapesttől keletre 4, u. p. Üllőtől északkeletre $\frac{1}{2}$ mf, nyílt térségen. $\frac{1}{4}$ órányira a pest-szolnoki vasúthoz és megyeúthoz. 1690-ben mint lakatlanul elhagyott hely iratott össze. Bél Mátyás se emlékszik még lakottképen róla. A megye levéltárban 1748-ról fordul elő Péteri új telepítésű község összeírása. Tehát ezen időtájon települt. Most lakossága 960, ebből 900 ágostai, csinos templommal és anyaegyházzal, melyhez a körülfekvő községek és puszták ágostai lakossága is csatolva van. 28 r. kath., kik Üllőhöz tartoznak, 12 ref., 20 zsidó. Építkezése nem egészen szabályos, a körül nem sok rend van. A házak kevés híján zsúptetősök. Határkiterjedés 1929 kat. hold, ebből 1045 szántó, 157 rét, 303 legelő, 250 erdő, 56 szőlő, 118 beltelek, ut és terméketlen. A talaj fele részben szürke homokos, másik felében fekete homok és agyagos. A határrendezés és tagosítás 1863-ban ment végbe. Volt 24 negyed osztályú egész urbértelke. A M. Terézianumkor a Bohus család volt kisebb rendű kastélylyal, később a Földváry család lett birtokosa. A folyó évtized elején magánbirtokosok által 50 hold futóhomok erdőstített. Van 1200 □ öl községi faiskolája az egyház kezelése alatt.

Gyömrő, magyar f. Péterin fölül $\frac{1}{2}$, Budapesttől keletre $3\frac{1}{2}$, u. p. Üllőtől északra $\frac{1}{2}$ mf. 1690-ben lakatlanul elhagyott helykép iratott össze. Még 1695-ben sem volt népesülve. De azután csakhamar népesült, és pedig úgy látszik, apránként visszatért régi magyar lakosaival. Mert a ref. egyházkerületi évkönyvek szerint a ref. anyaegyház itt már 1698 előtt fenállott; a török világ után 1708-ban ismét papja volt annak Kőrösy Mihály. Ferenczy után Enzsel jegyzetei szerint 1699-ben Kajali András birta, 1702-ben 60 jobbágy lakosa volt. — A község pecsétje: három buzakalász közt, eke és eszoroszlavas, felette négy csillag »Gyömrő falu pecsétje A. D. 1714« körirattal. — 1727-ben gr. Stahremberg, Ráday Pál és többen birták. Bél Mátyás a Rádayak és a bujádi vár tulajdonosai birtokának mondja, az ő idejében még csekély népességű falu volt. 1770-ben a M. Terézia urbáriumkor $39\frac{16}{32}$ másod osztályú urbértelek iratott benne össze a gróf Teleki, Pintér, Fülöp, és a Fáy család földesurasága alatt.

Most a község népessége 1451, ebből 1009 helvét ref., 370 r. kath., 32 ágostai, 40 zsidó. A reformátusoknak templomuk s anyaegyházuk van, melyhez Üllő leányegyházakép tartozik; anyakönyvei 1750-ben kezdődnek. A r. katolikusoknak szintén van templomuk: de csak leányegyházuk, a mely Üllőhöz van csatolva. Van zsidó zsinagóga is. A község emelkedett, nyílt parton fekszik. Főutszája, a melyen a pest-bicskei közlekedési út megy végig, s ezenkívül is még egypár utszája elég széles: de vannak keskeny mellék utszái is. A házak eleje fákkal beültetett. Az új építkezések előljárósági felügye-

let alatt állanak; a lakosság különben is hajlammal bír a csinosásra, és a fazsindely fedelű csinosabb házak szaporodnak. Cserepes ház még kevés. A házak közt számos közbirtokossági urilak van. Ezek közt kitűnik a gróf Teleki család két kastélya; egyik izlésteljes új, a másik régibb.

Határkiterjedés $4508^{1149}/_{1600}$ hold. Ennek fekvése halmokkal és lapályokkal váltakozó. Vannak téres tetői, mérséklett hajlatai és széles lapályai. A talaj nagyobb részben fekete agyagos és fekete homokos, kisebbben ritkább homok, s néhol szikes. Északi részét egy kis patak metszi át, mellékén kaszáló rétséggel. — A tagosítást 1856-ban hajtatott végre, az ezen évi august. 30-án történt hitelesítés szerint. Ezt 1845-ben már egy határszabályozás előzte meg. Tagosításkor volt itt 39% , egész urbértelek, melyet 96 telkes gazda birt; ezenkívül a községnek 1, a ref. lelkésznek, a ref. tanítónak $\frac{1}{2}$, a jegyzőnek szintén $\frac{1}{2}$ telke; összes telekszám ekkép $42\frac{1}{2}\%$. Volt továbbá 47 házas zsellér. Minden telek után 8 hold legelő adatott. Erdőilletősége a lakosságnak nem volt. Minden birtok egyetlenegy tagba egyesített. A telkesek részére esett legelőilletőségből is telkenként 5 hold mindenkinek birtokaránylag tagjához csatolatott, 3 hold pedig fejőstehen legelőkép közösen maradt. A zsellérek szintén egy tagban vették ki egyenként illetőségeiket; ezek közös legelőt sem hagytak. Ezen uton a lakosság kezén az előzőhöz képest $362^{370}/_{1600}$ holddal szaporodott a művelési terület, ide nem számítva azon területet, a melyet a tagosítás előtt 18—20 tagban elszórt szalag idomú apró földrészletek mindkét oldalán volt mesgyék és barázdák elfoglaltak, mely az egész határban szintén körülbelül 85 holdat tett. Közbirtokossági birtokkép maradt $2517^{1233}/_{1600}$ hold. $142^{659}/_{1600}$ h. erdősséggel. — Tagosítás után a szépen összesített birtokokon azonnal tanyás gazdaságok indultak meg, s a népgazdaságban ezzel előállott változásról már 1858 április 3-rol a községi előjáráságtól a következő értesítést vettem: »A tagosítás eddigelé azon eredményt szülte, hogy minden gazda hangya szorgalommal igyekszik tanyáját a lehető legvirágzóbb s legjövendősebb állapotba hozni; földjeit kétszeres buzgalommal trágyázza, egyengeti és javítja. A szükséges helyeken csatornákat ásatnak; a régi divatu faeke helyett, a földbe mélyebben beható vasszekék vetettek használatba; — a tanyák körülárkolvák, s fákkal körülültetnek; — az istállózás megkezdésére tanyaházak és istállók építtetnek; szóval a tagosítás által a szorgalom annyira haladt, hogy a ki tagosítás előtt látta a község határát s azóta nem, jelenleg ezt meg nem ismerné; mert az egész határ a fáultatványok s a lakosság egymásközi vetélkedő szorgalma által egész kertté van alakítva. Valójában lélekemelő látni, hogy iparkodik egyik gazda tanyáját a másikénál szebb és hasznosabb karba hozni.« — E tudósítás óta közel 20 év folyt le. A földművelés azóta is szépen haladt előre s a határon csinos tanyás gazdaságok fejlettek ki, melyekben a földművelés szorgalmas trágyázással és szépen tett tiszta munkával az ugaros rendszer szerint folyik. A nagyobb birtokosok majoros gazdaságot folytatnak, többnyire szintén házikezeléssel. Nagy bérletek a határban nincsenek. Valamint az uraságoknál, úgy a lakoságnál is általá-

ban vasekék vannak használatban; az urasági gazdaságok ezenkívül vető-, cséplő- és rögtörő gépekkel hasonlóképpen rendesen felszerelvek. Fő termékek a tiszta buza, rozs, kukorica, krumpli, zab, árpa.

Azonban az állattenyésztés itt is, mint sok más helyen, hanyatlott. Az ígásbarom egészen istálón tartatik. Ezenkívül az istálózás, a melyre a község a legelő felosztás és a tanyás gazdasági rendszer folytán utalva volna, maig se fejlett ki kellőleg. Különösen a vetett takarmánytermelés a lakosság közt sehogy se jutott még a szükséges mértékre, sőt igen csekély. Tagosításkor mindössze $127^{800}/_{1600}$ hold legelő maradt a volt telkesek részére közösen. Ez ma is így használatik a telkesek által, azon szabályzattal, hogy minden egész telek után négy darab marhát lehet azon tartani. Tarlószabadulás nincs. Így a haszon-marhatartás igen csekélyre van összeszorítva. De a tehének a nép kezén is szépek. Két bika községileg tartatik. Hanem azért a borjúnevelés igen csekély. Mént nem tart a község, s csikó az istálón tartott ígás lovak után szintén igen kevés növekszik. — Jobb állása van az állattenyésztésnek az urasági gazdaságokban. Ezekben külön vannak legelők hagyva, a birtok minőségéhez és terjedelméhez képest; azonkívül több helyen a vetett takarmánytermesztés, jelesen a búkköny és lóhere szép terjedtséggel bír. — Van kis mértékű juhtenyésztés is. — A szőlőmivelés és gyümölcsstermelés itt általában jelentéktelen.

Munkás erőben nincs hiány. Napszámbér nyári időben koszt nélkül 50—80 kr. Koszt nem szokott adatni. Aratás 11-dén. Cseléd helyből kevésbé kerül; vidékről kell pótolni. — Van itt 5 kovács, 2 kőmives, 4 csizmadia, 2 takács; — azután 5 szatócs. A határ északi részén keresztül folyó patakon, a falun kívül van egy vízimalom, mely a közbirtokosság tulajdona. A lakosság Budapestre és Monorra piacoz. — Birtok adás-vevés a lakosság közt gyakran történik. Községes parasztháznak 600—1000, egy 1200 □ öles holdnyi belteleknek 400—500, ugyanennyi szőlőnek 800—900, egynegyed teleknyi külső birtoknak, mely 8—9 holdat tesz, rajta levő gazdasági épületekkel együtt 1800—2000 frt a közép ára. Az árak mostanában lejjebb mentek. Az eladóra rendesen akad helyből vevő; így uton idegenek ritkán kerülnek a községbe. Zsidó birtokos van egy 1200 hold birtokkal. Bérlet csak apró részletekben kerül. Évibér holdanként 8—10 frt. A feléből mívelés csak a krumpli és kukorica földek körül van szokásban; a kukorica földért a felesek több-kevesebb napszámot is szolgálnak.

Maglód, magyar-tót község, Gyömrőn fölül $\frac{1}{2}$, Budapesttől keletre 3, u. p. Üllőtől északra 1, Péczeltől pedig, hol legközelebbi vasutállomása is van, délre $\frac{1}{2}$ mf., a pest-jászberényi megye-utban. A török világ alol lakatlanul került ki: de régi hely. Nevét némelyek a magyarok ezen országba kerülésekor ide bejött hét vezér családjától leszármazó 108 apróbb nemzetség egyikének fejtől, Maglóthtól származtatják; a kiról Jászay Pál, a »Magyar nemzet napjai a legrégibb időtől az aranybulláig« című munkája 179-dik

lapján az 57-dik tétel alatt emlékszik. Hogy a török világ alatt népes hely volt, azt annak előadásával tünteti fel a községi előljáróság; miszerint már akkor két vallásfelekezet volt itt, u. m. r. katolika és ágostai, melyek a templomot közösen használták: azonban viszálykodás támadván a két felekezet közt, Amurath török basa elé került a dolog, a ki az ágostaiaknak ítélte oda a templomot. Ugyanez a templom később a II. Rákóczy Ferencz-féle belforradalom alkalmával leromboltatott, a mikor 7 jezsuita szerzetes lelte itt halálát. Azt az ágostaiak M. Terézia királyné uralkodása alatt építették fel újra kereszt alakban, s most is az szolgál részökre templomul, mely ügy körül különös nevezetesség az, hogy abban a régi oltárkép és szószék, mely még a rom. katolikusoké volt, mai napig meg van s azt az ágostaiak használják. Hogy a török alattság alol felszabadulása után mikor népesült meg újra a község, arra nézve évszámi biztos adat nincs. De az előbocsátott előadásból úgy látszik, hogy az csakhamar, jelesen a II. Rákóczy Ferencz-féle forradalom tényleges kiütése előtt ismét népes volt, és pedig régi lakosai tértek bele vissza: de ezen forradalom újra pusztulással vetette vissza népesülésében. Mind az által Bél Mátyás idejében megint lakott volt. Ekkor a Fáy és Ráday család voltak birtokosai. A török világ alatt, — a község előadása szerint — a Foglár család birtokolta. A M.-Terézia urbariumkor 22¹⁶/₃₂ urbértelek iratott benne össze, szintén a Fáy családhoz tartozó közbirtokosság tulajdonában. Most főbirtokosai: gr. Teleky Sándor és Gyula, Wodiáner Béla, Koczán Ferencz, a Fáy család és özv. Sztrokay Antalné.

A község a dunai nagy síkságra kilapuló cserhádi dombok déli oldalában, két domb között, szép regényes helyen fekszik. Utszái a sajátságos fekvés miatt szabálytalanok; mert a házak a község közepén végig folyó patak két partján rendetlenül építvék. E pataknak a községben különösen gazdag bővizű forrása van, mely a legjobb ivóvizet szolgáltatja mind emberek, mind állatok számára. A lakosság házai többnyire sár- vagy vertfalra és zsuptetőre építvék. Azonban az új építkezések előljárósági gondos felügyelet alatt levén, szaporodnak a csinosabb épületek. De több közbirtokossági lak is díszesíti a községet. Ezek közt kitűnők Sztrokay Antalné urhölgy és Wodiáner Béla ur laka ben a faluban, azután Koczán Ferencz uré, kívül a jászberényi országot mellett regényes völgyben. — Lakosszám: 1337, ebből 891 ágostai, 410 r. kath., 36 zsidó. Az ágostaiak régi anyaegyházához Péczel, Vecsés, Ecser, Issaszegh és Tuzberék ágostai lakossága is tartozik. A r. katolikusoknak a sz. kereszt felmagasztaltatására szentelt kápolnájuk és Ecserhez tartozó leányegyházuk van.

Határ 3994⁴⁴⁶/₁₆₀₀ hold. Ennek déli része lapályos és sík róna; az északi és keleti dombos és völgyes. Különös jó benyomást gyako-

rol a nézőre gróf Teleky Sándor regényes erdeje a szomszéd tuzbereki pusztán. A határ nagy részben igen jó minőségű televényes fekete homok. Könnyebb homok nagyon kevés. — A közbirtokosság és volt urbéres lakosság közt a birtok elkülönítés még 1838-ban végbe ment; a közbirtokosok tagosítottak is. Azonban az urbéresek valamint akkor, azonkép később is egyes bujtogatók által azon ámitással verettek le a tagosításról, hogy illetőségökből 400 hold hiányzik, és ha egyszer tagosítanak, akkor többé kilátásuk se lehet ezen hiány kipótlásának kinyeréséhez. De elkülönített közlegelőjét most már a lakosság is felosztotta, s homokos részét szőlővel ültette be, a többit pedig szántófölddél fordította. Ekkép nincs közlegelő, hanem a marhaállomány télen-nyáron istálón van és csak a tarlólegelőt használja, melynek felszabadulása a dülők szerint szerteszlél levő földeken még fenáli. Szántóföldi főtermékek: a buza, rozs, kukorica, árpa és zab. A földek termőképességére a legnagyobb gond fordítatik a folytonos trágyázás és az ugarrendszer által. A lakosság is általában vasekéket használ. — Az állattenyésztés az istállózás mellett szintén jókarban van, egyaránt a szarvasmarha, ló- és sertés-tenyésztés, mely közül ugyan mindenik csak szerény számmérték közt forog: de a mi kevés van, az gonddal ápoltatik és jó. Fő suly a jó tehenértartásra van fektetve, a fővárosba szállításra gyakoroltatván a tejgazdaság. A tehenek tulnyomólag svájci fajuk, melyek leginkább kedveltetnek. Bikát és kant a gazdaközönség közös pénztárból tart. — A szőlőmivelés jókarban van. Annak területe 139 kat. holdat tesz, s új ültetésekkel szaporodik.

Munkás erőben nincs bőség, sőt abban különösen jó termés idején nagyon érezhető szükség mutatkozik. Azonkép eseléd se kapható mindig elég számban helyből. Hanem mind napszámos, mind eseléd dolgában a szomszéd népesebb helyekre szorul a község. — A mezőrendőrség elég jókarban van. — Az iparos és kereskedő osztály csupán egypár egyén, csizmadia, asztalos, kovács, bogsnár és szatócs által van képviselve. A lakosság főképe csak Budapestre piacoz.

Birtok adás-vevés ritka. A nép nagyon ragaszkodik birtokához s azt magas áron is csak utolsó szükségben bocsátja eladásra. 1873-ban adatott itt el egy kétszáz egynehány holdas birtok 40,000 frtéért, 1874-ben pedig egy 96 holdas 20,000 frtéért; egy $\frac{1}{4}$ volt urbérestelek középpára 1600—1700 frt. A közbirtokos osztálybeliek többnyire házilag kezelik birtokaikat, s többnek jól szerelt majoros gazdasága van. Kitűnik különösen Wodiáner Béla gazdasága, mely cséplő, vető- s aratógéppel s különösen jeles tehenészettel felszerelve van. — A lakosság nem szorítkozik egyedül saját határa mivélésére; hanem a szomszéd rákos-csabai, péczeli, gyömrői és üllői határokon is szokott kisebb-nagyobb mértékben bérleni.

Tuzberek, p. Maglód mellett északkeletre, 1321 kat. hold, szép dombos, hajlatos és völgyes határ. Vannak jó agyagos s fekete homokos szántóföldei, szép lábas erdősége; majorjaiban 86, nagyobb részben r. kath., kisebbben ágostai lakosa, a kik egyházilag Maglódhoz tartoznak. Maglóddal ugyanazok főbirtokosai.

Ecser, kevés magyarral vegyült tót község. Maglódtól nyugotra $\frac{1}{4}$, u. p. Vecséstől északra $\frac{1}{2}$ mf. 1690-ben az elhagyottan összeírott helyek közt fordul elő. Azután Verlain Jánosnak, a ki budai kamarai inspector és közvetlen a török hatalom alól kiszabadulás után Pestmegye első alispánja volt-, majd 1722 után pedig első Grassalkovich Antalnak, a Neoaquistica commissio elnökének birtoka lett, mely időtájra mutatkozik újra népesülése is, a midőn a gödöllői urodalomhoz tartozott, melynek kapesában a belgabank által eszközölt részleges eladogatások folytán, utóvégre, 1874-ben a majorsági birtok nagy része is a lakosság tulajdonába került.

A község a dunai nagy síkságra dülő cserhádi dombok déli oldalán, kellemes s a síkságra messze kilátszó szép helyen fekszik. De épütsége szabálytalan, sőt igen rendetlen. Házai, a templomot és paplakot kivéve, földből vertfaluak és zsuptetősök. A hatvanas években szépitő bizottság állíttatott fel: de ez sem volt képes csinosabb és rendesebb építkezést létesíteni. Lakosszáma 822, ebből 813 r. kath. s 9 zsidó. A r. katolikusoknak anyaegyházuk van. Ez előbb leányegyházkép Issaszeghez tartozott. 1740-ben emeltetett anyává, a mikor a gróf Grassalkovich Antal a régi kis imaház helyett, derék tornyos templomot építtetett, mely mellé kényelmes paplakot is csatolt. Az anyakönyvek azonban előbből, 1737-ről kezdődnek. Leányegyházkép hozzá tartozik Maglód és Tuzberek r. kath. lakossága, melylyel népessége 1281-re telik. — Határkiterjedés $2145\frac{116}{1600}$ hold. Ebből $1721\frac{891}{1600}$ szántó, $110\frac{642}{1600}$ kaszáló, rét és kert, $61\frac{1278}{1600}$ szőlő, $7\frac{800}{1600}$ uj ültetésű erdő, $1\frac{725}{1600}$ hold faiskola. — Fekvése dél és nyugot felé sík, róna, északra és keletre dombos. Közvetlen a nagy síkság és hegyes vidék választó vonalán fekvén, valószínűleg e helyirati fekvésnek tulajdonítható, hogy itt az ugynevezett pásztás esőzések ritkán járnak, sokkal ritkábban, mint már csak egy órányira is a határon alól vagy fölül; mert akármely oldalról érkezzenek a felhők, itt rendesen megtörnek és meggyengülnek, a hegy felé menő megtörik a hegyeken, az arról jövő megoszlik a síkságban. De éppen ezért a jégverés is ritka. — A talaj, kevés kivétellel, biztos termésű fekete televényes homok. Van mintegy 100 hold, sűrűbb vegyületű fekete agyagos terület is. Ritka homok igen kevés. Tagosítás név alatt 1852-ben történt meg a birtokszabályozás és eikülönzés. De ténylegesen csak az urasági, plébániai, tanítói és jegyzői földek tagosíttattak. Jelesen szántó és kaszáló illetőségben a plébános részére 48, a tanító és jegyző részére 20—20 hold és néhány □ öl egy tagban adatott ki. A lakosság részéről volt itt $24\frac{1}{2}$ másodosztályu egész urbértelek; ezenkívül volt a községnek mint testületnek, szintén egy egész urbértelek. Az illetőség egy-egy telek után szántóföldben és rétben, ide számítva a beltelket is, 39, legelőben 12 holdra szabott 1200 □ ölével. Minélfogva egy egész telek összesen 51 hold. Szántóföldjüket és réjtüket a telkesek dülönként osztották ki. A legelőt közösen hagyták. Sőt a közöshöz csatoltatott a legkés, tanító és jegyző legelőilletősége is; mivel ezek

többi illetősége a kertek alatti dűlőben, a legjobb helyen hasíttatván ki, csak úgy irta alá a nép az egyességet. ha a legelő nem hasíttatik ki ott, hanem közösen marad. Ugyanekkor a zsellérek legelő illetősége is külön közösen maradt. De ezek azt később 1875-ben felosztották, és pedig úgy, hogy ebből is mindenki illetősége négy részben hasíttatott ki.

Főbb földtermékek: a tisztabuza, rozs, árpa és zab, azután kukorica, burgonya és dinnye. Mindezek a házi szükség kielégítésén kívül eladási cikket is képeznek. Különösen nevezetes hasznót hajt a burgonya-termesztés, mely czikk a főváros közelségénél fogva mindig biztos vevőre talál, s jövedelme a tisztabuza termesztésével vetekszik. Termesztetik még kitűnő kender: de csak házi szükségre. A nép szorgalmas földmivelő: de nagy hibája, hogy a trágyázást kellő mértékben nem gyakorolja, minélfogva a földek, a folytonos vetés mellett, a mindinkább növekedő tökéletes elsoványodásnak és kicsigáztatásnak néznek elé.

Szarvasmarha-, ló- és sertésenyésztés eléggé jó karban áll. A fenálló közlegelő használatára nézve azon szabályzat van, hogy minden egynegyed telek után 4 darab marhát, 1 sertést és 2 malacot szabad a közlegelőre hajtani. Fő figyelem a tehéntartásra van fordítva; azon oknál fogva, mert a tejnek, turónak, tejfelnek Pestre szállítása jelentékeny hasznót ad. E cél végett tehát a gazdák szép luczernásokat is alakítottak; a gazda közönség néhány év óta kitűnő svájci bikákat tart. — A sertésenyésztésre szintén gond van fordítva, különösen jófajú kanok tartása által. Mielő helyben nincs; hanem kanczáikat a jobb módúak Monorra hordják fedeztetés végett.

Már fekvésénél és talajánál fogva kitűnő hivatása volna a községnek a bortermelésre. Az egészen délnek fekvő oldalakon, épen a főváros közelében, kevés fáradsággal országos hírű bor volna termelhető. Azonban e kincsét a lakosság elhanyagolja; sem a szőlőművelésre, sem a borkészítésre nem fordít kellő figyelmet. A gyümölcs-termelés tagosítás után az által vett lendületet, hogy Orem János helybeli esperes és plebános nemcsak saját kertjében alakított faiskolát, tagbirtokán pedig gyümölcsöst, melybe a legkitűnőbb gyümölcsfajokat nagy gondnal s áldozattal összegyűjtötte és szaporította, hanem a községi faiskolát is szigorú felügyeleti gondozása alá vette, s ez által a népnek is anyagot szolgáltat a nemes gyümölcsészet felkarolására. Azonban e hasznos foglalkozás előhaladása mind a mellett lassan megyen.

Munkaerőben nincs bővség. Mert a nép ugyan igen szorgalmas és dolgoz, úgy hogy a földművelésre nemcsak saját határában, hanem a szomszéd határokból is feles, vagy bérliképp terjedt mértékben szokott vállalkozni, azon kívül innen napszámosok a pesti határra szintén tömegesen járnak: de épen e mindenfelé vállalkozó szellem, helyben nagyon megszűkíti és megdrágítja a munkaerőt; úgy hogy mind napszámos, mind cseléd dolgában más községekben kell a kielégítést keresni. Azt lehetne gondolni, hogy e körülmények folytán a nép vagyonszáma kitűnő emelkedésben van. Azonban ha a takarékos, józan gondolkodásuaknál erre van is követést érdemlő

példa; de a nagy tömegnél gátolja az előhaladást az itt különösen a ruházatban elharapódzott fényűzés. — A mező-rendőrség állapotáról kevés dicséretes mondható. Iparos mindössze egy pár takács, kovács és csizmadia van. A kereskedést két kis boltos szatócs űzi. Fő piac Budapest, a hová a lakosság minden eladni valóját hordja, és a honnan minden ruházati s ipartárgyi szükségét teljesíti.

Eladó birtok Ecsereen ritkaság. Ha akad, akkor kerül reá helyből vevő. A házak rendesen drágák, egy földből vertfalú, zsuptetős paraszt ház $\frac{3}{4}$ holdnyi belsőséggel 1500 frt körül kél; egy negyed telek külső földnek ára, belsőség nélkül, ez előtt 2000—2500 frtig felment; mostanában leszállott az ár, és 1200 frt körül áll.

Ünő, kevés némettel vegyült magyar község, Budapesthez dél-keletre 3 $\frac{1}{2}$ mf., az osztrák államvasut mellett, vasut-, posta- és táv-irda-állomással. Régi lakott hely; a török világ után, 1690-ben elhagyottkép iratott ugyan össze — valószínűleg mint nagy országutban eső helyről, az utolsó küzdelmek közt széljelriadván lakosai: de csakhamar visszatértek azok, és ismét lakott lett; mert az 1695-iki portaigazításkor már a lakott helyek közt vétetett fel, 1 egész porta vettetvén reá. Ekkor a váci püspökség birtoka volt; később a megosztzkodáskor a váci káptalané lett, a mely a földesuri illetőségeket mai napig birtokolja. A község alacsony hőkök halmokkal váltakozó sík téren, az osztrák államvasut jobb oldalán fekszik. Keresztül megy rajta a pest-szolnoki megyent. Fő utszája, a melyen ez átvonul, elég széles: de nem egyenes; valamint többi utszái is többnyire elég szélesek: de szabálytalanok, s a lapályos fekvésnél fogva igen sárosak. A házak eleje ákáczfákkal többnyire kiültetett. A házsorokat legtöbb helyen messze benyuló és széles kert-terek szaggatják, a melyek szintén eléggé befásítottak. Az építkezés közönségesen sár-, vályog- és vertfalra, azután nád- vagy zsuptetővel történik ugyan: de mostanában a csinosabb és zsindeletetős épületek is szaporodnak, sőt egy pár cserepes is van. Az országut mellett a falu közepén van tágas emeletes fogadója. Lakosszám 1935; ebből 1449 r. kath., 375 ref., 93 zsidó, 18 ágostai. — A r. katolikusoknak magasan álló derék tornyos templomuk van; anyaegyházuk 1727-ben keletkezett, mely időtől anyakönyveik is kezdődnek; hozzá tartozik a gyömrői r. kath. leányegyház, s azután Péteri, Felső-Vasad s Lőb r. kath. lakossága, melylyei népessége 1948-ra telik. A reformátusoknak szintén van tornyos templomuk s előkönyörgővel ellátott régi leányegyházuk, mely a gyömrői anyaegyházhoz van csatolva.

Határkiterjedés 5733 kat. hold; ebből az adósorozat szerint 2513 szántó, 638 kaszáló, 1993 legelő, 72 erdő, 116 szőlő, 5 nádas, 396 beltelek, utak stb. terméketlen. Fekvés: homok halmokkal váltakozó sík. Talajminőség: a dél-keleti és déli részen tulnyomólag fe-

keze homokos, azután ritkább sárga homok; ugyanitt van kevés agyagos földre is, néhol szik-foltokkal vegyülve; — a keleti és északi rész gyakran változó halmos és majd ritkább, majd sűrűbb, de termő homok; — az észak-nyugoti és nyugoti oldal, a melyet legnagyobb részben legelő foglal, általában ritka homok s ugyanitt többfelé szélhordásos buczkák is fordulnak elő. — Volt $54\frac{6}{32}$ negyed osztályu urbértele. A tagosítás 1862-ben ment végbe, a lakosság részéről ismét dűlőkre osztozással. — A nép szorgalommal és jól miveli földet. Kerti veteményt, dinnyét, tököt bőven termeszt. A vetett takarmány, csalamádé és lucerna termesztés szintén évről-évre nagyobb terjedést vesz. Az állattenyésztésre, főképp jó tehének tartására gond fordítatik. A szőlő nagyobb részben ki van vénülve s az egész kevés jelentőséggel bír; több jelentősége van némelyeknél a gyümölcstermelésnek. A káptalani urodalom nagy bérletben kezeli birtokát, s gazdasága burgonyaszesz-gyárral s téglá-égetéssel is kapcsolva van. Ugyancsak a káptalani urodalom részéről homok erdősítések történnek, a melyeknek évenként szaporítása bérleti szerződési feltételkép van kikötve. — Fő piacza a lakosságnak Budapest, a hová tejet, vaját, turót, baromfit, sok burgonyát, sárga- s görög-dinnyét, tököt és más kerti veteményt hord.

Lőb, p. Üllőtől délre $\frac{3}{4}$ mf., Üllő és Ócsa, illetőleg Pakony közt, 2392 kat. hold, lapos halmokkal s buczkákkal váltakozó általában homokos terület. Számos birtokosa van, tanyákra osztott gazdaságokkal. Lakosszáma 65 r. kath., 28 ref. lélek, a kik vallásilag Üllőhöz tartoznak. 1690-ben, mint elpusztult hely, a Fáy-család birtokakép iratott össze.

Vecsés, magyarral vegyült német falu, Üllőn fölül 1, Budapesttől dél-keletre $2\frac{1}{2}$ mf., az osztrák államvasut mellett, vasut-, posta- és vasuti távirda-állomással. Egészen új telep. A török világ után összeirt helyek közt még neve sem fordul elő. II-ik gróf, illetőleg I-ső herczeg Grassalkovich Antal telepítette 1791—92 tájon. A megyének Balla Antal által 1793-ban készített nagy térképén már mint jelentékeny népes hely van kitéve. — Lakosszáma most 2140, ebből 2042 r. kath., 64 zsidó, 32 ágostai, 2 ref. A r. katolikusoknak anyae gyházuk van, a mely 1797-ben szerveztetett, a honnan anyakönyvei is kezdődnek; hozzá Halomegyháza s Ferihegy puszták r. kath. lakossága is tartozik, mely az egyház népességét 2312-re emeli.

A község a vasut baloldalán egyenes síkon fekszik. Épültsége egészen szabályos, széles egyenes hossz- és kereszt-utszákkal. Az utszák fakkal rendszeren kiültetettek. A házsorokat a házak folyásában messze benyúló kertközök választják. Az építkezés többnyire vertfal és vályogra, azután zsup- vagy nádtetőre történik ugyan: de esinos, rendes és tiszta; azon megjegyzéssel, hogy a falak többnyire alacsonyabbak, mint Soroksáron; különben a lakóházakkal az istállók itt is hosszasan egyfolytában építvék, s a házak előtt többnyire külön tető alatt állanak a pinczék, az utzára menő nagy vasalt rácsos aj-

taikkal. A széles fő-utsza közepén, melyen a pest-szolnoki megyeunt vonul végig, kitűnik a derék emeletes fogadó.

Határterület 3891 kat. hold; ebből az adószorozat szerint 2086 szántó, 300 kaszáló, 1048 legelő, 174 szőlő, 23 nádas, 260 beltelek, utak és terméketlen. Az egész róna; csak északi részére hat ki egy kevésbé Ecsér fölül a Cserhát szélső dombjainak ellapuló nyulványa. Talajminősége nagyobb részt sárga homokos, sok helyen kavicsos altalajjal; a déli oldalon van réti lapos fekvésű, könnyű fekete agyagos földje is, de aránylag nem sok. Kaszáló réttei jók, csak hogy nedves években a víz laposait sokszor felveszi. Volt 41²⁰/₃₂ urbértelke. Az elkülönzés és szabályozás 1863-ban ment végbe. Ezután a legelőből és a rétség szárazabb részeiből sok feltöretett. A nép nagy szorgalommal s tisztán miveli földjeit, gondosan trágyáz, a gabonaféléken kívül nagyban űzi a kukorica- és burgonya-termelést; lapos, rétes földjein sok répát s zöldséget termeszt; a vetett takarmány, azután házi kerteiben a kerti vetemény-termelést szintén kitűnő mértékben gyakorolja; mindezek mellett pedig fő jövedelemforrásainak egyike a tehéntartás és tejgazdaság, termékeinek a fővárosi piacra éléuk szállításával. A szőlőmivelés és gyümölcstermelés szintén jelentékeny számot tesz. Emelkedett fekvésű homoki szőlőskertjein kívül, a szomszéd Ferihegy pusztán is sokan birnak szőlőt; ezen kívül néhol a házi kertek szintén szőlővel beültetvők; gyümölcsfával pedig úgy a szőlők, mint a házi kertek bővelkednek. Van 1200 □ ölnyi községi faiskolája, szakértő kertész kezelése alatt, fanemesítéssel jó karban. A lakosok saját határjukon kívül, a szomszéd pusztai határokon, Lőbön, Halomegyházán, Szent-Lőrinczen stb., sőt a pesti határon is feléből és bérben, sok földet mivelnék.

Alsó-Felső-Halom, vagyis inkább *Halomegyháza*, p. Vecséstől nyugot-délre $\frac{1}{2}$ mf., északról délre hosszan nyulva Vecsés, Gyál, Pakony stb. közt. 3889 kat. hold. Nagyobb részben szép sík terület. Több felénél szántó. Vannak jó fekete agyagos és fekete homokos földjei is: de ritkább homokos is bőven; buczkaja aránylag nem sok; közepén és alsó részén több vizes mocsárja s nádas laposa. Hajdan falu volt. Alsó felén régi elpusztult templomának helye. A gödölői urodalomhoz tartozott. Volt két derék majorja. Most több birtokosa van. — Majorjaiban 168 r. kath., 39 ref. s 11 ágostai, összesen 218 lélek lakik.

Ferihegy, p. Vecsés, Ecsér és Rákos-Keresztur közt. Mintegy 1500 kat. hold, dombos, halmos, majd lapos és hajlatos, kis részben sárga agyagos és löszös, nagyobbban fekete és szürke homokos terület. Többnyire szántóföld, egy része szőlővel van beültetve; van kevés bokros erdeje. Csak nem rég is még kiegészítő részét képezte a szomszéd Szent-Lőrincz pusztának. Hg Grassalkovich gödölői urodalmához tartozott; azon urodalom alatt szesz-gyárral és sörházzal kapcsolt jeles majoros bérgazdaság folyt rajta, melyet elsőbb Mayerffy Ferencz, a folyó század első felében élt híres nagy bérlő szerelvén fel, tőle vette Ferihegy nevét, a ki itt egyszersmind mintegy 100 holdnyi kitűnő majorsági szőlőt is telepített. A gödölői urodalom felosz-lása után, ez kiszakítva Sz.-Lőrinczből, külön pusztakép adatott el, s

elsőbb Szontágh Samu birtokába került, ki itt még folytatta, sőt különféle építkezésekkel szaporította az iparos gazdaságot. Most azonban a birtok b. Podmaniczky János kezén van, s a szeszgyár és sörház a mostoha idők miatt szünetel. Lakosszám a majorban. pusztán és szőlőhegyen 138 lélek, kik közt több száznál r. kath. s Vecséshez tartozik, a többi protestans.

Kis-Pest, vegyes népességű új község, az osztrák államvasut közelében, annak jobb oldalán, Pesten alol 1, Pesti-Kőbánya és Vecsés közt, amattól $\frac{1}{2}$, ettől $1\frac{1}{2}$ mfre, u. p. Kőbánya. — Szent-Lőrincz pusztán van települve, a mely a hg Grassalkovich-féle gödölői urodalom felosztatása után, mint ahoz tartozott pusztá, több részre felosztva eladatván, Rózsa Lajos, Herrich Károly és Egert József, az abból vásárlott részleteikből osztottak itt ki és adtak el egyeseknek házhelyeket. Így kezdett a község 1871-ben alakulni. 1875-ben pedig már önálló nagy községkép szervezkedett. Akkor egy másik újabb telep is egyesült vele, melyet az előzőnek közvetlen közelében, Törökfalva név alatt Török Ferencz telepített. A törökfalvai rész Szent-Lőrincz pusztá legfelső végén, mindjárt a pesti határ szélén, a határ-ésárdán kívül, a pest-szolnoki megyeút baloldalán, ez és a vasut közt, a tulajdonképeni Kis-Pest pedig kevésse kiljebb, a jobb oldalon terül, Amaz mintegy 50, ez 800-nál több háztelket foglal, melyek többnyire 300 □ ölével mérettek ki. Törökfalvának két utszája párhuzamban megy az országúttal. Kis-Pest alakzata több egyenes és széles, hosszára és keresztbe menő utszával egészen szabályos, középuitt egy nagy térrel, melyből a főutszak széljel sugárzanak. A fekvés egészen sík, kevés agyaggal vegyült homokos talajon, mely mindenütt egészséges és jó ivó vizet, és pedig nem nagyon mélyről szolgáltat. A házak eleje már sok helyen ákáczfával kiültetett. Épületeinek falanyaga többnyire kő és téglá, azután ezekkel vegyes vályog: de van kevés számban tiszta vályog és vertfal is. A tető ellenben tulnyomólag cserép, csak kisebb mértékben fazsindely. Az építési modor általában városias, csinos. Ugy hogy a mint kezdetben megindult, e községnek gyors és szép kifejlésre lehetett kilátása, s csakugyan a Budapest körül a pesti határon kívül mostanában keletkezett új telepek közül a legsikerültebbnek mutatkozott. Azonban most ez is nagyon megérzi a pénzetlenre változott idők beállását, mely körülmény nemcsak megakasztotta, hanem még vissza is vetette fejlődésében; miután sokan, a kik itt jó reménynyel telkeket vásárlottak és építkezni kezdettek, meghiusulva látván reményöket, vagy adósságba keveredvén, összebb szorulni, vagy szerzeményöket eladni kénytelenek, mely körülmény a népességet is hátrányosan változóvá teszi. De azért a folyó 1877-ben

r. kath. templomot kezdett építeni a község, s azt észre tető alá is hozta, s már iskolája van. /Lakosság most mintegy 1000 lélek, kevés híján mind r. kath., a kik leányegyházkép az ide $\frac{3}{4}$ mfre eső Soroksárhoz tartoznak.

Határa a községnek tulajdonképen nincs, vagyis csak addig terjed, a meddig a házhelyek. Mind a mellett a lakosok közül némelyek a körülfekvő szentlőrinczi pusztán és a pesti határon kisebb-nagyobb mértékben földmiveléssel is foglalkoznak. De fő részben a lakosság mindenféle kézmivesből, majorosokból, tehenészekből, fuvarosokból, kertészekből, munkásokból, napszámosokból és kisebb vállalkozókból áll, a kiknek nagy részök a fővárossal, azután Kőbányával közlekedik és dolgozik. Van egy pár épületfa kereskedő, néhány szatócs és kocsmáros; van már kávéház is. Különösen a napszámosok egy része a vasutnál, a közel kavicsbányákban, a sertéshizlalóknál, a szentlőrinczi pusztán levő majorokban és a pesti határon keres és talál foglalkozást. A földesuri jogot az italmérési királyi kisebb jog tekintetében gróf Lónyay Menyhért gyakorolja, a ki a szentlőrinczi pusztán levő birtokával az egész pusztára kiterjedő italmérési jogot és a régi csárdát is megvette, s ez alól csak Törökfalván van egy kivételes birtok rész, a mely szintén a rajta levő regale-joggal vásároltatott meg. — Házak eladása ez időszertint itt szabadkézből s végrehajtás után is gyakori. Vannak 1000—2000, de 5000—6000 frtos házak is. — Osztáskor a telkek □ öle 2—3 frton kelt. Most olcsóbbért lehet venni. Sok üresen álló telek is van meg. De meg van a telep jövője, mihielyt a pénztelenség szűnik; valamint környezetében a tovább fejlődés alkalma sem hiányzik. A törökfalvai részszele szemközt az országot jobb oldalán, egész a kis-pesti részig buzódólag vannak a megbukott Cottage-társaság telkei, melyek új kiosztásra várnak, azonkívül Kis-Pesttel szemközt az országot baloldalán levő szántóföldek szintén alkalmasak még a kiosztásra. és a telep népességét a közvetlen közelében levő kisebb területű majorok is közvetlen szaporitják.

Szent-Lőrincz, szép pusztá, a pesti és vecsési határ, azután Gubaes és Péteri pusztá közt. Herczeg Grassalkovich birtoka, s annak idejében a gödöllői urodalom tartozéka volt, 6300 hold területtel. A század elején urasági majoros gazdaság folyt rajta; volt vadaskertje, vadas erdeje. Később Mayerffy Ferencz és a Jurenákok kezelése alatt, nagy állattenyésztő, göboly hizlaló és iparos bérgazdaság volt, több majorra oszolva. Különösen Mayerffy Ferencz alakította ezen a Ferihegyi iparos gazdaságot, mely nevét is tőle vette. Báró Sina Simon kezére mevént át a gödöllői urodalom, az alatt Szent-Lőrincz egy külön urodalmi igazgatóság fejevé tetetett, mintegy 24,000 hold pusztai terület, Péteri, Gubaes, Halom, Sz.-Mihály stb. kapcsoltatván hozzá. Utóbb a belga-bank birtokába jutván, a puszták külön eladatnak, ebből is Ferihegy külön kiszakittatott, azonképp kiszakittatott Kis-Pest területe, sőt az ezeken kívül maradt Szent-Lőrincz szintén több részletre osztva, több birtokos kezére került. Ekkor már a vadaskert nem volt meg, miután az 1848 alatt és után elpusztult.

Az egész határ kevés halommal változó sík róna. Talaja többnyire szürke, néhol egészen ritka homok; de vannak fekete homokos, néhol agyagos, szép fekvésű szántóföldei is. Imitt-amott vizes lapos s turján sem hiányzik. Főbirtokosa most gróf Lónyay Menyhért, ki mintegy 1000, és Cséry Lajos, a ki 2600 holdat bir belőle. Különben a terület tényleges használatára nézve háromfelére osztható. A legnagyobb rész a gazdasági terület, melyen több gazdasági major van; azután van a községi terület, a melyet Kis-Pest foglal, és e név alatt épen leírtam; — a harmadik rész nyári lakok területe, mely czélra mintegy 100 holdat gróf Lónyay Menyhért adott el saját tagja erdős részéből. A pusztát északkeleten végig szeli az osztrák államvasut, melynek itt Kőbánya és Vecsés közt, igen szép állomása van. Ez a régi vadaskert és erdő fölött megyen el, mely rész gróf Lónyay birtokához tartozik. Az erdő alatt ő adományozta az indóháztelket. Ugyanitt vannak a nyári lak telkek, melyeken pesti birtokosok által már mintegy 16 diszes nyári lak van építve, kellemes hűsölőkkel az erdőből hozzájuk alakított parkokban. Közel ezekhez az erdőben van gróf Lónyay Menyhért igen szép új nyári kastélya, mintegy 10 hold terjedelmű nagyszerű angolkerttel, a mellett különféle kellékekkel felszerelt majoros gazdasága, közép állományban 120 darabot számító jeles tehenészettel. Az erdő fölött jó fekvésű s jeles bortermő szőlőhegy, a mely azonban már Férihegyhez tartozik.

A pusztta mindenfelé fasorokkal van táblákra osztva, azután a ritkább homokos helyeken csoportos ültetvények vannak; a közlekedési utak szintén mindenfelé, különösen a pusztán végig vonuló pestszolnoki megyei ut, faszegélyzettel kiültetvék. A megyeint mellett van egy régi nevezetes csárdája, a »Szarvas« csárda; ennek közelében régi jó forgalmu s most is dolgozó téglagyár; a vasut mellett az osztrák államvasut társaságnak gazdag kavicsbányája; kavicsbánya ezenkívül is többfelé, minthogy az altalajt sok helyen kavics rétegek foglalják.

A régi urodalmi fő majort Cséry Lajos birja. Ez Kis-Pesten kívül, az országuttol jobbra fekszik. 2600 hold terület tartozik hozzá. 1872-ben szereztetett a belga-banktól 280.000 frton. A major 30 különféle épületet foglal; a fő épülettőlleg udvar közepén Szent-Lőrincz tiszteletére szentelt kápolnával, mely még herczeg Grassalkovich idejéből való, alatta sirbolttal. Közel a major felett a pusztának legemelkedettebb pontján egy igen szép kilátású gloriét. Ez az 1814-dik év emléke, a midőn III. hg Grassalkovich Antal nagy vadászatot tartván itt, arra az osztrák s orosz császárt és porosz királyt is meghívta s azok tiszteletére építtette ezt, a kik innen nézték a vadászatot. Gyönyörűvé teszi a pusztát a sok faültetvény, igen nevezetessé pedig az itt fenálló nagyszerű tehenészet, mely valószínűleg egy tömegben a legnagyobb hasonló vállalat az országban.

A faültetéseket a század első negyedében Mayerffy Ferencz kezdeményezte. Cséry ur szorgalommal folytatja. 1872 július 1. óta, mikor a birtokot átvette, már 500,000 csemetét ültetett ki, részint szegélyzeti sorokban, részint csoportokban, a ritkább homok foltok megkötésére. A terület egynegyede homokos legelő, ez különösen ritkás ültetvényekkel folyvást fásittatik. — A tehenészet 24 év óta

áll már fen; előbb a pesti városerdő mellett, az István-mezőn volt. Alapja svájci faj, de egy részben hollandi, másban angol fajjal van átkeresztelve, és most már egy külön önálló megállapodott saját fajt képez, mely mégis időnként eredeti hollandi és angol bikákkal s tehennel kap vérfrissítést. 1865-ben még az istvánmezői majorban az országos gazdasági egyesület által rendezett kiállítás alkalmával a király is megsejmelte. Sok kiállításról bir már kitüntető jutalmat. Különösen 1866-ban a bécsi kiállítás alkalmával kiálltmánya egyszerre három jutalmat nyert; három éremmel, 75 darab aranyat. Az első jutalom is ennek ítéltetett oda. Most az állomány 320 nagy darabot számlál. E közt 200 rendes fejő. A többi ellőfélben levő hasas, már épen felellett, vagy elapasztott s a rendes fejők számából kihagyott vagy növendék üsző. Van 7 darab rendes fedezési használat alatt álló tenyész bika, 16 növendék. A borjuk egy éven alol ezen fölül vannak. A telep szükséges ujitását $\frac{3}{4}$ részben maga neveli; különösen a tenyész bikákat mindig, kivéve azon telivéreket, melyek időnként a vérfrissítés tekintetéből hozatnak. A tehének egy negyede, többnyire olyankor, mikor a tejkereslet kielégítése, vagy egyenes szaporodás, vagy a rendes állományban levő darabok apasztása, ellésre tömegesebben kerülése, vagy más ok folytán, pótlást igényel, vásárlás útján, és pedig leggyakrabban hazai tenyésztésből, ritkábban külföldről szereztetik. A belföldi tenyésztésből különösen a tolnamegyei sváb helyek: Gyöng, Tevel, Mórág stb. szoktak használható tehenekeket szolgáltatni. A telep maga, csak a legjobb tehének kiválasztott ivadékat neveli fel; a többit gyenge korán elárusítja. A felneveltek közül a saját szükségére nem igényelték szintén eladatnak. Vásárlók többnyire a nagyobb urasági gazdaságok. Bármennyire kedvezőleg kínálkozzék is az alkalom, nagyon kivételes eset, hogy akár bikák, akár tehének, fajnemesítés tekintetéből a nép gazdaságok kezére kerüljenek. Legalsó ár egy két éves bikánál 150, közép ár 300 frt. Az orosz kormány vásárolt itt 1874-ben 1 bikát és 5 tehenet darabonként átlagosan 600 frtjával.

Az egész gazdaság a tehenészetre van fektetve. A legelőn kívül, a mely mintegy negyedét foglalja a területnek, s homokos talaju lévén, folyvást ültetvényezéssel javíttatik, az egész terület fele, rendszeren takarmányt terem. Vannak természetes kaszálók is: de nem elegendő mennyiségben. Ezek vetett takarmánnyal pótolhatnak. Évenként 400—450 hold föld kerül trágyázás alá. A trágyázás rész mindig takarmánytermesztésre szolgál. Közép mértékkel 150 hold rendszeren luczerna alatt áll, 40 hold répával miveltetik; a többi részen takarmány kukorica, búkköny és búkkönyös zab a főtermék. Trágyázás tekintetében nem szorítkozik a gazdaság csupán saját trágyatermelésére; hanem vásárlás útján is szaporítja azt, annyival, a mennyit csak kiszállítani képes. Erre a pesti és kőbányai közel levő sertés hizlalónál van jó alkalom. Ezen hizlalók trágyakészletét rendszeren gróf Lónyay Menyhért és Cséry Lajos szokták megvenni s vasuton szállítják Szent-Lőrinczre: de ugyancsak vasuton még távolabb szeszyárakból és serfőzőkből is szállítanak. Egy 1200 □ öles holdra sertés trágyából 300, szarvasmarha trágyából 400 mázsa szokott szá-

mittatni. De a saját takarmány szükség még ily erős trágyázás mellett sem elég. Téli takarmányul pénzen is szokott a gazdaság szénát venni. Azon kívül egész éven át vásárol korpát, malom rosta alját és sermalátát, s a szálás takarmány mellett a fejősöknek ez a fő eledelök, melynek elkészítésére, a szálás takarmánynak szecskává vágottan, lisztesneműekkel, malátával és gyökfélékkel keverése mellett, a fűlesztési rendszer alkalmaztatik. Ezelőtt szeszgyár is dolgozott a majorban, de ez az adó terhes volta miatt már az előző birtokosok alatt megszűnt s most is szünetel; moslékolás egyébkép sem használtatik. Van azonban forgalomban egy gőzmalom egy lisztköre és egy darálóra, 8 lőrejtű gőzgéppel, mely egyszersmind a répa- és szecskavágót, egy fáfűrészszel együtt hajtja. A termelt tejmenyiség átlagösszegeben naponként 1000 liter, mely fris minőségben szállíttatik Pestre, literenként 14—16 krajczárjával.

Takarmányon kívül, főtermék a rozs és kukoricza. A gazdaság gőzcseplővel dolgozik; vannak azután vető, gyűjtő, irtó, kapáló s répamivelő gépek is. Van 25 holdas gyümölcsös, melyet b. Sina nagy gondnal ápolt, s a mostani tulajdonos szintén ápol, konyhakertessel kapcsolatban rendes kertész kezelése alatt. Az ültetvények csemete szükségletének fedezésére ákác és eperfa faiskolák állanak fen. 19 hold szőlő is van, nagyobb részben magán birtokosoknak kiosztva. Szarvasmarha hizlalás nincs; juhászat csak annyiban, a mennyiben a különben fel nem használt tarló és legelő ürökkel használtatik ki. Sertésenyésztés szintén csak kicsiben.

Cselédben, napszámosban a pusztán nincs hiány. Ezt a körülfekvő községeknek leginkább magyar lakossága szolgáltatja. A szegődésesek s cselédek nagy része feleséges s kintartásra van. Általában családjá számára is a pusztán káp lakást, azután marha- és sertéstartása, azonkép kukoriczaföldje van, s így készpénzre vive a tehenészek, béresek, kocsisok bére 240—260 frt körül rug. A kertész, gépész, bognár, kovács, molnár, vinczellér, béresgazda és tehenészgazda magasabb szegődéssel vannak.

Összes lélekszám az egész Szent-Lőrincz pusztán, a többi majorokat, nyárilakokat, vasutállomást stb. lakott helyeket együtt értve, 316 lélek, ebből a Cséry majorra 212 esik; ennék $\frac{4}{5}$ -de r. kath., a kik leányegyházkép Soroksárhoz tartoznak: de a Cséry majorban van számukra Sz.-Lőrincz tiszteletére szentelt kápolna; azután egy tanító alatt pusztai iskola, melynek tanulói száma 50—60, s azt a szomszéd Gubacs és Péteri puszták lakosai is gyermekeik számára tandíj nélkül használják, a kápolnában pedig a tanító által rendes istenitisztelek tartatnak.

TARTALOM

ÉS

BETÜSOROS HELYMUTATÓ.

A) TARTALOM.

	Lap
Munkabeosztás s annak indokolása	1
I. Pilisi alsó járás	2
A) Csepel vagy Ráczkevi sziget	2
B) A járásnak a Duna jobb oldalán eső része	39
II. Pilisi felső járás	70
A) Szent-Endre rendezett tanácsu város	70
B) A járásnak a Duna jobb felén eső hegyes része	77
C) A Szent-Endre, másképp Monostorsziget s a Kis-Duna jobb- partján a szigeti községekhez tartozó részek	101
III. Váci felső járás	108
A) Vác rendezett tanácsu püspöki város	108
B) A járás községei	118
IV. Váci alsó járás	153
V. Keckskeméti felső járás	181
VI. Keckskeméti közép járás	210
A) Czegléd rendezett tanácsu város	210
B) A járás községei	224
VII. Keckskeméti alsó járás	231
A) Nagy-Kőrös rendezett tanácsu város	231
B) A járás községei	253
VIII. Kis-kun járás	257
A) Rendezett tanácsu városok	258
B) A járás községei	262
IX. Solti alsó járás	270
X. Solti közép járás	294
XI. Solti felső járás	313
XII. Pesti alsó járás	338
XIII. Pesti felső járás	364

B) BETÜSOROS HELYMUTATÓ.

	Lap		Lap
Abony, Szolnok-Nagy-Abony		Acsa, (Jacsa) tót község . . .	121
magyar mezőváros . . .	226	Adacs, Peszérrel kapcs. pus- tai község	357
Ács, pusztá, Akasztó mellett	271		

Lap	Lap
<i>Adács</i> , régi helynév, Duzsnok és Nádudvar közt	—
<i>Alaszió</i> , magyar község	271
<i>Albertfalva</i> , (Saxenfeld) ném. f.	39
<i>Alberti</i> , tót-magyar mezőváros	365
<i>Aligvárdá</i> , p. Sz.-István mellett	292
<i>Allag</i> , Kis- és Nagy-, pusztá, Duna-Keszíhez tartozik	144
<i>Almás</i> , Tó-Almás, magyar k.	192
<i>Almás</i> , Tót-Almás, elpusztult régi község, most pusztá a tót-györki határban	124
<i>Alpár</i> , magyar község	257
<i>Alsó-major</i> , p. Biához tart.	53—55
<i>Alsó-mégyszállás</i> , a kalocsai határ része	300
<i>Alsószállás</i> , p. Halashoz tart.	261
<i>Ancs</i> , p. Domonyhoz tartozik	171
<i>Anyácsa</i> , pusztá, Tök és Zsám-bék mellett	70
<i>Angyali</i> , dunasziget, Ráczkevi-hez tartozik	9
<i>Apaj</i> , p. Dömsöd mellett	338
<i>Áporka</i> , magyar nemes község	339
<i>Apostagh</i> , magy.-ném.-tót k.	322
<i>Aranyegyháza</i> , p. Szabadszálláshoz tartozik	268
<i>Árboz</i> , p. Nagy-Köröshöz tart.	242
<i>Aszód</i> , magyar, tót, német mv.	172
<i>Babád</i> , Alsó, Felső, p. Dabas mellett	355
<i>Babath</i> , p. Gödöllőhöz tartozik	171
<i>Bagh</i> , magyar község	175
<i>Kis-Bagh</i> , p. Baghoz tartozik	176
<i>Bábony</i> , p. Kun-Sz.-Miklóshoz tartozik	266
<i>Baldzs</i> , Kis-Balázs p. Fülöpszálláshoz és Szabadszálláshoz tartozik	270
<i>Balisziget</i> , dunasziget Szeremlénél	294
<i>Balota</i> , p. Halashoz tartozik	261
<i>Bálványos-Hugye</i> , vagy Kapufa, p. Ráczkevihez tart. 4 és 10	4 és 10
<i>Bálványos-Hugye</i> , a dömsödi határon	333
<i>Bánegyháza</i> , régi pusztá, beolvadt a keczeli határba	280
<i>Bánkháza</i> , p. Peregh mellett	339
<i>Bányasziget</i> , p. Uszodhoz tart.	311
<i>Baracs</i> , p. Tatár-Szentgyörgy mellett	361
<i>Barátságos</i> , p. a nagy-körösi határ része	242
<i>Bátya</i> , dalmát-magyar község	307
<i>Becse</i> , Sziget-Becse, német f.	33
<i>Békás-Megyer</i> , német f.	93
<i>Bene</i> , p. Lajos-Mizséhez tart.	264
Jászládányi <i>Bene</i> p. Lajos-Mizse mellett	265
<i>Bénye</i> , elmagyarosodott tót f.	373
<i>Berczel</i> , Czegléd-Berczel, magyar-német község	208
<i>Berke</i> , Nagy- és Kis-Berke p. a kalocsai határban	299
<i>Besnyő</i> , p. N.-Köröshöz tart.	242
<i>Besnyő</i> , pusztá Sári mellett	353
<i>Besnyő</i> , Mária-Besnyő, p. és bucsujáró hely, Gödöllő m	170
<i>Bia</i> , magyar község	52
<i>Bicske</i> , Tápió-Bicske, magy. k.	201
<i>Bille</i> , p. Mende és Péteri közt	383
<i>Birincsek</i> , p. a t.-szelei határ	224
<i>Biskó</i> , dunarév Sz.-Benedeknél	312
<i>Bócsa</i> , Kis-Bocsa, Nagy-Bocsa, két p. egymás mellett, mindenik Tázlárhoz tartozik	278
<i>Bodogvár</i> , p. Halashoz tartozik	261
<i>Bogdány</i> , Duna-Bogdány, német-magyar község	99
<i>Bogyiszló</i> , magyar község	309
<i>Bojár</i> , p. Harta és Solt mellett	319
<i>Boldogh</i> , magyar falu	181
<i>Borony</i> , Csobánka f. régi neve	90
<i>Bottyán</i> , tót-magyar falu	137
<i>Böd</i> , régi helynév Kalocsán felül, Bakod mellett	—
<i>Bögh</i> , Ó- és Új, két népes p. Kécske mellett	256
<i>Böszér</i> p. Vadkerthez tartozik	279
<i>Böször</i> , p. Kun-Szentmiklóshoz és Szabadszálláshoz tartozik	266 és 268
<i>Budafok</i> , köznéven Promontór	40
<i>Budakeszi</i> , német község	77
<i>Budaörs</i> (Budiás) német k.	49

	Lap
<i>Bugyi</i> , magyar község	340
<i>Bulgár</i> , régi helynév Sz.-Endre és Tótfalu körül 77, 101 és 107	
<i>Csaba</i> , Pilis-Csaba, német-tót község	84
<i>Csaba, Rákos-Csaba</i> , magyar k.	160
<i>Csabány</i> , p. Szalk-Szent-Mártonhoz tartozik	330
<i>Csábor</i> , p. Vadkerthez tartozik	279
<i>Csala</i> , p. Császártöltés mellett	284
<i>Csandád</i> , magyar község	289
<i>Csandád</i> , p. Duna-Vecséhez tartozik	329
<i>Császártöltés</i> , magyar-német k.	282
<i>Cselőte</i> , p. Váczhhoz tartozik	116
<i>Csemő</i> , homokos erdős legelő Nagy-Köröshöz és Czeplédhez tartozik	242
<i>Csengőd</i> , p. Páhihoz tartozik	277
<i>Csep</i> , régen Síp, német-szerb f.	29
<i>Csepel</i> , német-magyar község	17
<i>Csereviz</i> , Ráczkevihez tartozó erdős pusztá	9
<i>Csertő</i> , Kis- és Öreg-Csertő a kalocsai határban	300
<i>Csév</i> , p. Nyáregyháza és Vasad közt	369
<i>Csik</i> , p. Budaörshöz tartozik	52
<i>Csikos</i> , Alsó-Ináres pusztának másik neve	350
<i>Csobánka</i> , német-szerb falu	90
<i>Csóka</i> , p. Laczházához tartozik	267
<i>Csólyos</i> , p. Kis-Kun-Félegyházához tartozik	259
<i>Csomád</i> , magyar-tót falu	142
<i>Csonka-Tebe</i> , p. Páty és Zsám-bék mellett	59
<i>Csorna</i> , p. az Örjegben, a kalocsai legelőt képezi	300
<i>Csömör</i> , tót-magyar-német f.	153
<i>Csüngöd</i> , régi pusztá, beleolvadt a keezeli határba	280
<i>Csűrög</i> , pusztá és szőlőhegy, részben Váczhhoz, részben Szódhöz tartozik	117 és 140
<i>Csővár</i> (Csujvár) tót falu	120
<i>Czebe</i> , p. Páhihoz tartozik	277
<i>Czepléd</i> , rendezett tanácsu v.	210

	Lap
<i>Czibak</i> , régi nevén Czibakháza, pusztá Sári mellett	353
<i>Czinkota</i> , magyar-tót falu	156
<i>Dab</i> , magyar falu	331
<i>Dabas, Alsó-Dabas</i> , magyar nemes község	354
<i>Dabas, Felső-Dabas</i> , tóttal vegyes magyar község	353
<i>Dán-Szent-Miklós</i> , közönséges néven <i>Dános</i> , Alsó, Felső, pusztá Alberti mellett	367
<i>Dány</i> , magyar község	180
<i>Délegyháza</i> , Alsó, Felső, p. Bugyi mellett	341
<i>Demeter</i> , régi pusztá, beleolvadt a keezeli határba	280
<i>Dokomlás</i> , l. Fajsz	308
<i>Domony</i> , magyar-tót f.	171
<i>Doromlás</i> , Kúlsó, Belső l. Fajsz	308
<i>Döbrögecz</i> , p. Akasztó mellett	271
<i>Dömsöd</i> , magyar község	331
<i>Drágszél</i> , p. a kalocsai határon	300
<i>Duka</i> , magyar-tót község	118
<i>Dunakeszi</i> , magyar f.	143
<i>Dusnok</i> , magyar-dalmát k.	309
<i>Ecsér</i> , magyarral vegyült tót k.	389
<i>Ecskend</i> , erdős pusztá, Mácsáshoz tartozik	125
<i>Egyecse</i> , p. Tasshoz tartozik	331
<i>Egerszegh</i> , p. Baghoz tartozik	176
<i>Egyháza, Duna-Egyháza</i> , magyar-tót község	321
<i>Emsecölgy</i> , p. Nagy-Kartalhoz tartozik	174
<i>Encs</i> , régi falu név, Nagy-Köröshe van beolvadva	232
<i>Erekszállás</i> , (Alsó) a kalocsai határban	299
<i>Eresztő</i> , p. Halashoz tartozik	261
<i>Erzsébetfalva</i> , keletkezőben levő község, Gubacs pusztán, Pest mellett	346
<i>Esed</i> , p. Nagy-Köröshöz tart.	242
<i>Esső</i> , Alsó, Felső, p. Gyón mellett	357
<i>Fajsz</i> , magyar község	308
<i>Farkasd</i> , p. Gomba mellett	379
<i>Farkassziget</i> , p. Nádudvar mel.	288

Lap	Lap		
<i>Farmos</i> , Szele-Farmos, tót-magyar község	203	<i>Göböljárás</i> , az örkényi határ, 362	
<i>Fehéregyháza</i> , p. Duna-Vecséhez tartozik	329	<i>Göd</i> , p. Dunakeszi és Vác közt	141
<i>Féher-Mária</i> (Albae Mariae) temploma, a kalázi határon	94	<i>Gödöllő</i> , magyar m. város . .	165
<i>Fehértó</i> , p. Halashoz tart. . .	261	<i>Gubacs</i> , p. Soroksár és Pest közt	346
<i>Fekete</i> , p. Nagy-Köröshöz tart.	242	<i>Gyál</i> , p. Soroksár és Üllő közt	346
<i>Fekete major</i> , Turához tart.	177	<i>Gyála</i> , elpusztult régi falu, most Makád határrésze . .	39
<i>Fekete-Erdő</i> , p. Domonyhoz tartozik	171	<i>Gyón</i> , tóttal vegyes magyar k.	355
<i>Félegyháza</i> , Kis-Kun-Félegyháza, rendezett tanácsu v.	258	<i>Gyömrő</i> , magyar község . .	384
<i>Kis-Félegyháza</i> , p. a t.-szelei határban	224	<i>Györgye</i> , Tápió-Györgye, magyar község	224
<i>Felső-Szállás</i> , p. Halashoz tart.	261	<i>Györk</i> , Héviz-Györk, tót-magyar község	176
<i>Ferencszállás</i> , p. Kis-Kun-Félegyházához tartozik . .	259	<i>Györk</i> , Tót-Györk (Hóra-Jurka) magyar-tót község	124
<i>Ferihegy</i> , p. Vecsés mellett	393	<i>Gyu</i> , erdős pusztá, Valkó-Szent-Lászlóhoz tartozik .	179
<i>Foktű</i> , magyar község . .	304	<i>Hajós</i> , német m. város . .	284
<i>Forrás</i> , p. Czinkotához tart.	157	<i>Halas</i> , Kis-Kun-Halas, rendezett tanácsu város . .	259
<i>Fóth</i> , magyar község . . .	145	<i>Halásztelek</i> , p. Tasshoz tart.	331
<i>Fülöpszállás</i> , magyar m. v.	269	<i>Halom</i> , a kalocsai határban	299
<i>Füzes</i> , p. Halashoz tartozik (a nagy-körösi határban szintén van Alsó, Felső-Füzes)	261	<i>Halom</i> , vagyis inkább Halomegyháza Alsó, Felső, p. Vecsés mellett	393
<i>Gábornajor</i> , p. Acsához tart.	122	<i>Hangács</i> , p. a nagy-körösi határban	242
<i>Galambo</i> , p. Kis-Némedihez tartozik	120	<i>Hanyik</i> , p. Uszodhoz tartozik	311
<i>Galambo</i> , p. Kis-Kun-Félegyházához tartozik	259	<i>Harasz',</i> p. Rátóthoz tartozik	139
<i>Garancs</i> , szőlőhegyi pusztá, Vörösvárhoz tartozik . .	83	<i>Haraszt</i> , major Turához tart.	177
<i>Gemencz</i> , dunaszíiget, Sükösd mellett	289	<i>Fenyő-Haraszt</i> , p. Verseghez tartozik	175
<i>Godány</i> , Ráczkevihez tartozó szőlőhegy	9	<i>Kerek-Haraszt</i> , p. Verseghez tartozik	175
<i>Góga</i> , I. Fajsz	308	<i>Haraszi</i> , Duna-Haraszti, német-magyar község . . .	342
<i>Gógány</i> , rétséges p. Nagy-Köröshöz tartozik	242	<i>Harka</i> , p. Tázlárhoz tartozik	278
<i>Gógány</i> , dunaszíiget, Szeremlénél	293—294	<i>Haros</i> , elpusztult régi község, most dunaszíiget, a szigetszentmiklósi határban	19 és 27
<i>Gomba</i> , magyar község . .	378	<i>Harta</i> , Kis-Harta, ném.-magy. község	317
<i>Gombolyag</i> , a kalocsai határban	299	<i>Nagy-Harta</i> , p. Kis-Harta mel.	319
<i>Göböljárás</i> , (nagy) p. Ujszászhoz tartozik	225	<i>Hartján</i> , Uj-, magyar, német, tót község	362
<i>Göböljárás</i> , p. Halashoz tart.	261	<i>Vác-Hartján</i> , magyar f. . .	137

	Lap
<i>Hátfő, I. Fajsz</i>	308
<i>Hatvan, Püspök-Hatvan, magyar falu</i>	120
<i>Herczeghalma, p. Biához tartozik</i>	53 és 55
<i>Hernád, Alsó, Felső, p. Új-Hartyán mellett</i>	363
<i>Hernád, kis pusztá, Iklad-hoz tartozik</i>	172
<i>Héviz, magyar falu</i>	177
<i>Héviz-Györk, tót-magyar k.</i>	176
<i>Hidegkut, német község</i>	78
<i>Hild, p. Hajós mellett</i>	288
<i>Hillyeszállás, a kalocsai határ.</i>	300
<i>Homojtája, p. a nagy-körösi határon</i>	242
<i>Homokmégy, a kalocsai határ.</i>	300
<i>Hora-Jurka, (Tót-Györk) m.-tót falu</i>	124
<i>Hosszurét, p. Biához tart. 53 és 55</i>	
<i>Hosszuvölgy, Rátóthoz tart.</i>	139
<i>Iklad, német község</i>	171
<i>Imás, dunasziget Ordasnál</i>	314
<i>Inám, p. Duna-Patajhoz tart.</i>	317
<i>Inárcs, Alsó-Felső, p. Kakucs mellett</i>	350
<i>Irsa, magyar-tót község</i>	364
<i>Issaszegh, tót község</i>	164
<i>Istvánhegy, szőlőtelep, Új-Pesthez tartozik</i>	147
<i>Istvántelek, majoros gazdaképző intézet, Rákos-Palota mellett</i>	152
<i>Izbégh, szerb-német kis köz.</i>	77
<i>Izsdák, magyar m. város</i>	270
<i>Izsdák, régi helynév és pusztá, Duzsnok és Sükösd közt</i>	—
<i>Jakabháza, p. Laczházához tartozik</i>	267
<i>Jakabszállás, p. több kun községhez tartozik</i>	269
<i>Jakabszállás, p. Tápió-Sápmel.</i>	383
<i>Jászfalú, p. Tinnyéhez tart.</i>	85
<i>Izra, vagy Zkoranovecz, a Ráczevi határon</i>	4
<i>Jenő, Telki-Jenő, német f.</i>	61
<i>Jenő, Boros-Jenő (Weindorf), német f.</i>	91

	Lap
<i>Jenő, Kara-Jenő, magyar község és pusztá</i>	253
<i>Józseflaka, Cserői-Józseflaka, p. Czegléd-Berezelhez tartozik</i>	209
<i>Kákony, régi elpusztult falu neve a szt-istváni határon</i>	290
<i>Kákonyszállás, vagy Karczag, a kalocsai határon</i>	300
<i>Kakucs, magyar-tót község</i>	350
<i>Kál, p. Solt mellett</i>	321
<i>Kaláz, német, szerb, magyar község</i>	93
<i>Káll, p. Hajós mellett</i>	288
<i>Kalocsa, magyar érseki város</i>	294
<i>Kapoly, régi helynév Kalocsa körül</i>	—
<i>Kapufa, vagy Bálványos-Hugye, p. Ráczevihez tart. 4 és 10</i>	
<i>Kara, régi elpusztult falu neve Szent-Benedeknél</i>	312
<i>Kara-Jenő, magyar község és pusztá</i>	253
<i>Karász, I. Fajsz</i>	308
<i>Karczag, vagy Kákonyszállás a kalocsai határon</i>	300
<i>Kartal, Kis-Kartal, p. Verseghez tartozik</i>	175
<i>Nagy-Kartal, magyar falu</i>	174
<i>Kaskantyú, p. K.-Körös mellett</i>	277
<i>Káta, Boldog-Káta, pusztá Tó-Álmás mellett</i>	193
<i>Cseke-Káta, régi helyn Nagy-Kátánál</i>	181
<i>Egres-Káta, pusztá</i>	187
<i>Nagy-Káta, magyar mezőv.</i>	181
<i>Szent-Lőrincz-Káta, magyar f.</i>	190
<i>Szentmárton-Káta, magyar k.</i>	187
<i>Tamás-Káta, pusztá</i>	189
<i>Kató, p. Laczházához tartozik</i>	267
<i>Káva, tótból elmagyarosodott kis község</i>	374
<i>Kécske, Ó-Kécske, magyar k.</i>	254
<i>Új-Kécske, magyar község</i>	256
<i>Kecskemégy, p. Foktűhöz tart.</i>	305
<i>Kecskesziget, dunasziget Tótfalunál</i>	101 és 104
<i>Kér, p. Kis-Ujfaluhhoz tart.</i>	128
<i>Kerek, p. Bátya mellett</i>	307

Lap	Lap
<i>Kerekdomb</i> , vagy <i>Kerektódomb</i> , népes pusztája	<i>Lajos-Mizse</i> , pusztai község
257	264
<i>Kerekegyháza</i> , magyar-német, szláv község, azután több községhez tart. jász-kun p.	<i>Lak, Géder- v Uj-Lak</i> , magy. f.
263	312
<i>Kerepes</i> , tót falu	<i>Lakihegy</i> , pusztája és szőlő, a sz.-szent-miklósi határb. 22 és 25
155	
<i>Keresztur, Rákos-Keresztur</i> tót, magyar, német község	<i>Lednyfalva</i> , p. Pócsmegyerhez tartozik
158	106
<i>Keserűtelek</i> , a kalocsai határb.	<i>Lestyina</i> , erdős pusztája, Cso- mádhoz tartozik
299	142
<i>Keszi</i> , két község, lásd Buda- keszi és Dunakeszi	<i>Liget</i> , p. Zsidóhoz tartozik
—	129
<i>Keczel</i> , magyar község	<i>Liget</i> , p. Valkó-Szent-László- hoz tartozik
280	179
<i>Kigyós, Kis- és Nagy</i> , szőlő- hegyi pusztája, Rátóthoz tart.	<i>Locsod, Forró-Locsod</i> , p. Pé- czelhez tartozik
139	164
<i>Kigyós</i> , p. Majsához tartozik	<i>Lőrén</i> , szerb falu
262	34
<i>Kirdlyréti</i> , p. Ráczkevi 9, Becse	<i>Lőb</i> , p. Üllő mellett
34	392
<i>Kis-Pest</i> , új község	<i>Lucska</i> , p. Czinkotához tart.
393	157
<i>Kissing</i> , p. Békás-Megyerhez tartozik	<i>Ludas</i> , p. Törtélyhez tartozik (de a nagy-kőrösi határban is van Ludas)
93	229
<i>Kisszállás</i> , p. Kis-Kun-Félegy- házához tartozik	<i>Lugos</i> , régi helynév és pusztája, Miske és Duzsnok közt
259	—
<i>Kistelek</i> , p. Halashoz tartozik	<i>Mácsa</i> , magyar község
261	124
<i>Kocsér</i> , népes pusztája, Nagy- Kőrös mellett	<i>Mácsaszállás</i> , a kalocsai hat.
254	299
<i>Kóka</i> , magyar község	<i>Maglód</i> , magyar-tót község
193	386
<i>Koppán</i> , p. a szent-istváni ha- táron	<i>Majosháza</i> , magyar nemes k.
290—292	340
<i>Kossuthfalva</i> , keletkezőben levő község, Pest mellett Gubacs pusztán	<i>Majsa</i> , magyar mezőváros
346	262
<i>Kovácsi, Nagy</i> , német-magy. k.	<i>Makád</i> , hajdan Makófalva, ma- gyar község
79	36
<i>Kis-Kovácsi</i> , p. Pomázhoz tart.	<i>Makkos-Mária</i> , (Marien-Eichel) bucsujáró hely
96	78
<i>Kozdrom</i> , a török világ alatt elpusztult község, területe most egy részben Biához 55. l., másban Pátyhoz tartozik	<i>Mántelek</i> , p. Sári mellett
57	353
<i>Kömpöcz</i> , p. Majsa mellett	<i>Márien-Eichel</i> , magyarul Mak- kos-Mária, bucsujáró hely
263	78
<i>Köncsög</i> , pusztája	<i>Marien-Einsiedeln</i> , magyarul Remete-Mária, bucsujáró h.
264	79
<i>Körme</i> , p. Foktűhöz tartozik	<i>Máriháza</i> , p. Foktűhöz tart.
305	305
<i>Nagy-Kőrös</i> , rendez. tanácsu v.	<i>Máriháza</i> , p. Solt mellett
231	321
<i>Kis-Kőrös</i> , magyarokkal vegyes tót mezőváros	<i>Maros</i> , régi helynév Kalocsa körül
272	—
<i>Kötöny</i> , p. Tázlárhoz tartozik	<i>Matkó</i> , pusztája
278	264
<i>Krottendorf</i> , Békás-Megyer né- met falu	<i>Megyer-, Békás-Megyer</i> , (Krot- tendorf) német falu
93	93
<i>Külsőmező</i> , p. Tápió-Szeléhez tartozik	<i>Füzes-Megyer</i> , p. Tápió-Györ- gyéhez tartozik
224	225
<i>Lacsháza</i> , magyar mezőváros	<i>Káposztás-Megyer</i> , p. Rákos- Palotához tartozik
266	153
	<i>Pócs-Megyer</i> , magyar község
	105
	<i>Megyerke</i> , p. Mácsához tartozik
	125

	Lap		Lap
<i>Mende</i> , magyarral vegy. tót f.	383	<i>Oszenicza</i> , p. Issaszeghez tart.	164
<i>Mérges</i> , puszta Majsa mellett	263	<i>Oszlár</i> , p. Mende mellett . . .	383
<i>Mike-Buda</i> , p. Irsa mellett .	365	<i>Ökördő</i> , p. Akasztó mellett .	271
<i>Mikla</i> , puszta Duna-Pataj és		<i>Ökörtelek</i> , p. Csik-Tarcsához t.	156
Kis-Harta mellett	319	<i>Örkény</i> , magyar-tót község .	361
<i>Mindszent</i> , p. Verseghez tart.	175	<i>Örmövény</i> , p. Aszódhoz tart.	174
<i>Mindszent</i> , p. Solthoz tartozik	321	<i>Örs</i> , lásd Budaörs	49
<i>Miske</i> , magyar falu	310	<i>Páhi</i> , pusztai község	277
<i>Mogyoród</i> , magyar falu . . .	154	<i>Páka</i> , puszta	259
<i>Monor</i> , derék magyar mezöv.	369	<i>Pakony</i> , <i>Alsó</i> , <i>Felső</i> , puszta,	
<i>Monostor</i> , <i>Sziget-Monostor</i> , ma-		Ócsa mellett	350
gyar község	106	<i>Paládics</i> , puszta	229
<i>Monostor</i> , p. Hévizhez tartozik	177	<i>Pálfölde</i> , p. Uszodhoz tartozik	311
<i>Móriczgátja</i> , <i>Galambos-Móricz-</i>		<i>Pálos</i> , p. Majsa mellett . . .	263
<i>gátja</i> , p. Laczházához tart.	267	<i>Palota</i> , <i>Rákos-Palota</i> , magy. k.	149
<i>Móricz-major</i> , p. Biához t. 53—55		<i>Pánd</i> , magyar község	199
<i>Nádasd</i> , régi helynév és p.		<i>Pandur</i> , régi elpusztult falu	
Kalocsán alól Drágszél mell.	—	neve, most dunasziget a szt-	
<i>Nádka</i> , régi helynév, Hajós		istváni határon	290—292
és Fajsz közt	—	<i>Papszállás</i> , a kalocsai határ.	299
<i>Nádudvar</i> , magyar-német k.	286	<i>Pataj</i> , <i>Duna-Pataj</i> , magy. mv.	314
<i>Nagypuszta</i> , p. Biához tart. 53—55		<i>Páty</i> , magyar község	56
<i>Nána</i> , (bátyai és Kis) puszta,		<i>Péczel</i> , magyar község	162
Uszodhoz tartozik	311	<i>Pencz</i> , <i>Alsó-Pencz</i> , puszta a	
<i>Naszúl</i> , puszta, hegy és erdő-		Nógrádmegyéb. fekvő Pencz	
ség Vácához tartozik . . .	116	falun alól, Püspök-Hatvan	
<i>Negyen</i> , a kalocsai határban	299	mellett	—
<i>Némedi</i> , <i>Alsó-Némedi</i> , magyar		<i>Perbál</i> , német-tót község . .	86
mezőváros	346	<i>Peregh</i> , magyar f.	338
<i>Kis-Némedi</i> , régen Felső-Né-		<i>Peszér-Adacs</i> , pusztai község	357
medi, magyar falu	119	<i>Péteri</i> , tót község	384
<i>Nyáregyháza</i> , <i>Alsó</i> , <i>Felső</i> , két		<i>Puszt-Péteri</i> , magyar község	263
telepes p. egymás mellett .	368	<i>Péteri</i> , puszta, Soroksár mel.	346
<i>Nyársapáth</i> , p. Nagy-Körös-		<i>Pilis</i> , magyar-tót m. város .	368
höz tartozik	242	<i>Pirtó</i> , puszta, Halashoz tart.	261
<i>Nyék</i> , régi név, a solmári hat.	80	<i>Polgárdi</i> , p. Keczel mellett .	282
<i>Nyilas</i> , p. Nagy-Köröshöz tart.	242	<i>Pomáz</i> , német, szerb, magy.	
<i>Nyiregyháza</i> , p. Issaszeghez t.	164	község	94
<i>Nyírtleki</i> , régi helynév, Ka-		<i>Pótharasztya</i> , p. Kakucs és	
loca körül	—	Monor közt	351
<i>Ócsa</i> , magyar község	349	<i>Pörbölly</i> , dunasziget, Szent-	
<i>Ölle</i> , <i>Szüle-Ölle</i> , puszta, Kis-		István mellett	292
Harta mellett	319	<i>Promontór</i> , magyarul Buda-	
<i>Ódas</i> , magyar község	313	fok, német község	40
<i>Ordasháza</i> , p. Taksonyhoz t.	342	<i>Püspök-Hatvan</i> , magyar közs.	120
<i>Orgovány</i> , p. Kun-Szentmik-		<i>Ráczkevi</i> , mezőváros	3
lóshos tartozik	266	<i>Ráda</i> , <i>Alsó</i> , <i>Felső</i> , p. Bugyi	
<i>Orosz</i> , p. Bátya mellett . . .	307	s Alsó-Némedi mellett . . .	341

	Lap		Lap
<i>Rátóth</i> , magyar falu . . .	138	<i>Súly</i> , <i>Tápió-Súly</i> , magyar k.	380
<i>Rékas</i> , magyar község . .	225	<i>Súlyi</i> , régi helynév Kalocsa körül	—
<i>Rekettyés</i> , p. Halashoz tart.	261	<i>Szabadrét</i> , p. Tatár-Szent-Györgynél	359
<i>Remete-Maria</i> , (Márien-Einsiedeln) bucsujáró hely . .	79	<i>Szabadszállás</i> , Kis-Kun, magy. mezőváros	267
<i>Résztelek</i> , a kalocsai határban	299	<i>Szada</i> , magyar falu . . .	130
<i>Révber</i> , pusztá, Solt mellett	321	<i>Szakmár</i> , p. a kalocsai határ	299
<i>Reztét</i> , dunasziget, Szent-István mellett	292	<i>Szalk</i> , pusztá, egy részben Szalk-Szt.-Mártonhoz, másban Tasshoz tartozik . .	330
<i>Rózsás</i> , p. Ujszászhoz tartozik	225	<i>Szalk-Szent-Márton</i> , l. Szent-Márton	329
<i>Ságh</i> , <i>Tápió-Ságh</i> , magyar k.	199	<i>Szank</i> , pusztai község . . .	263
<i>Ságh</i> , elpusztult község, Csánád és Bogya-szóló közt, 1690-ben lakottkép iratott össze	—	<i>Szántó</i> , Pilis-Szántó, tót k. .	86
<i>Sejvölgy</i> , p. Acsához tartozik	122	<i>Szántó</i> , p. Nádudvar mellett	288
<i>Salamontornya</i> , rom Visegrádnál	97	<i>Szárító</i> , p. Gödöllőhöz tart.	169
<i>Sáp</i> , <i>Tápió-Sáp</i> , magy.-tót f.	381	<i>Szarkavár</i> , rom a solmári hat.	80
<i>Sápvölgy</i> , p. Acsához tart.	122	<i>Szászberek</i> , <i>Tápió-Szászberek</i> , p. Ujszászhoz tartozik . .	225
<i>Sári</i> , magyar-tót falu . . .	351	<i>Szecső</i> , <i>Tápió-Szecső</i> , magy. k.	196
<i>Sarlóvár</i> , p. T.-Szt.-Györgynél	359	<i>Székestő</i> , p. Ócsához tartozik	350
<i>Sármegy</i> , régi helynév, Kalocsán alól	—	<i>Szele</i> , <i>Tápió-Szele</i> , magyar k.	223
<i>Saxenfeld</i> , magyarul Albertfalva falu	39	<i>Szempcz</i> , régi helynév, Sz.-Endre és Szig.-Monostor körül.	107
<i>Sicambria</i> , régi classicus helynév, Ó-Buda és Békásmegyert közt	93	<i>Szent-Ábrahámtelek</i> , Ráczkevi régi neve	8
<i>Schilling</i> , erdős p. Ráczkevihez tartozik	9	<i>Szent-Benedek</i> , magyar község	312
<i>Sikátor</i> , p. Fóthoz tartozik .	146	<i>Szent-Dienes</i> , régen pusztá, Soroksár mellett	345
<i>Simonfa</i> , elpusztult régi falu, most Makád határához tart.	39	<i>Szent-Endre</i> , rendezett tanácsu város	70
<i>Sipsa-Szölös</i> , p. Hajós mellett	288	<i>Szent-Gál</i> , régi helynév és p. Uszod és Kalocsa közt . .	—
<i>Solmár</i> , vagy <i>Solymár</i> , német község	80	<i>Tápió-Szent-György</i> , p. Issaszeghez tartozik	164
<i>Solt</i> , magyar mezőváros . .	319	<i>Szent-György</i> , major, Szent-Istvánnál	291
<i>Somlyó</i> , dunasziget, egy részben Ráczkevihez 9 lap, másban Dömsödhöz tartozik .	334	<i>Szent-György</i> , p. Tasshoz tart.	331
<i>Soroksár</i> , német mezőváros .	344	<i>Tatár-Szent-György</i> , tóttal vegyült magyar község . .	358
<i>Sóstó</i> , p. Kis-Némedi mellett	—	<i>Orbán-v. Orbók-Szent-György</i> , régi helynév és pusztá, Császártöltés mellett	—
<i>Sőregyh.</i> pusztá, Nagy-Káta mellett	187	<i>Szent-Imre</i> , p. Duna-Pataj és Kis-Harta mellett	319
<i>Sükösd</i> , magyar község . .	288	<i>Szentivány</i> , német falu . . .	83
<i>Ó-Sükösd</i> , régi helynév a Sükösd határon	288		

	Lap		Lap
<i>Szentivány</i> , p. Dömsöd és Pe- regh mellett	339	<i>Szent-Péter</i> , régi helynév, Tót- falu körül	101 és 104
<i>Szent-István</i> , magy.-dalmát k.	289	<i>Szent-Tamás</i> , p. Tass mellett	331
<i>Szent-István</i> , puszta, Mende és Sáp közt	383	<i>Szeremle</i> , magyar község . .	293
<i>Szent-Jakab</i> , p. Szada és Mo- gyoród mellett	131 és 155	<i>Szulágy</i> , magyar falu	119
<i>Szent-Kereszt</i> , Pilis-Szent-Ke- reszt, tót község	88	<i>Szilid</i> , p. D.-Patajhoz tartozik	317
<i>Szent-Király</i> , puszta Dányhoz tartozik	180	<i>Szór</i> , puszta Kis-Némedihez tartozik	120
<i>Szent-Király</i> , p. Duna-Pataj- hoz tartozik	317	<i>Szöd</i> , magyarral vegyes tót f.	140
<i>Szent-Király</i> , régi helynév és p. Duzsnok s Nádudvar közt 1690-ben a dunai alsó ré- szen, a solti járásban három <i>Szent-Király</i> iratott össze a lakatlanul elhagyott helyek közt, egy Tornjós-Szent-Ki- rály név alatt, valószínűleg az, mely Duna-Pataj mel- lett van.	—	<i>Szöd-Rákos</i> , téglagyári telep, a szödi határon	141
<i>Szent-Király</i> , p. Laczháza és Áporka közt	340	<i>Szölös</i> , elpuszt. régi község a sziget-szentmiklósi hat 19 és 27	
<i>Szent-László</i> , Pilis-Sz. ¹ László tót falu	96	<i>Sipsa-Szölös</i> , p. Hajós mellett	288
<i>Valkó</i> vagy <i>Vác-Szent-László</i> , magyar község	178	<i>Szöröshalom</i> , p. Tápió-Györ- gyéhez tartozik	225
<i>Szent-László</i> , pusztai község .	263	<i>Szunyogh</i> , Alsó- és Felső, p. Dömsöd és Bugyi közt . .	338
<i>Szent-Lőrincz</i> , Homok-Szent- Lőrincz, p. Szalk-Szentmár- tonhoz tartozik	330	<i>Szücsi</i> , p. Páhihoz tartozik .	277
<i>Szent-Lőrincz</i> , p. Pest mellett	395	<i>Szügyi</i> , p. Vácához tartozik	116
<i>Szent-Márton</i> , Sziget-Sz.-Már- ton, német falu	32	<i>Szüle-Ölle</i> , p. K.-Harta mellett	319
<i>Szalk-Szent-Márton</i> , magyar mezőváros	329	<i>Tabdi</i> , p. Páhihoz tartozik .	277
<i>Tápió-Szentmárton</i> , magyar k.	205	<i>Tahi</i> , p. Tótfaluhoz tartozik	104
<i>Szent-Mihály</i> , elpusztult régi falu a csépi határon	29	<i>Tajó</i> , p. Halashoz tartozik .	260
<i>Szent-Mihály</i> , Kis- és Nagy, p. Pest mellett	154	<i>Taksony</i> , német-magyar község	341
<i>Szent-Miklós</i> , Kis-Szent-Miklós, magyar falu	133	<i>Taplós</i> , lásd Fajsz	308
<i>Kis-Kun-Szent-Miklós</i> , magyar mezőváros	265	<i>Tarcsa</i> , Nagy- vagy Csik-Tar- csa tót falu	156
<i>Sziget-Szent-Miklós</i> , magyar k.	19	<i>Kis-Tarcsa</i> , tót falu	155
		<i>Tármajor</i> , p. Valkó-Szent- Lászlóhoz tartozik	179
		<i>Tass</i> , magyar község	330
		<i>Tázlár</i> , pusztai község . . .	278
		<i>Telek</i> , p. Boldoghoz tartozik	181
		<i>Telki</i> , német falu	59
		<i>Tény</i> , Nagy- és Kis-Tény, p. a kalocsai határban	299
		<i>Tete</i> , puszta Gomba mellett .	380
		<i>Tétény</i> , magyar-német község	43
		<i>Kis-Tétény</i> , szőlőhegyi község	44
		<i>Tetétlen</i> , Duna-Tetétlen puszta K.-Harta s D.-Pataj mellett	319
		<i>Tisza-Tetétlen</i> , puszta Nagy- Köröshöz tartozik	242
		<i>Tinnye</i> , magyar község . . .	85
		<i>Tinójárás</i> , az örkényi határ.	362
		<i>Tirhely</i> , p. Góder-Lakhoz tart.	313
		<i>Tó-Almás</i> , magyar község . .	192

Lap	Lap		
<i>Tófalú</i> , major, Hévíz-Györk-hez tartozik	177	<i>Vadas</i> , p. Szalk-Szent-Márton mellett	330
<i>Torbágy</i> , Kis-Torbágy (Klein-Turwall) német falu	55	<i>Vadkert</i> , magyar-német-tót k.	278
<i>Torda</i> , régi helynév, Tótfalu körül	101 és 106	<i>Vajastorok</i> , régi helynév a süködi határon	288
<i>Tószegh</i> , magyar község	228	<i>Valkó</i> , magyar község	179
<i>Tótfalu</i> , magyar község	101	<i>Váncsod</i> , régi falu név, Nagy-Körösbe van beleolvadva	232
<i>Tót-Györk</i> , magyar-tót község	124	<i>Ványa</i> , pusztá Bugyi mellett	341
<i>Tök</i> , magyar község	65	<i>Várad</i> , régi helynév Tótfalu körül	101
<i>Tököl</i> , magyarosodó dalmát k. . . .	27	<i>Várajd</i> , régi község név, Fajsz és Bátya közt, 1690-ben még lakottkép iratott össze	—
<i>Török-Bálint</i> (Grösz-Turwall) német, magyar, szerb község	44	<i>Varak</i> , p. Kókához tartozik	196
<i>Törökfalva</i> , Kis-Pest egy része	394	<i>Varsány</i> , p. Verséghez tartozik	175
<i>Törtely</i> , magyar község	229	<i>Duna-Varsány</i> , p. Taksonyhoz tartozik	342
<i>Transaquincum</i> , régi római telep, Haraszi község helyén	342	<i>Várszegh</i> , p. Fajsz mellett	309
<i>Tura</i> , magyar község	177	<i>Vasad</i> , telepes p. kis község	369
<i>Turwall</i> , Grosz-Turwall vagy Turbál, magyarul Török-Bálint falu	44	<i>Vatya</i> , p. Uj-Hartyán mellett	363
<i>Klein-Turwall</i> , magyarul Kis-Torbágy	55	<i>Vecse</i> , Duna-Vecse, magy. mv.	325
<i>Tuzberek</i> , p. Maglód mellett	388	<i>Vécsegyfalva</i> , népes telep, Solt-hoz tartozik	321
<i>Tüskös</i> , p. Keczelhez tartozik	282	<i>Vecsés</i> , német község	392
<i>Ujfalu</i> , régi pusztá s erdő a monori határban	372	<i>Weindorf</i> , magyarul Boros-Jenő, német falu	91
<i>Kis-Ujfalu</i> , magyar-tót község	127	<i>Vejte</i> , p. D.-Pataj s Kis-Harta mellett	317
<i>Pusztá-Ujfalu</i> , pusztai község	257	<i>Veregygháza</i> , magyar község	132
<i>Sziget-Ujfalu</i> , német falu	31	<i>Veregh</i> , magyar község	174
<i>Uj-Pest</i> , vegyes népességű mezőváros	146	<i>Visegrád</i> , német-magyar mv.	96
<i>Ujszász</i> , magyar község	225	<i>Vörösszállás</i> , a kalocsai hat.	299
<i>Uri</i> , magyar község	380	<i>Vörösvár</i> , német község	81
<i>Uszod</i> , magyar község	311	<i>Zádor</i> , régen falu, most pusztá s dunarév	314
<i>Ülés</i> , Kis- és Nagy-Ülés, a kalocsai határban	299	<i>Zana</i> , p. Halashoz tartozik	261
<i>Üllő</i> , magyar község	391	<i>Zásztó</i> , p. Foktűhöz tartozik	305
<i>Ürbő</i> , p. Bugyi mellett	341	<i>Zkoranovecz</i> vagy <i>Izra</i> major, Ráczkevihez tartozik	4
<i>Üröm</i> , német falu	92	<i>Zsámbék</i> , német-magyar mv.	68
<i>Vacs</i> , derék p. és p. község	363	<i>Zsámbók</i> , magyar község	180
<i>Vác</i> , rendezett tanácsu püspöki város, Püspök-Vác, Káptalan-Vác, Kis-Vác, ennek régi elosztása	108	<i>Zsidó</i> , magyar-tót község	129
		<i>Zsigér</i> , pusztá, Monor, Gomba és Káva mellett	373